

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1928

TARTALOM.

TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás. (II.)	1
NÉMETH GYULA: Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata . . .	62
KLEMM ANTAL: A vogul és az osztják tárgyas igeragozás.	85
JUHÁSZ JENŐ: A moksa-mordvin fokozás	113
LOSONCZI ZOLTÁN: A magyar tövéghangzók (III.)	125

Ismertetések és bírálatok.

Y. H. <i>Toivonen</i> : Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlauten- den affrikaten. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	148
Oroszország szerepe a finnugor tudomány történetében. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	151

Kisebb közlemények.

Sz. J.: Két egyszerű denom. igeképző	155
— — <i>Izé</i>	156
— — A Jókai-kódexbeli több-birtokú alakok	156
— — A HB. <i>tilwt</i> szavának olvasása	157

Értesítő.

Irodalom	159
--------------------	-----

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 28.

A nyelvújítás.

(Második közlemény.)

85. Szóalkotásaiban az analógia érzete, sejtelve vezeti, melyet igen sokszor megzavar a nyelvszerkezet ismeretének hiányából származó erőltetett okoskodás, hiszen meg is izzad belé, amint maga mondja. Kikövetkeztet gyökereket és képzőket, hol valódiakat, hol képzelteket; különösen képzőket: egy-két hasonló szóvégben már „szilabát“ lát, mely ezt vagy azt teszi, és alkalmas bármely gyökérhez ragasztva bizonyos jelentésű új szót alkotni. Ahogy ADÁMI belevetette a nyelvújítók tudatába a gyökereket, melyet a kor régi, törzsökös szavaknak vett, úgy fedezi fel BARTZAFALVI a bizonyos jelentéssel járó képzőket a szócsinálók számára. Többől és képzőből is le-lefarag egy darabot; szótöredékeket gyúr egybe; az új szót a helyettesítendő idegen szó jelentéséből fejleszti és hangképére csinálja. Egy szóval, a szógyártás, szófaragás minden módjával él. Egyik elve, hogy az új szó lehetőleg egységes benyomást tegyen, egy szónak lássék (vö. GELEJI KATONA), ezért kevés az összetett szava, több az össze-rántott, legtöbb a képzett szó.

Négyszáznál több szava közül nyolcvan maradt életben mind-máig, hol eredeti, hol módosított alakjában. Az alábbi kimutatásban elsősorban a megmaradt szavak vannak felvéve; a teljesség kedvéért idézett elhalt szavait * jelzi.

86. BARTZAFALVI szóalkotásának módjai (a ~ jel a mintát mutatja):

A) K é p z é s. 1. -a d a l o m, -e d e l e m (∞ birodalom, lakadalom, sokadalom): *társadalom* (nála: collegium, később: societas), *álladalom* (status, később: állam), *uradalom* (dominium), **mindeménnyedelem* (universitas), **művedelem* (fabrica), **okodalom* (akadémia); **veteményedelem* (seminarium); — 2. -a l o m, -a l m a s (∞ hatalom, hatalmas): **tudósítalom* (tudósítás), **bizttalmas* (commissarius), **folytatalmas* (agens); — 3. -m á n y, -m é n y (∞ vetemény, tudomány): *tünemény*, *előzmény* (objectum, később: praecedens), *olvasmány*, *tanulmány*, *környülmény* (előbb: környülállások < circumstantia fordítása; később: körülmény), **mindenemény* (scientia universalis),

— 4. -vány, -vény (∞ tanítvány, ásvány): *cselekvény, nyomtatvány, növevény* (később: növény), *választvány* (később: választmány), *festevény* (később: festmény), *foglalvány* (tartalom, később: keret); — 5. -ány, -ény: *termény*; — 6. -at, -et: *felület* (∞ régi körület), *tudat, mondat, *mondolat* (szónoki beszéd); — 7. -tyú, -tyű (∞ csengetyű, cságatyú): **lábtyú*; — 8. -ász, -ész (∞ kertész): *ügyész* (prókátor), **örmész* (testőr), **tábirász* (nótárius), **hadrász* (verbunkos); — 9. -os, -es: *önkéntes, helyettes, *árkos* (oppidum), **mindnyájós* és **nehányos* (generalis és partialis, pl. ülés); — 10. -ság, -ség: **mindnyájság* (nos universitas), *öség, öséged* (uraságod, kísérlet az általános megszólító szóra, SZÉCHENYI ön-jének előhírnöke); — 11. -cs (∞ kövecs): *könyvecs, *gobocs* (serét); — 12. -aszt, -eszt (∞ fázaszt): *meneszt*; — 13. -lel (∞ érlel): *észlel*; — 14. -ál (∞ kínál): **hínál* (meghív); — 15. -ol, -el: **mondol, *nézegel*.

B) Kikövetkeztetett (koholt) képzők: 1. -nc (∞ labanc, virgonc): *vadonc, ifjonc, újonc, *lovanc*; e képzőt tél-századdal később a német *-ling*-gel azonosították; — 2. -nok, -nek, -nök (∞ pohárnok, bajnok, álnok; nem a szláv *-nik*-et veszi át, hanem ősmagyar képzőt sejt mintáiban): *titoknok* (később: titkár), *tanácsnok, tábornok, *elölülnök* (később: elnök, utótagja: *ülnök* máig él), **kormánynok, *tanáknok* (miniszter), **közönök* (mediator), **helybenök* (locumtenens); — 3. -or, -ör: **gúnyor, tömör* (ezred, később: compact); — 4. -ék (∞ kerék): **borék* (levélboríték), **keríték*; — 5. -lag, -leg (∞ felleg, tólag): *allag* (al + lag, mint fel + leg; később: *alag-út, *laplag* (ív papiros), **gyepleg* (gyeppad), *pamlag* (pamutból való nagy -lag); — 6. -da, -de, -ta, -te (∞ kapta): **szabda* (szabály), **tanoda, *bőrönde* (ma: bőrönd), **csoporda* (brigáda), **dobda* (pulsus), **hírde* (prédikáció), **köröte* (periodus), **vita* (attak, nem azonos FALUSI *vita*: polemia szavával); — 7. -zat, -zet (∞ nemzet): *szerkezet*; — 8. -lat, -let (∞ felelet): *véglet*; — 8. -le; **leble* (enyhe szellő, később a költők kedvenc *lebel* szava); — 10. -ér: *fellengér* (léghajó; ez nem a szláv *-ár* magoshangú párja).

C) Összetétel: 1. *csontváz, naptár, szempont, belváros, belföld, külváros, külföld* (a későbbi sok bel- és kül-előtagú összetételek mintája), *képház* (ma: képtár); — 2. igetős (az ortológia szerint: csonkított előtagú) összetétel: *láthatár, essernyő*; — 3. összerántott szavak, szókeverés, mely szintén a gyökérelméleten és a

szóvégeknek képzőként való felfogásán alapul: *zongora* (zeng × tom-bora PP.), **fuvara* (fú × tombora, később: *fuvola*), **szünnep* (szünetelő nap × ünnep), **diadándék* (diadalmi ajándék), **szorgond* (szorgalmas gond), **villáng* (villámló láng), **talalj* (talp-alj, később: *talaj*); **dallang* (tonus, dal × hang); ez az eljárás, a szóbekebelezés, volt később Bugáték rendszerének alapja.

D) Elvonás, a gyökérnek kikövetkeztetése, a szertelen hosszú szónak főlésges járulékaitól való megszabadítása (szócsonkítás): *cikk* (= cikkely), *cím* (= címer), *torz* (= torzonborz); — *ábra* (= ábrázat), *arány* (= arányoz), *ima* (= imádság), *kellem* (= kellemesség), *magasztos* (= magasztal), *szak* (= éjtszaka), *szakma* (= szakmány), *szemle* (= szemlél), *szenyv* (= szenyved, később: szenv), *vegy* (= vegyít), *gyám* (= gyámol), *taps* (= tapsol), *lak* (= Nagylak-féle helynevekből).

E) Hasonít idegen szavakat magyar hangzásúakká: **galgala* (ekloga), **garonda* (gerundium), **oronda* (irónia); vö. a régi *alagya*, *purgoma* szavakat.

F) Hasonítja a maga szavait a helyettesítendő idegen szó hangzásához: **viárda*, **csoporda*, **hemzserde* ~ brigáda, ármáda; **mententze* ~ kvietántzia, **hitelentze* ~ credentionalis, **imálna* ~ kápolna, **erime* ~ diploma, **diadéma* ~ gör. diadema, mert a magyar szó 'gyökere' diad(-al); **okodalom* ~ akadémia. Ez is kedves fogása a későbbi szócsinálóknak.

G) Meghonosította a lapp *minta* szót 'norma' jelentésben, melléknevet is képez belőle *mintás*: normalis; ezt SAJNOVICZ Demonstratiójából vette (80. l.). MOLNÁR JÁNOS ÉS PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ hasonló kísérletei nem sikerültek.

H) Alaktani újítása, hogy a felső fokot *leghatalmasabb*: *legszer hatalmas* alakkal kísérlette meg helyettesíteni (vö. VAJDA PÉTER).

I) Tájszavakat tesz irodalmi szavakká: *idom*, *nyirettyű*, *kelengye*, *zuhaj*, *gépely*, *küllő* (radius), *hímez*.

K) Különösségek. Vannak eléggé meg nem magyarázható szavai is: *szerep* (? bihari Szerep falu), *alap* (a fehérmegyei Alap puszta); **küküllő* (diameter = két küllő, ? Küküllő megye); **popont* (kettős pont); *hüllő* (hidegvérű állat); *közömbös*, *közömbösség* (? = külömb); **rentze* (= rend-, : register).

Mindent összevéve, BARTZAFALVI nyelvújító működése szándékainál fogva dicséretes volt; kevés szócsináló gyarapította az irodalmi

nyelvet annyi új szóval, mint ő. Tévedései sok más írónak ösztönt adtak hasonló erőszakos újításokra, de egyszersmind fölkeltették az ellentmondást is. Vele a nyelvújítás közüggé lett, kiinduló pontja nagy szellemi harcoknak, a nemzeti lélek ébresztőinek.

Irodalom: B. élete: SZINNYEI: Magyar Írók; HARSÁNYI ISTVÁN: Adatok B. életéhez: MNy. VII, 346; SIMAI ÖDÖN: MNy. VII, 420; LÁZÁR BÉLA: Siegwart: Irod. Közl. II, 64; DUGONICS ANDRÁS Följegyzései: Olcsó Könyvtár; KAZINCZY: Pályám Emle; ABARI LAJOS: Édes Gergely: Figyelő V; — B. szavai: STEINER ZSIGMOND: Nyr. I, 45, 94; SZVORÉNYI JÓZSEF: Fejl. Tün. 13—15; LUKÁCS LÖRINC: Nyr. XI, 463; LÁZÁR BÉLA: Irod. Közl. II, 89; NAGYSZIGETHI KÁLMÁN: Irod. Közl. II, 179; Nyr. XXIV, 379; ZOLNAI GYULA: Nyr. XXI, 424; — LUKÁCS LÖRINC: B. a nyelvújításról: Nyr. XI, 369, 419; — SIMAI ÖDÖN: B. viszonya Gottschedhez: MNy. VIII, 65; WIKLUND K. B.: Minta Nyr. XLI, 34; HALÁSZ IGNÁC: Sajnovics hatása a magyar költészetre (Dugonics, Perecsenyi): Bp. Szemle XXII, 92; SINGER ÖDÖN, GELEI JÓZSEF: Nyr. XXX, 290; TOLNAI V.: Nyr. XXXI, 148; VÁRÓ GEDEON: Nyr. XLII, 391; — SIMAI ÖDÖN, BÁRÁNY PÉTER: MNy. XIV, 16; — CSEFKÓ GYULA, Decsy Sámuel Osmanographiája: Nyr. XL, 463; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 172; HARSÁNYI J.: Adalékok Sárospatak multjához. Spatak. 1921. 21. — SZARVAS G. Nyr. X, 451.

Az ortológia jelentkezése, első viták. 1786—1796.

87. BARTZAFALVI szertelenségeinek egyik érdeme, hogy fölkeltik az ellentmondást, evvel a nyelv ügyét: a szócsinálást, a nyelvbővítést, a nyelvművelést belevonják az általános érdeklődés körébe; szinte olyan közérdekké teszik, mint a II. JÓZSEF intézkedései által megtámadott alkotmányt. A szócsinálás ellen már régebben is elhangzott egy-egy tiltakozó szó. MEDGYESI PÁL 1750-ben kel ki a nyelv illetén megmocskolása ellen, GELEJI KATONA ISTVÁNTA célozva. RAJNIS JÓZSEF rossz szemmel nézi KÁLMÁR szófaragásait. A BESSENYEI testvérpár sem „fertézteti“ a nyelvet ilyenekkel. De ezek csak elvétve felbukkanó megjegyzések, egyes embereknek rosszaló véleményei. A nyelvújítás körül folyó vitáknak általánossá válása a Magyar Hírmondóhoz fűződik. Már RÁT MÁTYÁS is kap olvasóitól leveleket, melyekben az új szavak ellen tiltakoznak, részben azért, mert bemocskolják a nyelvet, részben, mert homályossá teszik. A közönség azonban, úgy látszik, hozzászólt az új szavakhoz és RÉVAIT nem háborgatja panasszal. BARTZAFALVI 1785-ben kezdi az erőszakosabb szócsinálást, s midőn 1786-ban szándékosan be- és kijelenti, és senki nem emel szót ellene, mind a Hírmondót, mind Szigvárt-

fordítását elárasztja készítményeivel. Erre már kitört a vihar. Az öt tiltakozó levelet, melyet 1786 augusztusában kapott, sajnos, szöveg szerint nem ismerjük, de hogy kivált kettejét „nem tette ablakába”, azt maga is elismeri. Mentő-levelének végén maga parodizálja „halotti búcsúztató” alakjában elméjének szüleményeit s evvel mintegy mintát adott a gúnyiratok hosszú sorának, melyek a nyelvújítók munkáit egy századon végig kísérik. Evvel fölébred az ortológia, a helyes magyarság védelme, megkezdődik a neológia ellen a harc, melyben egyik fél sem válogatta a fegyvert s a pamfléttól a komoly tudományos értekezésig minden eszközt felhasznált.

88. A Magyar Musa levele. A sort megnyitja egy leoninus disztichonokban írt támadás a bécsi Magyar Musa 55. levelében.¹⁾ A névtelen versíró, 1786-ot írva címül, kegyetlenül nekiesik a „szeles és hitván Magyarotskának”, „forr minden erébe harag”, mit mivel az a nyelvvel, „tsupa bosszúság mindennek ez a’ Magyar Újság”, melyet magyar ember meg sem érthet, annyi benne a „bolond gomba”; közülök 50-et beleillesztve versébe, „süsse meg az Úr” kívánsággal rekeszti be a bűnlajstromot. Majd midőn olvassa az előtte nem ismert szerkesztőnek ígérését, hogy felhagy új szavaival és „penitentia formát tart levelébe”, megbékél vele, felszólítja, hogy „másba mutassa jelét a’ nemes elmének” és parolát ad. Hogy ki e levél szerzője, nem tudjuk. Mikor SOMOGYI GEDEON a Mondolatban, mintegy jeligéül, hat sort idéz belőle: CSABAI A. nevet ír alája; ennek kilétét sem ősmerni, hacsak nem az a CSABAI ANDRÁS, aki ÉDES GERGELYNEK sárospataki diáktársa volt és vele együtt vígan faragta a GYÖNGYÖSSI JÁNOS-féle leoninusokat; egyéb híre az irodalomban nincsen.²⁾ Ugyane számban, mintegy válaszképpen jelenik meg egy rimes tizenkettősökben írt vers, mely megengedi, hogy bolondság új szót csinálni a szokott szó helyébe: „De bezzeg az ám a’ dolog bökkenője, Hogy rövid a’ Magyar nyelvnek lepedője” s ezért szükség van az új szóra.

89. BACSÁNYI véleménye. Ugyancsak ez évfolyamban (70—72. sz.) jelenti ki BACSÁNYI a fordításról írt értekezésében,³⁾ hogy „nem lehet . . . a’ Fordítottónak vétékül tulajdonítani, ha az eredeti-írásban található új dolgokat és gondolatokat ő-is új szókkal

¹⁾ 1787, 440; szöveg szerint újra Nyr. XXVIII, 210.

²⁾ ABAFI Figyelője V, 280, 282.

³⁾ Újra a Kassai Magyar Museumban, 1788: 13.

fejezi-ki. Ez koránt-sem rontya, sőt gazdagítta nyelvünket.“ A M. Museum bevezetésében (XIX—XX) azonban mind az idegen szavak halmozását, mind a BARTZAFALVI-féle szógyártást elítéli: „. . . gondolatainkat telljességgel Magyarul akarván ki-fejezni, új szókat koholnak 's nyelvünknek könnyű, természetes folyását, a' sok *-delem -dalom -vány -mány*, 's több efféle idétlen hosszú szavainkkal rúttítyuk“. Nyilvánvaló, hogy BACSÁNYI nem magát a szóújítást kárhoztatja, hanem a *rút* és *hosszú* szavak sértik ízlését; nem a nyelvhelyesség, hanem az esztétikai érzék mondatja ítéletét. A „Beszéd“-ében (1798)¹⁾ leckézteti a szükségtelen újítások követőit.

90. KAZINCZY első bírálati. Ez első csetepatét követi ugyancsak a M. Museumban (1788) KAZINCZY komoly fejtegetése, az első, megokolt ortológus nyilatkozat. Már a M. Museum I. negyedében (50. l.) nyelvi szempontból bírálja GELEI JÓZSEF Robinson-fordítását, melyet nyomon követett „Halló bódog estvéje“. Egyik kifogása az idegenségek: németességek és latinosságok ellen irányul; a másik „a' populáris alacsony szóllások“ ellen, miket 130 lappal később „paraszt szóllások“-nak mond és „Fel-hevültt bosszankodás“ sal rója meg ezeket újra BARTZAFALVI Szigvárt-fordításának bírálatában.²⁾ Mind a fordítás, mind a Hírmondó-beli új szavak alkalmat szolgáltatnak neki, hogy a szócsinálásról elvileg nyilatkozzék, miután GESSNER Idilliumi fordításának előszavában már kárhoztatta a „boldogtalan szó-fáragást“. Előbb azonban megtudakolja RÁDAY véleményét. A levél maga, sajnos, nincsen meg, RÁDAY válasza azonban megvan: „Nem vagyok én ugyan azon értelemben, hogy új szókat teremteni ne lehessen, ha ujabban folyamatban hozzuk [a] vagy az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő 's már feledékenységben ment szóllások módgyát, [b] vagy pedig az Magyar nyelvnek Analogiájával meg edgyező új szókat faragunk, [c] vagy ismét az más nyelvekbül már bé vitteket és ösmeretesseket meg Magyarosittjuk, [d] vagy pedig még az be nem vitteknek Magyar végző hangot adunk“ (1788, jan. 4. Kaz. Level. I, 159). KAZINCZY nem követi szóról-szóra mesterének véleményét, hanem lényegesen változtat rajta: „Én a' szó-szerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánám-meg: 1. hogy az újonnan találtt szó, azt, a' mit jelenteni akar, alkalmasint ki-nyomja. SZABÓ

¹⁾ Megjelent SZANA T. Figyelőjében (1875, 3—4. szám).

²⁾ Magy. Mus. II. negyed, 180. lap.

Társunk az el-vesztett Paraditsomban¹⁾ a' monstrumot *szörnyeteknek* nevezi, 's nem érti-é az Olvasó első tekintettel hogy az monstrumot teszen? Még ez-előtt kevéssel esmeretlen volt a' *Viszhang*, 's ki nem érzi, hogy a' *Viszhang* nem egyéb az *Echó*-nál? — 2. hogy bizonyos gyökértől jöjjön. — 3. [a] hogy Magyar hangzású légyen, és [b] a' Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék. — 4. hogy az ilyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő. Audacia sumpta pudenter! [Hor. Ars poet. 51]. — Ide tartozik már az, hogy az olyan dolgokat, a' mellyek Magyar nevezeteket szorossan nem kívánnak, meg-szokott nevezetek alatt hagyjuk-meg.* Nevetségeseknek mondja a *Muzsikodalom*, *Írászság*, *Erköltselemény*-féle szavakat. De még ezeket is eltúrné, ha tudományos szakmunkában fordulnának elő, „de Románt fordítani, 's a' gyönyörűségre szolgáló dolgokat-is idétnen nevekkal motskolni-el, meg-engedhetetlen vakmerőség.“ Látnivaló, hogy KAZINCZY mellőzi RÁDAY véleményéből az avult szavak felújítását, az idegen szavak hasonító magyarosítását; elfogadja az analógiát; hozzáteszi az etimológiát: bizonyos gyökértől jöjjenek; ennyi a grammatika követelése. A többi mind az esztétikus, a stiliszta finom föltétele. KAZINCZY ekkor még ortológus BARTZAFALVI vakmerő újításaival szemben, de már határozottan jelentkezik benne a stiliszta-neológus, amelyenné utóbb fejlődött.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNy. IX, 27. — VÁCZY J.: Kazinczy és kora I, 229. — SZINYEI F.: Bacsányi János. 1904. 46, 51, 96, 127, 136. 1.

91. ARANKA GYÖRGY, az „erdélyi magyar nyelv művelő Társaság fel-állításáról való Rajzolat“-jában (1791) a nyelvművelés több módjáról értekezik. Ne küszöböljük ki a megszokott idegen szavakat; ha új szót alkotunk, magyar szóból származtassuk; de különösen kerüljük a más nyelvekkel való keverést, és az idegen szó jelentéséből kiindulva keressünk és alkossunk új magyar szót. Az erőszakos nyelvújítást nem pártolja, mert „Innen vagynak azok az idétnen és szenvedhetetlen újj szók, mind meg annyi éretlen afrikai csudák.“ Később a társaság munkáiban²⁾ még szigorúbb a felfogás.

BÖJTTHI ANTAL, kit RÉVAI nagyrabecsült, az 1790-ben irt, de csak 1794-ben megjelent művében: „A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya“, a szóösszetétel s a szóképzés fejezetei-

¹⁾ BARÓTI SZABÓ D. a Magyar Museumban.

²⁾ A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796.

ben igen józanul ítél a szócsinálásról; nem rosszalja: „csak hogy Sóval és Borssal essék [= módjával, mint a fűszer], ne úgy, hogy Homályt Setétetl fedezzünk bé, a' nem értett dólgot, még értetlennebbre fordítsuk.“

Ez időben a pápai főiskolán működő LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF is kifakad Oskolai Tanító Könyvének bevezetésében¹⁾ a „Szófabrikák“ ellen, melyek „holmi sehonnai eredetű koholmányokat“ akarnak rátukmálni az emberre. „Szómíveseknek adjuk-ki magunkat, 's azonban semmire sem születünk kevesebbé, mint a' jó és érhető szófaragásra! hanem arra kényszerítjük a' szegény jó Magyarot, hogy új Magyarságot tanuljon!“ Neki főképp a nagyon hosszú, képzett szavak ellen van kifogása, (ez világos célzás BARTZAFALVI Tudományok Magyarúl (1792) című könyvére), helyettük inkább az „eredeti“ szavakat ajánlja, ezek pedig nem egyebek, mint a „gyökerek“; ha van *esetes* és *esellen*, *mérsékes* és *mérséketlen*, *idamos* és *édomtalan*, mért ne lehetne „ezeknek eredeti szavaikkal-is élni“: *eset*, *mérsék*, *idom*? LÁTZAI, akit KAZINCZY később legmegrögzőttebb ortológusnak tartott, mert a Mondolatot terjesztette, az elvonás ajánlásával volta-képpen maga is neológus volt, habár csak egy irányban.

Irodalom: SIMAI Ö.: MNy. XI, 66. — PERÉNYI JÓZSEF, Aranka társaságának kéziratai: MNy. XIII, 189. — BRAUN MARGIT, Bőjthi nyelvtanáról. Bp. 1910.

92. Igen magas szempontból nézi a nyelv ügyét KÁRMÁN JÓZSEF. Nem elszigetelt jelenségnek tekinti, hanem a nemzeti élet, az általános művelődés egyik, a többivel szorosan egybetartozó tényezőjének: „Mindnyájunknak Kívánsága Nemzeti-Nyelvünk Virágozása... Ez az a' Palladium, melly fenn-tartja Alkotványunkat... az a' Mód, a' melly Nemzetünket Lételeiben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-ójj, hogy a' többek között-el ne olvadjunk.“²⁾ A folyóirat legjobb eszköz a nyelv tisztítására és terjesztésére; ez is egyik oka az Urania megindításának. — Ám a nyelv-művelés nem egyetlen eszköz: „Szent, áldott, és jó Dolog a' Nyelven magán dolgozni... De még ez, nem elég!... A' Nyelv nem Tudomány, a' Szó, Beszéd nem Böltsesség... Kúltsa a' Tudományoknak, Út, Mód, Eszköz. a' Böltselkedésre... A' száraz, velőtlen, és ízetlen Grammaticalis Regulák nem vernek Gyökeret... Mennyi szörnyű, idomatlan

¹⁾ Győr, 1793.

²⁾ Uránia, Bé-vezetés, 1794.

Fajzásokat szültt ez a ' Grammaticalis Epidemia? — Elborította a' sok Kortsszók', idéetlen Faragású, Hangú, a' Nyelv' Természetével ellenkező, és Fület sértő Kortsszók' Sáskaserege egész Litteratúránkat, — és ezt Nyelvmívelésnek neveztük!" — A szertelen purizmust, vagy ahogy ő nevezi: puritanizmust okolja ezért az elfajulásért. Eliezi a meghonosodott idegen szavaknak idéetlen újakkal való helyettesítését; szükségünk van rájuk, hisz „Nyelvünk ezen tekintetben szűk, és szegény!” (Ezt mondja KÁRMÁN, aki a maga idejében a legtisztább magyarságú írók közé tartozik!)

De még jobban bántja őt az ízlés hiánya és félreérthetetlenül DUGONICS Etelkájára, meg az előszavára célozva mondja: „Tellyesek Könyveink az illetlen Tropusokkal, motskos Allusiókkal, mellyeket mi Szépségeknak gondoltunk; némelylek befogadták a' Példabeszédek, minden Külömbőség nélkül és azokat mind ugyan annyi Gyöngyszemeknek lenni állították, ha szinte melly idéetlenek, illetlenek“.¹⁾

KÁRMÁN kárhoztatja az idéetlen szócsinálást, de azért él BARTZAFALVI, BARÓTI, FÖLDI, meg a hírlapok tetszetősebb új szavaival. Ő maga tudatosan csak egyet csinált: *monda*, a német 'Sage' jelentéssel;²⁾ negyedszázad alatt ő már a harmadik, ki ezt a szót KALMÁR és DUGONICS után megcsinálta, de a mai jelentés tőle való. Ide vehető még az *indít'ok* rövidítés a 'gazd'asszony'-féle szavak példájára.

93. Nem barátja a nyelvújításnak SZIRMAY ANTAL sem, aki a „Hungaria in parabolis“ második kiadásában (1807, 27. l.) nevetéséggé teszi, kivált BARTZAFALVI újításait: „Aduocatum hactenus Prokator vocarunt *Ügyész*. Fiscalem *Ügyvéd*. Scribam hactenus Író-Deák *Írás* . . . Vniuersitatem . . . Mindenesség. Rectorem Vniuersitatis *Mindenesség Mindenesse*. Instantiam *Kéreményes írás*, eius indorsatam *Hátasítmány* . . . Pecuaris nundinas *Marhadalom*.“ Egy levelet közöl, melyben a *Magyar tudákosság* candidatusa új magyar nyelven jelentést tesz egy tüzesetről (valószínűleg saját koholmánya): „Itt Kassán nagy *gyuladék* tegnap előtt támadott. Úgy hallik: hogy *gyujtás*zok támadása volna. Már-is néhány *gyujtás*zok ell fogattatván, a' *Rab tárnak belöletébe* lakat alá zárattattak, a' honnan ki hozattatván, 50 pálcza *ütemények* adattak az *állólatyok*-

¹⁾ Nemzet csinosodása.

²⁾ Eldorado. Egy monda (l. jegyzetét).

nak felületére . . .“ stb. Ez újításoknak műve, hogy: „idiomatis Vngarici enunciationem ipsi natiuo Hungaro perplexam reddiderunt, imo genuinum eius sensum depravarunt.“

Irodalom: HAJNAL DÁVID, Kármán mint nyelvmivelő. Bp. 1899; WEIDINGER JÓZSEF, Kármán magyar nyelve. Nyr. X, 455 [Mind a kettő hibás szöveget vesz alapul]; KULCSÁR ENDRE, K. J. a nyelvművész. Nyr. XXX, 1; SIMAI ÖDÖN: MNy. VI, 262.

94. A Debreceni Grammatika. Az ortológiának az előbb tárgyalt támadásai, gúnyosak és komolyak, inkább csak ötletek, egyéni vélemények voltak, szilárd, tudományos alap nélkül, s ezért nem is volt meg kellő súlyuk. Teljes tudományos fegyverzetet és készületet a neológia ellenpártja a Debreceni Grammatikában kapott. — BESSENYEI óta egyre jobban sürgetik a szótár s a nyelvtan elkészítését; az utóbbi valóra vált, mikor GÖRÖG DEMETER és KERÉKES SÁMUEL, a „Hadi és más nevezetes Történetek“ szerkesztői 1789-ben pályázatot hirdettek jó magyar nyelvtanra. A bírálóbizottság, DOMOKOS LAJOS, HUNYADI SZABÓ FERENC, SZIKSZAY GYÖRGY és BENEDEK MIHÁLY, mind debreceniek, a pályadíjat megosztotta a beérkezett öt munka közt, de aztán valamennyit felhasználva, HUNYADI SZABÓ FERENC szuperintendens, BENEDEK MIHÁLY, GÁL ANDRÁS és SZIKSZAY GYÖRGY prédikátorok, SZILÁGYI GÁBOR, KOCSI SEBESTYÉN ISTVÁN professzorok, DOMOKOS LAJOS városi főbíró, BÜSZÖRMÉNYI PÁL és DOMOKOS IMRE szenátorok új nyelvtant írtak,¹⁾ mely 1795-ben Bécsben SZÉCHENYI FERENC és NUNKOVICH GYÖRGY pécsi kanonok, c. püspök hathatós anyagi támogatásával, a bécsi Magyar Hirmondó költségén meg is jelent: „Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság“ cím alatt s melyet az irodalomban Debreceni Grammatika néven szokás idézni. A pályaműveket magukat szerzőik külön nem adták ki, kivéve GYARMATHI SÁMUELT, kinek „Okoskodva tanító magyar nyelvmestere“ 1794-ben, tehát még a Debr. Gr. előtt, ugyancsak egy nagylelkű pártfogó segítségével megjelent. A bizottságtól legjobbnak ítélt mű, FÖLDI JÁNOSÉ, kéziratban maradt s csak 1912-ben látott napvilágot a RMKtárban (28. szám). A debreceni bizottság ugyanis elvileg nem értett egyet Földivel, bár nyelvkönyve felépítésével, szerkezetével meg volt elégedve. Földi inkább neológus hajlamú s a nyelvbővítésnek négy

¹⁾ KAZINCZY még nem ismerte a hiteles névsort, l. Magy. régiségek, 1808, előszó XXX; Kaz. Lev. XI, 252; hitelesen kiderítette nemrég HARSÁNYI ISTVÁN: Irod. Közl. 1925, 122 és 1927, 274.

forrását is ajánlja (avúlt törzsokszók kikeresése; „szó-folytatás“: képzés; összetétel; idegen szavak „lágýtása“, azaz magyar hangzásúvá tétele (XXXV—XXXVII. §.); a debreceni bizottság elvben ortológus volt s ezért szerkesztette meg a pályamunkákból a maga művét, a Debreceni Grammatikát. Megállapítható a német nyelvújító mozgalmakkal való kapcsolat is; míg FÖLDI a GEDIKE—WIELAND-féle újítást-pártolók irányával tartott, addig a Debr. Gramm. a merev GOTTSCHED—ADELUNG nézetét vallotta.

A Debr. Gr. nemcsak rendszerező, tudományos munka, hanem harcos könyv is a már-már minden korlátot ledönteni készülő neológia ellen, de korántsem az a vaskalapos, maradi lelkű mű, milyennek a neológia, KAZINCZY és köre híresztelte. A nyelvet grammatikus szemmel késznek, befejezettnek tekintette, nem pedig folyton változó, fejlődő működésnek; tételeit megdönthetetlen törvényeknek tartja, melyeken belül minden, kívülük semmi módosulás nem lehetséges. Bár sokszor él a „rút, dísztelen“ jelzővel, esztétikai, stilisztikai érzéke nincsen, tehát a szépírónak semmi jogot nem ad a nyelvvel való önkényes bánásra.

Elveit főképpen az Előljáró Beszédben fejtegeti: amennyire örvendetes, hogy a magyar nyelv mindinkább hódít, annyira kárhozatos, hogy sok „szükségtelen és helytelen“ új szót csinálnak, melyek „Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására 's rontására szolgálnak“ (XVI. l.). „Az új Szók tsinálása . . . nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a tudományokban,¹⁾ de csak úgy, ha helyesenn léssen.“ Főlöszleges új, szokatlan szavakat koholni a meghonosodott és megszokott idegenek helyébe, tehát BARTZAFALVI és társai erőszakos purizmusa nem helyes. A sok illetéktelen fordítás erőltetett, homályos és idegenszerű szólásokat és kapcsolatokat teremtett a tiszta magyarság kárára (XVII, XX). Oka ennek, hogy a hagyománytól, a közszokástól eltértek. A tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép ajkán van (XVIII), „akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvén adni, nem is jó Magyarság az, a' mellyet a köznép könnyenn meg nem ért“ (XIX, XX). „A Származtatásról, vagy a Szók' formálódásáról“ szóló XI. rész és az I. Tóldalék részletesen előadja a szóképzés szabályait, pontosan megkülönbözteti a névszói névszó- és igeképzőket s az igei ige- és névszóképzőket, ezeket jegyzékbe is foglalja (§. CXVI), az egyes

¹⁾ l. 90. pont, KAZINCZY Szigvárt-bírálatát.

cikkekben egyre utal a hibásan képzett új szavakra. Az I. II. Toldalékban pedig felsorolja a töveket, a „rég Magyar Gyökér-Szó“-kat (241—299). Evvel, szakasztottan úgy mint ADÁMI, akaratlanul is felbuztatja a nyelvújítókat az elvonásra, a „magokban nem érthető“ gyökérszók önállósítására, s a nyelvújítás szavainak története csakugyan nem egyszer a Debr. Gr.-ra, mint forrásra utal. Az V. Toldalék sorra bírálja „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsináltt Új Szók“-at; ez az első rendszeres Antibarbarus kátéja az ortológiának, kiindulópontja és forrása sok elkeseredett vitának, szertára az érveknek és cáfolatoknak.

Irodalom: FÖLDI JÁNOS grammatikája, RMKtár 28. sz. — SZVORÉNYI, Fejl. 16. — BÁRDOS 87. — MIXICH LAJOS, A Debr. Gr. bírálói [Hunyadi részességét tagadja]: EPhK. XXIX, 184. — TÖRÖS LÁSZLÓ, Kik irták a D. Gr.-t? MNy. XXIII, 477; — HARSÁNYI I. Irod. Közl. 1927, 274. SIMAI Ö., A Debr. Gr. a nyelvújítás ellen; MNy. VIII, 115; IX, 29, 163, 323; Nyr. XLI, 320. — TOLNAI, A Debr. Gr. és az elvonás: Nyr. XXXIII, 211.

95. A SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél. Ugyanebben az 1795. esztendőben jelent meg a bécsi Magyar Merkurius todalékában (41—46. l.) egy gúnyirat a nyelvújítás ellen, melyet bátran a Debr. Gr. melléktermékének lehet nevezni. Alakjára nézve nagyon hasonlít BARTZAFALVI búcsúztatójához. Pestről, febr. 10-én küldi be valaki az 1794 „Rák oroszán havának“ (júliusnak) 29-éről keltezett levelet, melyben bemutatja az ujj Magyarorságot, a levél szövegébe iktatva BARTZAFALVI, DUGONICS, RÉVAL, BENKŐ s még másoknak feltűnő szóújításait, akik a pozsonyi Magyar Hírmondó köréhez tartoztak.¹⁾ A kicsúfolt szavak és a Debr. Gr. V. Toldalékának szemmelátható egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a gúnyirat a Debr. Gr. szerkesztőségének kohójából kelt. KAZINCZY SZAKLÁNYI ZSIGMOND, nagyváradi prédikátort tartotta szerzőjének, s innen majd egy századig a levelet a „SZAKLÁNYI-féle pamphlet“ néven idézik. Kiderült azonban, hogy a levél szerzője HUNYADI SZABÓ FERENC, akinek része volt a Debr. Gr. megszerkesztésében (megh. 1795. júl. 7), SZAKLÁNYI ZSIGMOND pedig alkalmasint a beküldője és terjesztője.²⁾

Irodalom: SZILY K. Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből: Irod. Közl. XI, 182. — SZÉLL F. A M. Merkúrius gúnyiratai. MNy. IV, 133. — SIMAI, Folnesics: Nyr. XLI, 320.

¹⁾ A levél betűszerinti szövegét l. Irod. Közl. XI, 182.

²⁾ MNy. IV, 133.

96. A M. Literaturát illető Levél. A Debr. Gr. köréből származónak kell tekintenünk a bécsi Magyar Hírmondó 1796. évfolyamában (402. és 425. II.) megjelent és szintén Pestről keltezett bírálatot NAGY SÁMUELNEK Psychologia Campéből, 1774-ben névtelenül kiadott fordításáról. A bírálat címe: „A' Magyar Literáturát illető Levél“. Hangja komoly, érdekes szó- és jelentésmagyarázatokkal van teli; a Debr. Gr. érveivel hibáztatja a rossz új szavakat, de főleg az új, színes, eleven, de szokatlan stílus ellen fordítja fegyverét. A költői szólamokat, elevenítő jelzőket, képeket, átviteleket „különös tzifraság“-nak, „a' beszédben való helytelen bujálkodás“-nak, „vakmerő, és a' jó gusztussal, 's a' valósággal ellenkező képzelődés“-nek nevezi; mindent szószorosan vett jelentéséből tekint, költőiség iránt semmi érkeke nincs, szóval a legszárazabb és legridegebb grammatikus ortológia alapján áll. Jelentősége, hogy amit a Debr. Gr. csak előbeszédében érint, részletesen boncolgatja az új stílust, s ezért a legfontosabb vitáit a Debr. Gr. és a Mondolat között.

Irodalom: SIMAI Ö. Adalék: MNy. XV, 68.

97. A nyelvújítás e korbéli elleneseihez tartozik a korábban említett ARANKA is, aki A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabjában (1796) teljesen a Debr. Gr. szellemében ítéli meg a szóújítást; HATVANI ISTVÁN pedig támadja a *Mesékben* (Debrecen, 1799.)

Irodalom: SIMAI: MNy. IX, 167. — PERÉNYI J. Aranka társasága: Irod. V, 363., MNy. XIII, 189.

98. Nem mellőzhető PETHE FERENC sem, aki húsz évvel később a legbuzgóbb szófaragó volt s aki ez időben a „Gazdaságot Tzéelőző Ujság“-jában (1796 jún. 28) nem győz eleget gúnyolódni „a p[ozsony]i Magyar Szó Hámorban véres verejtékkal munkálkodó“ szógyártáson.

Irodalom: IMRE S. Tan. 66. — SIMAI: MNy. IX, 168.

A Debreceni Grammatikával lezárul a nyelvújítási harc első szakasza, mely BARTZAFALVI mentőlevelétől számítva, egy évtizedig folyt s látszólag az ortológia győzelmével végződött.

A szaktudományok.

99. A jog. Az ortológia első támadásai az újítást főleg a szépirodalomban üldözték; a tudományban és a hivatalos nyelvben megtűrték, sőt szükségesnek is nyilvánították. Maga a Debr. Grammatika bő lajstromát adja a nyelvtudományi mesterszavaknak, melyeknek nagy része, igaz, az anológia, azaz a hagyományos nyelvszókás szerint alkotott újítás.

Tiszti Szótárak. A politikai, közhivatali, törvénykezési nyelv leginkább érzi a magyar műszók hiányát, mióta nemcsak a közóhaj, hanem a törvényhozás is kimondta a latin nyelv fokozatos kiküszöbölését (az 1790.-91. évi XVI., az 1792. évi XVII., és az 1805. évi IV. törvénycikk). Így készült GEORCH ILLÉS Honnyi törvény című négykötetes műve (1804—9), majd Pest vármegye kezdeményezésére a Tiszti Szótáraknak hosszú sora, melyeknek elkészítésében a szakjogászokon kívül nyelvtudósok és írók is résztvettek (RÉVAI, VERSEGHY, KISFALUDY SÁNDOR, PÁPAI SÁMUEL stb.). Az 1790—91-es országgyűlés RÉVAI igazgatására bizottságot küldött ki, hogy az akadémia felállításának kérdésével foglalkozzék. A bizottság LUBY KÁROLY és VAY ISTVÁN fogalmazásában 1792 nov. 21-én el is készült egy terv; ebben c) pont alatt a latin műszavaknak magyarokkal való helyettesítése és ilyen célú szótár szerkesztése is ki van mondva. Az 1807-i országgyűlés elé ez a bizottság egy munkálatot terjeszt, mely a műszók megállapításában erősen szembehelyezkedik az erőszakos nyelvújítással; úgy látszik, alapos oka lehetett rá, mert 1806-ban RÉVAINAK, a pestmegyei tiszti szótár megszerkesztésekor erős harcot kellett vívnia a BARTZAFALVI-féle torz szavak ellen és KULTSÁR ISTVÁN a Hazai Tudósításokban (1806: 51, 134, 142) óva int a „törvényes szók” erőszakos magyarosítása ellen.

Irodalom: VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194; — KULCSÁR ENDRE, Adatok: Nyr. XIII, 510; — DOKTOR K. A regnicolaris deputatio véleménye: Nyr. XVI, 133; — SIMAI Ö.: MNy. IX, 26; — VELLEDETS L.: MNy. VIII, 18; — Vö. még Nyr. XII, 122; XIII, 510, 556. — SZÉCHENYI ISTVÁN, Napló II. CXL. l. 1926. — SZEKFFŰ Gy. A m. államnyelv. 1926. 57—58, 288. — A Tiszti Szótárak könyvészeti adatait l. SÁGI ISTVÁN, A m. szótárak könyvészete. 1922; 279—280. szám.

100. A természettudományok. Míg a hivatalos nyelv szóújításait részben a bizottságokban való dolgozás, részben olyan

kiváló nyelvészek együttműködése, mint RÉVAI, VERSEGHY, irányította és fékezte, addig a többi szaktudományban természetes nyelvérzék, józan okosság egyrészt, de egyéni önkény, röpke ötlet és nyelvtudományi járatlanság másrészt, a legcsodálatosabb gyümölcsöket termette. Az elv ez volt: mindent magyarul és minden áron magyarul! DUGONICS, ki egy csapásra megalkotta a mennyiségtudományok műnyelvét és szókincsét, serkentő példáulul szolgált, hogy egy-egy szak művelői teljesen és gyorsan megcsinálják tudományuk magyar műnyelvét. Majd minden könyv szerzője emlegeti a nehézségeket, mellyel ilyen mű fordítása vagy megírása jár, számot is ad rendszerint a követett módokról, a szertelen buzgalom azonban a legtöbbjét ingoványos talajra viszi, és szilárd alapnak tünteti fel a mesterségesen kiesztelt szócsináló elméleteket. Igaz, hogy e tudománykörökben, különösen a természettudományban nagytömegű, ezrekre menő szavakat kellett kitalálni, s ezért a szóújítás e téren gyakran szócsinálásba téved, mely egy-két évtized múlva BUGÁTÉK működésében folytatódott és tetőződött. Elévülhetetlen érdemük azonban, hogy a régiségnek s a népnyelvnek kincseit felkutatják s a tudományos nyelv részévé teszik, a műnyelvet és a műszótárt megállapítják s az ingadozásokat kirekesztik. Legtöbb érdemük ebben a következőknek van: BENKŐ FERENC (Magyar Mineralogia 1786); BENKŐ JÓZSEF (Téli bokréta 1781; fűvészeti levelei a M. Hírmondóban 1780-tól; „fűszéres [!] nevezetek“: növénytan szótár, megjelent MOLNÁR könyvházában 1783 és VESZELSZKI Fa- és fűszerkönyvében 1798); NAGY SÁMUEL (Istennek jósága 1794 és 1798); FÖLDI JÁNOS, a debreceni tudós világnak ez az oszlopa, aki először szigorú bírálat alá vette a meglévő anyagot (Rövid Kritika 1793), majd LINNÉ szigorú rendszerét vezeti be nálunk (Természeti História 1801, melynek kéziratából MÁRTON JÓZSEF 1799—1800-i szótárába már előbb fölvette a szavakat); NYULAS FERENC (Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról 1800).

101. Debreceni Fűvészkönyv. Valamennyit betetőzi a FÖLDI JÁNOS elveit követő, fejlesztő és munkásságát befejező Debreceni Fűvészkönyv (Magyar Fűvész Könyv 1807, Orvosi Fűvész Könyv 1813), DIÓSZEGI SÁMUEL műve, az első részben FAZEKAS MIHÁLY buzgó közreműködésével. Ez a maga idejében is hatalmas mű a fűvészetre nézve az, ami DUGONICS Tudakossága a mennyiség-tudományra. LINNÉ rendszerét a maga teljességében átülteti a magyar növénytanba és megalapítja a fűvészet műnyelvét és műszó-

tárát. DIÓSZEGI mind a két részben lelkiismeretesen számot ad eljárásának okairól és módjairól: „sok új neveket kellett készíteni“, mert „felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem volt“, soknak pedig „alkalmatlan vagy bitang nevek volt.“ (Magy. Fűv. VI). Mindenekelőtt minden egyes növénynek egyetlenegy nemi (genus) nevet kellett megállapítani, aztán egy-egy nemen belül jelzővel a fajok at (species) megkülönböztetni, ahogy LINNÉ rendszere kívánta. DIÓSZEGI az Orvosi Fűvész Könyv Toldalék Laistromaiában (353. l.) pontosan felsorolja a nevek forrását:

A) népi nevek, ezek közé kell számítani a régi növénytani irodalomból átvett hagyományos neveket is. Ezek közül, FÖLDI JÁNOS kritikájának elvei alapján kiselejtezte a „botránkozató, babonás, helytelen tsűf és gyalázatos“ neveket; a változtatásokat pontosan feltünteti a IV. Laistrom (363. l.), amelyben a Régi Nevek, az új Megállított Nevek és a Deák Nevezetek oszlopokban egymás mellé vannak állítva.

B) Az új nevek, mégpedig: 1. azok, melyek „vétettek a' Nemi tízerekből“, azaz a nem (genus) jellemző sajátágaiból, mert akkor helyes a név, ha „mintegy magától [a növénytől] kérjük meg a' nevét“ (Magy. Fűv. VII): *boglárfa* (Platanus), mert termése boglárszerűen lóg a gallyakról; *korpafü* (Lycopodium), mert termése korpaszerű; *tsalmatok* (Hyoscyamus), mert tokalakú termése olyan mint a török csalma, turbán; — 2. a termet, minéműség után alkotott nevek: *bajuszfü* (Crypsis), levele hosszú, keskeny; *bokrétafa* (Aesculus), virága bokrétásan nő; *fogasír* (Dentaria), gyökere vagy: *íre* pikkelyes, fogas; — 3. a termőhelyről vett nevek: *földike* (Bulbocodium) termése föld alatt nő; *kertéke* (Hortensia), a kert dísze; *tórongy* (Caulinia), szárai rongyszerűen úsznak a tóban; — 4. valami tulajdonságról vett név; *fakín* (Loranthus) fán élősöködő; *gólyahír* (Caltha), virágzása megelőzi a gólya érkezését; *ebír* (Dactylis) kutya eszi gyomorfájáskor; — 5. deákból (legtöbbször görögből) fordított nevek: *aranyvirág* (Chrysanthemum), *libatopp* (Chenopodium), *kecskedész* (Tragopogon) a régibb, ugyanúgy készült, de „dísztelen“ *bakszakáll* helyett; — 6. deákból „lágýtott“, azaz magyaros hangzásúvá tett nevek: *galaj* (Galium), *iringó* (Eryngium), *kukuba* (Cucubalus), *csilla* (Scilla).

DIÓSZEGI a nevek kitalálásában bámulatos leleményt tanusít, de határtalan merészséget is; itt-ott szolgál ugyan mintául egy-egy régi név, legtöbbször azonban kiméletlenül legázolja a szóképzés,

összetétel hagyományos sorompóit, csonkít, kurtít, összeolvaszt, bekebelez tekintet nélkül. Képzés: *foszlár* (Cardamine), mert termése felfoszlik; *hulláng* (Dodecatheon), mert szirma hátrahull; *zuzmó* (Lichen), mert mint a zuzmara ül kövön fán; — összetétel: *kötör* (Saxifraga) a latin szó elemeinek fordítása és csonkított összetétele; *tsükküllő* (Centaurea): *cső*-ves virágai *küllő*-szerűen állanak vackukon; *magár* (Nardus): magjai árszerűen hegyesek; *kanafáj* előbb *táikanaf* (Lanium), mert a hajlott, *kanaf*-alakú virág *áj*-a: nyílása tátva van; — csonkítás: *dereley* (Imperatoria), termése *dereleye*-alakú; *durca* (Leersia), termése érdes, *durcás*; *fintor* (Melampyrum), a virág ajaka szélén kifintorodott; — egyéb különösségek: ha van *liliom*, lehet más növény *siliom* (Hemerocallis); ha van *kapor*, lehet *gyapor* (Smyrnum); ha van *szittyó*, lehet *szattyú* (Tussilago); ha van *pimpó* (Potentilla), lehet *timpó* is (Tormentilla), csak a magyar és a latin név *p*-je helyébe, a latin *t*-jét kell tenni a magyarban. Valósággal kifogyhatatlan a szócsinálás módjaiban s azonfelül arra is törekszik, hogy a nevek tetszetősek, jőhangzásúak legyenek. Az iskolában azonban nem nagyon kellettek az új nevek, mert a „tanulásban igen nagy akadály“ voltak. Két-három évtized mulva Bugát és társai folytatják Diószegit, és leleményben ugyan nem, de mennyiségben jóval meghaladják alkotásait. Örök érdeme marad mindazáltal a műnyelv megállapítása, melynek haszna jóval fölözi a nagyrészt halvaszületett szavakat. ARANY ÍGÝ ÍTÉLI meg a természettudósok nyelvi újításait: „...óhajtani lehet, hogy aki még nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzékkal tegye, mint Diószegi, Fizekas és Földi.“¹⁾

Irodalom: Tolnai V. Nagy Sámuel új szavai: Nyr. XXI, 223; — Fialowski Lajos, A természetrajz műnyelve: Nyr. VII, 75 sk., 501; — Bárdos 94 sk., Kardos Albert, A Debreceni Fűvészkönyv: MNy. III, 438, Nyv. XXXVII, 213. — Növénytani Közlemények Diószegi-füzete. 1907. — Csapodi I., Diószegi mint nyelvész. Növt. Közl. VI, 96. — Csürös Ferenc, A Debr. Fűvészkönyv és írói. 1907. — Vö. Hellebrant, könyvésztét: EPhK. 1908, 534; 1909, 515; 1910, 473. — Gombocz Endre, Linné és a magyar botanika. 1914.

102. Kováts Mihály ez időtájban adja ki, *Chemia vagy természet titka* c. művét, az első, magyarnyelvű vegytant (1804—1808). Mindent a kar s mindent tud is magyarul kifejezni. Nem

¹⁾ Nyr. VII, 459.

olyan vakmerő, mint DIÓSZEGI, nem is olyan leleményes, de azért nem jó zavarba sohasem, ha magyar szót kell tenni az idegen helyébe. A chemikus *tikkács*, a patikus *szerács* az *acidum savany* (később *sav*). Kevés szava maradt meg (*kórház, műszó, tűzálló*), de ösztönzőleg hatott a vegytani műnyelv kialakulására.

FARKASFALVI FARKAS FERENC 1808-ban adja ki névtelenül „Napoleon Frantzia Birodalom Tsászáranak“ életét igen sok új katonai, politikai műszóval (*árkolat, csatasor, emlékjegy, évnep, hajóhad, hatáskör, segéd(-csapat, -őrség, -nép, -sereg), tűz(-fegyver, -szer, -torony) világháború*). Legtöbb szava helyes és ügyes alkotás, leginkább összetétel.

FÁBCHICH JÓZSEF, aki RAJNISSAL és RÉVAIVAL egyideig a „győri triászt“ alkotta, a legbuzgóbb, bár nem legszerencsésebb újítók közé tartozott. „Magyar Calepinus“-ában, mely kéziratban maradt, ötödfélezer szó van, ami PP.-ből hiányzik. Újításait a klasszikusokból tett fordításai vitték az irodalomba, de még inkább tanítványai, köztük PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE, kiket egyre buzdított a régi, népi és új szavak tanulására. Szavai közül közkeletűek: *előszó, hangjegy, nyelvzavar, viziló*; a *vágány*-t ő is kitalálta: caesura jelentésben; mivel a nép nyelvében meglehetősen dísztelen jelentése van, ARANY *sormetszet*-tel helyettesítette.¹⁾

Ide kell még számítani, bár KAZINCZY fellépte után működik legbuzgóbban, PETHE FERENCET, aki 1796-ban még ortológus hajlandóságot mutatott, de hovatovább a legszélsőbb neológusok közé került. Neki is főtörekvése a tudományos műszavaknak megmagyarosítása és általában a magyar nyelv tisztasága; ez utóbb a szélsőséges, meg nem alkuvó purizmusba vitte. PETHE főképp a gazdasági szaknyelv művelője. Könyvei és gazdasági folyóirata²⁾ teli vannak nyelvi megjegyzésekkel, fejtegetésekkel és a magyarságra való buzdítással; külön rovatot nyit: a „Magyar Nyelvnyomozó“-t az új szavak ajánlására és megvitatására.³⁾ A nyelvkeverőket, úgy mint előbb BESSENYEI a Philosophusban, egy csupa idegennel tömött „Diskursus“-ban csúfolja. Az új szavakat általában pártolja, néha azonban, nem tudni miért, egyikét-másikát elveti. Szereti az „aggodt“ szavakat felfrissíteni; ha kell, maga farag, néha nagyon is korcs-

¹⁾ Magy. Nemz. Versidom. II. elején.; vö. VIRÁG B. epistoláját: Kazinczi Ferencnek.

²⁾ Nemzeti Gazda. 1814—1818.

³⁾ Nemz. Gazda. 1814. 35. szám.

szavakat. Végső esetben az idegen szót is befogadja, de mint több elődje, magyarossá teszi, lehetőleg a felismerhetetlenségig: „...legjobb annyira kitekerni a nyakát, hogy rá ne ismerjünk, ki ebfia.“ Megmaradt szavai: *adat, állatvilág, együttható, hányados, közbirtokos, országnagy, párhuzamos, pincér, szabott ár, szélütés, tizedes szám.*

Irodalom: KOOS GÁBOR, Kováts Mihály vegytani szavai: Nyr. XII, 326, 367; BÁRDOS, 104; — SIMAI Ö. Farkas Ferenc Napoleon-fordítása: Nyr. XLIV, 106; — BARTHA GYÖRGY, Fábchich József. Esztergom 1899; BÁRDOS 82; — Pethe F.-ről: TAKÁTS SÁNDOR, Részl. a nyelvúj. harc. történetéből: Kath. Szemle 1890; BÁRDOS 108; — VÁCZY J. A nyelvújítás győzelme. Akad. Érték. 1909, 10.

103. A nyelv tudomány. A nyelvtudomány hivatásos művelői természetszerűen ortológusok, legalább elvben azok; gyakorlatban többé-kevésbé belesodrónak a neológia áramlatába, s ha maguk nem úzik is a szócsinálást, egy-két új szó kikerül az ő tolluk alól is; a nyelvszokással nem ellenkező újításokat önkéntelenül használnak is írásaikban.

MÁRTON JÓZSEF, a kiváló szótáríró „A' Magyar Lexicon szükségessé váltáról“ szóló értekezésében¹⁾ szigorú ortológusnak mutatkozik, aki a Debr. Grammatika alapján áll: „... a' jó móddal készült Lexicon gátolhatja meg kiváltképen a' fordítókat, hogy nyelvünkbe vagy (1) szükségtelen új, vagy (2) idegen szókat 's (3) más nyelvekhez alkalmaztatott kifejezéseket be ne hozzanak 's azokkal nyelvünket kelleetlenül ne bővítsék, rontsák, kortsosítsák“. Hasonlóan szól BERTUCH természethistóriai képeskönyvének fordításában (1810—16). Még szótárait is *lexiconnak* és *szókönyvnek* nevezi, hogy az ortológiától sokszor megrótt *szótár* szót le ne írja, de a szövegben már enged a gyakorlati követelésnek. Bár kijelenti, hogy: „... a' számos új szók közül, mellyek tíz-tizenkét esztendő óta támadtak, csak az olyanokat vettem fel, a' mellyek közönségessé lettek“²⁾, a szóanyag gyűjtése „a' régi és új magyar könyveknek olvasása“ eleve kizárta a grammatikai ortológiát, és a hasznosság és használhatóság elvénél fogva kényszerítette bizonyos megalkuvásra. Szótárai, melyek 1799-től 1823-ig valóságos krónikái az irodalmi és köznyelv fejlődésének, ép ezért mellőzhetetlen források annak megállapítására, mikor és mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé.

¹⁾ Pozsony, 1802, a M. Hirmondó melléklete.

²⁾ Lex. 1800, Előlj. besz. XVI.

Az egybevetés ki is derítette, hogy a legszélsőbb és legmerészebb szójújtásokat mellőzve, MÁRTON a szótáríró lelkiismeretességével sorolja be a megszokottá vált új szavakat művébe. BARTZAFALVI, BARÓTI, FÖLDI, DUGONICS, RÉVAL, BACSÁNYI, BENYÁK, RAJNIS, MARÓTHI, MÉSZÁROS, GYADÁNYI, RÁT MÁTYÁS, VERSEGHY, KAZINCZY, a M. Hirmondó s a többi újság, szóval az egész irodalom nyelvi gyarapodása helyet talál szótáraiban; gyűjt és gyűjtet tájszavakat, mesterszavakat, szóval mindent, ami egy nagyarányú szótárba való. Könyveinek sok kiadása, szótárán kívül magyar nyelvtanait és olvasókönyveit sem szabad mellőznünk, világossá teszi, hogy MÁRTON-nak a nyelvújítás eredményeinek elterjesztésében és meggyökereztetésében igen nagy része volt s KAZINCZYNak nem volt igaza, mikor őt maradi debreceni-nek tartja. MÁRTON mérsékelt neológus volt, csak az idegenszerűségek kérdésében maradt meg erős magyarságú debreceninek.

Irodalom: SIMAI Ö. M. J. mint szótáríró: NyF. II.; SIMAI Ö. M. J. és a nyelvújítás: Nyr. XXXI, 319, 390; BUZÁS Gy. Németes összetételek: NyF. XLI, 13; — SIMAI Ö. Kazinczy és Márton: MNy. IX, 405.

104. SÁNDOR ISTVÁN igen sokfelé ágazó munkásságával szintén érdekes képét mutatja az elvileg ortológus nyelvésznek s a gyakorlatilag neológus írónak. Mint író nyelvileg erősen FALUDI hatása alatt áll, különösen fordításaiban (Svédí grófné 1778, Jelki András 1791, Ovid 1792, Úti levelei 1793) és mesterének módján, tehát a nyelvszokás határai közt újít. RÁT MÁTYÁS M. Hirmondója ébreszti fel benne a nyelvtisztításnak, az idegen szó kerülésének ösztönét, mely hovatovább szélső purizmusig fejlődött. Ez teszi őt nyelvújítónak is. A Sokféle (1791—1808), a Magyar Könyvesház (1803) és a Toldalék (1808, az első nyelvtörténeti szótár-kísérlet) foglalja magában nyelvészeti, nyelvjavító és újító munkásságát. Purizmusa nemcsak a deák, hanem a német, tót, oláh jövevényszavak ellen is irányul. Ezért kutatja fel a régiséget és a tájszólásokat. Az írók új szavait a maga módján bírálhatja s nem egy kifogást tesz helyeségük ellen. Toldalékába felveszi a helyesnek tartottakat; a „szófaragásban“ legszerencsésebbeknek tartja MOLNÁR JÁNOST és RÁT MÁTYÁST.¹⁾ Saját nyelvújításának célja az idegen szavak irtása, a hibás alkotásúaknak helyesekkel való pótlása, és a hibás jelentésűek helyesbítése. Módjai: 1. avúlt szavak felelevenítése.

¹⁾ Sokf. VIII, 92.

Ide számítja ő a gyökérszavakat is, melyek legtöbbszörre az igék jelentőmódbeli jelenének egyes harmadik személyében mutatkoznak. Ezek szerinte valamikor főnevek is voltak.¹⁾ „Miért ne lehetne ezen szavainkat is újra feléleszteni?“²⁾ Toldalékába tehát fölveszi ADÁMI, WAGNER-Phraseologia, KALMÁR, BARÓTI, DUGONICS, a Debr. Grammatica efféle szavait, megtoldja a maga kikövetkeztetett gyökeivel: *éd, fegy, ind, láz, tév* stb. és nagy R betűvel jelzi, hogy: „régí szó“. — 2. összetétel és 3. képzés; ezekben szigorúan analogia szerint jár el. — 4. német összetételek fordítása: *bérkocsi, iskolatárs, mellkép, vérrokon, tanhely.*³⁾ — 5. idegen szavakat magyar hangzásúvá tesz, különösen földrajzi tulajdonneveket; ezek közül megmaradt Leipzig *Lipcese, svéd, angol*. A hónap-neveknek is magyar neveket szán, mint többen előtte is, utána is.⁴⁾

Irodalom: RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN, Sándor István nyelvtudománya: NyF. LX, 67. (jegyzetben bő irodalom); bírálja SIMAI Ö.: Nyr. XXXIV, 156, XXXIX, 17; SIMAI Ö. Faludi hatása Sándor Istvánra: MNy. XI. 167, 348. — NAGYSZIGETHY K.: S. I. életben maradt szavai. Nyr. XV, 22.

105. RÉVAI. A nyelvtudomány leghivatottabb művelői, RÉVAI MIKLÓS és VERSEGHY FERENC pályájuk első felében, mikor mint gyakorlati nyelv-művelők költeményekkel gazdagítják az irodalmat, neológusok; második felében, mikor a nyelvvel mint elméleti tudósok foglalkoznak, ortológusok. RÉVAI, a prózai előadásban FALUDINAK, a klasszikus verselésben MOLNÁR JÁNOSNAK, a hírlapi nyelvben RÁT MÁTYÁSNAK tanítványa, a XVIII. század végén lelkes újító, aki azonban sohasem ragadtatta el magát BARTZAFALVI-féle szertelenségekre. Ortológussá ép hírlapíró utódjának merészségei, főleg azonban saját nyelvtörténeti tanulmányai tették. Innen erednek a XIX. század elején írt műveiben, az *Antiquitates*, az *Elaboratio Grammatica* és a nyomtatásban meg nem jelent *Deákság* lapjain egyes kifakadásai a nyelv művelés (saját, az ortológus párttól megrótt szava) kinövéséi ellen; hosszabb fejtegetést azonban nem ír róluk. Egy epigrammában óvja a nyelvújítókat: „Buzgódó gondjok nagy tüze lángja miatt . . . Botlott láboknak megcsuszamása“-tól; megrójjá a „*voces infictas, non ad indolem linguae effictas*“ (*Antiqu.* 90), az ellenük való harcot igazságosnak és élesnek mondja (*Elab. Gr.*

1) Sokf. X, 54.

2) Sokf. VIII, 188.

3) Ebből vonta-el 1830. HELMECZY a *tan* szót.

4) Sokf. III, 137.

I, 9); a Deákságban III, 69 valamivel bővebben kel ki ellenük: „Értetlenül rontják a' nyelvet némelly új szókoholók, magukat hányó vető tudatlan bódúlt fejek . . . Eltávozván attól, a' mit nem is értenek, azaz a' nyelvnek hasonlóságától, 's annak állandó törvényétől . . . oktalan képzelések után az előtt soha nem hallatott éktelen tsodákkal terhelik a' nyelvet“. Majd ugyane szavakkal rója meg a nyelvújítás vétkeit az Alázatos Segedelem Kérésben (1806, 3. l). Midőn a nyelvszokást tartja a nyelvművelés elvének, s az írókat feddi, mert a köznyelvnél különb nyelvet akartak teremteni maguknak, akkor ADELUNGOT követi, különösen a Magyar Deákságban, melynek címében is említi mesterét. Mindenütt érezni, hogy a tudós felsőbbsege dorgálja a tudatlanok esztelen botorkálásait. Mérésékelt nyelvtisztító, ki inkább megtartja a meghonosodott idegen, kivált latin szót, semhogy rossz újat elfogadjon. Elítéli a szófaragást és szócsonkítást, de mikor avult tövet lát valamely szóban, azt a korabeli gyökérelmélet alapján feleleveníthetőnek tartja (*táp, lak*), ebben ő egyetért még a tőle oly tudománytalannak tartott Debr. Grammatikával is. RÉVAI törekvése a magyar nyelvnek eredeti tisztaságában és gazdagságában való helyreállítására; nyelvművelő a tökéletesebbnek, s ennél fogva csalhatatlanul irányadónak tartott régi nyelvet, a „veneranda antiquitas“ segítségével.

Irodalom: MELICH JÁNOS, Révai nyelvtudománya. Akad. Érték. 1908. 35. l. — VOLF GYÖRGY: Nyr. IV. 161. — RUBINYI MÓZES, Grimm és Révai: Nyr. XXXII, 200. — RÉVAI a nyelvtisztaságról: Nyr. XXXIII, 92. — VELLEDEITS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 298. — VISZOTA GYULA, A tiszti szótárak: NyK. XXXV, 194. — RÉVAI élete és nyelvt. törekvései. Stampfel, Segédkönyvek. 13. füz. 1904. — SZERFÜ Gy. A magy. államnyelv. 85. l. 1926. — THIENEMANN, Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 110.

106. VERSEGHY FERENC sokkal többször és sokkal behatóbban foglalkozik a nyelvújítással, mint RÉVAI; igaz, hogy szinte két évtizeddel tovább is élt, és szemlélője volt a nyelvújítás legélesebb harcának KAZINCZY és ellenei között. Elméletben ő is heves ellenfele a szócsinálásnak; gyakorlatban azonban, különösen rímes időmértékes verseiben, prózai fordításaiban sok új szót alkot. HERDER nézeteit fogadva el és ADELUNG tanításaira támaszkodva megtagadja az írótól a nyelvalakítás jogát: „Az Írók kötelesek inkább az egész nemzettől nyelvbéli törvényeket várni“¹⁾ ezek pedig a „közönséges

¹⁾ Tiszta Magyarság 1805, 7. l.

szokásban“ nyilatkoznak meg. Az analógia vezessen a szavak helyességének megítélésében; ami ez ellen van, azt akár régi, akár új, ki kell irtani; ha van szükségünk új szóra, akkor az analógia szerint alkossuk elő gyökérből és élő képzőből (u. o. 43.). Legjobb, ha összetétellel segítünk a hiányon, de ennek is megvannak a maga szabályai, amelyeket ő pontosan felsorol. A purizmusnak ellensége, mert elhomályosítja az érthetőséget; sok latin, német, tót jövevényszavunk van, amelyet a nyelvszokás elfogadott; ezeket irtani, hiba; legtöbbször lehetetlenség is. — Az idegenszerűségeket nem tartja a nyelv nyereségének, a nyelvnek velük való bővítése vétség; mind az *Ungarische Sprachlehre*ben (1805, 1817, 1823), mind az *Analticában* (1816—17) gondosan rámutat a magyar és az idegen gondolkodásmód különbségeire. — Ellensége az elavult szavak felújításának; hibáztatja a szokatlan, homályos, kihalt képzőkkel vagy éppen értelmetlen szövégekkel való szóalkotást.¹⁾ — De éppen egyik elméleti meggyőződése teszi valóban merész szóújítóvá. Az ADÁMI és KALMÁR óta kísértő elvonás, kikövetkeztetés, mely a Debr. Grammaticában és GYARMATHI Affinitásában (1799, 261) a régiség tudományos bélyegét kapta, VERSEGHYNél „az eleven, néma vagy holt, és szendergő gyökerek“ elméletévé növekszik, kivált ADELUNG hatása alatt; ezek a szendergő gyökerek pedig feltámaszthatók, és poétáink, kiknek szükségük van a mértékes versekben rövid szavakra, szívesen és joggal előkeresik őket, míg „a' középüdbéli zab cultura . . . a' stílus' szépségét a' hosszú szavakban kereste.“²⁾ Nyilvánvaló, hogy VERSEGHY nyelvtudományi elméletét ebben esztétikai érvek is támogatták. A költők számára állítja össze a Tiszta Magyarság végén rímstótarát (A' camentiák Lajstromát), telve régi és saját elvonásaival. E szendergő gyökerek feltámasztásában aztán olyan merészséggel járt el, mely fölülmulta valamennyi elődjének eljárását és bátorító példát adott utódainak. Önállóan vagy összetételben megmaradt elvonásai csak számban is tekintélyes csoportot adnak; -ú -ű végű mellékevekből: *dombor(ú)*, *homor(ú)*, *ísszony(ú)*, *nyomor(ú)*, *sanyar(-ú)*, *gyönyör(ű)*; -os, -es végű mellékevekből: *egyen(-es)*, *kaland(-os)*, *magány(-os)*, *sáv(-os)*, *tely(-es)*, *vörheny(eges)*; igékből: *eskü(ü)*, *geny(-ed)*, *karc(-ol)*, *kóbor(-ol)*, *pa-zar(-ol)*, *sarj(-ad)*, *senyv(-ed)*, *téboly(-og)*, *undor(-odik)*, *vágy(-akodik)*, *varázs(-ol)*, *viszony(-ol)*, *vizsga(-ál)*; érdekes a *szónok*, mely a *Szolnok*

¹⁾ Felelet 1818, 47—50 §§.

²⁾ Tiszta Magyarság 36, Sprachlehre 12.

helynévre és a *tárnok*, *pohárnok* régi szavak mintájára támaszkodva jött létre. Az irodalom nyelve ezeket a rövid és kifejező szavakat szinte rögtön el is fogadta és használta. SZEMERE szinte 300 gyökeret szed ki Kazinczy számára VERSEGHY Tiszta Magyarországból, idézvéen a szerző véleményét is, hogy a nyelvet csak szendergő gyökerek felköltögetése által tisztázhatjuk s csinosíthatjuk.¹⁾ Ezeken kívül még sok, legtöbbször szabályos, összetétel is került ki VERSEGHY tollából.

I r o d a l o m : SZILY KÁLMÁN, A természettudományi műnyelvről. 1879: Adalékok. 48. — RIEDL FRIGYES, Verseghy mint nyelvtudós: Nyr. IX, 443, 493; — KIRÁLY KÁROLY, V. mint neologus: Nyr. XIV, 398 (elvonások); — BUZÁS GY., V. a németes összetételekről: Nyr. XXXV, 406; — RÉVÉSZ KÁROLY, V. mint nyelvőr. Nyr. XXXVI, 5, 54; — PROHÁSZKA JÁNGS V. Rikóti Mátyása Nyr. XLI, 306, 365; CSÁSZÁR ELEMÉR, V. élete és művei. Bp. Akadémia. 1903; — RUBINYI M. Verseghy: Nyr. XXXIII, 25; — VELLEDETS LAJOS, Révai és Adelung: NyK. XXXVIII, 299; — SIMAI Ö. Verseghy nyelvújítása: MNy. IX, 318. — Szemelvények V. nyelvtudományi műveiből. Stampfel. Segédkönyvek. XI, füz. 1904. — THILSNEMANN T. Német nyelvújító törekvések: EPhK. XXXVI, 109.

107. PÁPAY SÁMUEL „az első magyar irodalomtörténetíró“ az ortológia és a neológia közt józan középúton halad. Ismeri ADELUNGOT, követi is, de egyes dolgokban szembe is száll vele. A nyelvújítással való foglalkozásra a Pest vármegyétől megindított Tiszti Szótárak ügye vitte. Veszprém vármegyének 1806 augusztus havi választmányi ülésén PÁPAY e kérdésben nagyobb értekezést olvasott föl, mely a nagyjában tőle szerkesztett Tiszti Szótárral együtt egy évvel később meg is jelent: „Észrevételek . . .“ címen (Veszprém, 1807). Itt kifejtett elveit „A' magy. literatúra esmérte“ c. korszakos munkájában (Veszprém, 1808) rendszeresen megismétli (83—89. §§). Elvileg foglalkozik a nyelv bő vagy szűk voltának meghatározásával; megjelöli a magyar nyelvnek állapotát, mely a multból gazdag szókincset örökölt, de az új korban bizonyos irányban bővítésre szorul. A dolog lényegét mondja ki evvel a megjegyzéssel: „nem csak az egygyes Szókat, hanem a' Szóllásokat is kell szaporítani“ (265.) Miután a bővítés lehetőségeit és forrásait tárgyalta, előadja módjait: 1. „Minekelötte új Szó' tsinálásához fognánk, előbb jól felhánnyuk Nyelvünk' tárházát“, elevenítsük fel az elavult szavakat. 2. Megelevő, megszokott szavaink helyett ne csináljunk fölösen új

¹⁾ Kaz. Lev. XIII. 212.

szót. 3. Határozzuk meg pontosan a rokonjelentésű szavak értelmét. 4. Ugyanegy szónak más-más fogalomkör szerint más-más jelentést adhatunk. 5. Aknázzuk ki a tájszavakat. 6. Ha már valóban új szót csinálnunk kell, képezzünk ilyeneket jó tövekből és helyes képzőkkel, vagy összetétel útján a nyelvtan útmutatása szerint, ahogy műve 56—60 §§-ban előadta. 7. Utolsó szükségben tartsuk meg az idegen szót, de származékait magyar képzővel alakítsuk (*regula: regulázás, regulásság, nem pedig: regulatio, regularitas.*¹⁾) 8. Az új szólások alkotásában a magyar szófűzést kövessük; ha lefordítjuk, ne ellenkezzenek a magyar gondolkodással. Ezek mind olyan elvek, melyek alapjukban véve teljesen helytálltak, míg a közéleti prózáról volt szó; az alkotó költőnek, a nyelvművésznek azonban szűkeknek bizonyultak e határok. Általában a nyelv szókást veszi zsinórmértékül, idézve QUINTILIANUST: „consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum“,²⁾ de hozzát teszi: „Eszünkbe vegyük mindazáltal, hogy Quintilian ezen Helyeken a' *Doctusokonn* és *Eruditusokonn* nem tsupán a' Literátorokat, hanem általlyában a' kitsínosodott, megvilágosodott előkelőbb Polgárokat érti“.³⁾

Irodalom: KULCSÁR FERENC: Nyr. XIII, 510, 556; — VELLEDETS L.: MNy. VIII. 17. — THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 111.; — BADITS F. Az első m. irodalom-történetirő. Irod. Közl. 1897, 133.

108. CZINKE FERENC, Révainak nem méltó utóda az egyetlen magyar tanszékén, a teljesség kedvéért említendő. Szorosan ragaszkodva a Debreceni Grammatika betűjéhez, még nagynevű elődjét is támadja előadásain és az Új Holmi (I. II. 1810) c. röpiratában. A nyelvújításnak esküdt ellensége, nem lát benne mást, mint nyelvrontást. Korlátoltságát és tudatlanságát nem menti az sem, hogy vaskos, de igen jóízű népiességgel írt, olyanformán, mint DUGONICS és SZAITZ LEÓ, az egri tüzes szervita. Írásainak érdemi részével nem a legsimábban bánt el SZEMERE PÁL, UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ és TOLDY FERENC.

Irodalom: KELEMEN BÉLA: EPhK. XV, 719; — SZVORÉNYI J. Fejl. 17; — SIMAI Ö. MNy. IX, 268, 271; XIV, 114.

¹⁾ Később ugyanez SZILY KÁLMÁN elve.

²⁾ Quint. Lib. I. Cap. 6.

³⁾ Lit. Esm. 87.

Pályatételek.

109. KULCSÁR ISTVÁN PÁLYATÉTELE. A szaknyelvészknél sokkal inkább érdekelte a magyar nyelv sorsa azokat, kik egyrészt a tudományos élet s az irodalom, másrészt az eleven élet, a közönség, a nemzet közt középhelyen állva aggódó figyelemmel kísérték a nyelvújításnak már-már minden korlátot leromboló előtörését, mely szoros kapcsolatban volt a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. A főkérdés az volt: szűk-e, tökéletlen-e nyelvünk, szükség van-e fejlesztésére, mint a külföld vallotta, s vele sokan itthon is; vagy pedig annyira tökéletes-e, hogy pallérozására nincs is szükség, mint sok elfogult vérmes magyar hirdette. A GÖRÖG-KERES-NUNKOVICS-féle „jutalom-kérdés“ példájára, melynek értékes eredménye a Debreceni Grammatika volt, tíz évvel később a lelkes KULCSÁR ISTVÁN tűz ki pályatételt a Magyar Kurir 1804-i évfolyamában¹⁾ A feleletre váró három kérdés a következő volt: „Mennyire ment már a' Magyar Nyelvnek ki műveltetése? Mitsoda eszközések s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Mikép lehetne ezen eszközöket foganasakká tenni?“ A kérdésekre huszonegy felelet érkezett, fényes bizonyítékául annak, mennyire foglalkoztatta azt a kort a nyelv ügye. A pályabírák: PRÓNAY SÁNDOR báró, SCHEDIUS LAJOS, VIRÁG, RÉVAI, VERSEGHY és KULCSÁR ISTVÁN három művet ítéltek jutalomra méltónak: KIS JÁNOS ev. lelkész, PÁNTZÉL PÁL ref. prédikátor és PUTZ ANTAL kath. plébános munkáit; a pályázók közt volt MÁTYÁSI JÓZSEF és TELEKI LÁSZLÓ gróf is, aki a „jutalom kívánása nélkül“ adta be dolgozatát. KIS, PÁNTZÉL, TELEKI és MÁTYÁSI pályaművei 1806-ban jelentek meg, míg Putzé, élessége miatt „nem jöhetett ki“, azonban a szerző 1824-ben maga kiadta. E pályázat a XIX. század elejének egyik legértékesebb közművelődési eseménye; a dolgozatok nemcsak összefoglalják mindazokat az eszméket, melyek BESSENYI Jámor Szándéka óta elszórtan már felvetődtek, hanem kiindulópontul szolgáltak a jövőnek s magukban foglalták szellemi életünk további fejlődésének csíráit. A munkálatoknak egyik sarkalatos pontja természetesen a nyelvújítás. Érdekes megfigyelni, hogy a pályázók között a szigorú ortológizmustól az engedékenyebb, de józan neológizmusig minden árnyalatot megtalálunk. Az ortológiát a Debreceni Grammatika álláspontja képviselte, mely csupán a tudományos műnyelvben engedett meg újítást, a költői irodalom-

¹⁾ II. negyed, 31 szám.

ban nem; a neológiának szélsőségét KAZINCZY, ki leveleiben már ekkor hirdeti az író szabadságát és jogát a nyelv szépítésében, s az idegenszerűségek átvételét is hangoztatta. Ettől a szélsőségtől a legszabadabb gondolkodású pályamű, KIS JÁNOSÉ is nagyon távol állott, hisz akkor nem is jutalmazta volna meg az elvi ortológia alapján álló bizottság.

110. A feleletek. MÁTYÁSI JÓZSEF feleletében: „Vélekedés, mellyet a' magyar nyelv iránt ország eleibe tétetett tudós kérdésre, rövid és együgyű feleletül adott“ (Pest, 1806) a Debr. Grammatika nézetét vallja: „a' Nemzeti Szóknak Koholása, leginkább tsak a' Tudományokra 's Találmányokra nézve javallatott“; a költészetben nincsen szükség rájuk, mert a magyar nyelv mind szokincsre, mind kifejezésbeli hathatosságra ritkítja párját. Az idegen szavakat ki kell irtani, a régi, elkopott szavakkal nem kell törődni; az új neveknek bő forrása a köz- és a népnyelv, melyet szólásaival együtt egy „Tudománybeli Magyar Mindenés Gyűjteménybe“ kell összehalmozni. Nem kell éppen rövid szavakra, az idegennek *egy* szóval való kifejezésére törekedni, mert a tökéletesség nem a rövidségben van.

111. TELEKI LÁSZLÓ gr. tanulmánya (A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklési G. T. L.-nak. Pest, 1806.) a legmélyebben foglalkozik a nemzeti művelődés valamennyi kérdésével. Dolgozata művelt, tanult, elfogulatlan fő munkája, mely magában foglalja a mult eredményeit és a jövő lehetőségeit. A nyelv dolgában az a véleménye, hogy a magyar nyelv nem olyan szűk, mint az idegenek gondolják, de nem is érte el még más „Cultusabb Nemzetek“ bőségét: „A' nyelv bővítésére való törekedésünk azért, igen szükséges“ (13. 23. §). Módjai (1) a meghonosult idegen szavak megtartása; (2) régi szavak felelevenítése; ide tartoznak a régi magyar nevek is: „Arpad, Kund, Leel, Geiza, Bela, Etelka“(!); (3) tájszavak irodalmivá tétele; (4) új szók készítése összetétellel és képzéssel „a' több szokásban lévő Magyar szók nivóltához“ alkalmazva, de csak akkor, ha az „új kitételek szükséges és elkerülhetetlen“ voltáról meggyőződünk. (23. §) Megrója a szertelen szócsinálást, mely azt okozza, hogy „a' legjobb magyarnak is különös a'hoz való szótár nélkül alig lehet megérteni“ némely könyvet (79. §). A „mester szókat“ pontosan meg kellene állapítania egy „jól elrendelt Társaságnak“ (82. §). Különös gonddal tárgyalja a

stílus tisztaságának, érthetőségének és választékosságának követeléseit minden irodalmi műfajra nézve (91—96. §). Egy szóval, TELEKI, a józan ortológus, nemcsak kívánatosnak, hanem szükségesnek is tartja a mérsékelt, a nyelvszokás határait le nem döntő neológiát.

112. Míg MÁTYÁSI és TELEKI fejtegetése sokban német forrásokra támaszkodik, addig PÁNTZÉL PÁL, PÉTZELY JÓZSEF Mindenés Gyűjteményének neveltje, a francia tudósok és költők elveit vallja, miközben gyakran hivatkozik GYARMATHI Nyelvmasterére. Nyelvünket nem tartja szegénynek; új szókat koholni annyi, mint nyelvünk szűk voltát beismerni. A költői és irodalmi nyelvre nincsen gondja, de a tudományos műnyelv kiépítését igen fontosnak tartja. Lelkesedik a nyelv tisztaságáért, az idegen kapcsolatok lefordítását és meghonosítását károsnak tartja.

113. KIS JÁNOS felelete az egyetlen pályázók közül, mely KAZINCZY merészebb neológiája felé hajlik. Az újítás módjaiban és eszközeiben ő is mérsékletet ajánl ugyan, de a nyelv regulái mellett erősen hangoztatja a jó ízlést. Az egész ortológiával, kivált a Debreceni Grammatikával ellentétben hangoztatja a nyelv művelésében az író, különösen a költő szabadságát, bár még a nyelv természetének korlátai között. Ez a közeledés KAZINCZYNak elveihez könnyen érthető a széphalmi mesterhez való viszonyából. Közli vele pályairatának részletes tervét, melyben a pusztaszavakon fölül emelkedve a nyelv tökéletességének általános határozmányait a gazdagságban, értelmességben és hathatóságban látja.¹⁾ Gondolatmenetében ráösmerni a német forrásokra: GEDIKE (Gedanken über Purismus und Sprachbereicherung. Deutsch. Mus. 1779), ADELUNG fejtegetéseire, de legfőképen JENISCH művére (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796), melyek KAZINCZYNak és körének a nyelvfejlesztés kérdéseinek megvitatásában legkedveltebb könyvei voltak.

Irodalom: PÁPAY SAMUEL, Magy. lit. esmérete. 1808, 420.; SIMAI Ö.: MNy. IX, 407; X, 167; XII, 395; XIII, 7; VIII, 113, 316; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 36. VOINOVICH: gr. Teleki László: Irod. Közl. 1899, 161.

114. A Puky-Balla-féle jutalomkérdés. A *Hazai's külföldi Tudósítások*, KULTSÁR ISTVÁN lapjának 1810-i évfolyamá-

¹⁾ Kazinczy Lev. III, 224, 254.

ban (8. szám, jan. 27.) Consiliarius PUKY FERENCZ jutalomkérdést tűzött ki a *spiritus* szó legjobb magyar megfejtőjének. „Tsak egy Szótska ez; de a' melly nélkül el nem lehetünk: arra való nézve annak fel-találójának 50 forintot szántam el . . . Azt a' Szótskát keresem én, a' melly a' Deákoknál *Spiritus*nak, a' Németeknél *Geist*nek mondatik. Nem az az, a' mit mi *Lélek*nek szoktunk mondani. Mert a' Lélek tulajdonképpen az a' mi a' Deákoknál *Anima*, a' Németeknél *Seele*. Mert más az *Anima*, más a' *Spiritus*, valamint más a' *Geist*“. A régibb magyar *lélek*, *elme*, *lélekzet*, *lehellet*, *ihellet*, *pára* szavak egyike sem az, amit keres.¹⁾ Néhány nappal később febr. 7-én²⁾ BALLA ANTAL felbuzdulva a példán az *universa-liter*, *universitas* (Praelatorum, Baronum et Nobilium, Univ. scientiarum) szavakra tűz ki ugyancsak 50 forintot.³⁾ KAZINCZY április 11-én (29. szám) hirdetvén LA ROCHEFOUCAULD gnómáinak fordítását, ezeket írja: „És, a' mi nem volna kis haszon, 's nékem nagy ösztönöm vala a' munka alá vállalkozásra, ez lassabbra fogná szállítani azoknak igen hangos szavokat, kik azt állítják: hogy *szónk elég van a' szép gondolatok' kifejezésére*, 's ezt épen akkor állítják,⁴⁾ midőn . . . BIZÁKI PUKY FERENCZ, 's ennek szíves tiszteletet érdemlő példája után BALLA ANTAL Ur jutalomtétel által buzdítanak . . . olly szónknak csinálására . . . mellyek nélkül ellenni nem lehet.“⁵⁾ A pályázat látszólag eredménytelen maradt; a *spiritus*ra három ajánlat érkezett,⁶⁾ de PUKY idő közben meghalt. Az *universum*ra kettő: *öszved* (Erdélyből) és *egyetem* (KAZINCZYTÓL); BALLA BÁTHORY GÁBORT, KULTSÁR ISTVÁNT és CZINKE FERENCZET hívta meg pályabírákul s az ítélet természetesen elutasító volt.⁷⁾ Valóságos eredménye a versenynek az volt, hogy KAZINCZY rögtön egy értekezés írásához fogott: „Az új szókról . . . a' *Spiritus* és *Universum* (*Szellem* és *Egyetem*) magyar neveik eránt tett kérdésekre⁸⁾ s bár akkor az értekezés nyomtatásban meg sem jelent, KAZINCZY barátai az ajánlott két szót

¹⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 571.

²⁾ NyÚSz-ban hibásan febr. 3.

³⁾ Vö. Kaz. Lev. VII, 578.

⁴⁾ Célzás CZINKE FERENCZRE. Kaz. Lev. VII, 319.

⁵⁾ Vö. Kaz. L. VII, 577.

⁶⁾ Kaz. Lev. VIII, 510.

⁷⁾ Haz. Külf. Tud. 1811, ápr. 13., szó szerint lenyomatva Kaz. Lev. VIII, 657,

⁸⁾ Kaz. Pandekt. VI; Kaz. Lev. VIII, 349.

rögtön elfogadták és terjesztették.¹⁾ A *szellem* szót KAZINCZY úgy látszik még a pályázat előtt csinálta, mert mikor VITKOVICH KAZINCZYT róla tudósítja (1810, jan. 26), ezt írja: „HORVÁT és én is a *Te Szellem*-edet canonisáltuk“. Ugyanekkor csinálja KAZINCZY a *szerény* szót is; az *egyetem*-et, melyet előtte már VERSEGHY is elvont az *egyetemben* határozóból, tőle függetlenül alkotta meg.

A pályázat jelentősége azonban nem annyira két új szó kitalálásában, hanem egyében van. Az eddigi pályatételek elméleti kérdéseket tűztek ki a nyelv fejlesztéséről és bővítéséről; irányuk többé-kevésbé ortológus volt: a nyelv védelme az elharapódzó neológia ellen. A PUKY-BALLA-féle pályatétel az első, határozott megnyilvánulása az új szavak alkotásának közérzéséről. Nem elvekről, hanem tényekről volt itt szó; a közszükség parancsa, hogy az elmélet meddő teréről a gyakorlati cselekvésre kell áttérni; egyszerűsmind alkalom KAZINCZYNAK is, hogy nagy harcát megkezdje.

Irodalom: PÁPAY S.: Magy. lit. esm. 1808, 420; NyÚSz. *egyetem*, *szellem*, *szerény* címszók alatt; Kaz. Lev. VII.—X. BALLA, PUKY, *spiritus*, *universitas* címszók alatt; KARDOS A.: MNy. II, 276

A szépirodalom s a nyelvújítás.

115. A tudományos szakirodalomban látszólag az ortológia volt a győztes. A Debreceni Grammatika rideg, tételes álláspontja csak kevéssé szelídült a KULCSÁR-féle pályázat jutalomfeleleteiben, PÁPAY SÁMUEL Literatura Esméretében s a többi effajta iratban, mely a szent hagyomány, a grammatikai szabályokon túl semmi jogot nem engedett az írónak. Az élő irodalom azonban az elméleti korlátokkal nem sokat törődött. MÉSZÁROS Kartigámja, BARTZAFALVI Szigvártja, DUGONICS Etelkája sokkal biztatóbb példa volt, semhogy az iskola és a tudomány szigorú intelmei az írókat ama közkedveltségű művek követésétől visszatarthatták volna. Az irodalmi termelés egyre dagadó mennyisége elborította az aggodalmaskodó elméletet és a pör elintézését az életre bízta.

116. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM a költő, már Psychológiájában (1789, megj. 1792) a tudományos műnyelv egyöntetűségét és egységét hangoztatja. Ha első pillanatra nem látszanak is alkalmasoknak az

¹⁾ Később a *Muzáron*-ban 1833, 234, a kérdések, ítéletek és Kazinczy dolgozata mind megjelentek.

új szavak, csak hozzájuk kell szoknunk, egy szakon belül következetesen használunk, s megvan a műnyelv. Csillagászati műszavakat alkot a „Legrövidebb nyári éjtszaka“ (1791) c. verses értekezésében. Mint ismerője a népnyelvnek, nem egy szavát teszi irodalmivá. KAZINCZYVAL való levelezése pedig már korán azt a sejtelmet ébreszti benne, hogy a nyelvújítás jóval több, mint pusztá szófaragás.

Irodalom: KORNIS GYULA: MNy. III, 19; SIMAI Ö. MNy. VI, 262; Nyr. XL, 36; KUBÁSS MARGIT: P. H. Á. és a nyelvújítás. 1910.

117. CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY azok közé a ritka költőink közé tartozik, kikben tehetség és tanultság, ihlet és tudatos műgond a legszerencsésebb módon egyesül. Ezért a nyelv előtte nem pusztán a kifejezés eszköze, hanem önmagáért is értékes művészi anyag, mellyel bánni gyönyörűség. Himnusát zengi „A magyar nyelv feléledése“ c. cikkében,¹⁾ munkáinak előszavaiban, bőséges jegyzeteiben, leveleiben egyéb értékes megjegyzéseken kívül nem fogy ki a vele való foglalkozásból, úgyhogy mind a nyelv egészéhez, mind a nyelvújításhoz való viszonya egészen világos. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ő első írónk, ki a nyelvet tisztán költői oldaláról tekinti, még akkor is, mikor mint a debreceni kör hűséges neveltje, növénytani műszavakról beszél. A helyesség, szabatoság, rövidség követelései mind beleolvadnak a szépség fogalmába. Tudatos nyelvművész, amelyet csirájában előtte csak GYÖNGYÖSI ISTVÁNban láthatunk. Valamint a verselésben „amphibius“ (Lilla, előbesz.), úgy a nyelv kérdéseiben sem tartozik egyik felekezethez sem, hanem válogató a költői tárgy természete szerint. Bírálja a régiséget, gyűjti a nép szavait, alkot újakat ortológus módra a „nyelv regulái“ szerint, és merész kifejezéseket, melyek KAZINCZYNAK tetszenek. MÁRTON JÓZSEF szótára számára 2000 ritkább szót szed össze¹⁾ s egy-egy költői szép szóról egész kis értekezést ír verseinek jegyzeteibe. HERDER-szerű felfogással a költészetet tartja az emberi lélek legősibb megnyilvánulásának, s ezért a nyelv megújulásának is a költői nyelvből kell kiindulnia: „... minden nemzetnek nyelve és erudíciója a poesison kezdődött, azt követte a literatura . . . a historiai . . . esméretek, s úgy lépett lassanként a . . . solida tudományokra. Egy fél faragású nyelvben, tőrünk, rontanunk, építnünk, újítunk kell: újítani csak a poeta,

¹⁾ SCHEDEL kiadása, 1844, 910.; Genius kiad. II. 577.

¹⁾ M. J.-hez, 1801; c. SCHEDEL kiad. 863.; Genius kiad. II. 672.

és a poetai bátorsághoz szoktatott lélek mér . . . Még a közönséges dolgok folytatásában is, nagy haszna volna az aesthetikai magyar stílusnak, gondolkozásnak, és előadásnak“ írja SZÉCHÉNYI FERENCHEZ 1802-ben¹⁾ s ez velejében az, amit KAZINCZY a maga leveleiben, a Tövisekben s többi írásában később hirdet. Az új szavak ellenségeiről ezt mondja: „A' ki az új szókat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is. Elég tágas a' Caspium homokpusztája! ott életében sem hall egy új szót is!“²⁾ A régi szavak felélesztéséről a MOLNÁR ALBERTben talált *lomb* szóhoz ezt írja: „MOLNÁR ALBERT sok gyökérszókat megtartott számunkra a' mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a' leggazdagabb forrásait dugja bé a' nyelvbővítésnek. De sok emberek sipítnak az ismételten szók ellen, a' kik ADELUNGOT pengetik szájukon, s az ALBERT hamvai eránt érzéketlenek“.³⁾ Ebből kitűnik, mennyire ösmerte korának vitakérdéseit. Legbővebben szól e kérdésről KLEIST Tavaszának előbeszédében: „Kettőt szoktam én a' magyar nyelv dolgában fejcsóválva nevetni. Egyiket azt, mikor valaki azt mondja, hogy ez új szó! mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scytha szóval érní a' mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába . . . idea pedig szóval, szó meg ideával jár: . . . hogy ne volna szükség a szavainknak számát szaporítani! . . . A másik, a' mire mindég nevetnem kell, az, mikor némelly ember azt mondja hogy ezt a szót nem hallottam . . . a' mit ők nem esmérnek, az mind rosz szó“, ez pedig tudatlanság és kevélység. Részletesen tárgyalja a szóbővítés módjait s így foglalja össze: „(1) én a homályba ment régi szókkal élni, (2) a nyelv természetes mentében újakat ágaztatni, (3) a különb vidékeken gyakoroltattakat mindenkik hazának köz piacára felvezetni, (4) a külföldi, de magyarrá lett, vagy azzá lenni méltó terminusokat anyai beszédem soraiban helyet adni bátorkodtam“. Ezeket az elveket megtaláljuk ugyan korában másutt is, de nem találjuk meg másutt azt a gazdag leleményt, a finom érzéket, azt a mérsekelt merészséget, mely az elvek végrehajtásában, költői nyelvében nyilvánul. Ezt bámulja benne, mint tekintélyre hivatkozik rá KAZINCZY és köre is, bár kényes ízlése a póriásnak, alantásnak érzett diákos és népies zamattal nem tudott megbarátkozni, hiszen még

¹⁾ SCHEDEL kiad. 879.; Genius kiad. II. 723.

²⁾ Dorottyia, 79. jegyzet.

³⁾ A III. Anacreoni dal jegyzetében.

a *pillangó*-t is durvának érzi a légies *lepe* mellett. CSOKONAI nyelvújító volt, de a nyelvújító mindig a nyelvművész szolgálatában állott.

Költői, s azon át köznyelvünket gyarapító szavai közül álljanak például a következők: 1. tájjszavak: *boróka, cölöp, duc, harsány, szamóca, pitymallik, réja, robaj, gavar, kagyló*; — 2. régi szavak: *eszterág, felocsúdik, hullám, lomb, kaján, csergeteg, éden*; — 3. új képzés: *ámulat, élvény, estike, lépked, zengzet, aranylik, enyhős, keletső, majmol*; — 4. összetétel: *felken, hangszer, hím-por, sírbolt, világpolgár, észrevétel, gondlepte, versnem*; — 5. elvonás: *enyh, arc, halmaz, hars, gyám*; — 6. jelentésmódosítás: *huszár* (a sakkbán), *furcsa* (komikus), *futó* (jambus), *lassu* (spondeus) s még sok verstani műszó.

Irodalom: GESZTESI GYULA, Cs. és a nyelvújítás 1910; RUBINY NYR. XXXIV, 225; WIDDER S.: NYR. XXXVII, 345, 402; SIMONYI: NYR. XXXVII, 468; SIMAI Ö.: MNy. IX, 269; X, 174; BARCSA JÁNOS: Irod. Közl. XVIII, 95; PINTÉR J. Magy. Irod. IV, 70, 84, 97.

118. PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ, a legbuzgóbb tollforgatók egyike a XIX. század elején, a magyar dicsőség és felsőbbség hirdetésében DUGONICS tanítványa (*Léta* 1800, *Mezengy* 1801, *Orithia* 1804, *Gal-liás* 1816, *Heroineis* 1817), valamint az északi rokonok lelkes felkarolásában és lapp szavak befogadásában is (*Szakadár* esthonnyai magyar fejedelem 1802), a nyelvújítók alkotásait rögtön magáévá teszi; minden újabb művéből látszik, melyek a legújabb, legdivatosabb szavak. Törhetetlen purista s ezért, megyei esküdt lévén, résztvesz a hivatalos és a katonai nyelv megmagyarosításában (*Értekezés* 1806, *Vélekedés* 1807, *Egy gondolat* 1809, *Mester szavak* 1822). DUGONICS hatására verseiben sok magyar tulajdonnevet kohol (vö. TELEKI, PÁZMÁNDI HORVÁTH és VÖRÖSMARTY). A népnyelv szavait szívesen teszi irodalmiakká; saját új szavai nem igen szerencsés alkotások s ezért, bár korának szinte valamennyi íróemberével levelezik és sűrűn érintkezik, csak kevés szava vált közkinccsé: *elnapolás, érdemjel, körlevél, küldöttség, okmány, szórend, viszály, lebel* (BARTZAFALVI *lebel*-ből), *szender, vágýtárs*.

Irodalom: MÁRKI SÁNDOR: EPHILK. XIII, 570; TOLNAI V. - NYR. XXXIII, 341; BÁRDOS, Nyelvtiszt. 162.

119. WÁNDZA MIHÁLY. A verses irodalomnál azonban sokkal nagyobb hatása van a szépprózának a nyelvújítás felkarolásában és elterjesztésében. A XIX. század eleje csak úgy ontja a ma már

teljesen elfeledett, leginkább német regényfordításokat és utáinzatait. A nagyközönség pedig móhon fogyasztja a CSERY PÉTEREK édeskés és érzelgős, kényszeredetten finomkodó és fellengős termékeit, melyek egyenként nem tesznek ugyan számot az irodalomban, tömegüknel fogva azonban nem mellőzhetők az irodalmi élet elemzésében.¹⁾ A kérészéletű divattermékek is megvan a maga jelentősége. A nyelvújítás tekintetében két ilyen mű vált érdekessé. Az egyik

WÁNDZA (Waándza, Vándza, Vandza) MIHÁLY: *A' búsongó Ámor* c. műve.²⁾ WÁNDZA akadémiai festő, színész, színigazgató, színműíró pályája még ma is ismeretlen. „A búsongó Ámor“ első címlapja, finom, magától a szerzótől származó címképpel, megnevezi az író: „Szabad elme-játék Szomorózába. a' Szép Gráziákhoz Ifj. Waándza M. által“. A második címlap névtelen: „A' búsongó Ámor. Egy hajnali édes andalmány' teremtménye. A' szép nem' kedvéért. Pest, 1806.“³⁾ A könyv tartalmának műfaja nehezen határozható meg; leginkább prózában írt lírai költeményeknek mondhatnók; futó hangulatok, elegikus emlékek lejegyzése csodálatosan ficamodott, nyakatekert nyelven. De érzik rajta, hogy szerzője érzelmeinek kifejezésére valami egészen új stílusra törekedett: új szavak, új szófüzés, új mondatalkotás. Hogy jó szándéka nem járt sikerrel, s korában, szinte minden változtatás nélkül, paródiának idézték, annak okát írója csekély alkotótehetségében és ízléshiányában kell keresnünk. IMRE SÁNDOR, a nyelvújítás történetében (BEÖTHY, Képes Irod. 1. kiadás, I, 1895) éppenséggel a nyelvújítást kipellengérező gúnyiratnak tartotta, holott teljeséggel komoly könyvnek készült. Hogy az OSSIAN-utánezatok közé tartoznék, nem valószínű, mert ezek KAZINCZY fordítása után (1815) kaptak lábra, WÁNDZA maga pedig csak 1806 után került Bécsbe, hol a német OSSIAN-utánezások hatással lehettek volna rája. Hogy a Búsongó Ámor a maga idejében igen ösmert, sőt hirhedt könyv volt, legjobban bizonyítja a Mondolat és a Felelet, mely anyagát legfőképpen belőle vette. WÁNDZA sok halvaszületett szava közül a *korány* (aurora) sokáig élt költői nyelvünkben.

Irodalom: TAKÁCS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle, 1890, 530; BALASSA JÓZSEF, Bevezetés a Mondolathoz: Régi M. Ktár X; PINTER J. M. Irod. 1913. III, 101; IV, 28—36.

¹⁾ Vö. SZINNYEI F. Novella- és regényirod. 1925. I, 5—20.

²⁾ SZINNYEI, Magyar Írók tévesen Peretsenyi Nagy Lászlónak tulajdonítja.

³⁾ A metszett címlap a legtöbb példányból hiányzik; ezért mondja VÁCZY JÁNOS is névtelenül megjelent könyvnek. (Kaz. Lev. IV, 623).

120. FOLNESICS. A Búsongó Ámorral hírhedségben vetekedett FOLNESICS LAJOSNAK egy évvel később megjelent *Alvina* c. regénye (1807), a németből való fordításaink legelrettentőbb példánya, a nyelvrontó újításnak netovábbja, mellyel csak SCHEDELNEK két évtizeddel fiatalabb *Haramia*-fordítása vetekedhetik. A harmadféliszáz lapos könyvnek minden ötödik szava „új“ szó, németből facsarítva, kinos pontossággal lefordítva. Az *Alvina* mellett Kartigám, Szigvárt valóságos remekek, SÁNDOR ISTVÁN, KÓNYI JÁNOS s a fiatal KAZINCZY első fordításait nem is említve. S új szavai közül mégis megmaradt egy tetemes mennyiség: *meggondoltság, valódiság, földicsér, kihasznál, lebecsül, lebilincsel, arckép, becsületszó, hangszer, kenyérkereset, sorrend, szerencsefi, táncmulatság*; a -voll utótagú német összetételek fordítása *-teli és -teljes-sel (érdem-, öröm-, szeretetteli, aggodalom-, ízlés-, méltóság-, reményteljes)*; hasonlók: *léleketeg, szolgálatkész*; azután: *előkép, -szeretet, -szőnyeg*.

De igazán hírhedtté a „nyöstényítés“ tette, melyre nemcsak az indogermán, főleg a német példa, hanem az „Önnöngondolkodó Emberelme“ vitte, mert FOLNESICS nem vak lelkesedéssel, hanem elméleti meggyőződéssel látott a „nyelvjavítás“-hoz, „filozófus nyelvrontó“ volt. — Már régebb emlékeinkben is előkerül egy-egy eset, mikor a *-né* képző nem feleséget, hanem pusztán a női nemet jelenti (*csudálóné, farkasné, jövőmondóné, papné, szedóné NySz*), de mind ez csak szórványos jelenség, és jellemzően vagy fordításban vagy szótárban kerül elő. A XVIII. század végén, BÁRÓRTZBAN bukkan föl, ugyancsak fordítás útján a *barátné*: amie (Freundin) értelmében s egy ideig célpontja is volt az ortológus támadásoknak.¹⁾ Mint fogyatkozást egy névtelen értekezés említi először a nyelvtani nem hiányát a magyarban (Mindenés Gyűjtemény V, 39, 1791), majd KIS JÁNOS feljebb tárgyalt jutalomfeleletében (1806). A gyakorlat már előbb gyarapította a példákat: KÓNYI *juhászné*, KÁRMÁN *társalkodóné*, KAZINCZY *istenné*, WÁNDZA *bájné*. FOLNESICS már a Hazai Tudósításokban (1806, 131) közzétett előfizetési felhívásban érinti ezt a kérdést, de aztán az *Alvinában* erőszakolt következetességgel nemcsak a főneveket „nyöstényíti“ (*angyalné, személyné*) hanem, a német nyelv kaptájára, a mellékneveket s a névmásokat is (*szépné, kedvesné, öné, akiné, amazné, némelyné, másíkné*). Eljárását regényébe iktatott nyelvtani kitérésben támogatja „töveggel és kimerítő

¹⁾ MNy. V, 352, IX, 29.

észokokkal“.¹⁾ A „nyöstényítés“ a bosszankodó és gúnyos ellenvetések és megjegyzések egész záporát zúdította FOLNÉSICSRA; a Mondolat és a Felelet egyéb hóbortos szavain kívül, különösen ezt csipkedte. Ő m: a igazának tudatában egy évtizeddel utóbb megkísérlette nézetét a tudományos védelmét,²⁾ de sikertelenül. Neve a WÁNDZÁÉVAL együtt a Mondolat-pör kapcsán maradt fenn a nyelv s az irodalom történetében.

Irodalom: BUZÁS Győző: Nyr. XXXV, 347; SIMAI ÖDÖN: Nyr. XLI, 216, 265, 214; Mondolat új kiadása, RMKTár X.

121. Kisebb nevezetességű, de a korabeli irodalomban néha említett író HOLOSOVSKY IMRE kir. sőtiszt, akinek többnyire németből vagy német mintára írt elbeszélései (*Rózsika titkai* 1808 stb.) hozzájárultak az új szavak és idegenszerű kapcsolatok gyors elterjesztéséhez.

Kazinczy s a nyelvújítási harc.

122. KAZINCZY nyelvújító működése fogsága előtt (1794-ig). KAZINCZY irodalmi pályáját fogsága két korszakra osztja. A fiatal KAZINCZY BÁRÓTI nyomán és példájára lesz íróvá; mint mesterének egész kora, ő is a fordításra adja magát. Nem a mű tartalma, a mi, hanem ennek magyar ruhában való megjelentetése, a hogyan, munkásságának tárgya és célja. *Gessner Idylliumi* 1788, *Bácsmegyey* 1789, *Hamlet* 1790, *Helikoni Virágok* 1791, *Lanaszsa*, *Herder Paramythionjai*, *Wieland Sokratese* 1793, *Goethe Sztellája* és *Veit Weber Vak Lantosa* 1794 ez idő termékei, s a *Kassai Magyar Museum* s az *Orpheus* darabjaival együtt kevés kivétellel idegen elmék szülöttei. De már Gessneré és Bácsmegyeyje nagy eltérést mutat kora többi fordítójának műveitől; ezeknek nyelve és előadása lapos, terjengős, idegenszerűségeik valóban idegenek és esetlenek; KAZINCZY fordításaiban, mint BÁRÓTIÉIBAN, kezdettől fogva érezzük a stílusművészt, aki tudatosan behatol idegen mintájának szépségeibe s őket minden árnyalatukkal együtt magyarul akarja megszólaltatni: „én . . . minden . . . fordításomban . . . egyedül Artistának kívánok tekinteni; a' ki a' Táblán nem a' Sijet-tet, hanem a' Festő munkáját, etsetjét, 's tüzet

¹⁾ Alvina 169; az *őné* névmásról u. o. 171—2, 176—8.)

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. IV, 132. A' Nemnek béhozataláról a' Magyar Nyelvbe.

nézi“ (Bácsm. Jel. 2). Nem a szöveg betűjét fordítja, hanem hangulatát akarja áthozni nyelvünkbe. Ezért már első műveiben a nyelv teljes szó- és szóláskészletével dolgozik: befogadja kora irodalmának új szavait, keresi a ritkát s a szokatlant, ha színes és kifejező; kedveli a régiség s a népnyelv szavait; a német eredeti új magyar összetételek szerkesztésére bírja, különösen változatos és újszerű a jelzős összetételekben. Minthogy sok idegen szóra nincs még magyar szó, megtartja az idegent; néhol magyaros végzettel, néhol magyarosan továbbképezve, de igen sokszor teljesen, a maga eredeti alakjában (*assemblée, concert, skláv, tour*). Tudja, hogy ezért „litterátori eretnkséggel“ fogják vádolni, nem is tenné „a' Poézis' fentebb nemében“, eposzban, drámában, de a regény bizalmas formájában „ezeknek megtartása kedves negligéet ad“ előadásának; nem magyarozza az idegen szavakat lapalji jegyzetben, hanem könyve végéhez csatol egy kis magyarozó felsorolást, és — ez nagyon jellemző a fiatal KAZINCZYRA — nem próbál szót csinálni: „még bóldogtalanabb gondolat lett volna, szófaragásra vetemedni nem akartam“. (Bácsm. Jel. 5). Ebből érthető meg az a szigorú bírálat, melyet BARTZAFALVI Szigvártjáról a Kassai M. Museumba írt¹⁾ s mely négy, illetőleg öt pontjával az ortológiának első megfogalmazott hitvallása. Az idegen szavak megtartására: (1) „Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következésképpen (2) szük-voltán felyül, (3) a' leg-virágzóbb Nemzetek' példái“ bátorítják, még pedig mellözve a franciát, olaszt és angolt, elsősorban a német irodalom példája. A 80-as években még több az idegen szó, a 90-es évek termékeiben az idegen szó kevesbedik, de nő a száma az idegenszerű kifejezések, szólások és kapcsolatok előfordulásának. A szófaragástól azonban tartózkodik; szabálytalan képzést is alig-alig találunk szavai közt, elvonást is csak egyetlen egyet, a *dölyf*-öt, pedig korában ez volt egyik legdivatosabb és helyesnek tartott módja a szócsinálásnak. A fogság-előtti KAZINCZY még egyáltalán nem erőszakos újító, nem szócsináló, hanem igenis nyelvművelő, kinek stílusa szép, színes, sokoldalú, simul tárgyhoz, időhöz; BÁRÓTZI pályájának folytatója, aki irtózik a BARTZAFALVIak erőszakos és időtlen szófaragásaitól.

Irodalom: IMRE SÁNDOR, Kazinczy F. nyelvújítása: ARANY, Fiyelvő. 1861—62; IMRE S. A nyelvújítás óta divatba jött . . . szólások bírálata. 1873. SIMONYI Zs. A nyelvújítás és az idegenszerűségek. 1891.

¹⁾ 1788, I, 178.; l. 90. pont.

SIMAI Ö. Kazinczy F. nyelvújítása: MNy. V, VI, VII, (szavai V, 264, 313, 352; képes kifejezései 403; idegenszerűségei 406, 448; régi és népi szavai VI, 222, 259.). — BRÖTHY ZSOLT, Horatius és Kazinczy. 1890. Romemlékek I, 98. — FÖGEL S. Adatok az idegenszerűségek történetéhez. Báróti és Kazinczy. Miskolci gimn. értes. 1911. — Legfőbb torrásunk KAZINCZY leveleinek akadémiai kiadása, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseivel és bőséges jegyzeteivel.

123. A fogságtól a nyelvújítási harcig. (1801 — 1808). KAZINCZYNak hetedfélvi fogsága (1894, dec. — 1801, jún.) nemcsak határt jelöl életében, hanem fontos állomást is fejlődésében. Másokat megtört a szabadság elvesztése, az ő törhetetlenül bizó és vérmes lelkét megerősítette, reformátori hivatásának tiszta tudatára ébresztette. Szorgalmasan dolgozik régibb és újabb fordításain; olvassa a német irodalom nagyjait, kiépíti esztétikai és nyelvelméleti tudását, különösen annak a harcnak tanulmányozásával, mely előbb GOTTSCHED és KLOPSTOCK, utóbb ADELUNG és WIELAND között folyt, s amelyben a győzelem nem a tudósoké, hanem a költőké lett. KLOPSTOCK Messiásával való beható foglalkozás, e fellengő és főképen stílusával ható költemény fordítása meggyőződéssé erősítette benne azt a nézetet, melyet WIELAND fejtegetései is támogattak, hogy az írónak, a művésznek elvitathatatlan joga, sőt kötelessége munkásságával irányítólag hatni az irodalmi nyelv kifejlesztésére. Megerősítették ezt a meggyőződését, hogy a grammatikus ADELUNGokkal egyet nem értő, sőt velük szembeszálló esztétikus nyelvfilozófusok: GEDIKE (Gedanken über Purismus 1779), a kiegészzt kereső GARVE (Allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung 1794, s főképen JENISCH (Philosophisch-kritische Vergleichung, 1796) az író joga mellett szálltak síkra. Már PÉCZELI Mindenés Gyűjteményében¹⁾ megtalálja azt a bűvös szót, mely az íróművészt függetleníti a szokásalkotta korlátok és szabályok alól: merjen újítani, legyen benne bátorság: „Az a' bátorság . . . hogy merjen kotzkázni . . . új kifejezéseket“; ezt a bátorságot, merészséget GARVE és JENISCH újra meg újra lelkére köti az írónak.

Míg KAZINCZY a börtönt ülte, itthon az ortológia igyekezett bilincset verni az élő nyelvre. Megtettesítője a Debreceni Grammatika volt, melynek tekintélyét RÁVAI és VERSEGHY elméleti ortológiája is erősítette és valóságos testőrséget nevelt a „szűz“ nyelv védelmére.²⁾ KAZINCZY első találkozásakor Debrecen tekintélyeivel: DOMOKOS

¹⁾ 1791, I, 119. — ²⁾ M. Kurir 1804, 500; 1805, 389; A „szűz nyelv“ DECSY SÁMUEL szava, Pannoniai Féniksz, bev. 1790.

Lajossal és BENEDEK MIHÁLYVAL, szinte megdőbbsent a Grammatika szerkesztő-íróinak merev vaskalaposságától és irodalmi tájékozatlanságától.¹⁾ Ettől fogva a „debreceniség“ benne a konok maradiság és a tudatlan önteltség fogalmává lett, s érezte, hogy a vele való összeütközés elkerülhetetlen. Ez egészen váratlanul a CSOKONAI sír- emlékéhez fűződő „Árkádiai pör“-ben meg is történt, miután a CSOKONAI-nekrológ²⁾ már fölkellette volt a debreceniek-haragját; ettől fogva KAZINCZY és Debrecen nyílt ellenségekként álltak szemben minden, tehát a nyelvi kérdésekben is. — RÉVAI és VERSEGHY harcában határozottan az első mellé állt, bár nem minden nézetében osztozott is. — A KULCSÁR-féle pályázat élénken foglalkoztatja; maga nem vesz ugyan részt benne, de sűrűn levelez e dologban KIS JÁNossal, s midőn barátjának műve koszorút nyer: Io Paeon! kiáltással üdvözli. A feleletek nem vítették ki egész helyeslését, még Kisé sem, mivel józan ortológiájukban nem látta eléggé a haladás biztosítékát. Az 1805-i országgyűlés nyelvi határozatai őt mint stilsztát kevésbé érdekelték, de a mozgalmat, melyet indítottak, jó szemmel nézte. Egyáltalában tájékozást szerez minden téren; olvassa az időközben megjelent irodalmi termékeket; érdeklődik a régibb és újabb írók munkái iránt és levelezésével a maga körébe von mindenkit, kiben a nemzeti lélek munkását sejti.

Nézetei a nyelvfejlesztéséről a Szigvárt-bírálat óta lényegesen módosultak. SZENTGYÖRGYIHEZ intézett levelében³⁾ már így fogalmazza: „Minden Cruditást (Hárte) elkerülni — az újításokat nem halmozva, hanem félénken behozni, hogy az Írás egészen tarka ne legyen — [ez régi pont, de új stilsztikai megokolással] — 's az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni-ki: 1. hogy az Olvasó érezze, hogy arra *sükség* volt, 2. hogy az újítás édes légyen; legalább ne *kedvetlen* . . . Új szót is *lehet* csinálni. De a' ki azt csinálja, figyelmezzen reá, hogy vele hol él . . . szót és szóllást . . . csináljon az az Író, a' ki bízik magához“. Látnivaló, hogy a súly a szóújításról a stilusújításra ment át. — Egy esztendő mulva még határozottabban szól⁴⁾: „Az a per, a' melly Íróink közt rég oltá villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugati nyelv geniusa szerint modellezni . . . még mind ez ideig decisio nélkül van . . .

¹⁾ Kaz. Lev. II, 499.

²⁾ M. Kurir, 1805, I.

³⁾ 1804, febr. 5; Lev. III, 153.

⁴⁾ 1805, márc. 13; Lev. III, 303.

Az Aestheticus Irónak nem azt kell kérdeni: szóllanak e így, és szóllott e már így más? (Ez a' kérdés csak a' ki holt Nyelvekre való) hanem ezt: lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, új zengésű szóllás legyen? . . . Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell . . . A' fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni: az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szózással éljek!"

KAZINCZY érezte, hogy ez elvi megállapodással szembe került kora uralkodó tudományával és meggyőződésével. Egyik oldalon a rideg, magát szabályok sáncai közé vonó tudomány, mely a nyelvet rendszerezhető, kész dolognak nézi; másik oldalon a művészet, mely a nyelvet a költői kifejezés eszközének tekintti, ennél fogva a költői cél szerint változtathatónak, fejleszhetőnek. Az ortológia szerint a nyelv ura és parancsolója a hagyományos szokás, mely tételbe foglalható; a neológia szerint az író az, aki kénye szerint rendelkezik vele. Szembe kerül a grammatikus és a stiliszta, az elmélet és gyakorlat, a helyes és a szép.

De KAZINCZY nem elégedett meg a pusztá tudattal, elveit érvényre is akarta juttatni; és mivel tudta, hogy ez harc nélkül nem történhetik meg, maga idézte fel a harcot, ő kezdte a támadást. „A' tudománybeli csatáknak meg van a' magok haszna; a' dolog jobban kiörlődik . . . 's azok az ideák, mellyek annakelőtte csak kevés főben voltak-meg, 's talán ott is csak homályosan, elhatnak a' Publicumra, 's közönségessé lesznek . . . az igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyér az igazság ha ugyan igazság“.¹⁾ — Evvel a körülménnyel megváltozik a nyelvújítás képe: a XVIII. század végén a merész szóújításokon felháborodott ortológia hevesen támad, megírja törvénykönyvét a Debr. Grammatikában; a neológia elméletileg alig védekezik s a törvényes sorompókon kívül űzi újításait. A XIX. század elején a stilusújító KAZINCZY a támadó, táborában ott van a neológia valamennyi elméleti és gyakorlati bajnoka; az ortológia hevesen védekezik, de fegyvere egyre tompul, s végre látszólagos tisztes békekötés után egy időre teljesen visszavonul. Ez a nyelvújítási harc, mely kereken a XIX. század második évtizedét foglalja magában. Nyelvi harc, mely azonban magával hozta a nemzet egész szellemi megújódását: a

¹⁾ Révaihoz, 1806, okt. 21; Lev. III. 373—375.

harcból óriásként magasodik KAZINCZY, aki „fél századig tartá vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiségnek ügyét“.¹⁾

124. A nyelvújítási harc. Nemzeti életünk megújítását mi sem mutatta jobban, mint azok a tolcsaták, melyek egyre-másra keletkeztek, s a magyar közönség körében, a tudós és irodalmi körökön túl is, mind nagyobb érdeklődést keltettek. Első volt az 1790 táján vívott prozódiai harc, mely BARÓTI SZABÓ és RAJNIS közt indult meg a szótagok versbeli időmértéke miatt s lassanként kibővült a verselés, sőt a műfordítás kérdéseivel. Ezt nyomon követte a jottista-ypsilonista háború, mely RÉVAI-nak VERSEGHY Proludiumára (1793) írt haragos bírálatával²⁾ kezdődött, helyesírási, nyelvhelyességi, általános nyelvtudományi, gyakorlati és elméleti kérdéseket vetett föl, s csak jóval RÉVAI halála után, a M. T. Akadémia állásfoglalásával csitult el végleg. CSOKONAI halála után az irodalom berkeinek csendjét az árkádiai pör verte föl, mely beleveszett az eddigieknél sokkal mélyebb, s az ország egész területére kiterjedő nyelvújítási harcba. A harcot KAZINCZY szántszándékkal idézte föl: „... az én érdmem az, hogy az a' titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink... egymást közel negyven év óta nézték, világos ellenkezéssé, harcczá lobbant... Illő volt, hogy a' sötétség valaha választassék-el a' világosságtól, 's Iróink 's Olvasóink Közönsége... az egyik vagy másik zászló alá térjen“.³⁾ Éle eleinte egyenest a Debreceni Grammatika ellen irányult, mely az ő szemében követőinek nagy táborával az ósdiság megtestesítője s minden haladás legfőbb akadálya volt. Később a harc területe egyre nőtt s szinte az egész országra kiterjedt. A harcot, melyet teljességében csak KAZINCZY levelezésének s a hozzáfűződő nagy irodalom ismeretével láthatunk tisztán, e helyt csupán fővonásaiban adjuk elő. A részletekre nézve főleg KAZINCZY levelezésének akadémiai kiadására kell utalnunk, VÁCZY JÁNOS kitűnő bevezetéseire és bőséges jegyzeteire, melyek a legcsekélyebb mozzanatra is kiterjeszkednek.

*

A nyelvújítási harc főállomásai a következők:

¹⁾ PETŐFI, Széphalmon; vö. DESSEWFFY JÓZSEF levelében: „Te a' Magyar Literatúrának Átlássa vagy“. 1815, ápr. 3. Kaz. Lev. XII. 478.

²⁾ M. Hirmondó 1795.

³⁾ Kaz. Lev. XIII. 486—7.

- (1805. Az árkádiai pör.)
 1808. Magyar Régiségek és Ritkaságok.
 1811. Tövises és Virágok. Epistola Vitkovich Mihályhoz.
 1813. Dayka életrajza. A Mondolat.
 1814. Báróti életrajza. Kazinczy munkái: Fordításainak IX kötetete (1814—1816).
 1815. Felelet a Mondolatra. Beregszászi Nagy Pál Dissertatiója.
 1816. Sipos József Ó és új magyarja. Helmeczi Értekezése.
 1817. Kazinczy bírálata Beregszászi és Sipos könyveiről. A Tudományos Gyűjtemény.
 1818. Kazinczy munkáinak bírálata, a „Kritika”. Füredi Vida: A recenziókról.
 1819. Kazinczy Antikritikája. Orthologus és Neologus.

125. Magyar Régiségek 1808. KAZINCZY hadüzenetnek a Magyar Régiségek és Ritkaságok első (és egyetlen) kötetét szánta, melyben újra kiadta SYLVESTER Grammaticáját, a krakkai Abécét 1549-ből, és VARJAS JÁNOS Megtért ember énekét 1775-ből. A kötet már 1805-ben készen állott, de a nyomdai nehézségek miatt csak 1808-ban került kiadásra. Ekkor az Olvasóhoz intézett előszót egy Utóírással toldotta meg, mely szándékát egészen világossá teszi: „Lesznek — így szól a XXV. lapon — a' kik jegyzéseimet olvasván, úgy fognak ítélni, hogy én élesebben költem-ki a' Debreczeni Grammatika ellen mint kellett és illett . . . Debreczen . . . magát csalhatatlannak tartja, annak tartják mások is nem kevesen . . . A' szelíd elnézésre csak azt tarthat számot, a' ki emberi gyarlóságából, magaelefejtésével botlik: de a' ki botlásaiban is csalhatatlannak akarja magát tartatni, a' ki nem érzi hogy botlik, 's a' nem botlót vádolja botlással, az lemondott azon jusáról, hogy viszont őeránta is szelíd elnézéssel viseltessenek mások, ez ellen kötelesség bátran kikelni“. — Még a Régiségek megjelenése előtt kitört az „árkádiai pör“, mely KAZINCZY és a debreceniek lappangó ellentétét nyilvánvalóvá tette, s az országos érdekekkel, melyet kellett, a közvéleményt két táborra kezdte osztani. A mindenfelől fölhangzó vélemények új anyagot adtak KAZINCZYNak az ellentét szítására, s ő, ki az eszmék harcától várta a jobb jövőt, nem is hagyta használatlanul az anyagot. Leveleit szerteküldi az országban, intve, buzdítva, korholva, ostorozva, számbavéve mindazt, amit mellette és ellene mondanak.

126. Tővisék és Virágok. 1811. Hogy az íróknak a „fentebb“ stílusra példát mutasson, KAZINCZY kiadta Marmontelt és La Rochefoucauld-ot; hogy a Debreceni Grammatikát ellensúlyozza, egy grammatikát tervez, RÉVAI alapján, de szabadon az ő rideg történeti felfogásától. Levelében és bírálataiban egyre hangoztatja elveit, melyeket a görög epigrammák hatása alatt (1809, december) szintén epigrammákba foglal. Hallotta hírét KLOPSTOCK epigrammáinak és SCHILLER-GOETHE xenáiának, tudja, hogy ezek irodalmi és esztétikai irányúak, de addig nem férhetett volt hozzájuk.¹⁾ Így pusztán a görög mintákra támaszkodva kezdi irogatni versikéit, szerte küldözgeti őket barátainak, akik örömmel üdvözlük a finom, sokszor igen csípős apróságokat. Eleinte Nyilak főlírással költeményeinek gyűjteményébe szánja, majd Nyilak és Virágok címmel már külön kiadásukra gondol, végül a Tővisék és Virágok névben állapodik meg, néhány írói arcképet és az ósdiakat gúnyoló, aristophanesi kart: A békák-at fűzi hozzá. A kötetke 1811, februáriusában, meg is jelent.²⁾ A cím virágai az esztétikai tárgyú epigrammákat jelentik, s a haladni vágyó és tudó írókhoz vannak intézve tanításul; a tővisék az ósdiak maradiságát ostorozzák. A gyűjteményben lévő 31 darab közül 9 mondható szorosabban a nyelv ügyét érdeklőnek (A' kész írók. Soloecismus. Synizesisz. A' nehéznyelvű. Orthoepia. Szokott és szokatlan. A' neo- és palaeologusz. Az iskola' törvényei. Purismus). A lélektelen íróra, aki gondolkodásban és nyelvben egyaránt elmaradt, szól az Epigrammai morál: „Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a' gaz latrot! Az illetet Ütni, csigázni, 's agyon-vernü (nevetve) szabad“. E gyűjteményből kihagyott és később készült epigrammáit egy második kiadásban az előbbiekhöz akarta fűzni: Virágok és gyomok címen. E kiadás azonban nem lett meg.³⁾ E kiadáshoz készült előszavában a költő maga magyarázza szándékát és célját: „Ezek a grammaticai és aetheticai epigrammák elsöben Patakon 1811-ben jelentek meg. Az vala czéлом irásokban s kiadásokban, hogy némely megtévedéseinket a nyelv és literatura körül felfedjem . . . A per melye: az epigrammák, s az ezekkel egy esztendőben megjelent, Virkovicshoz írt epistola . . . indítottak, javára van nyelvünknek és literaturánk-

¹⁾ Lev. VIII, 340, 378.

²⁾ Újra, bevezetéssel és magyarázattal: Régi Magyar Könyvtár XX, 1902.

³⁾ Ki vannak adva jegyzetekkel ABAFI Nemzeti Könyvtárában, K. F. összes költeményei I. kötetében.

nak, s nem nekem van mocskomra . . . Én nem rettegem a tudományos csatákat, mert oly készüllettel fogok dolgomhoz, hogy valahol ellenemnek igaza van, ott magamat neki önkényt megadom, ha azt kellene is vallanom, hogy tévedésben valék; szívem előtt nem ismeretlen érzés az, hogy botlásunkat egyenesen megvallani, gyakorta még szebb ragyogás, mint nem-vétkesnek lenni . . . Újítani a nyelven csak annak szabad, a ki a maga nyelvét nem csak tudja, hanem tanulta is¹⁾ A harc azonban, mely ezek után hevesen megindult, nem szolgálta az irodalmi ízlés fejlesztését úgy, mint KAZINCZY szerette volna; ellenfelei csak nyelvbéli újításait és nézeteit támadták, így lett a vitából nyelvújítási harc.

127. Az epigrammákkal egy célt szolgált a VITKOVICH-hoz intézett epistola, mely ugyancsak 1811 júniusában jelent meg.²⁾ Ebben ügyes leleménnyel az ósdiakat HÖGYÉSZI HÖGYÉSZ MÁTÉ, a szatmármegyei Máté-Szalka parlagi nemesének személyében lépteti föl (vö. BESSENYI Pontyija), akit irodalmi buzdulás hozott a költő látogatására s elmondja nézeteit, amelyek természetesen homlok-egyenest ellenkeznek az övéivel; KAZINCZY összefoglalja bennük az ósdiak vádpontjait:

„Magyarnak én azt ismerem . . . kinek
Szép nyelve nincsen elkeverve mással . . .
Magát a nyelv urának nem hiszi,
Nem szab törvényt és új szót nem farag,
De a régít érti, s tiszteli a szokást, . . .“

(Az alak keletkezését maga KAZINCZY írja meg DESSEWFFY-nek.³⁾ De a költői levélnek nem az lett a hatása, ami KAZINCZY szándékában volt; ő az önmagával való elteltségről, az idegen műveltség megvetéséről szolt, a ki nem művelt, parlagi ízlésről, mely útját állja a haladásnak. E helyett mármint egész Szatmár megye megsértődött, paszkvillust látott a költeményben. Egy névtelen szerző, valószínűleg MÁNDY IMRE⁴⁾ rögtön hosszú verses levélben felelt, mely még 1811-ben meg is jelent.⁵⁾ Visszautasítja KAZINCZY vádját, hogy

¹⁾ Régi M. Ktár. XX, 72 skk.

²⁾ Mintája HORATIUS-nak híres szatirája: „Ibam forte via sacra“ I, 9. Kaz. Lev. VIII, 586; némileg VIRÁG B. A poéta és Pontyi c. szatirája is.

³⁾ Kaz. Lev. XIII, 334.

⁴⁾ L. Kazinczy Lev. XI, 271, 279; XII, 517; XII, 619; Kölcsey Mind. Munk. IX, 132.

⁵⁾ Egész terjedelmében I. Kaz. Lev. X, 545.

Szatmárban SYLVESTER óta író nem született, cáfolatul felsorolja őket s az epistolát megvetéssel „a' Léthe' vizébe“ csapja. Így szerzett KAZINCZY eddigi ellenségeihez új ellenségeket, s már Zala megye is duzzogott a KISFALUDY-kritika miatt (a bécsi Annalen der Literatur 1809-i évfolyamában), melyet a Tövisek és Virágok Himfy-epigrammája még kiélesített.

Irodalom: BALASSA JÓZSEF: A Tövisek és Virágok új kiadása, Régi M. Ktár XX, 1902; VÁCZY JÁNOS, Bevezetés Kazinczy Leveleinek IX—XII. kötetéhez. CSEIZEL JÁNOS, Kazinczy epistolái: Irod. Közl XX, 43.

128. DAYKA ÉS BÁRÓTZI ÉLETRAJZ A 1813-14. KAZINCZY MÁR HOSZSZABBIDEJE AVVAL A GONDOLATTAL FOGLALKOZOTT, HOGY A LEVELEIBEN ÉS EPIGRAMMÁIBAN SZERTESZÓRT ELVEIT SZIGORÚAN MEGFOGALMAZVA EGY ÉRTEKEZÉSBEN KÖZZÉTEGYE. SOKOLDALÚ ÉRDEKLŐDÉSE ÉS MUNKÁSSÁGA AZONBAN ENNEK MINDÍG ÚTJÁT ÁLLTA. MIKOR KÉT KEDVELT KÖLTŐJÉNEK DAYKANAK ÉS BÁRÓTZINAK MUNKÁIT SAJTÓ ALÁ RENDEZTE, HOGY AZ ÍRÓKNAK AZ EGYIKBEN A KÖLTŐ, A MÁSIKBAN A PRÓZAIÍRÓ ESZMÉNYÉT BEMUTASSA, FELHASZNÁLTA AZ ALKALMAT ÉS ÉLETRAJZUKBA IKTATTA ELVEINEK FEJTEGETÉSÉT. DAYKA GÁBOR VERSEI 1813 MÁRCIUSÁBAN JELENTÉK MEG, BEVEZETÉSÜL A KÖLTŐNEK 1810, febr. 19-ről keltezett életrajza. BÁRÓTZI MUNKÁINAK VIII. KÖTETE 1814 TAVASZÁN; ENNEK FÜGGELÉKEKÉNT, KÜLÖN LAPSZÁMOZÁSSAL (1—35): BÁRÓCZY' ÉLETE, 1814, febr. 13-ról keltezve.

129. DAYKA ÉLETRAJZÁBAN KAZINCZY A DEBRECENI GRAMMATIKA ÉS KÖVETŐI ELLEN INTÉZI SZAVÁT, FELEMLÍTVE A SZARLÁNYI-(HUNYADI)-FÉLE LEVELET.¹⁾ MINTHOGY AZ ÓSDIAK HORATIUST HORDJÁK FÖL ELLENE, HORATIUSSzal²⁾ cáfolja vádjaikat: „Horátz nem csak azt a' szabadságot adja az Íróknak, hogy (1) szókat változtassanak, teremtsenek, hanem hogy (2) az idegen szóllásokat is vigyék be nyelvekbe, ha ezek által a' nyelv szépül, bővül“. (Dayka él. XXII.) Hosszas érveléssel védiekképen soloecismusaít, xenologismusaít, melyeket szemére vetettek. Soloecismus, a szokott szófűzéstől való eltérés, xenologismus, idegen szófűzés átültetése. „Retegni az újtól, szokatlantól, idegentől, épen úgy hiba, mint mohonkapni . . . mindazon, valami új, szokatlan és idegen. Ízlés kell az Íróban 's ezeknek épen az nincs, melly érezze, mi igazán-szép és mi felvehető“. (Dayka él. XXIV.) Tehát a nyelv tudása, az erőszakos purizmus nem elég, az írónak művészi érzéke, az

¹⁾ L. 95. pont.

²⁾ Epist. II, 1. 85 és Ars. Poet. 45—62.

ízlés az igaz bíró. Érvül említi HORATIUS, VERGILIUS görögösségeit, de főképpen a német irodalom nagyjainak példáját: LESSING, KLOPSTOCK, GOETHE, WIELAND, SCHILLER, VOSS sok graecizmusát, gallicizmusát, mely az új német nyelvet a HANS SACHSÉ fölé emelte. A magunk irodalmából ZRINYI, GYÖNGYÖSI ÉS BENICZKY soloecismusait említi. „Tudni a' nyelv' törvényeit elmúlhatatlanul szükség, szükség azt is tudni mi van szokásban: de azt is szükség tudni mi adhat tópicus dísz, 's el nem feledni . . . hogy a' regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, 's nem anomalia“. (Dayka él. XXIX.) Ahogy más helyt sokszor mondja: „Nem botol a' ki helyén tudva 's akarva botol“ (Tövissek: Soloec.), idézve hozzá SENECA mondását: „Grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit“. „ . . . tanulnák-meg, szabad e vagy nem? (1) a' szokástól — a' köz nép' szokásától! — eltávozni, (2) az idegent követni, (3) szókat rövidíteni, (4) változtatni, (5) új szerkeztetésbe hozni, sőt . . . (6) szókat teremteni is“. (Dayka él. XXX). E legutolsó mondat foglalja magában KAZINCZY akkori felfogásának tételeit.

130. BÁRÓTZI életrajzában az ARANKA GYÖRGY ösztönzésére keletkezett nyelvnivelő társaság munkájából (I. darab. 1796) indul ki, mely azt állítja, hogy a magyar nyelvnek „jobbítás nem kell, mivel az tökéletes“, s példának említi BÁRÓTZI KASSZANDRÁJÁVAL egy fiúst alatt ILLYÉS ANDRÁS, GYÖNGYÖSI ÉS a HALLERÉK műveit. Ez az összeállítás kihívja KAZINCZY bírálataát. Az említett írókból s a társaság munkájából bizonyítja, hogy ez alapon minden neo- és xenologizmus szentesítve van. A lényeges azonban az álláspont különbsége; ezért kiegészíti azt, amit DAYKA életében mondott, még egynehány ponttal.

131. KAZINCZY tételei. (A) Az erdélyiek dicsérik CICERO keresetlen, mindennapi szavakkal írt beszédeit, melyeket a szolgálóleány is megérthetett. De vajjon CICERO csak a nép seprejének beszélt-e s nem egyszersmind a polgároknak is? Megértették-e a szolgálóleányok LUBRETIUST, VERGILIUST, HORATIUST, az óság penészén kapó SALLUSTIUST, a rögös, zordon beszédű TACITUST? „ . . . a' nyelv' dolgában nem a' Szokás a' fő törvény, hanem a' nyelv' ideálja — hogy a' nyelv az legyen a' minnek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mind annak a' mit a lélek gondol és érez“. (Bár. él. 19.) A nyelv ideáljának fogalma JENISCH műve útján került HERDERBŐL KAZINCZY gon-

dolatvilágába; igen gyakran él vele, de több ízben más-másképpen fogalmazta az alkalom és a cél szerint.¹⁾

132. (B) Purista és neológ egyetért abban, hogy nyelvünkért és irodalmunkért azt kell cselekedni, ami hasznára van. De mi módon? Ha a puristák tanácsa után járunk, akkor nyelvünk *az lesz a' mi volt*, azaz csínatlan, durva, szegény. — Ha pedig azt tesszük, „a' mit minden lelkes, minden gondos Írónk cselekedett . . . a' mit VIRGIL, HORÁTZ, CICERO javall és tanít . . . a' mit a Debreczeni Grammatika elkerülhetetlennek mond és nem kárhoztat — azt, hogy a' mi míveletlenségének szennyében senyvedett nyelvünk ezeket a' szennyeit végre lerázza, természeti erejét kifejti, a' neki tulajdon szépségében elő-kél“. Ennek eszközei pedig, ha az író (1) a nyelvet idegen, de elfogadható szépségekkel gyarapítja; (2) ha fertelmes hosszáságu szavainak farkát elnyesi pl. reménység: *remény*, háladatosság: *hála*, ékesség: *ék*, csínosság: *csín*, (= cultura); (3) ha ideáinknak, melyeket eddig csak idegen szóval, vagy egyáltalán nem tudtunk megnevezni nevet keres; (4) ha „szóllásunk, a' köz nép szóllásaitól eltávozván, nemesbbé lesz, energiát, praecisiót, kellemet, zengést nyer“; (5) óhajtanók, hogy nyelvünk több színűséget (Vieltönigkeit) kapván* az idegen nagy írókat „egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szökből fűzött beszédben, de nem eggyenemü beszédben, 's mindenikét a' neki-tulajdon színben, tónban, fordíthatni“. Evvel KAZINCZY a stílus legfőbb művészi kellékét állítja oda törekvése céljául.

133. (C) Mint tulajdoníthatja magának azt a jogot, azt a hatalmat az író, hogy így bánjék a nyelvvel? Úgy, ahogy EPAMINONDAS parancs és megbízás nélkül megverte az ellenséget, bízva a maga tehetségében és tudásában. Erre tanít a külföldiek irodalmának példája, de saját nyelvünk is, hiszen még BARTZAFALVI és DUGONICS szavai is honosságot kaptak, mert VIRÁG és KIS műveivel szentesítette őket. „Új nyelvet a' sokaság teremte: a' már készet . . . nem a' nép, nem a szokás, hanem a' jobb Írók viszik . . . tökélet felé“; az új szó elfogadására mindig hajlandó a nép, „ha az múlhatatlanúl-szükséges és széphangzású léssen, és ha az Író azzal gyakrabban nem él mint illik“. BÁRÓTZI ezt a munkásságot még nem tehette, korán volt; RÉVAITÓL várhattuk volna; „A való

¹⁾ THIENEMANN : EPhK. XXXVI, 84, 129; SIMAI : MNy. VIII, 347; VÁCZY, Kaz. Lev. X, 537.

[olv. váló] pont örökre el lesz ugorva ha most nem tesszük; ha pedig tesszük, a' nyelv óriási léptekkel fog haladni“.

Ezekben KAZINCZY mintegy tételesen megállapította a maga felfogását a nyelvújítás jogairól és kötelességeiről. Amit ezután írt, az már nem új dolog, legfeljebb elveinek bővebb kifejtése s az ellenérvek élesebb cáfolata. Hogy elméletét gyakorlatban is bemutassa, buzgón dolgozik munkái kiadásán s előkészíti fordításainak kilenc kötetét, amely 1814—1816-ban meg is jelent. A sok nyelvből, sok írótól, sok műfajnak fordítása ugyanis, szerinte a legjobb eszköz a magyar stílus megújítására és kifejlesztésére.

134. A Mondolat. Míg KAZINCZY műveinek kiadásával foglalkozik, a leveleinek, epigrammáinak, prózai műveinek csipkedő, gúnyos hangjától sértett ellentábor nem igen talál módot a megtorlásra. KULTSÁR ISTVÁN lapjában, a Hazai s Külföldi Tudósításokban, melynek különben KAZINCZY is munkatársa, hallatszik itt-ott egy-egy tiltakozó megjegyzés; PETHE FERENC, aki ez időben nagyon neki veti fejét a szócsinálásnak, méltatlankodó kifakadást ír a Nemzeti Gazdába (1813, 43. sz.), mert KAZINCZY néhány szószörnyetegét rosszalotta. Ekkor jelenik meg 1813 végén a Mondolat, irodalmi életünk leghíresebb gúnyírata, mely a két tábor lappangó ellentétét nyílt harccá lobbantotta.

A Mondolatról szóló jókora irodalom már egészen tisztázta e paszkvillus keletkezését, csak mintái körül van még néhány földerítésre váró pont.

A nyelvújítás szertelenségeit kezdettől fogva egyre gúny kíséri. Kezdi a sort magának BARTZAFALVINAK önmagát gúnyoló búcsúztatója¹⁾ majd a bécsi Magyar Musa leoninus distichonjai²⁾ a Debreceni Grammatika alapján készült HUNYADI-SZAKLÁNYI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795); PETHE FERENC cikke a Gazdaságot Tzélozó Ujságban.³⁾ A Debreceni Grammatika elveinek ideiglenes győzelmével elhallgat a gúnyolódás, de KAZINCZYNAK támadó fellépése, a Magyar Régiségek óta ismét halmozódik az anyag s végül Hőgyész Máté feleletében (1811) és a Mondolatban fakad ki.

135. A Mondolat 106 (102+4) lapból álló kis könyvecske⁴⁾.

¹⁾ M. Hirmondó, 1786, aug. 30. — Vö. 87. pont skk.

²⁾ 1787, 55 levél.

³⁾ 1796, jún. 28.

⁴⁾ Újabb kiadta BALASSA JÓZSEF bevezetéssel és magyarázattal: Régi MKtár X.

Címlapja: „Mondolat. Sok bővítményekkel, és egy kiegészített újszótárral együtt. Angyalbőrbe kötve, egy Tünet forint. Dicshalom. 1813.“¹⁾ Középen kép; kerek görög templom, tetején lobogó tűz. A címlappal szemben címkép: háttérben felhők felett áttekintő nap; előtte a Helikon kettős orma, a jobboldalin Pantheon-szerű épület, a baloldalin az ágaskodó Pegazus, kinek lába alól Hippokrene forrása ömlik alá egyre szélesedő patakban; a bal orom alján hetes Pansípját üdvözlésre emelő Satyr ül; a Helikon alján kantáros, farmatringos számaron KAZINCZY kürtöt fújva igyekszik fölfelé; fején borostyánkoszorú és a lepe, akantárt fogó bal kezében csörgős háromszög²⁾, az első kápnál lóg a lant, a hátsón a szonettírás jelvénye, a gitár. A kép alatt VÁLYI NAGY FERENCZ hatsoros verse. A címlap visszáján (1) A *nehéznylelvű* epigrammából (Töv. és Vir.) jelige; a következő levél mellső és hátsó lapján (2) ajánlás: *Zafir Czenczinek* (KAZINCZY FERENC anagrammája); azután (3) *Édes Angyalném!* megszólítással ajánló levél; (4) ismét jelige Dayka Életéből: „Lassan megyünk elő, de hatalmasan — akármit mond Beótzia . . .“ Következik (5) a *Vezérszó*; utána (6) három leoninus distichon *Csabai A.* aláírással; ezt követi maga a (7) *Mondolat*, mely áll egy bevezetésből és 3 cikkből, kísérik a lap alján jegyzetek; továbbá (8) egy *Hiresztelés*, (9) a *Szótár*, végül (10) egy *Függelék* s (11) a sajtóhibák kijavitása; befejezésül KAZINCZY Töviséből (12) a békák kara: *Brekeke . . . Kloáx!* — *Tuí!*

136. A *Mondolat* keletkezése. A *Mondolat*ban két alkatrészt kell megkülönböztetnünk: a SZENTGYÖRGYI-félét s a SOMOGYI-félét. Az első rész keletkezését KAZINCZY magától SZENTGYÖRGYITől tudta meg: „Debr. Senator BÖSZÖRMÉNYI PÁL, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak . . . Superint. BENEDEK MIHÁLYHOZ egy levelecskét küldte, mellyet SZAKLÁNYI azon új szókból szőtt. BENEDEKnek nagy öröme volt a' bolond levelen [ez azóta elveszett, avagy lappang], 's mindent kért hogy irjanak több illet, kérte SZENT GYÖRGYIT is . . . Ez az ember mind KIS JÁNOSNAK mind nekem igen kedves barátunk, 's szüntelen harczolt kettőnk ellen, és benünket attikai sóval csipkedett Antipurismusunkért . . . Ez a'

¹⁾ Megjelent Veszprémben.

²⁾ Ezt a zenei triangulumot BALASSA az új kiadás előszavában 17. l. „szabadkőműves jelvény“-nek magyarázza, valószínűleg a Felelet 3. l. után: „Minek a' Sonett Írók symbólja 's a' kőműveseké? KAZINCZY maga „ein musikalisches Triangel“-nek mondja, Lev. XI, 179, 241, 253.

SZENT GYÖRGYI engedett a' BENEDEK unszolásainak, 's irt egy valamit.¹⁾ SZENTGYÖRGYI JÓZSEF dr., Debrecennek akkortájt első orvosa volt, igen művelt, finom és olvasott úri ember; KAZINCZYNak testi lelki jó barátja, aki sokat évdődött vele szóújításai és idegen szólásai miatt és 1804-ben csupa „xenologismusból és soloecismusból“ szerkesztett levélben róttta meg jókedvű tréfával KAZINCZY törekvéseit.²⁾ Ez azonban semmiképpen sem a Mondolat csírája, mint egyesek vélik,³⁾ mert SZENTGYÖRGYI levelezése KAZINCZYVAL előbb is utóbb is telve van komoly és tréfás vitatkozással s csak azt bizonyítja, hogy SZENTGYÖRGYIBEN megvolt a hajlandóság ilyen stílus-paródiára. SZENTGYÖRGYINEK BENEDEK unszolására szerkesztett tréfás iratkáját Debrecenben aztán több ízben lemásolták és köröztették. Egy példányát BENEDEK MIHÁLY 1810-ben elküldte a Nemzeti Múzeum kéziratárának;⁴⁾ erről már KAZINCZY is tudott valószínűleg HELMECZI értesítéséből.⁵⁾ SZENTGYÖRGYI szövege (8 lap, hozzá 6 lapnyi, 185 szóból álló szótár) az 1813-i Mondolatban dőlt szedéssel a 19. laptól a 46. lapig terjed; a szótár szavai a RMKtár kiadásában csillaggal vannak megjelölve. SZENTGYÖRGYI maga ezt írja róla KAZINCZYNak: „... mikor a' futó [cursiv] betűkkel nyomtatott részihez értem, tsak el állott szemem szám, látván, hogy az én tőlem ártatlanul és tsupa juchsból irt játékot találom illy gonosz végre fordítva.“ SZENTGYÖRGYI szövegének egyik, már kissé eltorzult szövege került Dunán túl SOMOGYI GEDEON, veszprémi esküdt kezébe, aki aztán bővítményekkel ellátva kiadta.⁶⁾ A szöveg keletkezését KÖLCSEY 1809-re teszi, de belső okok alapján korábbi időpont: 1807 valószínűbb; mindenesetre KAZINCZYNak „Hotkócz-Anglus kertek“ című cikkének megjelenése után⁷⁾ és FOLNESICS Alviná-jának (1807) megjelenése, vagy ismertebbé válása előtt.⁸⁾ SOMOGYI GEDEON munkája tehát minden, ami a tulajdonképpeni Mondolaton kívül van: címkép, címlap, jeligék, ajánlás, ajánlólevél, vezérszó, a jegyzetek a M. szövegéhez, a híresztelés s a szótár anyagának

1) Kaz. Lev. XI, 252, 279.

2) Kaz. Lev. III, 167.

3) Nyr. XXXVII, 39, XLI, 319.

4) Mai könyvtári jelzése: 18. Quart. Hung.

5) Kaz. Lev. XI, 247.

6) SZENTGYÖRGYI hiteles szövege szintén megvan teljes terjedelmében Irodört. Közl. IX, 228.

7) Haszn. Mul. 1806, I, 26.

8) Nyr. XLI, 319.

185-ről kereken 1000-re való kibővítése. SOMOGYIT a munkában OROSZY PÁL, FÁBIÁN JÓZSEF, MÁRTON ISTVÁN, RUSZK JÓZSEF támogatták, terjesztették az előre kinyomatott Hiresztelést és 10 forintnyi előfizetést szedtek érte.

137. A Mondolat forrásai, melyekből a szerkesztők a kigúnyolt szavakat, szólásokat, sőt mondatokat vették a következők:

SZENTGYÖRGYI forrásai: 1. WÁNDZA MIHÁLY Búsongó Ámora (1803); 2. BARTZAFALVI Szigvártja (1787), A tudományok magyarul (1792); 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél a bécsi Magyar Merkuriusban (1795), mely BARTZAFALVIT, DUGONICSOT, RÉVAIT és BENKÖT gúnyolja; 4. magának KAZINCZYNAK munkái és SZENTGYÖRGYIVEL való levelezése. — BARTZAFALVITA nézve nem a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél volt az egyetlen forrás, mint egy kutató véli (Nyr. XLI, 319); az eredeti Mondolat szótárának összevetése az említett két munkával bizonyítja, hogy a levélen kívül is használta BARTZAFALVI műveit.

SOMOGYI forrásai: 1. WÁNDZA Búsongó Ámora; 2. BARTZAFALVI művei; 3. a SZAKLÁNYI-HUNYADI-féle levél; 4. FOLNESICS Alvinája (1807); 5. PERETSZENYI NAGY LÁSZLÓ költeményei; 6. KAZINCZY munkái, különösen a Tövisék és Dayka Élete; 7. BERZSENYI verseinek 1813-i kiadása; 8. PETHE FERENC újításai; 9. a Tiszti Szótárak (I. SOMOGYI G. Értekezés. 1819. XVII.)

138. A Mondolat mintái. Máiig sincsen tisztázva a Mondolat mintájának, vagy mintáinak kérdése. KÖLCSEY SCHULZNAK CAMPE új németiségét csúfoló paszkvillusát említi;¹⁾ nem sikerült eddig bebizonyítani, hogy SZENTGYÖRGYI ezt látta.²⁾ Mások CAMPE szótárában látják a mintát, ez is kétséges.³⁾ SZENTGYÖRGYI Mondolata alakjában teljesen eltér a vélt mintáktól. Ezek egyike levél; a másika németesítő szótár: a címszavak idegenek, mellettük az ajánlott német szavak, bevezetésül egy értekezés a nyelvmívelésről. SZENTGYÖRGYI Mondolata pedig, mint már címe is mondja: oratio, beszéd, szónoklat,⁴⁾ (vö. a II. cikk kezdetét: „Beszédem Második Részében . . .”) s az egyházi beszéd váza szerint készült: bevezetés (tétel kimondása: „a' Magyar Nyelv' Kimiveltetésének szükséges, és kerülhetetlen volta“; fohász; tétel felosztása: „Három

¹⁾ M. Munk. IX, 230; Felelet a Mond. XI.

²⁾ Nyr. XXXII, 1; EPhK. XXXVI, 133.

³⁾ EPhK. XXXVI, 36; Nyr. XLI, 318.

⁴⁾ A szó BARTZAFALVIE, ő *oratio* jelentéssel csinálta.

dolgokról célozok a' fel-tett tárgyhoz képest. Első tekinteti: mely szükséges a' Magyar Nyelv-mivelés. Második: Kivégzi annak lehetőségét. Harmadik: módjait és segédeit fedezi"); tárgyalás (a tétel három részének kifejtése); rövid záradék s az *ámen* helyett: „Mondoltam, vagy — Zungottam“. Ez a forma már csak azért is valószínű, mert hiszen egyházi emberek szólítják föl az írásra, számukra írja; hangjában, előadásában, fordulataiban is templomos, kenetes. A Mondolat három tétele pedig igen közel jár a KULCSÁR-féle pályatétel kérdéseihez s éppen akkoriban (1806) jelentek meg a megjutalmazott művek.¹⁾ A függelékül mellékelt 185 szóból álló szójegyzék — korántsem CAMPE-szerű nagy szótár — hanem hasonlít a BARTZAFALVI, KAZINCZY idejének divatjához: az ismeretlen vagy új szavak közlése magyarázó jegyzékben (Szigvárt, Bácsmegyey). Nem valószínű, hogy SZENTGYÖRGYI, az orvos, annyira jártas lett volna a külföld nyelvújító irodalmában, mint KÖLCSEY vagy SZEMERE, hogy mintáját is onnan vegye. KAZINCZY levelezésének óriási tömegében sem kerül elő SCHULZ vagy CAMPE e kérdéssel kapcsolatban.

139. SZENTGYÖRGYI Mondolatának éle a WÁNDZA és BARTZAFALVI-féle szertelenségek ellen irányul, mellékesen KAZINCZY-t is csipkedi; SOMOGYIÉ, bár magában a szövegben nincsen semmi sértő KAZINCZYRA nézve, a címképpel, címlappal, ajánlással s az idézetekkel félreérthetetlenül a széphalmi diktátorra céloz.

Hatása példátlan volt, soha még irodalmi termék ennyire föl nem keltette a közérdeklődést. Az ortológusok és KAZINCZY ellenfelei ujjongtak. KAZINCZY maga eleinte föl volt háborodva, nem annyira az ellene irányuló szatira miatt, hanem hogy őt ez a „cento“ (más szövegek szavaiból és szólásaiból összetákolt mű) a WÁNDZA, FOLNESICS, PETHE, PERECSENYI-féle írókkal egyszerre említi. Csakhamar higgadtan ítél róla: „Azért hogy szerencsétlen újítások is esnek a' nyelven, nem következik hogy minden újítás szerencsétlen 's minden újítás tilalmas. 'S valamint mindennek a' világon van valamely haszna, úgy van ennek is: — a FOLNESICSEK, VANDZÁK, PETHE FERENCZEK megszeppennek 's nem fogják üzni bolondságaikat“.¹⁾ Még a Mondolat előtt, 1812-ben keletkezett egy nagyon durva gúnyirat KAZINCZY ellen,²⁾ melynek szerzőségével egy ideig LACZAI SZABÓ JÓZSEF, sárospataki tanárt gyanúsították, aki pápai tanár korában kikelt a

¹⁾ Nyr. XLI, 318.

²⁾ Lev. XI, 248.

³⁾ L. a Mondolat új kiadásának függelékében.

„szófabrikák ellen“ (l. 91 pont). Igaz, hogy LÁCZAI heves ellenfele volt KAZINCZYNAK és újításainak, a Mondolatot örömmel terjesztette, de kiderült, hogy e határtalanul nyers és aljas irat szerzője nem lehet ő. Írója ma is ismeretlen.

Irodalom: *Mondolat* új kiadása, bevezetéssel és jegyzetekkel BALASSA JÓZSEF-től. RMKtár X, 1898; a bevezetés végén az irodalom jegyzéke; KAZINCZY Levelezése XI, XII. köt. és VÁCZY JÁNOS bevezetései; THIENEMANN: EPhK. XXXVI, 132 sk.; SIMAI Ö. Nyr. XLI, 318 sk.; HARSÁNYI ISTVÁN, K. ellen írt gúnyirat szerzője [nem Lácza Szabó József] Irodalomtörténet, VI, 501; SZILY, Szentgyörgyi Mondolata: Irod. Közl. 1899, 228.

140. A Felelet. KAZINCZY nem találta illőnek, hogy a Mondolatra feleljen. Tanítványai és barátai SZEMERE PÁL és KÖLCSEY FERENC azonban még 1814 nyarán Pécelen hozzáfognak a Felelet megírásához. A források; Mondolat, PERECSENYI, WÁNDZA, KOVÁCS PÁL közmondásai 1794, ÉDES GERGELY, FOLNESICS, PETHÉ, a Debreceni Grammatika, ZRÍNYI Syrenája, DUGONICS Etelkája és Tudakossága, JENISCH és GARVE értekezései, GYÖNGYÖSI JÁNOS, a leoninista, VARJAS JÁNOS é-s éneke, LUKÁTS MIKLÓS s egyebek. A könyv kinyomatását a cenzura eleinte nem engedte meg; a szerzők távollétében BILKEI PÁP FERENC kénytelen volt módosítani a szöveget, a címlapon álló SOMOGYI GEDEON helyébe BOHÓGYIT tett s így 1815 júliusában a könyv megjelent. A bevezetés KÖLCSEY tollából BOHÓGYI GEDEON nekrológiát közli, melybe mind az fel van dolgozva, amit SOMOGYI GEDEONról megtudhattak. Utána a korabeli próza- és versírók módján kitűnő stílusparódiák, melyek a pórias, parlagi, terjengős kényszeredett előadást, a mésterkélt verselést, a Debreceni Grammatika tudakosságát gúnyolják; főleg sikerültek a nagyképű jegyzetek, melyekben lehetetlenségre nem ismerni a mintára: CSOKONAI sokjegyzetű kiadványaira. A Felelet nagyjából SZEMERE műve; KÖLCSEYTŐL való a bevezetés, ZAFYR CZENCZI levele, a debreceni grammatikus levele és HÖGYÉSZI MÁTÉ verse, talán még néhány jegyzet. KAZINCZYNAK sem az előkészítésben, sem a szövegben semmi része nem volt; de amennyire bántotta eleinte a Mondolat, annyira örült a Feleletnek. Hívei közül is azonban sokat bántott a kétségtelenül sértő durvaság, kivált az, hogy SOMOGYIT halottnak mondja. Az ortológusok tábora haraggal és megbotránkozással olvasta a Feleletet; mindenki sértve érezte magát, még olyan is, akinek irodalomhoz, nyelvújításhoz semmi köze sem volt. A harag természetesen KAZINCZY ellen irányult;

híre járt, hogy Somogyiek válasza készülnek, mire SZEMERE egy második Felelet tervét forgatta elméjében. SOMOGYI válasza azonban késett s csak évek mulva, 1819-ben jelent meg Értekezés-ének bevezetésében, de már minden hatás nélkül. Egy kéziratban maradt választ 1815-ből közöl H. KISS KÁLMÁN az Irod. Közl.-ben (VI, 473), mely híven másolja a Feleletet.

Közvetlenül még a Mondolat-pörhöz tartozik az a két ismeretetés, melynek egyikét KAZINCZY jó barátja, RUMY KÁROLY írta a lipcsei Allgemeine Literatur Zeitung-ba (1816, 39. szám) és sok bizalmas részletet tartalmaz; másikat Z. betű alatt BALLA KÁROLY írta a Tudományos Gyűjteménybe (1817, VI, 97). Mind a kettő KAZINCZY javára dolgozik a közönség megnyerésén; BALLA azonban némely dolgot teljesen félreért. (SZEMERE szerint Z. alatt BALLA, VÁCZY szerint SZENTMIKLÓSSY rejtőzött.¹⁾

Irodalom: A Felelet kadása BALASSA JÓZSEFTŐL: RMKtár XI, bevezetéssel és jegyzetekkel. Függelékül a két bírálat és SOMOGYI válasza. — VÁCZY JÁNOS, Egy fejezet a nyelvújítás történelméből: Budapesti Szemle. CXVIII, 1904; TAKÁTS SÁNDOR, Részletek a nyelvújítási harc történetéből: Kath. Szemle 1890; A Mondolat és Felelet hatása: Kath. Szemle 1891. KAZINCZY Levelezése XII—XIV, VÁCZY JÁNOS bevezetései; CSASZÁR E. Kazinczy 1814—15-ben: EPhK. VIII, 206. PITROFF P. A Felelet egy érdekes példánya: Nyr. XLIII, 122.; CZEIZEL, Kölcsény szerepe az Antimondolatban: Irod. Közl. XXXVIII, 76.

141. Viták a Tudományos Gyűjtemény megjelenéséig. A Mondolat és Felelet, valamint a hozzáfűződő, de napvilágot nem látott, kéziratot paszkvillus és pamfletirodalom fölkelte a nagy közönség érdeklődését is a nyelv ügye iránt; igaz, hogy az egykorúakat inkább érdekelte a tollharc személyi része, de evvel együtt a nyelvi kérdések is közbeszéd tárgyaivá lettek. Magánlevelek, társasági összejövetelek, megyegyűlések, az iskola tervei, mind visszhangoztak tőlük, vitakoztak róluk, s így ország-szerte mindenkinek vagy KAZINCZY mellett, vagy ellene kellett pártot fognia. Ellenfelei Abaúj vármegyét rá akarják bérni, hogy végzéssel tiltsa el KAZINCZYT az írástól.²⁾ KAZINCZY eddigi elméletéhez gyakorlati bizonyíték nak és példának Munkái: Szépliteratura kilenc kötetét szánta, s ettől várta elveinek győzelmes diadalát. Amint a kötetek egymásután megjelentek³⁾ a hatás mind erősebben jelent-

¹⁾ Vö. RMKtár XI, 18. és Kaz. Lev. XV, 603.

²⁾ KÖLCSEY levele, 1817, jún. 11. — Kaz. Lev. XII, 168.

³⁾ I, IX: 1814; II—VII: 1815; VIII: 1816.

kezett. Levelek és tudományos értekezések taglalták, fejtegették, támadták KAZINCZY nézeteit és felfogását. Minthogy a vita jellege általában komoly volt, s bár sok éles és epés szó is esett, mégis távolmaradt a Mondolat-félék személyes mocskolódásától, KAZINCZY valamennyi támadással fölveszi a harcot; tudomást szerez minden ellentétes véleményről, levélben fölkeresi ellenfeleit, újra meg újra ismétli régebbi nézeteit, újakat csatol hozzájuk, kihívja a legósdibb álláspontot is, szóval olyan hihetetlen buzgósággal, lelkesedéssel és kitartással szítja és éleszti ezt a szellemi tornát, mintha nem is ő volna minden támadás célpontja. Valóban, inkább fölötte is áll a harcnak; vezetője, intézője inkább, mint sorban küzdő bajnoka. Híveinek kisebb csapata: SZEMERE, KÖLCSEY, VITKOVICS, HORVÁT ISTVÁN, HELMECZI, SZENTMIKLÓSSY, buzgón szolgáltatja a vita anyagát, kivált SZEMERE PÁL, a nyelvújítási harc „szertárnoka“, ahogy SZVORÉNYI nevezi (Fejl. tün. 22), nagy szorgalommal gyűjti régebbi és újabb írókból a szavakat, valóságos nyelvújítási szótárt készít¹⁾ állandó fegyvertárul. KAZINCZY régebbi hívei közül többen, KIS JÁNOS, SZENTGYÖRGYI, PÁPAY SÁMUEL, megijedve a vezér merészségétől, óva intik mérsékletre, féltik az ügyet; míg DESSEWFFY JÓZSEF, aki határtalan rajongással csügg barátján, ellenvetéseit újabb buzdítással tetézi. Az ellenfelek közül Debrecen hallgat leginkább; sem tudományos készültsége, sem irodalmi műveltsége nem áll meg KAZINCZYVAL szemben; már a Magyar Régiségekre sem találkozott, aki válaszoljon; ha tesz valamit, az inkább személyeskedés, gúnyolódás, melyre a HÖGYÉSZ MÁTÉ alakja miatt Szatmárban, sőt Szabolcsban is társra talál. Komoly ellentelek a dunántúliak. Már a Mondolat előtt főlemeli szavát KAZINCZY újításai ellen RUSZEK JÓZSEF apát.²⁾ A bécsi Annalen-ben megjelent Himfy-recensiot³⁾ s a Tövisiek Himfy-epigrammáját egész Dunántúl sértésnek fogta föl s még azokat is, kiknek nem volt részük a Mondolatban, ingerültté tette KAZINCZY iránt; KISFALUDY SÁNDOR, TAKÁCS JÓZSEF, HORVÁTH ENDRE, PÁPAY SÁMUEL ÉS VERSEGHY FERENC levelezésben és személyesen szövetkeznek ellene.

142. Az igazi irodalmi vitának akkoriban még nagy akadályja volt egy arravaló folyóirat hiánya. KULTSÁR lapja, sem mint hírlap, de szerkesztőjének nem eléggé elfogulatlan felfogása miatt sem, nem volt

¹⁾ Ma a zirci apátság kéziratárában, 479. sz. — Kaz. Lev. XIII, 213, 392, 402.

²⁾ A filozofiának előljáró értekezései előszavában, 1811—12.

³⁾ 1809, újra magyarul Erdélyi Múzeum. I, 72, 1814.

alkalmas. KAZINCZY egyre sürgette egy folyóirat megalapítását, a fel-felmerülő terveket örömmel üdvözölte. Végre 1814-ben megjelenik az Erdélyi Múzeum; a nyelvújítási harc egy-két mozzanata benne fel is merül; de hosszú időszakokban megjelenő, nem eleget befogadható füzetei, a szerkesztőnek távoli lakása, nem tették alkalmassá, hogy a szellemi élet igazi szervévé legyen; 1818-ban, a 10. füzettel meg is szűnt. Állandó folyóiratunk csak 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény megalakulásával lett; hosszú időn át ez volt minden tudományos megnyilvánulásnak és törekvésnek egyetlen színtere. A nyelvújítás vitája is itt emelkedik értékben és hatásban a legmagasabbra.

A Tud. Gyűjt. megjelenéséig a vita, mint előbb, a levelezésben és röpiratokban, könyvek előszavaiban, jegyzeteiben folyt. KAZINCZY mindenfelé tudakozza a hatást, melyet DAYKA és BÁRÓTZI életrajzában kifejtett elvei tettek, s a legnagyobb megütközéssel attól kapta az első, komoly ellenvetéseket, akitől alig várta, legjobb dunántúli barátjától, KIS JÁNOSTÓL.¹⁾ Leveléhez egy rövid, de szabatosan fogalmazott értekezést csatol: „Egynéhány gondolatok a' Magyar Nyelv' kimivelése eránt“. Az 1806-i jutalomfelelethez képest sok közeledést mutat KAZINCZYHOZ, de elveit teljességükben nem fogadja el. Az író nem tartja a nyelv önkényű urának, csak fejlesztőjének; fődolognak itéli, hogy „az Író munkájával az olvasót bájolni tudja“, de az eszközöket óvatosan válogassa. Amin KAZINCZY legjobban megütközött, az volt, hogy KIS JÁNOS az ő és hívei működését „revoluzio“-nak mondta: „A' nyelv-újításban tovább érünk, ha lassan járunk“.

Mikor KAZINCZY hallja, hogy GYARMATHI SÁMUEL munkáinak I. és IX. kötetével foglalkozik, kéri, küldje el megjegyzéseit. GYARMATHI ezt 1815 szeptemberében meg is teszi.¹⁾ Szorgalmasan kiszemelgette a két kötetet, bennük „igen sok jót, szépet, jelest, elmést, furcsát, kellemetést és szúróst is“ talált; az új szók és kitételek legtöbbjéhez hozzászólt, s óhajtja, hogy a szokatlanokat is „tűrjék, szenvedjék el, sőt végtére szeressék és szokják meg“ az olvasók. Legtöbb kifogása van a németből vett szólások ellen, melyeket grammatikai szörszálhasogatással kell megvizsgálni, hogy a „finnyás, érzékeny s jóhoz szokott magyar fül“ meg ne botránkozzék benne.

¹⁾ 1814, okt. 7. Kaz. Lev. XII, 239.

²⁾ Kaz. Lev. XIII, 129.

KAZINCZY 1815, dec. 21-én TELEKI LÁSZLÓNAK, a KULTSÁR-féle kérdés egyik legalaposabb fejtegetőjének (Buzgó esdeklés 1806) véleményét kérdezi (a levél elveszett), mire TELEKI a saját munkájára és KAZINCZYNAK elveire való hivatkozással felel is.¹⁾ Az Esdeklésben vallott nézeteit megismétli; KAZINCZYVAL szemben pedig kijelenti, hogy „még kevesebbé engedhetném meg azt, hogy a Szép Irók Urai a nyelvnek. Ők leg felyebb bővítői, pallérozóí a nyelvnek; a Grammaticusok a Szép Irók próbáinak rendben szedői; a publicum pedig egyedül meg ítélője, el fogadója, és . . . Ura a nyelvnek“. Persze a publikumot, a közönséget meghatározni nehéz; a köznép nem az; leginkább „az az egész értelmesebb közönség, amely akármely kis mértékben is okoskodni tud“²⁾. TELEKI az egyetlen, aki érdemlegesen tárgyalja KAZINCZY stílus-elveit. „ . . . a Magyaroknak . . . törsökösen tsak egy Stylussa vagyon“; vannak a műfajokban, a kötött és kötetlen beszédben változások, „de maga a Stylus nem változik. A stylus tisztaságának, meg határozottságának, a nyelv Geniussának mindenüt meg kell maradni, tsak a tzifrasága, fel emelke[det]tsége változhatik. A mi igazán hiba a Köz Beszédben, azt se a kötött, se a köttetlen Irás módjában meg nem engedném“. Látnivaló, hogy TELEKI nem értette meg egészen KAZINCZY nézetét s a stílust nagyon közel viszi a nyelv szabályaihoz.

143. KAZINCZY nem válaszol közvetlenül TELEKINEK, hanem mivel elvi kérdésekről van szó, szokása szerint a nyilvánossághoz fordul s a KLOPSTOCK Messiása tervezett kiadásához írt Jelentésben felel.³⁾ Azoknak, akik fordításait érthetetleneknek és a nyelv rontásának tartják, ezt mondja: „ . . . feledni látszanak hogy egy a' Nyelv: de az hely' 's a' szólló' nyelve nem egyy Nyelv . . . MARMONTELEM . . . nem úgy szóll, hogy minden Olvasó érthesse, hanem úgy mint egyy magyarúl jól megtanult és akarva soloecisszáló Francia fogna szóllani, vagy egyy Párizsban sok ideig lakott Magyar a' Párizsban sok ideig lakott Magyarok' körében“. „ . . . valóban rontjuk a' nyelvet, 's valaha, valaha már látszik hogy rontjuk“. „Hogy Magy. Tudós társaságunk legyen, azt óhajtjuk; de nem azt, hogy az szabja meg az Irónak mivel szabad élni 's mivel nem, 's az Olvasónak, mit érezzen jónak mit rossznak“. „ . . . a' Szép-Iró, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura 's Törvény szabója a' Nyelvnek, mint

¹⁾ 1816, jan. 16; Kaz. Lev. XIII, 418.

²⁾ Ez a Quintilianus-féle „consensus eruditorum“.

³⁾ 1816. Kaz. Lev. XIII, 476.

a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrje, rabja". KAZINCZY az ellenvélemény arra bírja, hogy elveit a végletekig kiélezzze, hogy a harcot is végletekig fokozza. Közben újra elküldi mindentelé a már 1810-ben készült, de a Tövisébe fel nem vett epigrammáját a Nyelvrontóról: „Rontott, mert építeni akart, Palladio . . .“, híveit tüzei, ellenfeleit ingerli, érezvén a maga igazságát, mikor az író egyéniségének függetlenségét meg akarja szabadítani az iskola és a társas megegyezés nyűgöző igája alól. Hogy szavai, elveinek fogalmazása szélsőséges és túlzott volt, azt magyarázza a küzdelem heve és KAZINCZY törekvése, hogy a nemtörődömséget s a közönyt megtörje.

Időközben nyomtatásban is jelentek meg, nem annyira támadások, mint inkább komoly fejtegetések a nyelvújítás ügyéről.

144. ZSOMBORI JÓZSEF gyulafehérvári tanár: „Egy két észrevétel a' magyar nyelv' mostani állapotjáról“ címen értekezést írt az Erdélyi Múzeum III. füzetébe (1815, 152.), melyben minden név megnevezése nélkül az újabb irodalom nyelvi jelenségeiről szól. Hivatkozik az ARANKA-féle erdélyi nyelvmívelő társaságra s újra óhajtja ilyenek megalapítását, mert csak tudósok együttes munkálkodásától várja annak a zavarnak megszüntetését, mely a nyelv bővítésében és csinosításában uralkodik: „a' Nyelvmívelés, rontássá vált . . . Jó igen jó volna, minden Magyar Irónak, előre meggondolni azt, hogy a' Nyelv nem az enyim sem nem a' tied, hanem édes miénk“. A nyelvbővítés módjainak azokat sorolja fel, melyeket e korban minden józan ortológus helyeseknek tartott; bővíteni kell, de módjával, ritkán. Kíván az újítótól nem feszes, de mégis alapos grammatikai tudást; e mellett tekintse a szokást is, mely a grammatikával együtt a nyelv természetén épül: a puszta grammatizálás szörszálhasogató és „a' Nyelvnek külső kérgéin fog rágódni“. Kárhoztatja az idegenszerű, főképpen németes szólásokat. Örvend a sok új írónak, kiknek nyelvünk sokat köszön, „de találatnak nem kevesen olyanok is, kik vagy éretlen ítéletből vagy helytelen buzgóságból Nyelvünk' zavarásában messze mentek: annak épségit és tisztaságát megsértették; sőt példájokkal másokat is rossz útra vezettek“. KAZINCZYt a fejtegetésből eleinte csak az kapta meg, hogy ZSOMBORI az írók nyelvmívelő munkálkodását tudós társasággal akarja szabályoztatni. Az író szabadságának megsértését látja benne s ezért ingerülten és becsmérőleg ítél ZSOMBORI többi nézetéről is.¹⁾

¹⁾ Pl. Lev. XIII, 248; vö. KÖLCSEY M. M. IX, 159.

Készül cikket írni válaszul az Erdélyi Múzeumba; utóbb azonban lecsitul, még jót is lát Zsombori értekezésében s nyilvánosan nem felel neki.

145. Sokkal súlyosabb BEREGSZÁSZI NAGY PÁL könyve: „Dissertatio Philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingua magyarica“ (Pest, 1815.). A szanszkrit nyelv egyszerű, világos és szabályszerű szerkezetéhez hasonlítja a magyart. A szanszkrit nagy szabályszerűségét tudósok munkájának tulajdonítja; ezért a magyar nyelv rendszere fölött is azoknak kell örködniök. A régi magyar nyelv törvényeit régi íróink és tudósaink mindig tiszteletben tartották; tisztelni kell őket ma is, ha nyelvünket gyarapítani és művelni akarjuk. De ennek ép ellenkezőjét látjuk újabb irodalmunkban. Az újabb írók a nyelvhövités határait vakmerően átlépték, azt a szabadságot, melyet a származtatás törvényei megadnak, szabaddossággá változtatták; önkényesen koholtak sok fonák, idétlen, szörnyeteg szót, vagy hetvenkedsből, vagy az etimológia nem tudásából; mindenféle németességekkel élnek, melyek ellene vannak nyelvünk természetének. „Tales [voces] certe fingere talibusque uti, non est lingvam excolere, sed vel jam excultam turpare, pessumdare. Ingenium grammaticum dum parturit, obstetrix ei etymologia — non analogia solum — adsistat necesse est“. (IV—V.) Ehhez hozzáteszi több ízben: „deinde usus et consuetudo“. (pl. 188.) Az egész könyv voltaképpen annak a kimutatása, hogy nyelvújítóink pusztán az analógia, legtöbbször vélt és hibás analógia után indulva, a szavak származásának, etimológiájának törvényeit megszegték; innen a sok szószörnyeteg. Könyve első részében a szükséges hangtani ismereteket adja, második részében a szóképzés és összetétel törvényeit, mindenütt utalva a nyelvújítás helytelen alkotásaira.

146. SÍPOS Ó és új magyarja. A másik könyvecske, mely a maga idejében ortológus támadás hírében állott, SÍPOS JÓZSEF szentesi tanárnak név nélkül megjelent munkája: „Ó És Ujj Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újjat egyesíteni; az az, miképen kelljen a' régi Magyar Nyelvet új szavak, szólások és formák által gazdagítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük, mint némellyek. Előadta egy a' Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő, de a' nyelvet elrontani iszonyodó Magyar“. (Pest, 1816. 96 lap.) Látnivaló, hogy az „egyez-

tetők“ közé tartozott, akik nem riadnak vissza az újítástól, de szélsőségeitől tartózkodnak. Műve első szakaszában a szavakról beszél. Az új szavak csinálásakor három törvényt kell követnünk: 1. „az új szavakat, ha idegen nyelvből formáljuk, formáljuk abból illendően, nemzetünk nyelvéhez erőltetés nélkül alkalmaztatva“. 2. „ne tegyünk az új szavak formálásával a' nyelvenn' erőszakot“. 3. „a' szavak heljes formálása mellett vigyázzunk arra is, hogy új szavainknak, ha csak lehet, ne legyen homályos 's kétséges értelmek“. Nem helyesli a régi szavak felújítását; poétának, orátornak és historikusnak még néha szabad, de matematikusnak, teológusnak nem. Az igaz magyarak nem sok szüksége van új szavakra; az idegen tudományos terminusok helyett óvatosan éljen új szóval. — A második szakaszban rostálja az idegenszerű szólásokat. — Példáit nagyrészt PÉTER FERENC Nemzeti Gazdájából és Földmívelési Kémiájából, PERRESENYI NAGY LÁSZLÓ Orithiájából, meg HELMECZINEK KAZINCZY műveit hirdető Jelentéséből¹⁾ veszi.

SÍPOS tudományos képzettsége fogyatékos, de igen tiszta és erős a nyelvérzéke, jó megfigyelő és aprólékos pontossággal dolgozik; egyéb, részben nyelvészeti munkái is erről tanúskodnak. Nézeteihez nem ragaszkodik konokul s egyáltalán nem tartozik a Debreceni Grammatika esküdt hívei közé, mint KAZINCZY és köre hirdette.²⁾

147. KAZINCZY bírálata. 1817. KAZINCZY ZSOMBOEI értekezését mellőzve együttesen bírálja BEREGSZÁSZI és SÍPOS értekezéseit.³⁾ A bírálatban újra hadat üzen, nemcsak a két tudósnek, hanem az ortológia egész táborának. Mint az egész harcban, itt sem annyira a részletek érdeklik őt, hanem az elvi ellentét, mely köztük van. Szemükre veti, hogy nem ismerik az idevonatkozó irodalmat: KIS, PÁNCZÉL értekezéseit, az ő Philologiai Excursióit DAYKA és BÁRÓTZI életében. BEREGSZÁSZI az etimológia törvényeit fejtegeti s a szokás parancsolatait és tilalmait magyarázgatja. Ezek szükségtelen dolgok, „mert a' mi Iróink . . . tudva 's a karva távoznak-el az Etymologia 's a' Szokás' törvényeitől . . . A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segíheti, az neki mind szabad; akár engedi a' Grammatica és a' Szokás, akár nem . . . Sőt az író paran-

¹⁾ Szövege Kaz. Lev. XI, 534.

²⁾ Vö. KÖLCSEY Mind. Munk. IX, 154, 174.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII, 87.

csolja hogy úgy legyen, 's úgy lesz; sőt az Író úsussá csinálja a' mi úsus nem vólt . . . A' jó Írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek; a' jó Olvasóé abban, hogy mind azt tűrje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek". (89—91.) Soha, sem előbb, sem utóbb nem szólt KAZINCZY ilyen merészen, ilyen határozottan; soha máskor nem nézett le annyira fejedelmi felsőbbbséggel az író magaslatáról a nyelvrostálógatók szörszálhasogatásaira. SIPOS kifogása, hogy az új írók az új szavakkal „külömböztetik-meg magokat . . . a' pór seregtől“ — hinc illae lacrymae! teszi hozzá KAZINCZY, hisz a pór seregbe mind azokat érti, akik a fentebb írást, a különözést nem érzik (93). Tiszteli ő is a grammatikát s a szokást, de kívülök még valamit, amit QUINTILIANUS a *cre judicium*-nak nevez, „mellyet mi Ízléssé személyesítünk; mert a Nyelv nem egyedül az *Ety-mologia'* és *Szokás'* karpántlikáján jártatott *Empiria'* dolga, hanem a' jobbat, igazabbat, szebbet válogató, 's a' Szokást és *Ety-mológiát* hol tisztelő, hol nem tisztelő *Criticismus*zé is". (98). Ezen KAZINCZY természetesen a válogató ízlést érti. Szokáson érti azt, amit QUINTILIANUS: *Consvetudinem vocabo consensum Eruditorum*, „a' melyet rész szerént az idő, rész szerént a' jó Írók hoznak-bé“. Jegyzetben WIELANDnak ADELUNG ellen írt értekezésére utal, melyet magyarul kiadni készül (100). Fejére idézi BEREGSZÁSZINAK és SIPOSnak HORATIUS *Ars poeticájának* híres sorait (47—72), mely szerint az írónak szabad szót „szépíteni, lágyítani, a' hol helye vagyon, darabossá tenni, kurtítani, hosszítani, forrasztani, származtatni, teremteni“ s evvel KAZINCZY felsorolja az ő szócsinálásának módjait. Ép így szabad új szót, új szerkezetet is csinálni, idegeneket behozni, mert sokra van szükségünk. Itt van az a pont, melyen a két fél nem tud megegyezni: „mi a' sok, mi a' kevés, mi az elég?“ . . . „a' gondosabb, 's a' szépet érző, a' szépet kereső Írónak merni kell; lássa az idő, reá üti e a' pecsétjét“. (102—103). A bírálat végén KAZINCZY úgy véli, hogy a való, mint mindig, a középen lesz. Sem a szokás követői, kiket ész és értelem vezet, nem kívánhatják a nyelv fejlődésének megállását, sem az újítók nem akarhatnak nyelvünk-ből egészen más nyelvet csinálni, „azokat kivéven, a' kik iconoclastai dühvel mindent fel-akarnának forgatni“, itt KAZINCZY világosan a nyelvújítás szélsőségei ellen fordul, kik az ő törekvéseinek hitelét veszítik, egyszersmind élet veszi előbbi szavainak s a megegyezés lehetőségére mutat.

TOLNAI VILMOS.

Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata.

1836-ban jelent meg SCHOTT VILMOSnak „Versuch über die tatarischen sprachen“ c. munkája, amely az első határozott kísérlet a ma urál-altajiaknak nevezett nyelvek — uráli, török, mongol, tunguz — rokonságának kimutatására.

Azóta számos munka jelent meg az urál-altaji problémáról, azonban lényegében ma sem tudunk róla sokkal többet mint 1836-ban. SCHOTTNak és követőinek munkái módszertani tekintetben erősen kifogásolhatók, s biztos, kézzelfogható eredményeik alig vannak. (Az idevonatkozó kutatások történetét l. DONNERnek „Die uraltaischen sprachen“ c. cikkében: FUF. I, 128—146; vö. még SZINNYEI, NyH.⁷ 1—3.)

Hogy a kérdés állásáról általában valamelyes forgalmunk legyen, legcélszerűbb lesz megismerkednünk az illetékes szakemberek idevonatkozó véleményével.

Először kell idéznünk CASTRÉN véleményét, mely nemcsak időrendben első, hanem mai ismereteink szerint is leghelyesebb megítélése az urál-altaji problémának. CASTRÉN (Kleinere schriften V, 151; l. DONNER: FUF. I, 138) a következőket mondja: „Nach meinen bisher über diese sprachen angestellten forschungen zu schliessen, hat man zwischen denselben kein so nahes verwandtschaftsverhältnis zu suchen, wie es zwischen den verschiedenen zweigen des indogermanischen sprachstammes stattfindet, dass aber zahlreiche sowohl formelle als auch materielle übereinstimmungen zwischen ihnen allen insgesamt und insbesondere zwischen den finnischen, samojedischen und türkischen sprachen stattfinden, ist eine schon früher von mir ausgesprochene ansicht, die ich noch jetzt festhalten muss. Ob diese übereinstimmungen so bedeutend sind, dass sie den sprachforscher berechtigen die in rede stehenden sprachen auf einen und denselben stamm zurückzuführen, ist eine frage, deren beantwortung der zukunft überlassen bleiben muss“.

BÖHTLINGK, aki a török nyelvekkel behatóan foglalkozott s az urál-altaji kérdést is vizsgálta, valószínűnek tartja az urál-altaji nyelvek rokonságát. (Über die sprache der jakuten. 1851, XXXIII, XXXV. 1.)

BUDENZ meglehetősen habozó álláspontot foglal el a kérdéssel szemben, bár hajlik a rokonság eszméje felé. „A nagy altaji [= urál-altaji] nyelvcsaládot egyes nyelvcsoportok teszik (1. mongol-mandzsú-török; 2. finnugor; 3. szamojéd) — írja 1868-ban a NyK. VI. kötetében (374. 1.) — melyek a szóalakulás jellemére, a származott szók és viszonyított nyelvalakok miképen való képzésére, s a szók összeszerkesztésének néhány fővonásaira nézve egymással egyezőknek mutatkoznak. De ezen általános hasonlóság mellett az egyes csoportok egymás között nem tüntetik föl a nyelvanyag-nak vagyis a bizonyos érteményekkel összekötött hangképleteknek (szóknak) oly tömeges és a szók jelentési osztályai szerint arányos azonosságát, hogy ezen nyelvcsoportokat szorosán vett rokonsági viszonyban állóknak, azaz egy közös ugyanazon fejlettségi fokon álló alapnyelvből kiindultaknak bizonyíthatóknak¹⁾ Viszont a következő lapon ezt mondja: „Hogy az altaji nyelvcsoportok több közös jellemvonással bírnak, melyeket együtt más nyelvek nem mutatnak föl; hogy továbbá köztük, ha nem is tetemes, de megis van oly nyelvanyagi egyezés is, mely bajosan kölcsönvételnek tulajdonítható, — ez oly tény, melyet nem lehet csupa véletlen történetességből magyarázni. Ennek kielégítő magyarázatát csak oly föltevésben¹⁾ lelhetjük, hogy az egyes altaji nyelvcsoportok is valamikor egy egységes nyelvet képeztek...“ Ugyane főfogás tükröződik egy másik kijelentésében (NyK. X. 130), amelyben a magyar-török egyezések egy részét „az ugor-török ősrökösághoz tartozóknak, vagy legalább annak kutatásához tekintetbe jöhető adatokat szolgáltatóknak“ fogja föl.

THOMSEN „Über den einfluss der germ. sprachen auf die finnisch-lappischen“ c. műve (1870) bevezetésében (I. 1.) azt mondja az urál-altaji nyelvek rokonságáról, hogy ez egyáltalában nincs bizonyítva, „hanem legföljebb többé-kevésbé valószínű“.

Ez az álláspontja SZINYEI JÓZSEFnek is (NyH. 3: „Az uráli és az altaji nyelvcsoportnak a rokonsága csak föltevés“.), továbbá SETÁLÁNEK (FUF. XII. Anz. 127.) és WIKLUNDNAK. (EBERT-féle Reallexikon III, 381: „... [die ural-altaische] verwandtschaft steht

¹⁾ Én ritkítottam.

aber noch im weiten felde, weil die morphologischen übereinstimmungen, die für ihre Zusammengehörigkeit sprechen sollen, grösstenteils recht allgemeiner art und wenig beweiskräftig sind“.)

Mind összefoglaló, mind részletkérdéseket tárgyaló munkáiban határozottan az urál-altaji nyelvek rokonsága mellett foglal állást MUNKÁCSI BERNÁT. (Budenz-Album, 1884: „Az altaji [= urál-altaji] nyelvek számképzése“, KSz. XVIII, 124 skk.; HEINRICH-féle Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetének bevezetése.)

GOMBOCZ ZOLTÁN szintén azok közé tartozik, akik a rokonság gondolatát képviselik. (Akad. Értes. 1907, 513; Nyelvtudomány III, 48; ez utóbbiban különösen fontos a török és az uráli deverbális nomenképzők egyezésének kiemelése.)

Az újabb nyilatkozatok közül megemlítem még KORSCHÉÉ ÉS PELLIOUÉ. KORSCH (SUS. Aik. XXX 20, 9): „Doch machen die beziehungen der türken — eben der türken, nicht zugleich der mongolen und mandschuren — zu den finno-ugriern auch ein besonderes und zwar ein höchst interessantes gebiet aus“. PELLIOU (Journal Asiatique 1925, CCVI, 193—4): „Si on a sagement renoncé, du moins en l'état actuel des études, à parler d'une famille linguistique 'ouralo-altaïque' qui comprendrait, à côté des langues finno-ougriennes et samoyèdes, les langues turques, mongoles et tongouses, il n'y a guère à douter de la parenté originelle du turc et du mongol, et les vraisemblances sont pour qu'on leur doive adjoindre les langues tongouses...“

*

Az uráli és a török nyelvek rokonságának talán legtöbbet emlegetett bizonyítéka a magánhangzóilleszkedés, amelynek a rokonság bizonyításánál — különösen régebben — igen nagy fontosságot tulajdonítottak. BÖHTLINGKNÉL pl. ezt olvassuk (i. m. XXXIII): „Das eigentümliche lautsystem der ‚ural-altai‘-schen sprachen, und zwar nicht nur die vokalharmonie, sondern auch der schon oben hervorgehobene reichthum an vokalen, der, bei der verhältnissmässig grossen armut an konsonanten, zur primitiven begriffsbezeichnung durchaus erforderlich war, ist bis jetzt sozusagen das einzige sichere allgemeine merkmal, das uns berechtigt, alle in rede stehenden sprachen unter einen kollektivnamen zusammenzufassen und dieselben aus einer quelle abzuleiten“.

Közelebbről nézve a dolgot, a kérdés kissé bonyolódik.

Azt látjuk ugyanis, hogy a finnugor nyelvek közül a lappban a zürjénben, a votjákban és az osztjákban nincs magánhangzóilleszkedés, s a magyarban történeti időben fejlődni látjuk e jelenséget.

Ezért voltak oly vélemények, melyek szerint a magánhangzóilleszkedés a fgr. nyelveknek nem ősi sajátja. „... igazat kell adnunk SZINNYEINEK, a ki valószínűbbnek tartja, hogy a magánhangzóilleszkedés a fgr. alapnyelvben nem volt meg, hanem az egyes nyelvekben külön fejlődött ki“, írja pl. GOMBÓCZ (Nyelvtud. III, 50).

A finnugor magánhangzóilleszkedéssel legutóbb KANNISTO ARTÚR foglalkozott, a vogul magánhangzóilleszkedéssel kapcsolatban. (FUF. XIV.) Kimutatja, hogy bár a magánhangzóilleszkedés a mai vogul nyelvjárásokban nagyon különböző módokon van képviselve, e nyelvjárások a fejlődés egy régebbi fokán sokkal közelebb állottak e tekintetben egymáshoz; meggyőző fejtegetése szerint abból a körülményből, hogy az osztjákban nincs magánhangzóilleszkedés, nem szabad arra következtetni, hogy az ósugor nyelvben (tehát a magyar, a vogul és az osztják őseiben) nem volt magánhangzóilleszkedés; tovább menve felveti azt a kérdést, hogy mit lehet gondolni e tekintetben a fgr. ősnyelvről s arra az eredményre jut, hogy a magánhangzóilleszkedés inkább ősi sajátja a fgr. nyelveknek mint nem; idézi SETÄLÄ véleményét (Tietosanakirja IX, 305), mely a következőképpen hangzik: „Nem látjuk teljes világossággal, hogy vajjon az ú. n. magánhangzóilleszkedés finnugor hangjelenség-e; tekintettel azonban arra, hogy ez mind a finnben, mind a magyarban (erősen kifejlődve egy vogul nyelvjárásban is) megvan, és hogy a mordvin alakok is magánhangzóilleszkedésesekre mennek vissza, alig lehet kételkedni a magánhangzóilleszkedés finnugor eredetében“.

Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy CASTRÉN szerint a magánhangzóilleszkedés az összes szamojéd nyelvekben megvolt (Gramm. d. sam. Spr. 23-37), s hogy a törökben — bár a történeti időben némileg változott — szintén megvan s a török alapnyelvben is megvolt, akkor nem térhetünk ki az elől a gondolat elől, hogy a magánhangzóilleszkedés az uráli és a török nyelvek közötti ősi kapcsolatra utal.

Ez a kapcsolat lehet ősrökonság, de lehet ősi érintkezés is, amely esetben tehát a magánhangzóilleszkedés az egyik nyelvcsó-

portban átvétel eredménye volna. Ilyen átvétel nem elképzelhetetlen. Egy kaukázusi nyelvben, az udban, megvan a magánhangzóilleszkedés s török hatás következtében keletkezett. (MARQUART, Streifzüge 49. l. lent, SETÄLÄ, SUS. Aik. XXX₅, 13. és 102. l.) Világos azonban, hogy a magánhangzóilleszkedés „kölcsonvétele“ a nyelvfejlődésnek egészen ritka, kivételes jelensége.

Hogy a magánhangzóilleszkedés az uráli nyelvekben és a törökben önállóan, a két nyelvcsoporthoz egymástól függetlenül fejlődött volna ki, azt nem tarthatjuk valószínűnek, különösen ha meggondoljuk, hogy a két nyelvcsoporthoz érintkezése mindenesetre igen régi, továbbá, hogy köztük egyéb egyezéseket is találunk.

Kétségtelen, hogy egyéb egyezések nélkül a magánhangzóilleszkedés nem bizonyíthatná az uráli és a török nyelvek rokonságát, amint hogy hangtani egyezések magukban a nyelvrokonságot nem bizonyítják. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 102. l.) A többi, alább tárgyalandó egyezésekkel együtt azonban a magánhangzóilleszkedés fontos bizonyítéka az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatának.

*

Alaktani téren figyelemreméltó néhány finnugor (uráli) és török határozórag egyezése.

Ablativus: *t ~ *d.

finnugor: m. -l: *alól, hazul* | osztj. -A: *toA-tà* 'von dort' (*to* 'der, jener') | vog. -l: *jà'll* 'von unten' (*jäl* 'das untere') | votj. -t | cser. -ts, -tš, -tš' (< *t): *tiits* 'von aussen' (vö. *tüna* 'draussen, ausserhalb') | md. -da, -do, -de, -ta, -to, -te: *tolgada, tolgado* 'von einer feder' (*tolga*) | f. -ta, -tä ~ -a, -ä (< *da, *-dä): *luota* 'von' (vö. *luona* 'bei') | lpS. -t, -de: *allēt, jillede* 'von westen' (*allē, jille* 'west-, westlich'). (SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprw.² 56—58.)

~ számojéd -d, -da stb.: J. *pyld* 'von unten' | T. *pyleada* ua. | Jen. *itoro* ua. (vö. f. *alta* ua.) || J. *tahad* 'von hinten her' | T. *takada* ua. | Jen. *tahado, tehoru* ua. (vö. f. *takaa* < **takada* ua.) (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 22—23.)

~ török: türk -da, -dä, -ta, -tä (locativus és ablativus): *kayanda* 'de la part du khan', *jolta* 'sur le chemin' (THOMSEN, Inscr. 22, 41) | uyg. *kynda* 'aus der hülle' (RADLOFF, Alttürk. Inschr. N. F. 63—64.) | a többi nyelvjárásokban kizárólag locativusi értelemben. (SCHRIEFL, Der lokativ im jakutischen, KSz. X.) | csuv. -ta, -te, -ra, re: AŠMARIN, Mat. 120. l.: locativus. (Ablativus: j-török -dan, -dän, -tan, -tän stb., pl. oszm. *ävdän* 'házból, háztól' stb. [*äv* 'ház']).

Megjegyzendő azonban, hogy hasonló ablativusi végzetek a legkülönbébb nyelvekben előfordulnak. (PAASONEN: FUF. VII, 16–17.)

Lativus: $*-k \sim *-γ$.

finnugor: osztj. (a tövégi magánhangzóval egyesülve) $-ä$, $-ä$, $-i$: $uä'nä$ 'nahe, in die nähe' ($uä'n$ 'kurz, in der nähe befindlich'), $pələkä$ 'nach... hin' ($pələk$ 'hälfte, seite') | vog. $-γ$, $-i$, $-ü$: $sisıy$ 'zurück, hinter' (sis 'rücken') | zürj., votj. \emptyset : ule ($\leftarrow *ulek$) 'hinunter, unter' (ul 'unteres, unterraum') | cser. $-ka$, $-γə$, $-gə$: $pelka$ 'zu, nach... hin' (pel 'seite, richtung') | f.I. $alak$ 'nach unten' (ala 'das untere'). (SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprw.² 58.)

\sim török: türk $-ka$, $-kä$ (dativus, lativus): $kayanka$ 'au khan', $jazyka$ 'à la plaine', $jirkä$ 'au pays' (THOMSEN, Inscr. 18, 19.); $jylka$ 'en l'an', $ödkä$ 'au temps' (i. m. 176. l.) | türk (eniszeji): $-γa$, $-gä$ | j-török $-γa$, $-gä$, $-a$, $-ä$ ($-ja$, $-jü$), pl. oszm. $ävü$ 'háznak, házhoz, házba, haza' stb. ($äv$ 'ház'). (RADLOFF, Alttürk. Inschr. N. F. 62.) | jak. $-γa$, $-γä$, $-γo$, $-γö$, $-ga$ stb. $-ka$ stb. $-γa$ stb. $-ya$ stb. BÖRTLINGK, 393. §. | csuv. (dativus-accusativus: l. AŠMARIN, Mat. 119. l.) $-a$, $-e$ (mássalhangzón és $-u-n$, $-ü-n$ végződő szók után, pl. $tšävaš$ 'csuvas' — $tšävaša$, tu 'hegy' — $tšäva$), $-na$, ne ($-a-n$, $-e-n$ végződő szók után), $-je$ ($-ja$; $-i-n$ végződő szavak után).

Lativus: $*-s \sim *-z$ (+ palatális magánhangzó).

finnugor: m. (a tövéghangzóval egyesülve): $-é$, (illeszkedéssel) $-á$, $-e$, $-a$ ($\leftarrow -ë$, $-ä$): $felé$, $mellé$, $haza$, $bele$ | cser. $-š$: $kuš$ 'wohin' (ku 'wer, was') | mord. $-s$: $tolgas$ 'in eine feder' ($tolga$) | f. $-s$: $alas$ 'hinunter' (ala 'das untere') = fVp. $aləz$ | lapp $-s$: $ol'kus$ 'hinaus' (vö. $ol'kūn$ 'draussen'). (SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprw.² 59.)

\sim török: $-r$ (directivus): az ol 3. sz. személynévmás dativusa (lativus is!) a türkben és a kazániban: aya és $ayar$ ($ayaru$ is); a bu 'ez' mutatónévmás dativusa a kazániban: $myya$, $myyar$, $myyarya$; uo. a $šul$ 'az' névmásé: $šuya$, $suyar$, $šuyarya$; kojjal $bär$, oszm. $berü$ 'ide, felém, hozzám', vö. $bän$ 'én'; oszm. $dyšary$ 'ki, kifelé' $\leftarrow *dyš$ - stb., vö. BANG, Vom kökttürkischen zum osmanischen. I.

De különösen föltűnő némely fgr. és török képző egyezése, így elsősorban a

deverbális nomenképzőké:

fgr. $*-p \sim *-β$: f. $elävä$ 'élő', m. $futva$ \sim török $-p$: oszm. $gidüp$ 'menvén' (ó-oszm.: 'menő' [igealakokban]) (git 'menni'), orkh. $bolup$ 'lévén' (bol 'lenni').

fgr. *-t ~ *-ð: f. *saada* (a *saa*- 'kapni' ige infinitivusa), vog. *nâmt* 'gondolat' (*nâm*-) ~ török -t: oszm. *geçit* 'átjáró' (*geç*- 'átmenni'), kún *kejit* 'ruha' (*kej*- 'fölvenni').

fgr. *-k ~ *-γ: osztj. *jaurèχ* 'ferde' (*jauðr*- 'fordítani'), m. *σάμαγ* (helynév 1109-ből) 'szántó' ~ török -k: oszm. *jatak* 'fekvőhely' (*jat*- 'lefeküdni'), orkh. *bilig* 'tudás' (*bil*- 'tudni').

fgr. *-m: f. *kuolema* 'halál' (*kuole*- 'meghalni'), m. *ålom* (*al*-vö: *al-tat*) ~ török -m: oszm. *ölüm* 'halál' (*öl*- 'meghalni'), orkh. *batym* 'az a mélység, amennyire valami lesüllyed' (*bat*- 'elsüllyedni').

fgr. *-n: cser. *ilen* 'élve' (*il*-), m. *järni* (*jär*) ~ török -n: oszm. *olan* 'lévő' (*ol*- 'lenni'), kaz. *aγyn* 'folyás' (*ak*- 'folyni'). (A fgr. alakokra vö. SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprw.² 77 skk.)

Több egyezés mutatkozik a deverbális igeképzők területén is, de ezeknek az egyeztetése egyelőre hypothetikus jelleggel bírna, s ezek talán inkább csak később, biztos egyeztetéseink számának növekedésével s egy pár idevonatkozó részletkérdés (pl. a török képzők eredeti jelentésének) tisztázása után lesznek tárgyalhatók. De most sem hagyhatjuk említés nélkül a műveltető -t képző egyezését, pl. m. *mos*-: *mosat*-, *terem*-: *teremt*. zürj. *ju*- 'inni': *jut*- 'ítatni', cser. *nör*- 'megnedvesedni': *nört*- 'nedvesíteni' (SZINNYEI, FUSprw.² 111. l.) ~ török: kaz. *aša*- 'enni': *ašat*- 'etetni', oszm. *ojna*- 'táncolni': *ojnat*- 'táncoltatni'.

Legföltűnőbbek, de a rokonságra vonatkozólag egyelőre kevés bizonyító értékkel bírnak a török-uráli mondattani egyezések.

*

Legfontosabb bizonyítéka volna a rokonságnak az elemi dolgokat kifejező szavak egyezése. Ilyen szóegyezésünk kevés van, de e kevés egyezés is jelentős.

*

Ezekről az egyeztetésekről hangtani tekintetben egyelőre nem sok a mondanivaló.

Föltűnő hangalakbeli eltérések az uráli és a török ősnyelv között ez egyeztetések alapján nem látszanak. A legfontosabb különbség az, hogy az őstörök hangrendszer az ősurálinál szegényebb. A finnugor *s* és *s* a törökben egyformán *s*-szel van képviselve: tör. *sirkä* 'serke' (21¹⁾ — tör. *sab* 'szó' (22), *syγ*- 'elférni' (13); a fgr. szókezdő *m*-nek, *β*-nek *p*-nek török *b*- felel meg (3, 5, 23, 30). A

¹⁾ A számok az alább következő egyeztetések sorszámát jelzik.

denazalizáció a törökben is megtörtént: tör. *küé* 'erő' (28), *tyk*, 'bedugni' (14), *köp* 'hab' (26). (Mást mutatnak a *hód* [20] megfelelései, de ez a szó a finnugorságban csak az ugor nyelvekben van meg s talán a denazalizáció megtörténte után került a törökbe.) Szókezdő *j*-t fejlesztett a török a *jägü* 'ányg' szóban (18), ez a törökben igen közönséges jelenség. (RAMSTEDT: KSz. XVI, 71 skk.)

A mássalhangzórendszerben a törökben bizonyos alapnyelvi jellegű kettős megfelelések látszanak (*köpük* ~ *kom* [26], *syj* ~ *syj* [13]), melyeknek részletesebb vizsgálata még bizonyára értékes eredményekre fog vezetni.

A fgr. **s* ~ **z*-nek a törökben két esetben *r* felel meg (lativus; tör. *bayyr* [3]); közönséges dolog, hogy az őstörök **z*-nek a *j*-török nyelvjárásokban is *r* felel meg. Világos egyébként ezekből az egyeztetésekből, hogy a török *z* ~ *r* esetében a *z* az eredeti hang. (Erre a kérdésre más összefüggésben szeretnék még visszatérni.)

A magánhangzórendszert illetőleg úgy látom, hogy az eredetibb állapotot a török őrizte meg. Figyelembe kell azonban venni bizonyos török váltakozásokat, melyekről eddig az irodalomban igen kevés szó esett (*ɛ* ~ *ě*, *a* ~ *y*, *o* ~ *u* stb.)

*

Művelődéstörténeti következtetéseket ez egyeztetésekből egyelőre alig vonhatunk. Mindenesetre érdekes, hogy az ősi vallás egy kifejezése ('varázshot, varázsolni' [15]) fönmaradt s föltűnő, hogy az egyeztetések között több rokonságnév is van (16, 17, 18).

Ez egyeztetések alapján az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű ősi kapcsolatnak mondhatjuk. A további kutatások feladata lesz tisztázni a többi összefüggéseket. (Indogermán-uráli, uráli-török-mongol-tunguz viszony.)

Szóegyeztetések.

1. 'ember'

finnugor: m. *hím* 'masculus, männchen' | vog. *χum* 'mensch, mann' | zürj. *komi* 'syrjäne' | votj. *kum*: *sarakum* 'syrjäne'. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 88, 103.)

~ szamojéd: O. *kum*, *kume*, *kup*, *kop* 'mensch'. (SETÄLÄ, i. h.)

~ török: türk (THOMSEN), ujj. szag. *kün* 'volk' (az 'ember' > 'nép' jelentésváltozásra vö. KANNISTO: FUF. XVII, 82: török *adäm* 'ember' > vog. *etäm* 'ember', más nyelvjárásban *oätäm* 'nép')

| [mong. *kümun* (*χün, χuy, χun, kun, χimün*) 'ember' (RUDNEV, Materialy, 150.)] Idetartozónak gondolom a *kun* ~ *hun* népnevet is, melyről más helyen bővebben fogok szólni.

2. 'férfi'

finnugor: m. *férj* (első részében a *fi* szó lappang; vö. cser. *püeryə* 'férfi, fiú', cser. *pü-* ~ vog. *piy* ~ m. *fi*) 'maritus, ehemann; uxor, gemahlin'; *férji* 'maritalis (= házassághoz avagy férjhez való)' CALLEPINUS | cser. *eryə* 'fiú' | f. *ylkä* 'vőlegény'; *yrkä* 'vőlegény, legény, férfi'; *yrkö* 'férfi' | lpS. *ir'kē* 'vőlegény'. (SZINNYEI, NyH.⁷ 56.)

~ török: ujj. csag. oszm. stb. *är* 'mann, held, gatte' | jak. *är* 'mann, kraft, ausdauer' | csuv. *ar* 'férfi, fiú; mann, knabe' | kún. csag. oszm. stb. *ärkäk* 'männliches wesen, das männchen (von tie-ren)' | sor *ärgäk* 'kater' | csag. *ärkääč* 'bock' | oszm. azerb. *ärkädž* ua.

3. 'máj'

finnugor: m. *máj* (**má: má-j-a*) 'hepar, jecur, leber' | osztj. *mvyšl, müyät* stb. | vog. *müt, mēt* | zürj. *mus* (instr. *musken* | votj. *mus* | cser. *mokš, moxš* | md. *maksa, makso* | f. *maksa* | lpS. *muökse* ua. (SZINNYEI: NyH.⁷ 43.)

~ szamojéd: J. *mued, muid, myd, mud* ('*mudh*') | T. *mita* | Jn. *mudo, muro* | O. *myd, mīde, mydä, mid, mīte* | K. *mit* 'leber' (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 59.)

~ török: ujj. oszm. türkm. *bayyr* 'leber; der vordere teil eines dinges' | KÄSĀRĪ-BROCKELMANN: *bayyr* 'leber'; *ja bayyr* 'mitte des bogens' | kaz. BÄL. *bayyr* ~ *bauyr* 'máj' | kir. kaz. *baur* 'leber, zorn, die verwandten' | kir. BUD. *baur* 'leber, bauch' | küer. sor. *payyr* 'leber' | jak. *bjar* 'leber' | csuv. *pəver, püver* 'máj'.

Egy fgr. **mayz* alak szabályos megfelelője a török *bayyr*. A j-török **z* > *r* változásra vö. NyK. XLIII, 129; v. LE COQ, Manichaica I: *tüšüngür* és *bolungur*.

4. 'száj'

finnugor: m. *aj-ak* 'labium, lippe; mentum, kinn' (EtSz.);? *ajtó* 'os, apertura, janua, ostium, fores; öfönung, die türe' (EtSz.) *aj, áj* 'schlitz, ritze, spalt; crena sagittae; falz, kerbe; v alakú jegy, amellyel a juhok fülét jegyzik meg; közföld (= *ally*); vallis, praecipitium; tal, schlucht' (EtSz.) | osztj. FD. Trj. *òy*, V. Vj. O.

oy 'palack száda', É. *uyx* 'mündung eines flusses'; *χουδ-ου* 'ajtó' (*χουδ* 'ház') | vog. *οβ*: *κολ-οβ* 'házajtó' (*κολ* 'ház') | zürj. *om*, *vom* 'mund, mündung, öffnung' | votj. *im*, *em* 'száj, nyílás' | cser. *ay*, *äy* 'nyílás, torkolat' | md. *oy-*, *ov-* (*oj-*): *oykst* (plur.), *ovks* (*ojkst* plur.) 'zabola' (= „szájadzó“) | f. *ove-* 'ajtó'; *ovela* 'schlau' (eig. 'der einen mund hat' dh. 'gut antworten kann') | lp. *vuoyas* 'capistrum'. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.; SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₅, 53; SZINNYEI, NyH.⁷ 48; másképp TOIVONEN: FUF. XVII, 280—282.)

∞ szamojéd: T. *yāy* 'mund' | Jur. *ñay*, *ña* | Jen. *ē*, gen. *eo* | O. *āy*, *oay*, *əay* *ak*, *āk* 'mund'; *āyai*, *akai* 'zaum' | K. *ay* 'mund'; *ayna'd* 'zaum, zügel' | Koib. *an* 'mund', *agnet* 'zaum' | Motor. *ag-ma* 'mund' | Taigi *äy-de* id. (PAASONEN, Beiträge FSL. 27—8.)

∞ török: ujj. *ayyz* 'mund; öffnung eines gefässes; ein enger bergpfad' | oszm. krm. azerb. *ayyz* 'mund, mündung, öffnung; (azerb.) recht, macht, frechheit' | oszm. krm. kún *ayyzlyk* 'mund, öffnung eines geschirres; pferdegebiss' | csag. *ayiz* 'mund, mündung, öffnung' | sor, lebed *āgs* 'mund, öffnung' | miser PAAS. *awās* | kirk. kaz. krm. *aus* id. | balkár (PRÖHLE: KSz. XV) *a'uz* 'mund, schneide eines messers oder schwertes, schlucht, kluft, hohlweg', *auzluk* 'zaum' | tob. *aus* 'mund' | oszm. *āz* | baraba *ayys* | khir. *ōz*, *ōs* | tuba, *szag.*, sor *ās* | tel. alt. *ūs* | csuv. *sōvar* 'száj' | jak. *uos* 'lippe'. Az *ayyz* végzete képző, amelyről dolgozatomban első függelékemben bővebben szólok. Meg kell azonban jegyezni, hogy erre vonatkozólag más vélemény is van; BANG a Túrán 1928-i kötetében (310. l.) a következőket mondja az *ayyz* *z*-jéről:

„Dualisches *-z* liegt vielleicht auch im gemeintürkischen namen des mundes vor: *ayyz* zu *ay* 'hürde' = *ayyl*, *aul* usw. Im jakutischen bedeutet *uos* = *ayyz* 'lippe'; *ayyz* wäre also möglicherweise 'die beiden hürden'(?). [A kérdőjel BANGTÓL származik.] Vgl. das homerische *εργος ὀδόντων*, mit dem man das unsichere uig. *sygyl* zusammenstelle: 'pfahl' und 'zahn' (Wb. IV, 619; KB. S. 96 Anm. zu 46₁₀).“

E magyarázat valószínűtlen: látjuk, hogy az *ay-* alapszó az uráli nyelvekben is 'száját', 'nyílást' jelent.

5. 'lenni'

finnugor: m. *val-* *vol-* (*vala*, *volt*, *volna*; *ölt*, *ólna* N.) | osztj. *uol-*, *uol-*, *öl-* | vog. *al-*, *ol-*, *öl-* | zürj. *vel-* | votj. *vyl-* (*val* 'vala' | cser. *öl-*, *ul-* | md. *ule-* | f. *ole-*; fL. *uol-*, *vel-*. (SZINNYEI, NyH.⁷ 154.)

∞ török: türk, ujj. csag. stb. *bol-* | oszm. *ol-* | jak. *buol-* | csuv. *pul-*.

6. 'aludni'

finnugor: m. *álom*, *al-sz-ik* | osztj. *ālēm*, *ōlēm*, *ōtēm*, *ōdēm* 'álom', *ol-* 'alszik' | vog. *ūlēm* 'álom' | zürj. *un*, *on* (*unm-*, *onm-* < **ulm-*, **olm-*). id. | cser. *om* id. | md. *udomo*, *udēm* id., *udo-*, *udē-* 'alszik' | lpN. *opδδi-* 'alszik'. (SZINNYEI, NyH.⁷ 37; GOMBOCZ-MELICH, EtSz.: *álom*.)

∞ szamojéd: Jur. *juda*, *judea* 'traum'; *judea-* 'träumen' | T. *juitete-* 'träumen' | Jen. *jure'e* id. | O. *küderba* id. | Kam. *tödür-*. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.: *álom*.)

∞ török: orkh. *udy-* 'aludni' | ujj. szoj. *udy-*, *udu-* id. | sor, szag. *kojb. kacs. uzu-* id. | oszm. csag. stb. *uju-* id. | jak. *utui-*.

7. 'hallani'

finnugor: m. *hall-* 'audio; hören' | osztj. *χōl-* stb. ua. | vog. *χūl-* ua. | zürj. *votj. kjl-* ua. | cser. *kol* ua. | md. *kulē-*, *kule-* ua. | f. *kuule-* ua. | lpS. *kulla-* ua. (SZINNYEI, NyH.⁷ 150.)

∞ török: türk *kulkak* 'fü' | oszm. stb. *kulak* ua. | jak. *kul-gāx* ua. | csuv. *χōlχa* ua. A *kulkak* ∞ *kulak -kak* ∞ *-ak* deverbális képzővel képezett alak egy **kul-* 'hallani' igéből, eredeti jelentése tehát: 'halló'. Az említett képző általánosan ismeretes; a *kulkak* jelentéstani magyarázatát dolgozatom második függelékében adom.

8. 'elfeledni'

finnugor: zürj. *vunny*, *vinōdny* 'vergessen' | *votj. vinūt-* ua. | f. *uno-htaa* ua.

∞ szamojéd: T. *zana'btai'ema* 'vergessen' | O. *emelžam*, *awolžap* ua. (SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₅, 63.)

∞ török: ujj. oszm. stb. *unut-* 'vergessen' | kirg. szag. *umut-* | szag. *umdu-* | alt. leb. sor *untu-* | alt. *wytu-* | jak. *umun-* | ? csuv. *man-* ua.

9. 'elfáradni, leromlani, lesóványodni'

finnugor: m. *ár-ik* 'romlik, rothad, poshad'; *árt* 'nocere, schaden, einen schaden zufügen' | osztj. *ōrēm* 'mager' | vog. *ūr-* 'abmageren', *ūrēm* 'mager'; *ārt-* 'müde, matt werden' | zürj. *or-* 'matt werden, ermatten, ermüden, vergehen, hinschwinden, schaden leiden, sich verletzen'; *oröd-* 'abmatten, ermüden, ausmergeln, quä-

len, peinigen, schmachten lassen, verletzen, beschädigen, schaden tun, ausröten'. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.)

∞ török: ujb. csag. kún, kaz. *ar-* 'matt, müde werden' | csag. ŠEIKH SUL. (ed. Stambul) *ar-* 'legyengülni, beteg lenni' | alt. tel. leb. sor, szag. kojb. kacs. kir. küer. tar. tob. kaz. bar. krm. kar. *ary-* 'abmagern, mager werden; mager, krank, siech, hinfällig sein; ermatten, müde werden, schlaff, abgestumpft werden' | alt. kaz. oszm. stb. *aryk* 'mager, abgemagert, schwach, matt, siech' | csuv. *ırzan* 'sovány' | jak. *ır-* 'von kräften kommen'; *ırigan* 'sovány' (PEKARSKI).

10. 'nyalni'

finnugor: m. *nyal* 'lambo, lingo, lecken' | osztj. *ńnl-, ńaa-* | vog. *ńal'nt-* | zürj. votj. *ńul-* | cser. *ńl-, nul-* | md. *nola-* | f. *nuole-* | lpS. *ńoellu-* | lpN. *ńovllü-* ua. (SZINNYEI, NyH.⁷ 32.)

∞ samojéd: *nü-*: *nüllim* ua. (SETÁLÁ: SUS. Aik. XXX₆, 60.)

∞ török: kún, oszm. stb. *jala-* 'lecken' | jak. *salā-* ua. | csuv. *sula-* ua. |

A mongol megfelelő *d-* jét *j* (> *dž* > *d*) > *d* változással gondolom magyarázhatónak.

11. 'megkapni'

finnugor: m. *kap* 'rapio, haschen, greifen, ergreifen, zu sich reissen, fangen; accipio, nanciscor, bekommen; invenio, treffen, finden; deprehendo in flagrante, ertappen; capior rei alicujus amore, studio alicujus rei trahor, haschen, eifrig streben, versessen sein; opus inchoo, incipio, sich an etwas machen, beginnen' | vog. *käpi-, xäppi-* 'fölkap' | votj. *kab-* 'meg- vagy elkap (pl. labdát)' | md. *kap'edä-, kap'ude-* 'megkap, megfog' | f. *kaappaa-* 'megkap, megfog, megragad'. (SZINNYEI, NyH.⁷ 35.)

∞ török: alt. csag. oszm. stb. *kap-* 'fassen, anfassen, packen, ergreifen, schnappen, fortführen, (oszm.) fortreissen' | jak. *xab-* 'greifen, anfassen'.

12. 'hagyni'

finnugor: m. *hagy* 'relinquo, omitto, destino, lassen, ver-lassen, liegen lassen, stehen lassen, überlassen, hinterlassen; sino, lassen, erlauben; jubeo, mando, impero, gebieten, befehlen, heissen; credo, commendo, anvertrauen' | osztj. *χai-* 'hátrahagy' | vog. *xäl-, kül-* 'elnagy' | zürj. *kol-* 'megmarad; hátrahagy' | votj. *kjł-*

'marad, megmarad' | cser. *koð-* (-em) 'hagy'; (-àm) 'marad' | md. *kado-* 'hagy, hátrahagy' | f. *katoa-* 'elvéssz, eltűnik' | lpN. *cuöðði-*, 'elhagy' | lpS. *kuöte-* 'hagy, meghagy'. (SZINNYEI, NyH. 38.)

∞ s z a m o j é d: Jur. *hājeu, haijeu* 'zurücklassen'; *hajydm* 'zurückbleiben' | T. *koa'ema* 'nachlassen'; *kō'am* 'nachbleiben' | Jen. *kaibo* 'zurücklassen'; *kaijaro', kaijado'* 'zurückbleiben' | O. *kuežap, kueđau, kuetam* stb. 'verlassen' | K. *kojolam* 'zurückbleiben'. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 65.)

∞ t ö r ö k: ujk. *koð-* 'hinlegen, hinstellen; bei seite legen, verlassen, zurücklassen, hinterlassen, überlassen'; *kodun-* 'nach sich zurücklassen'; *kodur-* 'stellen lassen, verlassen, fortzun' (vö. oszm. *kodur-* 'hinstellen lassen'); *kody* 'unten, abwärts' | alt. leb. sor. szag. kojb. kacs. kkir. azerb. kún, krm. tar. csag. kturk. kar. *koi-* (kaz. *kui-*) 'hinstellen, hinlegen, annehmen; festsetzen, befehlen, erlauben; lassen, verlassen; (oszm.) verlassen, im stiche lassen' | csag. *koji* 'unten' | krm. oszm. csag. *ko-* (< *koi-*) 'stellen, hinstellen, hinlegen, ausstellen; lassen, verlassen' | csuv. *xiv-* '(hidat) építeni, (nyomot) hagyni, helyezni'; *xšvar-* 'hátrahagyni'; *xur-* 'helyezni, rakni, vhová tenni, állítani' | jak. *xuot-* 'jemand überholen, entgehen'; *xuottar-* 'fortgehen lassen, entwischen lassen'; *xot-* 'bewältigen, mit etwas zu stande kommen'.

13. 'belemenni, beleférni'

f i n n u g o r; m. *av-ik* 'imbuitur, penetrat, inolescit, durchdringen, eindringen, sich hineinnehmen, einwachsen' PP: 'minuor, contrahor, densor' | osztj. *toɣ, loɣ-, taɣ-, laɣ-, lɣà-, ɣɣà-, lɣ-* 'eintreten, hineingehen' | vog. *tuj-* 'bemenni', praes. 1. sz.: *tüm* | zürj. *sun-* 'tauchen, untertauchen, eintauchen' | votj. *zum-, žim-* 'merülni, alámerülni, alábujni' | cser. *šurɣaltam, šurɣaltam, šurɣaltam* 'tauchen, untertauchen, auf das gesicht fallen' | md. *sova-, suva-* 'eintreten, hineingehen, hereinkommen' | f. *sovin*, inf. *sopia* 'aptus, conveniens, commodus sum; convenio, concilior'; Savóban: 'raum haben oder finden'; észk *sobima, sōbima* 'sich vertragen, sich verstehen mit jmd., sich vereinigen, sich fügen, passen, gelingen' | lpN. *suogyat*, 1. sz. *suoyam* 'clam subreperé'; lpK. *soarɣa-, soarɣe-* 'eintreten'. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.: *av-ik*).

∞ s z a m o j é d: Jur. *turu-, tūru-, tū-* 'angehen, kommen, eingehen'; *turu-* 'intrare'. (GOMBOCZ-MELICH, i. h.)

∞ török: ujj. oszm. (SĀMĪ) *syγ-* 'belefézni' KĀŠYARĪ-BROCKELMANN *syγ-* 'hineingehn, passen, ausfüllen' | csag. *siγ-* id. | kaz. tel. kar. *syj-* 'hineinpassen' | kirg. [KĀTAR.] *syj-* 'ПОМѢСТИТЬСЯ, УМѢСТИТЬСЯ (elférni)' | kún, kir. *sī* 'hineingehen, hineinpassen' | tar. *siγdur-* 'hineinstecken' | ujj. sor, szag. kojb. *syγ-* 'hineinpassen, hineindringen' | csuv. *šmās-* 'belefézni, elférni'.

∞ török: oszm. SĀMĪ *siγ-* 'lyukba, gödörbe jutni, lesüllyedni, elrejtőzni; megemésztődni; behatolni; a földbe behatolni (víz)' | kir. csag. kturk. tar. bar. ujj. *siγ-* 'in die erde einziehen (vom wasser), hineinpassen, mit gewalt und unwiederbringlich an jemand gefesselt sein, anhängen, verbunden sein; (ujg.) sich aneignen, passen; (tar.) in den ohren klingen' | KĀŠYARĪ-BROCKELMANN *siγ-* 'versinken, eindruck machen (wort), bekommen (speise)', *siγdür-* 'eindringen lassen, eine speise bekömmlich machen', *siγiš-* 'ganz versinken (wasser)' | ujj. kturk. csag. *siγür-* 'eindringen lassen, hineinstecken' | krm. *siγdir-* 'verdauen' | jak. *iy-* 'eindringen, eingesogen werden'.

14. 'dugni'

finnugor: m. *dug* | vog. *tuy-*: *ju-tuyult-* 'bedug (zustopfen)' | md. *toygā-, toygo-* 'bedug (hineinstecken)' | f. *tunke-* 'benyom, dug'. (SZINNYEI, NYH.⁷ 39.)

∞ török: tel. alt. leb. kir. küer. kaz. oszm. *tyk-* 'feststopfen, festdrücken, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' | oszm. *tyka-* 'zustopfen'.

15. 'varázshot, varázsolni'

finnugor: f. *arpa* 'wahrsagungswerkzeug; schlagrute, um verborgene dinge zu entdecken; botschaftsstock; hobelspan oder ringknoten, den man beim zaubersieb anwendet', *arpoja* 'wahrsager' | fÉ. *arp* 'loos, zaubermittel', *arbutama* 'hexen, zaubern' | lapp *vuorbbe* 'sors, fortuna; annulus orichalci, in membranam tympani magici, quoties pulsabatur, imponendus' | [? m. *orvos* | ? votj. *urves*, *urbefš* 'ein krankheit verursachendes geisteswesen; die opferceremonien, unter denen dieses geisteswesen vertrieben wird']. (SETĀLĀ, SUS. Aik. XVII. 50—51, j.; WICHMANN: FUF. I, 99—104; MUNKÁCSI: KSz. II, 312—315.)

∞ török: sor *orba*, szag. *orby*, tel. alt. *orbū* 'der schlägel, mit dem der schaman seine trommel schlägt' | tel. leb. sor. kir. kkir. tar. szag. kojb. kacs. bar. tob. csag. kturk. *arba-* 'hexen,

behexen, bezaubern, wahrsagen, besprechen (krankheiten); raten; (tel.) schelten; (kir.) übertölpeln; (csag.) märchen erzählen' | csag. *arbay*, *arbak* 'lüge, betrug, list, besprechung, hexerei' | csag. *arbayçi*, kturk. *arbakçi*, bar. *arbaudzy* 'hexenmeister, zauberei' | türk. *armakçı* ua. vö. orkhoni I E 6 | tel. alt. leb. *arban-* 'murmeln, murren, unwillig sein'. (WICHMANN: FUF. I, 104.) | KĀŠYARI-BROCKELMANN: *arva-* 'zaubersprüche murmeln', *arvaš-* 'zaubersprüche zusammen murmeln', *arvyš arvaldy* 'der zauberspruch wurde gemurmelt' | MÜLLER, Uig. II, B. 58 (7), *arvyš* 'magie' | v. LE COQ, Man. II, 5 (180), *arvyš* 'hexenkunst'. (Nem lehetne a votják *urves*, *urbetš* szót a török **arbyš* > *arvyš*-sal magyarázni?)

16. 'öcs'

finnugor: m. *öcs* 'jüngerer bruder, jüngere schwester' osztj. *ičex* 'jüngere schwester', *ičë* 'jüngerer bruder' | vog. *īs*, *īš*, *ič*, *jiš* 'jüngere schwester' | votj. *uži* 'schwägerin, jüngere schwester meines mannes'. (TOIVONEN, Inl. Affr. 139.)

∞ török: ujj. *iči* 'jüngerer bruder, älterer bruder' (v. LE COQ, Chuastuanift 117; MÜLLER, Zwei Pfahlschriften, 34, 27; MÜLLER, Uig. III. 82₁₃) | KĀŠYARI-BROCKELMANN: *iči* 'älterer bruder des mannes' | szeldzsuk versek, KCSA. I, 5. füzet, melléklet, 185^r 4a: *iči* 'öcs' vagy 'bátya'.

17. 'sógornő, sógor — meny'

finnugor: osztj. *kĭAĭ* stb. 'jüngere schwester der frau; tochter des jüngeren bruders der frau; ältere schwester der frau; tochter des älteren bruders der frau; mann der jüngeren schwester der frau; mann der älteren schwester der frau; mann der schwester der frau' (KARJALAINEN: FUF. XIII, 236.) | zürj. *kel* 'schwägerin' | votj. *kali* 'schwägerin; schwiegertochter' | md. *k'el* 'frau des mannesbruders' | f. *kily* 'schwägerin' | lp. *gallojedne* 'fratria (mariti)' (SETĀLĀ, SUS. Aik. XXX₅, 89—90.)

∞ samojéd: T. *sealuy*, *šaluy* 'männer zweier schwestern' | Jn. *seti*, *seri* ua. (SETĀLĀ i. h.)

∞ török: sor *käli* 'schwiegertochter' | ujj. csag. stb. *kälin* 'schwiegertochter, frau des jüngeren bruders oder nahen verwandten' | KĀŠYARI-BROCKELMANN: *kälin* 'braut, schwiegertochter' | oszm. SĀMĪ *gälin* 'menyasszony, menyecske; a fiú felesége' | csuv. *kin* [= **kälin*] 'meny, öcsém neje, menyecske' | jak. *kin't* 'die frau eines

jüngern verwandten: schwiegertochter, frau des jüngern bruders, des neffen, usw.; des bruders frau' | bar. stb. *käläs* 'braut, geliebte, junge frau' | kaz. *käläs* 'verheiratete frau, gattin'.

18. 'ángy'

finnugor: m. *ángy* 'glos, des gatten schwester; fratri', die frau des (älteren) bruders; des onkels oder grossonkels frau; des vetters frau; die frau eines jeden älteren verwandten' | osztj. FD. *ánáys* 'frau des älteren bruders, stiefmutter'; Irt. *ánaxa* 'frau des älteren bruders, frau des oheims' | vog. *ánig* 'ángy' | lpk. *viéñne* 'frau des älteren bruders'. (SZINNYEI, NyH., 149; GOMBOCZ-MELICH, EtSz.)

~ török: ujb. csag. tar. *jäygä* 'die frau des älteren bruders' | oszm. kkir. *jängä* (olv. *jäygä*) 'die frau des älteren bruders, des vatersbruders; die frau, die die neuvermählte in das haus des mannes zu führen hat' | alt. tel. *jäyü* 'die frau des älteren bruders, die frau des vatersbruders, die tante' | kaz BÁL., *jiyä* 'ángy (bátyám neje)' | bar. *jäygä* id. | sor *näyü* id. | tuba *näyü* id. | kir. *džergä* 'die frau des älteren bruders, die leibliche tante; manchmal nennt die braut so die mutter des mannes' | csuv. *iyae, jeyae* 'ángy, bátyám neje; nagybátyám neje; (megszólításban) nálamnál öregebb asszony'.

A török alak eredetileg **änägü*, **änigü* s az uráli-török alapszó egy *an(ń)a* ~ *än(ń)ü* 'anya, néne' szónak a deminutivuma.

19. 'moly'

finnugor: vog. *küj, keü* 'motte' (KANNISTO: FUF. XVII, 121; szerinte a törökből) | votj. MUNK. *kej, kej, küj* 'moly' | f. *koi* id.

~ török: KÄSĀRI-BROCKELMANN: *küjü* 'motte' | karacs. PRÖHLE *k'üjé* 'motte' | kir. *küjü* ua. | kar. L. *güjü* ua. | tar. *küü* ua. | oszm. *güvä* ua. | ufaí PRÖHLE *kijü* ua. | kaz. *kējü* ua. | mis. PAAS. *küwü* ua. | csuv. *kövü* ua. (KANNISTO: FUF. XVII, 121.)

Erre az egyeztetésre GOMBOCZ ZOLTÁN figyelmeztetett.

20. 'hód'

finnugor: m. *hód* 'castor, fiber, lutra, bibertier' | vog. *xuntél, khontél* 'biber' | osztj. *xundyl* 'maulwurf'. (MUNKÁCSI: Ethn. VI, 137; PAASONEN: FUF. II, 103.) Az obi-ugor alakok -l-je képző, vö. GOMBOCZ: NyK. XLV, 17.

~ török: kir. oszm. csag. *kunduz* 'biber, (kir.) fischotter' | bar. sor *kundus* '(bar.) biber, (sor) die (grüne) eidechse | kaz *kondoz* 'biber, otter' | mis. PAAS. (*χῆνδῶρ*): *kandys* 'biber' | tel. alt. leb. sor, szag. kojb. kacs. *kumduş* 'biber' | csuv. (MUNKÁCSI: NyK. XXI, 5) *χῆνδῶρ* 'hódprém'; PAASONEN: *χῆνδῶρ* 1. 'mikor házaló tatár az uccán kiabál, nyúlboróket akarván venni stb., ha nincs mit eladni, tréfából azt mondják neki: *χῆνδῶρ-τῖρ* *pur* 'van χ.-bőr'; 2. 'szegély (szalag) ing és bunda alján'. (Vö. még KUUN GÉZA gr.: Ethn. VII, 120). A török alakok -z- (~ -r)-je képző, amelyről bővebben szólok dolgozatom első függelékében.

MUNKÁCSI: Ethn. VI, 137; PAASONEN: FUF. II, 103.

21. 'serke'

finnugor: zürj. *šerov*, *šerol* stb. 'lens pediculi' | votj. *šeräl*, *šerär* (a szókezdő s-re vö. WICHMANN: FUF. III, 120) | cser. *šorgonže*, *šorgenče*, *šaryenže* | mdM. *šarhka*, E. *šarko* | f. *saivar* | lp. *čivros* ua. (PAASONEN, S-laute, 39; SETÄLÄ: FUF. II, 259.)

~ török: oszm. alt. kir. *sirkü* 'nisse' | szag. kojb. kacs. *sirgü* | kojb. kacs. *syrya* | csag. ŠEIX SUL. *s.rkü* | kaz. BÁL. *serkü* | karag. CASTR. *sirhä* | abak. VERB. *sirgi*, *sirge* | csuv. *širga* ua. (GOMBocz, BTL. 117.) | m. *serke* bolgár-török **širkü* alakból.

22. 'szó'

finnugor: m. *szó* (plur. *szavak*) 'vox, verbum, vocabulum, wort; loquela, dictio, sermo, rede; sonus, stimme, ton; sermo, gerede' | osztj. *saŋ* 'hang; ének' | vog. *sáβ* 'szó; hang'. (SZINNYEI, NyH. 160; GOMBocz: MNy. XX, 174.)

~ török: türk *sab* 'wort, rede' (RADLOFF Wb. szerint a kínai-ból) | ujj. *sab* 'wort' | ujj. *sav* 'rede, botschaft. wort' | KAŠYARIBROCKELMANN: *sav* 'wort, sprichwort, geschichte, botschaft, ruhm, ruf'; *savčy* 'prophet; (oguz) zwischenträger' | csag. ŠEIX SUL. ed. Stambul *savči*. 'követ, közvetítő, vezető, házasságközvetítő' | tob. *saucy* 'freiwerber, kuppler' | oszm. *sava* 'neugkeit, nachricht'; *savadžy* 'überbringer von nachrichten, neugkeiten'.

23. 'munka, baj'

finnugor: m. *mü* [factum] opus, opera, arbeit; opificium, artificium, handwerk; opus, fabricatum, werk, fabrikat; merces, arbeitslohn' | zürj. *mog* 'geschäft, angelegenheit, sache, notdurft,

bedürfnis'; *mog kerni* 'dienstleisten'; *mogmini* 'not leiden an etw., bedürfen einer sache, sein bedürfnis befriedigt sehen' | votj. *mug*, *mog* 'arbeit, beschäftigung, 'geschäft, sache, veranlassung, anlass, grund, beweggrund'. (WICHMANN: FUF. XIV, 95—96.)

∞ szamojéd: Jur. *may* 'not'. (WICHMANN, i. h.)

∞ török: türk *buy* 'peine, douleur, chagrin, souci; travail, fatigue, difficulté; besoin, indigence, misère' (THOMSEN, Turcica 49 skk.) | csag. ŠEIX SUL. *muγ*, *muγ* 'bú, bánat, szomorúság' | ujj. telkir. stb. *muγ* 'mühe, leiden, sorge, kummer, trauer; (sor, szag. kojb. kacs.) kränklichkeit, siechtum; (tar.) das widrige schicksal, das böse geschick; (alt. tel. leb. küer.) untauglichkeit, schlechtigkeit, unform, missgestalt, missgeburt' | csag. *muγal*. 'betrübt sein, trauern, leiden; sich abmühen, schwer arbeiten' | jak. *muγ* 'qual, mühe, anstrengung' | oszm. *buy*: MO. XIII, 157. (MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 1.: magy. *bú* a törökből.)

24. 'szemölcs, pattanás'

finnugor: m. *süly* 'kelés, pattanás, bibircsó' | cser. *šəyəl* 'szemölcs' | md. *tšilg'e*, *šilg'e* 'szemölcs, pattanás' | f. *syylä* 'szemölcs' | fK. *tšüpläni* ua. | lpN. *tšü'Li* 'pattanás, bőratka' (SZINNYEI, NyH. 7 29.).

∞ török: KÄŠYARI-BROCKELMANN: *sikil* 'warze' | oszm. *sigil*, *sivil*, *sivil* 'geschwür, schwiele, ein kleiner, harter auswuchs; kleine blase auf der haut, hitzbläschen, pickel'; *sigildžü*, *sivildžü* 'pickel'.

A fgr. *tš*- ∞ török *s*- megfelelésre más példám nincsen. Talán idetartozik még a

f. *sakata*, *sakkaan* 'tadeln, rügen, ausschelten', *sakkaa* id.; fA. *tšakkoa*- 'einen auszanken, tadeln, ermahnen | votj. *čėkask-* (∅: *tš*), *tšėkaskini* 'ausschelten, rügen' (WICHMANN: FUF. XI, 250) ∞ török *sök*-, *sög*, *söi*-, *sük*- 'zanken, schimpfen, tadeln, auszanken', de ez az egyeztetés a vokalizmus eltérése miatt kétséges.

25. 'földhát'

finnugor: m. *or* 'állat hátgerince' | *orom* 'általán valamely magasló testnek — hegy, vár, templom, ház — legfelső, különösen feldudorodó, csúcsosodó része, teteje; szántóföldnek domborúbb közepe; szántóvas foka; kiemelkedés az ásó hátlapján' | osztj. HUNF. *ur* 'vonat', PATK. 'kis, hosszannyúló hegyhát völgyek s mocsarak

közt'; KARJ. *ür* 'landrücken, wald', *tšəntš-ür* 'mitte des rü ckens'; *wām* 'erdwall' | vog. *ur* 'bergrücken, erdrücken' | zürj. *vör* 'wald, busch' | votj. *vyr* 'hügel, vorgebirge, landspitze' | f. *vaara* 'saltus, mons silvis vestitus' | lp. *varre* 'berg'. (ZSIRAI: MNy. XXIII, 310—313.)

∞ török: oszm. RBDH. *or* 'a dyke or wall made by digging a di ch. and throwing up the earth; especially the dyke of Perecop, dug to protect the Crimea in olden times' | bask. PRÖBLE *ur* 'vár, sánc' | kir. krm. csag. *kún or* 'grube, loch, graben' | kir. BUKIN *or* 'erösség' | kaz. kir. BUDAG. *or* 'árok, sánc' | csag. ŠEIX SUL. *or* 'árok, várrom, városrom, emelkedés, erösség, felsőrész, domb, hegy, magaslat' | [mongol *oroi* 'sommité, sommet, cîme, pointe | jak. *oroi* 'spitze'] | oszm. csag. stb. *or-man* 'wald'. (RÁSONYI NAGY: MNy. XXIV, 23—28.)

∞ török: kir. csag. *ör* 'eine hohe stelle, erhöhung' | oszm. *ör* 'eine künstliche erhöhung, ein hügel, eine grenze' | kaz. tob. *ür* 'hügel'. (RÁSONYI NAGY i. h.)

26. 'hab, hullám'

finnugor: m. *hab* 'fluctus, unda, welle, flut, wasserwelle; spuma' | osztj. *xu'mp* 'welle' | vog. *xump* ua. | md. *kumboldoms* 'in wogender bewegung sein', *kopıldums* ua. | f. *kumpuaa* hervorquellen'. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 39.)

∞ szamojéd: J. *hāmba*, *hamba* 'welle' | O. *komb*, *kōmb*, *komba*, *kuomba*, *kūmb* | T. *koyfu* | Jn. *kaba*. (SETÄLÄ i. h.)

∞ török: azerb. *köp* 'schaum' | oszm. csag. *köpük* 'schaum' | alt. kir. stb. *köbük* 'schaum'.

∞ török: alt. *kom* 'welle' | OSZIM. ZENKER *قوم* (olv. *kom!*) 'bewegte welle oder brandung des meeres' | CSUV. *xum* 'hullám; woge' | ujj. *komy-* 'bewegt, erregt sein, anteil nehmen, rege sein, sich interessieren'.

27. 'kéve'

finnugor: f. *kupo* 'bund (stroh, heu)' | fÉ. *kubu*, *kubo* 'bund' (*kubu ölge* 'bund stroh', *haukubu* 'bund, strauch, reisisig) | fL. illat. *ku'bbə* 'zusammen'. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX₅, 78—79.)

∞ szamojéd: *kufu*, *choba*, *chowa*, *kowa*, *kawa* 'bett'. (SETÄLÄ i. h.)

∞ török: kaz. *kübä* 'so viel heu man auf einmal mit der heugabel aufheben kann'; BÁL. 'kleiner heuhaufen' | bask. *kübä* 'széna-, gabona-rakás' | sor *kobu* 'garbe' | csuv. *кyба* 'nagy rakás, halom; szénaböglya, petrence; haufen, heuhaufen'. [M. *kéve* 'manipulus, merges, manipulus frugum, — eine hand-voll, garbe' talán a törökből.] (GOMBOCZ, BTL. 94.)

28. 'erő, képesség'

finnugor: osztj. *χοῶem, χοῶem* 'verstehen, können' | vog. ABLQ. *qañžam, qyšam* 'wissen, verstehen, erraten', MUNK. *xañši, khañši* 'kennen, erkennen' | zürj. *kužny* 'verstehen' | votj. *kužim* 'kraft, stärke, macht' | f. *kunto* 'vis corporis, capacitas, habilitas ad quid, nec non vis animi, ingenium, scientia'. (SETÁLÁ: FUF. II, 224.)

∞ török: türk. ujb. csag. stb. *küē* 'kraft; gewalttat; kräftig, kraftvoll, schwierig, schwer; sehr, viel; mühsam, die mühe' | oszm. *güē* 'stärke, macht, kraft, gewalt, mühe; gewalttat; schwer' | szag. kojb. *küs* 'kraft, macht' | sor, kacs. kir. *küš* 'kraft, stärke; schwer' | jak. *kūs* 'kraft'.

29. 'hamu'

finnugor: m. *hamu* 'cinis, lix, asche' | osztj. *χῶem, kāem* ua. | vog. *χῶm* ua. | zürj. *kun* (**kunm* < **kulm*): *kun-va* 'lúg' (tkp. 'hamu-víz') | f. *kulmu* 'széna- vagy szalmatörmelék, szemét'. (SZINNYEI, NyH.⁷ 142.) A fgr. denominális *m* képzőre vö. ZSIRAI: MNy. XXIII, 310 skk.

∞ török: alt. kir. oszm. csag. stb. *kül* 'asche' | csuv. *kəl* ua. | jak. *kül* ua.

30. 'zsír'

finnugor: m. *vaj* (vö. *lúdvaj* 'lúdzsír' N.) | osztj. *voj, új* 'zsiradék' | vog. *βoi* 'zsiradék, zsír, halzsír' | zürj. *vij* 'zsiradék, olaj, vaj' | votj. *vej* ua. | cser. *üj, ü* 'olaj, vaj' | md. *vaj, oj* 'zsiradék, olaj, vaj' | f. *voi* 'vaj' | lapp *vüö'd'a* (gen. *vüö'ja*) 'zsiradék, vaj'. (SZINNYEI, NyH.⁷ 30.)

∞ török: alt. kir. kaz. stb. *mai* (= **bai*) 'butter, fett' | bask. PRÖHLE *maj* 'vaj', *majla-* 'zsírozni, bevajazni'.

31. 'alsó rész'

finnugor: m. *al-* (*alja, alatt, alföld; fejal* 'vánkos' R.) | osztj. *it, ilš, il, ütš, ia, il* 'unterer, niederer' | vog. *jal-* (*jolan,*

jölöl, jölö 'alatt, alól, alá' | zürj. *ul* 'unterraum, das unten befindliche' | votj. *ul, el* id. | cser. *ül* 'das untere', *ülnö* 'unten' | md. *al* 'das untere, unten befindliche', *alo* 'unten, unter', *aldo* 'von unten her, unter' | f. *ala, ale-, al-*: *alla, alta, alle, alas* 'alatt, alól, alá' | lp. *vuöllö-* 'unten bejegene stelle', *vo'ln* 'unten, von unten'. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.; SZINNYEI, NyH.⁷, 33.)

∞ szamojéd: Jur. *yl, jr* 'unter, boden, grund' | T. *yilea, yilie* 'das untere, unterhalb bejegene' | Jen. *iro, ilo* 'boden' | O. *il* 'boden'; *illen* 'unten', *ille* 'nach unten' | K. *ilgän* 'unten', *ilde* 'untenhin'. (GOMBOCZ-MELICH, EtSz.)

∞ török: ujj. kaz. *al* 'der vordere teil' | jak. *alyn* 'der untere, unterteil' | oszm. *alyn* 'gesicht, stirne' | alt. tel. leb. sor *alyn* 'unterteil, stelle unter einem gegenstande' | csag. *alin* 'der untere teil, vorderteil' | kaz. kún, oszm. *alt* 'unterteil, der hintere' | alt. *aldyry* 'der untere' | ujj. *aldyn* 'unterhalb' | alt. tel. *aldyndary* 'vorn befindlich, unten befindlich'.

82. '-tíz'

finnugor: m. *harminc*, R. N. *harmic* ∞ **harmisz* | zürj. *nelamjs* '40', *vetimjs* '50', *kvaitemjs* '60' | votj. *-mjs, -mjs*: *támjs* (∞ zürj. *kijkamjs*) '8'; *ukmjs, ukmjs* (∞ zürj. *okmjs* '9'). (SZINNYEI, NyH.⁷ 56.) E végzet árja eredete (= av. *mas* pehl. *mas* 'nagy') valószínűtlen. (MUNKÁCSI, ÁKE. 607.)

∞ török: j-török *altmyš* '60' (*alty* '6'), *jätmiš* '70' (*jäti* '7') | [jak. *alta uon* '60', *sättü uon* '70', *uon* '10'] | csuv. *utmäl* '60', *šitmäl* '70'. RAMSTEDT (SUS. Aik. XXIV₁, 16) szerint az *altmyš, jätmiš* az *alty* '6', *jäti* '7' számnevekből van képezve a *-mys* deverbális névszóképzővel s jelentése kb. „hatszorosított, hétszeresített“, azaz 'hat tíz, hét tíz'. (Az *alty* és *jäti* szerinte eredetileg nem szám-, hanem újnevek az *al-* 'venni' és *jä-* 'enni' igéből, s végzetük *t-*-je talán a *-t-* „transitivendung“.) Nem valószínű magyarázat. — A török *-š* valószínűleg eredeti *-s*-ből való.

Első függelék.

A denominalis török *-z* képző.

Erre a képzőre a KCsA I. kötetében (152—53. l.) a következő adatokat idéztem: orkh. *jalay* 'meztelen, csupasz', kún *jalay* 'egyedül, csupán' — ujj. *jalayuz* 'egyedül', oszm. *jalayyz* id. kaz.

jaryz id.; oszm. *-džak*, *-džyk* kicsinyítő képző mellett *-džayyz*, *džyryz* képző: *oılan* 'fiú' — *oılandžyk* 'fiúcska', *adam* 'ember' — *adamdžayyz* 'emberke'; *ok* 'nyíl; törzs' — *oguz* '*törzs; oguz (nép-név)'.

DENY OSZM. NYELVTANÁBAN (582. l.) találjuk a következő példákat: *burun* 'orr' — *burnaz* 'nagy orrú, sas orrú (ember)'; *bala* 'kölyök, gyermek' — *palaz* 'kis kacsa, kis liba, galambfióka' (REDHOUSE; (a *b* > *p* változásra vö. oszm. *parmak* 'ujj' < *barmak*); *top* 'jedes runde ding, ball, kugel' — *topuz* 'keule, morgenstern, eiserne kugel, ein klumpen'.

Más példák:

1. *ajaz*: oszm. 'mondschein, helle mondnacht'. kaz. oszm. 'heiter, hell' (vom wetter), kirk. krm. oszm. 'kälte, frost', tar. oszm. 'die freie luft', kaz. 'verarmt' | csuv. *ujar*, *ujar* 'derült (ég, idő), derű',

aj 'hold'.

2. csag. *äyiz* 'stoppelfeld' | oszm. *ayyz* 'die stoppeln':
vö. csuv. *ana* 'darab szántóföld'.

3. türk. csag. *bäyiz* 'das äussere, form, antlitz' | ujj. csag. *mäyiz* 'antlitz, gesicht':

krm. *bäy* 'muttermal' | alt. tel. csag. stb. *mäy* 'muttermal, leberfleck, schönheitsfleck' | ujj. *mäy* 'gesichtsfarbe, das äussere'.

4. kir. csag. *kauz* (kir.) die acheln, spelzen, kelchschuppen des kornes, (csag.) die hülzen der hirse', oszm. *kavuz* 'die hülse oder spreu von der hirse' | csag. *kabuzay* 'schale, hülse, hülle'.

türk. alt. kir. kaz. stb. *kap* 'sack, beutel, tasche; futteral, überzug; (oszm. krm. azerb.) gefäss; (alt. tel. teb.) scheide, schote, hülse, schale'.

Második függelék.

Testrészt jelentő nomen verbalék a törökben.

Régen ismeretes a tudományos irodalomban, hogy egyes török testrésznevek az illető testrész működését jelző nomen verbalék. Lássuk pl. a következőket:

1. ujj. szoj. csag. *adak* 'láb', sor, szag. koib. kacs. kyz. *azak*, tel. alt. kir. tar. küer. tob. bar. azerb. oszm. krm. *ajak*, jak. *atax*:
csuv. *ura*:

oszm. *ad-* 'schreiten', csuv. *yt-* 'lépni', kir. kaz. oszm. azerb. *adym* 'schritt', csuv. *udâm* 'lépés', ~? kaz. tob. kun. krm. kturk. *atla-* 'schreiten'.

2. oszm. stb. *boyaz* 'torok' | ujj. *boyuz* ua.:

oszm. stb *boy-* 'megfojtani'.

3. oszm. stb. *burun* 'orr':

kturk. *buru-* 'szagolni'. (MUNKÁCSI: KSz. XIV, 352.)

4. ujj. oszm. csag. stb. *jüräk* 'szív':

türk, alt. kkir. stb. *jür-* 'in bewegung sein, auf dem wege sein, gehen, fahren, reiten, wandern; leben, sich befinden'.

5. ujj. kojb. sor, szag. szo. *karak* 'szem' | jak. *χαραχ* ua.:

kún, csag, kaz. kir. *kara-* 'schauen, anschauen, zuschauen, besehen, hinsehen, hinblicken, betrachten'.

6. ujj. oszm. stb. *tyrnak* 'köröm' | tel. stb. *tyrmak* ua.:

kir. *tyrna-* 'jucken, kratzen, harken' | leb. szag. stb. *tyrba-* = *tyrna-* | kaz. alt. tel sor *tyrma-* 'mit den krallen kratzen'.

NÉMETH GYULA.

A vogul és az osztják tárgyias igeragozás.

A magyar tárgyias igeragozás magyarázatát az újabb kutatók nagyjelentőségű lépésekkel vitték előbbre (THOMSEN: Nyr. 41:26. MELICH: MNy. 9:1 stb. SZINNYEI: uo. 11:1. HORGER: Csengery-Emlek. 1926. 179. SIMONYI: Nyr. 42:1). A rokon nyelvek tárgyias igeragozásának magyarázatára is történtek kísérletek (FOKOS, A vogul-osztják tárgyias igeragozásról: NyK. 40:386. PÁPAY, Über die objektivkonjugation im nordostjakischen: FUF. 13:296. KLEMM, A mordvín tárgyias igeragozás: NyK. 46:194).

A vogul és az osztják tárgyias igeragozásban vannak oly igealakok, amelyekben az alany személyén kívül a tárgyra is külön alaki elem utal (a vogulban: *-l-*, *-t-*, az osztjákban: *-l-*, *-d-*). Pl. vogAL. *ēli-l-m* ,megölöm őt v. téged', *ēli-l-ŋ* ,megölnöd őt v. engemet'; *ēls-l-m* ,megöltem őt v. téged'; *ēlni-l-m* ,megölném őt v. téged'. NyH.⁷ 125. *älä-l-n* ,öld meg őt v. engemet'! MUNKÁCSI, VogNyjár. 168. OsztjÉ. *sęyklö-lä-m* ,ütöm őket v. titeket v. kettőjüket v. kettőtöket'. FUF. 13:298. OsztjD. *pande-de-n* ,ti leteszitek őket v. őt v. minket v. engemet'. FUCHS-PATKANOW, Laut- u. formenl. d. südostj. dialekte 201. CASTRÉN, Ostj. sprachl.² 1858. 59. Vannak azonban a vogulban és az osztjákban oly tárgyias ragozású igealakok is, amelyekben nem utal a tárgyra külön alaki elem, pl. vogP. *ēēli-mä* ,megölöm őt v. téged', *ēēli-nä* ,megölnöd őt v. engemet'; *ēēls-mä* ,megöltem őt v. téged, megölted őt v. engemet'; *ēēlni-mä* ,megölném őt v. téged, megölnéd őt v. engemet'; *ēēli-t ō* ,megöli őt v. engemet v. téged'; vogT. *ēli-l* ,ő megöli őt v. engemet v. téged'; vogAL. *ēli-tä* ,ő megöli őt v. engemet v. téged'. NyH.⁷ 125—6. OsztjÉ. *sęyksi-m* ,én ütöttem őt v. téged', *sęyksi-li* ,ő ütötte őt v. engemet v. téged'. Uo. *sęyklö-li* ,ő üti őt v. engemet v. téged'. FUF. 13:297. A vogul és az osztják tárgyias ragozású igealakokról, miként a magyar tárgyias ragozású igealakokról is, egy ideig az volt a fölfogás HUNFALVY (A kondai vogul nyelv: NyK. 9:87. Az északi osztják nyelv: uo. 11:155. A szamojéd nyelv: MNy.

3:277) és BUDENZ (UA. 314—15, 346—9) logikai szellemű magyarázata nyomán, hogy azokban a 3. személyű személynévmástóbból való tárgyszemélyjelölő elem (-l, -t) rejlik, ahol pedig ma nincs külön alaki elemmel kifejezve az alany vagy a tárgy személye, ott ez az elem lappangásba jutott, kiveszett.

I.

Ez a logikai szellemű magyarázat azonban kezdte hitelét veszteni azóta, amióta kitűnt, hogy a magyar tárgyas ragozású igealakokban a tárgy személye eredetileg nem volt külön alaki elemmel kifejezve, s hogy azoknak az alaki elemeknek eredetét, amelyekre ma nyelvérzékünk ráérti a tárgyszemélyjelölő szerepet, nem a 2. és a 3. személyű személynévmástóban kell keresni, hanem azok másodlagos elemek, mégpedig részben igeképzők vagy hézagöltő elemek, részben pedig analógiás fejlemények; továbbá hogy az alany személyét jelölő elemek a 3. személyű tárgyra vonatkozó tárgyas ragozású igealakokban a birtokos személyragokkal azonosak, s az ily tárgyas ragozású igealakok eredetileg birtokos szerkezetek tagjai voltak. Már MELICH azt állította, hogy a 3. személyű tárgy jelének a vogul és az osztják tárgyas ragozású igealakokban való megvolt a „nem lehet eredeti állapot“. MNyv. 9:249, 11:9; SZINNYEI pedig: „Aller wahrscheinlichkeit nach müssen die objektiv verbalformen des wogulischen und ostjakischen ebenso (wie die ungarischen) aufgefasst werden“. FUSpr.² 133.

Nemcsak a magyar, hanem a szamojéd nyelvek tárgyas személyragú igealakjainak szerkezete is ellene szól a vogul és az osztják nyelv tárgyas személyragú igealakjainak HUNFALVY-BUDENZ-féle logikai szellemű magyarázatának. A szamojéd tárgyas személyragú igealakokban szintén nem utal a tárgyra külön alaki elem, s a tárgyas személyragok a szamojéd nyelvekben is azonosak a birtokos személyragokkal (vö. WINKLER, Samojedisch u. finnisch: FUF. 13:128). A jurák-szamojédban pl. a tárgyas személyragú igealakok a *°mada*-igetöből, amely CASTRÉN szerint (Gramm. d. samoj. sprachen 366.) tulajdonkép igenévtő, a következők: 1. Egyes számi tárgyra vonatkozó igealakok: 1) egyesszámi alannal: *°madâ-â*, *madâ-r*, *madâ-da*; 2) kettősszámi alannal: *°madâ-mi*, *madâ-ri*, *madâ-di*; 3) többesszámi alannal: *°madâ-wa*, *madâ-ra*, *madâ-du* 'én vágtam őt v. téged, te vágtad őt v. engem, ő vágta őt v. téged v. engem' stb. Ezek mellé az igealakok mellé állíthat-

juk a birtokos személyragú alakokat: Egyesszámi birtokra vonatkozó alakok: 1) egyesszámi birtokos: 'lamba-u, lamba-r, lamba-da; 2) kettősszámi birtokos: 'lamba-ni', lamba-ri', lamba-di'; 3) többesszámi birtokos: 'lamba-wa', lamba-ra', lamba-du' 'hócipóm' stb. II. Kettősszámi tárgyra vonatkozó igealakok: 1) egyesszámi alannal: 'madayahaju-n, madayahaju-d, madayahaju-da; 2) kettősszámi alannal: 'madayahaju-ni', madayahaju-di', madayahaju-di'; 3) többesszámi alannal: 'madayahaju-na', madayahaju-da', madayahaju-du' 'én vágtam kettőjüket v. kettőtöket, te vágtad kettőjüket v. kettőnket, ő vágta kettőjüket v. kettőnket v. kettőtöket' stb. A kettősszámi birtokot kifejező birtokos személyragú alakok: 1) egyesszámi birtokos: 'lambahaju-n, lambahaju-d, lambahaju-da; 2) kettősszámi birtokos: 'lambahaju-ni', lambahaju-di', lambahaju-di'; 3) többesszámi birtokos: 'lambahaju-na', lambahaju-da', lambahaju-du' 'két hócipóm' stb. III. Többesszámi tárgyra vonatkozó igealakok: 1) egyesszámi alannal: 'mada-i-n, mada-i-d, mada-i-da; 2) kettősszámi alannal: 'mada-i-ni', mada-i-di', mada-i-di'; 3) többesszámi alannal: 'mada-i-na', mada-i-da', mada-i-du' 'én vágtam őket v. titeket, te vágtad őket v. minket, ő vágta őket v. minket v. titeket' stb. A többesszámi birtokot kifejező birtokos személyragú alakok: 1) egyesszámi birtokos: 'lamb-i-n, lamb-i-d, lamb-i-da; 2) kettősszámi birtokos: 'lamb-i-ni', lamb-i-di', lamb-i-di'; 3) többesszámi birtokos: 'lamb-i-na', lamb-i-da', lamb-i-du' 'hócipóm' stb. CASTRÉN: Gramm. d. samoj. spr. 1854. 365, 389, 243—4. A tavgi szamojédra vonatkozólag vö. CASTRÉN i. m. 450, 268; a jenniszeji szamojédra: 501, 499, 295, az osztják-szamojédra: 531, 311, a kamaszi szamojédra: 561, 328.

A magyar és a szamojéd tárgyas személyragú igealakok szerkezetén kívül még több más, a vogul és az osztják tárgyas igeragozásban előforduló jelenség is szól a HUNFALVY-BUDENZ-féle logikai szellemű magyarázat ellen:

1. A vogul és az osztják tárgyas igeragozás indicativus praesensében és praeteritumában, továbbá conditionalis praesensében (a vogT.-t kivéve) az egyesszámi tárgyra és egyesszámi 3. személyű alanyra vonatkozó igealakokban nincs külön alaki elem, mely a tárgyra utalna. A vogP. tárgyas igeragozásban pedig még ezenfelül az indicativus praesens és praeteritum, továbbá a conditionalis praesens egyesszámi tárgyra és egyesszámi 1. és 2. személyű alanyra vonatkozó alakjai közt vannak a tárgyra utaló alaki elem-

mel ellátott igealakokon kívül olyanok is, amelyekben nincs tárgyra utaló külön alaki elem, mint a följebb idézett példákban láttuk. Ezek a tárgyra utaló alaki elem nélkül való igealakok nem a tárgyra utaló alaki elemmel alakult teljesebb alakokból keletkeztek a tárgyra utaló alaki elem elveszésével, hanem eredetibb alakok. Vö. ennek a jelenségnek részletesebb magyarázatát alább.

2. A kettősszámi és többesszámi tárgyra vonatkozólag a vogul nyelvjáráások egyikében sincs — a tavadait kivéve — a tárgyas ragozású igealakokban külön tárgyszemélyjelölő alaki elem. A vogT.-ban mind egyesszámi, mind többesszámi tárgyra utaló külön alaki elem (-l, -t) van, mégpedig egyes- és többesszámi mindhárom személyű alanyra vonatkozólag; hasonlóképen az osztjÉ.-ban is van tárgyra utaló külön alaki elem (l), de ez csak többesszámi tárgyra utal s egyúttal kettősszámira is. Azonban ezek a tárgyra utaló alaki elemek nem a 3. személyű személynévmásból keletkeztek, hanem mind a vogulban, mind az osztjákban más-más eredetűek, mint utóbb majd látjuk.

3. A személynévmási eredetű 3. személyű tárgyszemélyjelölő elemnek a tárgyas személyragokban való fölvétele arra kényszerítette a logikai magyarázat híveit, hogy a birtokos névragozásban is fölvegyenek ily személynévmási eredetű alaki elemet, azt ugyanis már BUDENZ és előtte mások is (pl. CASTRÉN, Gramm. d. samojedischen sprachen) észrevették, hogy a tárgyas és a birtokos személyragok megegyeznek. A tárgyas személyragoknak a birtokos személyragokkal való szoros kapcsolata azonban szintén ellene szól a tárgyas személyragok HUNFALVY-BUDENZ-féle logikai szellemű magyarázatának. BUDENZ szerint (UA. 314—315) a vogul többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyas személyragozású igealakok -än- (-äne-)-jében (vö. vogÉ. † *räti-änē-m* ,ver-öket-én, én verem őket' stb.) „3. személynévmás foglaltatik... Vagyis alakra nézve az -än e h. való: -tän v. -län“. Ez a -tän, -län pedig szerinte nem más, mint a többesszámi 3. személyű személynévmás: *tan*, melyben az -n szerinte a személynévmási többesképző (vö. vogÉ. *ma-n* ,mi', *na-n* ,ti', *ta-n* ,ök'), „amely jóformán azon egy a több ugor nyelvben még meglévő *na*, *nä* többes-számi mutató névmástövel (finn *nä*, *ne*, *no*, cser. *ni*, *nu*, zürj. *nä*, *na*, mord. *nä*, *no*)“. UA. 315. Ez az -äne- < -täne- < -tane- szerinte a tárgyas ragozású igealakokban „általános determinativum, végarticulus“ szerepét tölti be (vogÉ. † *räti-änē-m* ,ver-öket-én'). Minthogy BUDENZ látta, hogy a tárgyas személyragok meg-

egyeznek a birtokos személyragokkal, azért a többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban levő *-äne-* elemet szintén a determinativumul, végarticulusul szereplő *ta-n* ,ők' többesszámi 3. személyű személynévmással volt kénytelen azonosítani, miként a többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragokban levő *-äne-* elemmel tette a tárgyias személyragok szerkezetéről való logikai szellemű fölfogásának megfelelőleg (vogÉ. †*kwol-äne-m* ,ház-ők-én, házaim'). Így magyarázta BUDENZ (UA. 317—318) a vogul kettősszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragokban és velük összefüggőleg a kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban levő *-a-*, *-ä-* elemet is (vö, vogÉ. †*rāti-ä-yé-m* ,én verem kettőjüket', †*kwol-ä-yé-m* ,két házam'). Szerinte az „*ayé-*ban is az *a* előrész *ta-*, *la-* helyett való 3-ik személynévmás vagyis inkább mutató névmás, végarticulus gyanánt“.

Ugyanily determinativumul, végarticulusul szereplő többesszámi 3. személyű személynévmást vett föl BUDENZ a többesszámi tárgyra vonatkozó osztjÉ. tárgyias személyragokban (°*morit-la-lam* ,szétzúzom őket') és velük összefüggőleg a többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban (°*navrem-lam* ,gyermekeim'). Az osztjÉ. *-lam*, *-lan*, *-lal* tárgyias és birtokos személyragok szerinte teljesebb **-lanem-*, *-lanan-*, *-lanel-*ből valók, ezekben pedig *tan* ,ők' többesszámi 3. személyű személynévmás rejlik. A kettősszámi birtokra vonatkozó osztjÉ. birtokos személyragokban levő *-lam*, *-lan* stb. (vö. °*sem-galam* ,két szemem') „pedig vagy ugyanaz, a mely a többesi birtokszón fordul elő (ebből: **-lanem*), vagy akár **-layem*-ből való, úgy hogy a mutató elem (*la-*) itt szintén dualis-féle alakuláson ment által“. UA. 318.

BUDENZ — amint látjuk — a többesszámi és kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban is kénytelen fölvenni a többes- és kettősszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragokban fölvett többes- és kettősszámi 3. személyű személynévmási eredetű determináló végarticulusul a tárgyias és a birtokos személyragok alaki megegyezése miatt. Azonban e magyarázattal szemben meg kell jegyeznünk, hogy nehéz átlátni, miért volna szükség a kettős- és a többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban külön determináló végarticulusra (vog. *-aye-* < *-laye-*; *-äne-* < *-lane-* < *-tane-*; osztjÉ. többesszámi *-la-* < *-lane-* < *-tane-*; kettősszámi *-la-* < *-lane-* < *-tane-* v. < *-laye-* < *-taye-*), mikor sokkal egyszerűbben lehet a vog. *-äne-*-t többesszámi birtokot jelölő többesjelnek magya-

rázni, az *-aye-t*, *-äye-t* pedig kettősszám-jelnek; az osztjÉ. *là-t* pedig a *-t* többesjel változatának, amely a kettősszámi birtokra vonatkozó birtokoszemélyragokba is belehatolt eltolódással. A tárgyias személyragok BUDENZ-féle magyarázatának tarthatatlanságát mutatja az is, hogy BUDENZ a kettős- és a többesszámban mind a kettős- és többesszámi tárgyira, mind a kettős- és többesszámi birtokra vonatkozó alakokban fölvesz a birtokos személyragok előtt kettős-, illetőleg többesszámi 3. személyű személynévmási eredetű tárgy-személyjelölő determináló végarticulust, ellenben az egyesszámban csak egyesszámi tárgyira vonatkozólag tud fölvenni egyesszámi 3. személyű személynévmási eredetű tárgyszemélyjelölő elemet a birtokos személyragok előtt, egyesszámi birtokra vonatkozólag nem. (UA. 342—4.)

Az osztjÉ. kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragos alakok egymagukban is megingatják a tárgyias személyragoknak logikai szellemű magyarázatát. Az osztjÉ. kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragos alakokat ugyanis egyszerűen úgy magyarázhatjuk, hogy ezekben a birtok nevéhez a kettősszám jele (*°-ga-*, *-ya-*) járult, utána pedig a többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragok (*-lám*, *-làn* stb.), amelyek eltolódással kerültek ide. Pl. *°sem-ga-lam* 'két szemem'. UA. 316. *χàt-ya-làm* 'két házam'. FUF. 13:297. Az osztjÉ. többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragokban tehát szintén többesszámi birtokot jelölő többesjelet várunk a *-lám*, *-làn* stb. előtt, miként a kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragos alakokban ott van a *-lám*, *-làn* stb. előtt a kettősszámi birtokot jelölő (*-ya-*) kettősszámjel. A BUDENZ-féle magyarázat ily többesszámi birtokot jelölő többesszám-jelnek semmi nyomát sem tudja kimutatni a *-lám*, *-làn* stb. előtt, pedig ott van, mégpedig a *-là-ban*, amely a *-t* többesjel változata. E magyarázatunk mellett természetesen nem marad alkalom többesszámi 3. személyű személynévmási eredetű determináló végarticulusnak a birtokos személyragokba való belemagyarázására s vele összefüggőleg annak a tárgyias személyragokba való belemagyarázására sem, s nincs is szükség rá. Hasonlóképpen a vog. kettős- és többesszámi birtokra, illetőleg tárgyira vonatkozó birtokos személyragokban is kettős- és többesszámi birtokot, illetőleg tárgyat jelölő kettős- és többesszámjelet várunk a BUDENZ-től fölvevett kettős- és többesszámi 3. személyű személynévmási eredetű determináló végarticulus (*-*laye-*, **-lane-*) előtt az osztjÉ. kettősszámi birtokra vonatkozó birtokos

személyragos alakoknak (*χät-γə-läm* ,két házam') megfelelőleg. A BUDENZ-féle magyarázat ezeknek sem tudja semmi nyomát sem kimutatni, pedig ott van az [†]*äyë-*, [†]*änë-*ben a birtokos személyragok előtt ([†]*kwol-äyë-m* ,két házam', [†]*räti-äyë-m* ,én verem kettőjüket'; [†]*kwol-änë-m* ,házaim', [†]*räti-änë-m* ,én verem őket'). E magyarázat mellett természetesen szintén nem marad alkalom a kettős- és többesszámi 3. személyű személynévmási eredetű determináló végartikulusnak a vog. kettős- és többesszámi birtokra vonatkozó birtokos személyragos alakokba való belemagyarázására s evvel összefüggőleg annak a kettős- és többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyas személyragokba való belemagyarázására sem. Ebből következik egyúttal, hogy az egyesszámi tárgyra vonatkozó tárgyas személyragokban sem volt eredetileg szükség egyesszámi 3. személyű személynévmási eredetű tárgyszemélyjelölő elemre.

4. Külön, 3. személyű személynévmási eredetű tárgyszemélyjelölő alaki elemnek a vogul és az osztják tárgyas személyragokban való fölvétele ellen szól az a körülmény is, hogy ugyanazok a személyragok, amelyek 3. személyű tárgyra vonatkoznak, 1. és 2. személyű tárgyra is vonatkozhatnak. Pl. vog.: [†]*äném ämp-pi' väriänl* ,engem kutyakölyökké csinálják (csinálnak)'. VogNGy. 4:58. [†]*äném lily-ta'il tärätäl'n* ,engem elevenen bocsásd (bocsáss) el!' Uo. 2:6. [†]*ön tü jökhäl'n* ,engem oda várd (várj)!' Uo. 4:316. [†]*äném ul xöhtäl'n* ,engem ne mutasd (mutass) meg!' Uo. 1:49. [†]*tax äném ürelän* ,majd várjátok (várjatok) vissza engem!' Uo. 4:29. [†]*kwonit minälän* ,kerüljétek (kerüljete) el engem!' Uo. 259. [†]*äném tü voss ketnül'n* ,*äném tü voss läwäsl'n* ,engem oda hadd küldenéd (küldenél), engem oda hadd rendelnéd (rendelnél)!' Uo. 2:155. — [†]*am nayén ti xüléreslém* ,én téged bizony (itt) hagyom (hagylak)'. Uo. 4:53. [†]*am näinan ixt-jöxtilém* ,én téged utólérem (utólérlek)'. VogNjvár. 250. *äm nän jërptilém* ,én téged szeretlek'. Uo. 127. [†]*am nayén at rätäläslém* ,én téged meg nem vertem (vertelek)'. Uo. 26. — [†]*äm nänänmë khörmël älläném* ,én titeket hármótokat agyonütöm (agyonütlek)'. Uo. 293. [°]*am ketganem nanen* ,én küldöm (küldelek) titeket'. NyK. 9:98. [°]*am sajmelianem nanen* ,én megnyugosztalom (megnyugosztallak) titeket'. Uo. [°]*am ati chun chaššanem nanen* ,én soha sem ismertem (ismertelek) titeket'. [°]*tan nanen usanel* ,ők titeket láttak'. Uo.

OsztjÉ. *maném si üelläl'i* ,engem ím megöli (megöl)'. FgrF. 15:40. *maném jilβatsäl'i* ,engem megmentette (megmentett)'. Uo.

114. *torám-ázom manèm àl kanžàməllə* ,isten-atyám engem nem keresi (keres)'. Ua. 176. *manèm alt kašlələ* ,engem ne keresse (keressen)! 153. *lida an' yèrəm'lèn* ,megenni nem tudod (tudsz) engem'. Uo. 6. *malaj an' lèsèn manèm* ,miért nem etted (ettél) meg engem'? Uo. *manèm xodjə yantlèn* ,engem hogyan nézed (nézel)'. Uo. 170. *manèm àl òntltjə* ,engem ne tanítsd (taníts)'. Uo. 127. — *mà nvyèn lèlèm* ,én téged megeszem (megeszlek)'. Uo. 97. *mà nvyèn yèllèm* ,én téged megölöm (megöllek)'. Uo. 40. *mà nvyèn yaxsèm* ,én téged hívtam (hívtalak)'. Uo. 24. — *muyilu sàlìdìlù!* ,minket sajnáld (sajnálj) meg! Uo. 155. *muyilu àl jorèmìlù* ,minket ne feledd (feledj) el! Uo. 125. *muyèu àl yèljə* ,minket ne öld (ölj) meg! Uo. 180. — *mola-sirna mà nvyilan sàlìtlèllàm* ,mi módon sajnáljam (sajnáljalak) titeket? Uo. 155. *nvyèn mà sítna yòltsəlùm* ,titeket én azért áldoztam (áldoztalak)'. Uo. 151. *°ma nnygìlan nem huntšì ussalam* ,én titeket sohasem ismertem (ismertelek)'. NyK. 11:154. OsztjD. *†nèyat vāxtemen pyxdemena* ,mi ketten meghívunk titeket hozzánk'. FUCHS-PATKANOW, Laut- u. Formenl. d. südostj. dial. 181.

II.

A vogul és az osztják tárgyias ragozású igealakok magyarázatában szintén abból az elvből kell kiindulnunk, hogy ezek is, miként a magyar és a szamojéd tárgyias ragozású igealakok, a következő alkotó elemekből állanak: igetöből, illetőleg idő- vagy módtöből és birtokos személyragból. A birtokos személyragok éppúgy, mint a velük egyeredetű alanyi személyragok, eredetileg természetesen csak névszói természetű tőhöz járulhattak, akár pusztán névszói természetű, cselekvést vagy cselekvés eredményét kifejező tőhöz, akár igenévképzős tőhöz. A birtokos személyragok a tárgyias igeragozású szerkezet alapját tevő birtokos szerkezet elhomályosulása után (vö. a szerző értekezését: MNyv. 21:188) alanszemélyjelölő ragokká lettek. Az alanszemélyjelölő birtokos személyragokra vagy az esetleg hozzájuk csatlakozott másodlagos alaki elemekre idővel a mondat tartalmából tárgyra utaló szerepet értettek rá. A vogul-osztják tárgyias személyragokban sok esetben *-l*, *-t* elemet találunk, ezt nem vehetjük 3. személyű személynévmási eredetű 3. személyű tárgyjelölő elemnek, miként HUNFALVY és BUDENZ nyomán szokták, hanem másodlagos elemnek kell vennünk, mely csak ráértés, ráalkalmazás (adaptatio) útján nyerte tárgyra utaló szerepét. Az a kérdés tehát, mi ez az *-l*, *-t* eredetére nézve a vogul-osztják

tárgyas személyragokban. Azt hiszem, e kérdésre a feleletet részben a fgr. nyelvek igeidőinek használata adja. A vogul tárgyas személyragokban előforduló *-l*, *-t* legcélszerűbben gyakorító (cursiv-durativ-continuativ) képzőből lett praesens-jelnek vehetjük. Az *-l* praesens-jel a mozzanatos történést (actio perfecta) kifejező igék praesensének megjelölésére szolgálhatott eredetileg. A mozzanatos történési igék ugyanis időjel nélkül átképzés nélkül alkalmi használatban rendszerint jövő vonatkozásúak, futurumok (vö. a magyarban: *megölöm, meghalsz, győz, kap*); a mult felé átképzelt helyzetben pedig rendszerint a multban fejlődőben képzelt eseménysorba tartozó mozzanatos történések kifejezésére szolgálnak, de csak az 1. és a 3. személyben, tehát a közlő (nem-egyenes beszéd esetén) vagy a szereplő személy (egyenes beszéd esetén) úgy fejezi ki nyelvileg a már elmúlt eseményeket, mintha a közlés idejében valósággal az illető események közepett volna, azaz ú. n. praesens historicummal. Pl. Im azonban kellelten, hivatlan a fiú *betoppan*. ARANY, Toldi 2:6. Itt a lapályon egy ér nyúlik végig, csak akkor loccsan, ha egy-egy halászmadár szárnyával *megcsapja*. Közbe gólyafiak anyja nagyot nyel és aztán *főlemeli* fejét. Közéleg az este, *megaranyosodnak* a fejér fellegek. PETŐFI, Kis Kúnság. Vö. GYOMLAY, A latin és magyar praesens imperfectum: AkÉrt. 1912. 129. és a szerző Magy. tört. mondattanában. 83. l. Így érthető CASTRÉN meglepő nyilatkozata is a szamojéd igealakokról: „Die gegenwärtige zeit der verba primitiva fehlt im samojedischen bei der mehrzahl der verba. Die primitiven verba haben in ihrer ersten zeit gewöhnlich die bedeutung des praeteritums“. Gramm. d. samoj. sprachen. 1854. 375. CASTRÉN e szavait a mozzanatos történési igékre kell érteni, ezek a mult felé átképzelt helyzetben szerinte praeteritum, helyesebben ú. n. praesens historicum jelentésűek, az átképzés nélküli alkalmi használatban pedig rendszerint jövő vonatkozásúak. Az átképzés nélküli alkalmi használatban a mozzanatos történési igék csak akkor jelen vonatkozásúak, ha gyakorító képzővel ellátva cursiv-durativ-continuativ történési igékké válnak. MUNKÁCSI is megjegyzi, hogy a vogul praesens alakok „egszersmind futurumbeli alkalmazásban is előfordulnak“. VogNyjár. 124.

A osztjD.-ban sincs a praeteritumnak időjele, hanem a pusztán igező szerepel praeteritum-tőül (vö. FUCHS-PATKANOV, Laut- u. formenlehre d. südostj. dialekte. 176.), praesens-tőül pedig a *-t*, *-d* gyakorító képzővel ellátott igező. A osztjD. igeidők e sajátosságos kép-

zési módja is abban leli magyarázatát, hogy mind a tartós, mind a mozzanatos történésű igék időjel-nélküli alakja a mult felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű. Ezt a sajátos időhasználatot a osztjD.-ban az átképzelés-nélküli használatra is kiterjesztették, úgyhogy általában minden ige időjel-nélküli alakja praeteritum vonatkozású volt. Ezt a kiterjesztést az a körülmény tette lehetővé, hogy a osztjD.-ban minden igenél praesens-től a *-t, -d* gyakorító képzővel ellátott igező szolgál; ez a gyakorító képző eredetileg csak a mozzanatos történésű igék praesensében volt szűk-séges, de kiterjesztették a tartós történésű igékre is.

A mult felé átképzelt helyzetben tehát a vogulban a mozzanatos történésű igék praesens historicumának jelölésére *-l* gyakorító (cursiv-durativ-continuatív) képzőt használhattak praesens-jelnek.¹⁾ Azonban e praesens-jel nélkül is praesens historicum szerepűnek lehetett használni az átképzelt helyzet miatt a különben átképzelés-nélküli alkalmi helyzetben jövő vonatkozású mozzanatos történésű igealakot, miként ma is pl. a magyarban; ezért az *-l* praesens-jelölő szerepe fölöslegesnek tűnván föl a nyelvérzék előtt, a mondat tartalmából határozott tárgyra utaló szerepet értettek rá, úgyhogy ennek következtében praesens-jelölő szerepe elhomályosult. Ahol nem vonatkozott az igealak határozott tárgyra, ott megmaradt az *-l* képző gyakorító képzőnek. Az ily módon elhomályosult *-l* praesens-jelű igealakok újra mozzanatos történésűekké váltak, s így átképzelés-nélküli alkalmi használatban jövő vonatkozásúak voltak (vö. vogT. † *älilēm* 'én megölöm őt v. téged' = futurum), miként más mozzanatos történésű igék, azért újra tettek hozzájuk *-l* vagy *-nt* gyakorító képzőt az átképzelt helyzetbeli praesens historicum jelölésére (vö. vogT. † *älä-nt-lē-m* 'ím megölöm őt v. téged', † *ki-fulä-l-lē-m* 'ím megkérdezem őt v. téged'). Minthogy az átképzeléses helyzetből folyólag *-l* praesens-jel nélkül is praesens historicumnak lehetett érteni a mozzanatos történésű igealakokat, azért nem tették mindig hozzá az ily igealakokhoz az *-l* praesens-jelt, úgyhogy voltak ennek következtében *-l* praesensjel-nélküli tárgyias ragozású igealakok is az *-l* praesens-jelű tárgyias ragozású igealakok mellett. Ily *-l* praesens-jel nélkül való, illetőleg a belőle fejlődött tárgyra utaló jel nélkül való tárgyias személyragozású igealakok nyomai meg-

¹⁾ Az osztjÉ.-ban a gyakorító *-l* képzőnek praesens-jelül való használata általános, a osztjD.-ban pedig a gyakorító *-t, -d* képzőé. Vö. NyK. 40:3. FUCHS-PATRANOV i. m. 176.

vannak még a vogT.-t kivéve az összes vogul nyelvjárások egyessz. tárgyra vonatkozó egyessz. 3. személyében. továbbá kettős- és többessz. tárgyra vonatkozó egyes-, kettős- és többessz. mindhárom személyű igealakjaiban, a vogP.-ban az egyessz. tárgyra vonatkozó egyessz. 1. és 2. személyben is. Miután az *-l* praesens-jelölő szerepe elhomályosult s tárgyra utaló jel lett, az utána következő birtokos személyragokkal egységes tárgyas személyragokká tapadt össze ([†]*-lém*, *-lén* stb.), ezért azután a praeteritumba, a conditionalisba és az imperativusba is átvitték őket tárgyas személyragokul. A vogT. praeteritumban bizonyos hangtani helyzetben, az *-s* praeteritum-jel után az *-l*-ből *-t* lett: *[†]*äläs-lém* > *äläs-tém* stb. Vog. Nyjár. 293.

Ezenkívül van eredeti *-t* is a vogul tárgyas igeragozás egyessz. 3. sz.-ben, pl. vogAL. *ēl-*, *öl'*: praes. *ēli-tā*, praet. *ēls-tā*, cond. *ēlnē-t*; vogP. *ēel-*, *öl'*: *ēēli-t*, praet. *ēēls-tā*, cond. *ēēlnē-tā*; vogÉ. *rāt-*, *ver'*: praes. *rāpī-de*, praet. *rāps-te*, cond. *rātnuš-de*; vogK. *tāt-*, *hoz'*: *tātī-to*, praet. *tāts-to* NyH.⁷ 125—126; vogKL. *jērpt-*, *szert'*: praes. *jērpti-t*, praet. [†]*jērptās-tē*, cond. [†]*jērptēni-t*. VogNyjár. 127. Ez a *-t* eredetileg egyesszámi 3. személyű birtokos személyrag volt, amely alanyszemélyjelölő szerepet öltött a tárgyas igeragozású szerkezet alapjául szolgáló birtokos szerkezet elhomályosulása után, majd tárgyra utaló szerepet is ráértett a vogul nyelvérzék. Ugyanilyen eredetű az osztjÉ. tárgyas igeragozás egyessz. 3. személyében előforduló *-l* is: *sēykla-li* 'ő üti őt v. téged v. engem'; *sēykla-l* 'ők ütik őket v. titeket v. minket'; praet. *sēyksa-lī*, *sēyksa-l*. NyH.⁷ 126. FUF. 13:297.

Az osztjÉ. kettős- és többesszámi tárgyra vonatkozó személyragokban előforduló *-l* (vö. *sēykla-lām*, *sēykla-lān* 'én ütöm őket v. titeket v. kettőjüket v. kettőtöket' stb.; praet. *sēyksa-lām* stb. FUF. 13:298) — az egyessz. 3. személyt nem véve figyelembe, amely tulajdonképpen egyesszámi tárgyra vonatkozó alak volt eredetileg (*sēykla-lī*) — nem a többessz. 3. személyű személynévmásból keletkezett, mint BUDENZ föltette, hanem a *-t* többesjel változata, tehát eredetileg nem volt tárgyszemélyjelölő elem, hanem csak a birtok, illetőleg a tárgy többségét fejezte ki, miként a vogulban az *-n* többesjel. A *-t* többesjeltől az osztjÉ.-ban *-l* lett a birtokos személyragokban, a osztjD.-ban ellenben megmaradt *-t*-nek (vö. utóbb)

Ezek után megkísérélhetjük ezen elvek szerint megmagyarázni a vogul és az osztják tárgyas igeragozás egyes alakjait. Az

egyes igealakokat SZINNYEI (NyH.⁷), MUNKÁCSI (VogNyjár.), PÁPAY (FUF. 13.) és FUCHS-PATKANOW (Laut- u. formenlehre d. süd-ostj. dialekte. 1911.) alapján közlöm.

A) Vogul egyesszámi tárgy.

1. Jelentő mód, jelen idő. Legcélszerűbb a vogP. alakokból kiindulni, mert ezek közt vannak még egyessz. 1. és 2. személyű¹⁾ alanyra vonatkozólag oly tárgyias ragozású igealakok is, amelyekbe még nem hatolt bele az *-l* praesens-jel, illetőleg az ebből fejlődött tárgyra utaló jel, ezekben tehát csak birtokos személyrag járul az *-i* képzős igenévhez, mely eredetileg itt nomen actionis v. nom. acti volt: *eëlî-mâ*, *eëlî-nâ* ,én (im) megölöm ôt v. téged' stb. Ily alakok mellett azonban előfordulnak a vogP.-ban már *-l* praesens-jelből fejlődött határozott tárgyra utaló elemmel alakult igealakok is: [†]*joxt-i-lê-m* ,én (im) utólérem ôt v. téged', vö. a megfelelő birtokos személyragos alakot: [†]*kwälê-m* ,házam' (vö. a megfelelő személynévmást²⁾: [†]*q-m* ,én'), [†]*joxt-i-lê-n* ,te (im) utóléred ôt v. engem', vö. [†]*kwälê-n* ,házad' (vö. [†]*nâ* ,te'). Kettős- és többesszámi 1. és 2. sz. alanyra vonatkozólag azonban csak *-l* határozott tárgyra utaló elemmel alakult igealakok vannak a vogP.-ban is: *joxt-i-l-âm* ,mi ketten (im) utólérjük ôt v. téged', vö. [†]*kwäl-âm* ,kettőnk háza'. Ez az utóbbi kettő összevont alak: *joxt-i-lä-mên*, [†]*kwälä-mên* alakból (vö. *mên* ,mi ketten'). *joxt-i-l-än* ,ti ketten (im) utóléritek ôt v. engem', vö. [†]*kwäl-än* ,kettőtök háza'. Ez a kettő is összevont alak ebből: ^{*}*joxt-i-lä-nên*, ^{*}*kwälä-nên* (vö. *nên* ,ti ketten'). [†]*joxt-i-l-qu* ,mi (im) utólérjük ôt v. téged', vö. [†]*kwäl-qu* ,házunk' (vö. *ma-n* ,mi'). *joxt-i-l-än* ,ti (im) utóléritek ôt v. engem', vö. [†]*kwäl-än* ,házatok' (= ^{*}*joxt-i-lä-na*, ^{*}*kwälä-na*, vö. *na-n* ,ti').

¹⁾ Az egyessz. 3. személyben a vogT.-t kivéve egyik vogul nyelvjárásban sincs *-l* praesens-jelből lett tárgyra utaló elem.

²⁾ Az egyessz. vogul személyragok a személynévmások *-n*, *-γ* ~ *-β* névmásképző-nélküli alakjából keletkeztek: $\sim m$, $\hat{a}m$,én' < ^{*} $\sim m$.-n, ^{*} $\hat{a}m$.-n; $n\gamma$,te'; $t\hat{a}\beta$,ö'; a többesszámiak pedig a személynévmások *-n* névmásképző-nélküli *-i* többesjelű alakjából: $m^{\hat{a}}n$, $m\gamma$ < ^{*} m .-i .-n ,mi'; $n^{\hat{a}}n$, $n\epsilon n$ < ^{*} n .-i .-n ,ti'; $t^{\hat{a}}n$, $t\epsilon n$ < ^{*} t .-i .-n ,ök'. A többessz. 1. és 3. sz. személyrag a megfelelő személynévmás gyönge fokából keletkezett: \cdot -^{*} β . > vogP. $\cdot qu$, vogÉ. $\cdot u\beta$ (vö. SZINNYEI, A fgr. *-k* többes-képző: NyK. 45: 288; \cdot -^{*} δ . > *-l*. A kettőssz. személyragok az *-n* névmásképzős kettőssz. személynévmástövekből keletkeztek: *men* ,mi ketten' < ^{*} m . γ .-n; *nen* ,ti ketten' < ^{*} n .- γ .-n; *ten* ,ök ketten' < ^{*} t .- γ .-n.

A kettős- és többesz. 1. s 2. sz.-ben előfordulnak a rendes alakok mellett eltolódással többesz. tárgyra vonatkozó igealakok is: *joxt-i n-äm*, *joxt-i-n-än*, [†]*joxt-i-n-äü*, *joxt-i-n-än* tkp. 'mi ketten (im) utólérjük őket v. titeket' stb. MUNKÁCSI (VogNyjár. 223. VogNGy. II, 3:745) az ily alakoknál *l* > *n* hangváltozást tesz föl.

Az egyes-, kettős- és többesz. 3. sz. alanyra vonatkozó tárgyas személyragokban a vogT. kivételével egyik vogul nyelvjárásban sincs *-l* praesens-jelből keletkezett határozott tárgyra utaló elem, hanem csak birtokos személyrag. VogP.: *ēl-l-t* 'ő (im) megöli őt v. engem v. téged'; [†]*joxt-i-tē* 'ő (im) utóléri őt v. engem v. téged', vö. [†]*kwäl-ä-t* 'háza'. *joxt-i-än* 'ők ketten (im) utólérik őt v. engem v. téged'; vö. [†]*kwäl-än* 'kettőjük háza'. Az utóbbi kettő tulajdonképpen nem kettőssz. tárgyra, illetőleg birtokra, hanem többeszámira vonatkozó eltolódott alak, tkp. 'ők ketten (im) utólérik őket v. minket v. titeket; kettőjük háza'. Ugyanily eltolódott alak a többesz. 3. sz. alanyra vonatkozó alak: *joxt-i-än* 'ők (im) utólérik őt v. engem v. téged', tkp. 'őket v. minket v. titeket'; vö. [†]*kwäl-än* 'házuk', tkp. 'házaik' (= **joxt-i-änl*, *[†]*kwäl-änl*). Az egyessz. 3. sz.-ben azért nincs itt határozott tárgyra utaló *-l* elem, mert az egyessz. 3. személyű tárgyas, illetőleg birtokos személyrag eredetileg *-tā* volt, vö. vogP.: praet. *ēls-tā*, cond. *ēlñ-tā*; vogÉ. praes. *rāt-i-tā*; vogK. [†]*roqt-i-tē*; vogÉ. *pěrnä-tā* 'keresztje', vogK. [†]*kwälē-tā-m* 'házát'. VogNyjár. 795. A *-tā* birtokos személyrag mellett azonban előfordul *-ä*, [†]*-ē* is (pl. vogÉ. [†]*kwol-ä* 'háza'; vogK. [†]*vit-ē* 'vize'), azért a nyelvérzék a tárgyas ragozásban a *-tā* birtokos személyrag *-ä*-jére ráértette az egyessz. 3. sz. alanyt jelölő szerepet, *-t*-jére pedig a határozott tárgyra utaló szerepet, melyet az 1. és a 2. sz.-ben az *-l* praesens-jelre értett rá, úgyhogy *-l* tárgyra utaló jelre az egyessz. 3. sz.-ben már nem volt szükség, azért az *-l* praesens-jel az egyessz. 3. sz.-ben a vogT.-t kivéve egyik vogul nyelvjárásban sem állandósult mint tárgyra utaló elem, hanem csak az 1. és 2. sz.-ben. A vogP. — miként a vogAL. és vogKL. — kettős- és többesz. 3. sz. alanyra vonatkozó tárgyas személyragokban pedig azért nincs itt tárgyra utaló *-l* elem, mert az egyessz. tárgyra vonatkozó személyragokat a kettős- és a többesz. 3. sz.-ben kiszorították a többeszámi tárgyra vonatkozó személyragok, már pedig a kettős- és többesz. tárgyra vonatkozó 1., 2. és 3. sz. alanyt kifejező személyragokba a vogT.-t kivéve egyik vogul nyelvjárásban sem hatolt bele az *-l* praesens-jelből

keletkezett tárgyra utaló elem. Az vogÉ.- és a vogK.-ban nem szorította ki a többesszámi tárgyra vonatkozó kettőssz. 3. sz. alak az egyesszámi tárgyra vonatkozó alakot, azért itt megvan a rendes birtokos személyragos alak: vogÉ. *rāt-i-tēn*, vogK. *†roat-i-tēn* ,ők ketten verik őt v. téged'. Minthogy a *-tēn* birtokos személyrag mellett van *-ēn* is (pl. vogÉ. *†kwol-ēn* ,kettőjük háza'), azért itt is ráértették az 1. és a 2. sz. analógiájára — miként az egyesszám 3. sz.-ben — az *-ēn*-re a kettőssz. 3. sz. alanyt jelölő szerepet, a *-t*-re pedig a határozott tárgyra utaló szerepet.

VogT. A mozzanatos történési igealakok az *-l* praesens-jel szerepének elhomályosulása és határozott tárgyra utaló szerepének kifejlődése után újra jövő vonatkozásúak lettek az átképzelés-nélküli alkalmi használatban, mint már előbb kifejtettük. *†äl-i-lē-m* ,én megölöm őt v. téged', vö. *†nämē-m* ,nevem'; *†äl-i-lē-n* ,te megölsz őt v. engem', vö. *†nämē-n* ,neved'; *†äl-i-l* ,ő megöli őt v. téged v. engem'. Az utóbbi alakról lekopott az egyessz. 3. sz. birtokos személyrag a hangsúlytalan helyzet következtében: **†äl-i-l-i*, vö. *näm-i* ,neve'. Erre vall az idézett egyessz. 3. sz. birtokos személyragos alakon kívül az is, hogy a többesz. tárgyra vonatkozó egyessz. 3. sz. tárgyas személyragban és a többesz. birtokra vonatkozó egyessz. 3. sz. alakban is ott van még az *-i* birtokos személyrag: *†äl-i-l-än-i* ,ő megöli őket v. minket v. titeket'; vö. *näm-än-i* ,nevei'. Hogy az egyessz. 3. sz. *†äl-i-l* alakban az *-l* eredetileg nem birtokos személyragból keletkezett alany személyjelölő elem, hanem praesens-jelből keletkezett tárgyra utaló elem, azt mutatja az is, hogy a többesz. 3. sz. alakban (*†äl-i-l-än* ,ők megölik őt v. téged v. engem'), amely tkp. többesszámi tárgyra vonatkozó eltolódott alak (ők megölik őket'), szintén ott van az *-l*, ott pedig nem lehet alany személyjelölő birtokos személyrag, mert utána következik a többesz. birtokot jelölő *-n* többesjel, s ez után lekopott a többesz. 3. sz. alany személyt kifejező birtokos személyrag: **†äl-i-l-än-l* ,ők megölik őt v. téged v. engem', tkp. ,ők megölik őket v. titeket v. minket'. *†äl-i-l-ü* ,mi megöljük őt v. téged'; vö. *näm-ü* ,nevünk'; *†äl-i-l-nē* ,ti megölitek őt v. engem'; vö. *†näm-nē* ,nevetek'. Itt a tárgyas és a birtokos személyragozású alak a többi nyelvjárástól (*-län*) kissé eltérőleg alakult, hogy a többesz. 2. sz. alak az *-l* tárgyra utaló elemnek a többi nyelvjárástól eltérőleg a többesz. 3. személyébe való behatolása miatt ne essék evvel egybe. *†äl-i-l-än* ,ők megölik őt v. téged v. engem', Itt a többesz.

tárgyra vonatkozó többessz. 3. sz. igealak (**äl-i-lä-n-l* > *äl-i-l-än* ,ők megölik őket v. titeket v. minket') kiszorította az egyessz. tárgyra vonatkozó többessz. 3. sz. alakot, miként a többessz. 3. sz. birtokra vonatkozó többessz. alak is kiszorította az egyessz. birtokra vonatkozó többessz. 3. sz. alakot (**nämä-n-l* > *näm-än* ,neveik').

Az ind. praesens kifejezésére a vogT.-ban *-nt-* v. *-l-* gyakorító képző kerül bele az igealakba, miáltal a mozzanatos történésű igető tartós (cursiv-durativ-continuativ) történésű lesz, s így elveszti az átképzelés nélkül való alkalmi használatban jövő vonatkozását: †*älä-nt-lé-m* ,én im megölöm őt v. téged'; †*kitulä-l-lé-m* ,én kérdezem őt v. téged'. A tárgyias személyragok a praesensben ugyanazok, mint a futurumban.

VogÉ. *rät-* ,ver, üt': †*rät-i-lé-m* ,én verem őt v. téged', vö. *pěrnä* ,kereszt': †*pěrné-m* ,kereszttem'; †*rät-i-lé-n* ,te vered őt v. engem', vö. †*pěrné-n* ,keresztted'; *rät-i-tä* ,ő veri őt v. téged v. engem', vö. *pěrnä-tä* ,keresztje'. Itt is hiányzik az egyessz. 3. sz.-ben a tárgyra vonatkozó *-l-* elem az előbb említett ok miatt. †*rät-i-lé-měn* ,mi ketten verjük őt v. téged', vö. †*pěrné-měn* ,kettőnk keresztje'; *rät-i-l-én* ,ti ketten veritek őt v. engem', vö. *pěrn-én* ,kettőtök keresztje'; *rät-i-t-én* ,ők ketten verik őt v. engem v. téged' (ezt az alakot már előbb magyaráztuk), vö. †*pěrné-tén* ,kettőtök keresztje'; †*rät-i-l-éuw* v. †*rät-i-l-üw* ,mi verjük őt v. téged', vö. †*pěrn-üw* ,keresztünk'; *rät-i-l-än* ,ti veritek őt v. engem', vö. *pěrn-än* ,keresztetek'; *rät-i-än-l* ,ők verik őt v. téged v. engem', vö. *pěrn-änl* ,keresztjük'. Ez tkp. többesszámi tárgyra vonatkozó többessz. 3. sz. alak (,ők verik őket v. titeket v. minket'), mely kiszorította az egyesszámi tárgyra vonatkozó többessz. 3. sz. alakot, miként a többesszámi birtokra vonatkozó többessz. 3. sz. alak is kiszorította az egyesszámi birtokra vonatkozó többessz. 3. sz. alakot: *pěrn-än-l* ,keresztjük', tkp. ,keresztjeik'.

A vogK.-ban az egyessz. tárgyra vonatkozó tárgyias és a megfelelő birtokos személyragok lényegükben olyanok, amilyenek az vogÉ.-ban, tehát nem szorulnak külön magyarázatra már. †*roqt-* ,üt, ver': Egyessz. 1. †*roqt-i-lé-m*, 2. *roqt-i-lé-n*, 3. *roqt-i-té*. Kettőssz. 1. †*roqt-i-lä-měn*, (a felső kondaiban összevontan: †*tät-i-l-äm* ,mi ketten hozzuk őt v. téged'), 2. †*roqt-i-l-än* (ez összevont alak ebből: *†*roqt-i-lä-něn*), 3. *roqt-i-t-én* (ezt az alakot már előbb magyaráztuk; a felső kondaiban †*tén* személyrag helyett *-län* van a 2. sz. analógiájára: †*tät-i-l-än*). Többessz. 1. †*roqt-i-l-äw*, 2.

rogt-i-l-än, 3. *rogt-γ-än-l*¹⁾ (a felső kondaiban rövidítve is: *†tgt-γ-än*). A megfelelő birtokos személyragos alakok: *†kwäl* 'ház': Egyessz. 1. *†kwälé-m*, 2. *kwälé-n*, 3. *kwälä-t* (vö. teljesebb alakját: *†kwälétä-m* 'házát'). Kettőssz. 1. *†kwälä-mén*, 2. *kwäl-än*, 3. *kwälä-tén*. Többessz. 1. *†kwäl-gu*, 2. *kwäl-än*, 3. *kwäl-än-l*.

Az vogAL.- és a vogKL.-ban az egyessz. tárgyra vonatkozó tárgyas és a megfelelő birtokos személyragok lényegükben szintén olyanok, amilyenek az vogÉ.- és a vogK.-ban, csak a kettőssz. 3. sz. alanyt kifejező alak tér el, tehát csak ez szorul itt külön magyarázatra. VogKL. *jërpt-* 'szeret', vogAL. *äl-* '(meg)öl': Egyessz. 1. vogKL. *†jërpt-i-lé-m*, vogAL. *†äl-i-lé-m*; 2. *†jërpt-i-lé-n*, *äl-i-lé-n*; 3. *jërpt-i-t*, *äl-i-t* (a praeteritumban még az eredetibb *†tē* személyrag van meg). Kettőssz. 1. *jërpt-i-läm*, *äl-i-läm* (az utóbbi kettő összevont alak, ilyenent már előbb láttunk a felső kondaiban); 2. *jërpt-i-l-än*, *äl-i-l-än* (ezek is összevont alakok, ilyeneket is láttunk már a vogP. és a vogK. nyelvjárásban); 3. *jërpt-i-än*, *äl-i-än*. Itt nincs tárgyra vonatkozó *-l* elem, ezek ugyanis tkp. többessz. 3. sz. alanyra vonatkozó alakok, amelyek kiszorították a kettőssz. 3. sz. alanyra vonatkozó alakokat, hogy így a kettőssz. 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyas személyrag egyezzenek alakilag a többessz. 3. sz. alanyra vonatkozó tárgyas személyraggal, az összevonás, illetőleg szóvégi magánhangzó lekopása (*-lä-nin > -län*; *-lä-na > -län*) következtében ugyanis a kettőssz. 2. személyű alanyra vonatkozó tárgyas személyrag is egyezik a többessz. 2. sz. alanyra vonatkozó tárgyas személyraggal. Ugyanezt az eltolódást megtaláljuk a megfelelő birtokos személyragnál is. Többessz. 1. *†jërpt-i-l-ou* '†äl-i-l-gu', 2. *jërpt-i-l-än*, *äl-i-l-än*, 3. *jërpt-i-än*, *äl-i-än* 'én szeretem, megölöm őt v. téged stb.'. A megfelelő birtokos személyragos alakok, vogKL. *†kwälé-m*; vogAL. *†kwällé-m*; vogAL., vogKL. *†kwälé-n*; vogKL. *†kwäl-ä*, vogAL. *†kwälä t*; vogAL., vogKL. *†kwäl-äm*, *kwäl-än*, *kwät-än*; vogKL. *†kwäl-ou*; vogAL. *†kwäl-gu*; vogAL., vogKL. *†kwäl-än* 'házam stb.'.

2. Eredetileg a praeteritumban és a conditionalisban sem volt tárgyra utaló *-l* elem, hanem csak praeteritum-tő, amely *-s* képzős igenév volt eredetileg (vö. FUSpr.² 123), ehhez járultak az alany-személyjelölő birtokos személyragok. Ezen eredeti állapotnak ma is

¹⁾ A *-γ-* igenévképzőre vö. az alanyi ragozásban: *†mén-γ-ét* v. *†mén-ä-t* 'mennek', tkp. 'menők'. VogNyjár. 217, 219.

megvannak a nyomai a vogP.-ban: *ɛ̀l-s-mə*, *ɛ̀l-s-ná*, 'én megöltem őt v. téged, te megölted őt v. engem'. Az egyessz. 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyias személyragban a praeteritumban egyik vogul nyelvjárásban sincs tárgyra utaló *-l* elem, miként az indicativus praesensben sincs, kivéve a vogT.-t.

Az indicativus praesensben az *-l* praesens-jelre idővel tárgyra utaló szerepet értettek rá, mint előbb már láttuk; ez az *-l* azután ezen új szerepében az utána következő alany személyjelölő birtokos személyraggal egységes tárgyias személyraggá lett, melyet azután a praeteritumba és a conditionalisba is átvittek egységes tárgyias személyragul. A praeteritumban tehát a tárgyias személyragok ugyanolyanok, mint az indicativus praesensben, azért nem szorulnak már külön magyarázatra, ha csak nem térnek el némiképp azoktól.

VogP. †*šair-* 'vág': Egyessz. 1. †*šairé-s-ləm*, 2. *šairés-s-lən*, 3. *šairé-s-té*. Kettőssz. 1. †*šairé-s-läm* v. *šairé-s-näm*, 2. *šairé-s-län* v. *šairé-s-nän*, 3. *šairé-s-än*. Többessz. 1. †*šairé-s-nqu*, 2. *šairé-s-län* v. *šairé-s-nän*, 3. *šairé-s-än*, 'én vágtam őt v. téged stb'.

A vogT.-ban a tárgyias személyrag (†*-ləm*, *-lən* stb.) *-l*-jéből az *-s*- praeteritum-jel után *-t*- lett az egyes- és a többesszám mindhárom személyében: Egyessz. 1. †*älä-s-təm*, 2. *älä-s-tən*, 3. *älä-s-til*. Az utóbbi alak eredetileg **älä-s-li* volt. Itt az *-l* praesens-jelből keletkezett tárgyra utaló elem, az *-i* pedig alany-személyjelölő egyessz. 3. személyű birtokos személyrag volt eredetileg, de lekopott, miként a praesens-alak végéről is, azért az egyessz. 3. sz. alany megjelölésére újra hozzátették az ind. praesens és a conditionalis hatása alatt az *-il* végzetet, amely tulajdonképen nemcsak a tárgyra utal, hanem az *-ilekopása* után alany-személyjelölő szerepet is vállalt. Többessz. 1. *äläs-s-tü*, 2. †*älä-s-tné*, . *älä-s-tän*, 'én megöltem őt v. téged stb.'

VogÉ. *rät-* 'ver, üt': Egyessz. 1. †*rätä-s-ləm*, 2. *rätü-s-lən*, 3. *ärté-s-tü*. Kettőssz. 1. †*räté-s-lēmən*, 2. *räté-s-lən* (Munkácsinál föl van cserélve egymással a kettős- és a többesszámi 2. sz. alanyra vonatkozó alak. VogNyjár. 38) 3. †*räté-s-tən*. Többessz. 1. †*räté-s-läu*, 2. *räté-s-län*, 3. *rät-s-änl*, 'én vertem őt v. téged stb.'

VogK. †*roqt-* 'ver': Egyessz. 1. †*roqté-s-ləm*, 2. *roqté-s-lən*, 3. *roqté-s-té*. Kettőssz. 1. †*roqté-s-lämən* (a felső kondaiban összevont alak van: †*tqté-s-läm*, 'mi ketten hoztuk őt v. téged'), 2. *roqté-s-län*, 3. *roqté-s-tən* (a felső kondaiban: †*tqté-s-län*, miként az ind. praesensben). Többessz. 1. †*roqté-s-läu*, 2. *roqté-s-län*, 3. *roqt-s-änl* (a

felső kondaiban: †*tət-s-än*, miként az ind. praesensben) ,én vertem őt v. téged stb.‘

VogKL. *jərpt-* ,szeret‘: Egyessz. 1. †*jərptä-s-lém*, 2. *jərptä-s-lén*, 3. *jərptü-s-té*. Kettőssz. 1. †*jərpté-s-läm*, 2. *jərpté-s-län*, 3. *jərpté-s-än*. Többessz. 1. †*jərpté-s-lou*, 2. *jərpté-s-län*, 3. *jərpté-s-än* ,én szerettem őt v. téged stb.‘

VogAL. *äl-* ,megöl‘: Egyessz. 1. †*älä-s-lém*, 2. *älä-s-lén*, 3. *älä-s-tä*. Kettőssz. 1. †*älé-s-läm*, 2. *älé-s-län*, 3. *ät-s-än*. Többessz. 1. †*älé-s-lou*, 2. *älé-s-län*, 3. *äl-s-än* ,én megöltem őt v. téged stb.‘

3. A conditionalisban sem volt eredetileg tárgyra utaló *-l* elem, hanem csak a conditionalis-tő, amely a mozzanatos *-n* képzős igéből való *-γ-* képzős igenév, ehhez járulnak az alanyszemélyjelölő birtokos személyragok. Ezen eredeti állapotnak megvannak még a nyomai a vogP.-ban: *əl-nì-mä*, *əl-nì-nä* ,én megölném őt v. téged, te megölnéd őt v. engem‘. Az egyessz. 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyias személyragban egyik vogul nyelvjárásban sincs tárgyra utaló *-l* elem a conditionalisban, miként az ind. praesensben és a praeteritumban sincs, kivéve a vogT.-t.

Miként a praeteritumba, úgy a conditionalisba is átvitték az ind. praesensből az *-l* tárgyra utaló elemmel bővült tárgyias személyragokat. A tárgyias személyragok tehát a conditionalisban is ugyanolyanok, mint az ind. praesensben és a praeteritumban, azért itt nem szorulnak már külön tárgyalásra. VogP. †*šair-* ,vág‘: †*šair-ni-lém* ,én megölném őt v. téged‘ stb. VogT. *äl-* ,megöl‘: †*äl-ni-lém* ,én megölném őt v. téged‘ stb. VogÉ. *rät-* ,üt, ver‘: †*rät-nü-lém* ,én ütném őt v. téged‘ stb. VogK., vogAL., vogL. *äl-* ,megöl‘: †*äl-ni-lém* ,én megölném őt v. téged‘ stb.

4. Az imperativusban a pusztá igetőhöz hozzájárulnak ugyanazok a tárgyias személyragok, amelyek az ind. praesensben szerepelnek. A vogP.-ban itt is nyoma van az eredetibb állapotnak, az egyessz. 2. személyű alanyra vonatkozó alakban soha nincs tárgyra utaló *-l* elem, miként az ind. praesens 1. és 2. személyű alanyra vonatkozó alakjában sincs ott mindig: †*šairä-n* ,vágd őt v. engem!‘ †*šaire-län* ,ti ketten vágjátok őt v. engem!‘ †*šairé-län* ,vágjátok őt v. engem!‘ VogT. †*äli-lén* ,öld meg őt!‘ †*täté-lén* ,hozd őt!‘ *äli-län* ,hozzátok őt!‘ Az ind. praesensben és ennek hatása alatt a praeteritumban és a conditionalisban a többes 2. személyben †*-lné* tárgyias személyrag van (†*älünté-lné*) eltérőleg a többi nyelvjárás megfelelő tárgyias személyragjától (*-län*), hogy ne essék egybe a

többesz. 3. személy ragjával (-län). Itt az imperativusban azonban a többi nyelvjárással megegyező rendes -län tárgyias személyrag van. VogÉ. *rätü-ln* ‚verd őt!‘ †*räté-lén* ‚ti ketten verjétek őt v. engem!‘ †*räté-län* ‚verjétek őt v. engem!‘ VogK. †*roqtä-lén*, †*roqté-län*, †*roqté-län* ‚verd őt v. engem!‘ stb. VogAL. *älä-ln*, †*älé-län*, †*äli-län* (! a röbbi nyelvjárásnak megfelelőleg: †*älé-län*-t váránk) ‚öld meg őt v. engem!‘ stb. VogKL. *jerptä-ln*, †*jerpté-län*, †*jerpté-län* ‚szeresd őt v. engem!‘ stb.

B) Vogul többesszámi tárgy.

A többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragokban a vogT.-t kivéve egyik vogul nyelvjárásban sincs tárgyra utaló -l (> -t) elem, hanem csak a birtok, illetőleg a tárgy többségének a jele (-n-) és a birtokos személyragok. A kettős- és többesz. tárgyra vonatkozó igealakokba azért nem hatolt bele a határozott tárgyra utaló -l elem, illetőleg ennek őse, az -l praesens-jel, mert a kettős- és a többeszám jele miatt a kettős- és a többesz. tárgyra vonatkozó igealakok őseit sokkal *tovább érezték névszói állítmányoknak (pl. vogÉ. †*rätiäném* ‚veréseim‘, †*rätiäyém* ‚két verésem‘), mint az egyesz. tárgyra vonatkozó igealakok őseit (pl. vogP. *ęəlzmä* ‚öléssem‘). Az egyesz. tárgyra vonatkozó névszói állítmányokat korábban kezdték határozott alakú igeállítmányoknak fölfogni. Legcél-szerűbb itt az vogÉ. alakokból kiindulni, mert ott viszonylag még legteljesebb alakjukban maradtak meg a többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragok.

1. Jelentő mód, jelen idő: VogÉ.: *rät-* ‚ver, üt‘. †*räti-äné-m* ‚én verem őket v. titeket‘, vö. †*kwol-äné-m* ‚házaim‘; †*räti-äné-n* vagy az †*änén* végzet két hasonló alkotó elemének egyszerejtésével (haplológia): *rät-i-än* ‚te vered őket v. minket‘, vö. †*kwol-äné-n* ‚házaid‘; *rät-i-än-ä* ‚ő veri őket v. titeket v. minket‘, vö. †*kwol-än-ä* ‚házai‘; †*rät-i-äné-mén* ‚mi ketten verjük őket v. titeket‘, vö. †*kwol-äné-mén* ‚kettőnk házai‘; †*rät-i-än-én* ‚ti ketten veritek őket v. minket‘, vö. †*kwol-än-én* ‚kettőtök házai‘. Itt is, valamint a következő alaknál egyszerűsített alak is előfordul, mint följebb az egyeszám 2. személyében: *rät-i-än*; *rät-i-än-én* ‚ők ketten verik őket v. titeket v. minket‘, vö. †*kwol-än-én* ‚kettőjük házai‘; †*rät-i-än-üw* ‚mi verjük őket v. titeket‘, vö. †*kwol-än-üw* ‚házaink‘; *rät-i-än* ‚ti veritek őket v. minket‘, vö. †*kwol-än* ‚házaitok‘. Ez az utóbbi

két alak egyszerűsített (haplológias) alak e helyett: *†*rāt-i-änē-nä*, vö. vogT. †*äl-ì-l-än-nē* ,ti megöliték őket v. minket', vogT. †*pajt-j-i-nä-n* ,ti főzitek őket'; a vogK.-ban még előfordul az egyszerűsített alak mellett az eredetibb teljesebb alak is a praeteritumban: †*rogt-sē-nä-n* > †*rogt-s-än* ,ti vertétek őket v. minket'. A megfelelő birtokos személyragos alak is egyszerűsített alak: †*kwol-än* ,házaitok', vö. a teljesebb alakot: *külä'nə-nä* ,házaitok'. NyH.⁷ 116. vogTK. †*kwälē-n-än* ua.; †*rāt-i-än-l* ,ők verik őket v. minket', vö. †*kwol-än-l* ,házaiak'. Az -m, -n, -ä, -mèn, -ēn, -ūw, -nē, -l személyrag eredetét már előbb tárgyaltuk.

VogK. †*khqš-* (*khqš-*) ,tud, megismer': †*khaš-γ-äm*¹⁾ ,én megismerem őket v. titeket', a praeteritumban és a birtokos személyragozásban megvan még a teljesebb alak: †*rogt-s-änē-m* ,én vertem őket v. titeket', †*kwälä-nē-m* ,házaim'; †*khqš-γ-än* ,te megismered őket v. minket', a praeteritumban megvan még a teljesebb alak: †*rogt-s-änē-n*, vö. †*kwäl-än* ,házaid', vö. vogÉ. †*kwol-änē-n*; †*khqš-γ-än* ,ő megismeri őket v. minket', vö. a teljesebb vogÉ. alakot: *rāt-i-än-ä*; vö. *kwäl-än* ,házai' ∼ vogÉ. *kwäl-än-ä*; †*khqš-γ-ē-nä-mèn* ,mi ketten megismerjük őket v. titeket', vö.* †*kwälē-nä-mèn* ,kettőnk házai'; †*khqš-γ-än* ,ti ketten megismeritek őket v. minket'. A kettősszám 2. és 3. személyében oly egyszerűsített alakok vannak itt, mint az vogÉ.-ban láttunk előbb, a praeteritumban megvan még a teljesebb alak: †*rogt-sē-n-än*, vö. a felső kondaiban: †*kwälē-n-än* ,kettőtök házai'; †*khqš-γ-än* ,ők ketten m. őket v. titeket v. minket'. vö. a felső kondaiban: †*kwälē-nä-n* ,kettőjük házai'. †*khqš-γ-ē-n-ay* ,mi m. őket v. titeket, vö. †*kwälē-n-qu* ,házaink'; †*khaš-γ-än* ,ti m. őket v. minket', a praeteritumban és a felső kondai birtokos személyragozásban megvan még a teljesebb alak: †*rogt-sē-n-än* ∼ †*kwälē-n-än* ,házaitok'; †*khqš-γ-än-l* ,ők m. őket v. minket v. titeket', vö. †*kwäl-än* ,házaiak', itt a birtokos személyrag (l) már lekopott a végéről.

A vogP.-, vogAL.- és vogKL.-ban egyformák a többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyias személyragok, csak a vogP. kettős- és többesszámi 2. sz. alanyra vonatkozó alakok térnek el a megfelelő vogAL. és vogKL. alakoktól. VogP. †*pajt-* ,főz', vogAL. *mäš-p-* ,felölt', vogKL. †*rogt-* ,ver': Egyessz. 1. vogP. †*pajt-i-äm*, vogAL.

¹⁾ A -γ- igenévképzőre vö. az alanyi ragozást: †*mèn-γ-ē-m* ,megyek, stb. VogNyjár. 237.

müšep-i-äm, vogKL. †*roqt-i äm*; 2. vogP. †*pajt-i-än*, vogAL. *müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*. Ezek valamint a megfelelő vogAL., vogKL. birtokos személyragos alakok (†*kwäl-äm*, *kwäl-än* ,házaim, házaid(, összevont, illetőleg egyszerűsített (haplológias) alakok, a vogP.-ben megvannak még az összevonatlan, ill. nem egyszerűsített személyragos alakok: †*kwäl-änäm*, *kwäl-änän*; vö. a vogÉ. teljesebb tárgyragozású igealakokat: †*rät-i-änëm*, *rät-i-änën*. 3. vogP. †*pajt-i-än*, vogAL. †*müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*, vö. vogAL., vogKL. †*kwälän* ,házai'. Ezekben lekopott a birtokos személyrag (-ä). vö. a teljesebb vogÉ. alakot: †*rät-i-än-ä* és a megfelelő teljesebb vogP. birtokos személyragos alakot: †*kwäl-änän* ,házai'. Az utóbbi alak végére az -n a kettős- és többesz. 3. személyének hatása alatt került oda.

Kettőssz. 1. vogP. †*pajt-i-näm*, vogAL. *müšep-i-näm*, vogKL. †*roqt-i-näm*; vö. vogP., vogAL., vogKL. †*kwälä-näm* ,kettőnk házai'; 2. vogAL. *müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*, vö. †*kwäl-än*, kettőtök házai'. Ezek egyszerűsített alakok, a vogP.-ben megvan még a teljesebb alak: †*pajt-i-nän* ~ †*kwälä-nän*. 3. vogP. †*pajt-i-än*, vogAL. *müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*, vö. vogAL., vogKL. †*kwäl-än* ,kettőjük házai'. Ezek is egyszerűsített alakok, vö. a teljesebb vogÉ. alakot: *rät-i-änën* és a megfelelő teljesebb vogP. birtokos személyragos alakot: †*kwäl-änän*.

Többesz. 1. vogP. †*pajt-i-n-gu*, vogAL. †*müšep-i-n-gu*, vogKL. †*roqt-i-n-gu*, vö. vogP. †*kwälä-n-gu*, vogAL. †*kwälä-n-gu*, vogKL. †*kwälä-n-ou* ,házaink'. 2. vogAL. †*müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*, vö. vogAL., vogKL. †*kwäl-än* ,házaitok'. Ezek egyszerűsített alakok, a vogP.-ban megvannak még a teljesebb alakok: †*pajt-i-nän*, vö. †*kwälä-nän* ,házaitok'. 3. vogP. †*pajt-i-än*, vogAL. †*müšep-i-än*, vogKL. †*roqt-i-än*, vö. vogAL., vogKL. †*kwäl-än* ,házaik'. Itt lekopott a birtokos személyrag (l). A vogP. †*kwälänän* ,házaik' megtoldott alak, a többesz. 2. sz. alak (†*kwälänän*) analógiájára, hogy itt is egyforma legyen a 3. személyű alak a 2. személyűvel, miként az egyes- és kettőssz. birtokosra vonatkozó alakoknál (valamennyi: †*kwälänän*), továbbá az egyes. birtokra és kettős- valamint többesz. birtokra vonatkozó alakoknál s végül a kettőssz. birtokra és egyes-, kettős-, többesz. birtokosra vonatkozó alakoknál (valamennyi: †*kwälän*. VogNyjár. 236.)

A vogT.-ban a tárgyra utaló -l (> t) elem a többi vogul nyelvjárástól eltérőleg a többeszámú tárgyra vonatkozó igealakokba is

belehatolt, s nemcsak az ind. praesensbe, hanem a praeteritumba is, ahol az *-s* praeteritum-jel után szintén *-t* lett belőle, miként az egyessz. tárgyra vonatkozó igealakokban; továbbá a conditionalisba is belehatolt. A tárgyas személyragok az vogÉ.-hoz hasonlóan itt is teljesebb alakban maradtak meg, mint a többi vogul nyelvjárásban.

äl-, *öl'*: Egyessz. 1. *†äl-í-l-äné-m*, vö. *†näm-äné-m* 'neveim'; 2. *†äl-í-l-äné-n*, vö. *†näm-äné-n*; 3. *†äl-ì-l-än-i*, vö. *†näm-än-i*. Többessz. 1. *†äl-ì-l-än-ü*, vö. *†näm-än-ü*; 2. *äl-ì-l-än-né*, vö. *†näm-äné-m*; 3. *†äl-ì-l-än* (az utóbbi alakban lekopott a birtokos személyrag *(-l)*). A megfelelő birtokos személyragos alak (*†näm-äné-n*) többessz. birtokra vonatkozó többessz. 2. sz. eltolódott alak, miként a vogP. alak is (*†kwälänän* 'házaik').

2. A praeteritumban és a conditionalisban ugyanolyanok a tárgyas személyragok a többessz. tárgynál, mint az ind. praesensben, kivéve a vogK.-t, ahol a legtöbb esetben még teljesebb alakok vannak a praeteritumban, mint az ind. praesensnél már kifejtettük. Tárgyra utaló *l* ($> t$) elem itt is csak a vogT.-ban van. VogÉ. *†rät-s-äném* 'én vertem őket v. titeket' stb. *†rät-nuw-äném* 'én verném őket v. titeket' stb. VogK. *†roqt-s-äném* 'én vertem őket v. titeket' stb. *†khaš-niy-äm* 'én ismerném őket v. titeket' stb. VogP. *†pajté-s-äm* 'én főztem őket' stb., *†pajté-ni-äm* 'én főzném őket' stb. VogAL. *†mäšepé-s-äm* 'én fölöltöttem őket' stb., *†mäšepä-ni-äm* 'én fölölteném őket' stb. VogKL. *†roqt-s-äm* 'én vertem őket v. titeket' stb., *†roqt-ni-äm* 'én verném őket v. titeket' stb. VogT. *†älä-s-t-äném* 'én megöltem őket v. titeket' stb., *†äl-nì-l-äném* 'én megölném őket v. titeket' stb.

3. A többessz. tárgyra vonatkozó imperativusban sincs tárgyra utaló *-t* elem kivéve a vogT.-t. A pusztá igetökhöz ugyanazok a személyragok járulnak hozzá, amelyek az ind. praesensben szerepelnek a többessz. tárgyra vonatkozólag, csak hogy a vogT.-t kivéve mindenütt az egyszerűsített (haplológias) személyrag fordul elő, melyet már tárgyaltunk. Egyes, kettős-, többessz. 2. sz.: VogÉ. *†rät-än* 'üsd őket v. minket' stb., vogKL. *†roqt-än* ua., vogAL. *†mäšep-än* 'öltsd föl őket' stb., vogK. *†šons-än* 'nézd őket v. minket' stb., vogP. *†pajt-än* 'főzd őket' stb. Egyessz. 2. *†äli-länén* 'öld meg őket v. minket'. Többessz. 2. sz. *†äli-länne* 'öljétek meg őket v. minket'.

C) Vogul kettősszámi tárgy.

Itt egyik vogul nyelvjárásban sincs tárgyra utaló *-l-* elem sem az ind. praesensben és praeteritumban, sem a conditionalisban, sem az imperativusban. A vogT.-t itt nem kell figyelembe venni, mert ott már kiveszett a kettősszám.

1. Jelentő mód, jelen idő. Az vogÉ.-ban az ind. praesens-, praeteritumban, a conditionalisban és az imperativusban egészen olyanok a tárgyas személyragok, mint az egyesszámi tárgynál, illetőleg az egyesszámi birtoknál a birtokos személyragok, csak a tárgyra utaló *-l-* elem nincs előttük, hanem csak a kettősszám (*†-äyē-*) jele. Itt tehát már nem kell külön magyarázni a tárgyas személyragokat. Egyessz. 1. *†rāt-i-äyē-m*, vö. a megfelelő birt. személyragos alakot: *†kwol-äyē-m*; 2. *†rāt-i-äyē-n*, vö. *†kwol-äyē-n*; 3. *rāt-i-äy-ä*, vö. *†kwol-äy-ä*. Kettőssz. 1. *†rāt-i-äyē-mēn*, vö. *†kwol-äyē-mēn*; 2. *rāt-i-äy-ēn*, vö. *kwol-äy-ēn*; 3. *rāt-i-äy-ēn*, vö. *†kwol-äy-ēn*. Többessz. 1. *†rāt-i-äy-ūw*, vö. *†kwol-äy-ūw*; 2. *rāt-i-äy-än*, vö. *†kwol-äy-än*. 3. *†rāt-i-äy-änl*, vö. *†kwol-äy-änl*.

A kettősszámi tárgyra vonatkozó tárgyas személyragok legteljesebben az vogÉ.-ban maradtak meg, a vogK.-ban hangfejlődés és a többesszámi tárgyra vonatkozó tárgyas személyragok több esetben egybeesnek a többessz. tárgyra vonatkozókkal, sőt a vogP.-ban már teljesen egybeesnek.

VogK. Az igenévképző (*-γ-*) az egyes-, kettős- és többesszám 1. személyében megmaradt, FK.-ban minden személyben. Ahol a *-γ-* igenévképző megmaradt, ott a kettősszám jele *†q-*vá fejlődött; ahol pedig a *-γ-*igenévképző összeolvadt a kettősszám *-γ* jelével, ott a kettő *†ä-*vé lett. Egyessz. 1. *†roqt-γ-gm*, FK. *†tqt-γ-gm*, vö. *†kwäl-äm*, FK. *†kwäl-gm*. 2. *†roqt-än*, FK. *†tqt-γ-gn*, vö. *†kwäl-än*. FK. *†kwäl-gn*; 3. *roqt-ä*, *tqt-γ-g*. Kettőssz. 1. *†roqt-γ-ämēn*, *tqt-γ-gm*, vö. *†kwäl-oämēn*, *kwäl-äm*; 2. *†roqt-än*, *tqt-γ-gn*, vö. *†kwäl-än*; 3. *†roqt-än*, *tqt-γ-g* (a FK. alak az egyesszám 3. személy analógiájára alakult, hogy alakjára egyezték vele, mivel az összevonás következtében a kettőssz. 1. és a 2. személy is egyezik az egyessz. 1. és 2. személlyel). Többessz. 1. *†roqt-γ-ēnqu*, *tqt-γ-ēnqu*. Itt a többessz. tárgyra vonatkozó tárgyas személyrag van eltolódással, a birtokos személyragozásban ellenben megvan a rendes kettőssz. alak, amely egybeesik az egyesszámival: *†kwäl-qu*; 2. és 3. sz. *†roqt-än*. Ez az alak össze lehet vonva a kettőssz. tárgyra vonat-

kozó teljesebb alakból, de lehet a többessz. tárgyra vonatkozóból is; a FK. alakok többessz. tárgyra vonatkozó 2. és 3. sz. alakok: $\dagger t\acute{a}t-\gamma\acute{e}-n\grave{a}n$, $t\acute{a}t-\gamma-\grave{a}n$, $t\acute{a}t-\gamma-\grave{a}n\grave{l}$. A birtokos ragozás többes 2. személyében a kettőssz. vagy a többessz. tárgyra vonatkozó alak van ($\dagger kw\grave{a}l-\grave{a}n$), a 3. sz.-ben a többessz. tárgyra vonatkozó ($\dagger kw\grave{a}l-\grave{a}n$).

A vogKL. ind. praesensre csak egyféle alakot említ MUNKÁCSI. a vogAL-ra egyet sem. Jelentő mód, jelen idő, egyeszz. 3. sz.: VogKL. $\dagger jel-khw\acute{a}gn\acute{i}t-i-\grave{a}$ 'lehúnyja'. VogNyjár. 128. Itt tehát a kettősszám jele (- $\acute{a}\gamma$ -) össze van vonva a birtokos személyraggal (- \grave{a}): - $\acute{a}\gamma-\grave{a} > \grave{a}$.

2. A praeteritum- és a conditionalisban ugyanazok a személyragok, mint az ind. praesensben, csak a vogK. conditionalis egyeszz. 3. sz.-ében van - \grave{a} helyett - g ($\dagger ro\acute{a}t-ni\gamma-g$) és többessz. 1. sz.-ében nem a többessz. tárgyra vonatkozó alak van, hanem a kettőssz. tárgyra vonatkozó rendes alak ($\dagger ro\acute{a}t-ni\gamma-qu$); továbbá a praeteritum egyeszz. 1. sz.-ében $\dagger-gm$ helyett - $\acute{a}m$ van ($\dagger ro\acute{a}t-s-\acute{a}m$) és a kettőssz. 1. sz.-ében $\dagger-gm\grave{e}n$ helyett $\dagger-\acute{a}m\grave{e}n$ ($\dagger ro\acute{a}t-s-\acute{a}m\grave{e}n$). Praeteritum: VogÉ. $\dagger r\acute{a}t-s-\acute{a}\gamma\acute{e}-m$ stb., vogK. $\dagger ro\acute{a}t-s-\acute{a}m$ stb. FK. $\dagger t\acute{a}t-s-gm$ stb., vogKL. $\dagger n\acute{a}t\acute{e}p\acute{e}-s-\grave{a}$ 'ő illesztette'. Conditionalis: vogÉ. $\dagger r\acute{a}t-nuw-\acute{a}\gamma\acute{e}-m$ stb., vogK. $\dagger ro\acute{a}t-ni\gamma-gm$ stb. FK. $\dagger t\acute{a}t-ni\gamma-gm$ stb.

3. A kettőssz. tárgyra vonatkozó imperativusban ugyanazok a tárgyas személyragok járulnak a pusztá igetökhöz, mint az ind. praesensben és a conditionalisban az igenévtökhöz, csak a vogFK.-ban kettős- és többesszám 2. sz.-ben van $\dagger-gn$, $\dagger-\acute{e}n\grave{a}n$ helyett: - $\acute{a}n$. VogÉ. egyeszz. 2. sz.: $\dagger r\acute{a}t\acute{a}-\gamma\acute{e}n$ v. $\dagger r\acute{a}t\acute{e}'in$; kettőssz. 2. sz.: $\dagger r\acute{a}t\acute{a}-\gamma\acute{e}n$; többessz. 2. sz.: $\dagger r\acute{a}t\acute{a}-\gamma\acute{a}n$. VogK. egyes-, kettős-, többessz. 2. sz.: $\dagger ro\acute{a}t-\acute{a}n$. vogFK. Egyeszz. 2. sz.: $\dagger t\acute{a}t-gn$. Kettőssz. 2. sz.: $\dagger t\acute{a}t-\acute{a}n$. Többessz. 2. sz.: $\dagger t\acute{a}t-\acute{a}n$.

D) Osztják egyeszámi tárgy.

1. Jelentő mód, jelen idő. Az osztják ind. praesensben nincs külön tárgyra utaló alaki elem, hanem csak a praesensstő, mely az osztjÉ.-ban (pl. osztjÉ.: $s\acute{e}\gamma kl-$ 'üt. ver', osztjD. $p\acute{a}nd-$ 'letesz') az - l gyakorító képzővel') (TuM. 169., NyK. 40:3) van alkotva, a osztjD.-ban - t , - d gyakorító képzővel, ehhez járulnak a birtokos

¹⁾ Mások szerint az - l igenévképző (vö. TuM. 168), PÁPAY szerint (FUF. 13:301) az - l igeképző után még $*-\gamma-$ igenévképző volt, amely a vogulban is praesensjelül szerepel, de az osztjÉ.-ban elveszett.

személyragok. Az osztjÉ. *-l*, osztjD. *-t*, *-d* ind. praesens-jel éppoly eredetű, mint a vogul tárgyias ragozásban levő *-l* praesens-jel, amelyre ott tárgyra utaló szerepet értettek rá. Mind az osztjÉ. *-l*, osztjD. *-d*, *-t*, mint a vog. *-l* praesens-jel eredetileg a mozzanatos történésű igék praesensének jelölésére szolgáló cursiv-durativ-continuatív képző volt, a mozzanatos történésű igék ugyanis előjel nélkül átképzelés-nélküli alkalmi használatban rendszeren jövő vonatkozásúak. Az osztjÉ.- és a osztjD.-ban nem értettek rá az *-l*, *-d*, *-t* praesens-jelre tárgyra utaló szerepet, miként a vogul *-l-re*, mert az osztjÉ. *-l* és a osztjD. *-d*, *-t* praesens-jel minden ige praesensébe átterjedt.

OsztjÉ. *səyk-* ,üt, ver': *səyklə-m* v. *səykləm* ,én ütöm őt v. téged', vö. a megfelelő birtokos személyragos alakot: *χādə-m* ,házam' (vö. a személynévmást: *mā-n*, *mā* ,én'); *səyklə-n* v. *səyklən* ,te ütöd őt v. engem', vö. *χādə-n* ,házad' (vö. *nə-y*, *nő-y* ,te'); *səyklə-l* v. *səyklə-lli* ,ő üti őt v. engem v. téged', vö. *χādə-l* v. *χāt-l* ,háza' (vö. *tóū*, *lőū* ,ő'); *səyklə-mən* ,mi ketten ütjük őt v. téged', vö. *χāt-mən* v. *χādə-mən* ,kettőnk háza' (vö. *mi-n* ,mi ketten'); *səyklə-lən* ,ti ketten ütitek őt v. engem, vö. *χādə-n* ,kettőtök háza' (vö. *nin* ,ti ketten'); *səyklə-lən* ,ők ketten ütik őt v. téged v. engem', vö. *χādə-n* ,kettőjük háza' (vö. *lin* ,ők ketten'); *səyklə-əu* ,mi ütjük őt v. téged', vö. *χād-u*, vö. *χād-əu* ,házunk' (vö. *mő-y*, *mə-y* ,mi'); *səyklə-lən* ,ti ütitek őt v. engem', vö. *χādə-n* ,házatok' (vö. *nő-y*, *nə-y* ,ti'); *səyklə-l* ,ők ütik őt v. téged v. engem', vö. *χādə-l* ,házuk' (vö. *ləū* ,ők'). A kettőssz. 2. és 3. személyű valamint a többessz. 2. sz. alak (*səyklə-lən*) többessz. tárgyra vonatkozó eltolódott alak, mutatják a megfelelő birtokos személyragos alakok: *χādə-n*.

OsztjD. *pan-* ,letesz, helyez, legen, setzen'. Egyessz. 1. sz. *pan-də-m* ,leteszem azt', vö. *aye-m* ,anyám'; 2. *pandə-n*, vö. *aye-n*; 3. *pandə-t*, vö. *aye-t*; Kettőssz. 1. *pandə-men*, vö. *aye-men*; 2. *pandə-den*, vö. *aye-den*; 3. *pandə-den*, vö. *aye-den*. Többessz. 1. *pan-də-əu*, vö. *ay-əu*, 2. *pandə-den*, vö. *aye-den*, 3. *pandə-t*, vö. *aye-t*. A kettőssz. 2. és 3. sz., valamint a többessz. tárgyra vonatkozó alak (*pandəden*) itt is, miként az osztjÉ.-ban, többessz. tárgyra vonatkozó eltolódott alak.

2. Az osztjÉ. és a osztjD. praeteritumban szintén nincs tárgyra utaló külön alaki elem, itt is ugyanazok a tárgyias személyragok szerepelnek, mint az ind. praesensben, azért nem is kell őket már

magyarázni. OsztjÉ. Egyessz. 1. sz. *sèyk-sə-m* v. *sèyk-sè-m* ,én ütöttem őt v. téged‘; 2. *sèyk-sə-n*, v. *sèyk-sè-n*, 3. *sèyk-sə-lì* v. *sèyk-sə-llì*. Kettössz. 1. *sèyk-sè-mən*; 2. *sèyk-sə-lən*; 3. *sèyk-sə-lən*. Többessz. 1. *sèyk-s-èy*; 2. *sèyk-sə-lən*; 3. *sèyk-sə-l*. A osztjD. vő. FUCHS-PATKANOV, Laut- u. formenlehre d. süd-osztj. dial. 201.

3. Az imperativusban az egyessz. 2. sz. alanyra vonatkozólag nincs személyrag, a kettős- és többessz. 2. sz. alanyra vonatkozólag ugyanaz a személyrag szerepel, mint a többes- és kettössz. tárgyra vonatkozólag, ez a személyrag tehát onnét került át. OsztjÉ.: *sèygi* ,üsd őt v. engem!‘ *sèygā-lən* ,ti ketten üssétek őt v. engem!‘ *sèygā-lən* ,üssétek őt v. engem!‘. OsztjD.: *pane* ,tedd le azt!‘ *pane-den* ,ti ketten tegyétek le azt!‘ *pane-den* ,tegyétek le azt!‘

E) Osztják többesszámi tárgy.

Az osztjÉ. tárgyas személyragokban *-l-* vonatkozik a többessz. tárgyra, mégpedig 1., 2. és 3. személyű tárgyra egyaránt. Ez az *-l-* elem az előbb kifejtett okok miatt sem a tárgyas igeragozásban, sem a többessz. birtokra vonatkozó birtokos személyragokban nem lehet a többessz. 3. sz. személynévből keletkezett determináló végarticulus, mint BUDENZ magyarázta (UA. 314—15), hanem a fgr. **-t* többesjel **-ð* változatának fejleménye. Fgr. szóbelsei, illetőleg szóvégi **-t* \sim **-ð* hangváltakozásnak az osztjÉ.-ban $t \sim l$ felel meg (NyH.⁷ 36), pl. a fgr. denominalis **-t* \sim **-ð* képző erős fokának az osztjÉ.-ban *-t* felel meg, gyöngé fokának pedig *-l*, Δ : *nəm* ,név‘: *nēmət-* ,nevez‘; *lìl* ,léleket‘: *lüt* ,lélekezik — *kāt*, *kēt* ,kéz‘: *kātll-*, *kātΔ-* ,(meg-) fog, tart‘; *uèapəs* ,fogás‘: *uèapəsΔ-* ,vadász, fog‘. NyH.⁷ 79. Így felelhet meg a fgr. **t* többesjelnek az osztjÉ.-ban rendszerint *-t*, a többessz. birtokra vonatkozó birtokos személyragokban pedig *-l*. A szurguti nyelvjárásban nemcsak a birtokos személyragokban fordul elő *-l-*, Δ -alakban a *-t* többesjel, hanem egyebütt is, pl. *iki* ,öreg‘: *ikia* ,öregék‘; *kara* ,föld, tér‘: *karaΔ* v. *karagaΔ* ,földek, terek‘. Vő. CASTRÉN, Ostj. sprachlehre.² 1858. 25, 26, 32, 45. FOKOS: NyK. 40:404). A többessz. tárgyra vonatkozó tárgyas személyragok az osztjÉ.-ban olyanok, mint az egyessz. tárgyra vonatkozók, csak a tárgy többségét jelölő *-l-* többesjel kerül eléjük, ugyanígy kerül a többessz. birtokra vonatkozólag a birtokos személyragok elé a birtok többségét kifejező *-l-* többesjel.

1. Jelentő mód, jelen idő. Egyessz. 1. sz. *səȳk̄lə-lām* v. *səȳk̄lə-llām* ,én ütöm őket v. titeket', vö. a megfelelő birtokos személyragos alakot: *χāt-lām* ,házaim', 2. *səȳk̄lə-lān* v. *səȳk̄lə-llān*, v. *χāt-lān*; 3. *səȳk̄lə-lī* v. *səȳk̄lə-llī*. Ez egyessz. tárgyra vonatkozó 3. sz. alak, mely kiszorította a többesz. tárgyra vonatkozót, vö. *χāt-lāl*. Kettőssz. 1. *səȳk̄lə-llsman*. vö. *χāt-lsman*; 2. *səȳk̄lə-lən*, vö. *χāt-lən*; 3. *səȳk̄lə-lən*, vö. *χāt-lən*. Többesz. 1. *səȳk̄lə-llay*, vö. *χāt-lay*; 2. *səȳk̄lə-lən*, vö. *χāt-lən*; 3. *səȳk̄lə-lāl* v. *səȳk̄lə-llāl*, vö. *χāt-lāl*.

2. A praeteritumban ugyanazok a tárgyas személyragok fordulnak elő, mint az ind. praesensben, ezek tehát nem szorulnak magyarázatra már. *səȳk̄-sə-lām* v. *səȳk̄-sə-llām* ,én ütöttem őket v. titeket'; *səȳk̄-sə-lān* v. *səȳk̄-sə-llān* stb. Vö. FUF. 13:298.

3. A többesz. tárgyra vonatkozó imperativus kettős- és többesz. 2. személyében ugyanaz a tárgyas személyrag szerepel (-lən), mint az ind. praesens kettős- és többesz. 2. sz.-ében, sőt ez az egyessz. 2. személybe is átkerült eltolódással. Az egyesszám 2. sz.-ben -lū végzet is van. Ez valószínűen úgy keletkezett, hogy a nyelv-érzék az ind. praesens egyessz. 2. sz.-ben a tárgyas személyragot úgy elemzi, hogy a -lū-ban a többeszámú tárgyra utaló elemet érzi, az -n-ben pedig alanszemélyjelölő elemet, de csak a -lū többesz. tárgyra utaló elemet viszi át az imperativus egyes 2. sz.-ébe, mert ott alanszemélyjelölő személyrag nem szokott lenni. Pl. Egyessz. 2. sz. *səȳḡi-lā* v. *səȳḡā-lən* ,üsd őket v. minket!' Kettős- és többesz. 2. sz. *səȳḡā-lən*.

A osztjD.-ban a többesz. tárgyra vonatkozó tárgyas személyragok mind az ind. praesensben és praeteritumban, mind az imperativusban olyanok, amilyenek az egyessz. tárgyra vonatkozók (vö. ezeket följebb), azaz helyesebben az utóbbiak közt három tulajdonkép úgyszólván többesz. tárgyra vonatkozik, mint már láttuk (kettőssz. 2. és 3. sz. *pandeden*, többesz. 2. sz. †*pandeden*); ezek azonban kiszorították az egyessz. tárgyra vonatkozókat. Tehát kellett lennie külön többesz. tárgyra vonatkozó tárgyas igeragozásnak is. Pl. *tāv*, ,vezet': *mīn jīgdemen χota tāven* ,a mi atyáinkat hová vezetted?' Ellenben *tāv* ,hoz, vezet': *meñen χota tāven* ,menyedet hová vezetted?' *nəyat vāxtemen puydemena* ,titeket mi ketten meghívunk hozzáánk'; *vāxtemen* egyessz. tárgyra is vonatkozhatik: ,téged v. őt meghívjuk'. FUCHS-PATKANOV, Laut- u. formenlehre d. ostj. dialekte. 178, 181.

A kettőssz. tárgyra vonatkozólag nem kerül a kettősszám jele

(-yə) a tárgyias személyragok elé az osztj.-ban, miként a kettőssz. birtokra vonatkozó alakokban a birtokos személyragok elé (pl. *xət-yə-ləm* 'két házam') vagy miként a vogul tárgyias ragozásban, hanem a többesz. tárgyra vonatkozó alakok használatosak a kettőssz. tárgyra vonatkozólag is, de egyes nyomai vannak még annak, hogy a tárgyias személyragok elé is odatették eredetileg kettőssz. tárgyra vonatkozólag a kettősszám jelét, pl. *kət iəy'gi-iəyralən toyošk āmdə-y-illa-sə* 'a két vizes vedret emeld egy kissé odébb!' FgrF. 15:171. FUF. 13:302.

KLEMM ANTAL.

A moksa-mordvín fokozás.

A moksa-mordvín nyelv a közép- és a felsőfokot igen sokféleképpen fejezi ki. E tekintetben a legősibb, finnugor eredetű „valamitől nagy“-féle szerkezettől kezdve a kétségkívül új keletű orosz jövevényszókig a kifejezésmódoknak tarka képe tárul elénk.

A moksa fokozásról lehetőleg teljes képet szeretnék rajzolni, de helykímélésből csak a legszükségesebb példákat sorolom fel; bővebb adatokat készülő moksa-mordvín szótáramban szolgáltatok.

Előre kell bocsátanom, hogy a moksa-mordvín nyelvet csak könyvekből ismerem, s adataim mind cirill-betűs nyomtatványokból valók. Pontosabb hangjelölést tehát nem lehet tőlem várni, bár PAASONEN és PELISSIER nyomán könnyű feladat lenne; mégsem tehetek egyebet, mint hogy a cirill-betűket latin betűkre írom át, a nélkül, hogy akár a palatalizálás jelét is odavetném egy-egy más-salhangzóra. A szövegeimben előforduló „helyesírási következtelenség“ pedig a különféle moksa szerzők különféle írásmódján alapszik.

I. A középfok.

1. ablat. *-da, -de, -da* + alapfok. *T'aftama itneñ päleda lamosna ulendixt kitškorxt* 'az ilyen gyermekeknek több mint fele görbe szokott lenni'. *Veletne fkefkada aštšixt 10 vajgełpede itškoze* 'a falvak egymástól több mint tíz kilométerre vannak'. *Kätsonza ästedenza seri bajdek* 'kezeben nálánál (is) nagyobb bot van'. *Soñdedonza simi lomatt velesonok ašolxt* 'nála iszákosabb emberek falunkban nem voltak'.

Son kelazdenga xitraj 'ő a rókánál is ravaszabb'.

Tagadással: *Avatña af 18 kizoda otña* 'a tizennyolc évnél nem fiatalabb asszonyok'. *Äř kovña mišendi tovarda af kolma tožatt tsalkovajñ pitneda krža* 'minden hónapban legalább (tkp. nem kevesebb) háromezer rubel értékű árút ad el'. *Siñ Parižda itškizi ist patškošña kozonga* 'Párizsnál messzebb sehová sem jutottak'.

2. elat. *-sta* + alapfok (egy adat). *Fedeñ ulixt sisem' sterenza; kona tuj m'alez, sišaň šaftama: otšuda jomblať, jomblasta otšut, jomblada otšut, samaj serednažt* (népdal) 'Fede-nek hét leánya van;

amelyik tetszik, azt vesszük (feleségül): a nagynál kisebbet, a kicsinél nagyobbat, a kicsinél nagyobbat, éppen a közepsőt.

3. *sada*, *šad* + alapfok.

a) névszóval.

α) melléknévvvel és melléknévi igenévvvel: *Kindi i mžarda sada staka?* 'kinek nehezebb és mikor?' *Putost fke pülkst ombotset lanks — kona sada otšu, kona sada jombla?* 'tegyétek egyik részt a másikra — melyik nagyobb, melyik kisebb?' *Ulixt sada alijaj sarast* 'vannak tojósabb tyúkok' *Kda miñ täni kandovolmä šad-ingoltseñ mokšoñ ärafti* 'ha minket most elvinnének a régi moksa életbe'. *Mžarda katonäškä ulš šad od, son päk tsebärsta kuntsoš serxt* 'mikor cicánk fiatalabb volt, nagyon ügyesen fogott egereket'.

Tagadással: *T'asa sembü sada af natška* 'itt minden kevésbé nedves'. *Mžarokst Gavañ sada af lama?* 'hányszor kevesebb van Gava-nak?' *Lotks läjt gořas kotokst sada af kyrka* 'a gödör hat-szor sekélyebb a folyónál'.

Fabrikatesa ulš šadonga lama, kimeñtškeñ fožen 'a gyárban még több, körülbelül tízezer volt'. *Vaj, durakt koža alatna, šadonga durakt koža avatna* (népdal) 'hej, ostobák a gazdag emberek, még butábbak a gazdag asszonyok'. *T'adde* (1926 k.) . . . , *ärajñdi* (1927 k.) . . . , *arajñdi* (1928 k.) . . . , *šadanga arajt* (1929 k.) 'az idén . . . , jövőre . . . , két év múlva . . . , három év múlva'.

S'adijyk oržal i viškeř soñ vajgelets 'még élesebb és erősebb volt hangja'.

β) főnévvvel: *Kov sada vettä samovart äsa, tov sada viškü fantäntš* 'minél több víz van a szamovárban, annál erősebb a „szökőkút”'. *Antšak sada atatna täni mokšoks korxtaxt, a otña afola maštixt* 'most csak az öregebb emberek beszélnek, a fiatalok pedig nem is tudnak moksaúl'.

Tagadással: *S'ada af vižks uleř tejnek tonñ ingsoř* 'kevésbé szégyelnők magunkat miattad'.

γ) határozószóval: *S'ada päk käžiäs taloš* 'a tél (még) jobban megharagudott'. *Kov sada tov, tov sada tevsna kalđav* 'minél tovább (halad az idő), annál rosszabb a dolguk'. *Šuviřnä ätseřt sembü sada alu i alu* 'a (kút-) ásók egyre lejjebb és lejjebb hatoltak'. *S'ada melä risavandada kemoñ kružokoñat* 'azután rajzoljatok tíz köröcskét'.

Tagadással: *Siñ kulixt sada af päk oržasta* 'ők kevésbé élesen hallanak'.

δ) határozóragos és névutós szóval: *S'ada lamokst af uli* 'nincs többé'. *Šiš araj kuvakasta sada, a ves űurxkalgadi* 'a nappal hosszabb lesz, az éj pedig rövidül'. *Son sada pesta-pes šormadozä, koda son vani tü tevť lanks* 'alaposabban megírta, hogy mint vélekedik e dologról'. *Ombot karmatama pantsfneň vartšsema kasfni gläntsek patšk; šadombot molxtama sadu* 'más alkalommal a virágokat fogjuk nézni nagyító üvegen át; ismét más alkalommal a kertbe megyünk'.

S'ada abed širesa aštši taftama kružok 'délebbre van ilyen egylet'. *Tov, sada virt širi käšš gudřav snavš* 'távolabb, közelebb az erdőhöz, a tekergődző borsó bújt meg'. *Molixť ningü sada kud širi* 'még közelebb mennek a házhoz'. *Lisevat, antšak nežekstt sada jotnoň marxta* 'kikerülhetsz (a bajból), csak inkább eszeddel dolgozzál'.

ε) határozó igenévvél: *Siň karmast sada kemož vanoma se tevti* 'bizakodóbban kezdtek nézni e dologra'. *Tüni šuviš karmas rabotama sada selmä vanož* 'most a (kút-)ásó óvatosabban kezdett dolgozni'. *S'ada paňžadoň pile uleda* 'legyetek éberebbek'.

b) igével: *Kodama sokaen šorots sada šatsi?* 'a földművesnek milyen gabonája terem jobban?' *Áravi sada ärekstoptoms rabotas* 'a munkát jobban fel kell lendíteni'. *S'ada vanoda melganza* 'jobban vigyázzatok rá'. *Datsüť pandomats sada tožďalgats* 'az adófizetés könnyebb lett'. *Siň ningü sada keňantst* 'még jobban megörültek'. *Siň ingoltša kizotneň kořas lamoda sada kirftaž skatinaň uradmat* 'ők a múlt évhez képest sokkal jobban csökkentették a háziállat-betegségeket'. *Štoba Mikolaš sada vanolxtseň žvovatneň* 'hogy Szent Miklós jobban óvja a háziállatokat'. *Son lupštasi nengü sada* 'ő még jobban elnyomja'.

Kžda traksš urmav, tak sävondü, xuf son šadonga tuza mülezt ha beteg a tehén, ne vedd meg, bármennyire tessék is neked'.

S'aduvak palst pilgaňa 'még jobban megfagytak lábaim'.

Tagadással: *S'ada ist pantsü sinň melä* 'kevésbé üldözték őket'. *S'ada idnäs tül pra, krovatkät bokoňanzon äravixť tijmos kolma vaksonň sersa* 'hogy a gyermek ne essék le olyan könnyen, az ágyacska oldalait három arasznyi magasra kell készíteni'. *Tštobi siň sada tülež soda i sada tülež mu, kindi šormatft űat šormatnü* 'hogy ők ne tudják meg és ne fedezzék fel olyan könnyen, hogy kinek írták e leveleket'. *S'ada verš tül šudä, son modasa da gulusa kerft pandozä* 'hogy a vér ne folyjon tovább, sárral és hamuval zárta el a (vágott) sebet'.

sada és *šad a sä* (PAASONENNÉL *še*) 'az' névmás ablativusa. A *šadonga* és *šadivjk*, *šaduvak* végzete az 'is' jelentésű *-nga* és *-vjk* (PAASONENNÉL *-všk*) függelékszóciska. — A felsorolt példákból láthatjuk, hogy a mai moksa nyelvérzék a *sada* (*šad*) szót valóságos középfoki határozószónak, sőt előljárónak tekinti.

4. *tada* + alapfok. A *marnek ürafš karmaj kepodema tada višksta* 'és egyáltalában az élet erősebben kezd föllendülni'. *T'ada tsebär jrvänü af mujat* 'jobb menyet nem találsz'. *Kov tada itškiždeñ tovarš, tov tada piñnesta štaj* 'minél messzebből való az áru, annál többbe kerül'. *T'ada p'ak karmas kazvindama, tada lama noldas verda* 'dühösebben kezdett kivégeztetni, több vért ontott'.

tada a tä (PAASONENNÉL *te*) 'ez' névmás ablativusa. A *tada*-val való szerkezet nagyon ritka, úgy látszik, csak egyes nyelvjárásokban fordul elő.

5. *gořas, kořas* + alapfok v. *sada*-val való szerkezet. *Mes velesa apak tonafnek lomandü oš gořas lama?* 'miért van több tanulatlan ember falun, mint városban?' *Tefña mokšotneñ jotksa rusneñ kořas molixt kalđavsta* 'a munka a moksák között rosszabbul halad, mint az oroszok között'. *Titü bajdekt üsa pejñ kořas kurok arelaš prä* 'ezzel a bottal (az őseember) gyorsabban védekezett, mint fogával'. *Poeztš ardž in viškü lišmot gořas päk* 'a vonat a leggyorsabb pai-pánál (is) jobban száguld'.

S'anksa tovarxnü sembü mišendixneñ gořas sada utsešt 'ezért az áruk olcsóbbak, mint bármelyik kereskedőnél'. *Bajaroñ modas sada lama maksseksneš šora sokajt modants gořas* 'a földesúri földbirtok többet ad, mint a földműves földje'.

Tagadással: *Lotkš läjt gořas kotokšt sada af kirjka* 'a gödör hatszor sekélyebb a folyónál'. *Matsidonza utkanzon gořas kolmokšt sada af lama* 'lúdja háromszor kevesebb, mint kacsája'.

gořas, kořas, valamint *gořava, kořava* és tőszavuk: *kore, kořa* (PAASONENNÉL *koře*) jelentése 'szerint, után, nyomán'. Pl.: *Zilf gořas Miša sodazü kelunät serents* 'M. árnyék után megtudta a nyírfa magasságát'. *Se svedenijatneñ kořas naevi, što . . .* 'e felvilágosítások alapján látható, hogy . . .' *Ast teñ gořava zadatša* 'mondj ennek alapján egy feladatot'. *T'anñ kořava aš koda korxtama, koda korxnixt koj kona jalganek'a* 'e szerint mi nem beszélhetünk úgy, ahogy némely barátaink beszélnek'. *Son zakonts kore rabotaj* 'ő a törvénytiszta módon dolgozik'. *Son vijs kořa lezdž* 'ő erejéhez képest segít'.

6. Az orosz *lutši*, *lutšše* 'jobb; inkább', *bolši* 'többet', *čuže* 'rosszabb', néha megelőző *šada* szóval. *Miñ maštam azorodondama sinñ goras lutšista* 'mi jobban tudunk uralkodni, mint ők'. *Áravi tazu alašat vadeñdems af kafkst, a kolmokst; stane šada lutši* 'a rühes lovat nem kétszer, hanem háromszor kell bekenni; így jobb'. *Jotkozost šorams fke funt prastoj akša vina, a lutši tšistij vinni spirt* 'egy font közönséges pálinkát kell közékük keverni, de jobb tiszta szeszt'. *lutši, tšem, — lutšše, tšem* 'inkább, mint'. — *A erešt siñ añtsak kiñ nebuđ telasa, bolši kosonga af áravišt* 'azok pedig csak valakinek testében élnek meg, másutt sehol sem élhetnek meg'. *Bolši mezevok ašest karma karxtama* 'semmit sem szoltak többet'. — *Son čuže pineda* 'rosszabb ő a kutyanál'. *Zveřdä čužatad* 'rosszabbak vagytok a vadállatnál'. *S'akot, kda niŋga af šada čužt, žuvatatña* 'ugyanolyanok, hacsak nem még rosszabbak, a háziállatok'.

[A mértékhatározó ragja ablativus: *Sinñgsost maksf tožüñ vajgüł, lamoda lama jotaj kotškamadneñ goras* 'ezren szavaztak rájuk, sokkal többen, mint a mult választásokon'. *Kelunät serets 269 santimetroda šada seri školat goras* 'a nyirfa magassága 269 centiméterrel nagyobb, mint az iskoláé'. *Nasta kštertš 4 kesakt, a Dare gofazonza 2 kesakta lama* 'N. négy matringot font, D. pedig két matringgal többet, mint ő'. *Kolmoñ kemoñ kizoda ingolä* 'harmiac évvel ezelőtt'. *Marenať langsta možno mumos lamoškada šada lama* 'almafán meglehetősen többet lehet találni'.]

7. Az ősi finnugor középfok jele tudvalegőleg *-mp ~ *-mb, s ez a mordvínban -mb alakban őrződött meg. A mordvín nyelvből azonban eleddig mindössze a *tombale*, *tombale* 'túl, a túlsó oldalon', *ombo* 'más, másik, túlsó' és *em'b'e* 'ha, mikor' szók ismeretesek, mint amelyekben az ősi finnugor középfok jele van meg (NyH⁷. 103). Ezeken kívül még öt moksa-mordvín szóban állapíthatjuk meg az ősi középfokjel megvoltát, de megjegyzem, hogy a PAASONEN-említetté *em'b'e* szót a rendelkezésemre álló meglehetősen gazdag anyaggyűjteményben nem találom.

ulxkamba, ulxkamba 'nemrég, a minap'. *Ulxkamba veđ kundast kolma fitserxt, läťsez* (az azonos erzä szövegben: *Veđ ulko kundast kolmo ofitsert, maštijž*) 'hiszen a minap három tisztet fogtak el, s agyonlőtték'. *Ulxkamba . . . , a tani* 'nemrég . . . , most pedig', *Ulxkamba semb'a potrebiłtšekneñ šolgondož* 'nemrég az összes állami e'árusítókat becsukták' = *ulxka* (BUDENZnél *ulhka*, PAASONENNél *ul'k-*

(*ä-k'igé*) ua.: *Ulyka lektisija tejnek moraftst'* (az erzá szövegben: *Ulko lektisija tenek lovnost'*) 'nemrég előadást tartottak nekünk'.

*melamba, melambü 'tavaly'. Melamba miñ lüdmä 5 usft tišeda, a tadode 10 usft 'tavaly öt szekér szénát kaszáltunk, az idén pedig tizet'. Vartšsemas ulš tif melamba kizonda 'a vizsgálatot tavaly nyáron tartották'. Täniü son stama, kodama ulš melamba, manamba i kemeñ kizoda melä 'most is olyan az, amilyen volt tavaly, két évvel és tíz évvel ezelőtt'. Melambü 7š lomatnenezda školasa sürütsf 45 lomañ 'tavaly az iskolában 75 tanuló (tkp. ember) közül 45 betegedett meg'. Melamba-manamba tosa ulst kolma komnotat, a tani latst fk'a 'egy-két évvel ezelőtt három szoba volt ott, most pedig csak egy maradt'. = melä, mela (PAASONENNÉL *m'elē*) 'után, később': *Minutta melä fkäs üzdodost tanga karmaš mařama jakšamt'* 'egy perc mulva egyikük megint kezdte érezni a hideget'. *S'ada melä risavandada kemoñ kružokoñat 'azután rajzoljatok tíz köröcsköt'. Melä monnä kosfnemäz kořf lanksa 'később levegőn szárítottak engem'.**

Az alapszó jelentése tehát 'után', mégis nyomós okaink vannak a származtatásra. Ismét idézem a fentebb említett mondatot: *Täniü son stama, kodama ulš melamba, manamba i kemeñ kizoda melä* 'most is olyan az, mint amilyen volt tavaly, két évvel ezelőtt és tíz év után'. Az 'után' szónak azonban itt kétségekívül nem 'mulva', hanem 'óta' a jelentése; ugyanolyan szemlélet, mint pl. a magyarban: (Most,) tíz év mulva másképp látjuk ezt és ezt a dolgot. A *melä, mela* szó második jelentése különben is 'tavaly': *Utšilš-tšatne lezdft sižgemen' utšilš-tšas, mela 150, tadde 220 'az iskolák hetvennel szaporodtak, tavaly (volt) 150, az idén 220'. Af mela, af tadda 'se tavaly, se az idén'. Mžara kasš tinñ serentü i stal-montä meläñ kizoñ gořas 'mennyit gyarapodott magasságotok és súlyotok a mult évhez képest?' Mžara %/0/0 žadodeñ faloš meländü űuržkänä? 'hány százalékkal rövidebb az idei tél a tavalyinál?'* — Származékai *melateñ, melüteñ, melatse, melütse 'tavalyi': Son uřtš rabotama melateñ nojabrt pestonza 'tavaly november végén kezdett dolgozni'. Azost melüteñ ili taddün nat pižü lopatnä 'mondjátok meg, tavalyiak vagy ideiek-e ezek a zöld levélkék'. Vešost jursta melütseñ rozf 'keressetek gyökér alapján tavalyi rozsot'. Tonaftoma tevti noldafol melatset kořas 3 millionda lama 'tanügyre a tavalyinál három millióval többet költöttünk'.*

manamba 'két évvel ezelőtt'. Täniü son stama, kodama ulš melamba, manamba i kemeñ kizoda melä 'most is olyan az, amilyen

volt tavaly, két évvel és tíz évvel ezelőtt'. *Manamba kizona sraz-mantsa szazendevst semb'a peŕa vasst* 'két évvel ezelőtt nyáron minden kertet tönkretett a jégeső'. *Melamba-manamba tosa ulst kolma komnotat, a tani latst fk'a* 'egy-két évvel ezelőtt három szoba volt ott, most pedig csak egy maradt'. < *mana* ua.: *Mela-mana son blakatšneš, tijs kripitseň tiema lapas, . . . no sast osal pingonza* 'egy-két évvel ezelőtt nagyszerűen dolgozott, téglakészítő félszert épített, . . . de aztán hanyatlani kezdett (tkp. de jöttek rossz idei)'. *Kda putoms ta rabotas melaň-manaň kizotneň rabotasnon vakss* 'ha ezt a munkát az egy-két évvel ezelőtti munkákhoz hasonlítjuk'. *Melavek, manavek velesonok ulš otšuvon škola, no mon azeň jaka* 'tavaly is, tavalyelőtt is volt falunkban felnőttek iskolája, de én nem jártam (oda)'. — Származéka: *manatse* 'két évvel ezelőtti': *Árafš mela-manatset koras lamoda tseb'argats* 'az élet az egy-két év előttihez képest sokkal jobb lett'.

PAASONEN szerint *mana* jelentése 'das vorletzte Jahr', én csak 'vor zwei Jahren' jelentését ismerem.

ilätamba 'korábban este'. *Udoma lanks vov jarxtsamas af koň-dästi . . . S'anksa jarxttsemska eravi ilätamba kaftaška kolmaška tšastta madmada ingolä* 'ime, közvetlenül a lefekvés előtt (tkp. lefekvésre) enni nem jó . . . Ezért enni is korábban este kell, körülbelül két-három órával a lefekvés előtt'. < *iläl* (PAASONENNél *ilät*) 'este, abends': *Mišaš tušonts sokama i iläl šovdasta sokamsta sašonts kudu* 'Miša szántani járt és a szántásból csak későn este járt haza'.

Bár az *ilätamba* szóra csak egyetlen adatom van, hitelességében még sincs okunk kételkedni.

sembü, sembe, semb'a, simbü, semä (PAASONENNél *sem'b'ě, sem'ě*)
 1. 'mind, az egész, összes; 2. mindenki, minden; 3. mindig, egyre; 4. egészen'. *Tsebürsta aršef!* — *livatsf sembü šerxnä marsa* 'helyes gondolat! — kiáltották egyszerre az összes egerek'. *Son semb'a vients putnesi šandi* 'minden erejét arra fordítja'. *Pedi urmasa madi semb'a sem'jas* 'ragályos betegségben fekszik az egész család'. *Semä bajartniň ates pirdazeň, sem' odt-lomatneň ates kotškažeň* (népdal) 'az öreg az összes földesurakat összegyűjtötte, az öreg az összes fiatalembereket összeszedte'. *Semä mirš javožš kaftova* 'az egész világ két pártra oszlott'. *Modaň uradama mašinada seňara, tšo satixt sembondi* 'annyi a mezőgazdasági gép, hogy elég mindenkinek'. *Kizos sembeňdi maksj araf, sembä kenändišť soň lämbä*

šintsti 'a nyár mindennek életet ad, minden örül melegének'. *Pažars* *sembä kelemš i kelemš* 'a tűz mindig jobban terjedt'. *Mokšeržatna* *semb'a kirixt* 'a mordvínok egyre fogynak'. *Ittnä ävotst i tust las-kož*; *sembä jombla Vasäs iz ävod* 'a gyerekek megijedtek és elszaladtak; az egészen kicsi Vasä nem ijedt meg'. *Son af semb'a tseb'arsta možet rabotams i tejnza ninga lama äravi tonafnems* 'ö nem képes egészen jól dolgozni, s (ezért) még sokat kell tanulnia'. *Tä e-l lijat mokšotnä azsaž i-ks: vile-velä, simbü-sembä* 'ezt az e-t némely moksa i-nek ejti ki: *vile-velä* ('falu'), *simbü-sembä*'. < orosz *всѣ* (többes sz.) 'mind'. Ez az orosz szó igen gyakori a moksa felsőfokú szerkezetekben, még pedig vagy tiszta orosz, vagy, ami sokkal gyakoribb, moksává átgűrűt és moksa ragokkal ellátott alakjával: *svež tsebär* 'legjobb', *sež lama* 'legtöbb', *säž jonu* 'legokosabb'.

Kétségtelen, hogy a *svež* és *sež*, *säž* az orosz *всѣхъ* átvétele (vö. PAAS. Chrest. 123. l. 854. sz.), ez pedig a *всѣ* orosz genitivusragos alakja (a *всѣхъ* > *svež* viszonyára vö. *всякій* > moksa *všakaj*, *fsaki* > *švakaj*, *svakaj* 'mindenfélé'). Sok esetben aztán az orosz eredetű *vse-*, illetve *sve-* tövön moksa genitivusi ragot találunk: *fseñ sidesta* 'leggyakrabban', *sveñ sidesta* ua. Sőt a *sež*, *säž* szót is tovább ragozzák: *sežta lama* 'legtöbb' (ablat.), *sežtoñ tsebär* 'legjobb' (ablat. és genit.) (Bővebben l. 12., 15., 16., 18. sz. a.)

Az, hogy a *sembä* szónak 'mindig' jelentése is van, csupán az orosz nyelv hatása: az orosz *все* jelentése 'mind; mindig'; ilyen hatás még: az orosz *все одно* = moksa *sembä-fkä* 'mindegy', *все равно* = *sembä-šaka* 'mindegy; mindazáltal'; *все таки* = *semb'a-tiki*, *semb'a-tiki* 'mindazáltal'.

A *sembä* < *всѣ* származtatást, azt hiszem, bátran elfogadhatjuk, annál is inkább, mert, amint megállapíthatjuk, a moksa-mordvín *-mba*, *-mbü* jelnek alig-alig van augmentatív szerepe.

II. A felsőfok.

8. jel nélkül. *Otsu sternantstj kafksa kizot, ombotseti kota i pižidnantstj antšak kizot pälet* 'legnagyobb leánykája nyolc éves, a másik hat, és csecsemő gyermeke csak fél éves'. *Avas äras škamonza jombla idžanzon maržta; otsu sternantstj ulš antšak nilü kizonät* 'az asszony kis gyermekeivel egyedül élt; legidősebb leánykája csak négy éves volt'.

9. ablat. *-da*, *-ta*, *-de*, *-ta* (*-donga*, *-dengä*) + a szó ismétlése. *Tovaržna pitneda pitnižtelžt* 'az áruk roppant drágák (tkp. drágá-

nál drágábbak) voltak'. *Loftst aruñastada* (elat. + abl.!) *aruñasta érávi krdems* 'tejet a lehető legtisztábban kell tartani'. *Alašati tañtstidonga tañtsti tuvoñ sivel makssek, af sevsj* 'ha a lónak a legizletesebb disznóhúst adod (is), nem eszi meg'. *Tsebärdonga tsebärks aras ingoltseñ pelks alams* 'az azelőtt félelmes villám a leghasznosabb lett'. *Son kelidonga keli krqa parš* 'ő a legtágabb torkú'. *jonudonga jonu* 'a legokosabb'; *šovdadonga šovda* 'a legostobább'; *taštonga tašta* 'a legócskább'; *bednajdenja bednaj* 'a legszegényebb' stb. *lupštaftonga lupštafol, p'akstaftonga p'akstafol* 'a lehető legnagyobb mértékben el volt nyomva, le volt igazva'. *Alas mašenniktonga mašennik* '(ez) az ember a legnagyobb gazember'. *Ton rožadonga rožat* 'te vagy a legarcátlanabb (tkp. pofánál pofább)'. *Tita ftaldonga ftalu latf vela* 'ez a legelmaradottabb falu'.

10. *semboda, semda* (*sembä, semä* ablativusa) + alapfok. *Kona klass školastont semboda otšu?* 'melyik osztály legnagyobb iskolátokban?' *Semboda kuvať aštšos tosa kapstaš, no i sonnegü kerež* 'a káposzta maradt ott legtovább, de azt is kivágták'. *T'asavok miñ semboda ftalotama* 'ebben is a legelmaradottabbak vagyunk'. *Kodama imeš semboda teest kolavi?* 'milyen gyümölcsük romlik meg leginkább?' *Kosa siñ semda mela jatselxt* (egy vers sora) '(hogy) oda ők legutoljára hatoljanak be'.

Sembodonga viškolxt buntnü Ekaterinat pingsta 'a lázadások Katalin idejében voltak a legdühösebbek'.

11. *sembodonda, sembodnda, sembonda*¹⁾ + alapfok. *Soñ luvsaz sembodonda luštiks sembä mirt äsa* 'ezt tartják a legjobbnak az egész világon'. *Sembodonda gožda äzdodost kolma, konaftoma rasteñes af äravi* 'három közülük a legértékesebb, melyek nélkül a növény nem élhet meg'. *Sembodnda otšu tanitenñ zadatšaks uli ša* 'az lesz a mostani legnagyobb feladat'. *Son sembodnda jomblas* 'ő a legkisebb'. *Datšason siñ kajasaž sembonda ingolä* 'adójukat ők fizetik meg leghamarább'. *Son sembonda p'ak afoľm'az naj* 'ő gyűlöl minket legjobban'.

Tagadással: *Son sembonda af tsebärs* 'ő a legkártékonyabb'.

¹⁾ Ez alakok a *sembä* -da ablativusi, -ñ genitivusi és ismét -da ablativusi ragos alakjai. A fejlődési sor: *sembodonda* > *sembodnda* > *sembonda*. Lehetséges, hogy a *sembonda* önállóan alakult az -ü genit. és -da ablat.-ból, de az előbbi származtatásra az orosz eredetű *divad(o)ndans* > *divandams* 'csodálkozni', *gulad(o)ndams* > *gulandams* 'mulatni, paráználkodni' stb. igék alakja miatt gondolhatunk.

12. *sexta, süxta, seŕta, seŕt* (a *seŕ, süŕ* < orosz *вѣхъ* ablativusragos alakja). *Samaj šanksa kulsiŕt sexta lama miñ mastorsonok idnada* 'éppen azért hal meg országunkban a legtöbb gyermek'. *Däjan loftškäs sexta tsebär, sexta topotstj jarstsama pälš pižä idnäti* 'az anyatejecske a legjobb, legtáplálóbb eledele a csecsemőnek'. *Jarŕtsama pälenzonga idnäť kirdiŕť kelmä vastsa: matŕsa žlä kelmä veta, süxta pük hizonda* 'a gyermek eleségét is tartsd hideg helyen: pincében vagy hideg vízben, főképpen nyáron'. *Seŕta jonutnü, šerŕkodiŕŕnü* 'a legokosabbak, értelmesebbek' (tovább nem közölhető). *Seŕt melü sats aštšems püläjonti* 'legutoljára a féleszűnek kellett örködnie'.

13. *sembodoň, sembodň* (a *sembü* szónak *-da* ablativus- és *-ň* genitivusragos alakja) + alapfok. *Son af sembodoň kalđavs* 'nem ő okozza a legnagyobb bajt (tkp. nem ő a legrosszabb)'. *Áravi sembodoň lama m'al putoms* 'a legnagyobb lelkesedést kell tanúsítani'. *T'afťa trakst üzda süvvi sembodň lama loftšš* 'ilyen tehénből lehet a legtöbb tejet fejni'. *Sembodň pük kasftšj trakst loftsonts kormovoj jaksterü räpšš* 'a takarmányrépa adja a tehénnek a legtöbb tejet'.

14. *ändedoň, ändedoň* (egy-egy adat; az *än* 'leg-' ablativus- és genitivusragos alakja) + alapfok. *Son velesonok ändedoň kožas* 'falunkban ő a leggazdagabb'. *Tü ändedoň kožas velesonok* 'ez a leggazdagabb falunkban'. — *Äň otšu spasiba astama* 'igen hálásan köszönjük (tkp. legnagyobb köszönetet mondunk)'. *I äzkiga kutšseža üš pošlınajnts äň klok doktorti* 'és rögtön a legfőbb orvoshoz küldte küldöncét'.

än azonos a 20. sz. a. tárgyalt tatár eredetű *in* 'nagyon, leg-' szóval. Az *ü* ~ *i* viszonyára vö. *äs* ~ *is* 'maga', *äz* ~ *iz* a tagadó ige mult idejű sing. 3. személye, *kšü* ~ *kši* 'kenyér', *kšnü* ~ *kšni* 'vas' stb.

15. *sveň, fseň* (az utóbbira egy adat; az orosz *вѣ* moksa *-ň* genitivusragos alakja). *Tsimbirčas sveň opasni urmas* 'a szibériai dögvész a legveszélyesebb betegség'. *Kie af sodasi, što sveň lama uratšništ tuvada lembe pingone?* 'ki ne tudná, hogy a legtöbb disznó meleg időben pusztul el?' *Sveň sidesta tiendišt predoxranitelni keřsemat* 'leggyakrabban óvó oltást alkalmaznak'. *Tsimbirčas sveň pek sodaf urmas* 'a szibériai dögvész a legismertebb betegség'. *Kedneke fseň sidesta ürešt rdazuft* 'leggyakrabban kezeink szoktak piszkosak lenni'.

Vürtsü taratti ozas 1 narmon, alonza taratti rets ozast 7 nar-mott, a sveň-bodi aluda taratti řetes 1 narmon 'a felső ágra ült

egy madár, az alatta levő ágra sorba ült hét madár, a legalul levő ágra pedig egy madár szállt'. *Sveñ-bidi pek lama puldä tii inzamas* 'a legeslegtöbb port a boronálás veri'.

-*bodi*, -*bidi* a határozatlan névmások függelékszava (orosz бyдb); *sveñ-b.* jelentése tehát szabad fordításban körülbelül ez: 'minden lehető eset között leg-...'

16. *sextoñ* (a *sex* = *вѣхъ* -*ta* ablativus- és -*ñ* genitivusragos alakja) + alapfok. *Sextoñ tsebär, vai loftsš tadi odarti kolma* 'a legfinomabb, zsíros tej a tőgyben romlik (tkp. marad romlani)'. *Od tšoratnä arsest sextoñ ingolü, sintš molst tolt lanks* 'az ifjak álltak föl legelül s maguk rontottak a tűzre'.

17. -*ñ* genitivus + alapfok (egy adat). *Šuftoñ tseber umarina!* (népdal) 'fák között legszebb, (ó) almafa!'

18. *sveç* (egy adat), *seç*, *säç* (< orosz *вѣхъ*). + alapfok. *Sveç tsebär tišes stama, kona kuvat kasj* 'az olyan fű a legjobb, amelyik sokáig nő'. *Soldatnä ulš lie natsienñ, seç lama jotksost ulš ruz* 'a katonák különféle nemzetiségűek voltak, orosz volt a legtöbb közöttük'. *Son säç šarçkodi lomañ, säç jonu lomañ, säç viju lomañ, säç tsebär kelgoma lomañ* 'ő a legértelmesebb ember, legokosabb ember, leghatalmasabb ember, legjobb s legszeretetre-méltóbb ember'. *Säç otšu ošš* 'a legnagyobb város'.

19. *gočas*: *semboñ-g.*, *sextoñ-g.* + alapfok. *L'ovañ tevonza semboñ gočas kaldaft* 'L'ova-nak van legrosszabb dolga'. *Sextoñ gočas küži* 'legdühösebb' (tovább nem közölhető).

20. *in* 'nagyon, leg-' (< tatár *ix*) + alapfok. *Kudu latst antšak in siretnä di itnä* 'csak a legöregebbek és a gyermekek maradtak otthon'. *In otšu ošoneskondi märgixt Mosku* 'tővárosunkat (tkp. legnagyobb városunkat) Moszkvának hívják'. *In näjma vastsonza sonñ portredots* 'legláthatóbb helyén van az ő arcképe'. *Sardoñ lämbä vers sinnä in kelgoma jarçtsamkssna* 'a rénszarvas meleg vére legkedvesebb eledelük'. *In ftala ozaņneft ätškä-noška pejçt, kamakšt* 'leghátul vastag, tompa fogak, a zápfogak vannak elhelyezve'.

Tagadással: *Läjs ulš atät in af pelma vastots* 'a folyó volt az öregnek a legkevésbé félelem tárgya'. (L. még *än*, *ändedoñ* 14. sz. a.)

21. *klok* + alapfok. *Sä sembä urmatneñ äzda klok toždüs* 'minden betegség között ez a legenyhébb'. *Áravi tsebärçneñ äzda katšksems klok tsebär žuvatneñ* 'a jó állatok közül (is) a legjobb-

bakat kell kiválasztani'. *Klok atsu i klok aludon zadatšanešk* 'legnagyobb és legelemibb feladatunk'. *Tonafni tetmakna ozsost üzemna lanks klok ingoli* 'a tanuló ifjak legelőre ültek lócára'.

Sembodon klok generalš 'a fővezér'.

klok jelentése 'главный, самый главный; первой; fő, legfőbb; első'. Eredetét nem tudom.

22. orosz *lutši fsevo* 'legjobb', *bolši fsevo, bolši vsego*¹⁾ 'leginkább', *sami, samaj* 'leg-'. *Lutši fsevo tuvos vanmos zarazindavmoda* 'legjobb a disznót óvni a fertőződéstől'. *Jaštšurs jakaj bolši fsevo traksneń langa* 'a nyelvrák leginkább a tehenek közt járatos'. *Skarlatinat üzda bolši vsego idmorne kulsišt* 'a gyermekek leginkább vörhenyben halnak meg'. *Sami tsebür sredstvaš stama, konantš af staka kutsa timos üstejnek* 'az a legjobb eszköz, amit magunknak sem nehéz otthon elkészíteni'. *Samaj viškü kepodemaš ujfts šoksenda* 'a leghevesebb lázadás ősszel kezdődött'.

JUHÁSZ JENŐ.

¹⁾ Az orosz *всего* szót tudvalevőleg *fsego*-nak kell kiejteni. Mégis igen valószínű, hogy a moksa szövegben *vsego*-nak kell olvasni. T. i. éppen az egyik moksa író említi, hogy az oroszok kinevetik és mindjárt megismerik a nem orosz anyanyelvűt, különösen a mordvint, arról, hogy az orosz -aro, -ero, -oro-t -ago, -ego, -ogo-nak mondja, s nem -аго, -его, -ого-nak. Az orosz *всего* szót tehát, ha nem is minden, de bizonyára igen sok moksa *vsego*-nak ejti ki.

A magyar tövéghangzók.

(Harmadik közlemény.)

Ami a tövéghangzó meglétét vagy hiányát illeti, a melléknévi igenév *-t(t)* képzője s a perfectum *-t(t)* jele előtt eredetileg nem volt tövéghangzó a különféle *v*-töví igékben. Csupán analógia folytán jutott be egyes *sz*-el bővülő *v*-tövek s néha az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* reflexiv képzős igék egyszám 3. személyébe vagy ragozatlan igenévébe (pl. *viuoth* SchlSzj.); (tisztá *v*-tövekbe csak elvéve). Hogy mindezek az esetek újabb fejlődés eredményei, arra bizonyosságul szolgálnak a következő példák: *eet* Érdy-k. 220, 276; *eeth* Érdy-k. 286; *meg őt* Ap.-k. I. 71; *őt* Bécsi-k. I. 6; *ewth* Ers.-k. I. 125; *ituolna* Bécsi-k. I. 59; *jt* Péld.-k. I. 38; *alut* Nagysz.-k. 37; *dühűt* Nád.-k. 510; *efkőt* Tih.-k. 238; *efkevt* Marg.-l. 28; *haragvt* Dom.-k. 181; *haragwth* Ers.-k. I. 137; *haragvt* Dom.-k. 119; *haraguth* Winkl.-k. I. 185; *-haragut* Ap.-k. I. 28; Bécsi-k. I. 35, 89; II. 309; III. 321; Guary-k. 110; Marg.-l. 67, 78; Nagysz.-k. 131; Tel.-k. I. 25; Virg.-k. 26; *haragutt* Döbr.-k. 35, 139; *haragot* Döbr.-k. 523; Szék.-k. I. 196; *meg haraguttat* Tih.-k. 305; *meg haragutnak* Tih.-k. 368; *meg haragvt* Dom.-k. 163; *megh haraghut* Láz.-k. V. 264; *el nyvgot* Ers.-k. I. 102; *meg újgot* Ap.-k. I. 31; *nugot-uolna* Bécsi-k. I. 18; *nyvgot* Horv.-k. 202; *nugoth* Nagysz.-k. 154; *el-újgot* Münch.-k. 72, 116; *nyvgvtt* Szék.-k. I. 21; *el nyvgot* Dom.-k. 184; Nád.-k. 482; (de *nyvgodot* Érdy-k. 511).

A *hiut* Bécsi-k. I. 60; *ivttac* Döbr.-k. 344; *vyvtt* Szék.-k. I. 22 féle alakokban az *u* csupán a *v*-tövűség következménye. (A *v*-tövű igék egyes csoportjaiban mutatkozó analógiás alakulásra vonatkozólag vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317 s kk.; HORGER: Nyr. XLII. 337 s kk., I. még TMNy. 260—266.)

A szóvégi rövid hangzó lekopása után mássalhangzós tövűvé lett igék tövéghangzójukat legrégebb emlékeink tanúsága szerint (l. előbb) általában megtartották. Hogy azonban a kiesés is elég régen megindult, az az OKISz. *Holth*, *holt*, *Holt* adatai (XIV. sz.-ból 5, XV. sz.-ból 11; I. még *Hdüt* 1321; *Hot* 1384), a HB. *choltat* s a BesztSzj. *herelt*, *sülth* adatai is mutatják. Ezután hosszas váltakozás következik, melynek eredményeképpen bizonyos esetekben mindig megmaradt a hangzó, más esetekben csak az egyes szám 3. személyében s a melléknévi igenévben maradt meg, ismét más esetekben csaknem egészen eltűnt (l. TMNy. 232—237).

Megmaradt a hangzó elsősorban két mássalhangzó után: pl. *enyesztötteketh* Ers.-k. I. 182; *yntötte* Erdy-k. 496. Ebbe a csoportba tartoztak eredetileg az *-ít* végű igék is s így ezek is megtartják a hangzót; pl. *egyeleytöt* Erdy-k. 551.

Több igében hangzófölvétel következtében a mássalhangzócsoporthoz megszűnt s így ezek hangzójukat később nagyrészt elvesztették. Vö. *enöklöttem* Tih.-k. 164; *eneclat* Marg.-l. 10; *enecl töncc* Münch.-k. 124;

eneklettek Corn.-k. 371; *erdemlettem* Debr.-k. III. 350; Érs.-k. I. 441; Pest.-k. 371; Péld.-k. III. 73; *erdömlöttem* Nagysz.-k. 81; *erdemlöttem* Érdy.-k. 513; *eerdemlöttem* Érdy.-k. 469; *erdemlettel* Érs.-k. I. 56; *eerdömlöttem* Czech.-k. 170; *erdemlöt* Érdy.-k. 340; *erdemlet* Corn.-k. 248; Horv.-k. 30; *erdemleth* Keszth.-k. 445; Virg.-k. 64; *erdemletted* Keszth.-k. 436; *erdemlötte* Érdy.-k. 440; *erdömlötte* Nagysz.-k. 324; Tih.-k. 85; *erdemlette* Corn.-k. 41; Dom.-k. 61; Horv.-k. 120; *erdemlettemk* Corn.-k. 227; *erdömlöttek* Debr.-k. I. 425; Tih.-k. 350; *erdemlettek* Tel.-k. II. 254; *erdemlettek* Horv.-k. 137; *erdemlevt* Dom.-k. 258; *eerdemlöt* Érdy.-k. 118; *erzötöl* Lobk.-k. II. 93; *erzöth* Nagysz.-k. 103; *erzötthek* Érs.-k. I. 442; *erzettek* Thewr.-k. I. 98, 442; *erzevt* Horv.-k. 131; *erzette* Szék.-k. II. 242; *gakorlotta* Bod.-k. 29; *gakorlota* Virg.-k. 50; *göttröttem* Döbr.-k. I.; *göttröttem* Döbr.-k. 98; *göttröttec* Debr.-k. II. 308, 309; *getrettenec* Bécsi.-k. II. 108; *gyettröttem* Jord.-k. 140; *göttrötte* Szék.-k. I. 71; *gyettröttelek* Érdy.-k. 342; *haylottam* Keszth.-k. 341, 342; Kulcs.-k. 307; *hailottam* Ap.-k. I. 89, 93, 97; Bécsi.-k. II. 196; *haylottal* Érdy.-k. 268; Nagysz.-k. 161; *haylot* Horv.-k. 105, 110*; *haylotth* Winkl.-k. I. 274; *hailottonc* Bécsi.-k. II. 155; *el hailottanac* Ap.-k. I. 106; *haylot* Lobk.-k. III. 258; *ingerlettem* Bod.-k. 33; *ingörölöttem* Szék.-k. II. 282; *ingörölöttünk* Tih.-k. 237; *yreghlettem* Gyöngy.-k. IV. 62 [*irellötte* Láz.-k. IV. 75]; *iegizötte* Debr.-k. I. 219; *yegzöt* Érdy.-k. 300; *iegzöt* Debr.-k. I. 51; *yegizöt* Debr.-k. I. 140; *karomlottam* Debr.-k. I. 66, 164; *karomlottal* Dom.-k. 308; *megkaromlotta* Bécsi.-k. II. 174; *megkaromlottanac* Bécsi.-k. II. 235; *megkaromlottac* Münch.-k. 68; *keuergöhöttem* Érdy.-k. 361; *kimlöttek* Debr.-k. I. 25; *kenzottatok* Weszpr.-k. I. 82; *kenzottak* Érs.-k. I. 65; *keenzottaak* Érdy.-k. 17; *kevényergevttem* Horv.-k. 102; *közelgettek* Érs.-k. I. 82; *meg maflottam* Ap.-k. I. 27; *merteklette* Horv.-k. 45; *morgottanak* Ap.-k. I. 74; *omloth* Debr.-k. I. 25; *orzaglot* Ap.-k. I. 53, 57*; Bécsi.-k. I. 47; *orzaglotth* Szék.-k. I. 125; *wrzohttak* Érs.-k. I. 104; *wrzohta* Érdy.-k. 638; *wruoflottam* Debr.-k. I. 179; *ozlot* Dom.-k. 6; *ozlottanak* Debr.-k. I. 71; *ozlottac* Nád.-k. 146; *öldöklöttec* Bécsi.-k. II. 262; *wrzohtaak* Érdy.-k. 403; *panazolttanak* Kulcs.-k. 198; *remenleth* Thewr.-k. I. 212; *remenlöh* Thewr.-k. I. 129; *romlottak* Bathy.-k. 242; *meg zegeenlötte* Nagysz.-k. 166; *Zerzettem* Ap.-k. I. 44; *zerzettem* Ap.-k. I. 94; Lobk.-k. I. 317; *zerzevttem* Horv.-k. 199; Péld.-k. I. 21; *zörzöttem* Tih.-k. 386; *zörzötteel* Érdy.-k. 497; *zerzettel* Ap.-k. I. 109; Érs.-k. I. 111; *zörzöt* Érs.-k. I. 22; Érdy.-k. 87; *zerzöt* Érdy.-k. 511; Nagysz.-k. 187; *zewrzöt* Érs.-k. I. 447; *förzöt* Lobk.-k. II. 37; *zörzöttenek* Tih.-k. 229; *zörzöttek* Tih.-k. 386; *zerzete* Thewr.-k. I. 216; *zerzette* Csem.-t. 21b; Corn.-k. 22; Érdy.-k. 53; Érs.-k. I. 120; *zerzette* Münch.-k. 67; *zeerzette* Érs.-k. III. 385; *zörzötte* Sim.-k. 1; Nagysz.-k. 337; Érdy.-k. 602; *zörzöte* Debr.-k. II. 272; *zörzötte* Érdy.-k. 3; Kriza.-k. 74; Czech.-k. 16; *zörzöttek* Érdy.-k. 20; *zerzöt* Nagysz.-k. 238; Érdy.-k. 666; *zörzöt* Érdy.-k. 598; *zörzöh* Érs.-k. I. 219; *Zewrzech* Érs.-k. I. 155; *tekozlottad* Debr.-k. I. 28; *eltekozlotta* Münch.-k. 147, 148; *thekozlotta* Nád.-k. 427; *tekozlottac* Bécsi.-k. II. 260; *terdeplet* Jók.-k. 34; *terdepplöt* Nagysz.-k. 372; *teuelgettel* Tel.-k. I. 66; *teuölgöttem* Nád.-k. 321; *tolwaylot* Lobk.-k. I. 205; *törölötte* Sánd.-k. 1; *iduezlötte* Nagysz.-k. 346; *vezerlettenek* Keszth.-k. 107; Kulcs.-k. 165; *Idwezlet* Érdy.-k. 252; de: *zerezte* Szék.-k. I. 110, 111; *zereztenek* Debr.-k. III. 328.

Utólag került a két mássalhangzós végű igék sorába az *öriz* ige, melynek a régi *örözötte* Szék.-k. I. 80; *örizöt* Münch.-k. 150; *mögörizöt*

Bécsi-k. II. 166; *örizett* Döbr.-k. 497 mellett *örzötteek* (Érs.-k. I. 183; *evrzewteek* Jók.-k. 63)-féle ragozása fejlődött ki, majd az *örizhez* hangzó nélkül járult a *-t* (pl. *evryzte* Dom.-k. 141) kivéve a 3. személyt az alanyi ragozás egyes számában s a melléknévi igenevet, melyek egyébként az előbbi csoportban is többször megtartották a tövéghangzót.

Kódexeink korában nagyrészt még megtartották hangzójukat az *-ng* végű igék s több oly mássalhangzócsoportha végződő ige is, melynek második tagja *d*, s melyek később rendszerint vagy minden esetben, vagy az egyesszám 3. személyét és a melléknévi igenevet kivéve minden esetben elvesztették a tövéghangzót. Példák: *kerdette* Érdy-k. 224; Szék.-k. IV. 325; *keerdötte* Érs.-k. I. 88; *kerdötteek* Érdy-k. 41; *kezdette* Döbr.-k. 521; Érdy-k. 228; Tel.-k. IV. 381; *kezdettek* Ap.-k. I. 10; *küldöttel* Ap. mélt. 52; *kyldötte* Érdy-k. 310; *kyldette* Érdy-k. 169; *küldötte* Tel.-k. I. 231; *keuldette* Lobk.-k. I. 280; *keuldette* Corn.-k. 214, 257; *köldötted* Debr.-k. III. 448; *mondotam* Lobk.-k. II. 100; *mondottam* Ap.-k. II. 140; Bod.-k. 24; Érs.-k. III. 342; Keszth.-k. 23, 70, 188; Kulcs.-k. 23; Lobk.-k. III. 257; Nád.-k. 196, 449; Vitk.-k. 29; Weszpr.-k. I. 39, 73; *mondottadh* Weszpr.-k. I. 84; *-mondotta* Batthy.-k. 56; Bécsi-k. II. 120; Debr.-k. I. 12, 28, 164; III. 399; IV. 494; V. 564; Dom.-k. 233, 249; Jók.-k. 15; Érdy-k. 50; Érs.-k. I. 38; II. 566; Kaz.-k. I. 37; Keszth.-k. 74; Kriszt.-é. 44; Láz.-k. IV. 62; Marg.-l. 61; Münch.-k. 70; Nád.-k. 166, 196, 529; Pozs.-k. II. 22; Szék.-k. I. 32; Tih.-k. 25; *mondota* Debr.-k. II. 266; *mondotak* Virg.-k. 62; *mondottak* Debr.-k. I. 98; Dom.-k. 276; Jók.-k. 80; Weszpr.-k. I. 84; *mondottaak* Érdy-k. 56; *mondottanak* Ap.-k. I. 74; Érdy-k. 173; Keszth.-k. 176; *mosdotta* Debr.-k. IV. 517; *zengöttek* Érs.-k. I. 305. A hangzó elveszésének oka a legnagyobb valószínűség szerint analógia. Az egyszerű *d*-re végződő igékben ugyanis kódexeink korában ingadozást találunk. A sg. 3. személyben van hangzó, a többiben rendszeren nincs; (vö. pl. *maradot* Nád.-k. 319; *tamadot* Nád.-k. 143; *-hasfadot* Nagysz.-k. 93; *oluvadot* Virg.-k. 101; *-zakadot* Nagysz.-k. 104; stb.) Ilyen váltakozás mellett *mondott* ∞ (*mondottam* >) *mondtam*, *küldött* ∞ (*küldöttem* >) *küldtem* stb. féle váltakozás is létrejöhetett. A *faragot* Érdy-k. 673 ∞ *faragtam* stb. féle váltakozás pedig az *-ng* végűekre hatott.

Ilyféle analógiás hatások okozták azt is, hogy a tövéghangzó kettős mássalhangzó után is kezdett kiesni. Kódexeink korában rendszeren még megtaláljuk. Példák: *allottam* Dom.-k. 145; Érs.-k. I. 524; Vitk.-k. 26; *allottal* Lobk.-k. I. 2; Nád.-k. 324; *allottaal* Érdy-k. 65; *allot* Ap.-k. II. 143; Bécsi-k. II. 242, 247; Debr.-k. I. 176, 215. Dom.-k. 186; Jók.-k. 84; Érdy-k. 25; Horv.-k. 184; Lobk.-k. I. 22; Münch.-k. 186; *alloth* Kulcs.-k. 1; Nagysz.-k. 215; Szék.-k. IV. 337; *[alot* Tih.-k. 189; Virg.-k. 56; Vitk.-k. 92;] *allottatok* Érdy-k. 172; *allottanak* Ap.-mélt. 24; *-allottac* Münch.-k. 123; *allotanak* Ap.-k. II. 145; *[alottac* Nagysz.-k. 394.] *Bezelletem* Ap.-k. II. 170; *bezellettem* Bécsi-k. II. 198; *bezellettel* Bécsi-k. 129, 171; *bezelléttel* Bécsi-k. I. 101; *bezellet* Münch.-k. 46; *bezzélet* Bécsi-k. I. 99; *bezellet* Keszth.-k. 26; Kulcs.-k. 26; *bezelet* Érdy-k. 592; *bezeellöt* Érdy-k. 644, 663; *bezellet* Ap.-k. I. 2; Érs.-k. III. 427; *bezellette* Bécsi-k. I. 99; *bezellette* Bécsi-k. II. 209; *bezeletette* Érdy-k. 271, 634; *bezellette* Szék.-k. I. 32; *bezelletec* Bécsi-k. II. 171; *bezellettek* Döbr.-k. 144; *bezellettec* Jók.-k. 95; *bezezellettek* Érdy-k. 252; *bezellettenek* Ap.-k. I. 2; *bézzellettenec* Bécsi-k. II. 190; *bezellettenek* Keszth.-k. 82; Kulcs.-k. 82; *feddötte* Érdy-k. 497; *függöt* Nagysz.-k. 320; *hallotta-*

tok Érs.-k. III. 355; *hallottam* Dom.-k. 248; *hallot* Thewr.-k. III. 285; *illöttem* Debr.-k. V. 574; *illöth* Nagysz.-k. 347; *kellöt* Szék.-k. II. 269; *kelletet* Döbr.-k. 513; *onzollottam* Ap.-k. I. 90; *onzollotta* Bécsi-k. I. 89; *onzollottuk* Bécsi-k. I. 99; *öttötél* Láz.-k. VI. 185; *predikallottam* Weszpr.-k. I. 67; *predicallot* Corn.-k. 376; Depr.-k. V. 618; Érs.-k. II. 438; *predicallot* Tih.-k. 83, 84; *predycalloth* Érs.-k. I. 38; *predicallottonk* Horv.-k. 184; *seggellet* Ap.-k. I. 42; *seggel* Ap.-k. I. 54, 79; Dom.-k. 180; *segeellette* Erdy-k. 53; *segheellöt* Erdy-k. 514; *-zallottam* Bécsi-k. II. 242; Érs.-k. I. 56; II. 558; Nád.-k. 17; *zallohtam* Érs.-k. III. 382; *zallot* Ap.-k. I. 124; Corn.-k. 84; Debr.-k. I. 11; Dom.-k. 312; Erdy-k. 116; Érs.-k. II. 556, 560, 565; III. 355; Horv.-k. 216; Münch.-k. 26; Nád.-k. 548; *zalloth* Debr.-k. I. 75; Érs.-k. II. 574, 575; Keszth.-k. 369, 370; Kriszt.-é. 19; Kulcs.-k. 337; Pozs.-k. II. 23; Szék.-k. II. 310; *szallot* Batty.-k. 151, 261; [*zalog* Virg.-k. 36.]; *zaalloth* Sánd.-k. 1; *zallotta* Szék.-k. I. 16; *zallottak* Corn.-k. 171; Kriszt.-é. 24; *-zallottanac* Münch.-k. 214; *zallottanak* Birk.-k. 2; *fallottanak* Lobk.-k. II. 80; *zallot* Corn.-k. 362; Dom.-k. 58, 241; [*zaloth* Érs.-k. III. 325]; *tökkellet* Döbr.-k. 277, 346, 347; *tökillet* Döbr.-k. 84; *tevkellette* Dom.-k. 28; *ellettek* 'ültek' Ap.-k. I. 31; *walloth* Czech.-k. 116; *vallottad* Nagysz.-k. 144; *vallot* Nád.-k. 222, 296; *varrot* Marg.-l. 68. Amint példák is mutatják, az analógia itt nem hatott egyformán; egyes szavakban (pl. *függ*, *kell*, *vall*) a hangzó megmaradt, más szavakban elveszett.

Az egy mássalhangzón végződő igék a ragos alakokban az egytagú *t* végűek kivételével már kódexeink korában is ritkán mutatnak tővéghangzót, a sg. 3. személyben azonban rendszeren megtartják, csupán a *j*, *l*, *ly*, *n*, *ny*, *r* végűeknél hiányzik gyakran még ekkor is a hangzó. A régi nyelvben a melléknévi igenévnél is megvan a törekvés a tővéghangzónak a képzős, ragos alakokban való kivetésére, ezt azonban sokszor megakadályozza a képző és rag nélküli alak analógiás ereje. Az egytagú *t* végű igék után a régi nyelv az esetek túlnyomó részében megőrzi a hangzót, de megindul már ennek kiesése is.

Példák oly esetekre, midőn kódexeinkben egy mássalhangzó után is van tővéghangzó a perfectumban: (mai hiányzó hang helyén) *akadot* Erdy-k. 213; *akadoth* Keszth.-k. 14; *akarattatok* Erdy-k. 245; *aradot* Erdy-k. 569; *arradot* Dom.-k. 121; *bagyadot* Érs.-k. II. 437; *bagyadoth* Winkl.-k. I. 116; *-bağadot* Nagysz.-k. 7, 48; *eebredet* Csem.-t. 12b.; *ebredet* Erdy-k. 170; *epenöt* Erdy-k. 561; *epedet* Érs.-k. I. 82; *eredeth* Debr.-k. IV. 531; *eredet* Münch.-k. 53; *eredet* Münch.-k. 99, 147; *eredöt* Lobk.-k. II. 127; *faradot* Peer.-k. I. 93; Virg.-k. 131; Weszpr.-k. I. 11; *faradott*-Jók.-k. 81*; *faradoth* Debr.-k. IV. 516; Érs.-k. I. 82; *felelet*-Jók.-k. 42, 95; *fonnádot* Nagysz.-k. 7, 48; *fordolot* Jók.-k. 2; *fuladot* Láz.-k. IV. 133; V. 256; *geriedet* Ap.-k. I. 35; Döbr.-k. 254; *gyvladot* Corn.-k. 327; Péld.-k. I. 31; *-haladot*-Jók.-k. 28; *le hanyot* vetőth Erdy-k. 640; *-hafadot* Nagysz.-k. 93; *hafadoth* Erdy-k. 242; *híruadot* Lobk.-k. I. 209; *heruadot* Nagysz.-k. 7; *hyrhödöt* Erdy-k. 503; *yedet* Lobk.-k. I. 217; *iyedet* Horv.-k. 101; *yelenet* Jók.-k. 19, 61; *keret*-Jók.-k. 142; *maradot* Jók.-k. 72; Szék.-k. II. 237, 266; *oludot* Ap.-k. I. 30; Erdy-k. 440; *oludoth* Virg.-k. 101; *rodhadot* Corn.-k. 97; *rotadot* Debr.-k. I. 131; *rettenet* Jók.-k. 41; *-zakadot* Erdy-k. 127; Kaz.-k. I. 132; Nagysz.-k. 104; Virg.-k. 108; *zarradot* Nagysz.-k. 153; *zalog* Ap.-k. II. 135; Jók.-k. 70; *zoloth* Érs.-k. I. 129; III. 347; [*zolloth* Érs.-k. I. 129; III. 347]; *zwnyadot* Erdy-k. 444, 449; *zwnyadoth* Érs.-k. I. 352; *tamadot* Ap.-k.

I. 40; Batthy.-k. 165*, 437; Bécsi-k. II. 150, 211; Corn.-k. 15; Debr.-k. I. 50, 51; VI. 402; Dom.-k. 76; Érdy-k. 120; Horv.-k. 144, 173; Münch.-k. 33, 76; *tamadoth* Érdy-k. 164; Érs.-k. I. 105; III. 339; Pozs.-k. II. 22; *thamadoth* Peer-k. I. 85; *vylagoffolot* Jók.-k. 77; *verradot* Érdy-k. 153, 191, 456; *vyrradot* Érs.-k. I. 162; *virradot* Lobk.-k. I. 197, 203; (ma is meglevő tövéghangzó helyén) *adot* Érdy-k. 166; *afoth* Érdy-k. 292; *egót* Érdy-k. 299; *enghedót* Érdy-k. 428; *epedet* Érs.-k. I. 82; *efett* Érdy-k. 246; *efót* Nagysz.-k. 47; *esedőzöth* Czech.-k. 189; *fagyot* Nagysz.-k. 86; *faragot* Érdy-k. 673; *fedőzót* Döbr.-k. 373; *feyezót* Érdy-k. 95; *ffeerközót* Érdy-k. 530; *fyzetót* Érdy-k. 91; *fogadot* Érs.-k. II. 557; *foyyot* Érdy-k. 412; *főzót* Bécsi-k. II. 176; *gőzöth* Szék.-k. V. 348; *gimöl-cözót* Münch.-k. 38; *gyevelekevezot* Corn.-k. 200; *g'crezót* Nagysz.-k. 53; *gyerriözót* Érdy-k. 121; *hagyot* Dom.-k. 254; *hozot* Dom.-k. 246; *hullatoth* Érs.-k. III. 317; *illatozot-* Nagysz.-k. 35; *ymadot* Érdy-k. 468; *ked-uezót* Szék.-k. II. 263; *kötöth* Nagysz.-k. 296; *közelgetót* Érdy-k. 3; *megkülömbözót* Bécsi-k. II. 311; *küzödöt* Bécsi-k. II. 197; *lakozoth* Érs.-k. III. 333; *lepót* Nagysz.-k. 129; *mutatot* Dom.-k. 94; *mewetót* Érdy-k. 647; *neezót* Érdy-k. 647; *oluafo* Dom.-k. 254; *ragadot* Érdy-k. 278; *rakot* Érdy-k. 168; *zeretót* Lobk.-k. II. 174; *zókót* Nagysz.-k. 81; *el-tauozot-* Nagysz.-k. 144; *tűzót* Érdy-k. 483; *öldözót* Ap.-k. I. 81; *ythközót* Érdy-k. 607; *vuöltöt* Bécsi-k. I. 73.

Példák oly esetekre, midőn a tövéghangzó egy mássalhangzó után a perfectum *t(t)*-je előtt hiányzik: *attal* Corn.-k. 35; *akarta* Érdy-k. 45; *el bagyattac vala* Guary-k. 113; *betegwlt* Érs.-k. I. 74; *čaltal* Nagysz.-k. 66; *eelt* Érdy-k. 7; *emette* Dom.-k. 5; *megfarrattam volna* Nagysz.-k. 87; *fogattam* Dom.-k. 212; *fontaak* Érdy-k. 495; *gyont* Dom.-k. 253; *elhattam* Nagysz.-k. 54; *haznalt* Érdy-k. 7; *el hyrhet* Érdy-k. 283; *imadtak* Kaz.-k. I. 12; *jndult* Dom.-k. 119; *yfmeritte* Érdy-k. 41; *keztte* Érdy-k. 215; *keevantha* Érdy-k. 237; *marattal* Érdy-k. 264; *ment* Dom.-k. 125; *montaak* Sánd.-k. 27; *wolt* Érdy-k. 244; *newelt* Weszpr.-k. I. 3; *nyelt* Érs.-k. I. 73; *űert* Münch.-k. 155; *öltte* Érdy-k. 179; *ölelth* Nagysz.-k. 54; *parančolt* Tel.-k. I. 180; *elragattakvala* Nagysz.-k. 145; *raktaak* Érdy-k. 226; *ffel ferdült* Érdy-k. 495; *zakattam* Nagysz.-k. 145; *el zakattak* Érdy-k. 25; *zakat* Érdy-k. 21; *el zaarrat* Sánd.-k. 16; *zewettem* Nagysz.-k. 72; *zoltam* Winkl.-k. I. 168; *zolith* Tih.-k. 169; *zoptaal* Érdy-k. 111; *talalt* Érdy-k. 46; *fel tamattam* Érs.-k. II. 563; *el tewettek*-Thewr.-k. 256; *waczoralt* Érs.-k. I. 73; *valtam* 'voltam' Kulcs.-k. 88.

Példák az egytagú *t* végű igékre: *fwtotalt* Érs.-k. III. 357; *fwtotta* Érs.-k. II. 428; *fwtot* Dom.-k. 61; *fwtottak* Dom.-k. 211; *kötötte* 1587, OklSz., *latottam* Péld.-k. II. 47, 52; *Latottal* Dom.-k. 292; *latotta* Dom.-k. 289; Horv.-k. 198; Marg.-I. 193, 204; *melewtt* Érdy-k. 130; *Jtötte* Érs.-k. I. 158; *ötöt* Döbr.-k. 81; *yttette* Lobk.-k. I. 285; de: *-futtam* Ap.-k. I. 3, 7, 88, 115; Nád.-k. 557; *futtal* Ap.-k. I. 86; Bécsi-k. I. 4; Nád.-k. 555; Nagysz.-k. 54; *futtak* Lobk.-k. III. 179; *ywttak* Peer-k. I. 6; *wtttac* Guary-k. 91; *kettek* Debr.-k. VI. 630; *be köttek wolt* Érs.-k. I. 71; *kwettc* Jók.-k. 144; *lattam* Kulcs.-k. 98; *nittam* Nagysz.-k. 72; *-űitta*-Münc.-k. 190.

Adatok a melléknévi igenév *t(t)*-je előtti tövéghangzóra egyszerű mássalhangzó után: (mai hiányzó hang helyén) *dagadot* Dom.-k. 161; *edefewlewtt* Érdy-k. 143; *emelet* Jók.-k. 34*, 63; *felemelet* Jók.-k. 4*, 64; *felemeletlenny* Jók.-k. 64; *meg faradottat* Nagysz.-k. 38; *faradot* Érs.-k. III. 366, 397; Tel.-k. I. 61; *-farradot* Dom.-k. 139, 243; Nagysz.-k. 36;

Peer-k. II. 208; -*farradoth* Nagysz.-k. 86; *feledőth* Nagysz.-k. 356; *fezewlet* Jók.-k. 8; *fezewlet* Érdy-k. 65, 259; *furot* Jók.-k. 8; *meg gyv-ladot* Ers.-k. III. 387; -*hafadoth* Nagysz.-k. 51, 144; *heruadothnac* Nagysz.-k. 4; Thewr.-k. I. 214; *heruadot* Csem.-t. 19b.; Kriza-k. 54; *hyruadot* Lobk.-k. I. 345; *heruadot* Winkl.-k. I. 86; *gyrot* Lobk.-k. III. 253; *ygerett* Jók.-k. 26; *yelenet* Jók.-k. 135; *mégielénetemec* Bécsi-k. I. 79; *kolczolot* Jók.-k. 23; *maradot* Batthy.-k. 248; Göm.-k. IX. 106; *nyeret* Jók.-k. 103; *nyret* Ers.-k. III. 349; *olwadot* Lobk.-k. II. 172; *ragadot* Bécsi-k. II. 107; Thewr.-k. I. 61; *be rekedet* Lobk.-k. I. 314, 345; -*zakadot* Bécsi-k. II. 114; Kriza-k. 54; *zolat* Ap.-k. II. 135; *zwnyadot* Dom.-k. 262; *tamadot* Batthy.-k. 358; Horv.-k. 58, 126, 169, 173, 212; Nagysz.-k. 162; Virg.-k. 129; *tamadoth* Thewr.-k. I. 58, 147; *tewedot* Érdy-k. 104; *tewedőt* Érdy-k. 410; (mai hangzó helyén) *adottak*-Nagysz.-k. 327; *akaztalott* Jók.-k. 9; *alkotot* Tel.-k. I. 187; *megh alazoth* Thewr.-k. I. 228; *meg azot* Dom.-k. 280; *atkozot* Bod.-k. 25; Érdy-k. 13; Nád.-k. 105; Nagysz.-k. 240; *athkozoth* Ers.-k. I. 158; *eeltetöt* Érdy-k. 118; *epedöt* Érdy-k. 570; *efewtt-* Thewr.-k. III. 293; *fegyelmeezewtnek* Horv.-k. 249; *feyezöt* Érdy-k. 10; *fertőzötnek* Döbr.-k. 305; *fyzöt* Érdy-k. 643; *fyzetöt* Érdy-k. 28; *gyezetnek* Ers.-k. III. 354; *hağot* Nagysz.-k. 54; *halottaybol* Ers.-k. I. 104; *holotak*- Vitk.-k. 23; *karhozott-* Érdy-k. 79; *kemenyödöt* Thewr.-k. III. 294; *kereşöt* Erdy-k. 20; *kőtözöt* Münch.-k. 44; *kőtöt* Erdy-k. 103; *kylembözöt* Erdy-k. 351; *řtötth* Szék.-k. I. 57; *zaka-dozot* Dom.-k. 280; *zenvedőtthnac* Nagysz.-k. 20; *zokot* Dom.-k. 62; *zylöt-tem* Nagysz.-k. 151; *zeköt* Erdy-k. 633; *zomorodot* Lobk.-k. I. 345; *tömőcezewt* Ers.-k. III. 355; *vetötteknek* Erdy-k. 33; *vezőtth* Nagysz.-k. 78. Nincs hangzó a melléknévi igenév *t(t)* jele előtt sokszor a ragozatlán alakban sem egyszerű mássalhangzó után; pl.: (mai tövéghangzó helyén) *alaztakot* Döbr.-k. 216; *alaztnak* Tih.-k. 60; *Atkoztak* Bod-k. 26*; Erdy-k. 13*; Lobk.-k. I. 322*, 329*; Sánd.-k. 20; *Atkoztak* Batthy.-k. 307; *atkoztak* Szék.-k. IV. 326; VI. 373; Tel.-k. II. 264; *atkoztac* Nád-k. 100; Nagysz.-k. 175, 238; *athkoztak* Keszth.-k. 328, 343; Kulcs.-k. 316; Virg.-128; *atkoztat* Corn.-k. 87; Döbr.-k. 178, 519; Ers.-k. I. 6, 40; *atkoztai* Nagysz.-k. 327; *atkoztay* Erdy-k. 6; *atkozty* Debr.-k. III. 464; Láz.-k. V. 290; *el esteket* Döbr.-k. 423; *esteketh* Keszth.-k. 399, 401; *meg fogtath* Winkl.-k. I. 312; *meg fojatkosztakat* Batthy.-k. 248; *hegezteket* Döbr.-k. 474; *karhoztak*- Batthy.-k. 5; Bod.-k. 18; Corn.-k. 181; Debr.-k. III. 395; Erdy-k. 11; Kaz.-k. I. 133; III. 201; Lobk.-k. I. 306; Nád.-k. 80; Nagysz.-k. 321; Tel.-k. II. 248; *karhoztak* Debr.-k. III. 395; Nagysz.-k. 322; *karhozthak*- Ers.-k. I. 16; *carhoztak* Guary-k. 37; *karoztak* Kaz.-k. III. 193; *karhoztaak*- Sánd.-k. 20; *kaarhoztak*- Szék.-k. I. 229; *karhoztath* Nád.-k. 86; *karhoztnak* Tih.-k. 138; *kőtözteket* Tel.-k. I. 164; *meg ewedezt* Ap.-k. II. 146; *el ragattat* Döbr.-k. 254; *zakadoztak* Marg.-I. 39; *zarmaztath* Keszth.-k. 433; *zarmaztak*- Vitk.-k. 104; *zerezteket* Döbr.-k. 474; *elew zylteeth* Keszth.-k. 283; *elew zylteeth* Kulcs.-k. 339; *vafzatakath* Keszth.-k. 401; *vetteknek* 'vetetteknek' Bécsi-k. II. 111; (ma is hiányzik a hangzó) *cinaltak*-Tih.-k. 316; *meg dyhet* Erdy-k. 270; *eert* Horv.-k. 243; *emelt* Horv.-k. 243; *farattak*-Czech.-k. 49; *For-dult* 1522, OklSz.; *fenhth* 1518, 'font'; *geñet* Nád.-k. 366; *haznaltnac* Lobk.-k. II. 34; *meg heruatnak* Kaz.-k. I. 84; *megheruat-* Nád.-k. 352; *meg hirvadit* Lobk.-k. I. 209; *megholt* Nád.-k. 4; *yrth* Erdy-k. 3; *lan-kattak* Tel.-k. IV. 377; *lankat* Lobk.-k. II. 117; *kimultnac* Tel.-k. I. 57; *meg nehezöttec* Tel.-k. I. 188; *meg nyilt* Dom.-k. 39; *ky nyiltth* Thewr.-k.

I. 214; *meg puztvlt* Dom.-k. 69; *zakattak* Tih.-k. 13; *zolgalt*-Tih.-k. 169; *meg vtalt* Dom.-k. 374.

Mind e példák bizonyosága szerint kódexeink korában a melléknévi igenév alakjai még a tövéghangzó kiesése tekintetében is a perfectumhoz hasonlóan fejlődtek.

Hogy a hangzó kiesése a *t(t)* képző előtt a továbbképzett vagy ragozott alakokban indult meg elsősorban, s ezekből terjedt azután a ragtalan alakba, azt még az *-at*, *-et* képző egyes példái is mutatják. A *t* után következő *v* eltűnése vagy *u*-vá (majd *o*-vá) válása után továbbképzett vagy ragozott alakokban itt is megkezdődött a hangzó kiesése: *chudaltus* KT.; *alasztos* Nagysz.-k. 362; *haznaltoffaga* Ers.-k. I. 19. Sőt analógia útján a ragtalan alakban is kieshetett: *nap kelth* Schlsz. Váltakozás van már kódexeink korában is az ilyen alakokban: *iltem*-Döbr.-k. 46; ∞ *iletemnek* uo. 76.

Ami mai nyelvjárásainkat illeti, a meglevő tövéghangzó minősége a mult idő és a melléknévi igenév esetében általában középzárt-ságú. Az *e*-ző nyelvjárásokban itt is, mint minden más esetben, *ē* helyett *e* van, a Királyhágón túl pedig ezen kívül még *o* helyett *a* is, vö. pl. *maradatt*, *mutakazatt*, *tarlattam*, *lakatt*, *hallattam* Szováta NyF. XIII. 27; *tudatt*, *futattak*, *szóllatt* Kisküküllő m. NyF. XIII. 30; *süettem*, *üettem* Alsófehérm. Nyr. XXV. 346; Tárkányon többeli *ē* után megmaradt az *ē*: *mászatt*, *gyütatta*, *bögett*, de *kētētē* Nyr. XLIII. 162; a moldvai csángó nyelvjárásban *o*-ból *ā* lesz, ha az előző szótagban nincs *o*; pl. *bīrkāzatt* Nyr. XXXVII. 303. Általános a nyílt *a*, *e* az *-at*, *-et* képzőben, csupán Moldvában fordul elő itt is többeli *o* után *o*: *porogšolot* Nyr. XXXVII. 200.

Ami a tövéghangzó meglétét vagy hiányát illeti, a *v* tövek egyes csoportjaiban a mult idő és a melléknévi igenév *t(t)*-je előtt nagyrészt hiányzik a hangzó. Így még az analogikus *evett*, *ivott* helyén is *gya*; kori a hangzónélküli alak; vö. *ett*, *itt* Mátészalka Nyr. XXVI. 499; *ēt—ött* Szakadát MNyv. VI. 306; *ēt*, *itt* Gyergyó Nyr. XXXV. 192-*ēt*, *t* Szlavonia Nyr. XXIII. 264; *ett* Zilahvidék Nyr. XXVII. 496; Alsófehérm. Nyr. XXV. 348. Csupán az egyesszám 3. személyébe s a melléknévi igenévbe hatolt be itt-ott analógiás úton a tövéghangzó, így az *evett*, *ivott* alakokon kívül részben az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövekbe is: pl. *feküdet* Alsófehérm. Nyr. XXV. 348 s néha egyéb igealakokba is: pl. *tövött*, *vövött* Baranyaózd Nyr. XXVII. 209. Az ilyen alakokban, mint *ivutt*, *hiutt* Szakadát MNyv. VI. 307, *ivutt*, (de *ett*, *itt* is) Törös: Beregszászi nyelvj. 22; *ivutt* Zilahvidék Nyr. XXVII. 492; *ivutt*, *hivutt* Lozsád Nyr. XXII. 357, a hangzó a *v* hang, illetőleg előzőjének folytatása is lehet, a *v* pedig egyéb analógiás hatások révén került ismét be ezekbe a változatokba. Valószínűleg ilyen eredetűek a Felső Órvidéken előforduló *mēghiott*, *riott*, *belebujott* példák is (Nyr. XXXII. 85).

Egyébként egyes cons. + *d* és *ng* végű igék kivételével (de l. *mondotta* Szakadát MNyv. VI. 307) megmaradt a tövéghangzó kettős mássalhangzó után. De ha a mássalhangzó csoport egy magánhangzó közbejöttével megszűnt, akkor az egyesszám 3. személye és a melléknévi igenévben nem minden esetben, egyébként pedig mindig kiesett a hangzó. Egyes igéknél a szerint, amint hangzóvesztökké váltak, vagy nem, kétféle változat is kifejlődhetett. (Vö. *ögyelgēttem*, *meccsēplētē* Palócság Nyr. XXII. 461; *szērēttem*, *szērētted*, *szērētētē* és *szērēz-*

tem, szērzed, szērzte RADVÁNYI: Ipolyszalkai nyelvj. 8; *ugortam, ugortál, ugort, ugortunk, ugortatok, ugortak* Nagykanizsa NyF. XLVIII. 28.)

Ingadozás van kettős mássalhangzó után is; vö. *várrottuk, be-szellött, segéllöttem, kiessette magát* Halmágy NyK. XXXI. 386; *nyíllott, düllött, szóllott* Göcsej Nyr. XIII. 310, 311; *kinyíllott, szóllott* Moldva Nyr. IX. 485, 486; viszont: *meghalltam, meghallottam* Moldva Nyr. IX. 486.

Nem látható egyforma alakulás egyszerű mássalhangzón végződő igéknél sem. A *j, l, ly, n, ny, r* végű igékben a tővéghangzó hiányzik még az egyes 3. személyben és nagyrészt a melléknévi igenévben is. (l. pl. *megért, megérett* Tárkány Nyr. XLIII. 163; kivételek a mássalhangzó megkettőződése esetében s néhány más példában: *tojott* Moldva Nyr. IX. 485; *nyúlatt, nyúlt, fonyott* Mátusföld Nyr. XX. 119; *gyülett, gyült* Lozsád Nyr. XXII.) A legtöbb egyszerű mássalhangzó után az egyesszám 3. személyében és a melléknévi igenévben megmaradt, egyébként pedig kiesett. Sok *d* végű ige után azonban a melléknévi igenév esetében rendszerint (de: *íjdedt* Göcsej Nyr. XIII. 311), egyébként pedig a nyelvjárások egy részében a mult időben is kiesett a hangzó. (De vö. *maradott* Szováta NyF. XIII. 27; *haladott, kiszáradott, maradott, mégjedt, (szabadott)* Szakadát MNyv. VI. 307; *maradatt, apadatt* Alsófehérm. Nyr. XXV. 348; *szaladott, maradott, elfáradott* NyF. XIII. 40). A *t* végű igék közül megmaradt az eredetileg két mássalhangzóra végződő *-ít* végűekben, egyéb *t* végű igék után azonban csak nyelvjárásaink egyik részében maradt meg a tővéghangzó. Sok nyelvjárásban a hangzó *t* után (főkép egytagú igéknél) kiesett, csak az alanyi ragozás egyesszám 3. személyében s a melléknévi igenévben maradt meg, de az előbbi esetben nem mindig. Példák: *üttő, megkötök, vettek, vetettek* Felső-Órvidék Nyr. XXXII. 85; *futtam, futtál, futunk, nyittam, ütted, vette, vettük, vettétek, vették*; ige a köt is Baranya-ózd Nyr. XXVII. 209; *futtam, vettem* Nagy, Csökölyi nyelvj. 17; *vetem, vetel, vet v. vetét, vetünk, vetetek, velek*; *köt, süt* is így; (Rétfalun és Korógyon *tt*-vel) Szlavónia Nyr. XXIII. 262; *köttem, süttem, vettem, nyittam, üttem*; *üttél, (ütött), üttünk, üttetek, üttek*; a többit is így; tárgyas: *üttem, ütled, ütte, üttük, üttétek, üttek*; a többit is így; Ada Nyr. XXVII. 403, 409; *köttem, köttel, kötött, köttünk, köttetek, köttek*; *köttem, kötted, kötté, köttük, köttétek, kötték*; ugyanígy: *fut, jut, nyit, vet, üt*; Palócság Nyr. XXII. 461, 464; l. még Heves m. NyF. XVI. 20; *üttem, ütted, ütte* Fogaras Nyr. XLII. 109; *üttem, köttem, elvettem, futtam* Gyergyó Nyr. XXXV. 192; *futtam, üttem, köttem* Csikszentdomonkos Nyr. XXXII. 192; l. még hasonlókat Nagybacon Nyr. XLV. 110; Halmágy NyK. XXXI. 386; Szakadát MNyv. VI. 307; l. még: *bocsáttam, bocsátál* stb. Mátészalka Nyr. XXVI. 544.

Az *-at, -et* képző esetében csak néhány elszigetelten fejlődő hangzónélküli alak maradt meg: *hitvès, sè ète, sè ita; éttében, holtig, jártában-keltében, fogytán, léptén*-nyomon, *láltára, neveltében* NyH.⁶ 88.

Megnyúlt a hangzó a népnyelvi szakadát, hófuját alakokban, melyeknek *á*-ját SIMONYI az *-ás* képzőből magyarázta. (Vö. TMNy. 479; Nyr. XXXVI. 244.)

Mellőzve néhány csekélyebb jelentőségű vagy nem eléggé tisztázott (pl. *-dék* ∞ *-dok, -éek* ∞ *-ok*) igéből való névszóképzőt, foglaljuk össze röviden azokat a tanulságokat, melyek a tárgyalt esetekből tő-

véghangzóink általános fejlődési törvényeire vonatkozólag kikövetkeztethetők: A *v* tövű igék után következő nyílt hangzó magyarázza meg a *-vény* és *-mény* képzők előtti nyílt *e-t* a *-vány* és *-mány* előtti *o-val* szemben, azonkívül itt kereshető az *-at*, *-et* képző nyíltságának oka is. Gyakran szerepel itt is a nyílthangzós *s* az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedés is, mellyel a föltételes mód jele *s* ezzel kapcsolatban a főnévi igenév képzője előtt mutatkozó nyílt hangzót is lehet megmagyarázni. Így vált egészen külön a főnévi igenév az *-n* képzőtől és 3. személyű igeragtól, melyek előtt a zárt *s* az ezt követő középzártságú hangzók váltak kiegyenlítődéssé folytán általánossá. A tövéghangzók kiesésének szempontjából a múlt idő *s* a melléknévi igenév *t(t)* képzőjének története mutatja világosan, mint terjedt át a hangkiesés azokból az esetekből, melyekben hangtörvényszerű, mind tágabb és tágabb területekre.

X.

Az igeragok között az *-n* és a *-nak*, *-nek* ragokon kívül szerepe van még a tövéghangzónak az egyessz. 1. sz.-ű *-k* és *-m*, 2. sz.-ű *-d*, *-l*, *-sz*, *-lak*, *-lek*, a többessz. 1. sz.-ű *-nk* s 2. sz.-ű *-tok*, *-ték*, *-tők* igeragok előtt.

Mind e ragok előtt, amennyiben van hangzó, sajátoságos kétirányú kiegyenlítődést látunk, melyet azonban másféle analógiás hatások nem engednek egészen érvényre jutni. A jelentő mód jelen idejében *s* a régi jövő időben általában középzártságú tövéghangzó állapotik meg, így egyes ragok előtt a *v* tövek után is, a felszólító módban *s* a múlt időben viszont nyílt a tövéghangzó.

Így az első csoportba tartozó igealakokat legrégebb emlékeinkben zárt tövéghangzóval is találjuk. Példák: *ozuk* ÓMS.; *wrółuck* Virg.-k. 100; *wrulck* Virg.-k. 67; *werethul* ÓMS.; *emdul* HB.; *dichekudul* Virg.-k. 66; *meg koronasztatul* Winkl.-k. III. 362; *eliz* 'élsz' Lobk.-k. I. 344; *tudum*, *e[m]elrum* KTSz.; *atallum* Németújv. Gl.; *Megmosum* M. A. 3 NyK. XXIV. 216, 217 (vö. MELICH: MNyV. IX. 301); *ketelkudum* Ers.-k. III. 318; *reemmenkudum* Ers.-k. III. 318; *gondolkodum* Fest.-k. 251; *gyu-niwrkudum* Virg.-k. 67; *ulud* ÓMS.; *giuzud* Virg.-k. 91; *terhelletud* kirg.-k. 91; *viendutuk* Virg.-k. 32.

A felszólító módban ugyanekkor már középzártságú a tövéghangzó, amint ezt a HB. *uimaggomuc* alakja mutatja.

A felszólító módban a nyílt hangzót tehát középzártságú hang előzte meg éppúgy, mint a *v* tövű névszóknál. Mivel most a felszólító mód jele eredetileg **-γ* volt, tehát ugyanaz a hang, mint a *v* tövek egy részében, melyből *j-n* keresztül fejlődhetett a *z* akkor, amikor az előtte való tövégi magánhangzó kiesett, lehetséges, hogy ebben a körülményben kell a tövéghangzó e módosulásának okát látnunk.

A múlt idő esetében későbbi analógiás alaklással van dolgunk, éppúgy mint a birtokos személyragok előtt is, *s* a nyílttáválás az ige-név melléknévi természetével függ össze. Esetleg eredetibb zártabb alakoknak tekinthetők a következők: *weetkeztóm* Ers.-k. I. 537; *yelenttőd* Veszpr.-k. I. 109. A ma néhol *á* után előforduló *o* (pl. *lítottm*

Szigetköz, NyF. 10) újabb hangváltozás eredménye; a moldvai csángók-nál pedig többeli o után itt is o van; pl. *bontottom, dobtom* stb. Nyr. XXXVII. 200. Hasonló esetek találhatók e nyelvjárásokban a felszólító módban is; pl. *csinájjok* Szigetköz. NyF. XXXVIII. 10.

A jelen és jövő időben a ritkán előforduló nyilttáválás nyilthangzós illeszkedés következménye; pl. *Akarade* Debr.-k. V. 584 (∞ *Acarode* uo. 585); *lakozandal* Bécsi-k. I. 2. Mai *e*-ző nyelvjárásainkban *ë* helyén itt is *e* van, a Királyhágón túl pedig *o* helyén is rendszeren *a*. Pl. *adam, kötem* Domokos Nyr. XLII. 10, 11; *tudam* Lozsád Nyr. XXII. 409; *köszenem* Alsófehér m. Nyr. XXV. 346; *küdem, tudhatam, választam* Szóvata NyF. XIII. 27; Tárkányban azonban *ë* után *ë* maradt; pl. *kéték, de ülek, rugam* Nyr. XLIII. 162.

Ezt az általánosabb jellegű fejlődést azonban az egyes ragok előtt egyéb analógiás alakulások módosították, azonkívül sok esetben kiesett, egyes esetekben pedig megnyúlt a tövéghangzó.

A *-d* személyrag előtt a jelentő módban csak ritkán esett ki a tövéghangzó; kódexeink korában néha az *e* kérdőszóeska előtt *d* után: *ladde* Debr.-k. III. 517 (∞ *latode* 521); *tudde* Ap. mélt. 32; *Tude* Virg.-k. 61; s a *-hat, -het* képző után: *tanolhad* Guary-k. 64; *nithhad* Debr.-k. III. 419. Mai nyelvjárásainkban is *-d, -t* után fordul elő hasonló változás: *ládd* ,látod' Kecskemét, Nyr. IX. 361; Mátýusföld Nyr. XX. 119; Mátészalka Nyr. XXVI. 499; *tudhadd, várhadd* Répcevidék Nyr. XX. 370; *vihedd* Ada Nyr. XXVII. 409.

Nyelvemlékeink korában nagyrészt megvan még a tövéghangzó a felszólító módban is, *-d* előtt (vö. pl. *kynuhhad, thekunhed* ÖMS., *viselled, turied, weged* KTSz.). A hangzó kiesése itt analógiás alakulás eredménye, melynek kiindulópontja kódexeink adatai alapján az *sz-szel* bővülő *v* tövek. Ezek eredetileg ugyanis magánhangzóra végződtek (*te-, le-* stb.; vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317), a felszólító γ módjel az utána következő hangzóval a magánhangzóhoz járult s azután ezzel együtt hosszú magánhangzóvá olvadt össze egész hangtörvényszerűen (l. előbb). Mivel pedig az egytagú *-d* végű igék analógiájára *gy-és* felszólítójuk is keletkezett, a *téd > ted* ∞ *tegyed* félek hatása alatt a többi igéknek is kettős felszólító alakjai keletkeztek, melyekhez később jelentésbeli különbség is járult. (Bővebben l. MNyv. XXI. 40).

A hajdudorogi nyelvjárásban előforduló *mondtád, megirtád, láttád* féle megnyúlt hangzójú alakokat a TMNy. (615) a *mondtal* stb. félek analógiás hatásával magyarázza.

A többesszámi *-tok, -ték, -tök* rag előtt is végbement a kétirányú fejlődés, ez a *v*-tövekre azonban már nem hatott, mert az olyanféle alakokban, mint pl. *hiotoc* Bécsi-k. I. 3, az *o* a *v* magánhangzóvá válása folytán keletkezett *u* hang fejleménye. A mult időben és a felszólító módban a nyilt hangzó meg is maradt minden esetben. Az ilyen eset, mint *ne feljöttek* Weszpr.-k. I. 90, talán még a felszólító mód régibb középzártságú tövéghangzójával van összefüggésben (Vö. MELICH: MNyr. IX. 252). Középzártságú *ë*-vel olvasható az ÖMS. *keguggethuk* alakja is. A jelentő mód jelen idejében egyszerű mássalhangzó után már kódexeink korában is hiányzik a hangzó. Gyakran megvan azonban még két mássalhangzó után (pl. *költőtök* Döbr.-k. 208; *mondotok* Ap. mélt. 110; Dom.-k. 306; Döbr.-k. 27, 217, 312; Erdy-k. 188, 232; Lányi-k. I. 134; Piry-h. 1; Winkl.-k. I. 307; *mondotoc* Bécsi-k. II. 225;

III. 321; Münch.-k. 56, 57, 84, 87, 103, 136, 142; Nád.-k. 218; *zantotok* Virg.-k. 51; *tartotok* Ers.-k. I. 217; Lányi.-k. I. 158); a későbbi hangzóvesztőket és az eredetileg két mássalhangzóra végződő *-ít* képzős alakokat is ideszámítva (pl. *aianlotoc* Bécsi-k. III. 321; *Enekletek* Ap.-k. I. 12; *enekletők*-Nád.-k. 407; *eeneklőtők* Ers.-k. I. 241; *forbatlotoc* Bécsi-k. II. 209; *gakorlotok* Birk.-k. 3; *haborgotoc* Münch.-k. 80; *teuölgötők* Erdy-k. 431; *teuölgötők* Erdy-k. 436, 654; *vezteglötők* Jord.-k. 38; *alaitotoc* Münch.-k. 195; *közörítők* Veszpr.-k. I. 94; *ordeytotoc* Nád.-k. 91), továbbá kettős mássalhangzó után (pl. *allotoc* Münch.-k. 50; *allotok* Ap.-k. I. 103; Döbr.-k. 212, 291, 336, 364; Fest.-k. 209; Keszth.-k. 370, 374; Szék.-k. VI. 364; *allothok* Fest.-k. 132; *aallotok* Sánd.-k. 21; *bezelletek* Ap.-k. I. 2; *hallothok* Ers.-k. I. 160; *hallotok* Ap. mélt. 48; Veszpr.-k. I. 77; *hallotoc* Münch.-k. 125, 134; *itellek* Ap.-k. I. 2; *zallotok* Debr.-k. I. 202; Erdy-k. 233; *vallotok* Ers.-k. I. 3; Veszpr.-k. III. 149; *vallotoc* Münch.-k. 63, 100, 173). Tövéghangzóval fordul elő a régi jövő idő is: pl. *adandotoc* Münch.-k. 121; *aianlandotoc* Bécsi-k. III. 321; *allandotok* Corn.-k. 403; *eiendötóc* Tel.-k. I. 207; *eelendőtők* Ers.-k. I. 182; *efendőtők* Erdy-k. 575; *fogyatkozandotok* Döbr.-k. 362; *fordulandotok* Keszth.-k. 10; *ylletendőtők* Ers.-k. I. 241; *kerendetek* Döbr.-k. 394*; *lakožandotoc* Münch.-k. 159; *latandotoc* Münch.-k. 159; *leendőtők* Erdy-k. 83; Kaz.-k. I. 8; *maradandothok* Ers.-k. I. 183; *menendőtők* Jord.-k. 33; *merendötek* Döbr.-k. 353; *mondandotoc* Münch.-k. 46, 52; *zejetendőtők* Ers.-k. I. 206; *zeretendötek* Ers.-k. I. 229; *tartandotok* Erdy-k. 57; Ers.-k. I. 241; *thantoryttandothok* Ers.-k. I. 191; *terendőtők* Erdy-k. 552; *vallandotok* Debr.-k. I. 70; *vetendötóc* Nád.-k. 670; *weetendőtők* Ers.-k. I. 206; *veethközendőtők* Ers.-k. I. 191.

Mai nyelvjárásainkban itt-ott ingadozást látunk a hangzóvesztők-nél (pl. *ugrotok* Heves m. NyF. XVI. 20; *döglötök*, de *ugortok*, *söprötök* ∞ *söppörtök* Nagykanizsa NyF. XLVIII. 28), egyébként a többi ige analógiás hatása következtében két és kettős mássalhangzó után is rendszerint hiányzik a hangzó; pl. *montok* Mátészalka Nyr. XXVI. 499.

A felszólító *-játok* s a tárgyias jelentő *-játok*, *-itek* analógiás keletkezését alaktani tanulmányok már tisztázták. (MELICH; MNyv. IX. 1; SZINNYEI: MNyv. XI. 1).

Az *-l* személyrag előtt mai nyelvjárásaink néhol *u*, *ü*-t ejtenek, az *l*-et itt azonban rendszerint nem ejtik, az *u*, *ü* pedig gyakran meghosszabbodik; pl. *olvasu*, *keresü* Órség Nyr. VII. 420; *észü*, *sekszü*, *vetü* Mátyusföld Nyr. XX. 30; E zártabbaválás az *l* hanggal van összefüggésben. A felszólító módban és a múlt időben az *l* előtti *a*, *e* megnyúlt. Hogy eredetileg nyílt hang volt előtte, azt régi nyomtatványaink is bizonyítják. (TMNy. 60); a megnyúlás újabb létrejöttére pedig egyes mai nyelvjárásaink mutatnak, melyekben rövid hangzót ejtenek. Pl. *attal*, *hajottal*, *öregettel*, *nyertel*, *kértel*, *véttel* Borsód m. TMNy. 60; *adtal*, *jádzottal*, *adjal*, *jádzzal* Palócság, Gömör és Borsód m. Nyr. XXI. 361, XVIII. 503; TMNy. 596; *nyertel*, *kértel*, *ettel*, *vittel*, *vettel*, *törtel* Abauj m. NyF. XIII. 36. A hangzó megnyúlását SZINNYEI a potló nyújtás útján keletkezett *vártá* féle alak hatásából, (Nyr. XX. 237), SETÁLÁ az *írál*, *írnál*-féle alakok analógiájával (TuM. 142) magyarázza, míg HORGER ezt az igealakot is a hangzórövidítő tövek keletkezésével (*l*, *r*, *n* előtti nyúlás, MNyv. X. 116.) hozza összefüggésbe. Ez utóbbi magyarázat alapján az *adtál* ∞ *adtalak*, *adjál* ∞ *adjalak* ugyanolyan váltakozás volna, mint *kanál* ∞ *kanalat*, *födél* ∞ *födelet* stb. A hangzó meghosszab-

bodását egyébként nyelvelmékeink adatai is visszatükröztetik; pl. a Keszth.-k.-ben: *myuelketteel* 108; *gyetreteel* 108; *tetteel* 340.

A *-lak, -lek* rag előtt a felszólító módban és a múlt időben megtaláljuk a tövéghangzót, mely itt is nyílt. A jelen és jövő időben a tövéghangzó már kódexeink korában is elég ritka. Példák: *aldolak* Döbr.-k. 121; *kwnyudeytelek* Szék.-k. VI. 363; *mondolak* Döbr.-k. 416; (∞ *mondlak* uo.); *tanytolak* 79; *hivandolak* 178, 215; *mosandolak* 315. Egyébként két mássalhangzó után is rendszeren hiányzik a hangzó. Pl. *álllak* Debr.-k. I. 97; *kyldlek* Érty.-k. 167; *kerdlek* Debr.-k. IV. 499; *mentlek* Tel.-k. I. 185. E körülmény oka elsősorban az, hogy a legtöbb ige jelen idejében *-sz* a 2. személy ragja, s így a *-lak, -lek* rag a legtöbb igéhez mindjárt ebben az alakjában járult. Hogy azután a *-lak, -lek* előtt nyílt hangzó kezd már a régi nyelvben itt-ott feltűnni (pl. *mondalak* Érty.-k. 231; uo. *mondllak* is), ez már a felszólító mód és a múlt idő analógiás hatásából magyarázható, melyhez még a főnévi igenév és a feltételes mód hatása is járulhatott. Abból a körülményből, hogy a *-lak, -lek* előtt a felszólító módban és a múlt időben nyílt hangzó állapotodott meg, magyarázható nyílthangzós illeszkedéssel magának a ragnak nyílt hangzója is.

Mai nyelvjárásainkban nagyrészt a hangzónélküli állapotodott meg, egyes szavakban azonban több helyen nyílt hangzót is találunk. Így váltakozik pl. a *mondlak* ∞ *mondalak* ejtés. (TMNy. 231.) Heves m.-ben viszont ilyen alakokat is találunk: *tartolak, bántolak, tasztolak* NyF. XVI. 7., amelyek régi maradványok is lehetnek.

A *-sz* rag tulajdonképpen a *tesz, lesz* félek *-sz* képzőjével azonos (vö. BUDENZ, U. A. 345, SZARVAS: Nyr. III. 20), vagyis a gyakorító *-szszel*. Ehhez egyébként a tövéghangzó szempontjából is teljesen hasonló fejlődést mutat. Mindazokban az esetekben u. i., mikor tövéghangzó van, az nyílt éppúgy, mint az *-asz, -esz* (\rightarrow *-ász, -ész*) képzés esetében. (l. NyH.⁶ 61). A tövéghangzó megléte vagy hiánya szempontjából egyébként nyelvelmékeink nagy ingadozást mutatnak. Nincs tövéghangzó a *v* tövekben; pl. *fekuz* Ers.-k. III. 549. Egyszerű mássalhangzók után az esetek nagy részében szintén hiányzik. Példák: *adcz* Keszth.-k. 399; *akarz* Ers.-k. I. 78; *atkoz* Tel.-k. II. 265; *engedz* Láz.-k. IV. 54; *feleczel* Nagysz.-k. 79; *fuldalz* Nagysz.-k. 66; *elz* Ers.-k. I. 33; *hatz* Érty.-k. 509; *halgatz* Ers.-k. I. 76; *hiz* Münch.-k. 190; *iarz* Horv.-k. 258; *keresz* 'keressz' Ers.-k. III. 318, 320; Tel.-k. I. 89; Veszpr.-k. III. 120; *keresz* Münch.-k. 213; *keuanz* Tel.-k. I. 75; *kótöz* Tih.-k. 10; *lez* Tel.-k. I. 41, 106; *maratz* Érty.-k. 18; *maradcz* Keszth.-k. 426; *nyerz* Dom.-k. 52; *oluaufz* Debr.-k. VI. 630; *zeretz* Ers.-k. I. 74; *zolgatz* Horv.-k. 236; *zolz* Horv.-k. 10; *zülz* Nagysz.-k. 279; *teez* Ers.-k. I. 3*; *tezs* Döbr.-k. 426; *tué* Tel.-k. I. 136; *wlz* Ers.-k. I. 35; *ézenz* Döbr.-k. 98; *werz* Ers.-k. 92; *vez* Tel.-k. I. 193; *vyzz* Érty.-k. 639; *uiz* Tih.-k. 10.

Néha azonban egyszerű mássalhangzó után is van tövéghangzó. ami régi maradványnak tekinthető. Pl. *akaraz* Lobk.-k. II. 92; (de *akarz* uo. 118); *bočataz* Guary.-k. 84; *boczataz* Batthy.-k. 142; *ymadaz* Kriszt.-é. 15; *terez* Göm.-k. 57; *ylez* Göm.-k. 52; *lezez* Jók.-k. 145; *lészesz* Kár.: Bibl. I: 183; (egyéb példák főképp az *szszel* bővülő *v* tövek köréből TMNy. 228; SIMONYI: Nyr. XXXIV. 3). Talán a kettős *ll*-es igetők analógiás hatása őrizte meg a tövéghangzót a *zolaz* alakban (Bécsi.-k. I. 81; Bod.-k. 25; Döbr.-k. 107; Érty.-k. 196; Ers.-k. III. 336; Keszth.-k. 126;

Lobk.-k. I. 320; III. 236; Nád.-k. 238, 358; Winkl.-k. I. 193; .de *zol*z Tih.-k. 230, 248).

Rendszeren megvan a tövéghangzó két mássalhangzó után. Példák: *aldaz* Döbr.-k. 198, 276; Keszth.-k. 306; *aaldaz* Keszth.-k. 7. Kulcs.-k. 8; igen gyakori az -*and*, -*end* képzős jövő idő után, pl. *adandaz* Döbr.-k. 184; *akarandaz* Corn.-k. 104; Debr.-k. VI. 627; *aldandaz* Csem.-t. 15b.; *hallandaz* Döbr.-k. 153; *leyendez* Dom.-k. 212; *terendez* Jók.-k. 38; -*aszt*, -*eszt* képző után, pl. *zakasztaz* Csem.-t. 1a; *valasztaz* Ap.-k. I. 15. *bantaz* Nád.-k. 315; Virg.-k. 55; *ertez* Corn.-k. 263; Lobk.-k. II. 100; *fekvez* Tel.-k. II. 253; *foftaz* Tel.-k. I. 44; *gyeytez* Keszth.-k. 163; *góítez* Döbr.-k. 286; *gyeytez* Horv.-k. 256; *kayaltas* Pozs.-k. I. 9; Thewr.-k. I. 19; *kerdez* Bécsi-k. II. 120; Debr.-k. II. 241; Nád.-k. 196; Veszpr.-k. I. 72; *kerengez* Dom.-k. 52; *kezdes* Szék.-k. VI. 343; *kezdez* Debr.-k. III. 445; Vitk.-k. 4; *kýldez* Csem.-t. 20b; *mondaz* Ap. mélt. 8; Debr.-k. III. 335; IV. 493; Dom.-k. 220, 306; Döbr.-k. 437; Kaz.-k. I. 176; Nád.-k. 226; Tel.-k. I. 102; Tih.-k. 313; Virg.-k. 84; *mondaž* Münch.-k. 66; *mondaaz* Sánd.-k. 22; *mentez* Csem.-t. 1a; *ohaytaz* Tel.-k. I. 27; *ohaitaz* Lobk.-k. III. 236; *evttez* Dom.-k. 226; *tartaz* Batthy.-k. 199; Döbr.-k. 28; Ers.-k. I. 543; Guary.-k. 129; Kulcs.-k. 19; Nád.-k. 40, 60; Péld.-k. II. 51; Winkl.-k. I. 127; *tekentez* Keszth.-k. 82; Tel.-k. I. 25; *Teremtez* Kulcs.-k. 254; *tyltaz* Erdy.-k. 655; *toldaz* Ap.-k. I. 7; Döbr.-k. 119; *tóltez* Döbr.-k. 32; *teltez* Keszth.-k. 24; Kulcs.-k. 25; *Jubólthez* Ers.-k. I. 30; *vertengez* Nád.-k. 78; *veztez* Ers.-k. I. 186; Lobk.-k. I. 294; *veztez* Döbr.-k. 222; Erdy.-k. 652; *vonjaz* Corn.-k. 14; Csem.-t. 1a. Ide tartoztak eredetileg az -*ít* képzős igék is; l. pl. *alítaz* Debr.-k. I. 152; *aleyjaz* Guary.-k. 1; *bewóyitez* Ers.-k. I. 146; *eleghejtez* Csem.-t. 1a; *eleueneitez* Ap.-k. I. 115; *kezereytez* Dom.-k. 59; *kózelítez* Debr.-k. V. 587*; *zabadytaz* Ers.-k. I. 47; *tanítasz* Batthy.-k. 333; *tyz-tuytaz* Ers.-k. I. 117; *ulagofítasz* Batthy.-k. 29. Ugyancsak ide tartozott a hangzóvesztők nagy része; pl. *chawargaz* Erdy.-k. 468; *eerdemlez* Szék.-k. I. 134; *erdemlez* Erdy.-k. 543; *feenlez* Thewr.-k. I. 252; *fenlez* Virg.-k. 66; *hailaz* Döbr.-k. 165; *haylaz* Keszth.-k. 239; Kulcs.-k. 222; *keffergez* Kaz.-k. I. 119; *merteklez* Göm.-k. IX. 168; *orzaglaz* Czech.-k. 87; Ers.-k. I. 33; Göm.-k. V. 323; Láz.-k. VI. 188; Lobk.-k. I. 344; III. 255; Nagysz.-k. 210, 212; Pozs.-k. I. 15, 16; II. 34; III. 52; Tel.-k. II. 263; Thewr.-k. I. 32; *orzaglaf* Tih.-k. 384; *vezzerlez* Kulcs.-k. 66. Megvan a hangzó kettős mássalhangzó után is; *allaz*-Csem.-t. 10b; Debr.-k. II. 275; Jók.-k. 149; Ers.-k. I. 273; III. 351; Láz.-k. V. 263; Marg.-l. 73; Nagysz.-k. 140; Péld.-k. I. 7; Vitk.-k. 34, 35; *allas* Lobk.-k. II. 61; *aallaz* Fest.-k. 407; (*alaz* Vitk.-k. 33); *bezellez* Horv.-k. 244, 249; *bezellez* Münch.-k. 175, 205; *feddez* Debr.-k. V. 561; Nád.-k. 498; (*figez* Lobk.-k. I. 345); *hallaz* Döbr.-k. 43; Ers.-k. I. 257; Láz.-k. IV. 100; Marg.-l. 19; Nagysz.-k. 349; *predycallaz* Ers.-k. II. 435; *-zallaz* Münch.-k. 34; *vallaz* Ap.-k. II. 158; Bécsi-k. II. 142; Bod.-k. 11, 14; Debr.-k. III. 446; Jók.-k. 6; Lobk.-k. I. 10, 13, 291; Nád.-k. 238; Szék.-k. II. 243, 278, 298; Tel.-k. I. 124; Vitk.-k. 33; *uallaz* Kaz.-k. I. 26; *vallaz* Münch.-k. 49, 91*; *wallaz* Ers.-k. I. 87; (*valaz* Vitk.-k. 35).

Csakhamar azonban megindul a tövéghangzóknak e csoportokból való eltűnése is (vö. pl. *orzagolz* Thewr.-k. I. 87; *leendz* Szék.-k. III. 313), míg ma nyelvjárásaink nagy részében a hangzó minden esetben kiesett, az -*sz* rag helyét pedig igen sok alakban -*l* foglalta el. Régi maradványok: *nézzsz* Nagybacon, Nyr. XLV. 110; *gyalászzsz*, *olvas-sz*,

keres-sz, hisz-sz, visz-sz, lész-sz Halmagy NyK. XXXI. 386; *hozzs, léssz, vissz* Szakadát, MNyv. VI. 6. Mátyusföldön *lészsz* ∞ *lészész* féle váltakozás is előfordul. (Nyr. XX. 26.)

A többes I. személyű *-unk, -ünk* rag fejlődése azonos a hasonló hangzású birtokos személyrag fejlődéséhez. (Vö. *uimaggomuc* HB.) A HB. *vogmuc* példájában a tővéghangzó a két nyílt szótagos törvény értelmében *-m* előtt kiesett, e kiesési folyamat azonban csakhamar véget ért, mivel a tővéghangzó középzártságú (*o, ü, ö*) és zárt (*u, ü*) alakban a rag alkotórészévé vált. Kódexeinkben e kétféle forma váltakozik hasonlóan a megfelelő birtokos ragok váltakozásához. Itt is előfordul hasonló megnyúlás, pl. *fwthamoonk* Fest.-k. 42; *fohazkodoonk* 603; (később pl. KÁLDYNÁL ÉS PÁZMÁNYNÁL *-ünk, -ünk* alakban, TMNy 603.). Ma itt is az *-unk, -ünk* alak a legáltalánosabb, de előfordul középzártságú hanggal is (pl. *vesztettünk* stb., Göcsej Nyr. XIII. 213), sőt nyílt hangzóval is (pl. a Felső-Órvidéken, Nyr. XXXII. 84 s a Répcevidéken Nyr. XX. 365). Ez utóbbi változatok keletkezésére a *vártam, várjam* féle első személyek lehettek hatással. A palóc nyelvjárásokban itt is kettőshangzót találunk, pl. *verőnk, étőnk, állőnk* Nyr. XXII. 219).

Végül meg kell említeni, hogy néhány igében a tővéghangzó átcsapott magas hangból mélyhangba (*csípok* stb. Ada Nyr. XXVII. 403 s a Dunától keletre eső vidékeken *nytrok* stb.; de: *nyirék* stb. Nagybacon Nyr. XLV. 68; Csikszentdomonkos Nyr. XXXII. 277; vö. TMNy. 70).

A magyar igeragok előtti tővéghangzó fejlődésében tehát nagy szerepe van a teljes kiegyenlítődesnek, ennek kiindulópontja azonban ugyanoly analógiás hatások, amilyenek szóképzésben és szóragozásban egyaránt nemcsak az igék, hanem a névszók körében is megfigyelhetők.

*

Foglaljuk végül össze mindazokat az általánosabb törvényszerűségeket, melyek tővéghangzóinknak az egyes képzők és ragok előtt való fejlődéséből kikövetkeztethetők:

1. Régi szótöveink közül azok, amelyek hosszú magánhangzón végződtek, ezt a hosszú hangzót képzők és ragok előtt továbbra is megőrizték még azután is, hogy a szó végén megrövidültek.

2. A rövid magánhangzókön végződő szótövekben a rövid hangzók a szó végén *u, ü, i, j*-be mentek át. Hogy ez a kiegyenlítődes általában a képzők és ragok előtt is végbement, azt a példák hosszú sora bizonyítja. Ügyszólván minden képző és rag előtt, melyek legrégebb nyelvemlékeinkben előfordulnak, a legkülönbözőbb idetartozó szótövek után megtaláljuk e hangzók írásbeli jeleit. Az *i* hangnak *u*-vá fejlődése (vö. Gombocz: NyK. XXXIX. 262.) már igen korán végbemehetett. E hangzók a régi képzők és ragok előtt a szóvégekről való lekopásuk után is megmaradtak kivéve azokat az eseteket, amelyekben a hangtani helyzet vagy az analógia, melyek már a lekopás előtt is kezdtek érvényesülni, kiesésüket képzők és ragok előtt is előmozdította. Az *u,*

ü, i az egy fokkal nyiltabbá válás törvénye értelmében később *o, ö, ő*-vé vált, melyek helyét azonban számos esetben nyílt *a, e* foglalta el.

3. A tövéghangzók *e* nyílttá válásának egyik forrása gyanánt régi szótöveink harmadik csoportja tekinthető, t. i. azok a szótövek, melyek legrégebb nyelvemlékeink korában kettőshangzón végződtek. Ezekben a szavakban ugyanis a képző vagy rag egyes esetekben egyenesen a kettőshangzóhoz, illetőleg az ebből keletkezett hosszú magánhangzóhoz járul, az esetek nagy részében azonban a kettőshangzót még egy rövid magánhangzó követi, mely a XIV—XV. sz.-tól kezdve rendszerint nyílt *a, e*, legrégebb emlékeinkben középzártságú *o, ő*. Mivel e kettőshangzók második tagja félhangzós *u, ü* vagy *i*, az utánuk következő rövid hangzó középzártságú voltának oka a legnagyobb valószínűség szerint az elhasonulás.

a) Ide tartozik elsősorban számos névszó, a későbbi úgynevezett *v* tövek egyes csoportjai s az *-ü, -ü* végű szavak. E névszók legrégebb emlékeinkben általában középzártságú hangzót vesznek fel képzők és ragok előtt, pl. *Ovos*- 1337; *auos*- 1346; *Avos* 1467; *doruos*- 1367; *Fiod*-, *fiod*- XIII. sz.-i okl. 6-szor; *Fyod* 1318; *fyom fiodum* ÖMS.; *Homvos* 1314; *Houodi*, *Houos*, *Howos* XII. sz.-i okl. 4-szer; *chovos*, *houos*. *Howos* XIII. sz.-i okl. 3-szor; *Luos*- 1247; 1245/1270; (olv. *luos* ?); *Louos*- 1245; *Lowos* 1356; *Oduos* 1335; *oduos* 1344; *Zoruos*-, *Zorvos* XIII. sz.-i okl. 4-szer; ezeknek megfelelőleg általában *é*-vel olvashatók pl. *Fyues* 1268/1347; *Quues* 1282 k.; *kues*, *cues* 1055; *cuest[i]* 1055; (olv. *küüés* ?); *Kuues* 1291; *Kuechus*- 1337; *uluues* 1055; *Vluos* 1093/1399. A XIV. sz.-ban megindul a nyiltabbá válás s a XV—XVI. sz.-i nyelvemlékeinkben a *v* tövű névszók már általában nyílt *a, e* hangzót mutatnak. Pl. *Auas* 1406; *Awas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Daruas*-XIV. sz.-i okl. 2-szer; *Fyad*- 1478; *Fyas* XV. sz.-i okl. 10-szer; *fiak*-Nád.-k. 5; *fiam* Jók.-k. 13; *hanuaz*- Marg.-l. 45; *hamwat* Lányi-k. II. 360; *-hacas* 1294/1334; *hawat* Keszth.-k. 404; *havan* Pann. megv.; *-hanas*, *-hacas*- XIV. sz.-i okl. 8-szor, XV. sz.-i okl. 13-szor; *Iffiak* Döbr.-k. 228; *ifab* Münch.-k. 147; *Ifak* Tih.-k. 282; *yffyat* Ers.-k. II. 562; *lassab*-Debr.-k. I. 54; *lassan* Bod.-k. 22; *Luas* 1357; *lowad*-Érdy.-k. 265; *lovan* Pann. megv.; *Oduas*- 1439; *Zaruas* s vált. XIV. sz.-i okl. 7-szer, XV. sz.-i 5-ször; *Zaruad* 1329; *zaruam*- Ap.-k. I. 52; *zaruak* Bécsi-k. II. 226; *Tallas* 1389; *Tollas*, *Thollas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Tallas* 1429; *tavas*, *tovas* Calep. 324; különösen korán lép fel *a* az ilyenekben: *Buryas*- 1231; *Hothyas* 1282/1365; *Hathyas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; *Hozzyas* 1386; *Hozzas* 1386; magashangúak: *bevebb*-Döbr.-k. 345; *beuen* Corn.-k. 323; *bewelked*-Lobk.-k. I. 310; *fyuek* Fest.-k. 384; *fűek* Döbr.-k. 227; *fűuet* Münch.-k. 77; *hywebb*-Érdy.-k. 242; *hívek* Döbr.-k. 342; *Jwes*, *Ywes* XV. sz.-i okl. 4-szer; *yuem* Kules.-k. 106; *yneth* Kules.-k. 31; *keduez*-Nád.-k. 334; *könuez*-Nád.-k. 103; *könuec* Bécsi-k. 149; *keuuyet* Dom.-k. 18; *kőuez*-Debr.-k. I. 62; *kőuet* Bécsi-k. II. 299; *keuek* Jók.-k. 3; *künyeb*-Ers.-k. III. 396; *könned* Bécsi-k. II. 271; *kyúnen* Debr.-k. V. 578; *müed*-Bécsi-k. I. 5; *mies*, *míves* SchlSz.; *müuet* Bécsi-k. I. 288; *neuek*-Bécsi-k. I. 117; *neuem*-Bécsi-k. I. 84; *nélvek*-Döbr.-k. 336; *Nyelwes* Keszth.-k. 387; *nélved*-Nád.-k. 201; *néluet* Guary.-k. 12; *cowek*- 1560; *Ewedez* Keszth.-k. 113;

zined Debr.-k. I. 24; *zuet* Bécsi-k. II. 102. Mindez esetekben rendszerint nyílt a tővéghangzó mai nyelvjárásainkban is.

A hangzó hiánya az ide tartozó esetekben főképp azzal függ össze, hogy a szó végén a kettőshangzó hosszúvá változott. Amint már most a képzős és ragos alakok befolyásolhatták az alanyeset alakulását (pl. a *szarv, könny, könyv, nyelv, ölyv* féle szavakban), ugyanúgy hatott az alanyeset a képzős, ragos alakokra is; pl. *yfyuczka* Ers.-k. III. 403; *hook* Fest.-k. 256; *iook* Nagysz.-k. 250; *lón* Székely: Krón. (TMNy. 323); *foof* Erdy-k. 420; *zook* Nagysz.-k. 145; *zof-* Corn.-k. 91; *faluc* Bécsi-k. I. 69; *faluchka* Dom.-k. 243; *fők* Tih.-k. 322; *zóló tón* Münch.-k. 202. Sok ilyen adat figyelhető meg mai nyelvjárásainkban is (l. pl. *faluk, fattyúk, hók, lót, lón, lúk, oduk, sók, szomjus, tók, tót, tóm, tód, tónk, tótok, csós, csúk, fúk, fem, fejem, könnyük, kómús, tón, tük* a közölt adatok sorából).

b) A *v* tövű igékben a *v* többnyire valamely képző fejleménye (vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317) s ez első sorban az *sz-szel* bővülő *v* tövek minden alakjában nem is terjedt el. A visszaható képzős igékben pedig a *v* rendszerint *u*-vá vagy *o*-vá vált. Magánhangzó van a *hiuni, iuttac, hyonotoc* (e példákat l. a VIII—X. fejezetben) féle igealakokban is. Igen sok esetben a *v* tövű igéknek ragtalan alakjában eredetileg a képző félhangzóvá (*u, ü*) válása következtében létrejött kettőshangzó hosszú magánhangzóvá változott, s ehhez járultak a képzők és ragok (pl. *jötök, jönek, tón, lón* stb.). Számos esetben a *v* tövű igék is beleilleszkedtek a többi ige alakrendszerébe (pl. *jövök* stb.). Mindazonáltal azokban az esetekben, amelyekben ilyen hatás nem volt, a *v* tövű igék egykori kettőshangzós töve után is nyílt hangzó jelentkezik, mely a XIII. sz.-ig bizonyára szintén középzártságú volt. Ilyen példák: *dyadalm-* Czech.-k. 190; *fuall-* Bécsi-k. I. 287; *vyadalom-* Péld.-k. II. 59; *hyedelm-* Ap.-k. I. 13; *iduedelm-* Birk.-k. 8; *yvuemen* Kulcs.-k. 96; *leweldöz-* Erdy-k. 546; *nevekődik* Nád.-k. 79.

c) Félhangzós *i*-re, illetőleg *u, ü*-re végződő kettőshangzó volt egykor a lativus *-i, -é* ragja, az *-i* melléknévképző, az *-ó, -ő, -ú, -ü* igenévképző, illetőleg melléknévképző, valamint azokban a képzőkben és ragokban is, melyeknek a lativusi rag a második tagja (*-ni, nyi*). Ezek után is vagy van még egy rövid magánhangzó a képzők és ragok előtt, vagy nincsen. Amennyiben van, az kódexeink korában mindig nyílt *a, e*, mely a XIII. sz.-ig bizonyára szintén *o, é* volt. Ide tartoznak a *feljebb, beljebb* féle középfokok (pl. *belyeb* Horv.-k. 85; *felleb* Batthy.-k. 284; l. sok példát a II. fejezetben.), a *lelkiek, testiek, mostaniak* féle melléknévi alakok (pl. *lelkyek-* Nagysz.-k. 29; *maftanyat* Corn.-k. 320), az *annyi, ennyi, mennyi* *-nyi* képzős szavak egyes ragos alakjai (*annyan* Sánd.-k. 33; *ennyen* Erdy-k. 553; *valameńien* Münch.-k. 169), az *ü, ő, ö* melléknévképző sok alakja (pl. *allatouak* Bécsi-k. I. 104; *zúwéek-* Winkl.-k. I. 279; *zomoruuab-* Szék.-k. II. 243; *fanyaruas* Erdy-k. 406; *zinóet-* Bécsi-k. I. 67; *nemóuet* Münch.-k. 37; *zamuau* Corn.-k. 175; *zamouau* Ap.-k. I. 69; *egi wgiuuen* Ers.-k. III. 399), Ritkán fordul elő az *-ó, ő* igenévképző (pl. *kivánóak* M. A. TMNy. 279), valamint a *-ni* főnévi igenévképző után (pl. *yewnyed* Debr.-k. IV. 523). De a legtöbb idetartozó esetben megvan a hangzó nélküli alak is, az *-ó, -ő* igenévképző esetében, és a személyragozott főnévi igenév alakjaiban pedig ez lett általánossá. Ez utóbbi esetben a lativus ragja *o, é, ő*-vé lett, ugyancsak *é*-vé lett a *nek* = **neké* rag személyragozott

alakjaiban is (pl. *neköm* Czech-k. 6, de vö. *ennekym* Debr.-k. 492). Nem fejlődött kettőshangzó az *-atv*, *-etv* képző esetében. A *v* itt *u*, *ü*-vé változott (l. *chudaltus* K. T.; *Chudalatus* GyGl.), s ezért fordul elő még kódexeink korában is oly gyakran az *-at*, *-et* képző után *u*, *ü* (pl. *dragalatus* Bécsi-k. I. 26; *alazatuf-* Érdy-k. 34; sok példát l. a III. fejezetben), mely később *o*, *ö*, *ë*-be ment át.

d) A felszólító mód *-j* (o: *-j*) jele, mely eredetibb *-γ*-re megy vissza (l. NyH.^o 107), az igék tövéghangzójával egykor szintén kettőshangzót alkotott, s ezért találunk utána bizonyára régebbi közép-zártaságú *o*, *ë* hangra visszamenő nyílt *a*, *e* hangzót.

4. E régi kettőshangzóra végződő tövek azonban csak egyik forrása nyílt tövéghangzóink létrejöttének. Nyelvemlékeink adatai egy másik igen lényeges forrásra is mutatnak. Ugyanis azt a megfigyelést tehetjük, hogy a nyílt *a*, *e* a régi kettőshangzós töveken kívül főképp olyan tövekhez szeret járulni, melyekben *a* (*ā*), *e* vagy *á* (*ā*), *ē* van. Alig van olyan képző és rag, amely előtt e nyílthangzós illeszkedés különféle példáit (melyek a mai köznyelvben gyakran hiányoznak) ne lehetne találni. Csupán mutatóul szolgáljanak itt a következő példák:

Agas 1265; *agas-* 1237; *agak-* Érdy-k. 103; *agat* Nagysz.-k. 66; *Agyas* 1353; *agyam-* Keszth.-k. 367; *agyat* Jók.-k. 3; *Agyagas-* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Ayas-* 1319; *ayakak* Czech-k. 13; *Ayakas*, *Aykas* XIV. sz.-i okl. 6-szor; *ayakam* Marg.-l. 33; *almak* Bécsi-k. II. 118; *almat* Érdy-k. 42; *Almam* Döbr.-k. 163; *Almadoz* Ap.-k. I. 87; *angyalak* Ers.-k. III. 343; *appa/atalak* Jók.-k. 1; *Aranias* s vált. XIV. sz.-i okl. 7-szer (Később is igen gyakori); *araniaz-* Bécsi-k. II. 110; *aranat* Tih.-k. 28; *azatalad* Göm.-k. IX. 86; *Azak* Birk.-k. 2; *Baglyas* XV. sz.-i okl. 4-szer; *barmat* 1581; *Faydas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Farcas-* 1181; *Farkas* s vált. XIV. sz.-i okl. 12-szer; *Fazakas* 1370; *galambac* Münch.-k. 31; *Galambas* 1400 k.; *galambat* Münch.-k. 71; *Gallyas* 1442; *Galyas* 1467; *Gyalmas* s vált. XIV. sz.-i okl. 5-szor, XV. sz.-i okl. 4-szer; *habbak-* Szék.-k. 31; *hadak* Döbr.-k. 129; *Hagyapak* Ers.-k. 39; *hayak-* Ers.-k. I. 31; *hayad-* Ers.-k. I. 38; *Hayas* XV. sz.-i okl. 12-szer; *Halas* 1240 k.; *halak-* Marg.-l. 22; *halat* Marg.-l. 206; *-hangas* Nagysz.-k. 64; *Harangad* 1256; *Harmas* 1211; *harmak* Érdy-k. 187; *haznas* Münch.-k. 84; *Hassas* 'hársas' XV. sz.-i okl. 7-szer; *-hazat* Dom.-k. 63; *igazak* Nád.-k. 76; *yarmas* 1463; *iarmam-* Münch.-k. 34; *Kadas* 1470; *kadat* Láz.-k. IV. 66; *Kazalas* 1330/1505; *Kosaras* 1468; *kofarak-* Érdy-k. 446; *Labas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer, XV. sz.-i okl. 6-szor; *labam* Kules.-k. 134; *labas-* 1269; *Labatlan* 1322; *lancak-* Lobk.-k. I. 68; *langas* 1316; *langat* Ers.-k. I. 303; *Madaras-* 1337; *madarak* Keszth.-k. 406; *magam* Jók.-k. 35; *Magyalas-* 1397/1416; *-mayas* SchlSz.; *Mazas* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Mocharas* 1467; *Nadas-* XIII. sz.-i okl. 6-szor, XV. sz.-i okl. 10-szer; *Nakas*, *Nyakas* XIV. sz.-i okl. 6-szor, XV. sz.-i okl. 6-szor; *nakad* Döbr.-k. 477; *-nakaz* Münch.-k. 40; *Nalás*, *Nyalas* XIV. sz.-i okl. 3-szor; *Nyarras* 1297; *Nyaras* s vált. XIII. sz.-i okl. 8-szor; *oldal-* lak Winkl.-k. I. 231; *oldal-* am- Münch.-k. 224; *ollyatannak* Kules.-k. 293; *parancsal-* Weszpr.-k. I. 56; *pathvaras* 1468; *poharat* Döbr.-k. 314; *Rauzas* 1356; *safas* 1497; *Saytas* 1368; *sarat* Érdy-k. 218; *Sasad* 1349; *Sasas*, *Sassas* XIV. sz.-i okl. 3-szor; *zalak* Weszpr.-k. I. 108; *Zalas* 1484; *Zadaz-* Winkl.-k. I. 132; *zabadayt-* Corn.-k. 256; *zamath* Debr.-k.

III. 448; *zaarnyas* Keszth.-k. 406; *zarnyat* Láz.-k. V. 141; *zazat* Münch.-k. 76; *tagas* Batthy.-k. 105; *Talpas* s vált. XIV. sz.-i okl. 5-ször, XV. sz.-i 11-szer; *talak*- Marg.-l. 22; *talat*- Jók.-k. 84; *thaar/alkod*- Birk.-k. 1; *tolyakas* BesztSz.; *vadak* Debr.-k. I. 145; *Wayas* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Waras* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Warad*- s vált. XIII. sz.-i okl. 5-ször; XIV. sz.-i okl. 3-szor; 1494; *Vasas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; XV. sz.-i okt. 8-szor; *vafaz*- Keszth.-k. I. 41; *vafal*- Nád.-k. 548; *uaznat* Kaz.-k. I. 107; *Wylagas*, 1435. Igék: *adakozyk* Érdy.-k. 73; *Akarad*- Debr.-k. V. 584; *chattag*- Érdy.-k. 617; *hadacoz*- Debr.-k. V. 563; *halataibol* Weszpr.-k. I. 7; *hallatta* Döbr.-k. 125; *harfag*- Döbr.-k. 52; *lakozandal* Bécsi.-k. I. 2; *lappag* Peer.-k. I. 47; *latagat* Weszpr.-k. I. 52; *panazlat* Jók.-k. 94; *Zakaythoth* 1470; *Σαυαρυ* 1109; *tartattak*- Horv.-k. 163; *wagyan* Érs.-k. I. 533; *megvalagat* Bécsi.-k. I. 31. Magashangú példák: *Beles* 1400/1403; *Cherepes* XV. sz.-i okl. 6-szor; *Ebed* 1270, 1274; *Ebes* 1067/1267; *ebek* Debr.-k. I. 39; *egerek*- Kaz.-k. I. 105; *egiebek* Debr.-k. I. 21; *Feles* 1211; *Hetes* 1240 k.; 1274; *hetek*- Bécsi.-k. I. 23; *Kerekes* BesztSz.; *kerekek*- Debr.-k. I. 16; *keueset* Bécsi.-k. I. 287; *keufek* Debr.-k. I. 126; *kezet* Debr.-k. I. 39; *kezek*- Bécsi.-k. I. 124; *kénerek*- Bécsi.-k. I. 32; *Kuteles* 1138/1398; *könetek*- Bécsi.-k. I. 43; *leueles* Tel.-k. I. 210; *leuelek* Bécsi.-k. I. 56; *meñnek*- Nád.-k. 6; *nehzek* Horv.-k. 220; *nehzes* Érdy.-k. 485; *nemclek*- Debr.-k. V. 597; *Scekeres* 1095/XII—XIII; *zekeret* Debr.-k. I. 90; *zekerek*- Debr.-k. I. 91; *zekered*- Bécsi.-k. II. 261; *zelet* Bécsi.-k. II. 191; *zelek*- Döbr.-k. 288; *zelez* Horv.-k. 243; *telem*- Veszpr.-k. I. 2; *verebec* Münch.-k. 32; *Vermet* Batthy.-k. 217. Rendszerint nyílt a tővéghangzó az *-alm*, *-elm* képző után is.

Mivel e szavak kódexeink korában részben középzártságú hangzóval is előfordulnak (pl. *aranyok* Érs.-k. I. 292, *Almos* 1452; *azok* Nagysz.-k. 42; *Galambos* XIV. sz.-i okl. 2-szer; *harangoz*- Nád.-k. 246; *hazos* Érdy.-k. 149; *kofarok*- Dom.-k. 82; *magod*- Érs.-k. III. 368; *magof*- Veszpr.-k. I. 15; *Nados* XIII. sz.-i okl. 6-szor; *odalos* 1478; *poharok*- Marg.-l. 36; *rowazok* Kules.-k. 148; *zamot* Döbr.-k. 144; *belőd*- Czech.-k. 26; *kenérők* Debr.-k. II. 488; stb.), sőt régebbi emlékekben még zárt hangzók jeleivel is találkozunk (pl. *Almus* XIII. sz.-i okl. 6-szor; *Golombus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Galambus* 1437; *Golombud* 1181; *Hoiud* 1211; *Vosud* 1199; *Kerekud* 1269; *Tehenus*- 1344), valószínű, hogy ez az illeszkedés eleinte csak egyes nyelvjárásokban indult meg, itt elég erős kiterjedést ért el, s innen terjedtek el egyes illeszkedett alakok egyéb nyelvjárásokba is.

A nyílthangzós illeszkedést egyébként az esetek jó részében középzártságú illeszkedés előzte meg, amint ezt legrégebb emlékeink különböző példái bizonyítják. L. pl. *Oronos* 1267; *forkos*- 1095/XII—XIII; *Golombos* 1280 k.; *Holos* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Hotolmos* 1240 k.; *Vosos* 1152*. Ha mármost tekintetbe vesszük azt, hogy az ajakhangzós illeszkedés is csak egyes nyelvjárásokban indult meg, hogy az illeszkedett alakok egyes kódexekben gyakrabban fordulnak elő, mint más kódexekben, hogy hasonló jelenségekkel mai nyelvjárásainkban is találkozunk, így pl. Maros-Torda megye több községében a nyílt *a*, *e* többeli nyílt *a*, *e* után fordul elő, Tárkányban is középzártságú *ë* után *ë* a tővéghangzó, a moldvai csángóságban a *vürüs*, *surgus* és különféle

középzártságú vagy nyílthangzós illeszkedést mutató alakok vannak, arra a gondolatra jutunk, hogy egykor a magyar nyelvterület egy részében egy sokkal erősebb illeszkedési folyamat indult meg, mint amely általában diadalra jutott. Az *u, ű, i* e nyelvterületen többeli *u, ű, i* után maradt meg, *o, ő* után azonban *o, ő*-vé, *a, e* után pedig *a, e*-vé változott. Ha pl. megfigyeljük a XI—XIII. sz.-i oklevelek *o* tövéghangzós alakjait (l. pl. az *-s* képzőnél), azt látjuk, hogy ez a *v* töveken kívül elsősorban többeli *o* után fordul elő. Amint azonban az erősebb illeszkedést mutató nyelvjárások hatással voltak a többi nyelvjárásra is, éppúgy ezek is hatottak amazokra, s így ez az erős illeszkedési folyamat nem tudott teljesen kifejlődni. Kódexeink számos nyílthangzós illeszkedést mutató példája, az ajakhangzós illeszkedés, s mai nyelvjárásaink egyes jelenségei azonban ennek a változásnak emlékét őrzik meg.

5. A nyílt tövéghangzók azonban nemcsak többeli nyílt hangzó vagy egykori kettőshangzón végződő tő után fordulnak elő, hanem számos egyéb esetben is. Nyelvemlékeink adatai alapján világos, hogy mindezekben az esetekben analógiás fejlődéssel van dolgunk, melynek kiindulópontja a régi kettőshangzós tövek és alakok, azután a nyílt-, illetőleg az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedés esetei. A nevezetesebb analógiás alakulások a következők:

a) Az egytagú *v* tövű főnevek analógiájára több más egytagú főnév tövéghangzója is nyílttá változott. Ide tartoznak pl. az olyan szavak, mint *fog, híd, hold, horh-, horg-, hügy, ín, jonh, kút, lyuk, mony, nyúl, rúd, újj, úr, út, búkk, föld, fül, fűrj, füz, nyír, szín, szüz, tölgy, tűz, ügy-, ür-, víz, völgy*. A *v* tövek hatása azonban még akkor indult meg, amikor középzártságú hangzót vettek fel. Ezt bizonyítják legrégebb emlékeink ilyenféle példái: *Fogos* 1299; *Inos* 1211; *Inod* 1211; *Nulos* XIII. sz.-i okl. 4-szer; *Lycos*- 1231/1397; *lycos*- 1430 k.; *Hydos* 1358; *Johhos* 1355; *urot* HB. stb. Hogy pedig e szavakban a nyílt s ezt megelőzőleg a középzártságú tövéghangzó új fejlődés eredménye, arra bizonyítékul szolgálnak legrégebb emlékeink idetartozó zárt tövéghangzót feltüntető adatai s kódexeinknek *o, ő, ö* hangzót feltüntető példái. L. pl. *Inus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *ynus* 1398; *Hydus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Holdus* 1211; *Junhus* 1341; *Tulgus* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; *hydoczka* Weszpr.-k. I. 68; *Holdot* Döbr.-k. 213; *hügyok* Jók.-k. 29; *Kuthos* XV. sz.-i okl. 3-szor; *vrotkod*- Corn.-k. 33; *vyom* Marg.-l. 198; *vyotoc*- Münch.-k. 138; *bőlchőlköd*- Érdy.-k. 73; *Zewldews* 1498; vö. még nyelvjárásainkból: *horgos* Göcsej Mfesz.; *útom* Csikszentdom. Nyr. XXXII. 273; stb. Lehetséges, hogy az olyan szavakban, mint *ín, nyúl, kút, úr, út, tűz, víz* stb. a hangzórövidítés jelensége is a *v* tövekkel hozható összefüggésbe, melyekben ez törvényszerű módon jött létre. A ragtalan esetben a kettőshangzóból hosszú magánhangzó lett (*kéü > kö*), a képzős, ragos alakokban az *u, ű*-ből *v* fejlődött s így a magánhangzó rövid maradt (*köves*). A *ló* ∼ *lovat*, *kő* ∼ *követ* stb. analógiájára keletkeztek azután a *kút* ∼ *kutat*, *híd* ∼ *hidat* stb. féle továltakozások. Mivel pedig mindez esetekben nyílt a tövéghangzó, ezek analógiáját

egyéb pl. illeszkedés útján keletkezett nyílt tővéghangzós alakok is követték, mint pl. *madár* ~ *madarat* stb.

b) Hasonló analógiás hatás kiindulópontja voltak a *v* tövű melléknevek is. A *bövebb*, *bövek*, *böven*, *hívebb*, *híven*, *hosszabb*, *hosszan*, *könnyebb*, *könnyen*, *szörnyebb*, *szörnyen* stb. analógiájára a *bölcs*, *gyors*, *kis*, *mély*, *rest*, *rút*, *szűk*, *új*, *víg* féle melléknevek tővéghangzója is nyíltta lett. Ez a változás is már akkor indulhatott meg, amikor még a *v* tövek hangzója középzártságú volt, s így az *a*, *e-t* részben itt is *o*, *ë* előzte meg. A változást mutatják pl. a következő alakok: *gyorfok* Keszth.-k. 21; *gyorfon* Ers.-k. I. 162; ~ *gyorfak* Sánd.-k. 7; *gyorfan* Ap.-k. I. 62; *vyok* Münch.-k. 40; *vyot* Tel.-k. I. 144; *vyobb-* Debr.-k. II. 378; ~ *Vviac* Döbr.-k. 253; *vyab* Jók.-k. 66; *vyan* Jók.-k. 67; *rutot* Horv.-k. 242; *ruton* Debr.-k. 641; ~ *rutab* Tih.-k. 341. Mindezekben a szavakban, de egyébként is kódexeink korában melléknevek után a középfok jele előtt terjedt el legáltalánosabban a nyílt tővéghangzó. Ennek oka részben az, hogy itt a *belyebb*, *feljebb* féle középfokok is hatottak, azonkívül a szavak legnagyobb részében a középfok jele előtt már régen kiesett a tővéghangzó, s így a nyílthangzós kiegyenlítődséssel sokkal könnyebben mehetett végbe. Mindazok a melléknevek, melyekben a középfok előtt a tővéghangzó kiesett, egyéb képzők és ragok (pl. a *-k* többesjel, *-n* módhatározó rag előtt) kódexeink korában még csaknem mindig középzártságú tővéghangzót vesznek fel. Vö. pl. *Alcolmaf* Nád.-k. 28; *Alkolmafok* Dom.-k. 124; *alkolmaf*on Debr.-k. I. 95; *Alazatof* Nád.-k. 28; *alazatofok-* Fest.-k. 120; *alazatof*on Debr.-k. I. 120; *okof*- Kaz.-k. I. 37; *okofok* Érdy-k. 69; *okof*on Corn.-k. 400; *batorffagof* Érdy-k. 222; *batorffagof*on Láz.-k. V. 255; *brnófb-* Münch.-k. 142; *brnófök-* Weszpr.-k. I. 95; *brnóffön* Peer.-k. I. 259; *jelefb-* Corn.-k. 298; *yelóffön* Debr.-k. V. 579; stb. De már kódexeink korában a melléknevek egy részében ismét kezd jelentkezni egy magánhangzó a középfok jele előtt is oly esetekben, amelyekben kiesett. Mivel pedig a tővéghangzójukat megőrzött középfokok csaknem mind nyílt *a*, *e*-vel hangzanak, ezek a hangok kerülnek be a hangzót újra felvevő középfokokba is, mégpedig elsősorban olyan melléknevekbe, melyek a tővéghangzót megőrzött melléknevekkel valamilyen kapcsolathatálnak. Így keletkezik a *kisebb* analógiájára *kevesb* mellett *kevesebb* (vö. pl. *keuefb* Döbr.-k. 417; ~ *keuefb* Münch.-k. 125.), a *hosszabb* analógiájára *magasb* mellett *magasabb* (pl. *magasb-* Birk.-k. 4; ~ *magasab* Ers.-k. III. 354), a *gyorsabb* hatása alatt *hamarab* mellett *hamarabb* (pl. *hamarab* Bécsi-k. II. 270; ~ *hamarab* Birk.-k. 3;), a *könnyebb* hatása alatt *nehzeb* mellett *nehzebb* (*nehzeb-* Bod.-k. 14; ~ *nehzezb-* Birk.-k. 3); analógiás hatás okozta az *erősb* > *erősebb* fejlődést is (pl. *erőfb-* Münch.-k. 18; ~ *erőfeb* Érdy-k. 320). A lényeges azonban az, hogy mindezekben az esetekben egyéb képzők és ragok előtt is kezd jelentkezni a nyílt hangzó, amit ugyan több esetben a nyílthangzós illeszkedés is előmozdít, de nem lehet erről szó az *erős* esetében, pedig még *ö-zó* kódexeinkben is e szó tővéghangzója *-k* többesjel és *-n* módhatározó rag előtt rendszeren nyílt (pl. *erőffök* Debr.-k. I. 14; *erőffen* Debr.-k. I. 6.). Amily mértékben terjedt ezután a nyílt tővéghangzó a középfok jele előtt, ugyanoly mértékben kezdte kiszorítani a középzártságú hangot a megfelelő melléknevek egyéb képzős és ragos alakjaiban is, s e fejlődés eredménye, hogy ma mellékneveink tővéghangzója általában nyílt. Hogy e nyíltta fejlődést a középfokú alakok okozták, arra bizonyosságul

szolgál a *nagy* melléknév is, mely a középfokban is és éppen ezért a többi alakban is megtartotta a középzártságú tövéghangzót, valamint a *módon*, *títkon*, *vakon* féle módhatározók, melyekre középfok nem igen hathatott. A melléknév tövéghangzójának ezzel a fejlődésével kapcsolatban van a *t(t)* képzős melléknévi igenév tövéghangzójának nyíltsága is (kódexeink korában többször még középzártságú, pl. *zylóttók*- Jord.-k. 31; *hyttók*- Ers.-k. I. 306; *löttök* Nád.-k. 75; *lankaton* Dom.-k. 271; *meg gyalazthatotthon* Fest.-k. 150; sőt l. még *Ithws* 1438; később *ythos* 1455), valamint a *-ság*, *-ség* előtt mutatkozó nyílt hangzó is (pl. *gyorsság*-Jók.-k. 121; ~ *gyorfaság* Dom.-k. 180). A *kékes*, *zöldes* féle alakok nyílt hangzója is melléknév voltukkal függ össze.

c) Bár a *v* tövű igékben az *u*, *ü* hang, melyből a *v* bizonyos esetekben kifejlődött, egy képző fejleménye, s az igék egyes csoportjaiban csupán az alakok egy részében terjedt el, mindazonáltal a sokszor itt is fellépő középzártságú, majd nyílt hangzó szintén analógiás hatással volt egyéb igékre is, sőt sokszor egész kiegyenlítődést eredményezett. Így a *jövevény*, *szövevény*, *növevény* analógiájára a többi magashangú ige tövéghangzója is *e*-vé változott a *-vény* előtt, míg ugyanakkor a *-vány* előtt *o* maradt a hangzó, mivel itt nem hatottak *v* tövű igék. Hasonló esetet látunk a *-mány*, *-mény* képző előtt is, melynél a *-mény* előtti nyílt *e* a *-mány* előtti *o*-val szemben a *jövemény* (l. pl. *gyuemen* Kules.-k. 96) hatása alatt jött létre. A *fuvall* félék vezettek a mozzanatos *-all*, *-ell*, a *hivat* félék a műveltető *-at*, *-et* elkülönüléséhez, A *jövend* (l. pl. *gyuend* Jók.-k. 14) féle alakok hatottak a jövő idő *-and*, *-end* képzőjének kialakulására (vö. még *yarond*- Kules.-k. 346), a *növekedik* félék a *-kodik*, *-kedik*, *-kődik*, *-kozik*, *-kezik*, *-közik* előtti nyílt hangzó keletkezésére. (Itt ezenkívül az illeszkedés is szerepel; l. pl. *hadacoz*- Debr.-k. V. 563 ~ *hadokozo* BesztSz. A *viadalom*, *diadalom* (l. pl. *vyadalom*-Péld.-k. II. 59; *dyadalm*- Czech.-k. 199) után alakult *bizadalma* Jók.-k. 162; *Syradalmas* Peer.-k. III. 334. Sőt még az *-at*, *-et* deverbális névszóképző elkülönülése is a *v* tövű igékkel van összefüggésben, mivel a *t(t)* képző ilyen jelentése mellett járult hangzó pl. a régi *jüü* > *jő* ígéhez (*jövet*, *jövette*), míg a befejezett cselekvés melléknévi igenévben és a mult időben nem (*jöt* > *jött*).

d) A középzártságú, majd nyílthangzós illeszkedést mutató tövek is analógiás hatással voltak egyéb tövekre s szintén eredményezhettek kiegyenlítődést. Így a *bennem*, *velem*, *nálam* analógiájára nyílt hangzója van a *tőlem*, *rólam* alakoknak, az *alattam*, *miattam*, *mellettem* példáját követték: *fölöttem*, *felöttem*, *előttem* stb. Ilyen módon nyílt tövéghangzó állapotodott meg a személyragos ragok és névutók egész csoportjában, csupán a lativusragos *nekem* szigetelődött el, melynek *é*-je hosszú *é*-re megy vissza (l. ZOLNAI: MNyv. V. 69). Mivel a középfok jele előtt nyílt hangzó állapotodott meg, ehhez illeszkedett a középfokjel utáni hangzó is a hozzá járuló különféle ragok és képzők előtt még olyan esetekben is, amikor a középfok jele előtt tövéghangzó kiesett. (l. pl. *felyeben* Nagysz.-k. 58.) A Weszpr.-k. I-ben kétszer is előforduló *nagiebon* (25, 50. l.) a *-b(t)* képző előtt is megmaradt *o*-val van összefüggésben. A *házamat*, *kezemet*, *házakat*, *kezeket* félék mintájára *-t* tárgyrag előtt lassanként az összes többesszámi és birtokos személyragos alakok a nyelvterület legnagyobb részében nyílt *a*, *e*-re változtatták a középzártságú, míg régebben zárt (l. pl. *angelcut*, *szentukut*, *isemucut* HB; középzártságú hangzóra sok példa van a Batthy. Döbr. Jók. s több más kó-

dexben, valamint nyelvjárásban is, számos példát l. a VI. fejezetben) hangzót. A sorszámneveknél is *:ad, :ed* (régebben még ilyenek is: *kilencbődik* Láz.-k. VI. 174; *nejuenöd* Guary-k. 32), a számhatározókban pedig *-an, -en* (régebben ilyenek is: *ezerén* Bécsi-k. I. 23; *ötön* Debr.-k. I. 177; *ötön, haton* ma is a népnyelvben) is fokozatosan fejlődött nyílttá az ilyen illeszkedett alakok, mint *ketted, harmad, heted, század, negyvened, hatvanad, kettén, hárman, heten, százan, negyvenen, hatvanan* hatása alatt. Főképp egytagú számnevekre a *v* tövek is hathattak, valamint az *ennyien, annyian* féle határozók is. E csoport mintájára alakultak a *többen, hányan, hányadik, sokan* szavak is. (Régebben ilyenek is: *többön* Döbr.-k. 444; *fokon* Döbr.-k. 431). Hasonló jelenségekkel találkozunk az igéknél is. Így pl. az *-l* deverb. névszóképző igen gyakran járult *-at, -et, :ad, :ed* végű igékhez s ezért nagyrészt *-al, -el* (\sim *-ál, -él*) alakot vett fel (a változás még a nyílthangzós illeszkedés itt is megelőző középzártságú illeszkedés idejében történt, l. pl. *Hivottól* 1217, *Itól* 1237). Ezért nyílt az *-alm, -elm, -dalm, -delm* képző is, melyek hatása alatt a régi *nyugulm-, nyugolm, kegyilm, alkolm* is az *l* előtti hangzójukat *a, e*-vé változtatták. Amennyiben a szlavóniai *látánâm, látánâd, látánâ* féle alakok eredetieknek tekinthetők, nyílthangzós illeszkedés indította meg a tővéghangzó nyílttá válását a *-ná, -né* módjél, s ezzel kapcsolatban a *-ni* igenévképző előtt (néhol még ma is középzártságú hangzó van; pl. *bántonâm, szántonji* Szigetköz NyF. XXXVIII. 10), ezek hatottak azután a *mondtanak* félék mellett a *mondanak, mondjanak* féle igealakok kialakulására (kódexeink korában gyakran *o, ö*-vel). A *-lak, -lek* előtti nyílt *a, e* a jelenidőben azonban a megfelelő mult idejű és felszólító alakok analógiájára történt, maga a *-lak, -lek*-beli *a, e* pedig illeszkedés eredménye, s a *mondjalak, mondtalak* féle igealakokból indult ki. Mindezekből az esetekből világos, hogy a nyílt tővéghangzók kifejlődésének két forrása van: a régi kettőshangzókra végződő tövek és a nyílthangzós, illetőleg az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedést mutató szavak.

6. A kiegyenlítődés azonban nemcsak ezekből az alakokból indulhatott ki, hanem a zárt, majd középzártságú tővéghangzós alakokból is. Ezt a jelenséget látjuk az *-n* helyrag előtt (a Pannónia megvételéről szóló énekekben még *lovan, havan* alakok, a Bécsi k. I.-ben (104. l.) az illeszkedett *vadakan* alak is előfordul), továbbá az *-unk, -ünk, :onk, -énk, -önk* birtokos személy- és igeragban, a *-gat, -get, -gál, -gél* ige-képzők előtt (a régi nyelvben ilyenek is: *latagat* Weszpr.-k. I. 52). az *-n* névszóképző és igerag előtt, végül a *k, -m, -d, -tok* igeragok előtt a jelentő mód jelen idejében s az *-and, -end*-del képzett jövő időben.

7. A tővéghangzóink fejlődéstörténetében mutatkozó egyéb jelenségeket — (hangzókiesés, hangzóbetoldás, elhasonulási jelenségek, mint többeli *á* után következő *o*, vagy a *házecska* féle alakok, egyéb analógiák, mint *házank, kertenk* a *házam, kertem* hatása alatt, összeolvadás, pl. az *-üt* képző esetében, a különféle megnyúlások, kettőshangzóvá válás, ingadozás mélyhangú és magashangú alakok között, mint a *hóhérok* \sim *hóherék, strok* \sim *strek, gtmok* \sim *gínek, tvok* \sim *ívek, szirtok* \sim *szirtok, nyírok* \sim *nyírek, derekak* \sim *derékek, férfiak* \sim *főrfiek, nyírok* \sim *nyírek* alakok, a jelentéselkülönülés

számos jelensége — mindezeket l. az egyes fejezetekben) — itt mellőzve utalnunk kell még arra a fontos szerepre, melyet a legnagyobb valószínűség szerint tövéghangzóink a magyar magánhangzók legfontosabb változásainál betöltöttek. A tövégekben folytonosan fel-feltűnő analógias jelenségek ingadozást okoztak magánhangzóink képzésmódjában, s ezáltal előidézték az egy fokkal nyiltabbá válást, majd egyes nyelvjárásainkban az $\ddot{e} > e$ változást, a Királyhágón túl pedig ezenkívül még az $o > a$, $\ddot{o} > \text{æ}$ változást is.

LOSONCZI ZOLTÁN.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

Y. H. Toivonen: *Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten.* Helsinki, 1927. (Sonderabdruck aus den Finnisch-Ugrischen Forschungen XIX.) — VI + 270 l.

Hogy az egyes szófejtések kapcsán régóta föl-fölbukkanó alkalomszerű magyarázó kísérleteket ne is említsük, a szakirodalom már több ízben feszegette az affrikáták kérdését, a nélkül, hogy a finnugor nyelvek mássalhangzó-rendszerének ezt a meglehetősen bonyolult fejezetét sikerült volna kielégítően tisztáznia. SETÄLÄ alapvető értekezése óta (Zur finnisch-ugrischen lautlehre I. Über finnisch-ugrische č-laute, FUF. II.) rövid időközökben WIKLUND is (Zur geschichte der lappischen affrikaten: SUS. Aik. XXIII., szélesebb alapon a Stufelwechselstudienben: MO. VII.), PAASONEN (több helyütt, legrészletesebben és legutoljára a Beiträgeben 142—178, 261—263. l.), GOMBÓCZ (*Lágy és langyos*: NyK. XXXIX.), WICHMANN (Über die vertretung des urspr. figur. **-ńńs-* ∞ **-ńńđ-* im lappischen: FUF. XIV.) és ÄIMÄ is (Astevaihtelututkimelmia, főleg az V. és VI. fejezet: SUS. Toim. XLV.) közzétette szűkebb-tágabb körre irányuló vizsgálatainak eredményeit. Az említett kutatók megállapításai azonban csak részben egyeztek meg egymással, jelülül annak, hogy a rendelkezésre álló anyag elégtelen, és ismereteink gyarapodtával újból szükség lesz a kérdés tüzetes, monografikus földolgozására. TOIVONEN vállalkozott erre a fgr. nyelvek, sőt nyelvjárások hangtörténetében igazán biztos jártasságot, szigorú kritikát és fegyelmezett éleslátást megkívánó munkára, TOIVONEN, aki az utóbbi években rég látott termékenységgel ontotta a pompás fgr. etimológiákat és a fontos ősműveltségi szavak idegen eredetét kiderítő cikkeket.

A jelekből ítélve T. világos tudatában volt a reá váró föladat kényes voltának és a teendők egymásutánját is helyesen szabta meg. Be kellett látnia, hogy csak akkor lehet reménye a kérdés előbbrelendítésére, esetleg dűlőre juttatására, ha mindenekelőtt óvatosan fölűl-vizsgálja és új adatokkal tetemesen megszerzi azokat a szóégyeztetéseket, amelyek a nehezen kifejthető hangviszonyok egyedűli lelőhelyei. A vizsgálati anyag illetén kibővítése meglepő mértékben sikerűlt is: kerek 400 cikkből álló gyűjteményt állított össze, fölhasználva mindazt, ami értékesíthetőt a szakirodalomban készen talált, s elénk tárva azt a tömérdek pótléket, sok-sok új egyeztetést, amelyet kizárólag az ő nagy szorgalmának, kivételes ismereteinek, szerencsés érzékének köszönhetünk.

A munka figyelmes tanulmányozgatása közben leginkább az tűnt föl nekem, hogy a különben igen óvatosnak ismert T. mintha túlonúl

erőltette volna az etimológiák szaporítását. Több helyütt maga megemlíti, hogy „die zusammenstellung ist auch lautlich unsicher“ (71. l.), avagy „das wort gehört wahrscheinlich der kindersprache an und ist deshalb als lautgeschichtlicher beleg von geringem wert“ (159. l.), „das wort gehört offenbar zu den sog. lallwörtern“ (184. l.), „das fi und das lp. wort scheinen einigermassen anomatopoetisch-deskriptiver art zu sein“ (189. l.). Az efféle kétes portékát — azt gondolom — célirányosabb lett volna ideiglenesen teljesen mellőzni, mert hiszen megnyugtató eredményt csak a tűzpróbás egyeztetésektől várhatunk, a tetszetős, de joggal gyanúsítható egybevetések viszont végzetes zavarokat kelthetnek, vagy egészen hamis „hangtörvények“ levonását eredményezhetik.

Nem sorolom föl olvasás közben lapszélre jegyezgetett minden észrevételemet, mert a hely terjedelme úgysem lenne arányban a várható pozitív haszon nagyságával; csak néhány magyar adattal való olyan egyeztetést akarok megvilágítani, amelynek tarthatatlanságáról kétségtelenül meg tudunk bizonyosodni. Ezeknek a magyar alakoknak a sorsa többé-kevésbé beleszól a munka végső hangtani eredményeinek formulázásába is.

A *hagymáz* elhomályosult magyarázó összetétel utótagját, amely nyilván 'betegség'-et jelentett, SÉTÁLÁ nyomán egyezteteti T. a cser. *máž* 'krankheit', zürj. *míž* 'schuld', votj. *mž*, vog. *moz*, osztj. *muš* 'krankheit' szavakkal (44. sz.), a szóvégi -z azonban sehogysen illvén a szabályos hangmegfelelés-sorba, örömmel kap T. a népnyelvi *hagymás*-, *hajmás-betegség* változatok-beli -s-en, amely már kitűnően megfelel a várakozásnak. — T.-t lépre vitte a legtipikusabb magyar népetimológia: „Neben-*más* findet man in anderen dialekten -*mász* und -*máz*, wo *sz*, *z* zu den vertretungen eines mouillierten **č* gehören. Sollte seinerzeit das mouillierte *gy* im ersten teil von *hagymász* assimilierend auf den vertreter der auslautenden affrikata eingewirkt haben?“ (216. l.) Pedig akármennyire illenek az -s, akármennyire zavaró az -sz (>-z), a szó a magyar nyelvtörténet megfellebbezhetetlen tanúsága szerint -sz (>z végződésű volt.

Ha már így egygel megkevesbítettem a fgr. **ttš* ∞ *tš* magyar nyelvi *s* (= *š*) megfeleléseinek amúgy is szűkös példatárát, legyen szabad helyette egy újat ajánlanom. Úgyis a T. könyvével való foglalkozásom közben vetődött föl. Ez a magyar szó a *nyárs* 'veru, obelus' volna, amelynek eddigi magyarázatai (VÁMBÉRY, Magy. Ered. 538. l.; BUDIENZ, MUSz. 410. l.; MUNKÁCSI: NyK. XXV. 180 és AKE. 486.) nyilvánvalóan elfogadhatatlanok. Elfogadhatatlanok már csak azért is, mert a mai -r-es másodlagos alakot veszik kiindulási pontul, holott a szó a magyar nyelvtörténet elején következetesen -r-nélkül fordul elő: *nyas* 'veru', *vas nyás*, *vaznyas* (Beszt. Szój.), *nyas*, *nas* 'veru', *pechenes nas*, *vas nas* (Schl. Szój.), m^v zokafone zèrent Obelo 'i: *nas figura* alat ièlè tètüttcng = 'obelo, id est, veru praenotavimus' (BécsiK. 72.), *kereztffanak naffjan* 'in ara crucis' (Serm. Dom. II, 127.), *kereztffanak naffjan* (NagyszK. 183.), *nyas* 'veru', *kis nyas* 'veruculum' (Murm.) stb. Csak Csánkiból idézem még a mai *Nyárs-Ardó* régi névalakját: 1427: *Nyas*, *Ardo*, 1509: *poss. Nyas et Ardo*. — Semmi kétség nem forog fenn, hogy szavunk éppúgy geminata-hasonaltalanításnak köszönheti mostani hangformáját, mint pl. a *farsang*, *tarsoly*, *persely*, *hárs*, *Varsány* stb. Jelentése sem volt hajdan annyira szűk körre specializálódva. — A rokon nyelvekből egybevethető-

nek gondolom a következő adatokkal: vog. (MUNK.) É. *näs*, медвѣжје ногги (medvekarmok), tkp. 'csáklya' (VogNGy I., 98,240), AL. *näs* 'csáklya' (VogNjy. 162) | osztj. (KARJ.) Ni. *názš*, Kaz. *náš*, O. *näzi* 'angelhaken' | lpD. (LAG.) *ziwtsie* 'widerhaken, schliesskeil, pflock.' — Vö. TOIVONEN 52. sz.

Nem értem, miért maradt ki a lp. *bicce* 'pruina' családjából (67. sz.) az odaváló osztj. (KARJ.) *pōdžəm*, *pōžəm* 'nebel, reif'. Vö. SETÁLA: FUF. II, 222; WICHMANN: FUF. IX, 119.

A *feslik* egyeztetésében (68. sz.) nem nyilatkozik T. a *fejt* származékáról, pedig nagyon nehéz elképzelni, hogy teljesen különválasztandók volnának (vö. pl. *esik* — *ejt*). Mindenesetre érdemes volna ennek a hangviszonynak szeme közé nézni, mert hogy egyebet ne említsek, a magyar *fáj* ige régi egybevetését a fS. *potea* 'schmerzen, krank sein' | lpN. *buoccat* 'aegrotare' csoporttal (GENETZ, Unk. ensi tav. vok. 8, SETÁLA: FUF. II, 228) még mindig valószínűbbnek tartom, mint TOIVONEN mostani ajánlotaival: votj. *piñini* 'spalten, zerspalten' | zürj. *pełdni* 'losgehen, abspringen, absplittern' | lpN. *bođđit* 'dissecare, dividere; penetrare' (72. sz.).

T. nem fogadja el azt a SZAMOTÁTÓL való régi magyarázatot, hogy az *aszó* az *asz-ik* ige származéka, hanem az észtt *üz* 'wiese (gute), bachweise' | zürj. *adé* 'wiese' szavakkal egyeztetí (210. sz.). Ez az egybevetés korántsem meggyőző, mégpedig részint jelentésbeli, részint alaki nehézségek miatt nem.

Bármennyire tetszetős is T. új etimológiája *lucskos*, *lucskok* szavunkról (lpN. *luča* 'limus, coenum, stercus fluens' | osztj. *lužas* 'sehr seichtes wasser, seichte stelle, wo sich die wildente niederlässt' stb. 245. sz.), alig hihető, hogy hangfestő szó ne volna a *locskos*, *luckos*, *licskos*, *lustos*, *lutykos*, *lacsakos*, *latyakos*, *latakos*, *letyes* stb. alakváltozatok buján viruló bokrából. — Még kétségtelenebb ez az állítás a *csece* szóra (277. sz.), amelynél keresve sem tudnánk jellegzetesebb lallwortot idézni!

A 291. sz. cikkből törlendő az amúgy is megkérdőjelezett magyar rész, mert *-cs* kicsinyítő képzőnk a fgr. **-ks*-re visszamenő *-s* szabályos fejleménye. Vö. NyH.⁷ 93.

Lehetetlen a magyar *kacsa* szót a cserP. *košo* 'quackente' | osztj. *xe'ntš* 'eine чирокъ-art' alakokkal rokonítanunk (325. sz.). — Semmi okát sem látom annak, hogy revideáljuk MIKLOSICH magyarázatát, amely szerint a magyar szó jövevény a szlávsgából, ahol az a *Katalina* rövidüléssel becéző formája (vö. BERNEKER, EtWb. 465.), vagyis éppolyan tulajdonnévből keletkezett közszóval van dolgunk, mint pl. a *császár*, *király*, *macska* stb. ismeretes eseteiben.

A *legyhed* hangutánzó eredetét sem merném kétségbe vonni (333. sz.). Vö. *letyhed*, *letyved*, *lettyed*, *latyhed*, *lattyad*, *lottyad*, *löttyed*, *lüttyög*, *lettyeg* stb.

Érdekes a 337. sz. cikk, amely *mese* szavunkat a 'märchen, erzählung' jelentésű osztj. *moñt*, *māñt*, *moñš*, *moš*, *maš* szavakkal egyeztetí. A magyar alakon volna ugyan még bőven megmagyarázni való, de talán mégsem véletlen az egyezés. Nem vonhatnók aztán ide — persze a fgr. alapalak szükségszerűen megváltoztatandó új rekonstruálásával — a következő rokonnyelvi adatokat: zürj. *mojd* 'sage' | votj. *mađk-ñl* id. | vog. *mōjt*, *majt* 'märchen'?

A *hāncs* valószínű föltevésünk szerint a *hānt* (= *hāmt*), *hāmlik* alapszavának származéka (vö. 1588-ból *hamch*).

A 364. sz. cikkből kihagyandó a m. *szárca*, mert annak sokkal meggyőzőbb magyarázata van CzF.-ban, illetőleg PAIS Dezsőtől (MNyV. VIII, 304.). A madárnév t. i. a kihalt *szár* 'calvus, croceus' kicsinyítője s eredetileg nemcsak a csőrén és homlokán világosfoltú *Fuliga atra*-t jelölték vele, hanem a hóka, keselábú jószágot, kiváltképpen a lovat is.

Könyve végén (208—258. l.) összefoglalja T. azokat a hangtani következtetéseket, amelyek a szokatlanul gazdag etimológiai anyagból a fgr. nyelvek szóbelseji affrikáta-rendszerére vonatkozólag levonhatók. A megfelelési viszonyoknak komplikált sokfélesége tárul elének; természetes folyományaként az alapnyelvben fölveendő affrikáták nem kis számának (**ttš* ∞ **tš*, **tš* ∞ *š*, **ttš* ∞ *tš*, **tš* ∞ *š*; **ttš* ∞ *tš*, **tš* ∞ *š*, **ttš* ∞ *ts*, **ts* ∞ *s*), fokváltakozásának, valamint a fonétikai helyzetek szinte kiszámíthatatlan variálódásainak. — A finnugor nyelvtudomány halás lehet Toivonennak a fáradságos, de nagyszerű vállalkozásért.

ZSIRAI MIKLÓS.

Oroszország szerepe a finnugor tudomány történetében. Finnugorszkij Szbornik. Leningrad, 1928. — IV + 348 l. + 1 térkép-melléklet.

Az Oroszország politikai és társadalmi életét fenéig fölforgató földrengés egyik természetes következménye volt a birodalom határain belül élő tömérdek idegen nemzetiséggel, az ú. n. inorodokkal szemben való fölfogás és bánásmód gyökeres megváltozása. Az SSSR (Szojuz Szovjetszkich Szocialiszticeszkich Reszpublik) urának nagylelkűségéből gombamódra nőttek a tarka-barka önkormányzati egységek, hangos demonstrálásául annak a szép elvnek, hogy minden számottevő nemzetiségi csoportnak módot kell nyújtani egyénisége érvényesítésére. Nem tartozik ide annak a hánytorgatása, hogyan fest ez az elv a gyakorlatban, azt azonban el kell ismernünk, hogy a háború előtti orosz tengerben fulladozó népek egyikét-másikát szárazra vetette a váratlan szerencse, s azt is tudjuk, hogy ezek a halál torkából kimenekült néptöredékek bámulatos energiával vágtak neki az új életnek. Ebben a pillanatban még sejtelmünk is bajosan lehet arról, mennyire hordó következményei lesznek ennek a merész fordulatnak, amely a finnugorságot is életbevágóan érinti. A zürjének, votjakok, cseremiszek, mordvinok már is örvendetes bizonyoságot tettek életrealitásukról, civilizációra hivatottságukról, sőt magasabb szellemi művelődésre alkalmas voltukról is. Majd elválnak, mit várhat tőlük az emberiség, mit várhatnak a finnugor tudományok, ha egyszer átesnek a kezdet nehézségein s tartósan kedvező életföltételeket képesek maguknak biztosítani.

A fölszabadított nyelvrokonok lázas sürgölődését nyomon követi az orosz szakkörök egyre aktívabb érdeklődése és — ha a jelek nem csalnak — igazán segíteni akaró csatlakozása. Nemcsak a közvetlenül érdekelt vidéki központok (Perm, Kazan, Szaratov, Penza stb.) újítják föl és fejlesztik rendszeresebbé a már korábban megkezdett — jórészt bizony dilettans fajsúlyú, rapszodikus menetű — kutatásaikat, hanem Moszkva és Leningrad legtekintélyesebb tudományos intézményei is munkatervükbe illesztették a finnugor stúdiumok intenzívebb művelését: tudományos expedíciók szervezését, etnografiai, archeológiai, vagy amint most ott nevezik: paleoetnológiai, népköltészeti anyag gyűjtését, múzeumok föllállítását és a földolgozott anyagok közzétételét. Erről az élénk mozgolódásról érdekesen számolt be pl. az oroszországi tanulmány-

útjáról nemrégiben visszatért I. MANNINEN, az Észt Nemzeti Múzeum igazgatója (Uusi Suomi 1928. aug. 11.). Hasonló következtetéseket enged meg a jelen ismertetés címében említett orosz kiadvány váltig variált fogadkozása, sőt a kiadvány megjelenésének pusztá ténye is.

A Finnougorszkij Szbornik (Finnugor Gyűjtemény) t. i. az Orosz Tudományos Akadémia KIPS nevű bizottságának (Komisszija po izucseniju plemennogo szosztava naszelenija SSSR i szopredelnyich sztran) kiadványa, afféle zárószámadás az eddigi korszakok munkásságáról, de azzal, hogy számonveszi Oroszországnak az egyes finnugor tudományágakban végzett eddigi munkáját, voltaképpen a küszöbön álló új korszak számára óhajt kiindulási alapot, tanulságokat, útmutatásokat, célokat találni.

A terjedelmes könyv a következő fejezetekből áll:

1. D. A. ZOLOTAREV: Áttekintés az oroszországi finnugor lakosság antropológiájára vonatkozó orosz szakirodalomról. 1—26. l. — 2. N. N. POPPE: Szovjet-Oroszország finnugor népeinek etnografiai tanulmányozása. 27—76. l. — 3. D. V. BUBRICH: A finnugor nyelvtudomány Oroszországban. 77—134. l. — 4. A. V. SCHMIDT: Északoroszország régiségeinek archeológiai kutatása. 135—242. l. — 5. A. I. ANDREJEV: A SSSR finnugorságával foglalkozó orosz történeti irodalom vázlata. 243—329. l. 6. D. A. ZOLOTAREV: Oroszország finnugor nemzetiségeinek térképe. 330—334. l.

Minket miudenekelőtt a nyelvészeti rész érdekel ugyan, mivel azonban kutatásainkban lépten-nyomon rá vagyunk utalva az érintkező rokon szavak eredményeire, Zolotarev, Poppe, Schmidt és Andrejev összefoglalása is méltán számot tarthat minden finnugor nyelvész figyelmére. Amennyire én meg tudom ítélni, ezek a cikkek meglehetősen pontos áttekintést nyújtanak az illető tudományszak oroszországi történetéről. Nekünk különösen becsesek — és ezt örömmel hangsúlyozom — az egyes cikkekhez csatolt pedáns és terjedelmes könyvészeti jegyzékek (pl. az etnografiai 12, a történeti 24 sűrűn szedett lap), amelyeknek hiányát fájdalmas bosszankodással érezte mindaz, aki egy-egy emlékezetből ismert cikk vagy adat után hasztalanul böngészgetett órákon, napokon át az orosz folyóiratok irdatlanában.

ZOLOTAREV antropológiai áttekintése nemcsak élvezetes világosságával, tárgyilagosságával tűnik ki, hanem az is igen nagy érdeme, hogy mellözve a jelentéktelen részletkérdések képzavaró pertraktálását, inkább a szakirodalomban újabban előtérbe tornyosult elvi jelentőségű kérdések (antropológiai típusok a finnugorságon belül, a szomatikus rokonság problémája stb.) jelenlegi állását vázolja, kimerítően tájékoztat az utóbbi években végzett antropológiai tanulmányok még hozzáférhetetlen anyagáról, és bátran feltárván az eddigi munka hézagait, fogyatékségeit, programmszerűen összefoglalja a jövő feladatait.

POPPE etnografiai irodalmi szemléje is hasznos olvasmány, de gyakran föl-fölgerjeszti az ember ellenmondó kedvét. ŠACHMATOVnak Mordovszkij etnograficeszkij szbornik c. érdeemes, de PAASONEN kiadványaihoz képest mégis csak másodrendű gyűjteményéről ilyen hetyke értékelés olvasható: „Mint mordvin népköltészeti munkához semmi esetre sincs fogható sem az orosz, sem a külföldi szakirodalomban”. (48. l.) — PATKANOV Die Irtysh-ostiaiken und ihre Volkspoesie c. monografiájának sincs a világon párja (63. l.). Általában a finnugor etnografia történetében 3 nagy név van: CHARUZIN, ŠACHMATOV és PATKANOV,

akik mellett a finnek, magyarok, észtek, valamint a skandináv lappológusok nevét említeni sem érdemes! A szerző különben nem takarékoskodik előtűnik teljesen ismeretlen kutatók nevének felsorolásával, s ezért nem tudom, miért hallgathatja egészen el pl. DUNIN-GORKAVICSET, akinek néhány komoly tanulmánya, nem is szólva a Toboljszkij Szever c. vaskos munkájáról, legalább olyan joggal megérdemelné az említést, mint egynéhány népszerűsítő kompiláció vagy alkalmi elmefuttatás szerzője.

SCHMIDT cikke rendkívül részletező, minden apróságot számbavevő, de meglehetősen száraz, színtelen, helyenként áttekinthetlenné kuszálódott ismertetés az oroszországi régészeti stúdiumok történetéről. Sokkal célszerűbb lett volna a kevésbé jelentős neveket, adatokat a könyvészeti függelékre bízni s csak az irányeszméket, vezéreket és standardmunkákat méltatni. Így is akadnak jól sikerült részek, mint pl. a SZPICYN hatalmáért, alapvető munkásságának — bár szétdarabolt — rajza, úgyszintén a mostani kutató-intézményekről és vezetőikről való beszámoló.

Könnyen kezelhető, érdemes dolgozat ANDREJEV összefoglalása a történelmi irodalomról. Szakszerűen megismertet bennünket a rendelkezésünkre álló igen gazdag orosz forrás-kiadványokkal s azután az osztjákoktól a lappokig haladva sorra tárgyalja az egyes rokon népek történelmi viszontagságait tárgyaló orosz irodalom eredményeit, föltevéseit. — Kár, hogy helyel-közzel túlságosan vázaltszerű.

Szükszavúsága ellenére is külön említést érdemel a kiadvány végére függesztett 4 oldalas kis statisztikai tájékoztató és etnografiai térkép az SSSR területén élő finnugor népekről. Az adatok — hitelességüket lehetetlen persze ellenőriznünk — egész sereg újdonsággal kedveskednek. Pl. a vogulokat eddig kerekén 5.000, az osztjákat 18.000 főre szoktuk becsülni, sőt azzal a föltevessel is meg kellett békélnünk, hogy alaposan megdézsmálhatták őket az 1914 óta eltelt éhínséges, járványos évek, s ime most a vogulok számát 7.000-ben, az osztjákokét 19.000-ben kapjuk. — A többi rokon nép számadatai nagyjából egyeznek kézikönyveink megfelelő adataival. — A térkép nem nagy igényű, de mint kis méretű sematikus rajz tökéletesen megfelel rendeltetésének.

Nunc venio ad fortissimum! A merész tolláról nálunk is ismert BUBRICH, aki tudtommal a leningradi egyetem tanára, azt a kérdést igyekezett megvilágítani, milyen szerepe volt az orosz tudománynak a finnugor nyelvészet történetében. Ő másképpen — szerintem elvileg helyesebben — értelmezte föladatát, mint a Szbornik többi fejezetének kidolgozója. Ő nem érte be az orosz tudományos tevékenységnek mintegy a külföld tudományos elveitől, irányaitól, eredményeitől függetlenül fejlődő, magabazárt folyamatnak idő- vagy tárgyrendi illusztrálásával, hanem az egyetemes finnugor nyelvészettörténet kereteibe óhajtotta beilleszteni az orosz finnugor nyelvészek munkásságát.

Amennyire helyeseljük ezt a fölfogást, annyira nem értünk egyet BUBRICH további eljárásával. Szerinte a finnugor nyelvészet történetében négy korszakot lehet megkülönböztetni: I. CASTRÉN, II. THOMSEN, III. BUDENZ és IV. SETÄLÄ korát. Hát ez mindenestre új, érdekes, de nagyon egyéni fölosztás, kár is volna pörbeszállnunk vele. Azt is csupán jellemzésül említjük meg, hogy SAJNOVICST, GYARMATHIT, HUNFALVYT, SZINNYEIT, WIKLUNDOT meg sem említi, PAASONEN, WICKMANN is csak a lapalji jegyzetek névrengetegében szerénykedik. Nehezen hagyható azonban komoly meg-

rovás nélkül BUBRICHnak természetellenes sovinizmusból fakadó elfogultsága, amely oroszra üti az eddigelé nem-orosznak tartott finnugor nyelvészek jó részét s az orosz tudományosság nagyobb dicsőségére „gigász“-szá perspektíváz egyeseket, akik minden bizonnyal tiltakoznának az „érdemes“ vagy „jeles“ jelzőn túlmenő megtisztelés ellen. — Nem tudom, mit szólnak a finnek CASTRÉN elvesztéséhez, az észtek WIEDEMANN, WESKE, ANDERSON minden kétségen felüli orosz voltához! WESKENEK nagy érdemei vannak, de még nekrológban is túlzás volna tudományosságát „borzasztó nagy“-nak minősíteni s az oroszországi finnugor nyelvtudomány „kulminációs pont“-ját ANDERSONnal képviseltetni, különösen ha nem megy ki az emlékezetünkéből, hogy CASTRÉN is oroszoknak van számítva!

Azt hiszem, BUBRICH szemmértékének csalékonysága legfőképp a finn és a magyar nyelvű szakirodalomban való tájékozatlanság következménye. Sajnálhatja ezt a hiányt BUBRICH is, de sajnálhatják részben a Szbornik többi fejezetének kidolgozói is. Biztosra veszem, hogy a finnül és magyarul megjelent munkák tanulmányozása után sokkal kisebb elfogultsággal találkozánk, s az egész kötetet jellemezné a tárgyilagosságnak az a szelleme, amely most csak OLDENBURG előszavára szorítkozik: „El kell ismernünk, hogy az orosz tudomány rendkívül keveset tett a finnológia terén ahhoz képest, amit kellett volna és kell majd tennie“.

ZSIRAI MIKLÓS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Két egyszerű denom. igeképző. — 1. A *-h* igeképzőről a legutóbbi időnkig azt tartottuk, hogy csakis más igeképzőkkel össze-
 téve maradt fenn (*-hod, -höd, -had, -hed, -hot, -höt* stb.). Azonban
 — amint NyH.⁷ 80 jeleztem és egyetemi előadásaimban már koráb-
 ban említettem — vannak példák, amelyekben ezt a *-h*-t utóképző
 nélkül találjuk. Ilyenek: *bűnh-* ,pecco, sündigen‘ ezekben: *bűn-
 hēndic* (MünchK. 47, 48), *bīnhquēc* (BécsiK. 88); az utóbbit a NySz.
bűnhösz-ik címszó alatt közli és nyilván *v*-töből való praeteritum-
 nak (*bűnhövének*) veszi, holott nem az, hanem olyan személyragos
 határozó-igenév, mint pl. *mī aluuāc* ,nobis dormientibus‘ (MünchK.
 70), azaz *aluvánk* ∼ *bűnhövének* („mert *mī* *mīn* magokért zénvė-
 güc ézt *bīnhquēc* *mī* istēnőcēn“: nos enim propter nosmetipsos
 haec patimur peccantes in Deum nostrum); a *bűnhendik* alakot
 BUDENZ és SIMONYI szintén *v*-töből valónak magyarázta: „a *bűn-
 he-ndik* alakban aligha láthatjuk az egyszerű *h*-képzés megmaradását;
 ez jóformán = *bűnhēndik, -hēvendik*“ (UA. 141); „*bűnhendik* MünchC.
 mint *endik, tend* e h. **ēvendik, *tēvend* uo.“ (TMNy. 458, vő. 271);
 azonban itt semmi nyoma sincs a *v*-nek, és semmi okunk sincs
 arra, hogy összevonást tegyünk föl | *bűzh-* ,putesco, foetere incipie,
 stinkend werden, faulen‘ ezekben: *meg bevzhevuen* (DomK. 65, olv.
bűzhövének), *meg bűzhēnek* (praet.: DöbrK. 89) | *hír-* ,crebresco, in-
 crebresco, innotesco, kund werden, bekannt werden‘ ebben: *el hyr-
 hevveen* (DomK. 75, olv. *hírövének*; vő. ugyanazon a lapon: *kevn*
 ,könný‘, *evrem-* ,öröm‘, *jevttelk* ,jöttek‘). — Pusztá *-h* képzős töből
 valók az idézeteknek következő más alakjai is: [miglén nem] *bīnhottēc*
 ,[dum non] peccarent‘ (BécsiK. 19), *bīnhottōc* ,peccavimus‘
 (uo. 25), *būnhonngōd* (MünchK. 177); *meg buzhut* ,dögöth‘ (TelK.
 247), *megbīzhūttec* (NádK. 95); *el hyrheth* (PeerK. 69), *kywe hyrhót*
 (ÉrdyK. 410), *elhīrhūt* (HELTAI, UT. s5), *el hīrhūt* (FORRÓ, Curt. 702),
el hyrhettek (CornK. 270, nem 265, ahogy a NySz.-ban van); —
 továbbá: (*sebh-* ,vulneror, verwundet werden‘): *megh sephótteel*
 (WinklK. 256), *szephewt* ,ulceratus‘ (JókaiK. 101), *meg sephewt* ua.

(uo. 103), *sephetek* 'vulnerati' (AporK. 43), [az keresztfan] *sebhettek* (PeerK. 177) | (*vénh-* 'senesco, alt werden') *meg* nem *venhöttem* (DöbrK. 88), *meg venhöttel* (uo. 399), *meg vénhütt* (KÁROLI, Bibl. I, 300).

Ezek az igék az *al-*: *aluv-*: *alusz-*: *alud*-féle váltakozó tőcsoportba tartoznak, amelynek *d*-je analógiás fejlemény (vö. Gom-bocz, M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. [Könyomat]. 98. §.), tehát a *bűnhődöd*, *elhírhödött*-féle alakok későbbiek, mint a *bűnhönöd*, *el hűrheth*, *el hírhűt*-félék.

2. Az egyszerű *-v* refl. képzővel alakult a következő két denom. ige: *elmérgüv-*, *megmérgöv-* 'effero, exacerbo' ezekben: *el-mérgüvec* (BORNEMISZA, Préd. 77), *meg merghövek* (DöbrK. 191) | *kihírv-* ebben: *ki híruévec* 'divulgantur' (HELTAI, UT. O₁/_b, nem O₂, ahogy a NySz.-ban van). (NyH.⁷ 81). Sz. J.

Izé. — TOIVONEN Y. H. a FUF. tavalyi kötetében (XVIII, 193) a lpN. *°atta* (FRHS), lpL. *āta-* (WIKL.) stb. szót az osztj. összetételekben előforduló *at̄*, *õt̄* stb. utótaggal egyeztetette. Figyelmét elkerülte, hogy ez az egyeztetés megvan már az én „Etymologisches“ c. közleményemben: FUF. XII (1912), 26 (magyarul: NyK. XLI, 110), csak hogy én még vog., cser. és magyar megfelelőket is idéztem. A magyar szó: *izé*. Néhány évvel ezelőtt aztán észrevettem, hogy ennek lp. megfelelőjét már GYARMATHI SÁMUEL megtalálta; l. Affinitas 33: A ta. At. *Izé*. — A tet. *Izélni*. Sz. J.

A Jókai-kódexbeli több-birtokú alakok. — A legrégebb magyar könyvben a több-birtokú alakok száma közel jár a harmadfél-százhoz. A birtok többségének a jele legnagyobbbrészt *-i*; 45 esetben fordul elő *-ai*, *-ei* és 4 esetben *-jai*. A példák (mostani helyesírással írva) a következők (a melléjük tett számjegy azt jelöli, hogy melyik hányszor fordul elő): *szemei* 10, *fülei* 2, *fogai* 2, *vállai* 1, *kezei* 9, *újjai* 2, *térdei* 1, *szárai* 1, *lábai* 12 | *kötelei* 1, *kövei* 1, *könnyei* 1, *halottai* 2¹⁾ || *karjai* 3, *kinjai* 1. — Tehát *-ai*, *-ei* van testrésznévben 40-szer, egyebekben 5-ször; *-jai* testrésznévben 3-szor, más főnévben 1-szer. Látnivaló, hogy az *-ai*, *-ei* és a *-jai* többes-

¹⁾ Nem sorolom közéjük a 67. lapon levő *mezeyt* alakot, mert ez nyilván íráshiba („zent ferencznek seby helyt azanneban vakara el hogy az kepnek alatavalo *mezeytys* el romta“); ugyanazon a lapon alább helyesen *mezet* „meszet“ van („kyuaya az kepprewl sebeknek yegytt: feseteket es *mezetes* kyuaya“)

jellel való testrésznevek a többihez képest igen nagy többségben vannak. (Viszont testrésznevek pusztá *-i*-vel: *szemi* 2, *ajaki* 2, *kari* 2, *térdei* 1, *tagi* 1¹⁾.

Ez a kimutatás arra a föltevésre csábít, hogy az *-a*, *-e* (és azután a *-ja*, *-je*) személyragnak a több-birtokú alakba való behatolása a testrésznevekben kezdődött, s ezt a föltevést támogathatná az a körülmény, hogy a testrészneveknek igen gyakran fordul elő az egyessz. 3. személyragos alakjuk.

A behatolás — így okoskodhatnánk tovább — a JókaiK. írásának kora előtt már réges-régen megindult (l. HB.), de ez az új alakulás nem haladt az egész magyar nyelvterületen egyforma ütemben, s a JókaiK. nyelvjárása ebben a tekintetben a lassúbb haladásúak közé tartozhatott.

Van azonban itt egy nagy bökkenő. Azok a testrésznevek, amelyekből ez a föltevés és a hozzáfűzött okoskodás kiindult, nemcsak testrésznevek, hanem kettő (*fogai*, *újjai*) kivételével páros testrészek nevei (*szemei*, *fülei*, *vállai*, *kezei*, *térdei*, *szárai*, *lábai*, *karjai*). Ezeknek tősgyökeres magyar alakja pedig legelső előfordulásuktól fogva (l. HB. *szumtuchel*, *zumtuchel*: *oculis vestris*) az egyes szám. Ez köztudomású dolog. A *szemi*-, *térdei*-, *kari*-, valamint a későbbi *szemei*-, *térdei*-, *karjai*-féle alakok nem a nép ajkán termettek, hanem a latin eredetihez szolgamódrá ragaszkodó fordítók tolla alól kerültek ki. Hogy a Ferenc-legenda fordítója miért alkalmazta éppen ezekben leggyakrabban az *-ai*-, *-ei* és a *-jai* többesjelt, annak nem tudok a nyitjára találni. Sz. J.

A HB. *tilvut* szavának olvasása. — Régebben úgy olvasták ezt a szót, ahogy írva van, vagyis *tilvut*-nak. Így BUDENZ BLOMSTEDT-nek a HB.-ről szóló munkájában (1869: 10. l.), SIMONYI Magyar Nyelvtanának első kiadásában (1879: IV. l.), NYR. IX. (1880: 148. l.) és ZOLNAI, Nyelvmélekeink (1894: 60, 63, 67. l.). Én 1897-ben *tilvott*-nak kezdtem olvasni (NyK. XXVII, 385; MNyelv³ 73, 75), és ezt az olvasásomat SIMONYI is elfogadta (MNyelv² 1905: 117. l.; Die ung. sprache 1907: 108. l.). Később *o* helyett *u*-t olvastam: *tilvutt*. (A szóvégi mássalhangzóra nézve vö. MNyv. XXII, 167 = HB. hg.-al. 13).

¹⁾ Az adatok a kódexnek következő lapjain találhatóak: 10, 11, 23, 34, 40, 41, 43, 44, 45, 64, 67, 74, 93, 94, 103, 117, 121, 122, 123, 126, 127, 129, 137, 142, 146, 148, 152, 159, 160 | 60, 115, 142, 158, 159 || 8, 125, 160 | 31 (1, 8, 13, 23, 42, 67, 72, 162).

Most egy fiatal nyelvésznek jeles doktori értekezésében¹⁾ új olvasat bukkant föl. Az *uy* kettőshangzó példái között a szerző a HB. *chomuv* szava mellett a *tilvut*-ot is fölhozza, s ezt nem lehet másképp érteni, mint hogy a szót *tilvut*-nak olvassa. Hogy az eddigi olvasástól eltérve mért olvassa az *uv* betűpárt *uy*-nak, arról nem szól.

Az új olvasásmódot nem lehet eleve elutasítani. Az igenévek ősm. és óm. alakjául **tiluvutu*-t v. **tiluβutu*-t lehet föltennünk (a **β*-re nézve l. MNyv. XXII, 233, 259 = HB. hg.-al. 21, 47). Ebből az alakból a harmadik nyílt szótag rövid magánhangzójának elvesztével (l. erre példákat: HORGER: NyF. 65:3) fejlődhetett **tiluvtu*, ill. **tiluβtu* > **tiluvtu* > **tilvut*. Ilyetén elveszésre a HB-ben is találni példákat: *ányyēlkut* (írva: *angelcut*) < **ányyēlukut* | *uromk* (írva: *uromc*) < **uromuku* (l. MNyv. XXII, 253 = HB. hg.-al. 41). Ebből a **tilvut*-ból később **tilūt* vagy **tilout*-on át) **tilót*, majd **tilūt* v. **tilótt* fejlődött volna. Ilyen alakokat azonban nem találunk. A többi refl. -v képzős igének (*aluv*-, *feküv*- stb.) sincsenek *-ūt*, *-útt* (-*ūt*, *-útt*) v. *-ót*, *-ótt* (-*ót*, *-ótt*) végű igenévi származékaik. Ez erősen csökkenti a **tilvut* alak egykori megvoltának valószínűségét.

Ellenben, hogy **tiluvutu*- v. **tiluβutu*-ból *tilvut* (> *tilvutt*) fejlődhetett, azt nem is kell bizonyítani, hiszen a második nyílt szótag rövid magánhangzójának elveszése nagyon közönséges. A HB-ben ennek a jelenségnek két olyan példája is van, amely sehol másutt nem fordul elő, ú. m. *vogymuk* és *szümtükkel* (írva: *vogmuc*, *uogmuc* és *zumtuchel*, *szumtuchel*) < **vogyumuk* és **szümtükkel*.

A *tilvut* (*tilvutt*) alaknak későbbi fejleménye is megvan a DebrK. 509. lapján levő *tylloth* alakban: *megh tylloth gyemelcz*-.

Jól tudom, hogy akadhat okvetetlenkedő, aki azt vetheti ennek ellene, hogy a *tylloth* alak nem vall határozottan korábbi *tilvut*-ra, mert az átható *til*- igének (vö. *tilos*, *tilalom*) származéka is lehet: **tilott* > (független mássalhangzó-nyúlással) *tillott*. De — azt kérдем — mi szükség volna erre a föltevésre? Hiszen: a) egészen kétségtelen példáink vannak az *ll* < *lv* hangfejlődésre: *toll* < *tolv*-és társai (MNyv. XXII, 241 = HB. hg.-al. 29) meg az *l*-végű névszóknak *-val*, *-vel* ragos alakjai (*hallal*, *öllel*, *fallal*, *széllel* stb.); — b) a *til*- igének *-v* képzős refl. származéka nem holmi föltett alak, hanem valóssággal megvan: *tilovek* („nem *tilovek* meg a vezedelmecc fia ő gonoz, es alnoc zandocarol“ NádK. 155); — c) a HB-ben a *megh tylloth* gyümölcsnek *tilvut* a jelzője, s hogy ez az igenév (magában ejtve) nem hangozhatott *tilvut*-nak vagy *tilvutt*-nak, az eddigelé nincsen bebizonyítva, sőt bebizonyítására még csak kísérlet sem történt.

Sz. J.

¹⁾ KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás a tatárjárásig. Bp. 1928. (= A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 25. sz.) 10. l.

IRODALOM.

- BROCKELMANN, C. Mitteltürkischer wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgarī Divān luğāt at-turk bearbeitet von — —. Budapest-Leipzig, 1928. (= Bibliotheca Orientalis Hungarica. I.)
- HÁZI JENŐ (VITÉZ). XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928.
- KNIEZSA ISTVÁN. A magyar helyesírás a tatárjárásig. Bp. 1928. (= A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 25. sz.)
- Körösi Csoma-Archivum.* II. 4. sz. Bp. 1927.
- LOSONCZI ZOLTÁN. A magyar tővéghangzók. II. Bp. 1927. (Kny. a NyK.-ból.)
- LYTKIN VASZILIJ. Az -s névszóképzők a permi nyelvekben. Bp. 1927.
- NÉMETH GYULA. Akadémiánk és a keleti filológia. Bp. 1928.
- TELEKI PÁL gr. szerk.: Finnek, észtek. Bp. 1928. (ZSIRAI M. A finnség őstörténete. — SZINNYEI J. A finn-magyar nyelvrokonság.)
- TOLNAI VILMOS. Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére. Bp. 1928.
- BRÖNDAL, VIGGO. L'oeuvre de Vilhelm Thomsen. Kjöbenhavn, 1927. (Kny. az Acta Philologica Scandinavica-ból.)
- Bulletin de la Société Linguistique de Paris.* XXVIII, 1. 1927. (SAUVAGEOT, A. ismert.: A m. nyelvtud. kézikönyve, Szinnyei-emplékkönyv, Gombocz, Mark, Lagercrantz, Lehtisalo munk. stb.)
- Finnisch-ugrische Forschungen.* XIX. (TOIVONEN, Y. H. Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten.) — *Anzeiger d. FUF.* XIX. (SKÖLD, HANNES. Ungarisch und tagaurisch. — SCHMIDT, GUSTAV. Zur erforschung der ossetisch-ungarischen lehnbeziehungen. — ÄLMÄ, F. és COLLINDER, BJÖRN. Zur lautkombinationslehre des lappischen. — RÄSÄNEN, MARTTI. Tatarische lehnwörter im wogulischen. — MIKKOLA, J. J. Vilhelm Thomsen.)
- Finnougorszkij Szbornik.* Leningrad, 1928.
- Indogermanische Forschungen.* XLVI. (BEKE, Ö. Zur komparativbildung in den finnisch-ugrischen und indogermanischen sprachen. — Zur kasuslehre des finnischugrischen und indogermanischen.)
- KETTUNEN, LAURI. Eestin kielen oppikirja oppikouluja ja seminaareja varten. Porvoo, 1928.
- MÄGISTE, JULIUS. *oi-, ei-*Deminutiivid läänemeresoome keelis. Mit einem referat: Die *oi-, ei-* deminutiva der ostseefinnischen sprachen. Tartu, 1928.
- Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Årbok* 1928. (NIELSEN, K. Til Vilh. Thomsens minne: tydningen av Orkhon-innskriftene.)

- Qvigstad-émlékkönyv.* Oslo, 1928. (ÄIMÄ, F. Lapin *laurask.* — COLLINDER, B. Die wörter für fünf, sechs und sieben im lappischen. — NIELSEN, K. Et tredelt bidrag. 1. „Fjelddialekten“ i Varanger. 2. Partitiv i Fjeldmark-lappisk. 3. Litt om nordiske länord i den lappiske ren- og rendrifts terminologi. — SETÄLÄ, E. N. Virokannas. — WIKLUND, K. B. Das lappische verbaladverbium und einige andere kasus des verbalstammes.)
- Revue des Études Hongroises.* VI. 1. (ZSIRAI, M. Joseph Szinnyei. À l'occasion de son 70e anniversaire. — MEILLET, A. Sur la terminologie de la morphologie générale. — TAGLIAVINI, C. L'influsso ungherese sull' antica lessicographia rumena. — SAUVAGEOT, A. Sur un nom de nombre commun aux langues samoyèdes, tongous, mongol. — MELICH, J. Gépides et roumains: *Gelou* du Notaire Anonyme. — GOMBÓCZ, Z. Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turks en hongrois. — Melléklet: SZINNYEI JÓZSEF arcképe.)
- Rozvadovski-émlékkönyv.* Krakkó, 1927. (NÉMETH, J. La provenance du nom *bulgar.*)
- SAARIMAA, E. A Kalevalan selityksiä kouluja varten. Helsinki, 1927.
- Sanastaja.* Aikakauslehti sanatietoja ja -tiedusteluja varten. Helsinki, 1927, 1—4. sz.
- SANFELD, KR. — JESPERSEN, O. — HÖFFDING, H. — SETÄLÄ, E. N. Vilhelm Thomsen. (A dán Tudós Társaságban 1927. V. 20. fölolvassott négy emlékbeszéd.)
- Suomi.* Neljäs jakso. 20. osa. (OJANSUU, H. Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. — Kyselysarja suomen kielen sanavarojen keruuta varten.) — Viides jakso. 1. osa. (LAUROSELA, J. Foneettinen tutkimus Etelä Pohjanmaan murteesta.) — 3. osa. (HAKULINEN, L. Opas suomen kielen murteiden sanavarain kerääjille.)
- TOIVONEN, Y. H. Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affri-katen. Helsinki, 1927.
- TUNKALO, E. A. Paikannimien selitystä. (Kny. a Hämeenmaa c. munkából). *Ungarische Jahrbücher.* VIII. 1—2. Berlin u. Leipzig, 1928. (RACHMATULLIN, G. R. Die hilfsverben und verbaladverbien im altaischen. — TREML L. Die ungarischen lehnwörter im rumänischen.)
- Virittäjä.* XXXI. (1927.) 7. 8; XXXII. (1928.) 1—4; — (WICHMANN YRJÖ-nek ajánlva 60. évének betöltése alkalmával:) 5.—7.
- WIKLUND, K. B. Lappische studien. Uppsala-Leipzig, 1927.
- WIKLUND, K. B. Mikael Agricolan jumalainluettelo ja käsiala. Helsinki, 1928.
- Zeitschrift für Psychologie.* Bd. 104 (1927.) (LAGERCRANTZ, E. Über gestaltbildung in den dialekten der lappischen sprache.)
- Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.* N. F. LV. 3—4. (JACOBSON, H. Zwei arische lehnwörter im ostjakischen.)

Hornyánszky Viktor R.-T., Budapest. — 83,725.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FŐLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

1929

TARTALOM.

TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás. (Befejező közlemény.)	161
ZSIRAI MIKLÓS: Finnugor népnevek. (I.)	252
JUHÁSZ JENŐ: A moksamordvín-oroszl nyelvkeveredés	296
LŐCSEI ANTAL: Északi-vogul mondattani kérdések. (I.)	301

Kisebb közlemények.

MUNKÁCSI BERNÁT: <i>Szongor</i>	309
— — <i>Olló</i>	310
— — <i>Szekér</i>	311
— — <i>Kén</i>	313
— — <i>Tokhal</i>	315
JUHÁSZ JENŐ: Mordvín M. <i>in, ün 'leg'</i>	315

Ismertetések és bírálatok.

<i>Tolnai Vilmos</i> : Magyarító szótár. (Második kiadás.) — Ism. SÁGI ISTVÁN	318
--	-----

Értesítő.

Hazai irodalom	317
Külföldi irodalom.	320

A szerkesztő lakása: V., Arany János-utca 1.

A nyelvújítás.

(Befejező közlemény.)

148. PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE levele. 1815. KAZINCZY nagyon jól tudta s érezte, meddig szabad és kell kíméletlenül támadnia, hogyan kell a békés megértést előkészíteni. Hiszen kereste ezt már jóval előbb, mikor 1815 áprilisában KULTSÁRNÁL személyesen tárgyal az ortológus pesti írókkal, többi közt FEJÉR GYÖRGYGYEL (akkor született meg a Tud. Gyűjtemény gondolata); majd Győrött TAKÁCS JÓZSEFET is felkeresi, kiről tudja, hogy nagy ellenfele.¹⁾ TAKÁCS útján pedig állandó kapcsolatot keres PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRÉVEL, kit mint Zirc Emlékezetének költőjét és költő-nyelvújítót igen nagyra becsül; kiről tudja, hogy véleménye sem elhamarkodott ítéleten, sem személyi érzésen, hanem alapos és súlyos meggyőződésen alapul. 1816, febr. 13-án keresi fel levéllel, (személyesen már előbb találkozott volt vele), előadja terveit, a nyelvújítási harc megindításának okát, az ortológusok ellentámadásait s kéri véleményét.²⁾ TAKÁCS 1816, március 10-én elküldte KAZINCZYNAK azt a levelet, jobban mondva értekezést, melyet HORVÁT még 1815, okt. 15-én hozzá, TAKÁCSHOZ intézett, s amelyben alaposan, sok körültekintéssel kifejti véleményét, aggályait és kifogásait. Ez a levél a dunántúli ortológusok legkomolyabb megnyilatkozása.³⁾ HORVÁT tudott erről, lehet, ő maga bízta meg TAKÁCSOT, küldje el KAZINCZYNAK s ezért az 1816, ápr. 24-én KAZINCZYNAK írt válaszában hivatkozik is rá. HORVÁT E. és KAZINCZY közt a felfogás alapjában van nagy ellentét. HORVÁT a magyar műveltséget önmagából akarja kifejteni, a nyelvújítás mozgalmában veszedelmet, romlást lát, mely a nyelvvel együtt a magyar szellemet is tönkreteszi: „idegen segítséggel, vagy magunk erejével legyünk-e nagyok?"; KAZINCZY az új magyar életet a külföldi szellem segítségével akarja élesztetni, a kor mozgalmában a nyelv haladását, az eszmék bővülését, a közélet föllendülését üdvözli. HORVÁT a szellemi harcokban a régi magyar átkot, a pártoskodást, a viszályt

¹⁾ Lev. XIII, 521. — ²⁾ Lev. XIII. 486.

³⁾ Teljes szövegében ez „az ortológusok bibliája“ Kaz. Lev. XIV, 500.

féli; KAZINCZY új életet, a tespedésből való felocsudást remél, a szunnyadó erők öntudatra ébredését. Ezért óhajtja a legkiválóbak vitatkozását, harcát, nem fél tőle, ha mindjárt saját vereségével járna is: „Nekem a' te ellenkezésed — írja HORVÁTnak — még kedvesebb mint javallásod volna . . . Illy ellenkező által meggyőztetni nem szégyen, vele megküzdeni fény¹⁾. Míg azonban a vita csupán levelezésben történik, melyet HORVÁT nem is folytatott, nem jutott dülőre a dolog; ez csak akkor következett be, mikor a Tud. Gyűjtemény megindult.

149. HELMECZI Értekezése. 1816. Maga a neológia az ellen-Mondolat óta a nagy nyilvánosság előtt csak egy fontosabb vitairattal szerepelt. Ez HELMECZI MIHÁLY műve: „Értekezés az úgy nevezett Újításokról a' Nyelvben“ bevezetésül BERZSENYI verseinek második 1816-i kiadásához. HELMECZI KAZINCZYNak legbuzgóbb, sőt túlbuzgó híveihez tartozott, kiket a mester nem egyszer csitítani volt kénytelen. HELMECZI 1815-ben ismerkedik meg személyesen KAZINCZYVAL, kit már előbb ódában ünnepel; segíti kiadásainak nyomdai elkészítésében; 1814, márc. 14-én írja KAZINCZY munkáinak jelentését,²⁾ melyet erősen újszerű fellengős és KAZINCZYT áradozva dicsérő hangja miatt a Magyar Kurir kicsúfolt³⁾; 1816 elején egy menynekzői verset írt (NAGY KLÁRA és IGMÁNDY ANTAL esküvőjére), mellyel KAZINCZY nagyon meg volt ugyan elégedve, HORVÁT ENDRE azonban ezt mondta róla: „az idetlenségnek 's elmebódulásnak lántzrafüzött szedeménye.“⁴⁾ Az újításokról szóló értekezést HELMECZI azért írta, mert a Mondolat kicsúfolta BERZSENYINEK több kitételét és szavát. Az újításokat pontokba szedi. Először hat pontban a szokatlan és idegen szólásokat tárgyalja, nagyon röviden; utána a szavakat, még pedig (1) az új származtatásokat; (2) a szóban lévő magánhangzók rövidítésével és nyújtásával változtatott szavakat; (3) az összetételeket; (4) a rövidített, azaz csonkított szavakat; (5) a felelevenített gyökereket és avult szavakat; (6) a merőben új szavakat. Minden ponthoz a régiebb s az újabb irodalomból számos példát idéz, annak bizonyítására, hogy az írók mindig újítanak; a példák SZEMERE adattárából kerültek. Ezután a külföldi irodalmak nyelvújító mozgalmait rajzolja remekíróik idevágó nézeteivel: rómaiak, franciák, olaszok, angolok, németek; itten szokszor hivatkozik HERDERRE.

¹⁾ Kaz. Lev. XIV, 222—223. — ²⁾ Szövege Kaz. Lev. XI, 534.

³⁾ 1814, júl. 8. melléklet. Szövege Kaz. Lev. XII, 567.

⁴⁾ Kaz. Lev. XIV, 155 KÖLCSEY véleménye XV, 233 és M. M. IX, 176.

A magyarra nézve bőven, szinte teljesen idézi CSOKONAI nézeteit a nyelv fejlődéséről. Külön szól a tájszavakról s kis tájszójegyzéket közöl; majd műszóirodalmunk irodalmát sorolja föl. Záradékol két észrevételt fűz fejtegetéseihez; az egyik az, hogy „bár egy a nyelv, mindazonáltal a hely 's a' szoló' nyelve nem egy“; KAZINCZYNAK e főgondolatát példákkal világítja meg. A másik — szintén KAZINCZY-féle gondolat, hogy „minekünk annyi jussunk van a nyelvhez mint akármely elhunyt századnak vagy generationnak“ s ezért a jó írónak is. Az egész értekezés ügyesen összefoglalja mindazt, ami 1816-ig a nyelvújítási harcban a neológia nézete volt; a példák jók, az érvek helyesek. Hiányzik azonban belőle KAZINCZY heve és lendülete, a meggyőződés ereje. KAZINCZY nagyon meg van elégedve az értekezéssel. KÖLCSEY azonban egyáltalán nem;¹⁾ haragszik, hogy HELMECZI az ő és SZEMERE jegyzeteit „gazdátlanul kiprédálta“, de nem fejtette ki, hogy az új szavak jók és miért jók. — A nyelvújítás következő vitáiban mind a két párt gyakran hivatkozik HELMECZI értekezésére s különösen a régi irodalomra való utalás a mérsékeltbb ortológusokat gondolkodóba ejtette.

SZEMERE még 1815-ben írt BEREGSZÁSZI ellen Jelenések címmel egy „orientális eruditiótól bűdös vagy illatos levelet“, melyben DUGONICS, BARTZAFALVI, VERSEGHY, RÉVAI, SÁNDOR, FOLNESICS, WÁNDZA, PETHE, MÁRTON JÓZSEF, GYARMATHI beszél BEREGSZÁSZIVAL, mint halottai-ból feltámadott árnyal. Ez a drámaszerű levél azonban nem jelent meg, elveszett vagy még lappang a Rádaykönyvtár Szemere-iratai közt.²⁾

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Egy fejezet a nyelvújítás történelméből: Bpi Szemle. CXVIII, 40; Bevezetések Kazinczy Levelezésének XIII—XVI. kötetéhez; HORVÁT ENDRE és a nyelvújítás. MNy. 1, 193, 241.; SIMAI Ö.: MNy. XIV, 113.; KOVÁCS, Sipos. EPhK. XXX, 776.

150. A Tudományos Gyűjtemény. A Tud. Gyűjt. megindulásával (1817) végre olyan folyóiratot kapott a magyar szellemi élet, mely után a kassai Magyar Museum óta (1788) folyton vágyott. A nyelv körüli viták is teret kapnak, s a szerkesztők (élükön FEJÉR GYÖRGY) pártatlanul helyet akarnak adni mindenik fél

¹⁾ Kaz. Lev. XV, 233.

²⁾ Kaz. Lev. XIII, 212. LUKIANOS mintájára írtak „Hallottak Beszélgetéseit“ FONTENELLE és FÉNELON. A satirikus Neuwieder Zeitung címe 1787—1810-ig „Gespräche im Reiche der Todten“ volt; ezt vette mintául SZEMERE és több más író. Vö. TOLNAI V. Halottak beszélgetései. EPhK. 1927. 165.

véleményének. Itt jelenik meg mindjárt az első évfolyamban Z. jegy alatt BALLA KÁROLY bírálata a Mondolatról s a Feleletről¹⁾; KÖLCSEY FERENCNEK végzetes BERZSENYI-bírálata²⁾; THAISZ ANDRÁSNAK neologus-párti értekezése: „A' Neologismusokról, avagy Szabad-é a' Magyarban új szókat tsinálni és mennyire?“³⁾ és KAZINCZYNAK Kritikája BEREGSZÁSZI ÉS SÍPOS könyveiről⁴⁾. A következő év az ortológia jegyében folyik. SÍPOS helyreigazítása⁵⁾ és védekező cikke kezdi meg a sort: „Vélekedés a' Nyelv-mívelés dolgában“. Nem kárhoztatja az újítást, csak az érthetőséget ne zavarja s ne történék nagyon hirtelen. KAZINCZY elvét: az ízlést, a szépet azonban egy igével sem említi. SZENTMIKLÓSSY ALAJOS P. SZ. A. jegy alatt KAZINCZYNAK néhány új szavát (*enyhe, féltékeny, gyengéd, lebel, lény, rím, szerény*) magyarázza s különösen szépségét dicséri. Jellemzők következő szavai: „az új szók felől igen óva, 's tartózkodólag kelljen ítéletet hoznunk; mert a' ki a' roszat elfogadja, szint' olyan hibát követel, mint a' ki azt koholta; ellemben a' ki a' jót kárhoztatja: hibázik, ha megtévedésből, vétkezik, ha meggyőződése ellen cselekszi“. Óhajtja az ellenfelek kibékülését s ennek alapjául ezt az elvet ajánlja: „az új szók közül csak azok vétessenek-fel, mellyeket a' nyelv' ideálja megkíván, 's géniusza nem ellenz“. — SZEMERE PÁL „Tárgy és Nyelv a' költésben“ című cikkében⁶⁾ egészen KAZINCZY szellemében fejtegeti az előadásnak a tartalom után igazodó sokféleségét.

151. KAZINCZY fordításainak bírálata, a „Kritika“. 1818. De ugyanebben a kötetben⁷⁾ jelenik meg N. jegy alatt KAZINCZY kilenc kötetének bírálata, mely nagyon ügyesen saját fegyvereivel akarja megverni KAZINCZYT. Hogy ki a bírálat szerzője, az ma sincsen eldöntve. Alapja mindenesetre HORVÁT ENDRÉNEK 1815 okt. 15-én TAKÁCSHOZ írt levele,⁸⁾ melyre KAZINCZY 1816 okt. 6-án, közvetlenül HORVÁTNAK felel⁹⁾ s amelyben HORVÁTNAK „43 gáncsa“ közül szinte egyetlen egyet sem ösmer el hibának. Bizonyos, hogy KAZINCZYNAK ez a levele szolgáltatott ösztönt és anyagot, melyhez írója vagy írói még hozzávették KAZINCZYNAK a BEREGSZÁSZI-SÍPOS-féle bírálatát.¹⁰⁾ KAZINCZY HORVÁTNAK tulajdonítja; lehet benne része TAKÁCS-

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1817. VI, 97. — ²⁾ 1817. VII, 96.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII, 14. — ⁴⁾ 1817. XII, 88.

⁵⁾ 1818. I, 126. — ⁶⁾ 1818. IV, 79.

⁷⁾ 1818. IV, 96. — ⁸⁾ Kaz. Lev. XIV. 500.

⁹⁾ Kaz. Lev. XIV. 322. — ¹⁰⁾ Tud. Gyűjt. 1817. XII. 88.

nak, s talán RUSZEKnek is. — N. abból indul ki, hogy mindenki el-
 ösmeri a nyelv bővítésének szükséges voltát; a kérdés csak az,
 hogy miként? Erre szerinte megfelelt már KAZINCZY maga har-
 minc esztendővel azelőtt a Szigvárt és Robinzon bírálatában.¹⁾ S
 most N. fejére olvassa KAZINCZYNak ott felállított négy „törvényét“,
 melyet most Munkáinak kilenc kötete, e „kilencz emeletű roppant
 Filagoria“ lépten-nyomon megszeg és sért. Nincs mértéke arra, hogy
 mi a sok, mi a kevés; látszik, hogy „senki, legyen az bár még
 olly tűz-eszű, még olly szép-tollú Író, magát csalhatatlannak nem
 vélheti“. Ezért méltán gyanuba vehető KAZINCZY principiuma: „A'
 szép Író nem tartozik főbb Törvényt ismerni, mint hogy írása szép
 legyen“. Ez mindenekelőtt hamis, „mert felteszi, hogy az-is, ki
 a' Grammatica és szokás ellen vét... szépen írhat“; — vesze-
 delmes, mert „egyetlen egy embert tesz a' Nyelv' csalhatatlan
 Birájának, olly rémitő Dictatori hatalommal [napóleoni emlék],
 hogy... minden régít szabadon leronthat, 's a' jó Izlésnek tör-
 vényt 's példát adván, örök Remeket építhet, ezen büszke hangú
 kürtölés szerint: Rontott mert építeni akart, Palladió...“ Példá-
 nak állítja a Tövisék békáit és HELMECZY Menyegzős versét, melyre
 megint KAZINCZY 1788-i szavait idézi: „Lehet-e az elme nagyobb
 részegségben, — mint ezeknek a' verseknek írások alatt volt?“

152. FÜREDI VIDA: A recensiókról. Az N-féle bírálat, a
 „Kritika“ KAZINCZYT, a nyelvújítót támadta; ugyanabban az év-
 ben jelent meg még egy támadás, mely KAZINCZY, a bíráló ellen
 volt intézve, FÜREDI VIDA: A 'Recensiókról.²⁾ Ennek az értekezésnek
 csírája az a régi neheztelés, melyet KAZINCZYNak Himfy-bírálata
 (Annalen 1809) és HIMFY-epigrammája a Tövisékben keltett; azután
 magának KAZINCZYNak nem titkolt gyanuja, hogy KISFALUDY SÁNDOR-
 nak része volt a Mondolatban, s ezt élesztette az a vélemény, hogy
 KAZINCZY mondotta egy bécsi lapban a Helikoni ünnepet politikai
 lakmározásnak³⁾. SZENTMIKLÓSSY cikke a neológia mellett is bántotta
 az ortológusokat.⁴⁾ KAZINCZY továbbá mindig hirdette a kritika szük-
 séges voltát és szabadságát: erre volt felelet a FÜREDI VIDA-féle
 értekezés, mely egészében KAZINCZY vélt és félt diktátorsága ellen

1) Kassai Magyar Museum, 1788.

2) Tud. Gyűjt. 1818. VI, 1.

3) Tud. Gyűjt. 1818. III, 113.

4) Tud. Gyűjt. 1818. III, 78.

irányult; mert ahogy a nyelv bővítésében az író vallotta önkényű úrnak, úgy a bírálatban is az egyéni ízlés uralmát kívánta. Ezért mondja FÜREDI VIDA: „Nem egynéhány szókról szóllok én csak, hanem a' neologianak egész tendenciájáról“. — KAZINCZY TAKÁCSOT tartotta a cikk szerzőjének, pedig az KISFALUDY SÁNDOR volt. PÁPAY és TAKÁCS nem szerették volna, ha a támadás lehetetlenné tenné KAZINCZY és KISFALUDY kibékülését, ezért az értekezést HORVÁT ENDRÉNEK adták átdolgozás végett, azután elküldték VERSEGHYNEK, hogy tisztázza le és küldje el a Tud. Gyűjt. szerkesztőségének. Így sikerült nemcsak KAZINCZYT, hanem a közvéleményt is megtéveszteni a szerzőség felől. KISFALUDY eredeti fogalmazványa azóta elő is került.¹⁾

KAZINCZY mind a „Kritika“, mind a FÜREDI VIDA-féle támadásokra felelni készült, de többé nem támadólag, hanem békítőleg. Nem akarta ő minden áron a maga véleményét elismertetni, nem diktátorságra tört, amivel vádolták; ő az ügy igazát kereste: életet vinni a közönybe, vitatkozással tisztázni az eszméket, megteremteni a magyar szellemi életet. A vita hevében néha túllépte a határt, ezt maga is átlátja s nem restelli megvallani. Még 1816-ban írja DÖBRENTÉNEK: „Addig űzzük a dolgot, hogy végre kívül hol kell megállanunk, mert valljuk-meg, szegénylősködés és hamiskodások nélkül, én magunkról nem hiszem, hogy itt vagy ott tovább ne mentünk volna mint kell“.²⁾

Alaposan felkészül a feleletekre. Az idő közben megjelent kisebb kifogásokkal nem sokat törődik.³⁾ Még TELEKI LÁSZLÓ értekezésére sem felel, melyben az az aggodalom van kifejezve, hogy e nyelvi harcok folytán a magyar nyelv könnyen ketté szakadhat: a köznépre s a tudósokéra; a többi nézet nem más, mint az 1816-i levél megismérlése.

153. KAZINCZY Antikritikája. A „Kritika“-ra Antikritikával felel.⁴⁾ Mindenekelőtt ismét szükségesnek mondja a vitatkozást, a

¹⁾ Akad. Ért. 1907, 81—100; Irod. Közl. XXI. 385. 1911.

²⁾ Kaz. Lev. XIV. 415.

³⁾ G. L.: A' magyar nyelv' fő törvényjeiről. Tud. Gyűjt. 1818. VIII, 39; Orthophilus jutalomtétele. Tud. Gyűjt. 1818. IX, 101 és Magyar Kurir 1818 szept. 11; egész szövegében Kaz. Lev. XVI. 593; nem valószínű, hogy ez PETHÉ volna, mint KAZINCZY véli, mert az KIMIÁT ír, mi ellen Orthophilus tiltakozik.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1819. IV, 120.

kritika szabadságát: „Tudományok’ dolgai csak ott gyarapodnak, a’ hol azoknak művelőjik szabadon mondhatják ki gondolkozásait, ’s a’ hol élet van, ott öszve ütődések is vannak: a’ nyugalom csak a’ koporsók közt lakik“. Az a kifogása a bíráló ellen, hogy inkább elméletét támadja, mint műveit, „de theoriám’ megtámadását rettenés nélkül láthatom“, mellette szól az egész ó- és újkori irodalom. — Megtámadott elvét, hogy „az író ura a nyelvnek“ így kell értelmezni: „szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű nem tudatlan kéjű Ura, barátja nem ellensége, művelője nem pusztítója, nem rontója de építője. Nem azért parancsol, mert parancsolni neki tetszik, hanem mivel jót, szépet, hasznost parancsol“. — N. azt szeretné, ha KAZINCZY arra’ változnék vissza, aki 1788-ban volt, s fogadná meg maga akkori tanácsait. „1788 és 1818. közt harminz esztendőnyi nagy köz van . . . ma többet merhetünk mint akkor . . . harminz esztendei elmélkedés és gyakorlás után, nem vagyok épen ott, a’ hol akkor valék“, de áll az most is, hogy szükségtelenül nem kell sem szót, sem szólást csinálni“. „A’ Sok, az Elég, a’ Kevés relativa ideák; azoknak mathematicai vonásokkal határt és korlátot vonni lehetetlen . . . Eggyet tudok: azt, hogy a’ Nyelv’ Géniusát illetni soha nem szabad“, a nyelv géniusza pedig az a tulajdonsága, „a’ mellyel a’ bővülést, szépülést, igazabbá válást nem csak tűri, de szereti és óhajtja is, és hogy mind azon kölcsönözésektől, a’ mellyekkel a’ gondolatot és érzést erősebben, lágyabban, komolyabban vagy csintalansággal festheti, nem idegenkedik, csak olyanok fogjanak a’ munkához, a’ kik ízléssel bírnak“. — Az előadás sokféleségét is behatóan fejtegeti; önmagáról azt mondja, hogy minden írásában magyar, „de nem mint az a’ Magyar a’ ki idegent nem látott . . . hanem . . . a’ ki a’ mit az idegeneknél elfogadhatónak gondol, felveszi, magáévá teszi.“

Midőn KAZINCZY a nyelv géniuszát teszi az újítások megítélésének alapjává és határává, olyan fogalmat visz bele fejtegetésébe, mely az ortológusoknak a nyelv természete fogalmával igen rokon, s így a kölcsönös megértésnek utat nyit.

A következő füzetben JOLSVAI BANDI álnéven THAISZ ANDRÁS csipkedi N. recensióját;¹⁾ majd ERCSEY DÁNIEL hét pontba foglalja a nyelv-bővítés megengedhető módjait.²⁾

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1819. V. 54.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1819. VIII, 47.

154. „Orthologus és Neologus“. KAZINCZY ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy a vitát lezárja. Az ortológus tábor komoly egyéneinek nyilatkozataiban annyi közeledés mutatkozott, a felfogás ridegsége annyit enyhült, hogy szinte csak a fogalmazásban volt még ellentét. Igaz, hogy vezető egyénei is mások voltak. A harc elején KAZINCZY merev grammatikusokkal állott szemben; most költők és irodalmi emberek voltak ellenfelei: PÁZMÁNDI HORVÁT ENDRE, KISFALUDY SÁNDOR, VERSEGHY FERENC, akik az idegenszerűségek átvételén kívül ép olyan újítók voltak, mint KAZINCZY maga. KAZINCZY hívei: KÖLCSEY, DESSEWFFY is egyre unszolták mesterüket a békülésre; az Ellen-Mondolat óta cselekvőleg alig is vettek részt a vitában, kivált mióta HELMECZY a BERZSENYI-értekezésben összegezte a szóújítás módjait. KAZINCZY maga évek óta készült megírni azt a könyvet, melyben összefoglalja a neológia elveit, de a sok halasztással szándéka változott; nem akart többé olajat önteni a tűzre, hanem a kölcsönös megértésre olyan pontokat találni, melyeket mind a két fél a magáénak mondhat. Így keletkezett a FÜREDI VIDA cikére a felelet. KAZINCZYNak egyetlen tanulmánya sem készült annyi gonddal és figyelemmel. Szinte minden mondatát megbeszélte előbb híveivel, úgy hogy a levelezésben az egésznek fejlődése szemmel kísérhető. A tanulmány címe: „Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél“. Megjelent a Tud. Gyűjt. 1819. évfolyamában, a XI. kötetnek elején.¹⁾ Címe eleinte ez volt: „A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről“. (Kaz. Lev. XVI. 246.) Jeligéül HORATIUS módosított sora: „Quid velit et possit linguae Concordia Discors“ (Ep. I. XII. 19, az eredetiben: rerum concordia). Szándékát és irányát pedig a bevezetés záradéka mondja meg: „mi itt ezen utolsó cikkelyt óhajtánánk olly tisztaságba juttatni, hogy a' két felekezet értse egymást, 's visszátkodások enyhüljön“. — Gondolatmenete a következő: „A' Nyelv egyik legfőbb kincse... a' Nemzeteknek“, érzi ezt mindenki és szereti a nyelvet szent hazafisággal; a különbség az, hogy az egyik párt félti az elváltozástól és elkorcsosodástól, a másik elváltozását, azaz haladását óhajtja; már pedig a nemzeti étellel a nyelvnek is kell változnia, haladnia, mert csak a holt népek nyelve nem változik. — KAZINCZY most a magyar nyelv multját kapcsolja össze a

¹⁾ Újra: KAZINCZY és a nyelvújítás. Segédkönyvek 14. Stampfel 1904; sajnós, új helyesírással.

jelennel és a jövővel: változott a magyar nyelv a Halotti Beszéd-től folyton máig; erősebben a megújhódás kezdetével, előbb BÁRÓTZI, BARCSAI és BESSENYEI, majd BARÓTI, RÉVAI és RAJNIS felléptével. Azóta az írók mind újították a nyelvet: FALUDI, ÁNYOS, PÉCZELI, ARANKA, HORVÁTH ÁDÁM, CSOKONAI, VERSEGHY, kik közül sokan az ortológia mintái, mások zászlóvivői; „nem igazságtalanság e, egynek venni bálul, a' mit minden Írónk cselekedett, 's... cselekszik?... a' Menés szabadsága a' minden Írók' példája által igazolva van... itt nem az lesz a' kérdés, ha merni sz a b a d e: hanem hogy merni mit sz a b a d“, ebben van a különbség ortológus és neológus közt.

„A' Neologus a' Nyelvet szüknek 's céljaira el nem készültnek találván, nem elégszik-meg a' Szokottal, hanem mind azt a' mi a' beszédnek erőt 's szépséget adhat, keresi 's elfogadja“: (1) kerüli az idegen szót, ha nem idegen ismeretet közvetít; de elfogadja, ha idegentől kapja a fogalmat is; (2) szokatlan szavakkal és szólásokkal él; (3) szókat csinál; (4) a készeket, de rútaikat, szebbekké teszi (különösen a rőfös szavakat, HORATIUS szerint: sesquipedalia verba, megkurútítja); (5) a holtakat föleleveníti; (6) a jóhangzású tájszavakat befogadja, (7) inkább él a gyökerekkel mint a származékokkal; (8) a fölösleges járulékokat lebántja; (9) új szófűzést és mondatfűzést alkalmaz, sokszor idegen példa után; (10) az idegen szólásokat áthozza, nem szorultságból, hanem az „újság' kecsé“ miatt s hogy „a' tanultabb Olvasót kedves emlékeztetéssel“ meglepje. — Általában, nem azt nézi: „ha előtte más valaki szólott e már úgy, 's az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, 's az a' Nem a' mellyben szól, az a' hely a' hol szól, szokatlan mondását engedi e, kívánja e, 's a' beszéd így erőt s szépséget nyer e.“

Az orthologus viszont: „Neki az jó a' mit a' Szokás és a' Grammatika enged... Neki nem kell új szó, 's új szólás, mert az Író nem ura, hanem őrje, sőt szolgája a' Nyelvnek“. Ha nem talál magyar szót, vagy idegennel él, vagy homályos és terjengős körülírással; neki nem kell régi szó, tájszó. „Neki a' merés tilalmas... ha merni kell, ne egy merjen, hanem mindnyájan merjünk“. Neki csak a megértés kell. „Gyűlöli az Ízlés' bíróságát, mert azt gyakorta maga sem érti, mit miért akar, 's mert az Anarchiára vezet; neki pedig Eggység kell“. Pedig ez lehetetlen. „Más a' Poezis' nyelve, más a' Prózáé, sőt a' Poezisé és Poezisé, 's a' Prózáé és Prózáé is más“. Az ortológusok „az Eggység' Egy

ségére törekesznek“, pedig az csak hiú káprázat, „a' természet... mindent a' Külömbözés' Egysége (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, 's a' Neologus ezt követi“.

Testületi megegyezés lehetetlen, a magyarságra cenzorokat felállítani képtelenség. „A' Nyelv Miénk, és így Enyém is“. [Célszáz ZSOMBORY mondására] Ebből következik az író egyéniségének joga és szabadsága.

Más nemzetek példája mind igazolja ezt: a görög, a római, a latin leánynyelvek, az angol, de főleg a német nyelv, mind így fejlődött. „A' nyelvnek kell ugyan Porkoláb, de a' jobb Író kinőtt a' bot alól“. A nyelv fejlődésében „Hadd játszák játékokat... a' törvény, szokás, analogia, euphonia, izlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság 's poetai szállongás“. (KAZINCZY itt az ortológia s a neológia valamennyi jelszavát egybevegyíti, hogy összeegyeztesse.) Mi tehát a neológia legújabb iskolájának elve? „Jól és szépen az ír, a' ki tüzes orthologus, és tüzes neologus egyszer'smind, 's egységességben és ellenkezésben van önmagával“. Mit szabad e szerint az írónak?

(a) „A' fenntebb szemben mind azt, a' mit a' minden nyelvek ideálja¹⁾ megkíván, a' magyar nyelv' természete (örök szokása 's törvénye) világosan nem tilt, a' régi és újabb classicusok által nevelt izlés még javasol is, 's a' szükség múlhatatlanul parancsol. (b) Azon nemekben, a' hol az Író mindenhez szól, az szabad, a' mit minden Olvasó javalhat“. A „neologia legújabb iskolája“ kifejezést KAZINCZY leveleiben magyarázta meg: „a' mi Iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus“, ²⁾ azaz, az ellentétek összeegyeztetése.³⁾

A neológiának is vannak nagy vétkei. Sokan írnak (1) a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül; (2) nem választják meg stílusukat az alkalom szerint, mikor tisztán, egyszerűen, csínnal kellene írniok „tarka, czikornyás, csigázott, undokúl-czifra“ beszédet tartanak; (3) vadásszák a xenologismust, idegenszerűséget; (4) mellőzik a magyarság virágait; (5) az újság halmozásával darabosokká lesznek; (6) hajhásszák a purizmust.

¹⁾ A nyelv ideálja BACON óta szálló ige; HERDER könyvet szentel neki; vö. EPHK. XXXIII. 674; XXXVI. 84, 129.

²⁾ Lev. XVI, 529, 535.

³⁾ Vö. Pályám Eml. Abafi Nemz. Ktár 53.

Azonban hálásaknak kell lennünk a múltban még BARTZAFALVI-éknak is, mert „merésük csak szerencsétlen volt, nem tilalmas...”, mivel „mert jobb szót csinálni 's bírni, mint nem csinálni s' nem bírni“.

Az értekezést a magyar nyelv dicsőítése fejezi be.

Sohasem emelkedett KAZINCZY olyan magasra, mint ebben a tanulmányban. Az eszmék kristálytisztsága, a fogalmazás szabátossága, az előadás remek szépsége páratlanná teszi fejtegetéseit, nemcsak a maga munkáinak sorában, hanem egész irodalmunk hasonló művei közt is. Hitvallását és testamentomát adja e sorokban, melyekben lángoló magyarság és a legmagasabb műveltségre való törekvés tiszta összhangban csendül össze az európai magyarság igéjében.

A tanulmány hatása mind a két táborban szinte egyhangúan a legkedvezőbb volt. Hívei dicsőítik, az egyeztetők örvendenek, az ellenfelek megnyugszanak, hisz minden ellentét ki van egyenlítve; a harcban senki sem lett vesztesé, mindenik nyert, gyarapodott, legtöbbet a magyar nyelv ügye.

Irodalom: KAZINCZY Levelezése XV, XVI; VÁCZY JÁNOS bevezetése a kötetekhez; MNy. III, 51; A nyelvújítás győzelme: Akad. Értek. 1909; CSÜRI BALINT: Nyelv. Füzet. LV. 28; CZEIZEL JÁNOS, Horatius és Kazinczy: EPhK. XXXIII. 668.

155. TELEKI JÓZSEF könyve. KAZINCZY könyvet tervezett volt a nyelvművelés, nyelvújítás kérdéseiről, de a vitatkozásoknak változó fordulatai nem engedték ezt megírnia s vitázáró értekezése: Orthologus és Neologus, a maga részéről fölöslegessé is tette. De nem volt ez fölösleges kora szempontjából, mely szinte kívánta ilyen rendszeres összefoglaló mű megjelenését. Így történt, hogy a MARCZIBÁNYI-bizottság 1817. nov. 24-én egyebek közt ezt a pályakérdést is kitűzte: „Minő tudományos rendszabások szerént kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a' Magyar Nyelvet bővíteni a' különbféle Tudományokra és Mesterségekre nézve? Elkerülhetetlenül megkívántatnék a' megfejtésben, hogy a' Magyar Nyelv belső történetei, grammatikai alkatmánya, az Európai tudós Nyelveknek példái... szem előtt tartassék.“¹⁾ A határidőre, 1818. nov. 15-ére öt pályázó jelentkezett (köztük VERSEGHY FERENC Feleletével; mint-hogy nyíltan pályázott, kirekesztették a versenyzők közül). A jutalmat a bizottság TELEKI JÓZSEFnek ítélte. A fiú méltón lépett atyjának

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1818. I, 109.

TELEKI Lászlónak nyomdokaiba, ki az 1806-i Kultúr-pályázat alkalomával írta meg értékes Esdeklését. TELEKI JÓZSEF műve: „A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által.“¹⁾ Az ifjú TELEKI, a M. T. Akadémiának utóbb első elnöke, bizonyára atyja példájára foglalkozott a nyelv ügyével. Tanulmányát 1818-ban írta meg (VÁCZY, nem tudni, mily alapon 1816-ra teszi), de a sajtó alá készítés közben beledolgozta még mindazt, ami 1818 után e kérdésben megjelent, így KAZINCZY Orthologusát is. A maga korának legnagyobb tudománnyal megírt nyelvtudományi munkája, mely összefoglalja mindazokat az eredményeket, melyeket a nyelvművelés terén az ortológia és a neológia harca a Debreceni Grammatika óta fölvetett és tisztázott. Amint a Debreceni Grammatika az ortológia elveinek megszövegezésével tulajdonképpeni kiinduló pontja volt a nyelvújító harcoknak, úgy TELEKI műve végső határkövük. Nem vitairat többé, hanem az eredmények összegezése, mely azt mutatja, hogy az ortológia szűk korlátai összetörtek, de a neológia szertelenségeit is megakadályozta és határait megszabta.

TELEKI ismeri és fel is használja az egész bel- és külföldi irodalmat; bámulatosan éles ítélettel állapítja meg a szélsőségek közt a követendő utat. Négy részben tárgyalja anyagát. Az elsőben a magyar nyelv rövid történetét vázolja. A másodikban a nyelvművelés szükséges voltát fejtegeti; erre buzdít a külföld példája, régebbi irodalmunk és nemzeti létünk fönntartásának kötelessége. A nyelvművelés az írókat illeti, de nem önkényűleg: „az Író nem parancsol, csak javasol... De másfelől a' szokás sem köti meg szorosán az Író... Az Írónak szabad, sőt kötelessége... a' nyelv szokást igazgatni, javítani... a' jövőendő szokástól várván igyekezetének fogamatosságát“. TELEKI itt valóban úgy jár el, ahogy ARANY mondja a bölcs bíróról, hogy: „Közöli a vágást.“ (BH. I, 16). A harmadik részben a nyelvművelés módjait tárgyalja apró részletekre menő pontossággal. Érdekes az a nyilatkozata, hogy a nyelvet nem lehet minden tekintetben a józan ész, azaz a logika szabályai alá vonni, és érezteti, hogy az inkább lélektani folyamat, mint logikai termék. A negyedik rész az újítások céljáról s a nyelvbővítésről beszél. A záradékban kitűnően megvédi, jobban mondva igazolja a nyelvújítás tévedéseit az ortológia vádjai ellen: „Valamint minden dologban, úgy a' nyelvművelésben is, a' nagy félénkség veszedelme-

¹⁾ Kiadta HORVÁT ISTVÁN: Jutalomfeleletek I. kötetében 1821.

sebb a' vak merőség né. Ez ha minden nyomton botlásra, sőt elesésre vezérel is, de a' tzelhoz közelebb viszen, míg a ma minden lépésünket ólom nehézségével akadályoztatja". Idézi QUINTILIANUST, aki HORATIUS *felix audacia*-ját dicséri a nyelv művelésében: HORATIUS-szal fejezi be művét: „In vitium ducit culpae fuga, si caret arte“ (Ars Poet. 35).

TELEKI ekképpen igazságos mérlegre tévén az ortológia s a neológia ügyét, a neológiának ítéli oda a győzelmet, de a nélkül, hogy az ortológia valódi igaza sérelmet szenvedne.

Irodalom: VÁCZY J. A nyelvújítás győzelme: Akad. Érték. 1909, 28; CSÖRI BALINT, TELEKI JÓZSEF mint nyelvész: Nyr. XXXVIII, 11; Nyelv. Füz. 55. sz.

156. A nyelvújítási harc többi szereplője. A nyelvújítási harc az Ellen-Mondolat (1815) óta lényegében KAZINCZY és a dunántúliak közt folyt le. KAZINCZY-t hívei segítették ugyan, de döntő szavuk nem igen volt. Működésük, minthogy inkább gyakorlati írók, mint elméleti grammatikusok voltak, főképpen abban nyilvánult, hogy mesterük újításait belevitték az irodalomba, éltek velük és örömmel jelentették leveleikben, hogy az ortológusok írásaiban is lassan-lassan hogyan bukkannak föl mind sűrűbben az új szavak és fordulatok.

BERZSENYI DÁNIELT több erős szál kapcsolta KAZINCZYHOZ. Nemcsak az a körülmény, hogy költői fölfedeztetését KIS JÁNOS közvetítésével neki köszönhette, hogy költői hírnevének megalapítása tőle eredt, hanem költői nyelvének természete is: az „erős új stílus“, szerkezeteinek és képeinek merészsége, a velős rövidség, a tájszavak felvétele, mind kellett, hogy KAZINCZY hívévé tegyék. Őt nem a kérdés elméleti oldala érdekelte, hanem gyakorlati, irodalmi és nemzeti vonatkozásai. Az új szóban nem a magyar nyelv szótári anyagának bővülését látta, hanem a költői nyelv új eszközét érezte. Az ellenzőkben a magyar lélek ébredésének akadályait sejtette és üldözte. A Mondolat őt is pellengérré állította és KAZINCZYVAL együtt a WÁNDZÁK és FOLNÉSICSOK közé keverte. Ez iratja meg vele költői levelét DÖBRENTAI GÁBORHOZ (1815), melyben megmosolyogja a „csürhe gyermek kámpolásait“ s a negyedik szakaszban az óságot imádót, a puristát, a népieskedőt, a szófaragót s a mocskosszájú csúfolódót rajzolja. — BERZSENYI új szavai inkább a költői nyelvet gazdagították, mint a köznyelvet.

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Berzsenyi életrajza. IX. fej 1895. M. T. Akad. kiadása. MURESANU SZABIN, B. mint nyelvújító: Nyr. XXXIX, 201, 380; SZILY K. Ki a hibás? MNy. VI, 286.

157. KÖLCSEY FERENC a Mondolatra való Feleletben keményen síkra száll az ósdiak ellen; sokat foglalkozik szóbírálatokkal és javításokkal (cikkei: A szókurtításról, mely szerinte nem is annyira kurtítás, mint inkább a törzsökre való visszavitel. A szószármaztatásról¹⁾, Jenisch híres pályairatának bő kivonata; Új Szók (Muzácion 1838, I. füz.). KAZINCZYVAL az író egyéni joga mellett vallott, és gyűlölte a többség zsarnokságát, még akkor is, ha az tudós többség. Ezt a felfogást különben már régebben meríthette PIERRE BAYLEnek Dictionnaire historique et critique c. enciklopédiájából, mely egyik legkedvesebb könyve volt. Ebből gyűlölte meg a francia akadémia zsarnokságát a szókincs fölött, belőle idézi BAYLE felfogását: „A szovászat [-szóalkotás] szabadságát soha nem lehet a jó íróktól megtagadni, mert különben a nyelv szegény, meddő és lankadt lesz.“ KÖLCSEY maga nagyon óvatosan él az új szavakkal, közülök csak a már beváltakat „novorum maxime vetera“ meri használni. A magyarul beszélni kezdő követeknek „egymásután tálalgatja“ az új szavakat a latinok helyébe, valóságos „diaetái neologisticát“ úz 1833-ban. Azonban KAZINCZY leghevesebb harcaitól távol tartja magát, mesterének vélt túlzásait folyton bírálja, hevét mérsékelni igyekszik; akárhányszor nemcsak aggodalmának, hanem még rosszállásának is ad kifejezést leveleiben, mert csak az eszközöket nézi s nem látja a magas célt úgy, mint KAZINCZY. Elveit KAZINCZYHOZ és SZEMERÉHEZ írt leveleiben fejti ki.

Irodalom: KÖLCSEY Mind. Munk. IV, IX, 137, 147, 242. — SZERB ANTAL, Kölcsey. 1926, 40. — A Mondolat s a Felelet irodalma.

SZENTMIKLÓSSY ALAJOS is KAZINCZY mellett harcol. Nem eredeti szellem, de hozzájárult a nyelvújítás elveinek és eredményeinek terjesztéséhez. A vitába két cikkel vegyült: Észrevételek némely új írók felől,²⁾ melyben KAZINCZY néhány szavát igazolja; s midőn erre a FÜREDI VIDA-féle támadás őt is kikezdte,³⁾ a Feleletben⁴⁾ ügyesen visszautasítja. Hosszabb vitát idézett elő az, hogy az Észrevételek végén a külföldi s a hazai irodalomban sokszor előkerülő nyelv géniusz-át teszi meg bírónak a nyelv kérdéseiben. KAZINCZY erre megkérdezi, hogy mit ért rajta, mivel ő az iskolai Etymologia, Analogia, Euphonia és Usus mellé az

¹⁾ E cikket talán SZEMERE ösztönzésére írta. Vö. Nyr. XXXI, 76.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818, III, 78.

³⁾ Tud. Gy. 1818. VI, 24—25.

⁴⁾ Tud. Gy. 1819, I, 94.

Izlést és a Nyelvek Ideálját tette.¹⁾ Ebből hosszabb eszmecsere keletkezett, melybe később még SZALAY LÁSZLÓ is beleszólt, de érdemleges eredménye nem lett.²⁾ SZENTMIKLÓSSY utóbb még BACSÁNYI támadását is visszautasította, mikor A magyar tudósokhoz intézett röpiratában (1821) a nyelvújítást ócsárolta.³⁾ — Hasznos munkát végzett a jogi műszavak megrostálásában.⁴⁾ Nem nagy értékű költői munkásságának mindenesetre megvan az az érdeme, hogy a nyelvújítás szavait az irodalmi gyakorlatban terjesztette és közismertté tette. Maga alig néhány új szót alkotott, leginkább képzéssel és összetétellel, de művei történetileg azért nevezetesekek, mivel ma sok szóra nézve bennük találjuk az első adatot.

Irodalom: SZÜCSI JÓZSEF, Szentmiklóssy és a nyelvújítás: MNy. XI, 202, 253.

158. SZEMERE PÁL volt KÖLCSEYVEL az, aki legerősebben hatott KAZINCZYRA: „SZEMERE ÉS KÖLCSEY AZ A KÉT EMBER, A KINEK ÍTÉLETÉL VAKON FÜGGESZTEM FEL MINDENEMET“. Levelezésük egymagában egy fejezete a szótörténetnek. Munkásságának két irányú ága volt. Először is nyilvántartani a nyelvújítás szókészletét. Ezért legrégibb forrásoktól kezdve a legújabbakig kiszemelgette a szövegekből mind azt, ami előbb nem volt meg, ami új. Valóságos nyelvújítási szótár alaprajzai mutatkoznak abban a két kötetben, mely ma a zirci apátság könyvtárában van (a harmadik már előbb elveszett). Barátai mindig hozzá fordultak adatért, ha azt kellett bizonyítani, hogy amióta írónk vannak, azóta van nyelvújítás is. KAZINCZY, KÖLCSEY, HELMECZI tőle kapják a nyelvi anyagot vitairataik megírására. Sajnos, a szótár, melyen éveken át dolgozott, mint sok más munkája is, nem készült el. — Munkásságának másik ága maga a szócsinálás. Órula el lehet mondani, hogy a legszerencsésebb szócsináló. Ihlet és ötlet vezetete, mint a költőt; SZVORÉNYI joggal mondotta rá, hogy „fél szándékkal és csakis magánélvezetből foglalkozik a szóköltéssel“. Akárhányszor előbb csak a szót csinálja, azután keres hozzávaló fogalmat. Megtörténik, hogy megálmodik egy szót⁵⁾. SZÉCHENYI felszólítására az *eszély*-t csinálja, unokaöccsének BERTALANNAK kértére a *jellemet*.

¹⁾ Kaz. Lev. X, 260; 1813 hibás keltezés 1818 helyett.

²⁾ Muzáron. 1829. III, 306; SZALAY L. Észrevételek. 1830.

³⁾ Tud. Gy. 1822. III, 91.

⁴⁾ Tud. Gy. 1822. V, 97; 1823. V, 81.

⁵⁾ Kaz. Lev. IX, 501.

Majdnem minden egyes szavának van valami története, adomája. Szóalkotásai legtöbbször képzések; gyakran azonban sajátos módja az alak- és fogalomvegyítésnek, melyet már alig lehet analógiának nevezni. Például a német *Rechthaber*-t a *mogorvá*-val keverve csinálta a *jogorva* szót. Az *ellenőr*-ben megvan a francia *controlleur* első felének fordítása, az egésznek hangzásbeli rokonsága, az *-őr* szótagban a hivatal feladata. Nem annyira sok, mint inkább ügyes és termékeny szót alkotott (vö. *jellem*, *jellemez*, *jellemes*, *jellemtelen* stb.), kiváltképpen a válogatott stílus számára, úgyhogy nincsen irodalmi értekezés, bírálat, melyet ma szavai nélkül megírhatnánk: *ábránd*, *botrány*, *ború-derű*, *csillár*, *dalnok*, *divat* (mai jelentése), *ellenőr*, *erély*, *eszély*, *eszmény*, *hatály*, *hulla*, *ipar*, *irodalom*, *jellem*, *jutányos*, *kalandor*, *kegyed*, *lóverseny*, *modor*, *nélkülöz*, *rajongó*, *regény*, *szerv*, *szilárd*, *színész*, *titkár*, *tömb*, *ünnepély*, *zsarnok*. HORVÁT ISTVÁNNAL ÉS VITKOVICSCSAL EGYÜTT, mint KAZINCZY pesti triászának tagja, figyeli az irodalmi élet jelenségeit, és tudósítja a széphalmi vezért. Az ósdiság ellen először 1810-ben lép föl, mikor KÉPLAKI VILHELM álneven megbíráta CZINKE FERENC Új Holmi-ját. 1815-ben Kőlcseyvel írja a Feleletet; azontúl is egynéhány cikket a nyelvújítás mellett.

Az első feleletet a Mondolatra voltaképpen egy teljesen elfeledett versíró szerezte, HOBLIK MÁRTON: „Elbúcsúzás Kalocsától. 1814. (A' Mondolat' tisztes Szerzőjinek)“ címen, egy görög óda formájában.

Irodalom: SZVORÉNYI JÓZSEF, Szemere Pál élete, munkáinak I. kötetében. 1890; Fejl. Tün. 22; KELEMEN BÉLA, Sz. P.: EPhilK. XV, 719; SIMONFI JÁNOS, Az irodalom szó története: Nyr. XLII, 102. és NyF. LXVIII; SIMONYI KÁLMÁN, Tájszók Sz. munkáiban: Nyr. XXXVII, 138; SZILY K.; Nyr. XXXI, 75; BALLAGI MÓR, Brassai: Akad. Értek. 1876. 12. — JÁNKY ISTVÁN, Sz. P. esztétikai és poétikai nézetei. 1928. 12. 1.: Nyelvújításának esztétikai szempontjai. — Sz. kéziratai a zirci apátság könyvtárában és a budapesti ref. egyház Ráday-könyvtárában: „Szemere-tár“. — HOBLIK verse MNy. XIII, 50.

159. UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ, klasszikus irányú költőink közt az egyetlen tiszta hellenista, szintén KAZINCZY köréhez tartozik. MARMONTEL Szívképző Regéi tették a mester tanítványává és rövid irodalmi pályáján (1814—1820) a nyelvújítás hívévé. Az irodalomban két verskötete tette nevéssé: Versei (1816) és Görög Versei (1818). A Versek közül híressé vált epigrammája:

Révay és Kazinczy.

Hogy rosszul ne beszélj, olvasd a' Révay könyvét;
Hogy szépen szólhas[s], erre Kazinczy tanít.

Remekül egyesíti a nyelvtanilag helyes és a nyelvi szép elvét. KAZINCZYt még egy epistolában s egy versében dicsőíti. Magába a nyelvi harcba az keverte, hogy CZINKE FERENC, akkor a magyar nyelv egyetemi tanára, epistolát írt hozzá, melyben nyelvének újságát bírálja; TÓTH LÁSZLÓ erre csípősen válaszolt és CZINKE levelével együtt kiadta: Két poétai levél címen.¹⁾ — Ugyancsak a Versekhez függesztett Glossá-kban egyebek közt RÉVAI nyelvészeti és KAZINCZY irodalmi elveit fejtegeti s egy csípős megjegyzést tesz az „ifjú Érzéki“ t. i. TERHES SÁMUEL ellen, aki FLORIAN francia állatmeséit készült fordítani. TERHES erre támadással felelt: „Tükröcske. Egy Ficzkó-poéta számára. Első darab azon esetre, ha Ficzkó nem szelédül.“ (1816; Szinnyei, Magyar Írók, tévesen DOMBI MÁRTONnak is tulajdonítja.) Miskolcra küldött levelek alakjában kíméletlenül támadja TÓTHot, sőt még HORVÁT ISTVÁNT is, ki TÓTH verseit a Hazai Tudósításokban dicsérte. Barátja ugyan a nyelvújításnak, Kazinczy törekvését nemesnek mondja: „de fájdalom! ő is eggy példa, mint Napoleon arra, hogy minden ember vissza szokott élni hatalmával.“²⁾ TÓTH a Görög Versek epigrammaival válaszolt,³⁾ mire TERHES az „Újra amalgamázott üveg táblácska“ (1819) c. epigrammgyűjteménnyel vágott vissza. TÓTH ezt hallgatással mellőzte. TERHES azonban jóval TÓTH halála után kiadott Szúrony (1844) c. epigrammgyűjteményében is ellene fordul. — TÓTH új vitába keveredett ERCSEY DÁNIEL Philosophiájának bírálata miatt.⁴⁾ Szól ugyanis a könyv írásmódjáról és nyelvről; az írásmóddal meg van elégedve, „De a' nyelv, a' nyelv, — — mint minden Debreczeni Tudósoké.“ ERCSEY a Debr. Gramm.-hozragaszkodik, holott ez „a' RÉVAIé mellett... mint a' csillag a' nap előtt egészen eltűnt... porába omlott.“ Cáfolja mentségüket, mintha a tudományos előadásban nem kellene törődni a nyelvvel. ERCSEY válaszában⁵⁾ megbotránkozva visszautasítja a bírálatot, mert nem „homme de métier“ írta. TÓTH epigrammával felel: görögül, latinul és magyarul, de a censor nem engedi meg kiadását; szövege megmaradt TÓTH levelében.⁶⁾ A nyelvújításról vallott nézeteit, levelein kívül, a Versek glosszáiban mondja ki. Szükség van rá a nyelv bővítése és szebbítése

¹⁾ 1816; teljes szövegük Kaz. Lev. XIII, 572.

²⁾ Kaz. Lev. XV, 572.

³⁾ Kaz. Lev. XVI, 578.

⁴⁾ Tud. Gy. 1817. V, 95.

⁵⁾ Tud. Gy. 1818. IV, 129.

⁶⁾ Kaz. Lev. XVI, 151.

miatt. A bővítésnek legtanácsosabb módja a „megavult szavaknak helyreállítások... mert hiszen a' csinosabb rómaiak sem szégyenltek az Ennius szemétdombján gyöngyöt keresni.“ Híve a tájszó felvételének is; a szócsonkítást, vagy amint ő mondja „szónyesegetést“ jogosnak mondja, mert megtisztítja a nyelvet a sok éktelen hosszú szótól; maga nem gyakorolja, de a más írókban találtakat használja és magyarázza.

Irodalom: RAKÓCZY GÉZA, U. Tóth László. 1892. — Kaz. Lev.

XIV.—XVII.

160. KISFALUDY SÁNDOR, bár a dunántúliaknak vezérférfia volt, és KAZINCZY a maga ellenségének hitte, gyakorlatban és elméletben egyaránt híve volt a nyelvújításnak. Mint költő nem is lehetett volna ellensége. Kifogása volt KAZINCZY diktátorsága, bírálatai ellen, de nagy érdemeit mindig elismeri. Mint BERZSENYI, ő is találva érezte magát a Mondolat gúnyjától, hiszen vagy ötven megrovott szavát ő is használta. Az idegen szót ő is ki akarja rekeszteni a hivatalos nyelvből, s a tiszti szótárak szerkesztése alkalmával hosszú jegyzéket készít a zalai szótár számára.¹⁾ De azért purizmusa mérsékelte; a görög-latin alakú szavakat megtűri, de ellensége KAZINCZY német-francia szókeverésének és szólásfordításának. Ezt ki is csúfolja: „KAZINCZY ne szórja el magát vadkanpamlagon, ne applaudírozzon, ne executírozzon, ne táncoljon pantominisch, ne írjon grammatisch correct... ne szeressen Sophiekat, Mariekat... ne tegye szűz nyelvünket... lotyó nimpfeskévé...“²⁾ Az újítás módjait, melyeket helyeseknek tart, több ízben érinti, különösen RUSZEK JÓZSEF apáthoz írt leveleiben; az egyikben fel is sorolja őket:³⁾ (1) régi szavak felújítása; (2) tájszavak felvétele; (3) hosszú szavak megrövidítése: elvonás és csonkítás; (4) meglévő gyökerekből analógiás új képzés; (5) összetétel. Az első három mód szerint kevés alkotása van (*rettenet, mereng, apol, bangó, csapáz, durran mokány, zsugor, csapat, kamat, kandalló, langy, robaj, zörej*), de valahányat talál az irodalomban, szívesen használja s ezért költeményeinek páratlan népszerűsége nagyon segítette a nyelvújítás szavainak elterjedését. A rövid szavakat nagyon szereti, hiszen a csonkításnak egyik oka a költői nyelvnek rövidsége való törekvése volt: „Mintha gyémántra akadtam

¹⁾ Mind. Munk. VIII, 669.

²⁾ M. M. VIII, 296, 303, 339.

³⁾ 1816. M. M. VIII, 302.

volna, úgy megörültem én, midőn KAZINCZYban legelőször *kellemet*, VERSEGHYben *magányt*, *szomját*, *éhet*, *gúnyt*, magamban *dühöt*, *csendet*, *lázt*, találtam.“¹⁾ Jellemző, hogy az utóbbi hármat saját, öntudatlan alkotásának tartja, holott jóval régebbiek nálánál. A régebben alkotott *nádor* és *parancs* szavakat ő teszi közkeletűvé. Új képzést már többet találunk szövegeiben: *bizomány*, *elnöklet*, *káprázat*, *kérvény*, *lekkület*, *oszlopszat*, *jellemzés*, *rajzat*, *villanat*. Összetételei százakra mennek; a köznyelvben megmaradtak: *balvélemény*, *bünpör*, *csatadal*, *életkedv*, *ellenméreg*, *hadtest*, *hasonmás*, *közvélemény*, *önvédelem*, *szelleműs*; de különösen a költői nyelv alkalmi összetételeiben szapora, legfőképpen a német érzelgős költészet hatása alatt a *báj-*, *élet-*, *láng-*, *öröm-*, *rózsa-*, *szív-*, *tűz-*, *vér-* eldtagúakban, melyek utódaikkal PETŐFI-g elárasztották verses és szépprózai irodalmunkat.

Irodalom: BAJZA JÓZSEF, K. S. és a nyelvújítás Nyr. XXXV. 11. 73. SZEKFI Gy. Magy. államnelyv 85, 1926.

161. VERSEGHY FERENC, kiről már fentebb szó volt, nyíltan vett részt a nyelvújítási harcban. Tudta, hogy KAZINCZY őt legnagyobb ellenfelének tartja, sőt az ortológia vezérének véli, s mélyen sértette őt, mikor KAZINCZY 1810-ben az ő békejobbját visszautasította. A Mondolatot örömmel fogadta, a dunántúliaknak segédkezett KAZINCZY ellen a FÜREDI VIDA-féle cikkben, de maga tartózkodott minden cselekvő szereptől. A MARCZIBÁNYI-pályázat kérdéseire (valamennyire) megírta Felelet-ét s nyomtatva, nevét kiírva adta be, bár tudta, hogy evvel elesik a jutalomtól. A Felelet több, mint amennyit a pályázat kívánt. Betetőzése VERSEGHY egész nyelvtudományi munkásságának, a nyelvtudománynak filozófiai alapra való építése, s mint ilyen, az első irodalmunkban. Elveiből következik, hogy ellenzi az elavult és tájszók felvételét; az írónak joga van új szót alkotni, de nem értenek hozzá; a műveltség terjedésével az új fogalmakra a nyelv átveszi az idegen szavakat és „elnemzetesíti“; a purizmus hibázik, mikor tűzzel-vassal pusztítja az általános emberi műveltség e képviselőit. A szóalkotásban hiba, mikor a szókoholók értelmetlen: félholt vagy holt, vagy idegen képzőkkel csinálnak új szavakat; még az eleven képzőkkel is óvatosan kell bánnunk. A szóösszetételnek is megvannak a maga szabályai. Legnagyobb vétke a nyelvújítóknak, hogy idegen szó- és mondatfűzéssel rontják a nyelvet. A nyelvújítók munkájának eredménye: a nyelvművelés meggátolása. Teljesen

¹⁾ M. M. VIII, 303.

hallgat a gyökelvonásról a Feleletben, míg az Analyticában erősen hibáztatja ezt az eljárást, melyre ő régebben százszámra mintát adott. Régebbi szóalkotásairól megemlékezik: „Én magam is tellyes ügyekezettel rajta voltam valaha, hogy az efféle nevekkel nyelvünköt megbővítssem“, de a puristák szertelenségei elriasztották ettől. Elveit rövidre fogva kilenc Regulában megismétli a halála után megjelent Tudományos Mesterszókönyv (1826) előszavában. KAZINCZY egy ideig felelni készült VERSEGHYnek, de úgy látszik, az Orthologus sikere, utóbb VERSEGHY halála miatt elállt szándékától.

Irodalom: Kaz. Lev. — Császár Elemér, Verseghy élete és művei. 1903.

162. A nyelvújítás győzelme. KAZINCZYnak értekezése: az Orthologus, és TELEKI JÓZSEF pályanyertes könyve elméletben eldöntötte a nyelvújítási harcot. Sem HORVÁTH JÓZSEF ELEK támadó cikke,¹⁾ sem BEREGSZÁSI ÉRTEKEZÉSE,²⁾ sem BACSÁNYI SZÓZATA: A magyar tudósokhoz³⁾ meg nem ingathatta az elért eredményeket. Az ortológusok legjobbjai belátták a nyelvújításnak nemcsak szűkségét, hanem lehetőségét is, és elfogadták KAZINCZY legutolsó fogalmazását. A kiengesztelés első jele mintegy az volt, hogy az 1818-i Keszthelyi Helikon ünnepén KAZINCZY nevére is ültettek fát, holott egy évvel előbb Dunántúl írói hangosan tiltakoztak ellene.⁴⁾ KAZINCZY a következő év elején megleghangú levélben köszöni meg FRETETICH GYÖRGYnek a kitüntetést és pár rimes tizenkettősökben írt ódát küld, melyet PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM az ünnepen felolvasott.⁵⁾

KAZINCZYt barátai is ösztönzik, szüntesse meg a harcot és béküljön ki személyesen is ellenfeleivel. Különösen a szelídelelkű PÁPAY SÁMUEL munkál rajta s midőn TAKÁCS JÓZSEF meghalt, felszólítja KAZINCZYt, hogy írjon engesztelő levelet KISFALUDY SÁNDORNAK: „Illő, kezet fognotok, köz kincünk, a' nemzeti nyelv' ügyében, 's túrnőtök egymást, ha mindenben meg nem egyezhettek is.“⁶⁾ KAZINCZY megfogadja a tanácsot és 1821. aug. 21-én, egy rövid, de mély levélben felszólítja KISFALUDYt erre. KISFALUDY hosszú levélben vála-

¹⁾ Tud. Gy. 1819, XII, 41.

²⁾ A' Tud. Gyűjteményből kihagyott... Értekezés. Pennaháború. Nem-Pest [= Sárospatak] 1820.

³⁾ 1821; megfelelt rá SZERÉNYI [: SZENTMIKLÓSSY] Tud. Gy. 1822, III, 91.

⁴⁾ Kaz. Lev. XV, 651.

⁵⁾ Kaz. Lev. XVI, 271—273.

⁶⁾ Kaz. Lev. XVII, 500.

szol, öt pontba szedve összefoglalja panaszait, de KAZINCZY érdemeit is: „a' Magyar Nyelvnek Culturáját fél századdal előbbre mozdítottad... Hogy Magyar nyelven Himfim, és egyéb elmémíveim születhessenek, a' végre Neked előttem születned, írnod, és előttem menned... szükséges volt“ és elfogadja a békejobbot.¹⁾ KAZINCZY erre maga kéri fel PÁPAYT közbenjáróul HORVÁT ENDRÉNÉL, aki elsőnek sietett KAZINCZYT levélben fölkeresni.²⁾ Íme KAZINCZY, aki fogsága után szítja a harc tüzét, húszévi „fergeteg“ után a békét keresi: „Meg van tehát az Eggyeség, 's az a' sokak által gyűlölt, általam nagyon szeretett, mert szükségesnek látott harc megszerzé a' békét.“³⁾

KAZINCZY joggal kereshette a békét, mert harcának eredményei meggyőzték győzelméről. Már a Tud. Gyűjtemény kötetei, még ellenfeleinek dolgozataiban is, az ő irányában haladnak. Külsőleg az újuló nyelv, belsőleg a sokoldalú érdeklődés és kivált a vizsgálódás szabadsága és ösztöne az ő eszméit hirdetik. A teljes győzelmet azonban a két zsebkönyv: IGÁZ SÁMUEL Hebe-je (megjel. 1825, május) és KISFALUDY KÁROLY Auróra-ja (augusztus) jelentette. Az ifjú írók sokkal maguk mögött hagyják az idősebbeket: új szín ömlik el műveiken, az árnyalatok sokasága, a festői kifejezések, a nyelv hajlékonysága és tüze, mind KAZINCZYNAK és az ő nyelvújításának diadala. A zsebkönyvek mutatják a nyelvújítás győzelmét a gyakorlatban, sokkal jobban, mint magának KAZINCZYNAK saját művei, melyekből nagyon is kiütközött a szándék és a munka verejtéke. Az új költők ihlete kellett, hogy teljessé váljék az, amit KAZINCZY kezdett. Ők pedig mind KAZINCZYT tekintik vezérüknek. KISFALUDY SÁNDOR nyilatkozata mellé nagyon odaillik KÁROLYÉ: „dolgozásim bizonyíthatják, hogy téged vettelek például, és téged érteni, követni, legfőbb szorgalmam.“⁴⁾

A kortársak sokszor nagyon is vérmeseknek ítélték KAZINCZY reményeit; az új irodalom meghaladta e vérmes reményeket is. Levelezése 1822-ben sorozata az örvendő, ujjongó nyilatkozatoknak; nem fél már semmi támadástól, nincs szüksége semmi védelemre: „nekem semmi szükségem a' győzedelemnek... újabb jelére; Hébe

¹⁾ Kaz. Lev. XVII, 552.

²⁾ Kaz. Lev. XVIII, 36, 169.

³⁾ Kaz. Lev. XVIII, 184.

⁴⁾ Kaz. Lev. XVII, 444.

és Auróra végtől végig azt kiáltják, 's a' kérdés örökre el van dőjtve".¹⁾

163. KAZINCZY újításai. KAZINCZY újításainak száma akkora, hogy e helyt csak a csoportok tüntethetők fel néhány jellemző példával.

a) Szóújítás.

1) Régi szavak felújítása, gyakran jelentésmódosítással: *ábráz, aggastyán, alak, hölgy, kacér, rege, szobor, vándor, verseny.*

2) Tájszók általánosítása, gyakran jelentésmódosítással: *badar, begyes, gubó, lenge, máglya, omboly, permeteg, pongyola, repkény, szobor, tesped.*

3) Meglévő szavak átalakítása, „csinosítása“: *lepe, komoly, lebel, magány.*

4) Kurtítása a „fertelmes hosszaságú“ szavaknak, főkép a költői nyelvért: *alkalom* < alkalmatosság, *árny* < árnyék, *csermely* < csermelye, *csín* < csínosság (,kultúra' jelentéssel), *rény* < erény, *gyengéd* < gyengéded, *hálás* < háládatos, *körny(ez)* < környék(ez), *szemöld* < szemöldök, *szorgalom* < szorgalmatosság, *tökély* < tökéletesség, *törzs* < törzsök, *üdv* < üdvösség.

5) Elvonás, kikövetkeztetés: *dölyf* < dölyfös, *egyetem* < egyetemben, *enyhe* < enyhül, *gyönyör* < gyönyörű, *iszony* < iszonyú, *kecs* < kecsgetet, *könyör* < könyörül, *lakoma* < lakmár < lakmároz (vö. BARTZAFALVINÁL: *ima*), *permet* < permeteg, *telj* < teljes, *tusa* < tusakodik.

6) Szóképzés: *egyesület, füzet, hevület, zengzet, kedvenc, elem, szellem, sugalom szenvedelem, csalogány, méltány(os), példány, keringő, szobrász; avatatlan, engedékeny, féltékeny, szerény, édeskés; dereng, éldel, nyögdel, járda, mesterkél, fesledez, tévedez, ömlít.*

7) Összetétel: *álarc, borág, dicsvágy, ellensúly, emlékkönyv, évkönyv, évszak, felvonás, istennő, korszellem, légyott, pályairás, önbecs, önérzés, részvét, sírkő, szívképző, szolgálalkúség, szűkkeblűség.*

8) Összerántás: *császna* < császár-korona, *lég* < levegőség, *könnyelmű* < könnyű-elméjű.

9) Idegen, különösen francia és német szavakat, eredeti alakjukban tesz szövegébe: *détail, étiquette, loge, negligée, portrait*; francia szavak németes alakjait: *accompagniroz, colorit, copiroz, engagiroz, visit*; a nálunk honos latin szavakat franciákkal helyettesíti,

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 222.

mert szebben hangzanak, különösen az *-us*, *-um* végzeteket nem szereti: *tón* < tónusch, *trionf* < triumphusch, *theáter* < theatrum, • *kolézs* < collégium, *paradíz* < paradicsom, *tempel* < templum, *galéri* > galeria, *phantasie* < phantasia, *scén* < scena, *frizür* < frizúra.

b) Stílusújítás.

Stílusújításai sokkal fontosabbak, mint szóújításai; nyelvújító működésének súlya ezen van. A régi magyar egyházi nyelvezet a XVIII. században moralista színezetűvé válik, a nyelvújhodás korában pedig, elsősorban KAZINCZY által szépirodalmivá lesz. A nehézkes, merev, egyhangú és egyszínű stílust fölváltja az erő és szépség, a sokszínűség és árnyalati gazdagság, rövidegség és változatosság, az előadás sokoldalúsága, tárgy- és időszerűsége; elválnak a stílus fentebb nemei a mindennapitól; az író sugallója ezután már nemcsak az érthetőségre való törekvés, hanem csin és íz, ami KAZINCZY szótárában műveltséget és fejlett ízlést jelent.

A stílus művelésére ezért tartja legalkalmasabbnak a fordítást. Erről való felfogása azonban a fogsága előtti időben merőben ellenkezik az utána következővel. Előbbi nézete ez: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak“ (1793, Kaz. Lev. II, 296), tehát ne érezzék rajta semmi idegen íz, ahogy másfél századdal előtt PÁZMÁNY nyilatkozott Kempis-fordítása előszavában. Fogsága után pedig ez az elve: „...nem nézem elégnek csak a munkát [= tartalmat] hozni által: azon voltam, hogy íróm is általjőjön minden szeretett sajtáságaival; azon, hogy ne én láttassam szólni az író helyett, hanem hogy ő általam“ (1826. Élet és Lit. I, 259). Ebből következik, hogy valahány szép kifejezést, fordulatot olvas az idegenben, azt szórul-szóra lefordítja, hogy gazdagítsa vele a magyar stílus kincsesházát. Innen a sok latin, németes, franciás idegenszerűség szövegeiben. Ez nem szolgál, rabi fordítás, aminek sokszor mondták régebben és újabban is, ez szándékos stílusbővítés idegen, tehát új kapcsolatokkal, fordulatokkal és kifejezésekkel. Hogy meg tud lenni nélkülök és törülmetszett magyarsággal is tud fordítani, megmutatta MOLIÈRE-fordításaival. De nem akarta elfogadni azt, hogy a nyelv nem tűr ennyi erőszakosságot, mert elve volt: az író ura a nyelvnek. A nyelvújítási harcnak egyik tengelye ép ez idegenszerűségek voltak, melyekkel még hívei sem bírtak megbarátkozni. S mikor az Orthológusban elvben

az író önkényének határául a nyelv természetét ismeri el, gyakorlatban SALLUSTIUS-fordításában még sem tesz le egészen fordító eljárásáról. Mikor KISFALUDY KÁROLY műveit olvassa, dicséri velős magyarságát, nyelvünk szép virágait, de főképen a francia és német nyelv erejét és kecsességét, melyet hozzájuk kapcsol. Érdeme azonban az, hogy példája fölbátorította az írókat, hogy a nyelv természetének korlátain belül merjenek olyan új stilisztikai kapcsolatokat, melyeket az ortológus grammatika mindíg tiltott volna. A romantikusok, főleg VÖRÖSMARTY színmagyar, de végtelenül merész kifejezései KAZINCZY nélkül nem születtek volna meg.

Stílusújításaiból példákat idézni e helyen céltalan, mivel még főformáit sem lehetne bemutatni; föl vannak dolgozva az alább felsorolt irodalomban.

KAZINCZY újításainak jelentősége azonban nem merül ki a nyelvi jelenségekben. Reformatori működésének a nyelvújítási harc csak leghatalmasabb eszköze a nemzet általános művelődésének megújításában. Ő is osztozik kora aggodalmaiban, ő is ismeri HERDER jóslatát; de nem osztozik a csüggedésben, hanem törhetetlen hittel fog a nemzetmentő munkához, a haladás céljainak kitűzésében és eszközeinek megszerzésében¹⁾. Ezért válik ő a XIX. század tízes és huszas éveinek szellemi vezérévé; ezt ellenfelei is érezték és meghajoltak felsőbbsege előtt. Így lesz előkészítője annak a kornak, melyet reformkornak, SZÉCHENYI korának nevezünk. KAZINCZY tudatosan mérhette törekvéseit és eredményeit SZÉCHENYI óriás terveihez, mert a maga folytatását látta benne (Epistola Széchenyihez 1831). Mint a haladás apostolát legméltóbban jellemezte GYULAI PÁL a róla mondott emlékbeszédben.

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, A nyelvújítás győzelme: Akad. Értek. 1909; Kazinczy Levelezésének bevezetései a XV — XVIII. kötethez. GYULAI PÁL: Polemikus levelek, 1857. I. Krit. Dolg. 1908, 261, 381; Emlékbeszéde Kazinczyról 1857. IMRE SÁNDOR, K. nyelvújítása: ARANY Figyelője 1861—67; SZVORÉNYI, Fejl. tün.: 17; HALÁSZ IGNÁC, K. mint fordító: Nyr. XII, 159 sk; RIEDL FB. Kazinczy és a német irodalom: B. Szemle. XVIII, 120, 1878; RADÓ ANTAL, K. idegenszerúségei: Nyr. XII, 364 sk. KOMÁROMY LAJOS, Észrevételek: Nyr. XIII, 73; SIMONYI ZS. A nyelvújítás és az idegenszerúségek: Akad. Értek. 1891; SIMAI ÖDÖN, Kazinczy F. nyelvújítása: M. Ny. V—XIII; új szavai: V, 265;

¹⁾ BERZEVICZY GERGELYnek írja: ... kaczagom, a' mit Herder valahol a' magyar nyelvnek s népnek elenyészése fölől jövendöl. Herder hamis próféta. A' magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha ... (Kaz. Lev. XXII. 259).

VI, 263, 317, 355, 452; új összetételei: V, 316, 353; VII, 18, 123; képes kifejezései: V, 404; VII, 128; görög-latin szavai: V, 406; VII, 161; francia, német szavai: V, 449; VII, 161; elavult és tájszók: VI, 220, 259; idegenszerű kifejezései: V, 452; VI, 25, 162; K. és a korabeli magyar nyelvtudomány; VII, 298, 357, 445; K. és a külföldi nyelvtudomány: VIII, 61, 109, 210, 312, 346; az ortológia fellépése, Debr. Gramm., Látzai, Aranka, Pethe, Bessenyei S., Czinke, Révai, Verseghy, Márton J. Mátyási: IX, 25, 161, 266, 318, 403; a Kulesár-pályázat, Mátyási: X, 167; Bozóky, Teleki: X, 306; Pántzél: XI, 25, 65; Kis János: XII, 395; XIII, 7. GUZMICS IZIDOR, Hellen-magyar literatura. M. Tud. Társ. Évk. 1831—32, 190—231: a nyelvújítás dicsőítése. HORVÁTH JÁNOS, Kazinczy stílreformja. (Petőfi Sándor 1922, 121.) MOLECZ B. A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései. Szentesi reálisk. értes. 1928. — POGÁNY ALBERT, K. nyelvújítása. 1928.

A huszas évek vitái.

164. A nyelvújítási harc befejeztével nem szüntek még meg teljesen a viták. Ezek azonban már csak kisebb villongások maradtak s az érdeklődést csupán részben foglalkoztatták. Ennek oka az, hogy a harc főszereplői, különösen a Dunántúl ortológus táborában, KISFALUDY SÁNDOR és HORVÁT ENDRE megnyugodtak KAZINCZY utolsó kijelentéseiben és TELEKI JÓZSEF tanulmányában, melyek az elvi kérdésekben megegyezésre vezettek. Másik ok, hogy az új irodalom a nyelvújítás eredményeit győzelemre vitte, egymásután levetette és lehorzsolta magáról amannak érdességeit és szélsőségeit; az érdeklődés már most a puszta nyelvi kérdésekről az élő irodalomra terelődött. Harmadik s nem legcsekélyebb ok az, hogy az ország politikai eseményei, 1823 feszültsége, majd az 1825-i országgyűlés, mely a reformokat megindította, SZÉCHENYI föllépése annyira elfoglalták a lelkeket, hogy a nyelv és az irodalom, mely az általános, ébredést előkészítette, a második sorba került s inkább a politikai élet kifejezőjének tűnt fel. A nyelvi harcok elérték eredményüket, ahogyan KAZINCZY előre látta: fölkeltek a közéletet.

A különbség a tizes és a huszas évek nyelvújítása közt főleg az, hogy míg amaz még fordítások útján törekszik a nyelv bővítésére és csinosítására (pl. KAZINCZY kilenc kötete), addig emez már eredeti művekben bontogatja szárnyát s a mintáknak szolgálai utánzása nélkül, önállóan fejlődik. Az új költői és irodalmi nyelv a huszas évek zsebkönyveiben, folyóirataiban születik meg. Természetes, hogy magába olvasztja az előző évtized eredményeit, de előbbre is viszi őket.

Évről évre érzik ezen a nyelven, hogyan veszít papirosizéből, hogyan telik meg eleven étellel.

165. KISFALUDY KÁROLY. A legjobb példa erre KISFALUDY KÁROLY, az új irodalmi irány feje. Bátyjának Himfyje és Regéi buzdítják írásra és nyelvanyagát is először belőle és KAZINCZYból meríti. De mily hatalmas haladás a Tatárok feszes előadásától Tollagi Jónás könnyed, természetes csevegéséig! Felcsillan a humor, „milyen még nekünk nincs“ írja DÖBRENTÉI¹⁾ és KAZINCZY is jóízűen elmosolyodik rajta. KISFALUDY KÁROLY is termékeny szócsináló, a nélkül, hogy írásán érzene ennek szándékossága, pedig bátyja még vádolja is nyelvrontással. Stílusa újságait mellőzve csak hány szóval is gazdagította irodalmi nyelvünket, melyek a köznyelvbe is átmentek: *díszlet, csüggeteg, fogékony, részvétlen, felületes, szeszélyes, rejtélyes, fejledez, méltányol, szentesít, békenap, búcsúpohár, dicsszomj, honáruló, hatáskör, szélcsend* és a *honvéd*, melyhez később annyi dicsőség fűződött.

KISFALUDY KÁROLY nevéhez nem is fűződik semmi vita, olyan természetes nek látszott már korában is nyelve. Annál több visszatevészt okozott KAZINCZY-nak néhány hevesebb ifjú híve, ki túl akart tenni mesterén: HELMECZI, TOLDY és KOVACSÓCZY.

Irodalom. SIMAI ÖDÖN, Kisfaludy Károly nyelvújítása: MNy. III, 267.

166. HELMECZI MIHÁLY neve az 1816-i BERZSENYI-kiadással vált ösmeretessé, melynek előszavában összefoglalta KAZINCZY nyelvújításának elveit és eredményeit. Attól fogva mind erősebben belemelegedett a szócsinálásba, s míg KAZINCZY bölcsen visszavonul „a magyar nyelv természete: örök szokása és törvénye“ vonaláig, addig HELMECZI határt és korlátot nem ismerve féktelenül űzi vakmerő újításait. Az Aurora első évfolyamában (1822) közölt mutatványa a Megszabadított Jeruzsálem fordításából elrettentő példája merényleteinek. Hogy TASSO stanzáit sorról-sorra követhesse és a terjedelmes magyar szavakat beléjük szoríthassa, könyörtelenül csonkítja, vagdalja a szavakat, kifejezéseket, mondatokat: *gerj(-edelem), dör(-e), szük(-ség), vegyli, kegyli, hasztlan, szentségtlen, látilan, folyamt, iramt*. Akkoriban keletkezhetett az a ma is ismeretes szállóige: „HELMECZI, ki a szavakat elmetszi“. E csonkításokon kívül még sok idétlenség tarkítja HELMECZI fordítását, melyet még a tanítványa iránt elnéző KAZINCZY

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 211.

is korholva „merő fűszer“-nek mond TASSO édességével szemben¹⁾. HELMECZI szóújításai azonban inkább a harmincas évek elején kerülnek a köznyelvbe, mikor a Jelenkor-t, SZÉCHENYI lapját szerkeszti (1832 januáriusa óta) s a Bajzától szerkesztett melléklapnak, a Társalkodó-nak is szorgalmas munkatársa. Igen nagy jelentősége ebben az időben az, hogy másokkal együtt rendes nyelvi tanácsadója SZÉCHENYINEK, aki javasolt szavait műveiben mindjárt használja és terjeszti. Talán ő bővítette mai nyelvünket a legtöbb újdonszóval, mely nélkül szinte megakadnánk beszédünkben; a leggyakoribbak a következők: *általány, benső* (érzés), *biztosíték, bűvész, célzat, cukrász, dac, dacára, egyenruha, értelmiség, érv, étlap, fenső, főnök, gyár, haladéktalan, hallgatag, helyiség, hírlap, igény, izom, járadék, kedvezmény, kegyenc, készlet, korhatag, kötelezvény, lényeg, merény, nyugtatvány, óvatos, őrség, parancsnok, pezsgő, röpke, rugalmas, sebész, semleges, szabadsalom, szabatos, szelvény, szenvedély, szeszély, szigor, tárca, testület, tetteg, vázlat, védenc, záradék, zene*; — *állatsereglet, bankjegy, belügyminiszter, cselszövény, csendőr, célszerű, egyenérték, életveszély, esküdtszék, észjog, hangverseny, honleány, illatszert, korelnök, korszak, korszerű, körmenet, léghajó, léghuzam, légszesz, leirat, műkedvelő, műterem, népszerű, nyugdíj, párbeszéd, pénzügy, rendszabály, sorsjegy, taglejtés, végrendelet, vérpad*; — *bitorol, biztosít, hiányol, honosít, kérelmez, szembesít, szerkeszt, tőkésít, törleszt; ellenjegyez, kisajátít.*

Irodalom: VÁCZY JÁNOS, Helmeccziről. A nyelvújítás győzelme 47; H. mint kiadó. EPHK. 1900. — NÉGYESY L. H. mint nyelvújító. MNy. I. 134; Kiszf. Társ. Évl. 1905; — SIMAI MNy. V. 120; — JÁMBOR, H. följegyzései. Nyr. XI. 23. — KISS ERNŐ, A Jelenkor és a nyelvújítás: Nyr. XXXV, 171. — SZINNYEI FERENC, Bacsányi. Tört. Életr. 1904. 135.

167. TOLDY FERENC, az akkor még tizenhét éves egyetemi hallgató SCHEDEL FERENC, túltesz még HELMECZIN is. 1822 áprilisának közepén jelenik meg ISOKRATES Paraenesisének fordítása, melyhez UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ módján jegyzeteket csatol: „Glosszák vagy gáncsos magyar szavak“. Ezekben különösen a rövid szavakat védi VIRÁG és KAZINCZY tekintélyével és támadja tanárát CZINKE FERENCET, meg BACSÁNYIT „A magyar tudósokhoz“ című röpirat miatt, melyben KAZINCZYT „felfűjt Kritikus“-nak nevezi. CZINKE rögtön (ápr. 17) megfelel: „Trufás Levélke Egy ifjú módi Magyarhoz nem neologushoz hanem neologoszhoz“, és zötyögő hexaméterekben gúnyolja TOLDY

¹⁾ Kaz. Lev. XVII. 566.

kurttításait.¹⁾ CZINKÉT védeni igyekeznek MÁRY PÁL,²⁾ de bár egyes kurttított szavakat helytelenít, másokat mint szükségeseket és szépeket ajánl. — ISOKRATES glosszáinál azonban sokkal nagyobb felzúdulást keltett SCHILLER Haramiáinak fordítása (megj. 1824, jan. 15), melynek szertelen szócsonkításai, idéetlen összetételei, erőszakolt idegenszerűségekkel tűzdelt, ficamodott nyelve ma is azt az érzést kelti, mintha WÁNDZA Ámorját, vagy a Mondolat és a Felelet stílusparódiáit olvasnók. Ezt már KAZINCZY is sokallotta s köszönő levelében ezt írja: „Kell e ez a' sok?“³⁾ Fellengős ajánlás BAJZÁHOZ előzi meg a fordítást, bezárja pedig egy „Utánszó“ melyben a nyelvújításban mérsékletre int, a túlzást károsnak mondja, szóval csupa olyan elvet fejteget, melyet fordításában ő maga szeg meg leginkább.

TOLDY új szavai közül is nem kevés ment át a köznyelvbe, különösen azért, mert legtöbbje TOLDY Handbuch der ungrischen Poesie (1828) című nagyfontosságú művének függelékébe került, hol FENYÉRY GYULA összeállította a nyelvújítás szavait (ez az első, nagyobb ilyen szójegyzék); továbbá a Tudós Társaság Zsebszótára útján (1835, 1838), melyet VÖRÖSMARTYVAL TOLDY szerkesztett. Közkeletű szavai: *aggály, bámulat, borzadály, döbbenet, engedély, irányzat, köpeny, mérleg, szendeség, utánzat*; — *alapfeltétel, évtized, hőstett, színhely, szószék, zsebpénz*; — *ábrándos, gyöngédtelen, rendkívüli, üdvös, ünnepélyes*; — *díjaz, elmél, hasonít, hiúsúl, rejlik, sikerül, száműz, trónol, torzít.*

168. Ugyancsak 1824 elején jelent meg KOVACSÓCZY MIHÁLY Aspasia-jának első (és egyetlen) füzete, melynek mind prózája, mind verse hasonló módon tele volt a legképtelenebb újításokkal. — A Haramiáknál talán csak egy furcsább könyv van még ez időben: ERDÉLYI JÁNOS Gúnyortzák (1825), mely máig is irodalmi és nyelvi rejtvény.

Irodalom: SZARVAS G. A nyelvújítás apologiája. Nyr. IV. 347; X. 215. SIMAI Ö. Toldy Ferenc tavaszi virágai: MNy. XIV, 111, 187. — BUZÁS Gy.: Nyr. XXXV, 405. — HORGER A. Erdélyi Gúnyortzái: Nyr. XXXVI, 180.

169. KAZINCZY Sallustiusa és DÖBRENTAI támadása. A széphalmi mester e túlbuzgó hívei visszatetszést keltettek nemcsak az ortológusok közt, hanem az újítás barátjaiban is, kik attól féltek,

¹⁾ Kaz. Lev. XVIII, 503; XIX, 82.

²⁾ Tud. Gy. 1823. VIII, 107.

³⁾ Kaz. Lev. XIX, 45.

hogy e szertelenségek veszélyeztethetnék a neológia vívmányait, sőt egyikét-másikát még maga KAZINCZY ellen is hangolták, hogy nem állja útját a túlzásoknak. Ezt a hangulatot látszólag még KAZINCZY is fokozta, mikor SALLUSTIUS-fordításának előszavát kiadta.¹⁾ Ebben újra kifejti a fordítás elveit, melyekből az idegenszerűségek követése ered: SALLUSTIUS fordítójának „mind a' történetíró, mind a' nyelv-művészt“ adnia kell... „a' Nyelvrontás tiszteletes, ha szépet, jót ad;... tisztelvén Nyelvünk alaptörvényeit, de nem a' kor' ízlését... a' beszéd azt a' hatást tegye itt a' mit ottan teve... a' másolat az előkép' nemében legyen szép... ha azon átsugárzik a' csudált idegen.“ DÖBRENTAI, ki a tizes években KAZINCZYNak tántoríthatatlan híve volt, most nyíltan ellene fordul; előbb levélben adja tudtára: „Én ellened vagyok... Sokáig várogattam, hova fordítja a' nyelvet... Neológiád, mit fognak szülni deákos, francziás, és németes kifejezéseid... mindenik... nyelvünk eredeti fordulásainak ártóbban terjed, mint talán Magad is óhajtottad.“ De nem elégszik meg evvel, hanem a Tudományos Gyűjteménybe²⁾ cikket ír: „A' Magyar Írás-mód' mostani állapotjáról. Halottak beszélgetése“. Mint SZEMERE, a sajtót nem látott Jelenések-ben³⁾, halottakat beszéltet: BÁRÓCZIT, VERSEGHYt, RÉVAIT, és BARCSAIT. VERSEGHY BÁRÓCZYT megtéríti az idegenutánzásból s mintául állítja a régiek: ZRÍNYI, GYÖNGYÖSI, PÁZMÁNY, MIKES nyelvét, melyet „új kellemtű fordulásokkal“ lehet csinósítani. Erre RÉVAI VERSEGHYnek békejobbot nyújt. A jelenet KAZINCZYNak idegenszerűségei ellen van írva, mellékesen HELMECZIRE, KOVACSÓCZYRA és TOLDYRA is céloz, mindnyájukat pedig „nyelvtörő“-knek nevezi. (81. l.) KAZINCZYT kellemtlenül érintette DÖBRENTAI váratlan elpártolása, de különösen bántotta a VERSEGHY szájába adott „nyelvtörő“ elnevezés. „Mi lelé azt az embert, hogy most az is a Nyelvrontókat korbácsolgatja? Még nevet is csinált nekik — Nyelvtörő — mint szentségtörő, házasságtörő“.⁴⁾

De még jobban bántják követőinek szertelenségei: „az Aspasia prózai darabjai 's némelly Versezetek benne, épen olly kemény fenyítéket érdemlenek, mint a' Schédely' Haramiáji érdemlének a' Tud. Gy.-ben; valóságos őrzöngés, a' mit csinálnak. Sed deliquerunt

¹⁾ Kedveskedő, 1824, május, 42. szám és különnyomatban; újra Kaz. Lev. XIX, 31.

²⁾ 1824. VII, 78.

³⁾ l. a 149. pont végén.

⁴⁾ Kaz. Lev. XIX, 264.

homines adolescentuli per ambitionem!“ teszi hozzá engesztelőleg.¹⁾ TOLDY Haramiáiról a Tud. Gyűjteményben²⁾ névtelenül kegyetlen bírálat jelent meg, mely íróját nyelvünk temploma Herosztrátusának mondja; szerzője TOLDY szerint PREPELICZAY SÁMUEL volt, némelyek HORVÁT ISTVÁNT sejtik benne.³⁾ Az Aspasiáról szóló bírálatban a Haramiák újra pellengérré kerülnek.⁴⁾ KULCSÁR a Hazai 's Külf. Tudósításokban (1824, jan. 28) szintén megrója s csak az író ifjúságával menti a hibákat. Trattnerék vonakodnak kiadni többi bejelentett fordítását. BAJZA levélben, maga HELMECZI aláhúzásokkal jelöli meg a merész furcsaságokat. KISFALUDY KÁROLY gúnyos epigrammát ír. ZSOLDOS JÁNOS: A' Neologomaniáról cikkezik a Hasznos Multságokban.⁵⁾

170. Az Új S z e l l e m és a Nyelvp r i t y. Szegeden ugyanez esztendőben M. és N. betűk alatt egy könyvecske jelenik meg: „Új szellem, vagy is Új magyarok útja Helikonra.“ (Újra lenyomatta P. THEWREWK J.: Velencei Szappanpor. 1834) Drámai alakban, három felvonásban, figurázza ki a nyelvújítókat: *Kolomposi*: KAZINCZY, *Kortyándli*: KOVACSÓCZY, *Schelmecki*: HELMECZI, *Bugaczi*: SZEMERE (?), *Bojszi*: BAJZA, *Kabak*: TOLDY (t. i. SCHEDEL), *Serkési* (?) *Jülie*: SZEMERÉNÉ, kiket *Okos Lörintz*: KULCSÁR ISTVÁN és *Gondos István* (?), próbálnak — hiába — jobb útra téríteni. A Helikonra törekvő társaságot GYÖNGYÖSI, RÉVAY és CSOKONAI lelkei űzik vissza. A darab meséje és szövegezése MARÓTHY MÁTYÁS műve, a nyelvújítási adatokat pedig sógora, NÁTLY JÓZSEF szolgáltatta, aki egy év múlva még egy kis füzettel szállt síkra a nyelvújítás ellen: „Némely vélekezések a' magyarnyelv ügyében“ (Szeged 1825), amelyben a nyelv bővítésére egyedül a nyelvjárások szókincsét ajánlja. BACSÁNYI sem kíméli KAZINCZYÉKAT FALUDI 1824-i kiadásának toldalékában és Értekezéseiben, (1826—27). A Mondolat idejében fél évtized alatt sem érte annyi támadás a nyelvújítást, mint most, s ime, mind e támadások hatástalanul pattannak le — az új irodalmi nyelvről. TOLDY azonban, akit ekkor a legtöbb nyíl ért, eleinte le akar tenni minden irodalmi munkásságról, három esztendeig nem is nyomtat ki semmit, akkor pedig az „összemarczanglott“ SCHEDEL nevet TOLDYVAL cseréli föl, hogy a publikum dolgozatainak olvasásától el ne rettenjen.

¹⁾ Kaz. Lev. XIX, 180.

²⁾ 1824. II, 86.

³⁾ MNy. XIV, 188.

⁴⁾ Tud Gy. 1824. IX, 84.

⁵⁾ 1824. I, 145.

Némileg idetartozik MEGYERY KÁROLYNAK, a híres komikusnak vígjátéka: „Nyelvprity vagy: Az új magyar író mint kérő“ (1833, újra kiadta P. THEWREWK JÓZSEF a Beretváltkozó Tükörben 1833). A nyelvújítás furcsaságaiból és tájszavakból összegyűrt nyelven írt tréfa. A darab végén két lapnyi szótárban magyarázza a szavakat. MEGYERY úgy látszik ismerte MARÓTHY-NÁTYL Új Szellemét, mert OKOS LŐRINCZ mind a két darabban szerepel és szerepük is a józan emberé a hóbortos lelkű és beszédű újítóval szemben.

P. THEWREWK JÓZSEF szintén a nagyszorgalmú, de kevésikerű szófaragókhöz tartozott; elméletben mindig támadta ugyan őket, s összegyűjti az őket gúnyoló termékeket a Beretváltkozó Tükör (1833) és a Velencei szappanpor (1834) c. füzetekben.

Irodalom. BALASSA J. Vigjátékok a nyelvújításról: EPhK. XXIV, 452. 526. — SZILÁDY ÁRON: Irod. Közl. XII, 248. — PUTNOKY IMRE, Nátyl József: MNy. XI, 20. — SIMAI Ö.: MNy. XIV, 192. — BITZÓ SAROLTA, Nyelvprity: Nyr. XXXVII, 23. — BAYER J. Magy. Dráma Tört. I. 389. — FRANKENBURG A. Emlékiratok. I, 147. 1868. — Thewrewk József szavai: Nyr. X, 173.

171. VIDOVICS és ZSOLDOS. A következő évek nem vetnek föl új eszmét e téren. HORVÁTH JÓZSEF ELEK régi érvekkel támad.¹⁾ KIS JÁNOS újra a kiegyeztetést munkálva²⁾ az írók jussairól elmélkedik, melyeknek határai a logika, esztétika és a nyelv természetének törvényei.³⁾ SÍPOS JÓZSEF pedig PETHE, FOLNESICH és HELMECZI ellen kél ki.⁴⁾ MAGDA PÁL igen okosan és józanul keresi az „újítások barátjai és ellenségei köz'tt“ a kibékítő kapcsolatot.⁵⁾ Nagyobb arányú munka VIDOVICS ÁGOSTON könyve: A' Magyar Neologia Rostálgottatása 1826. „Néhány nyelveket szeretők... a' Somlyó tájján“ azaz Pápán szövetkeztek, hogy a neológia hibáit kimutassák. Egy értekezést el is küldtek a Tud. Gyűjteménybe, de ez ott nem jelenvén meg, a másikat könyvalakban kiadják. ZSOLDOS JÁNOS orvos, aki a Hasznos Multságokba⁶⁾ küldött ilyen cikkeket, írja az előszót. Ugyancsak tőle való „A' Magyar nyelv tisztogatását tárgyazó Intézet és Vélekedés“, melyet P. O. jegy alatt adott ki a Tud. Gyűjt.-ben⁷⁾ s aztán neve

¹⁾ Tud. Gy. 1825. III, 61.

²⁾ Tud. Gy. 1825. III, 3.

³⁾ F. M. Minerva 1825, 173.

⁴⁾ 1825, Muzáron, III, 61.

⁵⁾ F. M. Minerva 1825, 197; 1826, 595.

⁶⁾ 1825. I, 88; 1826, II, 401.

⁷⁾ 1825. X, 3.

alatt különnyomatban is. Talán ez az az említett, először írt értekezés.

A pápai társaság — nem tudni, voltak-e VIDOVICSON és ZSOLDOSON kívül még többen is — nagyon okosan és higgadtan állítja össze a neológiának, főleg KAZINCZY és követőinek elméleti tévedéseit és gyakorlati vétségeit. Nagyon jellemző az első rész, mely a neológia történetét írja meg. Méltányolja KAZINCZY érdemeit, mert ő volt az első, „ki a' nyelv' tökéletesítéséről szoros értelemben“ és a nyelv szépítéséről gondolkodott; célja nagy és nemes volt de, „igen gyanús eszközöket választott... Okait... csak ritkán adta, nyilatkozatai többnyire egyedül a' *sic volo*-n épültek“, Dictator akart lenni. Újítása mind rombolás volt, de ő, Palladióra hivatkozva, nem törődött a támadt felháborodással. Erre az írók, régi barátjai elhagyták őt: „'s úgy álla a' Literatori világban, mint egy zarándok, mint egy jövevény, kit nem esmér senki.“ De őt nem verte le az elhagyatottság, fiatal embereket toborzott, kik követték minden útján. — A második és harmadik rész a neológia szóalkotását és mondattanát rostálja, mindenütt bő példatárral. A végén azt mondja, hogy „a' Neológusoknak már már igen hanyatló ügyét“ csak a jó systema és az inconsequentiák mellőzése emelhetné fel újra; már pedig arra remény nincsen. — Csodálatos, hogy ez az okos pápai társaság nem látta a hatalmas új irodalomban, ha másban nem, csak KISFALUDY KÁROLY műveiben és VÖRÖSMARTY Zalánjában is, hogy mennyire nincsen igaza. Vagy talán nem olvastak? — ZSOLDOS még 1830-ban is írt hasonló irányú, de hatástalan cikket: „Némelly mostanában támadt újj magyar szóról való vélekedés.¹⁾“

172. WIELAND értekezése. Nagyobb jelentőségű volt KAZINCZY cikke a F. M. Minervában (1825, 269), amelyben végre lefordítja — már ez régi terve volt — WIELAND értekezését a nyelvtisztaságról s az író nyelvművelő jogáról: „WIELAND ADELUNG ellen: Mi a' tiszta Németség? — Tükörül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek, 's ezt kérdezzetik: Mi a' tiszta Magyarság? — 's intésül a' szer felett merészeknek.“ Egy nagy külföldi tekintély mélyenjáró elméleti fejtegetésével támad az újabb ortológiára, melynek látható feje a huszas években DÖBRENTAI GÁBOR, viszont a szertelenségnek is határt szab.

173. DÖBRENTAI GÁBOR, aki a tizes években buzgó nyelvújítónak

¹⁾ T. Gy. 1830. XII.

mutatkozott s az Erdélyi Múzeum cikkeibe szívesen beleviszi az új szavakat, máskor meg felújítandók jegyzékét állítja össze (Erd. Múz. V, 189), TOLDY, HELMECZI vakmerő újításaira, de kivált KAZINCZY SALLUSTIUS-bevezetésére elvben ortológussá vált. Gyakorlatban azonban éppúgy megmaradt újítónak, mint többi kortársa. HELMECZIVEL ő is nyelvi tanácsadója SZÉCHENYINEK. Újításaiban azonban nem olyan szerencsés, mint HELMECZI, hiányzik belőle a SZEMERE-féle nyelvköltői ihlet és ötlet, mely sok újítóban a tudást pótolta. Egynéhány szava megmaradt: *címke, dallam, élc, értelmezés, műveltség, művelődés, ősies, szavazat, történelem; érzeleg, szaval; címszó, jelige, jelmondat, könyvnyelv, közszellem, lenyomat, nyelvkimcs, sajtóvétség, tanfolyam.* — Az ő érdeme, hogy Buda hegyeinek, völgyeinek és dűlőinek ma olyan szép, magyar nevük van.

Irodalom: HALÁSZ J. Döbrentei szavai: Nyr. XI. 515. GORIUPP ALISZ, Döbrentei nyelvújítása: NyF. LXXVI; SIMAI Ö. GORIUPP értekezésének bírálata: Nyr. XLVI, 110; TOLNAI V. Buda dűlőnevei: MNy. IX, 455.

174. SZONTAGH GUSZTÁV és KAZINCZY vitája. A folyóiratok: Tudományos Gyűjtemény, Élet és Literatura (Muzáron), Felsőmagyarországi Minerva, ez időben tele vannak kisebb-nagyobb vitaközö cikkeikkel; a könyvbírálatok és ismertetések szinte mind kikitérnek a nyelvújításra, majd mellette, majd ellene érvelvén. Lényeges új mozzanatot azonban egyik sem vet föl többé. Amit a nyelvújítási harcok legelejétől fogva annyiszor hangoztattak: az élet döntött e kérdésben. Az utolsó, mélyebben járó eszmecsere¹⁾ SZONTAGH GUSZTÁV idézte elő, ki KÖLCSEY²⁾ bírálva és GUZMICSCSAL vitatkozva a fordításról s a nyelvújításról is nyilatkozott¹⁾. KAZINCZY válaszol rá (u. o. 152), de különösen SZEMERÉHEZ intézett levelében²⁾ fejti ki még egyszer nézetét. SZONTAGH KAZINCZY és DÖBRENTAI ellentétét így fogalmazta meg: „KAZINCZY Nyelvünknek külsőképen való gazdagítását új szavak és külföldi szóllások által sürgeti: — DÖBRENTAI Nyelvünket a' maga belsőjéből, tős gyökeres természetével eggyezőleg parancsolja ki-míveltetni. Erre KAZINCZY válasza: . . . ez az én igyekezetem nem oda czélt, hogy én a' Nyelv' tellyes-vérüségét elkorcsosítsam, hanem hogy tellyes-vérüségét az idegen szépségek általvételével megnemesítsem . . . Nem azon voltam én, hogy Nyelvünk' saját kincseit ki ne ássuk a' föld alól . . . én azon voltam . . . hogy a'

¹⁾ Muzáron IV, 145, 1827.

²⁾ Kaz. Lev. XX, 367.

magyar beszéd' ELSŐ érdeme abban áll, ha az magyar beszéd... DÖBR. Egyszínűvé, KAZ. Sokszínűvé akarja tenni a' Nyelvet. DÖBR. semmit nem tűr a' min idegen szag van, bár a' szag és szín kedves: KAZ. Kész elfogadni mindent a' mi idegen, ha szép, és ha nálunk is szép marad... Én in praxi hibázhattam, tüzem sokszor elkapott, 's többet tettem mint kelle: de theoriámért felelek."

Széchenyi és a nyelvújítás.

175. A M. T. Akadémia megalakulásakor elfogadta RÉVAI nyelvtani rendszerét és KAZINCZY nyelvújítását. Tagjai szinte kivétel nélkül KAZINCZY tanítványai, költők, írók és irodalmi emberek. Az ortológia utolsó képviselője, DÖBRENTI GÁBOR, KAZINCZY halála után nem hangoztatta ortológus elveit, hanem új szavakat javasolt a Tudós Társaság ülésein; úgy szintén SZÉCHENYINEK, ki neki is odaadta fogalmazványait áttekintésül, de rajta kívül KISFALUDY KÁROLY, HELMECZI, FOGARASI, OROSZ J. TASNER A. és mások tanácsát is kikéri. SZÉCHENYI, mint mindent, a nyelv kérdését is, a nemzet egész életének szempontjából fogja föl. A Világ-ban (1831) külön fejezetet szentel a magyar nyelvnek. A szertelen purizmusnak ellensége; a szükséges idegen szavakat úgy tekinti, mint az ország jövevény lakóit, kik meghonosodtak, magyarrá váltak. A nyelv fejlődését és fejlesztését szükségesnek látja, mert „ha van a' nemzeteknél egy bizonyos aggság vagy halál jele, az semmi egyéb, mint ha nyelvök holt, vagy többé nem haladhat.“ A nyelv fejlesztése, bővítése szükséges. Az elmúlt harcok kiderítették valamennyi módját, a nekilendült irodalom igazolta őket. Ki fog dönteni az újítások dolgában! Sem az országgyűlés, mert annak egyéb fontos dolga van; sem a tudós társaság, mert annak dictatori areopagjának nem veti alá magát a nemzet, attól csak javaslatokat várunk; sem a külföld; sem egyesek, hanem a nagy közönség, úgy, „hogy mind az, mit idő, szokás által rabjává teend, magyar lesz, az ellenben idegen marad, a' mit nem fogad el.“ A munkát pedig végzi a szógyárnok, szóbányász, szósimitó és tisztító s ki őket kárhoztatja, útjában áll a nemzet csinosodásának.

SZÉCHENYI újításait eddig nem lehetett kimutatni, nemcsak roppant nagy számuk miatt, hanem azért sem, mivel a szövegeiben előforduló új szavak és kifejezések rendszerint nem az övéi, hanem valamelyik tanácsadójáé. A kéziratoknak ily irányú átkutatása eddig

még csak részben történt meg. Az eddigi szövegvizsgálatok, az Akadémia SZÉCHENYI-múzeumában lévő fogalmazványok áttanulmányozása azt mutatják, hogy minden fölösleges idegen szó helyébe szívesen írja a javasolt magyar szót, a kelletlen hosszúakat felcseréli rövidebbekkel, a körülírást egyszerű szóval. Sokszor egy-egy szóért behatóan tanácskozik szakértőivel. Röpirataival számtalan közjogi, gazdasági, műveltségi szó kerül forgalomba és a köztudatba. A négyvenes évek politikai vitái, a hírlapok nyelve az ő műveiből táplálkozik. Legismertebb az *ön* névmás, melyet ő tett meg általános megszólításnak a *Sie, vous, you* példájára. Ő nevezi el az ország fővárosát *Budapest*-nek. A művei által elterjedt szavak közül a legismertebbek: *alapítvány, alapul, aránysúly, behozat, birtoktalan, bizottság, biztosító intézet, bonyolít, Budapest, csáb, egyensúly, életbeleptet, ellenhatás, érdekes, felesleg, fontolat, fölszámolás, fölszínes, gépész, gőzerő, gyanútlan, hangulat, hatóság, idomít, ildom, intézkedik, javaslat, kislelkű, kitermeszt, korlátlan, körlet, közszelem, lolvagiás, másodlagos, megpendít, menet, minősül, műszerész, ön, összpontosít, rendelkezik, rendsor, részleghajlatlan, részvény, sajtáság, semmit, szájhős, szerződés, találékony, tébolyda, telivér, termel, tulajdonjog, vázrajz, viszonylag, vonat, zendület.*

Irodalom: VISZOTA GYULA, Széchenyi nyelvéről: MNy. XII, 49; XX, 116; Szily-Emlék 90. — TOLNAI V. Széchenyi és a magyar nyelv: B. Szemle 1919, 147 és SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA III. köt. — SZILY KÁLMÁN, Szójegyzék a Hitelhez és a Világhoz. Sz. Munkái. A M. T. Akadémia kiadása. I. 1904. — PUTNOKY IMRE, Budapest. MNy. VIII, 172. — Vas. Újs. 1864, 502.

Az Akadémia és a tudományos műnyelv.

176. Az Akadémia és a nyelvújítás viszonyát legjobban megítélhetni a szótári munkálatokból, melyekkel a Tudós Társaság működése megindult. Már az évkönyvek s egyéb kiadványok is mind arról tanuskodnak, hogy az Akadémia teljesen magáévé tette a nyelvújítás eredményeit. Minthogy pedig BESSENYEI Jámbor Szándéka óta minden akadémiai tervnek lényege a szótár, a nyelv-tan és a könyvtár volt, az Akadémia is ezeknek megvalósítását tűzte ki főfeladatául. A Nagy Szótárt megelőzték a kisebb szak- és műszótárak, melyeknek elkészítése a szakbizottságok kötelessége volt. Az utasításokat tervezet és megbeszélés alapján VÖRÖSMARTY és TOLDY FERENC fogalmazta meg; ezek szerint minden tag följegyezte a tudományágában a maga készítette szavakat, s a műszók mellé

azt, hogy ki használta először. Így jelent meg a *Mathematikai* (1834) *Philosophiai* (1834). *Társzótár* (1838) és *Törvénytudományi Műszótár* (1843). Valamennyinél fontosabb azonban a *M. Tudós Társaság Zsebszótára* (ném.-magy. 1835 és 1843, magy.-ném. 1838), mely részben a *Műszótárakkal* együtt előkészületül szolgált a *Nagy Szótárnak*, de a nagyközönségnek is mintegy zsinórmértéke volt. Ennek utasításai közt meg volt hagyva, hogy az új szavak közül csak azokat szabad fölvenni, amelyekkel a jobb írók élnek, a még teljesen el nem fogadottakat azonban meg kell csillagozni (a kiadás e helyett dőlt szedéssel jelzi ezeket). Ha meggondoljuk, hogy a szerkesztőkön: VÖRÖSMARTYN és TOLDYN kívül BUGÁT és BAJZA is benne volt a szerkesztőbizottságban, nyilvánvaló, hogy a nyelvújítás legtöbb alkotása belekerült a szótárba. Később a hiányzók és az idegen szavak pótlására SZÉCHENYI elnöklete alatt BUGÁTOT, FOGARASIT, HELMECZIT, SZEMERÉT és VÖRÖSMARTYT küldték ki, a javasolt szavakat jegyzékben kifüggesztették a táblára s kiki odajegyezte a maga javasolt szavát. Néhány évvel később kiadta az Akadémia a *Szókötés* (1843) és a *Magyar Nyelv Rendszerét* (1846), amely nagyon hozzájárult a nyelvújítás vívmányainak megerősödéséhez.

Irodalom: VISZOTA GYULA, *A M. Tud. Társaság Zsebszótára történetéhez*: MNy. IV, 63; *Nagyszótárának története*: MNy. V, 1, 49; SCHUSCHNY H. Toldy, mint orvosi író: *Beöthy-Emlékkönyv*. 1908, 275.

177. Szótárak. A hivatalos szótárakon kívül egész sora a műszótáraknak jelent meg ez időben: PÁK DIENES, *Vadásztudomány szótárral* 1829; PUKY, *Törvénytárszótár* 1830; (BITNITZ), *Gazdasági Sz.* 1831; FOGARASI, *Diák-magyar Műszókönyv* 1833, 1835; *Törvénykezési és Tiszti Sz.* Debrecen 1837; CSÁSZÁR F. *Váltójogi Műsz.* 1840; FOGARASI, *Jogtani Műszók.* 1842; FOGARASI *Kereskedői Sz.* 1843; KISS KÁROLY, *Hadi Műsz.* 1843; NAGY N. JÁNOS, *Hierolexicon* 1845; *Hivatalos Műsz.* 1845; SZABÓ J. *Bányaműszótár* 1848.

Az irodalmi és a köznyelv szókészletét, gyakran szándékosan a legfiatalabbat gyűjtik: KUNOSS, *Szófűzér* 1834, -35, -36, -43; KUNOSS, *Gyalulat* 1835; MUNKÁCSY J. *Fűzérke új vagy szokatlan szavakból* 1835; KISS MIHÁLY, *Ujdon szavak tára* 1844; KIRÁLYFÖLDY, *Ujdon új szavak tára* 1846, de főképpen FOGARASI és BLOCH-BALLAGI magyar és német segéd- és zsebszótárai.

Ha csak az itt említetteket vesszük számba, akkor is az 1829-től 1848-ig terjedő két évtizedet a szótárak virágkorának nevezhetjük. Mind a nekilendülő költői és tudományos irodalom,

főképpen az újságírás nyomában tűnnek elő s mind a kialakulóban, forrásban lévő új nyelvet s a vele egyre jobban megbarátkozó közönséget szolgálják.

Irodalom. Teljes jegyzékük: SÁGI ISTVÁN, A magyar szótárak könyvészete. 1922. A M. Nyelvt. Társ. kiadványai 18. sz.

178. A természettudományi műnyelv. Természetes, hogy ennek a hirtelen fejlődésnek igen sok kinövése volt, de egy téren sem annyi és oly szembeszökő, mint a természettudományi és az orvosi műnyelvben. Ez okozza a harmincas évek kisebbarányú vitáit és rejti azt a csírat, melyből később az új ortológus-neológus harc sarjadt. A köztudatban e mozgalom BUGÁT PÁL nevéhez fűződik, de részes benne KOVÁTS MIHÁLY meg SCHUSTER JÁNOS is.

KOVÁTS MIHÁLY már a XIX. század elején buzgólkodik a természettudományi műnyelv magyarosításán (A gyenge élet 1802; Chemia 1804—1808; Lexicon Mineralogicum 1822), de igazi jelentőségre csak most tett szert, mikor törekvéseiben társakra talált és egymásután adja ki a műszavak százait tartalmazó könyveit (Medicina forensis 1828 szótárral; Magyar Patika 1835, chemiai szótárral; Háromnyelvű... műszótár 1845—48).

SCHUSTER JÁNOS különösen a gyakorlatban, gyógyszer-tani előadásain terjeszti a vegytani és gyógyszerészeti műnyelv magyar szavait. Neki van főrésze a Gyógyszerek árszabása 1829 című műben, mely szinte egy csapással magyarrá akarta tenni a gyógyszer-tár nyelvét. VÖRÖSMARTY diadallal és hálával üdvözlí e művet, mint művelődésünk és magyarosodásunk e tanuját és eszközlőjét.¹⁾ Az ő ötlete — bár csírái a Debreczeni Fűvészkönyvben, NYULAS FERENC könyvében, sőt a Debr. Grammaticában lelhetők — az elemeknek és vegyületeknek továbbképzése valamely elem meglévő nevérol leválasztott darabjával, úgyhogy az új szó bizonyos vegyi sajátságot jelentsen. Az *arany*-ról leválasztja az *-any -eny* véget (= a latin *-um*-mal), ebből képezi a tiszta fémelemek neveit: *vasany*. Így keletkeznek továbbá a *rezeny*, *rezecs*, *rezeg*; *vasany*, *vasacs*, *vasag stb.* sorok, a *sav* (acidum), *savitag* (deuteroxydum), *savitacs* (protoxydum), *savitó* (oxygenium) csoportok, a *kénsav* (acid. sulfuricum) és *kénessav* (acid. sulfurosum) megkülönböztetése. (L. Tud. Gy. 1829. VI, 84, kis vegytani műszójegyzék).

BUGÁT PÁL első műve a Bonctudomány két kötete (1828) függelé-

¹⁾ Tud. Gy. 1830; Ö. M. VI. 225.

kül bonctudományi szótárral, éppúgy mint Kováts Mihály ugyanakkor megjelent Medicina forensis-e. Bugát a Tud. Gyűjt.-ben¹⁾ Kováts szótára A betűjének műszavait bírálja és összeveti a saját szavaival. Azután megindítja Toldyval az Orvosi Tár c. tudományos folyóiratot (1831-től), kiadja Kórtudomány-át, Éptan-át, Hahnemann Homoeopathiáját (1830) és még hosszú sorát az orvosi könyveknek, melyekben mind jobban belemelegedik, nem a nyelvújításba, hanem a valóságos szócsinálásba, és Schusterrel együtt a szócsonkításnak, képzésnek és összetételnek egész új rendszerét dolgozza ki. Almási Balogh Pál útját akarja állni e valóságos nyelvrontásnak²⁾, de hasztalanul. Kazinczy sem érti Bugát nyelvét: „kell e minden terminus technicusnak magyar név. De Prof. Bugát Úr erre azt felelhetné, hogy jobb nevet adni neki, mert úgy lesz neve; 's nem lesz, ha nem adunk. Így leve sok szónk, mellyet elejénte senki sem akara érteni, 's most minden ért.“ A legkomolyabb felszólalás Lovász Imre orvosé: Értekezés a' magyar nyelvújításról, és annak némely nevezetesebb hibáiról.³⁾ Három fejezetben foglalkozik tárgyával: 1) szükséges-e a nyelvújítás? — felelete: szükséges; 2) helyesen jártak-e el neológusaink? — igen sokszor nem; 3) melyek a hibák? — itt tizenkét pontba foglalja össze a vétségeket. Lovász „a' nyelvrontás epocháját“ Dugonics Tudakosságától számítja; értekezésében azonban csak a legújabb irodalmat bírálja: Bugát könyveit, az Orvosi Tárt, Helmecki Jelenkorát, Fay Bélteky-Házát, Széchenyi Világát, a Conversations-Lexicont, Horváth Endre Árpádját, s az újabb lírai költöket: „kiknek írásait... beteges phantasia, hideglelés hagymáz 's nyavalygós érzélgés bélyegzik.“

Bugátot azonban sem Balogh Pál, sem Lovász nem riasztotta vissza. 1843-ban adja ki Természettudományi Szóhalmaz-át, „össze-gyűjté, és szószármaztatási elvekkel vegyíté“, amint a címlap mondja. Egész szótárirodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka. Húsz esztendeig gyűjtötte az anyagot szerzője, Földi „merészebb“ újításaitól kezdve a maga koráig, szaktársainak és író kortársainak segítségével, kiknek sorában Kisfaludy, Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Helmecki neveit is olvassuk. Ő maga 40,000-nél többre becüli a

¹⁾ 1829, VI, VII.

²⁾ Tud. Gy. 1830. III, IV és Vissza-igazítás 1831.

³⁾ Tud. Gy. 1834. X. és Kül. ny. Magyar Nyelvújítás Hibái 1835.

címszavakat. A cikkekben egyszerű szótári értelmezések közt (SCHUSTER és BUGÁT-féle) alakítani fejtegetések (l. *abád, acs, ag, ony, elmély, életmű, ü, ráng, bar, tanár, tyú*); szómagyarázatok, (l. *hideg, nádra, garat, csöndész, ír, szirony, vermés*); szótörténeti adatok (l. *egyed, éptan, izom, gyógyász, egyedülös, orvos, titoknok, tömeg*). A sok furcsaságnak nem mind BUGÁT a szerzője¹⁾ az Akadémiában minden héten nyelvészkedő, szócsináló ülés volt s ezeknek lelke BUGÁT²⁾; innen is sok került a Szóhalmazba. A tömérdek furcsaság közt azonban van igen sok értékes anyag is, melynek kibányászása megérné a ráfordított fáradságot. A magyar természettudományi és orvosi nyelv megnyomorítása azonban az ő nevéhez fűződik; elveit később 1857-ben, Szócsintan-ában az egész nyelvre akarta kiterjeszteni. Ekkor azonban „rendszer“-ének nyaka szegett; minthogy belőle indul ki az új ortológia, erről alább lesz szó. Hogy a maga kora hogyan ítélte meg BUGÁT működését, arról VÖRÖSMARTY magasztaló ismertetésén kívül legékesebben szóló tanu TOLDY FERENC, aki ezeket mondja róla a „műnyelvi nagy reform“-mal kapcsolatban: „ezen időszak utolsó éveiben, egyetlenegy férfiú sugallatszerű, bátor felléptével indult meg azon döntő hatású reform, mely az öszves tudományok terén a szabatos, világos, könnyű, sőt elegáns nyelvi előadás, s ez által azok szorosán tudományos tárgyalhatása feltételeit örök időkre megteremtette. E férfiú BUGÁT PÁL... volt, s az általa gyakorlatilag kivívott műnyelvreform, irodalmi történetünknek egyik legkijáratóbb eseménye... helyesen szólnia RÉVAI, szépen KAZINCZY, műszabatosan BUGÁT PÁL tanították a nemzetet“. Ez nem egyéb, mint UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ híres epigrammájának kibővítése (l. 159. pont).³⁾ Habár a nyelvtudomány ítélete azóta megváltozott, tagadhatatlan, hogy vannak érdemei. Bizonyítják, ha egyéb nem, ma is élő szavai: *adag, agy* (= *agyvelő*), *ájudoz, áthasonít, bálna, bonc- és összetételei, bura, cseppfolyó, csipesz, delej, dögvész, dudor, éggömb, ellenszenv, elnök, eredmény, foncsor, földgömb, földtan, garat (pharinx), göröcső, gyógy- és összetételei, gyülemlik, hajlam, halottkém, helyrajz, higony, hőmérséklet, ideg, inga, intelem, izület, izzadmány, kedély, kóros, kórjel, kórtan, kórtünet, közeg, közérzet, labdacs, légső, mozgékony, mozzanat, működik, műtét, nyomda, nyúlékony,*

¹⁾ Saját szavait a Szóhalmazban a cikk végén *b*-vel jelöli.

²⁾ MNy. IX, 192.

³⁾ Magy. nemz. irod. története. 1864, 105. §.

ötvény, penge, roham, rokonszenv, rovar, sejt (élettani jelentésben), *sipoly, szélhűdéses, szemcse, szemész, szórványos, szörp, -tan* és össze-tételei, *tapasz, természetrajz, természettan, tüdővész, vegytan, vízkór.*

BRASSAI SÁMUEL „A fűvészet elveinek vázolata“ 1836 c. munkájában az ortológia és a neológia közt helyes középúton igyekszik haladni. Helyteleníti a műszók szertelen szaporítását, de szükség esetére célszerűnek mondja jó új szó alkotását. Ettől azt követeli: 1.) egyez-zék meg a jelölt tárggyal s ne keltsen más, meg nem felelő fogal-mat; 2.) minél ismertebb a szó, annál jobb; tehát régi, népies szó eléje teendő a vadonatújnak; az újat ismerttől képezzük; 3.) legyen állandó szava minden tárgynak, ne koholjunk egyre újat.

I r o d a l o m : SZILY KÁLMÁN. A természettudományi műnyelvről: Term. Közöny 1879. és Adalékok 50; LUKÁCS L. B. életben maradt szavai. Nyr. XIII, 321, 374. ERNYEI M.: Nyr. VII, 22; BUZÁS Gy.: Nyr. XXXV, 441. KARDOS A. Lovász Imre: Nyr. XXXVIII, 305.

179. VAJDA PÉTER, ez az ábrándos, szinte nem földönjáró lélek, éppen az ellenkezőjét teszi. Természetrajzi könyveiben (Növény-tudomány 1836, Állatország 1841) és nyelvtanában (Magyar nyelv-tudomány 1835) az egységes rendszerért halomra dönti és össze-forgatja az eddigi eredményeket. Őt is a Debr. Fűvészkönyv ihleti, felhasználja PÓLYA JÓZSEF kéziratot „mívszótárát“ (mely SCHUSTER és BUGÁT elvei szerint készült) és „mívszótana,“ „mívszótanítmánya“ számára kibővíti a magyar alaktant egészen új elemekkel: képzők-kei, előragokkal; pl. a *sárga* szóról leválasztott *-ga -ge* szint jelent: *ólomga*: ólomszínű, *füge*: fűszinű; a *tekéletes* első tagja a teljessé-gei, pl. *tekHzáró*: teljesen záró, *tektakart*: egészen takart; ha van a levélnek *fölülete*, legyen *alulata*, és *belülete* is; a *magbur* (magbu-rok) áll *fölbur*, *középbur* és *belbur* részekből. Így épült fel 147 lapon a növénytan műnyelve. Ugyanez elvek szerint készülnek nyelvtani és állattani műszavai is. Az állatfajoknak mindenképen új nevet kell adni; a görög eredetű *fülemület* már KAZINCZY nevezte el előbb *csalogánynak*, később *csattogánynak*, VAJDA a zengzetesebb *dalabáj* nevet adja neki, melyet később HANÁK *bájdalu zenér-e* váltott fel. A *természet-et termő+zat-ra* bontotta föl, melyben *Zat*: *anyám* volna a principium vitae (Dalhon. IV, 1844); a melléknevek fokozását át akarta vinni az igékre is, tehát *feszít*, *feszebbít* v. *feszbit* és *legfeszbit*. Erre az újítások dolgában igen türelmes VÖRÖSMARTY is már így szolt: „Egyes szót annyit csinál vagy vesz kölcsön a nemzet, mennyire szükség van, vagyis a mennyi új tárggyal s képzzettel ismerkedik meg; de

a nyelv alkotán, s ha úgy szabad mondani, csontozatán nem tűr változtatást... ez a legvakmerőbb neme az újításnak.“¹⁾ VAJDA is új nevet ad a hónapoknak: *télelő, télhó, télutó*, melyek félig-meddig megmaradtak a köztudatban s a naptárakban ma is használatosak. VAJDÁNAK ezekre menő új szava közül csak ideiglenesen élt a *dalár* (az *-ár* képzőt a *madár*-ból vonta el), az *ébrény*, még ma is előkerül a *tápszer*; a többit feledés borítja.

HANÁK KER. JÁNOS könyvei: Természetrjz elemei (1845) és Természetrjz (1846—48) a XIX. század második felének szolgáltatta az állat-, növény- és ásványország neveit SCHUSTER-PÓLYA-BUGÁT elvei szerint; a *foltos nyakorjány*, a *fiahordó górugrány*, a *szegélyes merüly*, a *bagifana borzon*, az *ólomfényle* és *horgany-tünle*, az ő könyveiből gyötörte évtizedekig a tanuló ifjúságot. Az alapelv az volt, hogy mindennek kell magyar nevet adni, akár belhoni, akár külhoni lény a megnevezendő.

Irodalom: SIMAI Ö. A magyar hónapnevekről: MNy. VI. 414.

— BÁRDOS R. Nyelvtiszt. tör. 112, 142. — SZIGETVÁRI, Vajda P. MNy. IX, 88.

180. A szócsinálók. A szócsinálást önmagáért űzte SOMOGYI ANTAL, aki Szók (1844) c. füzetében régi szavak cégére alatt akarta a maga koholmányait a közönség nyakába varrni. Harminc évvel később egy „tudományos“ értekezésben: A nyelv huszonnégy hangjáról (1871) és a Régi magyar énekek (1873) két füzetében — olynemű, de ügyetlenebb koholmányok, mint MACPHERSON Ossziánja és HANKÁ Königinhofi kézirata — újra kísérletet tesz. Ezt követte a Karacsay-kódex, melynek énekei közül hat a zilahi Tuhutum-emlékre került. A nagy port felvert ügyből kiderült, hogy SOMOGYI ANTAL szó-, ének- és kézirattelfedezései mind koholmányok.

A szócsinálás a 30-as, 40-es években olyan általánossá lett, hogy asztaltársaságok és körök szívesen foglalkoztak vele; ezt rendszeren törhetetlen purizmussal kötötték egybe, egy-egy krajcár vagy garas büntetést róván ki minden idegen szóra. (vö. TÓTH B. Anekdótakincs. VI, 35. Az emporium). A vitákat azok a szóajánlatok táplálták, melyek a lapokban megjelentek (ez már BARTZAFALVI-nak is eszméje volt); pl. a Pozsonyi Hírnök 1845-i évf. 15. számában HUSZTHY KÁLMÁN ajánl „néhány nyelvtisztítási újdunúj terméket.“ Az ajánlott szókat VIRÁNYI nagyon rosszaknak találta, a szentmártoni

¹⁾ Vör. ÖM. VI, 322, 370.

olvasótársaságnak sem tetszenek, ezért másokat, nem kevésbé rosszakat ajánlanak. Szóval a „nagy közönség“ közreműködése sem akkor, sem utóbb nem bizonyult célravezetőnek.

Méltán dohog CSEREI MIKLÓS TACITUS-fordításának előszavában (1841) az új módi ellen; őt KAZINCZYVAL folytatott két évtizedes levelezés sem bírta kivenni APOR PÉTER-es ósdi magyarságából és KOSSUTH Pesti Hírlapjának első évében is még azt vallja: „Új szókat reá kötni a' Nemzetre senkinek sem áll hatalmában.“ Főlemeli szavát Z. i. K. J. jegyű író: Nyelvészeti Pör. Még egy szó tán idején is túl. Nagyenyed 1838 és GALGÓCZY GÁBOR is: Tévedések a nyelv körül, az egész magyar irodalomban. 1846, de hatás nélkül.

Irodalom: ARANY, Somogyi énekeiről. B. Szemle 1873, 5. füz. 224 és Szily-Emlék 106; TÓTH BELA, Magyar Ritkaságok. 2. Kiad. teljes irodalommal. — BARDOS, Nyelvt. Tör. 167, 183; Huszthy szavairól Nyr. X, 176; XI, 85, 137, 173; XII, 521. CSÉNGERI JÁNOS: Nyr. XI. 277. P. THEWREWK E. Helyes magyarság. 1873. 38.

A reformkor költői és írói.

181. A költők, kiket a nyelvművelésben kevésbé a megfontolás és az elmélet vezet, mint inkább az ihlet, a kifejezésre törő tartalom pillanatnyi szüksége, ebben a korban is a nyelvújítók táborába irandók. Ide sorozta őket az Aurora hagyománya, KISFALUDY KÁROLY öröke is.

VÖRÖSMARTY, a legnagyobb közöttük, neológus volt. A nyelvújítást szükségesnek és hasznosnak ítélte a tudomány és a költészet minden terén. A M. T. Akadémia nyelvi és szótári munkálatainak legbuzgóbb munkatársa. Üdvözli a műszótárakat mint nyelvünk birodalmának kiterjesztőit, lelki honfoglalókat lát bennök. A szélsőségektől azonban visszatartotta a nép nyelvén, a régibb irodalmon nevelt nyelvérzéke és művészi ösztöne. A nyelvújító kellékeit e mondatba foglalja össze: „Az egész szócsinálás titka igen kevésből áll: egy kissé kevesebb mohóság, több ízlés, több megfontolás.“ (Ö. M. VI, 314.) A féktelen szócsinálók kohlományainak kevésbé a helytelenségeit, mint inkább ízléstelenségeit korholja. Új szót ő maga keveset csinál: *hangol, küldönc, szabály, szivar, tömeg, nagy-szerű*; de annál több nála a meglévő szavak jelentésárnyalatainak finom módosítása, régi és népi szavak irodalmivá tétele (*család, némbér*). Kitűnő leleménnyel folytatja DUGONICS és PERECSENYI hagyó-

mányát költői személyeinek magyaros elnevezésében, különösen az utolsó hang elhagyásával: *Hajna* < hajnal, *Tünde* < tündér, *Csilla* < csillag. Legnagyobb azonban abban, hogy merész kapcsolatokban, különösen jelzős kifejezésekben a közönséges szónak különös, rendkívüli szint tud adni, olykor a legnagyobb merészséggel, amiben BARÓTI SZABÓ volt első tanítója. Amire KAZINCZY buzdított egész pályáján s amit idegen kecsék átültetésével kísérelt megközelíteni, azt VÖRÖSMARTY a nyelv saját anyagával tette meg: a mindennapi nála ünnepélyessé, a régi újjá, a szokott szokatlanná válik. Az ő nyelvében egyesül a régibb irányoknak valamennyi külön úton járó törekvése: a deákosok tömörsége, a franciások kecsessége, a németesek lágysága s a magyarosok zamatossága. KAZINCZY eszménye, az új magyar költői nyelv VÖRÖSMARTYBAN valósul meg. Elméleti munkáit, nyelv- és szóbírálatait mind ebből a szempontból kell olvasnunk s az ő hatalmas gyakorlati nyelvművészetére vonatkoztatnunk.

Irodalom: VÖRÖSMARTY Ö. M. VI. — GYULAI V. életrajza. Vörösmarty Ö. M. I, XXIX, : — KISS ERNŐ, Vörösmarty, mint nyelvművész: NYR. XXIX, 545. — BALASSA: EPhK. XX, 832. — TOLNAI: Család: MNy. XII. 339; Némber: MNy. XIV, 87. — HORVÁTH J. Forradalom után (Vör. stílusromantikája): Magy. Figyelő. II, 207. 1912.

182. BAJZA JÓZSEF a nyelvújítási harc lezajlása után lép az irodalom terére, és saját kritikai harcait már a megújított nyelvvel vívja meg. Érthető, hogy teljesen a nyelvújítás híve. De míg eleinte még túlzásaiban is dicséri, később ellenük fordul s a lelkiismeretlen és tudatlan szófaragókat megrója. Elveit „Nyelvünk miveléséről“ írt cikkében fejti ki.¹⁾ A nyelvújítás eredményeit nem félti az avatatlan kontároktól. Azoknak, kik új szavak készítésére vállalkoznak, két tanácsot ad: tartsák szemmel a nyelv szabályait és szerezzenek kellő dologismeretet (ma tárgyi ismeretnek mondjuk); sem az egyik, sem a másik magában nem elégséges. A legtöbb hiba a fordításban történik. Stilisztikai tekintetben nagy a haladás; már a sokaság is ügyesebben és nagyobb szabatossággal fejezi ki magát, mint régebben. De hiba az, hogy nagy gondatlanság harapózott el, mely a komoly észrevételek iránt is makacs ellenszegülést mutat. Vezérelvül ezt ajánlja: „miket ma vizsgálat után alaposaknak ismerünk el, el kell fogadnunk, s mindaddig szilárdan

¹⁾ Athenaeum, 1843. I, 301.

követnünk, meddig meg nem czáfoltatván... jobbal föl nem cserel-
tetnek.“

Ő maga teljességében az újított nyelven ír; követi és használja kedvelt képzésmódjait, összetételeit és stilisztikai fordulatait. Százakra megy az *-at -et* képzős szavak száma a régibb *-ás -és* helyett; ugyanúgy az *-an -en* határozó rag helyett korlátlanul él a *-lag -leg* raggal. Az összetételekben kedveli a németes *-dús, -ellenes, -mentes, -szomjas, -teli, -teljes, -üres* utótagokat s a *túl-* előtagot. Az igetős összetételekben a *csal-, rak-, szün-, vál-, véd-, zár-* előtagokat. Költői nyelvében jellemzők azok az összetételek, melyek a német érzelgős líra után nálunk KISFALUDY SÁNDORBAN tűnnek fel először tömegesen, a *báj-, gyász-, hős-, kéz-, láng-, öröm-, szerelem-, vív-, varázs-, vér-* szavakkal alkotott jelzős összetételek, melyek e kor ú. n. almanach-, szalonlíróját, szobai költészetét oly édeskissé teszik s még PETŐFIN TÚL IS, szinte a kiegyezésig a líra nyelvi sajátja. Szereti az *-atlan -etlen* fosztó képző annyira divatos csonkított alakját: *avatlan, másítlan, természetlen.*

Az ő alkotásai: *kiábrándúl, testállás, képtelen* (ő ajánlotta az Akadémiában); valószínűleg övéi: *beszély, alakzat, személyzet, bohózat, körirat; férfiatlan, érdektelen, költői(e)tlen, emberbaráti, emberienség, tollesata, tollharc.*

Nagyjelentőségű volt még az is, hogy a *conversationslexiconi* és az *Aurora*-pörben leverte KAZINCZY elpártolt hívét, ki a huszas évek ortológusok fejévé tette magát: DÖBRENTEI GÁBORT. A Tudós Társaság Zsebszótárának szerkesztésében buzgón részt vett. A Kritikai Lapokban (IV, 3) erős vitába keveredik ÚDVARDY JÁNOSSEL a nyelvtisztaság kérdésében.¹⁾

Irodalom: BAJZA JÓZSEF, B. J. mint nyelvújító: MNy. IV, 201, 251; B. költői nyelvéről: Nyr. XXXVII, 13. — MURESANU SZABIN, Bajza nyelvújítása: Nyr. XL, 216; SZÜCSI JÓZSEF, B. J. Akad. kiad. 1914. 396.

183. JÓSIKA MIKLÓS első felléptétől a nyelvújítás legelszántabb híve. Bár irodalmi munkásságának számban nagyobb része a szabadságharc utáni időre esik, nyelvében akkor is a reformkorban gyökerezik és hatása is akkor volt a legnagyobb. Jelentősége, hogy a nyelvújítást roppant népszerű regényeivel annak az olvasóközönségnek tudatába vitte bele, melynek megteremtésében prózai műveinek nagyobb érdeme van, mint a versköltők egész seregének. A nagy-

¹⁾ F. M. Minerva 1834. III, 446.

közönség olvasó középosztályához hozzáhódítja a főúri rendet, a férfiakhoz a nőket. A szépprózai irodalom is évtizedekig magán hordja az ő nyelvének, előadásának bélyegét. Minthogy korlátlanul fogadja be a nyelvújítást, BRASSAI SÁMUEL a *Tudós és leánya* c. regényének bírálatában (Critikai Lapok, 1855) erősen megtámadta. JÓSIKA erre elveit A rejtett seb c. regényében (1857, I, 189) és Regény és regényítészlet c. könyvében (1858, 62) fejtette ki.

A nyelvbővítést szerinte kettő művelheti: a tudományos nyelvész és a nyelvérzékkel bíró író. A nyelvújítás határait pedig így jelöli meg: 1. amire jó régi szó van, arra újat készíteni mindig felesleges, gyakran káros; 2. műszavak készítése egyedül a tudós társaságot és a szaktudóst illeti; 3. az új szavak olyanok legyenek, hogy jelentésüket első hallásra vagy olvasásra megérteni, kitalálni lehessen.

Ez igen helyes és józan elveknek ma látszólag ellentmond JÓSIKA költői gyakorlata; de nem szabad elfeledni, hogy nyelvi iskolája az Aurora-kör verses irodalma volt regényes képeivel, szeretlen érzelmi kitöréseivel, nagyon is színes, sokszor rikító díszzeivel. Ebből kellett neki, a nyugati minták után, a folyékony elbeszélés, a szemléltető leírás és a könnyed társalgás, szóval a magyar regény nyelvét megteremtenie. Az a súlyos, pompás nyelv, mely VÖRÖSMARTY eposzaiból és drámáiból rája maradt, nem egykönnyen vette fel a mindennapi beszélgetés súlytalan, játssi formáit, melyet JÓSIKA a francia társalgásban megszokott s melyet regényeibe akart belevinni. A nyelvújítás formakészletében válogatott tehát s ez készítette szógyártásra is. Árnyalati különbségekre törekszik, melyeket az idegen nyelvben érzett s a mienkben nem talált. Ezért választja szét a *híres* és a *hirhedt* jelentését, ezért alkotja a *jellem* mellé a *jelleget*. A szabadságharc után írt regényeihez¹⁾ (Eszther, 1853-tól kezdve) szójegyzéket csatol a saját új vagy módosított értelmű szavaiból, s a legtöbbhez magyarázó megjegyzést is fűz, hogy miért érezte az újítás szükségét. Nem akarja új szavait a közhasználatra rátukmálni, csak ajánlja őket: *ma r a d j o n a j o b b — p e r e a t a r o s s z !* evvel fejezi be legtöbbször észrevételeit. Nyelvi jelentősége máig sincsen kellőleg kimutatva.

A tömérdek szón kívül, melynek elterjesztésében legfőbb érdeme van, saját szavai közül ezek maradtak meg: *álca, álérv, ároda* (ma: áruda), *átszellemül, cég, csendélet, esély, feszély, fölény,*

¹⁾ Mint egykor BARTZAFALVI és KAZINCZY; vö. 84. és 122. pont.

hirhedt (rosszhírú jelentésben), *játszma*, *jelleg*, *keret*, *kezdetleges*, *lakályos*, *lelkület*, *sivár*, *szédületes*, *szentély*, *szenvtelen*, *támla*, *üde*, *üzelem*, *válság*. A *szivar*-t is, melyet VÖRÖSMARTY szavának ismerünk, a magáénak mondja; nem lehetetlen, hogy mind a ketten, egymástól függetlenül találtak rá.

Irodalom: SALAMON FERENC, Legújabb regényeink: Pesti Napló Albuma 1858, 97. BARTHA JÓZSEF, Jósika nyelvújítása: Nyr. XXVII, 114. — SZINNYEI FERENC, Jósika Miklós. Akad. Érték. 1915, 77—81, 95.

184. CZUCZOR, TOMPA, PETŐFI. Érdekes változást figyelhetni meg a negyvenes évek ama költőiben, kik a VÖRÖSMARTY-féle irányba beleolvasztják a népiességet. Míg az almanach-költők tovább alkotják a KISFALUDY-BAJZA-féle *csáb*-, *báj*-, *tüz*-összetételeket, amazok fokozatosan levetik ezeket a mesterkélt díszeket és egyszerűbb, természetesebb nyelven írnak. Ez már CZUCZOR nyelvében is észlelhető, de még inkább TOMPAÉBAN és PETŐFIÉBAN. Egyike sem nyelvújító többé az előbbi évtizedek értelmében. Legtöbb újításuk legföljebb az, hogy egy-egy új népies szót honosítanak meg az irodalmi nyelvben. Ebben is PETŐFI a legtakarékosabb. A nyelvújítással szemben nem foglalnak állást (CZUCZOR itt-ott kikel a szófaragás ellen); szókészletéből mindent felhasználnak, ami az ő idejükben az irodalmi, hírlapi és társalgási nyelvben meghonosodott. Tudatosan új szóalkotására alig adják fejüket, PETŐFI meg éppen nem. Célzatosan egy szót szokás tulajdonítani PETŐFINEK, a *világszabadságot*, de ez is megvan előtte a franciában: *liberté du monde*. Újításaik, kivált PETŐFIEI, nem a szókészletben és a mondattani kapcsolatokban, hanem a stílusban keresendők.

Irodalom: TOLNAI V. PETŐFI és a nyelvújítás PETŐFI-Almanach 1909, 215; Petőfi és a nyelvtudomány: MNy. XVIII, 198; BEBESI J. Nyelvművész-e Petőfi? Nyr. LII, 39. 68. — PROHÁSZKA JÁNOS, PETŐFI költői nyelvének sajátosságai: Ny. Füz. LVIII; bírálta SZÜCSI J.: Nyr. XXXIX, 12. JÓKAI, Végszó a Magyar nábob 2. kiadásához 1858. — HORVÁTH J. Petőfi. 1922, 84, 540.

185. KOSSUTH LAJOS. A hírlapok nyelvében HELMECZI után KOSSUTH nevéhez fűződik a nagy haladás érdeme. Amint a Pesti Hírlappal megalapítja az első modern újságot, úgy nyelvében is a modern újságnyelv megalapítója. Minthogy erősen purista-hajlandóságú, sok új szót használ, sokat maga is alkot, ezt Felelet-ében (1841) maga is megvallja. A nyelvújításnak, mint a nemzeti lélek gazdagítójának jogosultságát felismeri. A Pesti Hírlap, 1841. jan. 9-i szám vezércikke: Nyelvünk ügye; ebben ezt mondja: „A' nyelv mindig csak

annyira bő, a' mennyire szükség van reá. Neveld a' szükségét, és neveld a' bőséget." A jan. 23-i számban név nélkül ír a Nyelvújításról, Hézagpótló elmefuttatás.

Az ő újításai azonban szintén inkább a stílusban nyilvánulnak, mint nyelvtani formákban. Szóújításai főleg analógiás képzések és összetételek; az utóbbiakban gyakran előtte lebeg egy idegen: angol, francia, német szó képe, mely után a magyart formálja; az idegen szót szereti aztán zárójelben utána vetni. Új szavai nagyrészt a közjog, pénzügy, alkotmányjog, közgazdaság fogalomköréből valók és vezércikkeiből gyorsan elterjedtek országszerte. Legismertebb szavai a *tekintély* és a *vezércikk*; neki tulajdoníthatók még: *adalék* (mai jelentése), *alaptőke*, *belsőszervezet*, *bevégzett tények* (faits accomplis), *eszmétársulás* (associatio idearum), *fejlemény*, *forgalom*, *gördülékeny*, *hatásos*, *hézagpótló*, *ingerültség*, *iparlovag*, *kedélyes* (nemes kedélyű), *kereszt-kérdés* (cross examination), *közgazdaság*, *közjog*, *közszellem* (public spirit), *látszólagos*, *lovagias*, *megvitat*, *módosítvány*, *polgárias*, *rögeszme* (fixe idee), *szárnyvonal* (vasuté), *tanszék*, *tüzetes*, *uralom*, *úrhölgy*, *védvám*; a *tény* azonban, bár az ő szavának tartják, már tíz évvel előbb megvolt (NyÚSz. II.).

Irodalom: NADENICS A. Kossuth és a nyelvújítás: Nyr. XXXI, 442; DÉNES Sz. Kossuth nyelvművészete: Nyr. XXXVII, 49. — Érdekesek még KEMÉNY ZSIGMOND nyilatkozatai a nyelvújításról, Össz. M. IX. 279; XII, 227—230.

A Szócsintantól a Nyelvőrig.

186. Bugát Szócsintana. A szabadságharc bukásával kezdődő önkényuralom a nyelvújítás számára kedvező talajt teremtett. A közhivatalok, intézmények, iskolák elnémetesítése, az a roppant sok idegenajkú tisztviselő, kit a bécsi kormány az országra rászabadított s aki nagyrészt csakhamar meghonosodni indult, a német iskolakönyvek, a német, többnyire selejtes irodalom, nem volt hatás nélkül a reformkor rohamos újulásában meggyengült nyelvérzékre és tág kaput nyitott mindenféle idegenszerűségnek, legkivált németességnek. Míg 1848 előtt VÖRÖSMARTY¹⁾ és NAGY IGNÁC²⁾ még csipősen szólal föl a nyelvtörő *-nokoknak*, *-nekeknek*, valamint

¹⁾ Ö. M. VI, 312—314.

²⁾ Magyar Titkok, III, 71.

a sok *-da*, *-de* rít hangzása ellen¹⁾, addig az ötvenes évek lapjai és folyóiratai már nem is védekeznek, nem a nyelvújítás, hanem a teljes nyelvromlás ellen sem, mely az irodalom s a közélet magyarságát megtámadta.

Csak ilyen időben támadhatott a lelkes BUGÁT PÁL agyában olyan gondolat, mely a világnyelvek atyját, LEIBNITZET s az újabb kor valamennyi világnyelvkieszelőjét is megszégyeníti, hogy egyetlen egy nyelvet „észszerűen“ átgyúr, új szóképzést ad neki s evvel képessé teszi a világ minden volt és leendő fogalmának szabatos kifejezésére. Így született meg a Szócsintan, mellyel 1857-ben a tudományt meglepte.²⁾ Bugát a bevezetésben elmondja, hogy élete jó részét szócsinálással töltötte, s most, mit eddig gyakorlatilag űzött, elméletileg, tudományos rendbe szedi. E tudományt *szócsintan*-nak nevezi, mert 1. *szó*-kat, *csin*-álni *tan*-ít; 2. mert a *csin* szó, mint a *csinos* gyöke széphangzásánál fogva is ajánlkozik; 3. mert azok a *csin*-ok vagy műfogások adatnak elő, melyekkel a szükséges szavakat csináljuk, a rosszakat kijavíthatjuk, s mindezt nem idegen anyagból, hanem nyelvünk saját tárházából. A szócsinálásra pedig szükség van. Az új szavakban a következő kellékeknek kell meglenniök: legyenek *a)* dologütők [tárgyszerűek]; *b)* ütközetlenek [se más fogalomba, se más szóba ne ütközzenek bele, azaz minden fogalomnak külön szabatos szava legyen]; *c)* széphangzásúak; *d)* gördülékenyek. — Ezek után előadja a szócsinálás tizenhárom „forrását“, melyből határtalanul lehet bővíteni szótárunkat. Szemléltetésül csak egy-kettőt; pl. *ra g o k* és ragozott szavak, mint gyökök: *nekelni*: vergönnen, *hossány*: appertinentia, *útnaklat*: missió, *jónakol*: rati habere; *akolbulitás*: excommunicatio (megmaradt); — kettőz és mint fokozás; *emember*: művelt ember, *tatap*: cohaesio; — *közmondásból*: *hordong*: vacuus, inanis < az üres *hordó* nagyon *kong*; *igador*: szótartó < az *igéret* szép szó, ha *megadják* úgy jó; — *elízióval*: *birányú* és *kirányú*: centripetalis és centrifugalis; *ding* < *dió-ing* = dió héja;³⁾ *lemb*: foetus < leendő ember; — *tagadással*: *összill*: eurhythmia, *nösszill*: kakorhythmia;⁴⁾

¹⁾ Nyr. XV, 369; XVI, 111, 232.

²⁾ Akad. kéziratára, M. Nyelvt. 4-r, 8 sz; nyomtatásban nem jelent meg.

³⁾ Már SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában 43. lap.: Dió inge, Dióbél hárt já Tunica nucleí; Eötvös tréfája: *fü ing*, MNy. IX. 192.

⁴⁾ vö. SZEMERE PÁL is 1860: *eszme*: *neszme*, *eszmélet*: *neszmélet*; ARANY Hátr. Irat. IV. 141. sk.

— összetétellel és bekebelezéssel: *haltapú*: apától árva, *haltanyú*: anyától árva; *korgór* < korgó kór = cholera; — szavak hangjainak elváltoztatásával: vám > *vém*: tributum; nyom > *nyem*: lemez; azután hangok helycseréjével, keverésével, fejreállításával, elejének, közepének, végének elhagyásával, úgynevezett szócsigázással. Az egész „rendszeren“ érzik, hogy ez a régi SCHUSTER—PÓLYA—KOVÁTS—BUGÁT-féle eljárás teljes kifejlesztése, melyre igen erősen hatott VAJDA PÉTER módszere, de KALMÁR GYÖRGYÖT ÉS BARTZAFALVIT, főleg pedig DÍÓSZEGHYT vallja ősenek. BUGÁT a bevezetést és az első „kútforrást“ felolvasta az Akadémia 1857. március 26-i (a kéziratban 23) ülésén. TOLDY BUGÁTnak magának azt mondta, hogy „elmefuttatásnak megjárja“, aztán fölszólatl és úgy nyilatkozott: „miszerint kötelességének tartja ez előadásra megjegyezni, hogy az abban ajánlott szóalkotási források a magyar nyelv törvényeivel merőben ellenkezően, el nem fogadhatók.“ Minthogy az értekezés kiadását is ellenezte, BUGÁT a kéziratárba helyezte tervezetét.¹⁾

187. Ellenhatások. De TOLDY evvel a tiltakozással nem éri be, hanem az Új Magyar Muzeumba (1857. I, 425) értekezést ír: „A nyelvbéli újítások határaitól“, melynek veleje a következő: „Minden, a mi a nyelv saját meglévő anyagából, a nyelv természete, azaz benne megnyilatkozó törvényessége szerint készül, az szabad, minden, a mi azon túl fekszik, tilos“. TOLDY után BALLAGI MÓR, a nyelvújítás nagy barátja és terjesztője, BUGÁT „merényletétől“ megrettenve ez év július 6-án „Nyelvújítás és nyelvrontás“ címen igen alapos fölolvast tartott, melyben kimondja, hogy: „nagy ideje volna megállapodnunk és magunkkal számot vetvén, a nyelvújítás határait szorosan megszabnunk, nagy ideje volna határt vetni a szert és mértéket meghaladó önkénynek... A szócsinálástanban a nyelv művelésnek most fejtegetett ferde iránya tetőpontját érte“; BALLAGI EZ alkalmat megragadta, hogy SZABÓ ISTVÁNNAK ez esztendőben megjelent HOMEROS-fordításában előforduló és egészen BUGÁT-szerű erőszakos újításait is megrója.²⁾

A Szócsintan azonban nem maradt meg az Akadémia falai közt; JÓKAI a Nagy Tűkörben elmésen kifigurázta (1858, 101. l), sőt még a 80-as és 90-es évek élclapjai is (Borsszem Jankó, Bolond

¹⁾ Akad. Értesítő 1857, 164

²⁾ Akad. Értesítő. 1857, 311, 401.

Istók) Szócsintan és Cyclopaedia rovatcím alatt éveken át a legbohóbb Bugát-szerű szavakkal mulattatták olvasóikat. A Szócsintan egyik szava: *akolbólít*, nem tudni, a Nagy Tükör útján-e, a sajtóban elterjedt s még a nép nyelvébe is belehatolt, úgy hogy a MTsz. az ország legtávolibb vidékeiről volt kénytelen idézni a *kiakolbólít* igét, mint tájszót. A Nyelvőrben, 1892-ben szinte egy kis vita támadt e szó körül.¹⁾

Így magában az Akadémiában, mely alapítása óta a nyelvújítás melegágya volt, kezdődik ez időben némi visszahatás a túlzások ellen. BALLAGI után BRASSAI SÁMUEL emeli fel szavát: „Adalék okmányok a „nyelvújítás és nyelvrontás“ ügyében“²⁾ és „A Magyar mondatról“ című nagy tanulmányában,³⁾ melyben a pusztán szócsináláson kívül már bőven foglalkozik a szó- és mondatkötés szabálytalanságaival és idegenszerűségeivel is. Ez időben jelenik meg SZVORÉNYI JÓZSEF Magyar Nyelvtanának első kiadása is (1861), mely már sok gondot fordít a nyelvhelyességre s a nyelvhibák megjelölésére. Valószínű, hogy e kérdésekről gyakran beszélgetett SZARVAS GÁBORRAL, aki ez időben vele együtt Egerben tanárkodott.

188. Műszótár és műnyelv. A korlátlan szócsinálással egybekötött purizmus utolsó, jelentékeny tünete a Német-Magyar Tudományos Műszótár 1858, melynek főmunkatársa és voltaképpeni szerkesztője TOLDY FERENC (segítője GREGUSS ÁGOST) volt. Az előszóban védi a purizmust, mint helyes és szükséges elvet a tudományos életben is. Célja lehetőleg teljes tudományos magyar műnyelvet adni. A szótár maga, ha nem éri is el Bugát elméleti merészségét, részleteiben és egészében is a legszélsőbb neológia. A kor hangulatából ez nagyon is magyarázható; az önkényuralom idején a nemzeti léleknek nem volt más menedéke, mint az irodalom és a tudomány, mely magyar nyelven szólt. Ezt erősíteni, körülbástyázni még erőszakos eszközökkel is, tudatos és tudattalan célja volt minden írónak és tudósnak. Ezt azonban nem lehetett idegenre bízni. Mert „az idegen rendszer is újított, mondja CSENGERY ANTAL, hogy velünk megértesse magát, szintoly kevéssé tartván szem előtt nyelvünk törvényeit, mint alkotmányunkat“. Mint II. JÓZSEF idején DUGONICSNAK, most is be kellett bizonyítania a magyar tudósnak, hogy a magyar

¹⁾ Nyr. XXI, 316.

²⁾ M. Nyelvészet. 1859. IV, 97.

³⁾ Akad. Értes. 1860—63, három közlés.

lélek s a magyar nyelv hajlandó is, alkalmas is a legelvontabb tudományok művelésére.

A túlságos buzgalom azonban jogos aggodalmakat keltett magukban a tudósokban. SZABÓ JÓZSEF, a híres ásványtudós, értekezése: „Magyarítás a természettudományokban“¹⁾ indítja meg a vitát. A teljes nyelvtisztaságot elvben lehetőknek tartja; buzgósággal valamennyi idegen műszót lehetne magyar szavakkal pótolni, s ez t ö b b s z á z e z e r szóval gyarapítaná nyelvünket. Gyakorlatban azonban nem híve ennek, mert „a jó szó olyan, mint a jó ötlet, készítése nem igen akar függni önkényunktől, nem igen engedi magát parancsolva csináltatni“ (7. l.). Ezért a középutat ajánlja: „magyarítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenclaturában“, tehát a tudományos tárgyak és fogalmak neveit, a m ű s z a v a k a t (nomenclatura) ne erőltessük, de legyünk rajta, hogy az értelmezés nyelve, a tudományos szöveg, a m ű n y e l v (terminologia) magyar legyen. GYÖRÝ SÁNDOR ez értekezés bírálataiban²⁾ veszedelmesnek tartja Szabó javaslatát, mivel a műszó és a műnyelv élesen nem választható el egymástól. A tudomány szóljon nemzeti nyelven, „az idegen szavakat minél több nemzeti... jól alkotott, érthető, szabatos műszavakkal helyettesítsük“; a nyelvészetileg helyes, de tárgyilag nem szabatos szó r o s s z, a nyelvileg szabálytalan, de tárgyilag helyes szó j ó“. Az Akadémia végül (1862) vezérelvül kimondta: „kívánatos, hogy a műszók [nomenclatura] magyaríttassanak, a műnevek [terminologia] általános megmagyarítása nem kívánatos“.

Úgy látszik azonban, hogy SZABÓ JÓZSEF t ö b b s z á z e z e r szava buzdította FRIVALDSZKY JÁNOST, a bogárvilág legkitűnőbb ismerőjét, hogy valamennyi rovarnak magyar nevet adjon, és ezrivel alkotta, saját bevallása szerint DIÓSZEGHYÉK példájára, a legcsudálatosabb szavakat: *iganc, szövönc, sitár, kecsér, külény, lélme, lágyma, alkonnyász, meröc, derec* stb.³⁾

Ezekre vonatkozik KOSSUTH LAJOS egyik levele,⁴⁾ amelyben elítéli a BUGÁT-féle purizmusból eredő szócsináló hóbortot. „Az élet vagy rögtön új szóval ruhazza fel az új ismeretet, vagy meghonosítja az idegen szót“. De van levelének egy része, mely mélyebben

¹⁾ 1861, Akad. kiad.

²⁾ A műnyelvről. Akad. math. és termt. Értesítő, 1862. III.

³⁾ Math. és termt. Közl. III, 1863. 17.

⁴⁾ HELFÝ IGNÁCHOZ, Termtud. Közl. 1894.

is belelát a terjedő nyelvromlásba: „Engem igenis bánt az, ha látom, hogy magyar írók magyar szavakkal oly németes szóalkatokat gyúrnak össze, melyek nyelvünk természetével ellenkeznek“. Itt nyilván a szó- és mondatfűzés, a nyelvi szerkezetek idegenségeire céloz, melyek mindinkább elburjánzottak irodalmi nyelvünkben. Ezek idézik föl egyre sűrűbben tudósaink és íróink megrovásait. BRASSAI SÁMUEL „Mégis valami a fordításról“ (1861) „Nyelv és nyelvészet“ (1862) című cikkeiben, IMRE SÁNDOR „Kazinczy nyelvújítása“ (1861) című tanulmányában támadja egyre erősebben a mondattani ferdeségeket ARANY Szépirodalmi Figyelőjében.

189. ARANY és a nyelvújítás. ARANY maga is a „Visszatekintés“ című cikksorozatban elmond egyetmást, „a mi olvasás (meg correctura) közben“ eszébe ötlött. „Soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő s megrontó germanismusok és mindenféle is mus o k ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a „Carthaginem delendam“-ot“. Fájdalmas híját érzi a Magyar Nyelv Rendszerében¹⁾ a magyar mondattan sajátosságainak fejtegetését; a HUNFALVY PÁL hatása alatt erősen fejlődő összehasonlító nyelvtudomány őt, a stiliztát, nem elégti ki: „... sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; a mi azoknak, s így a nyelvnek is, szelleme volna, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag-mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható... Nem kisebbítem a szónyomozók érdemeit, de fájdalom, hogy míg a „szavak egérfarkába“ oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a mondatot“. Utóbb is nem győzi ismételtetni a magyar ornata syntaxis kérdéseivel való tüzetes foglalkozást a „betű-changeirozás bűvésze“ olyan kártyaváraival szemben, miket FOGARASI és CZUCZOR mutatott be az Akadémia ülésén. Cikkeiben, bírálataiban, szerkesztői üzeneteiben újra meg újra ehhez tér vissza (l. Összes és Hátrah. Munkáiban prózáit).

ARANY viszonya a nyelvújításhoz hasonlít ahhoz, melyben PETŐFI volt vele; nem kutatta, hogy megadta-e az új szóra a nyelvtudomány a maga helyeslő szentesítését vagy sem, csak azt nézte, alkalmas-e lelki tartalmának kifejezésére. Arany műveiben vegyest ott találjuk a reformkor költői, hirlapi irodalmának szinte minden szavát, a nép-

¹⁾ Kiadta a M. T. Akadémia 1846-ban; szerkesztői közt van Vörösmarty és Czuczor is.

nyelv rétjéről szedett friss virággal s a régiség ódon kincseivel. De PÉTERFÉLÉL nagyobb tudatosságra mutat, hogy a tárgyhoz s a műfajhoz képest más-más az arány; míg Toldiban szinte nem is lelünk a nyelvújítás kohójából került újdonság-új szót, addig Toldi Szerelmében már fel-felbukkan egy-kettő; Murány Ostromában, melyet Toldinál „magasabb“ hangon írt, több találkozik; lírájában és kisebb költeményeiben, valamint prózájában már nem kevesebb, mint kora más írója műveiben; ahol pedig a humor szivárványa ragyog, a szatírának hol enyhébb, hol csípősebb gúnyja uralkodik, ott nemcsak él a nyelvújítás szavaival, hanem keresi, halmozza őket s a furcsábbak példájára még furcsábbakat csinál maga is (Elvesz. Alkotmány, Vojtina, Bolond Istók, de legkivált ARISTOPHANESÉBEN). Ezekben éppúgy csodálhatni a szeszély leleményes csapongását, mint egyébütt nyelvművész voltának utólérhetetlen nagyságát. Tudományos prózájában pedig gondosan mérlegeli a műszavakat, megint nem annyira nyelvtani helyességük, hanem főleg tárgyszerűségük szempontjából. Igazán közkinccsé csak egy magaalkotta szava lett, az *ütem*, a szintén új, de szabálytalanabbnak tetsző *üteny*, helyébe (Magy. nemz. versidom I.). Egészben véve hét-nyolc százra tehetni új szavait, ezek közül hatodfélszáz az Elveszett Alkotmányból való. Az új szó teremtését a költő s a tudós elvitázhatatlan jogának tartja, ha az az ihlet jegyében történik (Főútk. jelentés, 1875), ezt mondja ki éppen akkor, mikor az ortológia fölemeli tiltakozó szavát. A nyelvrontásnak pedig éppen olyan ellensége, mint a szigorú nyelvtudós, csakhogy a rontást nem a rideg tudomány mértékével méri, hanem a költőével s a stilsztáéval; nem annyira a szóban üldözi, mint inkább a szó- és mondatfűzésben. A nyelvtudós hivatását pedig e mondatban jelölte meg: „az igazi nyelvész nem törvényhozója, hanem törvényfejtője az élő nyelvnek.“¹⁾ ARANY valószínűleg nem ismerte ADELUNGOT, kinek közhellyé vált elve szinte szószerint ugyanez: „Der Sprachlehrer ist nicht Gesetzgeber der Nation, sondern nur der Sammler der von ihr gemachten Gesetze, ihr Sprecher und der Dollmetscher ihrer Gesinnung.“ (Lehrgebäude I. 113.)

Irodalom: RIEDL FR. A. mint nyelvész: MNy. XIII, 146; — SIMAI Ö. A. népiessége és a nyelvújítás: MNy. XIII, 149; XIV, 265; — SZENDREY ZSIGMOND, A. és a nyelvújítás: Nyr. XLVIII, 59; — VOINOVICH G. A. kiadatlan bírálata: MNy. XIII, 161; — TOLNAI V. A. nyelvészeti cikkei: MNy. XIII, 166; Arany nyelvművészetéről: B. Szemle 1917, június.

¹⁾ Koszorú. 1864. II, 239.

190. A Marczibányi-tétel. A nyelvnek nyilvánvaló romlása, különösen BRASSAI ÉS ARANY figyelmeztetései után, arra bírta az Akadémiát, hogy valamiképpen módját keresse a javításnak. Ezért 1863-ban a nyelvtudományi bizottság a MARCZIBÁNYI-jutalomra ennek a kérdésnek kitűzését ajánlotta: „Adassék elő példákban, mely rontó befolyással voltak nyelvünkre az idegen nyelvek a nyelvújítás diadala óta.“ A nagygyűlés helytelennek találta a „rontó“ jelzőt s új fogalmazásra visszaadta a tételt a bizottságnak, hogy tegye a kifogásolt szó helyébe ezt: „a magyar nyelv természetével ellenkező“ kitételt. Hosszas vita után, melyben a nyelv természetéről, törvényeiről, a nyelvszokásról volt szó,“ az osztály rövid indokolás előrebocsátásával így gondolja azt [a tételt] ajánlhatni:

„A mindennapi tapasztalás bizonyítván, hogy mióta a nyelv [,-újítás' a nyomtatott szövegből kimaradt] jogosultsága kérdésbe többé nem tétethetik, és irodalmunk, főleg pedig az időszaki, sőt napisajtó is, folytonos gyarapodást veszen, nyelvünk szükség nélkül más nyelvek phrasisai után képzett számtalan — a törzsökös magyar szólásmódnál sem szebb, sem hatályosb, sem világosb, sem szabatosb új szólásokkal árasztatik el, mi által a nyelv saját eredeti színezetéből kivéttetik, a nélkül, hogy egyéb tekintetben nyerne:

„Fejtsenek ki tehát azon elvek, melyek új szólásmódok alkotásánál szem előtt tartandók; s mutattassék ki számos példában, mely káros befolyással volt és van, ez elvek mellözése miatt, nyelvbeli előadásunkra az idegen nyelvek hanyag vagy szolgálai utánzása a nyelvújítás diadala óta.“¹⁾

A tétel, mely TOLDY fogalmazása,²⁾ erősen hangsúlyozza a nyelvújítás diadalát és jogosultságát, csak az azóta lábra kapott, idegenek utánzásából eredő hibás szólások bírálatát engedi meg, az új szavakról teljesen hallgat.

A tételt négyszer kellett hirdetni, míg végre 1872-ben két pályamunka igyekezett a kérdésre megfelelni. A bírálóbizottság (BALLAGI MÓR, SZARVAS GÁBOR, SZÁSZ KÁROLY) döntése az volt, hogy PONORI THEWREWK EMIL művét: „A helyes magyarság elvei“ jutalommal, IMRE SÁNDORÉT: „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és

¹⁾ A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei. 1863. I.; 20. és 26. l.

²⁾ GYULAI az övének mondja a róla tartott emlékbeszédben és erre mutat érzékeny felszólalása is: Az új magyar orthologia. Akad. Értek. 1875, 4.

hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás módjaira“ dicsérettel tüntesse ki.¹⁾ Mind a két mű 1873-ban az Akadémia kiadásában meg is jelent. A kérdésre egyik mű sem felelt meg, de nem is felelt meg teljesen már csak a tétel megfogalmazása miatt sem.²⁾ Idő közben GYERGYAI FERENC is írt hasonló célú munkát: „A magyar nyelv sajátságai“ (1866) és „Magyarosan“ (1872), melyek valóságos vádiratok a sok nyelvi helytelenség ellen.³⁾ De egyes művekkel, pályatételekkel nem is lehetett segíteni a már nagyon is veszélyesnek mutató bajon; erre — ARANY szavaival — erős hang kellett, mely szünet nélkül fülébe kiáltsa a romló nyelvérzéknek: „Hibázol! tévedsz!“ Ez az erős hang SZARVAS GÁBORÉ volt, mely folyóiratán, a Magyar-Nyelvőrön át harsogva költögette a már-már elalvó nyelvi lelkiismeretet.

Szarvas Gábor és az új ortológia 1875—1876.

191. SZARVAS G. fellépése, a Nyelvőr, VOLF GYÖRGY. A pozsonyi kir. kath. főgimnázium 1867-i értesítőjében⁴⁾ jelent meg SZARVAS első tanulmánya: Magyartalanságok, mely döntővé lett mind az ő pályájára, mind a nyelv fejlődésére s a hozzá fűződő vitatkozásokra. Sujtó haraggal, metsző gúnnyal, könnyed tréfával támad az allotriologia, barbarismus, soloecismus s egyéb nyelvparasiták hadának, melyet két, a szó-, és a mondatszörnyek csapatára oszt. Megpendül ez értekezésben egy külön nyelvjavító egyesület eszméje is a weimari „Palmenorden“ mintájára: „kénytelenek leszünk társulatot szervezni, melynek főadata legyen: nyelvünket a fattyúhajtások s idegen szólásmódok bilincsei alól felszabadítani.“ Az értekezés mind tárgyánál, mind hangjánál fogva közérdeklődést keltett. ARANY LÁSZLÓ ugyanabban az esztendőben: Rontsuk a nyelvet — a hogy lehet c. cikkében⁵⁾ ismerteti, bírálja, újabb adalékokat szolgáltat hozzá, s különösen kiemeli formáját: „az alak, melyben elmondja, könnyen érthető s magát olvastató, — ez pedig a nyelvtani fejtegetések között ritka dolog.“ Valóban,

¹⁾ Bevezetése: „A magyar nyelvújítás és tévedései“ címmel, a jegyzetek nélkül, megjelent B. Szemle 1873. I, 46.

²⁾ Bírálatak VOLF Györgyötől: Nyr. II, 494; III, 149.

³⁾ L. ARANY megjegyzéseit róluk; MNy. XIII, 161.

⁴⁾ És: Magyarország 1864, aug. 31, szept. 13; újra: Nyr. XXIV, 501.

⁵⁾ Újra. Ö.M. II, 154.

SZARVAS előadása minden szárazságtól ment, ötletes, fordulatos, színes fejtegetés, mely az első szónál megkapja az embert s a legkevésbé vonzó tárgyat is élvezhetővé tudja tenni. A vitatkozó irodalomban az írásművészetnek egyik legkiválóbb képviselője. SZARVAS ARANY LÁSZLÓ bírálatára „A gyomot irtsuk, ne a virágot“ c. cikkel válaszol¹⁾, melyben még tüzetesebben foglalkozik a nyelvjavítás ügyével. 1869-ben kiadta PHAEDRUS meséit „szabatos fordításra vezető jegyzetekkel“, melyekben értékesebbek a magyar nyelvre vonatkozó magyarázatok, mint a latin szövegéi. Ez év nyarán nevezte ki EÖTVÖS JÓZSEF a cikkei által közismertté vált tanárt Budapestre, s így SZARVAS a tudományos élet középpontjába került, hol csakhamar vezető szerepre tett szert. Az Akadémia 1871-ben választotta tagjai közé. Első akadémiai ténykedése az volt, hogy a Nyelvtudományi Bizottság teendői közé fölvetette a nyelv ellenőrzését és javítását, úgyhogy az 1872-i Ügyrend (158. l.) már evvel a bővítéssel jelent meg: „[a bizottság föladata] A műnyelv alakulását szemmel tartani, s általában az irodalmi nyelvművelést olyképen ellenőrizni, hogy egyrészt hiányos nyelvismeretből folyó erőszakos szóképzéssé ne fajuljon; másrészt pedig az idegen nyelvek hatása a magyar nyelvnek grammatikai, különösen syntaktikai szerkezetét meg ne hamisítsa; végre az eddig elkövetett nyelvrontások lehető orvoslására törekedni.“²⁾ Itt az Akadémiában, a Nyelvtudományi Bizottságban vetette föl HUNFALVY, BUDENZ és GYULAI egy nyelvművelő folyóirat eszméjét s ennek szerkesztésére SZARVAST kérték föl. Az 1872-i költségvetés már meg volt állapítva; ekkor GYULAI szokott hevességével szinte követelte a folyóirat megindításához szükséges összeg fölvetelét a bizottság költségvetésébe. SZARVAS tervezete nemcsak a tudósok, hanem „a szépirodalom, s különösen költőink jobbainak“³⁾ helyeslésével találkozott, (ez a célzás főleg ARANYRA mutat). Így született meg a Magyar Nyelvőr, mely 1872. januárius 15-én indult harcoss útjának, mindjárt az első szám vezércikkében: „Mit akarunk?“ határozottan jelezve irányát: „Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség vissza állítását; a hol az

¹⁾ Bpesti Közlöny 1867. dec. 7. és 28.

²⁾ A mai Ügyrend 46. §, A) bekezdés, c) pontja. — Az Académie Française is úgy alakult, hogy mint legfőbb tekintély ellenőrizze és irányítsa a francia nyelv fejlődését.

³⁾ Nyr. VIII, 145.

idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetett, a tisztaság elmozdítását.“ Az Akadémiának 1863-i pályakérdésére SZARVAS Nyelvőre az igazi válasz, mert arra sem egy rövid értekezésben, sem még oly terjedelmes könyvben megfelelni nem lehetett. Egy erős vezető egyéniséggel együttműködő, mindenre figyelő, minden irányban érdeklődő, tudományosan képzett, erős nyelvérzékkel vértezett íróseregre volt szükség, mely évek hosszú során szakadatlanul dolgozva ne csak rámutasson a tudatlan nyelvrontás és a felelőtlen szócsinálás hibáira, hanem a javítás munkáját is végezhesse. Természetes, hogy az elvtelen nyelvcsinálással szigorú elveket kellett szembe szögezni. SZARVAS az elvek embere volt, megfogalmazta a maga hitvallását, s belőle egy hajszálnyit nem engedett. A maga kora nyelvi vétkeinek boncolása önkénytelen rávitte a nyelvújítás ama tévedéseinek üldözésére is, melyeket a hosszú irodalmi és köznyelvi gyakorlat már meggyökereztetett és elfogadott, melyeknek nyelvtani helytelensége a maga korának általános nyelvérzékét már nem bántotta. A Nyelvőr tüzetes szemlének vetette alá nemcsak a köznyelvet, hanem a szószék, a tudomány, a törvénykezés, az iskola, az irodalom, s főleg a hírlapírás nyelvét és KAZINCZY Epigrammái morál-jával: „Csípd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot“, könyörtelenül fölfedte a szavaknak törvénytelen származását, a szó- és mondatkapcsolás hibás voltát, a szerkezetek idegenségét. Míg SZARVAS székfoglaló értekezése „Latin fordítások és a latinosságok“¹⁾ a szakkörök általános helyeslésével találkozott, mivel a PHAEDRUSA magyarázatában szerteszórt megjegyzések itt egész magyar stilisztikává szerkesztődnek s az egyre halványodó latin hatás ellen irányulnak, addig a jelen nyelvének bírálatára egyre sűrűbben ismétlődő felszisszenések mutatták, hogy SZARVAS boncolókése elevenre talált. Az első ellenmondások a napi sajtóban hangzottak fel. SZARVAS súlyos rövidséggel és hosszú bűnlajstromokkal válaszol.²⁾

VOLF GYÖRGYBEN SZARVAS GÁBOR félelmetes fegyvertársat talált. Míg SZARVAS a gúny, a tréfa, az elmésség mézével kente a keserű orvosság csészéjét, addig VOLF kíméletlen egyenességgel és híméletlenül üldözte a nyelv korcsait és élősdíjeit. Már THEWREWK pályamunkájának bírálatában³⁾ villogtatja éles fegyverét, de IMRE SÁNDOR

¹⁾ NyK. X, 1873.

²⁾ A Nyelvőr a sajtó ítélőszéke előtt. Nyr. II, 120; Új szók. Nyr. II, 337.

³⁾ Nyr. II, 494, 1873.

művével kapcsolatban hadat üzen nemcsak a jelen nyelvrontásának, hanem az egész nyelvújításnak. Első cikkének címe is ezt hirdeti: „A nyelvújítás nyelvrontás.“¹⁾ A nyelvújítóknak szerinte az az érdemük, hogy ők vívták vissza a magyar nyelv elveszett volt jogait; mint újítóknak azonban semmi érdemük nincs, mert munkájuk hóbortos kombináció, szeszélyes ambíció, esetlen okoskodás és tudatlanság eredménye: „az egész nyelvújításban egy porszem nem sok, de annyi jó sincs, hogy mind az, a mit létesített, válogatás nélkül kiirtandó“. A második: „Az újítás helyes módjai“²⁾ c. cikkben ki mondja: „a nyelvújítás még csak nem is szükséges, sőt mint nyelvrontás... egyenesen kárhozatos“, ezért „ne majmolj, ne újíts“, mert „nincs az újításnak semmi, de semmi helyes módja“. Ugyanezt fejtegeti a befejező cikkekben is, és az író egyéni jogát a nyelvfejlesztés terén kereken tagadja.³⁾ SZARVAS GÁBORNAK IMRE könyvéről szóló bírálata⁴⁾ Volféhoz képest szelíd csevegés.

192. Nyelvjavító tanácskozások. Hogy a nyelvjavítás a gyakorlatban eredményesebb lehessen, SZARVAS GÁBOR 1874 végén intézményes szervezésre gondolt; december 24-éről keltezett felhívást bocsátott közzé a Nyelvőr 1874 januáriusi számának borítékján, melyben felszólítja a magyar nyelv barátait, vegyenek részt azokban a közös tanácskozásokban, melyeknek célja a (1) visszásságok kimutatása, (2) a helyes magyarság megállapítása, (3) a közös megállapodás s a megállapított tételek elfogadása és terjesztése. A felszólítás meghi mindenkit, különösen a szépírókat, a szótárak és szakművek szerzőit, az iskola embereit, hogy akár személyesen, akár írásban vegyenek részt a tanácskozásokban. A megállapított tételek a Nyelvőrben jelennek meg. A tanácskozás helye az Akadémiai kör helyisége,⁵⁾ ideje minden hónap utolsó szombatja, esti 8 órakor. A 26 összehívó közt ott találjuk a lapok szerkesztőit, a tanárvilág jeleseit, a tudósok közül például BALLAGIT, FOGARASIT, az írók közül GYULAIT, és természetesen SZARVAST és törzskarát.⁶⁾ Így indul meg 1875-ben, a Nyelvőr IV. kötetétől kezdve a „Hibás szók és szólások javítás“-ának állandó rovata, mely a tanácskozások közösen meg-

¹⁾ Nyr. III, 54, 1874.

²⁾ Nyr. III, 101.

³⁾ Nyr. III, 149, 204.

⁴⁾ Ellenőr 1874, 55—59, 61. sz.

⁵⁾ az Akadémia épületében, Nyr. IV, 156.

⁶⁾ A felhívás újra megjelent Nyr. XLVI, 225.

állapított, alaposan megokolt eredményeit közzé teszi. A Nyelvőr 2. száma (IV, 49) tételesen mondja ki a vezető elveket: „hibás minden olyan újabb keltű szó, a melynek megvolta akár jelentés, akár alak tekintetében, egészére vagy csak egyik tagjára nézve is magából a nyelvből világosan nem igazolható... a nyelvtudomány ítélő széke csak az oly újonnan alkotott szó jogosultságát ismerheti el, a melyben nemcsak hogy az alapszónak jelentése tiszta, átlátszó, nemcsak hogy a képzőnek értelemmódosító ereje érezhető, hanem megkívánja még, hogy ez utóbbit csak is azon működés végzésére alkalmazzuk, a melyet a nyelvszellem eléje szabott, s ezt a határt szándékosan sehol és soha át ne lépjük“. Hét pont részletezi a helytelenül alkotott szavakat. Ez elveknek szigorú alkalmazása természetesen a nyelvújításnak százakra menő szavait sujtotta, de nemcsak a hibásokat, hanem sokszor a kifogástalanokat is; veszélyben forogtak még százados, ősi szavak is, mert a nyelvjavítók tüzes buzgalma előtt előbb-utóbb szinte minden szó gyanus volt, mely nem viselte magán nyilvánvalóan származása törvényes jeleit. Egyik-másik hírlapíró, a fiatalabb tanító nemzedék lelkesen magáévá tette a nyelvjavítás ügyét, s amint előbb a szófaragás divatja járta, úgy most gombaként termettek a szó-Heródések, pusztítván bűnöst, ártatlant. Ennek következtében felébredt ugyan a nyelvi lelkiismeret, de vele együtt érezhető volt a bizonytalanság tévovázó érzése, a hibától való örökös félelem, igazolva HORATIUS mondását: „In vitium ducit culpae fuga“ (Ars Poet. 31). Minthogy a Nyelvőr az író egyéni jogát a nyelvfejlesztéshez tagadta, tekintélyt nem igen ismert, a nyelvújítás óta felvirult irodalom is veszélyben forgott. A dogmatikus hiperkriticizmus kikezdte egy félszázad történelmi fejlődésének értékes eredményeit. Csak törvényt ismert, szabadságot nem; a szokással és gyakorlással járó elévülést tagadta. Ez a meg nem alkuvó dogmaticizmus, ez a szertelen túlzás azonban akkor szükséges volt; csak ez állhatta útját a nyelvromlásnak, ez terelhette helyesebb irányba a nyelvfejlesztést. KAZINCZY megtörte a Debreceni Grammatika zsarnoki dogmaticizmusát és felszabadította az író egyéniségét; SZARVAS szigorú dogmaticizmusával a féktelen egyéniséget ismét fegyelemre szorította. De kihívta az ellenmondást is és újra felgyújtotta az ortológia és a neológia harcát, mely a hetvenes évek derekán lobogott legszenvedélyesebben s azóta sem aludt ki teljesen.

193. TOLDY ÉS SZARVAS HARCA. Az 1875. esztendő volt e harc legforróbb esztendeje, melyben (az apróbb csetepatékat mel-

lözve) négyszer csaptak össze az ellenséges felek. Az első csatát egyfelől TOLDY és FOGARASI, másfelől VOLF és SZARVAS vívta. A M. T. Akadémiában 1875. március 15-én olvassa fel TOLDY FERENC értekezését: „Az új magyar orthologia“,¹⁾ mely utolsó tudományos munkája, hattyúdala (†. dec. 10.). Mint egy nagy korszak utolsó bajnoka, KAZINCZY örökének letéteményese száll síkra az új idők gyermekei ellen, kik kegyetlen kézzel bontani merészelék a mult nagy hagyományainak épületét. Keserű haraggal és izzó lelkesedéssel vívja utolsó harcát, mint a vén TOLDY MIKLÓS, mikor az ország címerét védte. TOLDY FERENC nem az új szavakat félti, hanem szellemi életünknek azt a páratlan fellendülését, melynek egyik rúgója és tényezője a nyelvújítás volt. Az új ortológiát „lernaei hydrá“-nak mondja, mely napról-napra eregeti fejeit s megtámad minden dicsőt, nagyot... „ma az egész nemzet által szentesített nyelvújítási elvet támadja meg, tagadva ezzel a nemzet míveltjei s az irodalom nyelvérzékét, s azt egyedül a parasztságnak ítéli oda... ez az új ósdi iskola nyelvünket régi szegénységbe taszítaná vissza, s azon ízlési körbe, melynek legkedvesebb élvezete a foghajma s a bagó.“ TOLDYt kettő bántotta: először VOLF GYÖRGYnek IMRE könyvéről írt bírálata, jobban mondva az a kegyetlen támadás a nyelvújítás ellen, melyre a bírálat csak ürügy volt; másodszer a nyelvjavító tanácskozások,²⁾ a nyelvtudomány ítélőszéke, mely tételes kijelentéseivel megsemmisülésre ítéli a nyelvújítást. Az ortológusok sokat emlegetik a nyelvszellemet és a nyelvérzékét (vö. IMRE S. A magy. nyelvújítás. 6. §.; a nyugati, különösen német nyelvfilozófiában annyira emlegetett Sprachgeist, Sprachgefühl, melyet IMRE a nyelvszokással, Sprachgebrauch, azonosít.) TOLDY megkülönbözteti a kettőt. A nyelvszellem csinálja a nyelvet, a nyelvérzék fejleszti, „néha — szükségből — tágítva is a törvényen... nem a grammatikusok, hanem a költők és írók folytatják a nyelvérzék tehetségével azt, amit egykor a nyelvszellem indított meg és tett (25. l.)... első kellék a szóalkotásban a helyes nyelvérzék s egy neme az inspirációnak, melylyel rend szerint nem a grammatikus, hanem a szellemes író bír“ (23. l.). Íme, életre kelt újra az a kérdés, mely KAZINCZY harcainak egyik főpontja volt.

FOGARASI JÁNOS értekezését: „Az új szokról“ (Akad. Értek. 1875)

¹⁾ Akad. Értek. 1875.

²⁾ VOLF szerint nyelvtisztító társaság: Nyr. IV, 155.

ugyanazon az ülésen olvasta fel. Nem harcos írás mint TOLDYÉ; inkább elyszerű megállapodásokra törekszik, hogy ellensúlyozza SZARVASÉK tételeit. Fejtegetéseinek eredménye: „Új szók létrehozásában (A) forrásaink (1) a népnelv, (2) régi nyelv, (3) szófejtés és (4) szóhasonlat (analógia) s bármelyikből meríthetünk; de a megválasztásban (B) törvényekül szolgáljanak a (1) szabatoság, (2) jóhangzás, (3) rövid tömörség és (4) nyelvérzék“. Ezt a utolsó fogalmat „a jobb írók nyelvérzékével egyező“ voltával magyarázza.

VOLF GYÖRGY nem felel érdemlegesen TOLDYNAK¹⁾, csak mintegy „félremagyarázott szavait“ igazítja helyre. Annál irgalmatlanabbul bánik el a két értekezéssel SZARVAS GÁBOR: „A nyelvújítás apológiája“ című cikksorozatában²⁾, mely szerzőjét a vitatkozás legnagyobb mesterének mutatja s eszünkbe juttatja PÁZMÁNY fényes tollcsatáit. Nincsen sem TOLDYNAK, sem FOGARASINAK olyan állítása, tétele, eszméje, melyet SZARVAS adattal, elmésséggel, hol sulykoló érveléssel, hol körmönfont okoskodással szét ne szedne, ne cáfolna. Egy pontot azonban vagy óvatosan kerül, vagy könnyedén elüt: az ihletett írónak teremtő lángeszét, mely nemcsak tartalomban, hanem a nyelvi kifejezésben is nyilvánul; az irodalmat, melynek éppúgy meg van a joga a nyelvfejlesztéshez, mint a tudattalan nyelvközösségnek.

SZARVAS 1875. ápr. 19-én magában az Akadémiában is vizsautasítja a neologia támadó védekezését.³⁾ Míg az apológiában főleg TOLDYVAL foglalkozott, addig most inkább FOGARASIT cáfolja: „A küzdelem a nyelvújítás és nyelvjavítás között megkezdődött“ e szavakkal kezdi értekezését. TOLDYRA ráolvassa saját ítéletét — ez persze SCHEDEL Haramia-fordítására vonatkozott —: „vakmerő, sőt sokáig botránkoztató bátorsággal HELMECZY, s az ennek . . . behatása alatt állva, szabály és mérték nélkül, KOVACSÓCZY és SCHEDEL.“⁴⁾ Arra a kérdésre pedig, hogy: „Min alapszik . . . tulajdonképen a neologia?“ Mi az alap?, ezt feleli: „a puszta tetszés, az önkény.“

194. A Vasárnapi Ujság és VOLF GYÖRGY vitája. A TOLDY-SZARVAS-féle vitának különálló folytatása támadt. A Vas. Ujság ugyanis 1875, 18. számának „irodalom és művészet“ rovatában (BAKSAY SÁNDOR volt a rovatvezető) azt állította az ortológiáról s a

¹⁾ Nyr. IV, 154.

²⁾ Nyr. IV, 205, 251, 299, 345. 390.

³⁾ A nyelvújításról. Akad. Érték. 1875.

⁴⁾ A m. nemz. irod. tört. 1864, 189; 78. §.

neológiáról, hogy „szükség van mind a kettőre“. Erre VOLF GYÖRGY ugyancsak cikksorozatban¹⁾ a vitakozásnak minden eszközével tiltakozik ez ellen, s a két elv közt áthidaló, kibékítő mozzanatot nem tűr. A Vas. Ujs. érveit a nyelvújítás mellett semmivé teszi: a szépség nem lehet az, mert ami helytelen, nem lehet szép; a célszerűség sem lehet érv, mert ami helytelen, az célelles. A védelem forrásait: nyelvérzékét, megszokást és kegyeletet pedig nevetéssé teszi.

195. BRASSAI értekezése. A harmadik összecsapást BRASSAI idézte elő, ki okt. 18-án olvasta fel az Akadémiában „A neo- és palaeologia ügyében“ c. békítő kísérletét²⁾. Közvetítő akart lenni „a conservator ifjúság és az újító vénség“ közt s a vitát „nyelvphilosophiai és társadalomtani tekintetben“ akarta megvilágítani. A maga, mindig nagyon érdekes és értékes módján kimutatja mind a két pártnak minden erényét és hibáját, dicséri és buzdítja, inti és óvja mind a kettőt, hogy a „hiányzó egyetértést“ megteremtse. Ennek az eredménye az lett, hogy SZARVAS a Nyelvőrben,³⁾ BALLAGI pedig a nov. 15-én felolvasott hivatalos bírálatban⁴⁾ kijelenti, hogy bár BRASSAI-nak sokban igaza van, de nem kérnek békítő közbenjárásából.

196. IMRE SÁNDOR tanulmánya. Még ugyanez év végén, dec. 13-án és 17-én olvassa föl IMRE SÁNDOR nagy tanulmányát: „Nyelvtörténeti tanulságok a nyelvújításra nézve.“⁵⁾ Neki is bevallott szándéka, hogy mérséklőnek lépjen fel a két párt között. A nyelvújítás „nagy munka volt... s nagy alkotás... a melyen mint alapon irodalmi életünk mozog“, de a nyelv „törvényeinek alapos ismerete nélkül, inkább sejtés és ihletés, mint tudat által vezetettve... ment végbe...“ E miatt... egészen jogos és szükséges dolog a nyelvújítás... javíthatására irányzott munkálkodás. De jogos e munkálkodásnak mérséklése is, „különben“ az újítás valódi szükségkeit, a esthetikai s egyéb őstőneit tekintetbe nem véve maig sem tisztázott nyelvtörvények alapján, azt is elvetnék, a mi

¹⁾ Két éles tör nem fér egy hüvelybe : Nyr. IV, 260, és Hogy védik agyon a korcs szavakat : Nyr. IV, 304, 354.

²⁾ Akad. Értek. 1875.

³⁾ Nyelvphilosophia : Nyr. V, 309, 354, 404, 451, 595, 544 ; BRASSAI válasza : Jegyzetek : Nyr. VI, 27.

⁴⁾ BRASSAI és a nyelvújítás. Akad. Értek. 1876.

⁵⁾ Akad. Értek. 1876.

jót, szépet alkottak“. Ezért áttekinti az idegen nyelvekben végbe-
ment nyelvújító törekvéseket, a magunk nyelvújításának történetét
s ezek alapján igyekszik az ortológia munkálódásának vezérnézeteit
megállapítani.

A terjedelmes tanulmány nagy tudás és tárgyilagos ítélet ered-
ménye, ment minden személyes vonatkozástól, eleddig legjobb tör-
téneti összefoglalása a nyelvújítás hatalmas mozgalmának. Sorra
veszi a nyelvújítás minden mozzanatát: (1) a szórványos egyéni újítást,
társadalmi, nemzeti okait; (2) a tömeges szóújítást, különösen a
műnyelv és műszók terén; evvel kapcsolatban a purizmust fejtegeti;
(3) a nép nyelvét, mint irányadót; itt óvatosságra int: „A nép nyelve
lehet tekintély sokban: a nyelv rendszerére . . . szófűzésre, szórendre
nézve; de vigyáznunk kell, hogy többet ne tulajdonítsunk neki,
mint a mennyit tanácsos;“ (4) az írói lángelme tekintélyét és joga-
sultságát; (5) a tévedések felismerésének és elhárításának kulcsa
az analógia; itt adja a helyes ortológia munkájának irányelveit:
a) a szófűzés hibáinak eltávolítása; *b)* a helyes szóösszetétel elvei-
nek megállapítása; *c)* a szóképzés hibáinak megállapítása. A kül-
földi irodalomból főleg WHITNEY (Language and its study), MÜLLER
MIKSA (Lectures), GERBER (Sprache als Kunst) és BRACHET (Grammaire
historique) fejtegetéseire hivatkozik.

IMRE a maga tanulmányait akkor olvasta fel, mikor TOLDY FERENC
sírkoszorúinak virágjai még el sem hervadhattak; GYULAI PÁL egy
félév múlva mondotta emlékbeszédét irodalmunk és nyelvünk nagy
hőse fölött (1876. jún. 11.). Néhány nagy vonásban vázolja a nyelv-
újítást és benne TOLDY szerepét is. Szavai az ortológia és a neológia
új harcára is vonatkoznak: „A régibb neológiától azt kellene leg-
kevésbé megtanulnunk, a mit leginkább tudott: a merészséget, s
azt elsajátítsunk, a mi leginkább hiányzott benne: az óvatosságot.
A régi neológiának megvan a maga mentsége . . . nem használhatta
az újabb nyelvtudomány vívmányait . . . De az új ortológiának nem
lesz ily mentsége, ha a merészségben a régi neológia példáját
követi . . . TOLDY talán igen hevesen s minden pontban nem is elég
alaposan támadta meg e mozgalmat, lényegében [azonban] többé-
kevésbé az irodalom közérületét fejezte ki.“

VOLF GYÖRGY hosszú cikksorozatban bírálja, jobban mondva
széjjelszedi IMRE tanulmányát.¹⁾ Általában azt állapítja meg az érte-

¹⁾ Nyr. V, 293, 342, 393, 440, 484.

kezésről, hogy „csakugyan hitvány tákolás . . . ismétlés, ellenmondás, tévedés, érthetlenség . . . üresség, szilárdság, pongyolaság“; adatait vagy nem jó forrásból veszi, vagy nem érti, vagy félreérti. A gúny, maró szatira, csúfolódás, nevetségessé tétel minden eszközével támad rá s az első cikk végén még GYULAI PÁLT is megfenyegeti, mért bizik meg IMRE SÁNDOR lelkiismeretében és tudományában. IMRE S. szintén cikksorozatban cáfolja VOLF vádjait,¹⁾ VOLF viszonzválaszban felel rá,²⁾ de ennek a vitának nagyon kevés érdemleges eredménye volt. Úgy történt, mint a legtöbb vitában, mely letér az elvek komoly mérkőzéséről és személyeskedéssé fajul: a vitázó felek nem hallják meg s nem hallgatják meg egymás szavát, csak azt látják, ami elválasztja őket egymástól, és vakok arra, ami egyesíthetné őket. Ebben a tekintetben több vétke van VOLF kíméletlenségének, mint IMRE könnyen érthető fölháborodásának.

E harcok azonban ismét olyan eredménnyel jártak, mint hatvan évvel előbb, KAZINCZY korában: felköltötték az érdeklődést a nyelv ügye iránt; fölrázták az embereket abból a közömbösségből, nemtörődömségből, mellyel a nyelv iránt viseltettek; különösen a köznyelv, s az irodalmi és szaknyelv minden árnyalatának művelői meg-hökkentek az erőszakos támadásoktól, nyelvi lelkiismeretük ébredni kezdett s óvatosságra bírta a nyelv használatában.

Irodalom: KOMÁROMY LAJOS, A neologia és orthologia: Tanítók Könyvtára. 2. sz. 1881. — Nyelvőr-Emlék. 1890. — SZARVAS GÁBOR, A három tanács: Nyr. XXIV, 490. — VIKÁR BÉLA, Sz. G. élete: Nyr. XXIV, 482; — SZARVAS GÁBORNÉ: Sz. G.: Új Magyar Szemle. IV, 50; — SZINNYEI J. Sz. G.: EPhilK. XIX, 755; — SIMONYI Zs. Sz. G.: Tanáregyl. Közl. XXIX, 4. sz. — Sz. G. emlékezete: Akad. Értesítő VIII, 581; Nyr. XXVI, 481; Akad. Értek. 1911. Sz. G. munkáinak jegyzékével; RIEDL FR. Sz. G.: Nyr. XLI, 45. — VOLF GYÖRGY összegyűjtött munkái I, 1907. SZINNYEI, M. Írók. XIV, 1314.

Az új ortológia hatása; a harc vége.

197. BARNA F. és SZVORÉNYI tanulmányai. A viharos 1875. és 1876. esztendő után a nyelvi harcok hevessége és kíméletlensége enyhült ugyan, de SZARVAS GÁBOR állhatatosan tovább folytatta a nyelvjavítás ügyét, mélyítve nyelvtörténeti, népnyelvi, általános nyelvtudományi tanulmányokkal. Békét azonban nem kötött a neológiával,

1) Nyr. V. 359, 500, 552.

2) Nyr. V. 558.

melynek irodalmi képviselője és harcos bajnoka GYULAI PÁL volt. Az apróbb villongások egyre tartottak mind a M. T. Akadémia osztály- és bizottsági ülésein, mind a Budapesti Szemlében és a Nyelvőrben.

A mérsékelt ortológia szólalt meg BARNA FERDINÁND értekezésében: „Egy szavazat a nyelvújítás ügyében.“¹⁾ Meglehetősen szertekalandozó fejtegetéseinek eredménye az, hogy az egyszerű korcs szavaktól nem félti a magyar nyelvet, ezeket a közhasználat elemzetlenül befogadja, mint akár a régi s az idegen szavakat; kárt tesznek a nyelv rendszerében a hibás összetételek, az idegenszerű igehasználatok, mondatszerkezetek, az igekötők és határozók hibás alkalmazása s a helytelen szórend. Az egyszerű korcs szavak közül pedig igyekezzünk megtartani annyit, amennyit csak megtarthatunk. Azonban nem érti „Hogyan lehet az aesthesist a nyelvújítás vakmerőségei védelmére hozni fel“, ahogy IMRE SÁNDOR tette; de a nyelvösztönnek (új műszó a nyelvérzék helyett) tesz némi engedményt a nyelvfejlesztésben (51—53).

Szintén mérsékelt ortológus fölfogással, egyszersmind azonban a történeti fejlődés figyelembevételével adja elő a nyelvújítás egész folyamatát SZVORÉNYI JÓZSEF: „Fejlődési tünemények a nyelvben. fő vonatkozással a nyelvújításra“ c. értekezésében (az egri főgimnázium értesítője 1877, és különnyomat). A nyelvújítás történetének igen élvezetes elmondása után fejtegeti a helyes nyelvbővítés módjait és elveit, igen nagy tárgyismerettel és bő példatárral. Minthogy személyesen ismerte SZEMERÉT és kézirati hagyatékát, sok olyan adatot őrzött meg, mely másutt nem található. SZEMERE PÁL munkáinak kiadása és életrajzának megírása is nagy érdeme.

198. Az ortológia hatása a természettudományok nyelvére. SZILY KÁLMÁN. A természettudományok műnyelvén és műszavain rontott legtöbbet a féktelen szócsinálás. Bennük érvényesül először a józan ortológia javító és tisztító hatása. Ennek érdeme SZILY KÁLMÁN nevéhez fűződik, ki a Természettudományi Közlöny megalapításával (189) oltárt állított a műveltségnek s a magyarságuak. Az általános műveltségből indul ki. „Nem tudósokban voltunk mi szegények, hanem szegények voltunk és vagyunk ma is kultúrában.“ Ennek egyik akadályja az a műnyelv és az a stílus, melyen akkori természettudósaink írtak, s amellyel nemhogy a

¹⁾ Akad. Értek. 1877.

közönség érdeklődését fölkelthették volna, hanem inkább, már az iskola padjain, elriasztották. A természettudomány nyelve és stílusa, ennek megtisztítása és javítása tették SZILY KÁLMÁNT előbb e szaknyelv reformátorává, később magának az általános szótörténetnek bűvárává. Korszakos értekezése, mellyel megindítja a reformot: „A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban.“¹⁾ Bevezetésében azt a szánalmas állapotot rajzolja, melyben természettudományi műnyelvünk akkor sínlődött, s rámutat arra a módra, hogyan honosította meg nyelvünk a honfoglalás óta a jövevényszavakat. A dolgozat I. részében RÉVAI, KIS JÁNOS, TELEKI JÓZSEF és VERSEGHY nézeteit idézi a műszók gyarapítására. A II. részben a SCHUSTER-BUGÁT-féle műszógyártást mutatja be. A III-ban négy pontban javaslatot tesz a helyes műszókészítésre: 1.) Ha nincs nemzetközi műszó valamely fogalomra, szemeljük ki a magyar szókincsből a legalkalmasabbat vagy alkossunk egyet a nyelv törvényei s a magyar észjárás szerint. — 2.) Ha van helyes, szabatos szavunk, használjuk ezt, s ne a nemzetközit. — 3.) Ha valamely rosszul alkotott szó a használatban meggyökeresedett, ne vessük el, hanem használjuk. — 4.) Ha nincs saját szavunk s nem is tudunk alkalmasat készíteni, csak ekkor fogadjuk el a nemzetközi műszót, de honosítsuk meg. A javaslatnak meglelt az üdvös hatása, mivel buzgó kutatás, rendszeres munkásság követte, melynek vezére és éltető lelke SZILY maradt. Nemcsak a műszótár s a műnyelv vetette le a BUGÁT-korszak idétlenségeit, hanem a tudományos írás és előadás is világossá, élvezhetővé vált; magyar észjárásával tudományos prózánk mintái közé emelkedett SZILY, MIHÁLKOVICS, CSAPODI, HERMAN OTTÓ, GARÁDI, stb. műveiben. A természetrajz, különösen az állattan s a növénytan műszavainak megrostálásában, a nép természetrajzi nyelve szépségeinek kimutatásában nagy érdeme van FIALOWSKI LAJOSNAK²⁾ és BORBÁS VINCÉNEK.³⁾

Irodalom: SZILY KÁLMÁN, Adalékok. 1898; Emlék Szily Kálmán-
nak 1918; végén Sz. K. nyelvészeti munkásságának teljes jegyzéke.
ANTIBARBARUS, Nyelvjavító mozgalmak. Nyr. IX, 551.

199. Az Antibarbarus. P. THEWREWK EMIL Helyes Magyar-
ságának függelékében Kis Antibarbarus címen betűrendbe szedi

¹⁾ Termtud. Közl. 1879, és Adalékok, 1898, 35.

²⁾ Nyr. VI, VII, VIII.

³⁾ Nyr. III, IV. A részletekről bő felvilágosítást ad a Nyelvörkalauz tárgy-
mutatójának műszók címszava.

a nyelvünkön esett sérelmeket. Nem első nyelvhelyességi jegyzék irodalmunkban; a Debr. Grammatika V. toldaléka óta többször találkozzunk ilyesfélékkel. THEWREWK a mintát és a nevet azoktól a hasonló szójegyzékektől veszi, melyek a latin nyelv ellen elkövetett hibákat tüntetik fel. THEWREWK „például akar szolgálni oly kézikönyv számára, mely“ a hozzá folyamodót gyorsan és biztosan útbaigazítsa. A Nyelvőrnek alapítása óta főtörekvése volt ezt megvalósítani s már az első évfolyamok és az előző nyelvhelyességi irodalom annyi anyagot halmoztak össze, hogy SIMONYI ZSIGMOND 1879-ben kiadhatta az első rendszeres Antibarbarust: „Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesebb kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata.“ Ez az Antibarbarus természetesen egészében SZARVAS és VOLF meg nem alkuvó ortológus elveit követi, különösen a nyelvújítás szavainak irtásában. Ez maga után vont a -k- jegyű bírálónak szigorú megjegyzéseit a Budapesti Szemlében¹⁾ és új anyagot szolgáltatott annak a hosszantartó vitatkozásnak, mely SZARVAS és GYULAI közt folyt. Az Antibarbarusnak újabb kiadása, mely Helyes Magyarság címen jelent meg²⁾ tartalomban bővült, szigorúságában azonban természetesen sokat enyhült s ma is a legjobban használható segédeszköz sok más, hasonló céllal készült nyelvi kalauz közül.

Irodalom: FÜREDI IGNÁC, Magyartalanságok 1880, 1882; vö. Föv. Lapok 1880, nov. 21, (SZARVAS ellen); Magyar nyelvhibák 1902, 1903; BÉLDY MIHÁLY, A helyesírás és a helyes magyarság. 1895; SZIGETI JÓZSEF, Kerüljük a germanismust; VUTKOVICH SÁNDOR, Magyartalanságok 1899; Magyarosan 1900; NÉVY LÁSZLÓ, Kereskedelmi nyelvünk magyartalanságai 1902; KELEMEN BÉLA, Jó magyarság 1906 skv.; JENDRASSIK ERNŐ, Nyelvészeti tanácsadó (orvosok számára) 1908; TOLDY GÉZA, Varázsrontó 1909; BERCZIK ÁRPÁD, A mi édes magyar nyelvünk 1912; RÁBEL LÁSZLÓ, Hivatalos nyelvünk 1914... stb.; BALASSA JÓZSEF, Helyes Magyarság 1923. Teljes jegyzékük: SÁGI ISTVÁN, A magyar szótárak könyvészete. 1922. 566—609. szám.

200. Az új ortológia és a szépirodalom. GYULAI PÁL. SZARVAS harcaiban újra föl kellett merülnie annak az elvi ellentétnek, mely már KAZINCZY vitáinak is egyik sarkpontja volt: a nyelvtudomány rideg törvénye és az irodalom szabadsága között. Ez természetes is. A nyelvtudomány elgondolható legnagyobb szabadelvűsége sohasem elég a szabad fejlődésre törő irodalmi nyelvnek. Az Académie Française

¹⁾ XXI, 205, 1880; tréfásan szól hozzá egy ortológus: B. Szemle XXIV, 493.

²⁾ Nyelv. Füz. VIII. s még két külön kiadása.

éveken át makacsul vonakodott szótárába fölvenni s evvel szentesíteni a *chic* szót, mikor a köz- és irodalmi nyelv már régen élt vele és számos árnyalatban használta. Így fejlődtek azok az apró csatározások, melyeket a Nyelvőr főleg a Fővárosi Lapokkal s a Vasárnapi Újsággal folytatott; ezek elvi jelentőségre azonban csak a Budapesti Szemlével, azaz GYULAI PÁLAL vívott harcokban emelkedtek.¹⁾ SZARVAS nem felejthette el GYULAI vágását, melyet a TOLDY fölött mondott emlékbeszédében az ortológiára mért, s nem nyugodhatott bele, hogy a szépírók a nyelvtani helyesség mellett esztétikai szempontokat emlegetnek. „Tudják-e tehát szépíróink, mit követelnek, midőn azt követelik, hogy... ne a nyelvbeli tények [később a híres és hírhedt nyelvtény] szava döntsön, hanem... a szokás, ízlés és nyelvérzék?... Ha ők hangsúlyozzák az ízlést, mi hangsúlyozzuk a nyelvérzékét.“ Irányadó elvül ezt vallja: „Valamely használat helyes vagy helytelen volta fölött a nyelv szava dönt. A mely jelenséget a nyelvbeli tények igazolnak, az helyes, a melyet megtagadnak, az helytelen.“ A szépíróktól a következő kérdésekre követel szabatos meghatározást: 1) Mekkora köre van s hol kezdődik a szokás? 2) Mi a jó ízlés? 3) Mi a helyes nyelvérzék? 4) Melyik részre álljunk ott, a hol a köz-szokás, ízlés és nyelvérzék harcba szállnak? 5) Melyek azok az új szók és kifejezések... a melyeket a szokás, ízlés és nyelvérzék elfogadott, s melyek, a melyektől a szentesítést megtagadta?“

GYULAI előbb „Nyelvőri tarkaságok“ címmel kél ki SZARVAS parancsoló hangja ellen,²⁾ majd a költői szabadság mellett emel szót,³⁾ melyet a Nyelvőr korlátozni akar: „Annyi bizonyos, hogy a költő nem véthet a nyelv szelleme ellen, de a nyelvtan nem képes mindenre szabályt adni... A költő és a stílusza is merhet, de e szabadság csak úgy igazolható, ha a merészséget siker koronázza. Azért a Nyelvőr tegyen le arról, hogy a költői nyelv, sőt széppróza törvényeit is véglegesen szabályozza.“ SZARVAS újra sürgeti a választ a feltett kérdésekre⁴⁾. GYULAI⁵⁾ a Nyelvőr öt kérdésének ellenébe

¹⁾ Neológiai kurjantások: Nyr. VIII, 1; A Nyelvőr és a szépirodalom. Nyr. VIII. 145, 193.

²⁾ B. Szemle XXVII, 157.

³⁾ B. Sz. XXVIII, 318.

⁴⁾ Nyr. X. 553.

⁵⁾ B. Szemle 1882. XXIX, 173.

más öt kérdést szegez, mely az írók álláspontját fejezi ki: „1. A nyelv csak természeti productum-e vagy egyszersmind történeti is, s ha ez is, a magyar nyelvújítás csak elméleti tan, futó divat volt-e vagy történeti tény, a melylyel számolni kell? — 2. A nyelvész törvényhozója-e a nyelvnek vagy csak törvényeinek fejtegetője, tényeinek magyarázója [vö. 189. p. ARANY], anomáliáinak felvilágosítója, s hogy mily szókat használhatni, a végső stádiumban, ő dönti-e el vagy az író és a beszélő nemzet java? — 3. Szándéka-e a Nyelvőrnek kiirtani nyelvünkéből mindazon új szókat, melyek az ő helyes vagy helytelen szabályainak meg nem felelnek, még ha általánosan elterjedtek és szükségesek is? — 4. Minthogy a Nyelvőr is használ oly új szókat, melyeket rosszaknak tart, megengedi-e másoknak, hogy szintén használhassanak oly új szókat, melyeket jóknak vagy legalább szükségeseknek tartanak? — 5. Ha a Nyelvőr magának, másoknak is engedményt tesz, nem fog-e a szigorú elmélet ellenkezni a tág lelkiismeretű gyakorlattal, s nem lesz-e kénytelen előbb-utóbb, itt is, ott is meghajolni az író és beszélő nemzet szükségére, szokása és ízlése követelményeinek?” E kemény kérdésekhez, csipkedő megrovás is járult a Nyelvőr prózájáról: „keresett magyarosság és keresetlen magyartalanság... népies affectatio és elméskedő ízetlenség jellemzik.“¹⁾

201. BALLAGI felolvasása. Még a B. Szemle támadását megelőzi BALLAGI vészkiáltásnak mondható felolvasása: „Nyelvünk újabb fejlődése.“²⁾ Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Nyelvőr BALLAGI szótárait kíméletlenül megbírálta.³⁾ Erre BALLAGI idézett felolvasásában „az alapjában igen is jogosult mozgalom“-nak t. i. az új ortológiának elfajulását állapítja meg, melyben „nemzetünk félszázados összes szellemi munkája van megtámadva és pusztulással fenyegetve.“ SZARVAS előbb szokott módján, elmésen és élesen, kitűnő vitatkozó módján válaszol BALLAGINAK,⁴⁾ nem kímélve a neológia többi hívét sem, még kevésbé az „egyeztetőket“; elvi jelentősége azonban az „Értsük meg egymást“ c. cikkének van.⁵⁾ Megállapítja, hogy a szépírók s az

¹⁾ B. Szemle XXIX, 349, 1882.

²⁾ 1881, jan. 3. Akad. Értek.

³⁾ Nyr. IX, 267, 401.

⁴⁾ Ballagi és a magyar nyelv: Nyr. X, 59, 107, 158.

⁵⁾ BRASSAIT itt nevezi „az orthologia Brutus“-ának, mire BRASSAI a kolozsvári Ellenzékben felel: „A nyelvújítás és BALLAGI.“ „A magyar nyelv ellenőre“; különnyomatban is 1881, 1882. — Nyr. XI, 1, 49, 97. 1882.

ortológusok egy értelemben vannak az oktalan újítás felől, de eltérnek a neologizmusok, nyelvszokatlanságok meghatározásában és osztályozásában s ezért síkra szállanak a rossz képzésű szavaknak nem megtartása, hanem helyes volta mellett. Tételelesen felsorolja a szabálytalan képzés módjait és készséggel elismeri, hogy „a nyelvújításnak sok olyan alkotása van, a melyeket semmi kifogás nem érhet, vagyis nyelvújítóink csináltak jó szókat is... nagy számmal... valljuk és tanítjuk, hogy a nyelv fejlődik, fejleszthető, s hogy a fejlesztésnek fő intézője s ellenőrzője [valamint elfogadója] éppen a nyelvérzék“. Neologizmuson csakis a nyelvszokatlanságokat érti, vagyis: „Neologizmus minden oly alkotás vagy használat, a melynek példaképe egyáltalában nincs meg a nyelvben, vagy ha egykoron megvolt, eleven-sége a nyelvérzékre teljesen megszűnt. A neologizmusok e szerint... kivétel nélkül mind hibák, s alkotásuk s használatba vételük meg nem engedhető.“ A szabálytalan módon való szóképzésnek tehát a jövőre nézve útját kell állani. A mult neologizmusaira nézve pedig a következő elv irányadó: „A neologizmusok közül megtarthatók azok, a melyekre nézve a mai nyelvérzéknek semmi tudomása sincs vagy legföljebb homályos sejtelmek vannak“, de szükséges, hogy az ily szavak általános használatúak és hogy hézagpótlók legyenek. Ezekre nézve meg kellene egyezni és őket lajstromba szedni.

Látnivaló, hogy SZARVAS e nyilatkozattal elvette az ortológia élet és olyan nagy lépést tett a megegyezés felé, amelyet KAZINCZY tett annak idején az Orthologus és Neologus c. értekezésében. Hogy a megegyezés nem lehetett teljessé, csak azon mult, hogy a pótolhatatlanok megjelölésében nem értettek egyet.

Ennek egyengeti útját JOANNOVICS GYÖRGY értekezésében: „Értsük meg egymást“,¹⁾ melyben BALLAGI szertelen aggodalmait eloszlatja s mintegy hetven hibás szó helyett kifogástalanul alkotott, jó szavakat ajánl. Az írókat felvilágosítja, hogy a Nyelvőr nem akarja lerontani KAZINCZY érdemét s a nyelvújítás valódi vívmányait; viszont biztosítja SZARVAS-ékat, hogy GYULAI kijelentését a TOLDY-émlékbeszédben az irodalmi világ nem teheti magáévá abban az értelemben, hogy az ortológia elítéli a nyelvújítást. „Nyelvünk fejlődésének mostani pályafokán az

¹⁾ Akad. Értek. 1882.

olyan elnevezést, mint: orthologusok pártja, neologusok pártja valódi anachronismus.“ A költő és a tudós feladatát így tűzi ki: „A nyelvgazdagítás munkájának csak úgy lehet kellő sikere, ha a nyelvten és a műizlés egymást támogatva és kiegészítve vesznek részt benne“. Tehát a művészi elvet egyrangúnak ismeri el a tudományossal; ezt tagadta eleinte SZARVAS, és főleg VOLF.

SZARVAS és JOANNOVICS értekezéseivel voltaképp be is fejeződött az új ortológia s a neológia érdemleges harca; a kérdés elvben ki volt merítve. Gyakorlatban azonban, a részletkérdések körül még tartott a sűrlődés, minduntalan kiütköztek az ellentétek.

BALLAGI duzzogott SZARVASnak 1881-i cikksorozata miatt,¹⁾ s „A nyelvfejlődés történeti folytonossága és a Nyelvőr“ című akadémiai felolvasásában²⁾ szemére veti SZARVASnak, hogy törekvéseivel útját szegi a nyelv történeti folytonosságának (DEÁK FERENC nagy elve a kiegyezés munkájában). Igaz, hogy a nyelvújítás oly alkotásokra vetemedet a k k o r, „a milyenekre ma a legvakmerőbb író sem merne vetemedni“, de „a neológia forradalom: e szóval jelezve van a neológiának úgy j o g c í m e, mint j o g o s u l t s á g á n a k hatása“. Az „Értsük meg egymást“ cikksorozatban SZARVAS „egyszerre csak lekanyarodik“ s azt vallja, amit ő, BALLAGI vallott 1881-ben; a nyelvérzékét teszi meg bírónak, csakhogy az ő egyéni nyelvérzékük nem fog megegyezhetni soha.

SZARVAS 1884, november 19-én „A nyelvhibák és teendőink“ címen tart felolvasást az Akadémiában, melyben különösen a szókötés hibáival és magyartalanságaival foglalkozik. Újra hangoztatja a szépirodalom s a nyelvészet ellentéteinek áthidalhatóságát és szövetkezésre hívja föl az írókat a hibák elhárítására. Dolgozatát szándékosan nem a Nyelvőrben teszi közzé, hanem a Budapesti Szemlébe küldi (XXXVII, 73.), melynek szerkesztője szívesen fogadja, de egy lapalji jegyzetben aggodalmának ad kifejezést SZARVAS „heves buzgalma“ miatt, mely nem fog különbséget tenni a kétséges és a kétségtelen tévedések között. SZARVAS értekezését, sajnos, nem folytatta, pedig abban ígérte volt a javítás követendő útjait és módjait. BRASSAI erre vonatkozó cikke: „Nyelv és irodalom“³⁾ nem sokat lendített.

202. GYULAI PÁL három év múlva „A Nyelvőr és szépirodalmunk“

¹⁾ B. és a magyar nyelv: Nyr. X.

²⁾ Akad. Értek. 1884.

³⁾ B. Szemle, XXXVIII, 289.

c. cikkben¹⁾ egy HERMAN OTTÓ stílusát szertelenül magasztaló ismer-
tetés kapcsán az új ortológia stílusrontó hatását fejtegeti. „Valóban
újabb orthologusaink egy pár pontban szakasztott másai a régieknek.
Épen úgy nincs érzékük (1) a stílus művészi oldalához, épen úgy (2)
kedvelik az idiotismust, a közmondásos, népies kifejezést, ha nem illik
is a stílus tárgyához vagy hangulatába, épen úgy (3) megtagadják
a költői nyelv sajátosságait és ellenségei a költői szabadságnak...
a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művé-
szete is s a magyaros magában még nem művészi... a költői
szabadság nem szeszély, önkény, hanem a művészet adta jog, sőt
kényszerűség... az ortológia teljes sikere e század elejére vetné
vissza nyelvünket a nélkül, hogy új fejlődést indítana meg.“²⁾ GYULAI
éles és találó megjegyzései nem vonatkoznak magára SZARVASRA, aki
elsőrendű stíliszta is volt, hanem inkább némely túlbuzgó követőjére,
akik „negédes népieskedéssel“ csakugyan a KAZINCZY-előtti időre
emlékeztetnek, melyek nem ismerték a sokszínűséget, sem a
sokaságtól megkülönböztető fentebb stílust.

GYULAI a Nyelvőr megcsontosodott neológusnak szerette fel-
tüntetni, holott egyáltalában nem volt az. Már KAZINCZYRÓL mondott
remek emlékbeszédében (1859) sürgeti leküzdését a nyelvújítás szer-
telenségeinek, melyek minden nagy mozgalommal együttjáró túlságok
és tévedések. Mikor a Budapesti Szemle szerkesztését átveszi (1873),
kijelenti, hogy „mit sem óhajthatni inkább, mint bizonyos visszahatas
erősítését a nyelvújítás tévedései ellen.“ GYULAI volt az, aki a Nyelvőr
megindításához szükséges összeget kiküzdötte az Akadémia költség-
vetésében. De mikor azt látta, hogy az új ortológia veszélyezteti a
nyelvújítás irodalmi és művelődési eredményeit, akkor minden ere-
jével, meggyőződésének egész hevével küzdött ellene. A nyelvújításban
nemcsak nyelvi kérdést látott, mint az ortológia, sokkal magasabb,
egyetemes nemzeti szempontból felismerte igazi lényegét: „A nyelv-
újítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai követke-
zményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból... Arról volt szó...
van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat,
hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük?“³⁾

SZARVAS közvetlenül nem is válaszol GYULAI cikkére, hanem a

¹⁾ B. Szemle LI, 476. 1887.

²⁾ Újra a Bírálókat kötetben, 1911, 314.

³⁾ Emlékbeszéd KAZINCZYRÓL. Vö. ANGYAL DÁVID, Gyulai, 1912. Olesó
Kvtár 1654. 90. l. — A Nyelvőr harcainak irodalmi hatásáról I. HORVÁTH JÁNOS,

szabálytalan alkotású és jókkal helyettesíthető szavak rostálgatását folytatja. Mikor SIMONYI ZSIGMOND „A nyelvújítás történetéhez“ c. akadémiai felolvasásának bevezetésében¹⁾ az ortológia és a neológia küzdelmének megszüntét kijelenti s az ortológiáról azt mondja, hogy „kénytelen kelletlen megalkuszik azzal a ténnyel, hogy a pótolhatatlan szók ellen hiába küzdenénk“, SZARVAS „A pótolhatatlannok“²⁾ c. értekezésében hevesen tiltakozik az ellen, mintha a meggyökerezett, megszokott korcs szavak jogosultságát elösmerné, mert avval csak új utat nyitna a rohanva terjedő nyelvromlásnak, mely ellen szövetségre hívta a szépírókat.

Mint TOLDY FERENC 1875-ben, úgy BALLAGI is 1890-ben a neológia védelmében mondta el hatyúdalát: „Magyar szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola“³⁾ melyben panaszolja az ortológia veszedelmes hatását a tanításra. Másutt a remekírókból vonják el a helyes nyelvszabályokat, nálunk előre felállított szabályok alapján a tanuló ifjúságot teszik meg a remekírók nyelvi bírójává. A közoktatási ügyek vezetőjének figyelmét felhívja erre a visszásságra. BALLAGI aggodalmát SZINNYEI JÓZSEF nyelvtana idézte föl, melyben egy szakasz az elkerülhető rossz képzésű szavakról szól. SZINNYEI „Ortológia az iskolában“ c. cikkében⁴⁾ megnyugtatta BALLAGI, hogy aggodalma a dolgot veszélyesebbnek tüntette föl a kelleténél, s különben épp közoktatási ügyünk vezetői rendelték el az Utasításokban a helytelenségek és magyartalanságok iskolai tárgyalását.

Ugyancsak 1890-ben ünnepelték SZARVAS hívei mesterüket, midőn királyi tanácsosi címet kapott. Kiadták a Nyelvőr-Emlék-et, melyben több érdekes alkalmi cikkem kívül MAI PÁL (PALMER KÁLMÁN) tollából olvasható „SZARVAS GÁBOR megdicsőülése. (Neortholog epilog).“, egy sikerkelt humoros jelenet, melyben az Úr színe előtt BALLAGI vádolja SZARVAST, hogy üldözte az *erényt*, az *eszményt* stb. s ezért nem érdemes a mennyei üdvre. Az Úr azonban meghallgatván SZARVAS védelmét, helyet ad neki trónusa mellett. Ez év szeptemberében BALLAGI valóban

Aranytól Adyig. 1921, 22 l.; A magyar irodalmi népiesség. 1927, 163. l. — Az író nyelvalkotó jogáról SZABÓ DEZSŐ, Berzsenyiről szóló tanulmányában (1912): „Minden nép irodalma mutatja, hogy a nyelv természetes fejlődése nem elérséges. Bizonyos időpontban művészi egyének erőszakos beavatkozására van szükség.“ Egyenes úton. 1920, 13. l.

¹⁾ Akad. Értek. 1887.

²⁾ Nyr. XVIII, 49

³⁾ Akad. Értesítő I, 62.

⁴⁾ Nyr. XIX, 164.

elhagyta a föld harcterét, míg ellenfele még egy fél évtizedig pusztította a neológia korcsait.

203. JOANNOVICS GYÖRGY 1890. dec. 1-én tartott fölolvasásában: „A végtelen kérdés“¹⁾ BALLAGINAK értekezéseire feelve, mintegy összegezi az ortológia és neológia harcának eredményeit, igazságot osztva mindkét félnek. Hibásnak mondja, ha a KAZINCZY vezetése alatt végbement nyelv gazdagítást, nyelvbővítést össze- tévesztjük a nyelvújítással, neológiával, szófaragással. A neológia nem forradalom, mint BALLAGI véli, hanem egyszerű rendbontás; a nyelvtörvényeken elkövetett erőszak. A nyelvbővítés eredményei nem azonosak a neológia tévedéseivel, s midőn SZARVAS ezeket irtja, helyesen cselekszik. Hogy az új ortológia első hevében túllőtt a célon, a dolog természetében van; de jótékony hatása nem tagadható. S ez a hatás nem is nyilvánul meg hirtelen, erőszakosan, hanem lassan, de folytonosan, s máris mind az irodalmi, mind a köznyelvben szép eredménnyel járt.²⁾

Ugyanily értelmű SIMONYI cikke is: „A nyelvújítási vitához“,³⁾ mely a nyelvújítás jogosultságáról való vitát tárgytalannak mondja; helyette két teendőjük van a nyelvművelőknek: a meg nem gyökerezett hibás alkotások irtása, és a nyelvújítás történetével való foglalkozás, melyet anyaggyűjtésen kell kezdeni. Ez a cikk voltaképp bevezetése egy nagyobb tanulmánynak: „A nyelvújítás és az idegenszerűségek“ (Akad. Értek. 1891), mely KAZINCZY idegenszerűségeit tárgyalja. Ezeket két főcsoportra osztja: szótaniakra és mondat- taniakra. Az előbbieket idegen szók és szóalakok használatában nyilvánulnak; az utóbbiak jelentéstaniak, midőn szórul-szóra fordítanak a helyett, hogy gondolatról gondolatra fordítanak; további szófüzési és mondatfüzési idegenségek, mikor az idegen nyelv szerkezeteit fordítják le. E mondattani idegenségek kimutatása a dolgozat tárgya.

A Nyelvőr és a Budapesti Szemle alkalom adtán még csipkedték egymást,⁴⁾ csúfondáros versikék is jártak kézről kézre,⁵⁾ de

1) Megj. Nyr. XX, 49, 97, 145, 193.

2) Jegyzetben a nyelvújítás nevét és műszavait ismerteti és bírálja.

3) 1891, Nyr. XX, 56.

4) Pl. Nyr. XXI, 255; XXIII, 16, 72.

5) GYULAI Arany Poétai receptjét parodizálta ortológus Írói recept címen; erre RAKOSI JENŐ felelt Költőnői vény-nyel, s egy Ortológus a paródia paródiájával; l. Nyr. XLIII, 431.

általában szünőfélben volt a harc; egy bizonyos határig elment mindegyik fél, teljes békét kötni azonban egyik sem volt hajlandó, mert ez megalkuvással járt volna; már pedig sem GYULAI, sem SZARVAS nem volt a megalkuvás embere.

SZARVAS GÁBOR 1890-ben következőképpen fogalmazta meg a Nyelvőr, vagyis az ortológia álláspontját a neologizmusokkal szemben¹⁾: „A nyelvújításnak csak hibás alkotásait kárhoztatja. A helytelen alkotásokat jobb íróink kerülnek is már, csak néhány szó az (pl. elnök, titkár, eszme, jellem), a minek megtartását védik. Mint-hogy e szók annyira el vannak fogadva, hogy immár kiirthatatlanok: a nyelvészek nem küzdenek ellenök többé. Igazolni ezeket sem lehet, mert akkor fel lenne szabadítva a nyelvrontás, de türni fogják. Egységet ajánl a Nyelvőr a szépíróknak ily módon: jövőre óvakodjék mindenki új neologizmusok behozatalától; a mult neologizmusai közül pedig megtartható az, melyre nézve a nyelvérzéknek semmi tudomása nincs, vagy homályos sejtelmei vannak, mert az ilyenek alkotását nem érezvén, nem vesztegetődik meg, hogy képükre hasonlókat alkosson; ezek olyan számba mennek, mint az idegen szók; de csak akkor tartandó meg az ily szó, *a*) ha az irodalom közszava, *b*) ha valóban hézagpótló s olyan fogalmat jelöl, melyre eddig nyelvünkben alkalmas szó nincsen. A megtartandókat jegyzékbe kell foglalni s nyilvántartani. Pótolhatatlanoknak azonban ezeket sem ismeri el, csak kiirthatatlanoknak, mert a nyelv tökéletes hangszer s kezünk hibája, nem hegedünké, ha csikorog“.

A mai nyelvtudomány felfogását, mely a rideg nyelvtani szempont kiegészítése a történeti felfogással, SZINNYEI JÓZSEF fejezi ki²⁾: „[vannak a nyelvújításnak olyan alkotásai], amelyekhez a nyelvérzék hozzászokott; ezek az irodalmi és köznyelvnek olyan elemeivé váltak, mint a hagyomány útján átöröklődött vagy a hagyományos analógiák szerint alakult szavak . . . Ezeket szentesítette a közszokás . . . A mostani nyelvérzék már nem ütközik meg rajtuk, nem talál bennük semmi szokatlant, semmi kifogásolni valót; egy szóval: ezek neki teljesen jó szavak.“

204. A nyelvújítás történeti vizsgálata. Megkezdődött a nyelvújítás egész nagy folyamatának történeti vizsgálata, eredményeinek tudományos rendszerezése. A szótörténeti vizsgálat

¹⁾ Akad. Értes. 1890, 83. lap.

²⁾ A magyar nyelv c. könyvében; 13. kiadás, 1926, 115. pont.

előbb mutatott fel eredményt. Már 1881-ben bocsát ki BUDENZ JÓZSEF aláírásával a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága egy fölhívást, a nyelvújítási adatok gyűjtése iránt.¹⁾ Ennek azonban aránylag kevés fogamatja volt. Voltakép csak egy tudósunk művelte a szótörténetet: SZILY KÁLMÁN, aki másfél évtizeddel utóbb újra megindítja ezt a munkát; „Nyelvújítási adatok gyűjtése“ c. cikkével (Nyr XXV, 9.) rámutatván nemcsak tudományos jelentőségére és szükségére, hanem arra is, hogy igazságot kell szolgáltatnunk a nyelvújítóknak a nyelvújítás történeti szótárának megszerkesztésével, melyből ki fog tűnni, hogy két-három ezer törvénytelen alkotásukkal szemben, tízezer törvényest kell javukra írunk. A munkát azonban még ekkor is javarészt SZILY maga végezte; csak mikor 1902-ben megjelent Nyelvújítási Szótára (II. része 1908-ban), akkor indult meg az ő példáján e téren nagyarányú munkásság, mely azóta szótári és szótörténeti irodalmunknak külön ágává fejlődött. A NyÚSz. nemcsak vezetője lett e munkáknak, hanem valóságos ellenőre is; nélküle a nyelvújítás szótörténetében egy lépést sem tehetünk.²⁾

SZARVASnak 1895-ben történt elhúnyta után a Nyelvőr szerkesztését SIMONYI vette át, aki a nyelvújításnak főleg mondattani jelenségeivel foglalkozott. KAZINCZY idegenségeit tárgyaló értekezése után „Elévült hibák és látszólagos hibák“ c. akadémiai fölolvasása³⁾ keltett új vihart, mely a tudomány sorompóin túl is terjedt. A „nyelvtények“ pártatlan szempontjából oly szókapcsolatokat is igyekezett igazolni és elévülteknek feltüntetni, melyek az idegen nyelvektől, de főképpen a főváros keverék beszédétől még meg nem zavart nyelvérzékét erősen sértették („el van utazva“). A keletkezett tolcsata sokszor igen élessé, sőt személyeskedővé is vált; a felelőtlen újságírás pedig már „az ortológia csődjét“ emlegette.⁴⁾ A Budapesti Szemlével való vitából keletkezett értekezés: „Még egy leszámolás a nyelvújítással“⁵⁾ ortológus színével nem bírta elhallgattatni a synkretismus vádját, melyet SZARVAS GÁBORNak meg nem alkuvó, makacs követői emeltek ellene.⁶⁾

¹⁾ Nyr. X. 97.

²⁾ Vö. a NyÚSz. bírálatait, ZOLNAI Gy.: Nyr. XXXI, 511 és SETÁLA: FUF. Anzeiger. 1904; több elvi megállapítás.

³⁾ 1899, Nyr. XXVIII, 192, 292.

⁴⁾ Magyar Kritika III, 292.

⁵⁾ Nyr. XXX, 209, 257.

⁶⁾ Nyr. XLVIII, 182; NyK. XLV, 474.

SZARVAS elköltözésével az új ortológia és neológia harcai valójukban megszűntek. A nyelvművelés munkája, a hibák ellenőrzése és javítása azonban szüntelenül folyik. Nemcsak a nyelvtudományi folyóiratokban, melyekhez 1905-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv járult, hanem valamennyi tudomány szaklapjában. Egészséges purizmus magyar nyelven közvetíti a legújabb kor új eszméit, találmányait; minden szaknak, tudományosnak és gyakorlatinak egyaránt, megteremti magyar szaknyelvét, józannul kímélve az elkerülhetetlen nemzetközi szót és kifejezést, magyarral helyettesítve az elkerülhető idegent.¹⁾ A magyar nyelv kincsesbányája: a régiség, a népnyelv, bőven ontja az anyagot; a nyelv, a maga egészében pedig kifogyhatatlanul termi önmagából a szükséges szavakat, kapcsolatokat.

205. Szó pályázatok. Magyarító Szótár. Időről-időre szópályázatok igyekeznek egy-egy érthetőbb hiányon segíteni, ámbar rendszerint csekély sikerrel. Az 1810-i PUKY-BALLA-féle pályázat óta, mikor KAZINCZY a *szellem* és az *egyetem* szóval ajándékozta meg nyelvünket, vége-hossza nincs az ilyen kísérleteknek, melyek azt mutatják, hogy a közönségben mindig megvan a nyelv iránt való érdeklődés, s ezt különösen a napi lapok a maguk céljára ügyesen fel tudják használni. Ha nincs is számbavevő eredményük, alkalmasok az érdeklődés felszítására, erősítik a nyelvtudatot. A laikus nyelvészkedés, mely ilyen alkalmakkor kis játékaikat űzi, bosszanthatja ugyan a szaknyelvészt, de semmiképp nem ítélendő el. E pályázatok forrása rendszerint a fel-felbuzduló nemzeti érzés, mely nyelvi tisztaságra, purizmusra törekszik. A kisebbeket mellőzve csak a nagyobb arányúakat említjük. Ilyen volt az ezredév idejében a Jelenkor c. hetilap pályázata, mely először harminc igen gyakori idegen szót helyettesíti ő „ízléses szépen hangzó“ magyar szóra egy-egy arany díjat tűzött ki, majd a pályázatot még kétszer ismételte. Az eredmény az volt, hogy 378 pályázó szinte 2000 szóajánlattal jelentkezett, köztük VAJDA JÁNOS, a költő is, kiben egyéb hasonlóságokon kívül, megvolt nagybátyjának, VAJDA PÉTERnek nyelvészkedő hajlama is, és utolsó művében: „Magyarság és nemzeti önérzet“,²⁾ mely utolsó cikkeinek gyűjteménye, hevesen kikel egyebek közt a terjedő nyelvromlás s az elburjánzó idegen szavak ellen. A Jelenkor szópályáza-

¹⁾ Vö. TOLNAI, Műnyelv, szaknyelv: MNy. XIX, 76.

²⁾ 1896; vö. Nyr. XXVI, 120. — KERÉKES Gy. Vajda J. élete. 1901, 164.

tának azonban aránylag kevés volt a kézzelfogható haszna.¹⁾ Hat évvel később a Magyar Szó megismételte a kísérletet.²⁾ Legutóbb a Pesti Hirlap tűzött ki tíz közkeletű idegen szó megmagyarítására egy-egy millió papírkoronát.³⁾ Ezerkétszáz válasz mutatta a néhány szakemberen kívül a *sejditő*-k (a *laikus*-t helyettesíteni hivatott pályanyertes szó) nagy érdeklődését. Az ilyen pályázatoknál sokkal eredményesebb, ha az idegent helyettesítő új szót valamely hivatalfőnök, miniszter rendeletével kötelezővé teszi; így történt ez nálunk a honvédségnél; így tette némettá a póstát STEPHAN póstaminiszter, aki ebben a munkájában a Deutscher Sprachverein segítségével élt.

Az egészséges nyelvtisztaságra való törekvés eredménye volt a Magyarító Szótár is. MADARÁSZ JÓZSEF, képviselő ugyanis 1897-ben felszólalt az országgyűlésen az elhatalmazó idegen szavak ellen. ERRE WLASSICS GYULA közoktatásügyi miniszter felszólította az Akadémiát, állítson össze egy tájékoztató szójegyzéket. Így keletkezett a Nyelvtudományi Bizottság közreműködésével TOLNAI VILMOS szerkesztésében a „Magyarító Szótár, a szükségtelen idegen szavak elkerülésére“ 1900 (második, tetemesen bővített kiadása 1928).

Némi tekintetben idetartozik a névmagyarosítás kérdése is, melyet minden oldaláról alaposan tárgyalt és névszótárral ellátott LENGYEL ZOLTÁN: Magyar Névkönyv-ében (Bp. 1917.).

III.

A nyelvújítás módjai a szókészlet bővítésében.

206. A szókincs gyarapításának áttekintésében figyelembe kell venni valamennyi módot, melyet a nyelvújítás követett. A vizsgálat alapjául azonban csak azok a szavak szolgálnak, melyek az irodalmi és a köznyelvben megmaradtak, és szókincsünknek ma már állandó törzséhez tartoznak; elesnek pedig azok, melyek egy-egy szertelen nyelvújítónk (PETHE, BUGÁT, VAJDA PÉTER, FIALOWSZKY) szeszélyének vagy elméletének köszönhetően kérészélű létüket. Tekintetbe jönnek tehát

¹⁾ Nyr. XXV, 135, 233, 242, 277, 322, 338, 540; XXVI, 115.

²⁾ Nyr. XXXI, 208.

³⁾ 1926, pünkösdi; az eredmény az aug. 29-i számban. Vö. MNy. 1926, 352; 1927, 57; Nyr. LV. 120, 147.

mindazok a szavak, melyekkel egy szerző az irodalmi, tudományos és köznyelvet egy bizonyos időpontban mint újakkal gyarapította; tehát nemcsak az új képzések, összetételek és hasonlók, hanem a kiavult s most újra felélesztett, továbbá a pusztán a nyelvjárások valamelyikében élő s most irodalmi és köznyelvvé tett stb. szavak is.

Nyelvújítási szó tehát minden olyan szó, mely egy író útján a nyelv fejlődésének bizonyos időpontjában mint új kerül az általános szókészletbe.

E szerint a nyelvújítás módjai: régi szavak felújítása, tulajdonnevek közzszóvá tétele, tájszók általánosítása, idegen szavak honosítása, idegen szavak fordítása, összetétel, képzés, elvonás, csonkítás, az összetétel egyik tagjának önállósítása, rövidítés. Az alábbiakban csak a legjellemzőbb példákat soroljuk fel; a részletekre nézve Szily Kálmán Nyelvújítási Szótára I. függelékére utalunk.

207. (1.) Régi, elavult szavak felújítása, (tudatosan Gyöngyösi óta) a) azonos jelentéssel, pl.: *aggastyán*, *ajánlat*, *áradat*, *bakó*, *csín*, *dísz*, *dőre*, *év*, *fegyelem*, *hon*, *kegy*, *lomb*, *menet*, *őr*, *reg*, *szerkezet*, *tartalom*, *terem* (főnév), *vihar*. — b) módosított vagy megosztott jelentéssel, pl.: *agy* (cranium > cerebrum), *alkalom* (pactum > occasio), *állít* (stellen > behaupten), *báb* (játékszer > rovarbáb), *baj* (pugna > morbus), *börtön* (hóhér > tömlőc), *család* (ház nép > familia), *dagály* (gög > vizár > szóförlőség), *érték* (vagyon > becs), *folyam* (fluvius > cursus), *golyó* (testiculus > globus), *használ* (nützlich sein > brauchen), *hölgy* (menyét > úri nő), *hős* (fiatal > vitéz), *ív* (fegyver > papiros), *képez* (képzél > alkot), *kór* (melléknév > főnév), *másol* (változtat > utánoz), *pihen* (lélekkzik > nyugszik), *segéd* (segítség > segítő), *szalag* (kötél > pántlika), *szén* (parázs > carbonium), *tér* (melléknév > főnév), *váz* (madárijesztő > csontozat).

208. (2.) Tulajdonnevek, különösen helynevek közzszóvá tétele, mint régi szavak módosított jelentésű felújítása is ide tartozik. BARTZAFALVI újításai közt találjuk az első példákat, de közöttük több eset kétséges, pl.: *alag* (-út) < a pestmegyei Alag; *alap* < a fehérmegyei Alap (?); *előd* < Anonymus „Eleud“ vezére; *fegyvernek* < Fegyvernek Szolnok mellett; *gyarmat* < Balassa-Gyarmat; *lak* < *Széplak*, *Ujlak* stb.; *örs* < több helynevünk, vagy Örs vezér; *szerep* < Szerep Biharban (?); *tömör* < Tömör község Somogyban (?) ¹⁾

¹⁾ Vö. NyÚSz. helységnevek szó alatt; részben kétségesek: Nyr. XLI, 103, 257.

209. (3.) Táj szók általánosítása, köznyelvi és irodalmi szóvá tétele, különösen a költők kedvelt szóújítása, melyre Győneyösi mutat rá először; egyike a leggazdagabb forrásoknak. Többje módosított jelentéssel válik általánossá. Pl.: *avatkozik, ázalék, badar, barangol, betyár, bitó* (cölöp = hóhér és akasztófa), *bojtár, bozontos, buksi, burgonya, csalit, csapat, csokor* (virágbokréta és hurokba kötött szalag), *csupasz, doboz, érdes, évad, falánk, fejlík, folyondár, fűzér, góc* (tűzhely és központ), *gyér, hanyag, hullám, hulla* (lehulló valami és holttest), *huzat* (párnahéj és légvonat), *hüs, iker* (kettős ág és kettős gyermek), *inda, ipar* (melléknév = főnév), *kandalló, kelme, laza, meder, páholy* (szénarekesz = színházi rekesz), *pata, pete, poggyász, pongyola, ragasz, redő, renyhe, rikkancs* (csősz, pásztor = újságárús), *róna, sajnós, sejt* (ige), *silány, szegély, szikár, zamat*.

210. (4.) Idegen szavak hasonítása, magyaros hangzásúvá tétele, pl. *álagya* < elegia, *purgoma* < epigramma, *bálna* < balaena, *bankár* < banquier (+ár képző), *csilla* < scilla, *estély* < stílus, *pillér* < pilier, *rím* < rime, Reim, *gúla* < guglia; különösen gyakori a természetrajzban.¹⁾

211. (5.) Idegen szavak fordítása, különösen összetételek keletkeznek nagyszámban ily módon; pl.: *előítélet*: praepredicium, *álláspont*: Standpunkt; *árfolyam*: Preiscourant; *becsár*: praetium aestimationis; *befolyás*: Einfluss; *dacára*: trotz; *szórakozik*: sich zerstreuen; *hangverseny*: concert; *kebelbarát*: Busenfreund; *kivonat*: extractum; *kirekesztőleg, kizárólag*: exclusive; *légyott*: rendezvous, Stelldichein; *pincér*: Kellner; *ellen- és rokonszenv*: anti- és sympathia; *szárnysegéd*: Flügeladjutant; *üteg*: Batterie; *vaspálya*: Eisenbahn; — ide tartozik a nevek fordítása, pl. *Szilárd* < Constantinus, *Soma* < Cornelius, *Hajnalka* < Aurora, *Győző* < Victor.

212. (6.) Összetétel. A szóösszetétel egyik legtermékenyebb módja a nyelvújításnak. Él vele a nyelvészokás hagyományozta szabályos módon: tárgyias és jelzős előtagú összetett névszókban, tárgyias és határozós (igekötős) előtagú összetett igékben. Az igekötős összetételeket fölülte szaporítja a legkülönbözőbb árnyalatok kifejezésére. De gyarapítja szabálytalan módon is, idegen, kivált német mintára.²⁾ Ilyenek:

A) főnevek. a) az előtagban határozóragos főnév helyett

¹⁾ Vö. SZILY, Adalékok 358.

²⁾ Vö. BÚZÁS Gy.: Németes összetételek. Ny. F. 41.

ragtalan főnév; *álmójárás, bérkocsi, fogpor, rézmetszet, sétabot, zsebkönyv, vízcső, szemüveg*; az elsőK FALUDIBAN: *zsebóra, karmadár*;

b) az előtag puszta igető: *bírvágy, horderő, aszkór, fagypony, forrpont, jármű, horderő, láteső, válpont, védasszony, láthatár, mértan, raktár, ütér, röpirat, esernyő*; az elsőK BENYÁK munkáiban: *írmű, csalvezér, kötszó*;

c) az előtag elvont (csonkitott) igető: *büverő, dúvad, fekhely, menhely, rögeszme*; különösen BUGÁTÉK kedvelt összetétele;

d) az előtag főnév, -i vagy -s képzős melléknév helyett: *állampénztár, falóra, istenital, tűzjáték; borhordó, gyümölcskosár, tintaüveg, halálcsend*. MÁRTON JÓZSEF szótáraiban jelentkeznek legelőbb nagy számban;

e) az előtag főnév, igenév vagy melléknév helyett: *játékszoba, varrásasztal, ajánlatlevél, írástoll*; FOLNESICH adja az első mintákat;

B) melléknévek határozós kifejezések helyett; a) előtagjuk főnév, utótagjuk -bő, -dús, -egyenlő, -ellenes, -erős -fukar, -hű, -ittas, -képes, -kész, -köteles, -mentes, -szegény, -teljes, v. -teli stb; pl. *vízbő, szellemdús, törvényellenes, jogerős, hithű, gyönyörített, szolgálatkész, vérszegény, örömteljes*. Az első példákat erre is FOLNESICH adta;

b) utótagjuk igenév: *villámvakított, viharfüledt, örömrészketve, mennykőülve*, szintén FOLNESICH kezdőjük;

C) a) összerántása az összetételeknek az előtag, az utótag, vagy mind a kettőnek megcsonkításával (Már BARTZAFALVINÁL; BUGÁT különösen ezt nevezte *bekebelezésnek*): *csőr: cső + orr; császna: császár + korona; ébrény: ébredő + lény; higany: hig + anyag; indóház: induló + ház; könnyelmű: könnyű + elméjű; talaj: talp + alja; tanár: tanítás + árasztó; anyag: anyai + dolog (vö. materia); elnök: elől + ülnök; lég: levegő + ég; rovar: rovátkolt + barom; csipesz: csipő + eszköz; zongora: zengő + tambura*;

b) pusztán egymásmellé tett szavak egybefolyása: *delej < deléj < dél + éj; egyén: egy + én; jelmez: jel + mez*.

D) A legtermékenyebb elő- és utótagok: *kör-, köz-, kül-, külön-, lát-, mellék-, mű-, nép-, név-, nyelv-, ön-, ör-, ős-, pót-, rak-, rend-, sír-, sor-, szín-, tan-, táv-, tév-, túl-, utó-, ügy-, véd-, vég-, vegy-, vezér-, zár-*; — *-szerű, -szomj, -tár, -tan, -ügy, -vágy, -véd, -zár*.

213. 7. Képzés. Még az összetételnél is gazdagabb módja a szóalkotásnak. Eleinte szabályosan űzik a nyelvújítók, a hagyomány példái szerint, csak hogy egy-egy képzőt fölkapnak, s vele szokatlanul sok új, de helyes szót alkotnak (l. NyÚSz. Függelék, a kedveltebb

képzők). Később, BARTZAFALVITól kezdve már szabálytalanul a képzőket eredeti rendeltetésükön kívül is alkalmazzák. Majd képzőket koholnak, azaz egy-két szónak egyező végződését képzőnek gondolva és neki külön jelentést és működést tulajdonítva, vele új szavakat alkotnak. Általában véve jellemző, hogy a képzők működését határtalanul kiterjesztik. A tő fogalma is teljesen határozatlan, különösen a zsidó grammatikától örökölt három hangból álló, egytagú *gyökér*, *gyök*, *törzsök*, elmélete miatt. Gyakran lehetetlen megállapítani a szó képzésmódját. Régi és új, teljes és csonkított, egyszerű és összetett szavak mintái és hatásai sokszorososan egybeszövődnek. A szócsináló tudatában homályosan ködlik valamely szócsoporthoz, melyből „megérzi“ a gyököt, egy más csoport, melyben képzőt vél felismerni; a régiség szolgáltatja a holt, szunnyadó és bennült képzőket, melyek életre kelthetők és igazolhatják a többi képzést. Másféle szóalkotás is igazolásul szolgál sokszor; pl. a *kelme* szóból elvonják a *-ma*, *-me* koholt képzőt s alkotják vele az *érme*, *szakma*, *játszma*, szavakat, melyeket az *eszmél* igéből elvont *eszme* szó végével is igazolnak. A szócsinálók, szófaragók, szógyártók önkénye leginkább a képzésnek, minden hagyományt és szabályt mellőző módjaiban nyilvánul.

Az alábbiakban mellőzzük a legtöbb szabályos képzést, közülök csupán a legjellemzőbb kedvelteket említjük; a szabálytalanokat azonban lehetőleg bőven mutatjuk be.

A) Igéből ige: *-sz* (minta: *maraszt*, *ébreszt*): *fogyaszt*, *mulaszt*, *meneszt*, *illeszt*; — *-kezik*, *-kozik* (minta: *feledkezik*, *adakozik*): *ajánlkozik*, *szórakozik*, *építkezik*, *segédkezik*; — *-g* (minta: *füstölg*, *szivárg*) alkalmas volt hosszú szavak szép rövidítésére, *hivalkodik* = *hivalg*, *társalkodik* = *társalg*, *leselkedik* = *leselg*; az ilyenekből kikövetkeztetett *-lg* képző nagyon termékennyé vált: *hízalg*, *érezlg*, *tisztelg*, *andalg*, *uralg*, *hivalg*; — ugyanilyen szép képzőbokor volt az *-ng*: *állong*, *borong*, *rajong*, *mereng*, *dereng*, *ömleng*.

B) Névszóból ige: *-ül*, *-ül* (minta: *kerül*, *fajül*): *alakül*, *alkonyül*, *vonül*, *élénkül*, *lelkesül*, *vegyül*; — *-ít*, határtalanul kibővült: *ábrándít*, *alakít*, *egyesít*, *egyénít*; — az *-s* végű melléknevekből képzett igéket: *világos-ít*, *fás-ít*, *csendes-ít*, *ékes-ít* a szótagolás így elemezte: *világo-sít*, *csende-sít* s ebből a nyelvérzék *-sít* képzőt vont el; evvel különösen FOGARASI ÉS KUNOSS képeztek sok igét: *mozgósít*, *fiúsít*, különösen a *-szerű* utótagú melléknevekből: *népszerűsít*, *valószínűsít*; — *-mányoz*, *-ményez*: *adományoz*, *tanulmányoz*, *véleményez*, *kezdeményez*.

C) Igéből névszó: *-ékony, -ékeny* (minta: *mülékony, dülékeny*): *kártékony* (PÁZMÁNY) *jótevény* (TOLDY), *békülékeny, engedékeny, mozgékony, tanulékony*; — *-asz, -esz* (minta: *eresz, tapasz*): *torlasz, ragasz, szakasz*; — *-ály, -ély* (minta: *osztály, veszély*): *aggály, tartály, engedély, tekintély*; *elvont többől: beszély, erély, eszély, szentély*; — *-al* (minta: *fonal*): *vonal, huzal*; — *-alom, -elem* (minta: *rágalom, félelem*): *bántalom, szántalom, érzelem, védelem*; — *-(a)dalom, -(e)delem* (minta: *késedelem, nyugodalom*): *álladalom, forradalom, dörgedelem, irodalom, uradalom, társadalom, javadalom*; — *-dék* (minta: *töredék, szándék*): *álladék, csapadék, lövedék, záradék*; — *-lék* (minta: *toldalék, főzelék*): *adalék, függelék, roncsalék*; — *-cs* (minta: *kenőcs*): *dugacs, gyutacs, szivacs, tömeccs*.

D) Névszó ből névszó: *-cs* (minta: *kővecs*): *uracs* (1788), *labdacss, rudacs, szögecs*; — *-lag-, leg* (minta: *múlólag*): *tömkeleg* (? , 1760); *belsőleg, külsőleg; emberileg, barátilag; aránylag, főleg; egyidejűleg*; — *-lagos, -leges*: *fölösleges* (1760), 1870-től bőven: *állítólagos, átlagos, esetleges, színleges*; — *-ias, -iatlan* (régebben: *uriás, udvariás*): *urias, uriatlan, udvariás, udvariatlan*; — *-ies, -ietlen*: *népies, légies, emberies, nőies; emberietlen; nőietlen*; — *-iség, -iség* (minta: *udvariség*): *emberiség, nemzetiség, eredetiség*; — *-ötlen*: *egyenlőtlen* (1645), *kedvezőtlen, felelőtlen*; — *-s* határozóból (minta: *különös, magános*): *általános, azonos, ellenes, együttes, otthonos*; — *-szerű* (minta: *aprószerű*): *számszerű* (1777), *célszerű, népszerű, gépszerű*.

E) A szabálytalan képzésmódok következőleg csoportosíthatók:

a) a tőhöz más működésű képzőt tettek, mint amilyen szabályszerűen járulhat: *-ály, -ély* igei névszóképző névszótőhöz: *szivély, ünnepély*: — *-ász, -ész* valamivel való bánást jelentő névszói képzőt általánosították; a régi *vadász, halász* után *gazdász, bölcsész, festész, építész, történész, költész* (-et); — ilyenek még: *okmány, jelvény, fölület, önkívület*.

b) kikövetkeztetett (csonka) tőhöz illesztettek képzőt: *figy-el, kegy-el; alk-ot; er-ény, er-ély, hev-ély, csom-ag, pam-lag, ag-ancs, eml-ény*.

c) névmásból, névutóból, igekötőből és határozószókból képeztek új szót: *azon-os, ön-ös, ön-ző; ellen-zék, helyett-es, fölött-es, nélkül-öz; elő-ny, föl-ény, hátrá-ny, föl-zet, össze-g; bizony-lat, odá-z, alatt-as, fen-ség, magán-os, rögtön-öz, otthon-os, ismét-el*.

d) képzőnek érzett szóvéggel (koholt képzővel) alkottak szavakat: *-a, -e* (minta: *csapa, kerge*): *hulla, inga, lenge, penge, zöngé; bura*; — *-ag, -eg* (minta: *agyag, hézag, nyereg ütleg*): *adag,*

szöveg, tömeg, üteg, köteg; anyag, jelleg, összeg; — *-am, -em* (minta: *folyam*; a nyelvújítási *kellem, csillám, s a futamik-ból elvont futam*): *állam, dallam, elem, érem, hajlam, illem, szellem, szólam, tartam, ütem, üzem*; *jellem*; — *-any, -eny* (minta: *arany, fővény*): *éleny, üteny, villany*; *alany, higany, horgany, sürgöny*; — *-ány, -ény* (minta: *kötény, legény* és a *-mány, -vány*-képzős szavak): *lény, tény, vény, nyitány, sétány, csalogány*; *főlény, hátrány, idény, példány, regény, talány*; — *-ap, -ep* (minta: *ülep*): *szelep, szerep*; — *-ar, -er* (minta: *agyar, meder*): *lovar, jogar, szemer; szivar*; — *-ár, -ér* (nem szlávból vett képző, minta: *madár, bogár, füzér, tündér*): *szakadár* (1802), *bankár, csatár, csillár, titkár, hordár, tüzér, füzér*; *tanár = tan(-t) ár(-asztó)*; — *-e* (minta: *érc, góe*): *bohóc, élce, jegec*; — *-ca, -ce* (minta: *tálca*): *álca, mérce*; — *-da, -de* (minta: *kapta, palota, kaloda, csárda*): *tanoda* (1786), *uszoda, iroda, járda, zárda, nyomda, szálloda*; — *-ék* (minta: *akadék, fakadék*): *olvadék, illeték, jegyzék, járulék, származék, százalék*; — *-enc, -onc* (minta: *fürgenc, virgonc*, jelentésére utóbb a német *-ling* hatott): *ifjonc* (1787), *kedvenc, kegyenc, bérenc, tolonc*; — *-ma, -me* (minta: *elme, kelme* és a *szakmány*-ból elvont *szakma* 1787): *gyúrma* (1828), *érme, játszma, adoma*; — *-nok, -nök* (ezt sem érezték szláv képzőnek; minta a régi *udvarnok, pohárnok, tárnok*): *titoknok, tábornok* (1787), *tanácsnok, írnök*; *elnök, főnök, gondnok, mérnök, szónok*; — *-ony, -öny* (minta: *dögöny-eg*): *függöny* (1817), *előny, közlöny, mozdony, sürgöny, öltöny*; — *-or* (minta: *bátor*): *vidor* (1808), *kalandor, modor*; — *-rd* (minta: *csalárd*): *szilárd*; — *-v* (minta a nyelvújítási *elv* 1808): *érv* (1816), *terv, szerv, élv*; — *-y* volt a „lágyító betű“, melyet *-l* és *-n* végű tövekhez téve, alkottak új szavakat, miután néhány *-nyos, -nyes* végű szóból elvontak *-ny* végűeket; ezenfelül *-ány* és *-ály* végű szavak szolgáltak mintául: *általány, beszély, idény, sikoly, viszony, kétely, magány, talány, viszony*.

e) a szótagolás miatt az *-at -et* képzőhöz hozzáértették a tő végén lévő *-l, -z* hangot a *nevez-et, szó-zat, indul-at, felel-et-féle* szavakban és *-lat, -zat* képzőt következtettek ki belőle, mint a *-sít* igeképzőt; első művelőjük Kovács János (1746): *lábazat, szájazat*; így lett *domborzat, bohózat, homlokzat, közet*; *címlet, kereslet, üzlet, szigorlat, véglet, többlet*.

f) ragos szót vettek továbbképezhető tőnek: *kézbesít, szembesít, akolbulít, hátrány, száztóli, nagybani*.

214. 8. Elvonás vagy kikövetkeztetés. A gyök elmé-

letén alapú szóalkotás. Megindítója ADÁMI MIHÁLY 1763; teljes érvényben még CzF. I. 63. sk. A képzőnek vélt szóvég elhagyása után fennmaradt szórészt régi tőnek fogták fel, mely valamikor élő szó volt s föléleszthető (szendergő gyökér, régi szó); a képzőt pedig új szavak alkotására használták (l. d. pont). Így névszókból névszók az -s, -os, -es, -ös elhagyásával: *ármány, csend, dac, dolyf, düh, éd, egyen, ék, fész, figyelem, gyilok, hiány, idom, ildom, irtózat, izom, kaland, kellem, korcs, magány, pír, sáv, sérv, terep, torz, ür*; — az -ú, -ű elhagyásával: *dombor, gyönyör, iszony, könnyör, nyomor, szigor, szomj, szörny*; — *-ban, -ben* elhagyásával: *egyetem, hossz, heveny*; — *-i* elhagyása: *eldőd, néember, parány*; — igékből névszók elvonnása, vagyis igetőnek névszóvá való tétele, pl. az *-odik, -kodik* elhagyásával: *alkony, csavar, dudor, ficam, fohász, tusa, undor*; az *-ozik, -ezik* elhagyásával: *botrán(k), emlék*; — az *-ik* elhagyásával: *alkusz, áldáz, futam*; — a *-d, -ad, -ed* elhagyásával: *geny, ima, rag, sarj, senyv, szenv, szender, láz*; — a *-z, -oz* elhagyásával: *ábra, ábránd, arány, irány, futár*; — az *-eg, -ag, -og* elhagyásával: *kecs, mosoly, petty, sovár*; — az *-r, -ér, -reg* elhagyásával: *dics, isme, szende*; — a *-t* elhagyásával: *akasz, rekesz, szakasz, támasz, forrasz, óhaj, sóhaj, sikol(y), eskü*; — az *ít* elhagyásával: *fintor, gyógy, kényszer, rém, tan* (BUGÁT: éptan 1830), *telep, vegy*; — az *-l, -el, -ol, -ul, -ül* elhagyásával: *eszme, szemle, számla, írka, firka, séta, vita, vizsga, boru, derü; érdek, henger, inger; bonc, gúny, kóbor, pót, varázs; csáb, csőd, tan, üde*; — a *-lik* elhagyásával: *áram, hám, rom, csillám, fém, iram*, (VÖ. SIMONYI NyF. XI.).

215. 9. Csonkítás, hasonlít az előbbi eljáráshoz, de nem más szófaj alkotását eredményezi; hanem a nagyon is hosszú szónak megrövidítését, mely a „förtelmes hosszúságú“ szavakat „szebbé, költőibbé“ teszi: *diadal(om), riadal(om), árny(ék), szemöld(ök), köpeny(eg), perc(enet), dag(anat), csermely(e), üdv(össég), remény(ség), suhand(ár), balga(tag), cég(ér), cím(er), gyök(ér), cikk(ely), gép(ely), gyám(ol), köb(öl), gyengéd(en), erőd(e), bék(eség)*; *ivadék* csonkításából és továbbképzéséből lett az *ivar*. (E pontban nyelvújítás és népnyelv néha találkozik; *tajték*-ből az irodalom elvonta a *tajt*-ot, a népnyelvben is megvan a *tajtpipa*; *vakondok*-ból egymástól függetlenül mind a kettőben *vakond, vakond(-túrás)* lett.) Ugyanígy a csonkításhoz hasonló folyamat figyelhető meg a becéző nevek képzésében.¹⁾

¹⁾ Vö. TOLNAI, Becézőnevek és nyelvújítás: MNy. XXIII, 174.

216. 10. Az összetétel egyik tagjának önállósítása: (nap-)kelet, (nap-)nyugat, kén(-kő), (lim-)lom, gór(-tyuk), (mende-)monda, nádor(-ispán), napló(-könyv), ön(-ként), (éj-, dél-)szak, tár(-ház), újdón(-új), zene(-bona), zűr(-zavar), (sok-)szoroz.

217. 11. Rövidítés, egy vagy több hangnak a szó belsejéből való kivetése által szintén „szépítő“ eljárás: bizodalom > *bizalom*, birodalom > *biralom*, borzodalom > *borzalom*, győzelem > *győzelem*, gerjedelem > *gerjelem*, türedelem > *türelem*, uradalom > *uralom*, álladalom > *állam*, vigadalom > *vigalom*, távlat > *távlat*, átálló > *átló*, ragadály > *ragály*, kételkedik > *kétkedik*, számkiüz > *számüz*, könnyüelmű > *könnymű*, körület > *körlet*, növény > *növény*, haszontalan > *hasztalan*, nyughatatlan > *nyugtalan*, a -hatatlan, -hetetlen képző rövidítése -hatlan, -hetlen alakká pl. *vízhatlan*, *járhatlan*, *mérhellen* stb.

218. 12. Különféle szempontok. A nyelvújítók gyakran arra törekedtek, hogy az új szó hangzásban hasonlítson az idegen szóhoz, melynek helyettesítésére szolgál, pl. anekdota: *adoma*, pojáca: *bohóc*, cigar: *szivar*, gnoma: *tanoma*, doktor: *tudor* (< *tudúr*), zsandár: *csendőr*, witz: *élc*, controleur: *ellenőr*, embryo: *ébrény*, gladiator: *viador*, elementum: *elem*, wahlverwandschaft: *válrokonság*.

Sokszor egy-egy szó keletkezésében a legkülönbélebb okok érvényesültek. A rövidsége való törekvés az egyszerű szónak jobban kedvezett, mint az összetettnek, pl. a régebbi *erőmű* eltűnt a későbbi *gép* miatt. A költők és szépírók keresték a „szép“ szavakat; ilyenek *borág*, *szerény*, *csalogány*, *hölgy*, *enyhe*¹⁾; — az -ng végű igék: *borong*, *mereng*; a *butyor*, *bugyor*, *bútor* tájalakok közül az utolsó állandósul meg. Ezért szépítik is a szavakat, *kedvény*-ből *kedély*, *botránk*-ből *botrány* lesz; a csonkítás és a rövidítés is a „szépítés“-t szolgálja. Kerülik a dísztelen képzeteket keltő szavakat: *babér*, az első szótag „konyhaszaga“ miatt nem tetszik KAZINCZYNAK;²⁾ *szivar* a második szótag miatt a Honderűnek; a felújított *év* szó sokáig nem tetszik, mivel a nép nyelvén genyedséget tesz. A nyelvújítók sem bírják mindig kikerülni a rosszhangzást, kivál a -nok, -nök s a -da, -de képzős szavak sértik a fület; ezeket gúnyolja Nagy

¹⁾ GOMBOCZ Z. A magy. tört. nyelvtan vázlat. Jelentéstan. 1926. 14. §. — MOLECZ BÉLA, A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései. Szentesi realgimn. értes. 1928. — TOLNAI MNy. XV, 142; XVI, 38.

²⁾ Lev. IV, 137.

Ignác a Magyar Titkok c. regényében.¹⁾ Egy-egy szót egymástól függetlenül többször is csinálnak, pl. a *monda* szót (KALMÁR, DUGONICS, VERSEGHY ÉS KÁRMÁN; az *ivar-t* PÓLYA ‚sexus‘, JÓSIKA ‚ivoir‘ jelentéssel; az *okmány-t* PERECSENYI 1806-ban és egy ismeretlen szerző 1850 körül; a *dics* szót ADÁMI 1750-ben ‚dicsőség‘, ARANY 1885-ben ‚dicsekedés‘²⁾ MADÁCH 1859-ben ‚mennyei fény‘ jelentéssel.

Némely szónak lassan állapodik meg a jelentése, sokáig ingadozik: *engedély* (obedientia: concessio), *függöny* (pendulum, perpendiculum: Vorhang), *időz* (időt szab, halogat: időt tölt), *közöny* (publicus: neutralis), *nyomda* (typus: typographia), *osztalék* (divisio, páholy, osztási maradék, rubrica: dividenda), *szállítmány* (colonia: transport), *szerv* (fatum: organum), *társadalom* (collegium, casino, céh, egyesület: societas), *tény* (virtus: factum), *tömör* (regiment, törpe: compact). — Sokszor a szó alakja nem állapodik meg egyhamar, pl. *egyen*, *egymi*, *egyleg*, *egyed*, s *egyén*; *életmű*, *léleg*, *lényeg* és *szerv*; *szipa*, *szivola* és *szivar*. Vannak ma már ki nem deríthető keletkezésű szavak, sőt sajtóhibából származottak is, mint: *föveg*, *nemtő*: hibás olvasatból: *sirám*; a *minta* szót pedig a nyelvi rokonságon föllemkesült XVIII. századi írók ültetik át a lapp nyelvből SAJNOVICSNAK Demonstrációjából.

Ha a régi latin mondás szerint „habent sua fata libelli“ akkor még inkább mondhatjuk, hogy „a szavak sorsa viszontagságos és változatos.“

Irodalom. A folyóiratokban szerte található fejtegetéseken kívül, elvi jelentőségük: Debreczeni Grammatica 1795, IX. rész és Tóldalék; TELEKI LÁSZLÓ, Esdeklés 1806, 23 §; TELEKI JÓZSEF, Magy. nyelv. tökéll. 1821. 142; GÁTI ISTVÁN, Elmélkedés. 1821, 33—34 §; LOVÁSZ IMRE, Magy. nyelvúj. hibái, 1835, 45, 58; THEWREWK EMIL, Hely. magy. elvei, 1873, 68 IMRE SÁNDOR A magy. nyelvúj. 1873, 50, 77, 118; FOGARASI JÁNOS, Új szókról. 1875, 17, 24; TOLDY FERENC, Az új m. orthol. 1875, 7; IMRE SÁNDOR, Tanuls. 1876, 55, 87, 94; BALLAGI MÓR, Brassai és a neol. 1876, 17; VOLF GYÖRGY 1877, Nyr. VI, 534; SZILY KÁLMÁN, A term. tud. műnyelv. 1878; SIMONYI ZSIGMOND, Antibarbarus, 46; JOANNOVICZ GYÖRGY, Értsük meg. 1882, 16. SZILY KÁLMÁN, 1902. Nyr. XXXI, 571; Nyelvúj. Szótár. Függelék.

¹⁾ II, 32; III, 71; vö. Nyr. XV, 369.

²⁾ Vö. MNy. XII, 87.

Eredmények.

219. Kerekszámban száz esztendőre tehetjük a nyelvújítás főkorszakát, azt a folyamatát, melynek neológus hullámhegyeit BARTCFALVI, KAZINCZY, BUGÁT, ortológus tetőpontjait a Debreceni Grammatika, a Mondolat és SZARVAS jelzi. E száz esztendő alatt a nyelvújítás része, oka és következménye is az egész nemzeti élet átalakulásának. A nyelvek történetében páratlan jelenség, mely az irodalom és a tudomány legmagasabb, s a népnyelv legalsóbb rétegeiben, a társalgó és köznyelv egészében éreztette átalakító, módosító hatását. Szótári tekintetben nyelvünk meggöcsült, gazdagodott, gyarapodott; a XIX. század új fogalmai, új eszméi új szavakat találtak; a régi szavak sokszorosan új jelentést kaptak. Az ortológia és a neológia harcai föltárták nyelvünk sok ismeretlen bányáját, s magában a nyelvben s a nyelvből a továbbfejlesztés sok új lehetőségét. Stílus tekintetében nyelvünk megtisztult, levetette az idegen nyelvek igáját, sokkal inkább, mint bármely más nyelv. Egyben meg is szépült, hangzatossá, simulékonná vált. Kifejezéseiben, szó- és mondatfűzésben változatos, sokszínű, árnyalatokban gazdag, kész bármely tartalomhoz illeszkedni, bármely műfajhoz alkalmazkodni, „hív, kész és tetsző magyarázója annak, amit a lélek gondol és érez“, aminek KAZINCZY óhajtott és remélte. Alkalmas a legelvontabb tudomány fejtegetéseire; az érzés, gondolat és képzelet leggyengédebb és legcsapongóbb művészi előadására. Nincs sem a külső, sem a belső világnak olyan mozzanata, melynek, amennyire emberi beszéddel lehetséges, mai nyelvünk hű tolmácsa ne lehetne. Nincs a világ művelt nyelveinek olyan termése, melyet a magunk nyelvére híven le ne fordíthatnánk. S mind ez az óriás átalakulás és fejlődés a nélkül történt, hogy más nyelvvél elegyedett s eredeti jellegéből kivetkőzött volna. Nem vált be az ortológusok aggodalma, kik attól féltették nyelvünket, hogy az újítás kiforgatja valójából, idegenné, érthetlenné, zűrzavarossá teszi; nem a neológusoké sem, hogy az ortológia visszaveti az egyhangú laposság, a pórias bárdolatlanság állapotába. „Tüzes neologusok és tüzes orthologusok“ fáradtak a nyelv ügyéért. Az egyéneknek sokszor egymással ellentétesnek látszó munkáját a nemzeti lélek egysege kiegyenlítette és egybeforrasztotta.

220. Szemelvények a nyelvújítás szókészletéből. A Nyelvújítási Szótár két kötete kereken tízezer új szóról számol be; ez nyolc százaléka legnagyobb szógyűjteményünk, a Címszótár

anyagának. A nyelvújítás új szókapcsolatainak, kifejezéseinek teljes gyűjteménye még nincsen megírva. Hogy pusztán a szókészleti szaporulatról némi képet adjunk, tárgyi csoportokban felsoroljuk csak a legjellemzőbb szavak egynehányát, melyek a nyelvújítás nélkül ma nem volnának meg irodalmi és köznyelvünkben:

1. Állami és hivatalos élet: *alispán, alkotmány, állam, becikkelyez, belügy, beperel, betábláz, birtokol, birtokos, bitó, bitorol, bizottság, biztos, bűn(-tett, -jel, -társ, -ügy, -tény), díjnok, döntvény, egyezmény, ellenőr, ellenzék, elnök, előirányzat, engedély, eskü, fegyház, fivér és nővér, fogadalom, fogyasztási adó, folyamodvány, forradalom, földművelés, föllebbez, fölöttes, főnök, független, gyakornok, gyám, hagyaték, haszonbér, hatály, határozat, hazafi, helyettes, hirdetmény, hitelesít, hivatalnok, hon, igény, illeték, írnok, iroda, javadalom, jegyzék, jog, kellék, képviselő, képzettség, kezel, kinevez, kisebbség, kormányzat, költségvetés, köztársaság, leirat, méltányol, módoszat, nádor, nyugdíj, okirat, rendelet, segély, szabadelvv, szembesít, személyzet, tilkár, törvénycikk, uralom, utasít, ügyész, ügyvéd, váltság, zsarnok.*

2. Lelki élet: *ábránd, ádáz, aggály, állít, általános, ámulat, ármány, átszelleml, azonos, becsvágy, benyomás, bírál, bizalom, bölcsélet, bűvár, buzgalom, csáb, csalódik, célszerű, céltudatos, dac, dics, dölyf, dőre, düh, egyed, egyén, élc, elmélet, előny, elv, érdek, eredmény, érv, érzék, érzelem, érzet, észlel, eszme, eszmélet, eszmény, figyelem, fogalom, fölény, gúny, gyász, gyönyör, hajlam, hangulat, ihlet, ima, inger, jelleg, jellem, kedély, kegy, kellem, képzelet, képzet, komoly, következetes, közöny, lángész, lelkület, lényeg, magány, műveltség, nemtő, nézet, önző, őszinte, öilet, rendszer, részvét, rögeszme, sajtáság, siker, szabály, szellem, szemlélet, szenvedély, szerény, tan, tanár, tekintély, tény, terv, tétel, tudat, üde, üdv, vágy, vélemény.*

3. Testi élet, szemlélet: *ábra, adag, adat, alak, alap, alkat, állomány, állvány, anyag, áram, arány, átló, báj, bura, csavar, derékszög, dugattyú, egyenlet, egyensúly, élelem, emeltyű, étvágy, fagyalt, fajsúly, fok, folyadék, fölület, függőleges, függvény, gép, golyó, gömb, görbület, gúla, gümő, gyógy-, gyök, haladvány, halmoz, hányados, hasáb, hatvány, henger, hőmérő, hulla, ideg, idom, inga, ivar, izom, járvány, kén, képlet, kitevő, kórház, köb, körülmény, kör, kúp, látvány, láz, lég, lemez, lény, méret, mérleg, mérnök, mértan, mozzanat, mütét, oldat, parány, perc, pete, ragály, részlet, rezgés,*

sav, semleges, számjegy, szelep, szerv, tárgy, tér, tömeg, ür, vegytan, vihar, villany, visszhang, vonal.

4. Művészet: billentyű, dallam, dalnok, egyhangú, futam, gordonka, hangnem, hangol, hangverseny, hangzat, karnagy, nyirettyű, nyitány, összhang, szólam, ütem, zene, zongora; — díszlet, fölvonás, függöny, jelenet, karzat, páholy, szerep, színész, taglejtés, vígjáték; — ecsetel, fénykép, festmény, festői, képtár, keret, könyomat, mellkép, metszet, minta, művészet, nyomat, rajz, színezet, szobor, szobrász, távlat, vázlat.

5. Irodalom, nyelv: adoma, beszély, betürend, bohóc, bohózat, bűvár, csattanós, cselekvény, cikk, címlap, dagály, dal, előfizet, folyóirat, füzet, irodalom, költemény, költészet, költő, könyvészet, könyvtár, kötet, lap, monda, napló, nyomda, pályadíj, példány, regény, rím, szemle, szónok, szöveg, tárca, történelem, újság, vezércikk; — alany, állítmány, bővítmény, főnév, hangsúly, helyesírás, irat, ív, magán- és mássalhangzó, melléknév, mindenki, mondat, névelő, nyelv-járás, -művelés, -őr, -tan, rag, rendhagyó, szó-kötés, -rend, -tag, -tár, táj-szó, zönge.

6. Kereskedelem: alkusz, állomás, általány, árfolyam, áthozat, bankár, bankjegy, becsár, bérkocsi, bérlet, bizomány, biztosít, bőrönd, csempészet, csomag, csőd, cég, cikk, cím, cukrász, díj, egyenleg, engedmény, érték, esedékes, forgalom, fődözet, gyár, hátralék, hiány, hitel, ipar, járadék, jelzalog, kamat, kelme, kereskedelem, kereslet, készlet, kockázat, könyvel, kötvény, különbözet, leltár, leszámítol, letét, nyeresemény, nyugta, osztalék, óvadék, összeg, pénztár, raktár, részvény, sorsjegy, szabadalom, számla, szövetkezet, tartalék, telep, termény, többlet, tőke, tönk, törleszt, tőzsde, utalvány, ügynök, üzlet, vagyon, vállalat, váltó, vasút, zárlat.

7. Katonaság: alantas, csapat, csatár, csatatér, csendőr, diadal, egyenruha, ellenfél, ezred, fegyelem, fegyverszünet, főhadnagy, gyakorlat, gyalogság, győzelem, had-, hadastyán, hadjárat, harcias, hátrál, helyőrség, hidász, honvéd, hős, irány, jelentkezik, jelszó, kard-bojt, karhatalom, küzdelem, laktanya, levente, lovasság, lövész, menetel, mozgósít, ostromállapot, osztag, őrs, őrség, parancs, párbaj, penge, rendjel, rendőr, rokkant, szerel, tábornok, terep, térkép, testőr, tiszteleg, tiszti kar, táboroz, torlasz, törzs, tusa, tüzer, újone, utász, üteg, vérmező, vezényel, vezérkar, zsandár.

8. Mindennapi élet, társaság: bók, botrány, család, csárdás, delnő, divat, egyesület, egylet, estély, feszélyez, fodrász, fogat,

föveg, gondoz, hölgy, járda, játszma, jótékony, kacér, kaland, kelengye, kényelem, kortárs, közélet, lakoma, légyott, lelkész, létezik, mellény, mez, modor, nagysád, nemzedék, ószeres, öltöny, ön, pincér, poggysz, pongyola, pontos, szalag, találka, társadalom, társalog, testület, udvarias, uracs, úrhölgy, úriás, vigadó, vigalom, viganó.

9. Építkezés (vö. 3. alatt): csillár, doboz, dombor, emelet, emlék, homlokzat, kövezet, középület, lábazat, lak, lépcsőzet máglya, oszlopszat, pamlag, pillér, rom, roncs, szentély, talaj, terem, tömkeleg.

10. Természet: agancs, agy, alkony, állat-kert, -sereglet, -világ, arc, árny, ásvány, bálna, boncol, ború, csalit, csalogány, csáp, cseppkö, csermely, csontváz, csökevény, cickány, delej, délkör, délszaki, derű, dugvány, ég-alj, -gömb, -hajlat, -öv, -táj, egyenlítő, együttható, elem, emberiség, erjed, év, fény, föld-gömb, -rajz, fűvész, gáz, halánték, hámor, hullám, lomb, naptár, nefelejts, növény, ormány, repkény, rovar, sarj, sejt, sivatag, szírom.

11. Nevek: Aranka, Benő, Bódog, Döme, Ede, Ernő, Etelka, Frigyes, Gyöző, Hajnalka, Manó, Rezső, Szende, Szilárd, Vidor; — Lipcse; — angol, bajor, dán, francia, orosz, porosz, svéd.

Hogyan beszélénk és íránk ma, ha mindezeket törölnünk kellene szótárunkból?

TOLNAI VILMOS.

Finnugor népnevek.

(Adalékok nyelvrokonaink történetéhez.)

(Első közlemény.)

A népnevek eredetének kérdése nemcsak a jobbára érzelmi szempontok után igazodó laikus nagyközönség érdeklődését izgatja, hanem a tárgyilagos vagy legalább is tárgyilagosságra törekvő tudományos vizsgálatoknak is gyakori témájuk. Ez a vonzóerő nem szorul különösebb megvilágításra: nyilvánvaló, hogy egy-egy népnév etimológiai származtatása nem szokott megmaradni az átlagos szófejtések nyelvészeti — esetleg művelődéstörténeti — jelentőségének többé-kevésbé szűk körén belül, hanem a kapcsolatos etnológiai, történeti problémák egész raját rebbenti föl. A *germán* vagy *orosz* névvel foglalkozó irodalom több évtizedes élénk hullámozása csak részben magyarázható az illető szavak hangtani és jelentésbeli, egyszóval szorosabb értelenben vett nyelvi nehézségeivel; a megállapodottság hiányának az a főoka, hogy az ajánlott etimonok további értelmezése hol itt, hol ott összeütközésbe kerül a germán-ság, illetőleg az orosz-szlávok őstörténetére, néptani kialakulására, politikai megszerveződésére vonatkozó egyéb adatokkal, ismeretekkel, következtetésekkel avagy elméletekkel.

Finnugor területen a tárgy kényes természetéből folyó általános nehézségeken fölül többnyire még speciális bökkenők is vannak, amelyek rendszerint finnugor őstörténeti ismereteink hézagosságának és egyoldalúságának könnyen érthető következményei. Nyelvrokonainknak, kivált a keletoroszországiaknak régi viszontagságaira majdnem kizárólag csak a nyelvtudomány megállapításai vetnek valamelyes világot, míg a történeti följegyzések aránylag késői korból valók s jó ideig nagyon szűkszavúak, pontatlanok, kétértelműek, sőt egymásnak ellent is mondók. Az is fölöttebb megnehezíti a tájékozódást, hogy számos finnugor népnek idegennel való történetelőtti érintkezéseiről csak homályos sejtelmek vannak, nem is szólva azokról a mélyreható vérkeveredésekről, valószínű nyelvcserékről, amelyeknek egyedüli elmosódott emléke, úgy látszik, a finnugorság faji heterogenitásában, antropológiai differenciáltságában ütközik ki. Már pedig a tapasztalatok szerint éppen az efféle események szoktak a népnév-adás oka, forrása,

alkalma vagy kidomborító háttere lenni. Sajnos, a finnugor népnevek kutatója szinte egy tapodtat sem mozdulhat föltevések nélkül, amiért viszont lépten-nyomon ki van téve annak a veszedelemnek, hogy még annyira tetszetősnek látszó föltevésai is a szabadjára engedett képzelődés délibábjainak bizonyulhatnak.

I.

Jugria.

Régi orosz kútfőkben (évkönyvekben, okiratokban, leírásokban), késői középkori arab geografusok műveiben, valamint a XV—XVI. századi nyugateurópai történeti és földrajzi irodalomban elég sűrűn szerepel egy nép- ill. területnév, az *Ugra*, *Jugra*, *Jura*, *Jugria*, *Jugoria*, *Juharia*. A források eleinte sejtető határozatlansággal, később egészen világosan az Urál-hegység vidékét, a drága prémek e mesés hazáját, hozzávetőlegesen a vogulok-osztjások lakóhelyét és magukat e népeket vagy e népek egy részét jelölik a névvel. Ilyen értelemben vall egy döntő fontosságúnak ítélt zürjén szó is, amely WIEDEMANN szerint *jögra*, *jogra*, *jugra* alakban él s egyformán jelent osztjákat is, vogult is. A középkor és az újkor fordulóján széleskörű érdeklődés és meglepő etimológiai, történeti kombinációk központjába kerül az addig közömbös szó, egy az akkori világ háta mögött fekvő vidék hírből is alig ismert, műveletlen kis népének neve: hirtelen szárnyra kél és Európa-szerte elterjed az a nézet, hogy a messzi Jugria a magyarok őshazája, s Jugria lakói, a vogulok-osztjások, a délnyugatra költözött magyarság visszamaradt testvérei.

A tudományt, elsősorban a filológiai eszközökkel dolgozó őstörténeti kutatásokat gyakran foglalkoztatta az állítólag 'vogul-osztják' jelentésű *Jugria* eredete, kivált pedig a tetszetős *Jugria* = *Hungaria* azonosítás mögött rejtőző fogaskérdések csábító szövevénye: mi volt a fölfedezés erejével ható azonosítás alapja? valamilyen élő oroszországi szájhagyomány vagy tán csak az *Ugra*, *Jugria* és az *ungri*, *Hungaria* hangalaki hasonlósága? — mi az összecsendő két nép- ill. országnév eredete, története? — ha a két név azonos eredetűnek bizonyulna, kik, hol, mikor, miért alkalmazhatták a vogulokra-osztjásokra és a magyarokra?

Az újabb nyelvészeti terminológia a vogult-osztjákat-magyart *ugor* néven foglalja össze, nyelvcsaládunkat pedig a két szélső ág-

ról *finnugornak* szokás hívni. Az *ugor* szónak ilyen összefoglaló értelemben való használata szintén azon a föltevésen alapszik, hogy a 'vogul-osztják' jelentésű régi *Ugra*, *Jugria* egy töről sarjadt az *ungri*, *Hungaria* névvel.

Mindezek szerint a *Jugria* megfejtése nemcsak egy rokon nép vagy népcsoport nevének eredetét magyarázza meg, hanem az érintett nagyjelentőségű kérdések eldönthetésének is *conditio sine qua non*-ja.

Korábbi magyarázatok *Jugria* nevééről.

A *Jugria*-kérdés eddigi irodalmát a gazdagság mellett a föltűnő egyoldalúság jellemzi: a magyarázatok szinte kivétel nélkül vagy csak a név etimológiai megfejtésével bibelődnek, figyelmen kívül hagyva a történeti, földrajzi vonatkozások vizsgálatától várható becses tanulságokat, vagy csak a történeti-etnológiai illetőleg földrajzi szálakat szakítják ki és próbálják kizárólag azok szűkszavú vallomásából kiindulva a kérdés egész komplexumát kibogozni. Az irodalomnak ez a sajátságos kettékülönülése teszi indokolttá, sőt egyenesen elkerülhetlenné, hogy áttekintésünkben külön vegyük a tisztán vagy túlnyomóan filológiai természetű (tárgyú, módszerű) magyarázatokat és a kérdés földrajzi ill. etnológiai részének szentelt kutatások eredményeit.

Tudomásom szerint a lengyel NICOLAUS DE ROSENBERG tett először kísérletet arra, hogy a *Jugra* név eredetére szigorúbb értelemben véve világosságot derítsen. „*Explanatio compendiosa de situ moribus et diversitate Scythicarum gentium*“ című művében, amelyet I. Miksa császár óhajára állított össze, s amely az Észak-Oroszország népeire vonatkozó egykorú hagyományos anyagot számos, minden bizonnyal szemtanuktól hallott új elemekkel frissítette föl, ezt írja: „*Sunt praeter eos alii magis Aquilonares, ex quorum genere Hunni (qui nunc Hungari) prodierunt, dicti Vgri siue Vgrici, ab Vgra flumine: ferox hominum ac barbarum genus; crudis omnis generis animalium carnibus, simulque piscibus vescentes: ferarum venationi variarum intenti, sed maxime pelles nobiles ferentium, unde quaestum suum omnem consequuntur; Hi idolatrae sunt, ab omni ferme humanitate alieni, et lingua et moribus a caeteris discrepantes*“ (id. GOMBÓCZ: NyK. XLVI, 186).¹⁾

¹⁾ Kár, hogy ROSENBERG jelentése majdnem három századon át kéziratban maradt, s csak 1773-ban tette közzé KOLLÁR FERENC „*Hungaria et Atila*“ c. műve függelékeként.

Elegendő támaszték híján nem tudom eldönteni, tudatos etimologizálással állunk-e itt szemben, avagy a helyszínéről nyugatra jutott népi hagyomány első följegyzésével van-e dolgunk. Azt is bajos volna megállapítani akarni, hogy ROSENBERG az idézett szavak leírásakor milyen folyóra gondolt, ha ugyan egyáltalán konkrétumra gondolt. Gyanakodhatnánk a Pecsora egyik kicsi, a későbbi szakirodalomban annyit emlegetett mellékvizére, a *Jugrára* (zürjén néven *Jegra laga*, vogul elnevezés szerint *Uls-män-jä*), de inkább föltehető, hogy ROSENBERG az Európai-Oroszország belsejéből ismert hasonló nevű folyók egyikére vagy másikára értette megjegyzését, mint jóval később A. F. RITTICH¹⁾ is.

Nem lehet céлом, hogy a ROSENBERGGel meginduló névmagyarázatok tarka-barka sorozatának minden egyes szemét aprólékosan ismertessem, mert az időnként ismétlődő vagy szerzőként néha csupán stíláriis tekintetben variálódó elméletek számonvétele szinte csak fölösleges terhet jelentene minden komoly ellenszolgáltatás nélkül. Az áttekintés összeállításában inkább az volt a céloom, hogy egyfelől példát mutassak be a különféle magyarázat-irányok mindegyikére, másfelől nyilvántartsam azokat a szempontokat, észrevételeket, részlet-megállapításokat, eredmény-elemeket, amelyeknek tudományos értékük van, s amelyeket — megítélésem szerint — minden bizonnal el kell fogadnia vagy meg kell cáfolnia annak, aki ma az egész probléma megoldására vállalkozik.

A megfajtési kísérletek jókora része egy kalap alá foglalható azon az alapon, hogy Jugriát, a földet és a népet, valamilyen oroszországi folyó nevével hozza kapcsolatba s így ROSENBERG nyomában halad a nélkül persze, hogy a hatástalanságra kárhuztatott e ódról a legcsekélyebb sejtelme is lehetett volna.

A magyarázóknak ebben a zárt csoportjában különleges hely illeti meg SCHÖNSTRÖM PÉTER svéd alezredest, aki oroszországi hadifogsága élményeiről, vizsgálódásairól, értesüléseiről beszámoló könyvében²⁾

„Угра, слово финское и до нынѣ въ пограничной землѣ финновъ, мэри, кореловъ и эрвы, въ калужской губерніи, сохранилось названіе *рѣки Угры*. Такъ назывались и называются нынѣ, *вогулы и остяки, югра* или *у горцы—угры*“ (Kazan I, 26). — A *Kniga Boljsemu Cserteszsu* szerint „az Okába ömlik az *Ugra (Угра)*; az *Ugra* torkolatánál az *Oka* mell ett áll a Szpaszkoj-monostor“ (117); a Seksznának is van egy *Uchra (Ухра)* nevű mellékfolyója (BARSOV² 62) s a rjazani kormányzóságban is ismeretes egy *Uchorka (Ухорка)* folyó (P. SZMIRNOV, *Волзький шлях* 143).

²⁾ SCHÖNSTRÖM könyvének „Biographiskt Lexicon“ szerint ez a címe:

így nyilatkozik: „Sonst wohnt auch ein volk östlich vom flusse Kama und Perm, welches die Russen *Wogulitzen* nennen. Diese haben, so wie mir einige von ihnen erzählt, vormals an den flüssen Dwina und *Jug* gewohnt, und sind zu der zeit *jugorski* genannt worden, ohne zweifel nach dem flusse *Jug*, der in die Dwina fällt, den allen flüssen jenseits wird das wort *ora* hinzugefügt, wie *Jugora*, *Petzora*, *Obdora* (welches der Ob-fluss ist oder das herumliegende land), so wie mehreren andern, die sich auf *ora* endigen. Auch reden diese Wogulitzen eine sprache, die ein dialekt des Finnischen ist“.

SCHÖNSTRÖM etimologizálása rendkívül kezdetleges, de annál nagyobb jelentőségű az az értesülése, hogy százahagyományuk szerint a vogulok hajdan sokkal nyugatabbra laktak. Ebből mindegyelőtt az a nevezetes következtetés volna levonható, hogy Jugria, ha a név eredetileg is csakugyan a vogulokat (és osztjákokat) jelölte, az Urál-hegység európai oldalán volt. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány, valamint az őstörténeti, régészeti és településtörténeti kutatások eredményei, úgyszintén az obi-ugorok történeti viszontagságaival foglalkozó szakirodalom megállapításai igazat adnak SCHÖNSTRÖMNEK abban, hogy a vogulok-osztjákok aránylag későn vándoroltak át Európai-Oroszország keleti feléről Szibéria nyugati részébe. Mindenesetre nem ok nélkül tanították tehát annyian, hogy a régiek *Jugriája* az Urál-hegységtől nyugatra keresendő, a nélkül, hogy a *Jugra*, *jugricsi* ország- ill. népnevet a *Jug* származékának hirdették volna, mert hiszen kiderült, hogy a *Jug* folyó vidékének lakói *Juzsane* (*Южане*) néven szerepeltek.

A Jugriára vonatkozó anyag idő közben egy olyan eleven adattal is bővül, amely legalább egy ponton közös mederbe kényszeríti a név s a vele összefüggő kérdések megfejtésére irányuló kombinációkat. Észreveszik és számontartják, hogy a zürjének vogul-osztják szomszédait *jegra*, többesben *jegraias* névvel illetik, amely nyilván azonos a régi *Jugra* elnevezéssel. „Auch werden ihre nachbarn, die Uralischen Ostiaken, noch heutigen tages

„En kort anledning till Svensha (sic!) Historiens förbättrande“; 1741-ben elkészült, azonban csak 1816-ban jelent meg nyomtatásban. — Sajnos, a ritka könyvhöz nem sikerült hozzájutnom; a szempontunkból fontos részletet SJÖGREN német fordításában a *Sawolotschje*-ből (526. l.) idézem.

von den Sürjänen *Jögrajass* genannt, worin, wenn man die sürjänische plural-endung *-jass* abzieht, das alte *Jugra* der russischen chroniken sich noch jetzt deutlich wiederfindet“ — mondja pl. SJÖGREN (Sawolotschje 526) és ír hasonló szellemben REGULYNK is a M. T. Akadémiához 1842 tavaszán küldött jelentésében (l. PÁPAY J., OsztyNGy. XIV. 1.)

Ennek a zürjén elnevezésnek és a folyónevekkel kísérletező korábbi gondolatmenetnek összekapcsolásán épült föl HOFMANN¹⁾ magyarázata, amelynek egykoriban nálunk is akadtak igen tekintélyes szószólói. HOFMANN mint az Orosz Földrajzi Társaságtól szervezett tudományos expedíció (1847—1850) vezetője járt az Urálban s bennszülött evezősöktől, valamint a vogul tolmáctól kapott híradások terelték figyelmét a szaktudományától és munkatervétől jócskán távoleső filológiai kérdésekre. — A Pecsora-vidéket a szi-bériai Északi-Szoszva vízrendszerével összekötő út majdnem egész hosszában vízi vonal. A Pecsorán fölfelé haladva először az *Ilics* nevű mellékfolyó adja az irányt, majd a *Jögra-Ljaga*-ba jut az ember; ennek forrásától kb. 10 versztnyi szárazföldön keresztülhaladva ill. a ladikokat átvonszolva újból vízre lehet szállni: a *Tait-män-jä*-ra, ahonnét az Északi-Szoszva folytában az Obhoz vezet az út. — HOFMANNnak az ütött szeget a fejébe, hogy embe-reinek vallomása szerint a helyi lakosság az Ilics folyót vogulul *Ols* (*Uls*), az útvonalba eső ágát pedig vogulul *Ols-Man-Ja* (*Uls-män-jä*), zürjénül *Joegra Laega* (*Jegra laga*)²⁾, oroszul *Jugra* névvel jelölik, míg magát az egész átkelő vonalat jugriai átjárónak (юргинский переходъ) nevezik. Ezt a fontos átkelőt használják a zürjének, amikor a Szoszva vidékén van dolguk, és a vogulok, amikor az Urál európai oldalára, a Pecsora tájára akarnak jutni. Ebből következik, hogy „diese der Joegra von jeher zukommen-den vorzüge gaben ihr in den augen der Petschorer gewiss eine besondere wichtigkeit, und sie nannten das volk, das an ihren ufern lebte und handelte, nach dem flusse: *Joegra*, wie sie selbst nach ihrem flusse: *Petschora* genannt wurden, und noch heute werden die Ostiaken von den Syränen: *Joegragass* (sic!) genannt“ (Nördl. Ural II. 48). „Haben schon die

¹⁾ Dr. ERNST HOFMANN, obrist im corps der bergingenieure und professor an der universität zu St. Petersburg.

²⁾ HOFMANN munkatársa, KOWALSKY *Jegra-Ljaga*-nak írja (Nördl. Ural, bevez. XVI. 1.), SZMIRNOV pedig *Иорга ляга* alakban idézi (Permjaki 81).

alten Nowgoroder dass syränische *Joegra* in *Jugra* verwandelt, wie ihre nachkommen den namen des flusses noch jetzt aussprechen, oder ist bei den Syränen im laufe der zeiten *Joegra* aus *Jugra* geworden, darüber habe ich, der finnischen sprache wenig kundig, kein urtheil“ (uo.). Sőt tovább elmélkedve így folytatja HOFMANN: „Waren nun die Laepinschen Ostiaken, die jetzigen *Joegrass*, die *Jugrier*, so wurden wahrscheinlich zuerst ihre wohnplätze diessseit des Urals nach dem fluss, an welchem sie mit den Petschorern hauptsächlich verkehrten, *Jugra* genannt. Als sie Cisuralien verliessen, jedoch alljährlich zum handel, zur jagd und weide über den Jugrischen übergang Europa besuchten, da übertrug sich der name auch nach Transuralien, und später auch auf die gleichnamigen Obdorskischen Ostiaken, und ging mit diesen bis an's Eismeer“ (uo. 50).

Eleinte HUNFALVY is elfogadta ezt a magyarázatot, sőt a vogulok *vogul* ill. *maňši* nevének fejtegetésében biztos kiindulópontnak, analogonnak vette (Vog. föld és nép 76—78).¹⁾

HOFMANNÉK tetszetős érvelését MUNKÁCSI egészen elhibázottnak minősítette, mert állítása szerint a *Jegra laga* és a *Jugrinszkij perechod* nem a régi *Jugrától* ill. lakóiról kapta nevét, hanem egy közelfekvő fontos helységről, amelyet a helybeli vogulok *Jäni' paul* (Nagyfalu), a középzovai vogulok *Juxér-poel*, a lozvai oroszok *Jugra*, az obi oroszok pedig *Iskar* (zürjén eredetű elnevezés: *iz 'kó' + kar 'vár, város'*) névvel jelölnek (Ethn. VI, 359—360, VogNGy. IV, 436). MUNKÁCSI ellenvetésére majd saját nézetem kifejtése során térek ki.

Voltaképpen az eddig bemutatott magyarázók csoportjába sorolandó KUUN GÉZA gróf is, amikor a zürjén *Jegrát* és a vele azonosnak tekintett *Jugrát* a 'folyó' jelentésű fS. *joki*, zürj. *ju* stb. szavakkal egyezteteti; ellenben már új hangot üt meg, amikor ezektől az alakoktól egészen különválasztandónak állítja a magyart jelölő *ugor* szót s ebből logikusan azt a gyakorlati tanulságot vonja le, hogy ha nyelvcsaládunkat idegen mintára a két szélső csoport nevével akarjuk jelölni, a szokásos *finnugor* elnevezés helyébe a *finn-*

¹⁾ Az északi osztyjakok nyelvéről szóló munka történeti tájékoztatásnak szánt bevezetésében már más nézetet vall HUNFALVY: *Ugria, Jugria* a vogulok és osztyjakok hazája; a szó az *onogurok, saragurok, kutrigurok, utrigurok* nevében előforduló *ogur, ugor* mása s a zürjének közvetítésével jutott el a novgorodi oroszokhoz (NyK. XI, 1—2).

jögra vagy *finn-jugor*¹⁾ iktatandó (Száz. XXIX, 749—750). A *joki* > *Jeg-ra* származtatás hibás voltára már MUNKÁCSI rámutatott (Ethn. VI, 353), hangsúlyozván, hogy semmi jogunk sincs a *Jegrá*-nak 'folyó' jelentést tulajdonítanunk, mivel a *Jegra-laga* összetételben az utótag — *laga* (WIED.) 'vertiefung, höhlung' — adja a 'folyó' értelmet, a *Jegra* pedig jelző, akárcsak az *ičet-laga* — *ičšet* 'kicsiny' — és az *ičid-laga* — *ičžid* 'nagy' — nevekben (vö. SZMIRNOV, Permjaki 81).

Itt kell végül említünk az orosz ANUCSINT, aki nem éri be a megszokott *Jugra* = *Jegra* azonosítás ismétlésével, hanem a név eredetére is próbál magyarázatot adni: „Der name *jugra* würde von dem syrj. worte *jögrajas* (-*jas* = pluralendung) kommen, das die syrjänen von ihren nachbarn, den ostjaken und wogulen, gebrauchen und das 'roh, barbar' bedeutet“.²⁾ Nem tudom, miféle 'roh, barbar' jelentésű zürjén(?) szóval operálhat ANUCSIN, mert én még csak megközelítőleg számbavehető adatot sem találok.

Időnként történtek olyan kísérletek, amelyek a *Jugria* nevet egyik vagy másik finnugor nyelvből vagy az oroszból vagy a török nyelvekből igyekeztek megfejteni. Ebben az irányban tudtommal WITSEN a kezdeményező. Amikor megismétli a magyaroknak Jugriából származtatóról elterjedt régi hagyományt, nagyon eredeti véleményt kockáztat meg a *Jugria* szó eredetéről: „Hoog in de Rivier Irtis leggen verſcheide Eilanden. *Jugorie*, of *Jurgetſi*, is een Landſchap, gelegen by de Vliet Witſogda; die een Arm van de Dwina is, op twee en zeltig en een halve graed. Op 't Tarters is *Jurgets*, of *Jurga*, zoo als haer Stad wierd genaemt, een Paerd gezegt, zoo dat het ſchynt dit Landſchap van de veelheit der Paerden zijn naem voerd. Het word anders mede wel *Jugorensky*, *Jugorſchſi*, of *Jurgenski* geheten“ (Noord en Oost Tartarye³ 776). — E szerint gazdag lóállományáról nevezték volna el Jugriát a „tatárok!“ WITSEN nyelvhasználatában azonban nagyon tág a tatár szó jelentésköre, úgyhogy csak találgatással lehet reményünk gondolata közelébe férkőznünk.

Valószínűleg a törökségi *arqun* 'füllen von einem wilden hengst

¹⁾ Esetleg *finn-vogul* vagy *finn-uráli*.

²⁾ А Землеѣдѣніе с. folyóiratban IV, 35—46 megjelent Городъ Мангазея и Мунгазейская земля с. cikkében; a cikkhez nem tudván hozzájutni, a FUF. VIII, Anz. 39—40. l. közölt ismertetésből idézem.

und einer zahmen stute, das für besonders schnell gilt' (KAŠYARI-BROCKELMANN), kazR. *aryamak* 'arabisches vollblutpferd turkmenischer zucht; überh. jedes gute pferd'; csag. *erymak* 'ausdauerndes, starkes pferd'; csuv. *urxamax* 'tüzes, szelíditetlen ló' (PAAS.), ill. *jortmag* 'traben', *jurt-* 'ügetni, baktatni, ügetve futni' stb. csenghetett a tudós hollandus fülében, mert sem a szamojédra nem célozhatott, sem a finnugorságon belül nem hallhatott 'ló' jelentésben olyan szóalakot, amely az etimológiai ötletet kipattanhatta volna. Egyébként WITSEN művelődéstörténeti tekintetben is nyilván hibás nyomon járt, nyelvi szempontból pedig, ha csakugyan az említett törökségi alakokkal való egyeztetés gondolata villant meg agyában, tüzetesebb cáfolatra sem szoruló egybevetéssel próbált szerencsét; nem is akadt követője.

Annál többet ismételtették, támadták és védték STRAHLENBERG névszarmaztatását, mely a Nord- und ostl. theil 32. l. jegyzetében szerénykedik: „*Oigurr* aber bemercket nicht den Slavonischen Nahmen *Ugoria*, welches unter, neben oder um die Gebürge heisset“, vagyis az *Ugra*, *Jugra* orosz elnevezés lenne, mely az *u* '-nál, -nél, mellett' praepositio és a *gora* 'hegy' összeolvadásából keletkezett. Ha az Urál-hegységnek — mert nyilván a körül forog a szó — arra az óriási jelentőségére gondolunk, amely a novgorodiak és a vogulok-osztjások első érintkezéseiről szóló orosz híradások meseszerű leírásaiban áll előttünk, tán nem volna okunk eleve idegenkedni a föltevéstől. Sajnos azonban, a nyelvi nehézségek itt is kizárják az ebben az irányban való további tapogatózások sikerének minden lehetőségét. STRAHLENBERGÉK a kétségtelenül késői másodlagos *Ugoria* változatot veszik a névvariansok kiindulási formájának, de még így is maradnak megsemmisítő érvek a népetimológia-izű származtatás ellen. Már FISCHER észrevette a súlyos bökkenőket: „STRAHLENBERG macht einen unterschied unter *Oigur* und *Ugoria*, welches letztere er verdolmetschet, neben, oder, bei dem Gebürge. Andere, unter welchen auch einige Russen, halten zwar *Jugria* und *Ugorskaja Semlia* nur für ein land, bleiben aber bei der Strahlenbergischen wortableitung. Mich dünkt aber, dass sie in diesem stük wider die grammatikalische regeln ihrer eigenen sprache anstossen. Käme das wort *Ugorskaja* von *gora* (*berg*) her, so müsste der accent nicht auf der ersten silbe *U*, sondern auf der zweiten *gor* stehen: da aber das wort mit dem accent auf der ersten silbe *U* ausgesprochen wird, so

geben sie durch ihre eigene aussprache zu verstehen, dass es nicht von *gora* abstammt. Ferner ist bei dem wort *Ugorskaja*, in der silbe *gor* der buchstab *o* kein radical- oder solcher buchstab, der zum stamm des worts gehöret, sondern er dienet nur zur bekwe-mern aussprache; eben als wie, wenn man von den namen *Tschuktschi* und *Wytschegda* adjectiva formiren will, man nicht *Tschuktski* oder *Witschegdski*, welches schwer auszusprechen wäre, sondern *Tschukotski* und *Wytschegodski* zu sagen pfeiget. Also ist der wahre name dieser völker *Jugri*, und sie haben *Jugri* geheissen viele jahre eher, als die Russen sie haben kennen lernen“. (Sib. geschichte 124—125. l., 58. jegyz.). — Hasonló megmondások alapján veti el a Strahlenberg-féle magyarázatot SCHLÖZER is (Allg. nord. geschichte 420).

Nagyon kételkedve, de ugyancsak orosz eredetre gondol ZEUSS is: „Die bedeutung des wortes [*ungri*, *ugri*] als volksname ist schwer anzugeben. Russ. ist *ugor*, *ugr*,¹⁾ der aal, dann die hitz-blatter, welches wort im polnischen dieselbe umgestaltung zeigt, wie der eigennamen, sing. *węgorz*, plur. *węgry*. Auch kommt vor als flussname *Ugra* (nebenfluss der Oka), als landschaftsname *Ugra*, *Jugra* Nest. (*Jugrien* am Eismeer), östlich von Archangel), deren bewohner *Jugriczi* in der russ. Chronik, *Ugri*, *Ugari* bei SABINUS“ (Die deutschen u. d. nachbarst. 746. l. jegyz.). — Ez az alkalmi ötlet hangtani tekintetben tán még inkább helyt állna, mint STRAHLENBERG etimonja, azt azonban még elképzelni is bajos, hogy egy ‚Muraena anguilla‘ ill. ‚hőpörsenés, genytüsző, faggyúmirigy, kelés, tályog‘ jelentésű közszó ország- vagy népnév forrásául szolgáljon, amikor a legcsekélyebb gyanúnk sem lehet arra, hogy tréfás elnevezéssel vagy gúnynévvel van dolgunk.

A *Jugria* szó etimológiájának és a szóhoz fűződő őstörténeti probléma-csomónak bogozgatása közben egy időben az *ujgur* név is fölszínre vetődött, s már-már úgy látszott, hogy a tudomány az igazi, a célhoz vezető fonál birtokába jutott. JOHANN EBERHARD FISCHERT, az urál-altaji tudományok egyik tekintélyes úttörőjét lehet az irány legjellegzetesebb képviselőjének tekinteni, akinek Sibiri-sche Geschichtéjéből így rekonstruálhatjuk az *ujgur* szóból kiinduló egész gondolatmenetet:

1. Az ujugurok hazájukat elhagyva egyre nyu-

¹⁾ Pontosabban *угорь*, *угрь*; vö. egyébként MIKLOSICH, EtWb. s. v. *ongrü* 2.

gatabbra vándoroltak; egy részük a szamojédek szomszédságában telepedett le és „das land, welches sie eingenommen, nach ihrem alten namen *Jugria* genannt haben“ (Sib. gesch. 161). *Jugria* lakói, a jugorok tehát az ujugorok nyugatra szakadt ágának leszármazói: „*Uiguren* oder *Jugri*“ (uo. 122).

2. A *jugri* nép — orosz szájon *ugri*, éppúgy, mint *Juliana* > *Uliana* — a IX. sz.-ban Kiev felé elvonulva meghódította a Kárpátoktól övezett országot; „von derselben zeit an sei das land *Ungarn* genannt worden. Wir nehmen also an, dass die alte *Jugri* der heutigen *Ungarn* stammväter sind“ (uo. 126).

3. A vogulok ősei azonosak a jugorokkal (uo. 127), mégpedig nemcsak etnikumukban, nyelvükben, hanem még talán nevükben is: „nescio an recte sentiam, si dicam, *Jugros*, *Ugros* seu *Uguros*, unam eandemque gentem cum *Vogulis*, non re solum, sed ipso quoque nomine esse. Quantula est enim ea differentia nominum *Ugur* & *Vogul*? nam duarum liquidarum *r* & *l* quam facile altera in alterius sonum transeat, quis nesciat? Jam quod supra observavi de vocibus quibusdam incipientibus a vocalibus, queis quaedam gentes litteram *v* praefigere solent, habere locum potuit & heic, ut pro *Uguri* *Voguli* enunciarent: eodem plane modo, quo nostri pro *Ungri* *Vengri*, *Vót* pro *Ūt*, & pro *Olách* *Voldch*, dicere consueverunt“ (Quaest. Petropol. I: Orig. Ungr. 30).

FISCHERnek a *jugri* > *ugri* > *ungri* fejlődésre vonatkozó tanítását SCHLÖZNER is elfogadta és kiegészítő megjegyzésekkel támogatta; hivatkozott arra, hogy „die russen pflegen auch in andern namen das *j* am anfang zu verschlucken... Also ist der wahre name dieser völker *Jugri*; und so hiessen sie viele jahre eher, als die russen sie haben kennen lernen“ (Allg. nord. geschichte 420). Az *ungar*-beli *n* keletkezésére is talált magyarázatot: „Endlich das eingeschobne *n* (*Ungern*) ist ein sonderlich den polen ser gewöhnlicher rhinesmus, den ihnen bei diesem volksnamen die deutschen, und späterhin selbst die russen (*Wengri*), allgemein nachgemacht haben“ (NESTOR II, 28; III, 113).

Nem érdektelen SCHLÖZNERnek az a föltevése sem, hogy az oroszok a keleti jugorokat és az átvonuló magyarokat hasonlóságuk és nyelvrokonságuk észrevétele alapján jelölték azonos névvel (uo).

Természetesnek kell találnunk, hogy CASTRÉN is meggyőződéses híve volt az *ujgur* elméletnek, mivel az összhangban állott az ő nagyszabású urál-altaji rendszerével és az illető népek vándorlásának irányáról, időrendjéről vallott nézeteivel. „Für die gegenwart sind diese stämme — t. i. a vogulok és az osztjakok — längs des ganzen niedern laufes der flüsse Ob und Irtytsch wohnhaft, doch kommen deutliche spuren von ihnen noch innerhalb des flussgebiets des obern Irtytsch vor. Selbst ihren namen *Ugrier* oder *Jugrier* haben sie wahrscheinlich während ihres aufenhalts am obern Irtytsch erhalten. Hier wohnte ehemals ein türkischer stamm, *Ögur* oder *Jögur* mit namen, und die finnischen stämme wurden ohne zweifel wegen ihrer nahen nachbarschaft von fernerliegenden nationen mit den türkischen *Ugriern* verwechselt. Uebrigens haben nicht allein ostjaken und wogulen diesen namen erhalten. Auch die benennung der magyaren *Ungarn* ist desselben ursprungs, wie auch das ungarische volk selbst die ostjaken und wogulen zu seinen nächsten stammverwandten rechnet“ (Kl. schr. 121; vö. Ethn. vorles. 93—106).

Nálunk VÁMBÉRY szállt a legnagyobb határozottsággal síkra a FISCHER—SCHLÖZER—CASTRÉN-féle tanítás mellett, sőt meggyőződésének heve odáig ragadta, hogy az utopikus *Ugria-Jugria* földrajzi elnevezést is csak néhány tudálékos orosz krónikás fogalomzavarának rötta föl, KLAPROTHnak az ujgurok és ugorok különválasztására vonatkozó bizonyítékait viszont részint hamisaknak, részint elferdítetteknek minősítette (Magy. ered. 417—418).¹⁾ Pedig KLAPROTHnak teljesen igaza volt, amikor ki merte mondani: „Nach meiner abhandlung über die mittelasiatischen *türkischen wiguren* wird es wohl niemanden mehr einfallen, diese mit den *uralischen uguren* und *juguren* zu verwechseln“ (Asia polygl.² 188).

KLAPROTH és utána több neves kutató egészen más oldalról igyekszik a kérdés nyitjához férközni. — KLAPROTH meggyőződése szerint a finnugorság, vagy amint ő nevezi: a finnek őshazája az Urál-hegységben volt, úgyhogy ő sokkal indokoltabbnak tartaná a

¹⁾ Néhány évvel előbb még azt hirdette VÁMBÉRY: „KLAPROTH, e téren a legilletékesebbek egyike“ (NyK. VII, 222).

nyelvcsalád *uráli* elnevezését (uo. 182). Ennek az egykori hegységben lakásnak az emléke maradt szerinte fönn az ugor-finnnek ('*Ugorische finnen = wogulen, ungar, ostiaken vom Ob'*) nevében: „Was übrigens den namen der letzteren — *uguren* oder *juguren* — betrifft, so könnte er wohl von dem in ihrer sprache einheimischen worte *ogur* oder *ugor* abstammen, welches *hoch* bedeutet. *Ugorier* wären dann hochländer, eine benennung die wegen der lage ihres vaterlandes am Uralischen gebirge sehr passend sein dürfte“ (uo. 188. l. jegyz.). — Még tovább megy KLAPROTH az újszerű állítások útján: „Aus den jenseits der Wolga gelegenen gegenden kamen, ums jahr 462 unserer zeitrechnung, nach der zerrüttung des von Attila errichteten grossen hunnenreiches, die *ugrischen völker*, nämlich *onoguren, saraguren* und *urogen*, nach Europa. Die mächtigsten derselben scheinen die *onoguren* gewesen zu sein, und diese heissen in spätern zeiten *uguren, uiguren* und *ungern*. Sie sind die stammväter der jetzigen *ungern*, und werden auch in den russischen jahrbüchern *ugry* genannt. Wahrscheinlich war noch ein theil von ihnen im alten vaterlande zurückgeblieben, von dem die jetzigen *baszkiren* abstammen, obgleich sie ihre alte sprache vergessen und die türkische angenommen haben“ (uo. 188).¹⁾

Az *ugor (Ugra, Jugra)* és az *ungar* különválasztásának, valamint az *ungar < onogur* származtatásnak nagyfontosságú kérdésére még amúgy is visszatérünk; egyelőre KLAPROTHnak csak az *ugor* népnév eredetéről nyilvánított véleményével szemben kell röviden állást foglalnunk. — Ha meggondoljuk, hogy az *ugor (Ugra, Jugra)* nevet az osztjokok-vogulok sem magukra, sem más népre nem alkalmazzák, nem is ismerik, és a jelek szerint sohasem is ismerték, mindjárt kétkedéssel kell tekintenünk arra az eljárásra, mely a név forrását az osztják nyelvben próbálja fölföldözni. Azután meg a KLAPROTH említette „*ogur* oder *ugor*“ az osztjából a következő alakokban van följegyezve:

S. *ógor* (CASTRÉN) 'hoch'; K. *gur* (PÁP.-MUNK.) 'высокий яръ (magas, meredek part)', *gur wqnt* 'высокий материкъ (magasan

¹⁾ Teljesen KLAPROTH nézetét vallja, bár óvatosabban nyilatkozik, H. SCHNITZLER, a cári birodalomról és népeiről a 60-as években kiadott terjedelmes összefoglaló munkák érdemes szerzője is (vö. L'Empire des Tsars II, 553).

fekvő erdő'); K. *ōx̄ər*, J. *òwr* (PAAS.-DONN.) 'hoch'. — Nyilván egyeztethető vele vog. *aurä*, *awrèx*, *gurèx*, *aurax* (MUNK.) 'magas, meredek part', *aurèx päl* 'meredek partú vidék', *Aur-jä-paul* 'Meredek-folyó-falu' (VogNGy. IV, 436). — Ezek az adatok pedig maguk elárulják, hogy hangtani tekintetben is hiba van a kréta körül.

Talán ezen óhajtott volna segíteni TOMASCHEK, midőn alkalmasint a CASTRÉN—SCHIEFNER-féle Versuch einer ostj. sprachlehre szójegyzéke alapján ezt a cserét ajánlotta: „Gewöhnlich wird *Jugra* aus ugr. ostj. *ōgor* 'hoch' erklärt; richtiger ist der vergleich mit ugr. ostj. *joura*, *jourai*, *jāgrax* 'schräge, schief, abschüssig' (finn *wäärä*, türk. *ügrü*, von wz. *äg*, **jäng*, **wäng* 'krümmen, biegen, neigen') *jūrax* (aus *jagrax*) 'rand, seite, abfall', indem die landschaft *Jugra* vom uralischen landrücken stufenförmig zum flachland abfällt“ (Skyth. norden II, 44: Sitzb. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. kl. bd. CXVII). — Egyfelől erre a módosításra is állanak a KLAPROTH magyarázata ellen tett elvi ellenvetéseink, másfelől a hang- és jelentés-beli nehézségek is szembetűnők. Az sem áll kétségen felül, hogy a 'ferde' jelentésű alakok összefügnének az 'oldal' értelműekkel:

	I. (PATK.)	K. (PAAS.-DONN.)	FD. (KARJ. OL. 108 ill. 118)
'ferde'	<i>joura</i>	<i>jawrā</i>	<i>jourē</i>
'oldal'	<i>jūroχ</i>	<i>jūrðχ</i>	<i>jōrðχ</i>

De meg mindettől függetlenül, akár az egyiket, akár a másikat firtatjuk, nem sikerül még csak ideiglenesen elfogadható kapcsolatot sem találnunk az *Ugra*, *Jugra* név eredeti alapformájához.

Ugyanebbe a magyarázat-kategóriába sorolható, de etnológiai-őstörténeti következményeit tekintve egészen új csapát vág A. G. SCHRENK merész kombinációja. „Reise nach dem nordosten des europäischen Russlands durch die tundren der samojeden zum arktischen Uralgebirge“ c., Dorpatban 1848—54. megjelent munkájában ezt írja a *Jugra* név eredetéről: „Es möchte nun, wie ich dafür halte, dieser name von dem ostätkischen *Orgōj* stammen, mit dem der volkstamm der samojeden von deren nachbarn, der sibirischen *ostäken*, bezeichnet wird, eine benennung, die im munde der russen in *Ūgr̄y* und *Jūgr̄y* korrumpirt wurde, und das volk, welches der name der *ugren* in den ältesten russischen nachrichten, wo er vor-

kommt, bezeichnen sollte, waren die sibirischen samojeden im norden von dem gebiet der ostaken, also gerade von dem 67^{stem} Breitengrade an, bis an die eismerküste und den untern Obj hinab. Abgerechnet von der schlagenden ähnlichkeit der namen *Orgoj* und *Ugry*, lassen sich viele andere gründe aufzählen, die diese meinung unterstützen“ (II, 223—224).

A nélkül, hogy SCHRENK eredeti gondolatát ismerné, vagy legalább is hivatkoznék rá, AHLQVIST is hasonló nézetet vall: „Die gewöhnliche benennung der samojeden bei diesen völkern — az osztjákokról van szó — ist *jorjn* oder *jorryn*, *jorjn-xo* pl. *jorjn-jax*; nur die obdorskischen ostjaken nennen sie *or-xo* pl. *or-jax*, in welcher letztgenannten wortform, von welcher die syrjänen ihre benennung für die nördlichen sowohl ostjaken als wogulen *jögra*, *jogra*, *jugra* erhalten haben, meiner ansicht nach der ursprung für die namen *jugrer*, *ugrer* liegt (Unter wog. u. ostj. 286).

Úgy látszik, SCHRENKTŐL ÉS AHLQVISTŐL FÜGGETLENÜL (?) MARKWART is számol hasonló lehetőséggel, mert bár elfogadhatónak tartja azt az általános nézetet is, hogy az orosz *Jugra* a vogult-osztjákat jelentő zürjén *jegrával* azonos, mint alternatívát megemlíti, hogy a név eredetileg tán a szamojédekre vonatkozhatott (UngJb. IV, 304).

Az északi-osztjákban AHLQVIST szótára szerint *jorryn* 'samojedisch', *jorryn-xo*, plur. *jorryn-jax* 'samojede' alakok mellett használatos az *or*, *or-xo*, plur. *or-jax* változat is, HUNFALVY pedig a *keu or-jah* 'hegyi szamojéd, a legéjszakibb Uralban lakó', *nim or-jah* 'alföldi szamojéd, a tengerpart felé lakó' kapcsolatokat is idézi (NyK. XI, 9), de teljesen valószínűtlen, hogy ez az osztjáknyelvi *or-xo* vagy *or-jax* összetétel az *Ugra*, *Jugra*, *jegra* forrása lehetne. Jugriára vonatkozó történeti ismereteink különben is aligha volnának összeegyeztethetők azzal a következtetéssel, hogy eredetileg a szamojédeket hívták jugoroknak, s a név csak utóbb tapadt át a vogulokra-osztjákokra.

A szükséges modern történeti és nyelvészeti előismeretek birtokában MUNKÁCSI BERNÁT vizsgálta először tüzetesebben a kérdés egész komplexumát. Mivel saját felfogásom kifejtése során anúgy is vissza-vissza kell térnem „Az ugor népnevezet eredete“ c. nagyérdekű tanulmány (Ethn. VI, 349—387) minden számottevő tételére, a főlétes ismételtetés elkerülése végett ezúttal MUNKÁCSINAK csak végső következtetéseit összegezem:

1. A magyarok ugor és a vogulok-osztjások jugor

nevének hasonlósága nem származhatik merő véletlenségből. A két név etimológiai rokonságban áll egymással, azonban mégsem tekinthetők egyazon alapalakokból megfejthető változatoknak.

2. A magyart jelölő *ugor* (*ungar*) az *un-ugor* népnévnek szláv hangtörvények szerint létrejött fejleménye,

3. a vogult-osztjákat jelentő *jugor* viszont az összetett *un-ugor* név utótagjának bolgár-törökségi alakulata: *ugor* > *jugor*.

4. A *Jugra*, zürj. *jegra* szóvégi *a*-ja „rejtelmes“, a zürjénből nem fejthető meg, „bátor szláv alakítás is lehet“.

Jóllehet a darázs-fészek távolabb esett a tárgytól, a magyar őshazáról és a nemzeti hagyományról írtában Gombocz is körvonalazta véleményét. Szerinte a magyarok *ungri*, *hungari* neve a szláv *ogrinz*-ből való, az viszont a magyarokra értett török *on(o)gur* átvétele; tán a hang- és alaktani nehézségek ellenére is azonos vele a vogul-osztják jelentésű zürj. *jegra* és a zürjénből az oroszba átvett régi *jugra* (NyK. XLVI, 193).

Az irodalmi áttekintésben SETÁLÁ ÉS WIKLUND maradt utolsónak, mert az egész kérdéshez ők szóltak hozzá utoljára, még pedig sokkal gyanakvóbban, sőt elutasítóbb formában, mint a kérdés újabbkori vizsgálói közül bárki.

SETÁLÁ a magyarok *ungri*, *hungari* nevének eredetét ismeretlennek ítéli, mert az *onogur*-ből való származtatás lehetetlenségnek ugyan nem lehetetlenség, azonban a tör. *onogur* > **ongr*- > szláv *agr*- stb. fejlődés hangtanilag nem nyilvánvaló: „ei ole tietenkään äänteellisesti ilmeinen, mutta tuskin myöskään mahdottomuus“ (Suomen suku I, 168). Ha az *ungri*, *hungari* mégis a török *onogur* törzsnév átvétele, akkor a magyarok és onogurok között közeli kapcsolatokat kell föltennünk. Ebben az esetben azonban ki kell innét közösisíteni az obi-ugorokat jelölő *jugra* nevet, mert a magyar-vogul-osztják egység idejében nincs jogunk török érintkezést föltenni. — Kétféle megoldás marad tehát:

1. vagy azt tesszük föl, hogy az *ungri* és a *jugra* összetartozik, akkor azonban egyik sem lehet török eredetű;

2. vagy különválasztjuk a valószínűleg csak

hangzásuk hasonlósága alapján egybevont két nevet; ebben az esetben az *ungri* lehetne az *onogür* átvétele, a *jugra* viszont alighanem finnugor szó, amely a zürjénből kerül át az oroszba. — SETÄLÄ ez utóbbi lehetőség mellé áll: „Viimeksimainittu vaihtoehto näyttää hyväksyttävältä; varmaankin ovat *ungri* j. n. e. ja *jugra* toisistaan erillään pidettävät“ (uo. 169).

Egész határozottsággal az *Ugra* (*Hungaria*) és a *Jugra* azonosítása ellen foglal állást WIKLUND a finnugor népekről az EBBERT-féle „Reallexikon der vorgeschichte“ részére írt velős összefoglalásában: „In den altruss. chroniken bezeichnet *Jugra* den nördlichsten teil des wogulisch-ostjakischen landes; das wort stammt ursprünglich aus dem syrjänischen und ist von *Ugra* zu trennen“ (III, 375; s. v. Finno-ugrier, § 17). — Az *Ugráról* viszont ez olvasható: „Die zur selben zeit im N. des Kaukasus sitzenden 'Ovóγωρροι, die den ungar durch slav. vermittlung ihren jetzigen namen gaben, waren keine ungar, sondern türk. bulgaren; eine altruss. form desselben türk. völkernamens war *Ugra*, das oft mit *Jugra* verwechselt wurde und u. a. in dem gelehrten namen der finno-ugrier vorliegt“ (uo. III, 378; § 20).

Korábbi magyarázatok Jugria helyéről és népéről.

Jugria helyének pontosabb megállapítása és lakóinak néprajzi azonosítása régóta napirenden van, a nélkül, hogy a kérdés elfogadhatóan dűlőre jutott volna.

Jugria helye tekintetében három magyarázattípus áll egymással szemben:

- I. Jugria az Urál-hegységtől nyugatra, európai Oroszország északkeleti szögletében feküdt;
- II. Jugria az Urál-hegységtől keletre, Szibéria északnyugati peremén terült el;
- III. Jugria az Urál-hegység mindkét oldalára kiterjedt, olyanformán, hogy eredetileg az európai részen volt, idővel azonban áttolódott a szibériai lejtőkre.

Az első elmélet, amelyet a rövidség kedvéért európai Jugria-elméletnek nevezhetünk, s amelyet a XVIII. századbeli orosz tör-

ténetírás számos súlyos tekintélyű képviselője hirdetett, lényegében azon az etimológiai érven sarkallik, hogy a *Jugra*, *Jugria* név az Északi-Dvina egyik ágának, a *Jug* folyónak nevéből képződött. Kifejezetten ezen az alapon mond véleményt és helyezi Jugriát a Jug vidékére TATISCSEV,¹⁾ BOLTIN²⁾ és RYCSKOV,³⁾ nem is szólva a svéd SCHÖNSTRÖMRŐL, akinek nézetét már volt alkalmunk ismertetni. — Minden bizonnal az ő hatásuk érvényesül FISCHER és SCHLÖZER helymegállapításában is, bár ők a Jugriára vonatkozó történeti adatok ismeretében keletebbre, európai Oroszország északkeleti sarkára, a Pecsora középső és alsó folyása vidékére gondoltak.⁴⁾

A második magyarázat-csoport, a szibériai Jugria-elmélet, LEHRBERG sokat emlegetett, nálunk még ma is szinte korlátlan hitelnek örvendő monografiájában mutatkozik be példászerű eredetiségében: „Das alte *Jugrien* lag nicht an der küste des weissen meeres, nicht an der Petschora und Wytschegda, nicht am Jug, überhaupt nicht eigentlich im europäischen Russland; — sondern es erstreckte sich zwischen dem 56sten und 67sten grade nordlicher breite vom nordlichsten Ural ostwärts über den unteren Ob bis zu dem flusse *Nadym*, der in den obischen busen fällt, und bis zu dem *Agan*, der sich oberhalb *Ssurgut* in den Ob ergiesst; es gehörten dazu ferner die gegenden am untern *Irtysch*, an der *Tawda*, der *Tura* und der *Tschussowaja*; im süden wurde es von tatarischen gebieten begrenzt, im norden von dem lande der ehemaligen samojeden; — es war demnach ein nicht unbedeutlicher

1) V. N. TATISCSEV, *Исторія Россійская* II, 424.

2) BOLTIN, *Примѣванія* I, 48.

3) RYCSKOV, *Журналь или дневныя записки путешествія въ 1769—1770 г. г.* II, 102. (TATISCSEV, BOLTIN és RYCSKOV itt idézett munkáihoz nem sikerült hozzájutnom; amit róluk mondtam, LEHRBERGTŐL — *Untersuch.* 3—4 — DMITRIJEVTŐL — *Permszk. Sztar.* V, 4 — és ANDREEVTŐL — *Fgr. Sbornik* 256 — tudom.)

4) „Das land welches von dem grossen Petschora-strom bewässert wird, und gegen norden an das eismeer, gegen osten aber an das weltberühmte gebürge reichert, so heutiges tages das Werchoturische, von einigen gelehrten aber das Rifäische gebürge genennet wird, hiess vor zeiten *Jugria*, und nach ihm wurde auch das daran stossende gebürge *Jugorski Chrebet* genennet“ — mondja FISCHER a *Sib. geschichte* 178. lapján és rajzolja ki ilyen értelemben a művéhez csatolt I. térképen. — SCHLÖZER szerint: „Die rede ist von *Jugrien* (*Ugra*, *Jugra*): denn so hiess vordem dieses land, 283 meilen ostwärts von Archangel, was jetzt den namen des Pustoserschen kreises trägt“ (*Nestor* II, 51; vö. uo. III, 112).

theil des nordwestlichen Asiens, und bestand aus grossen stücken von dem heutigen tobolskischen und permischen gouvernement“ (Untersuch. 4).

Ez az elmélet¹⁾ az orosz történeti kútfők anyagára támaszkodik, tehát az alap megbízhatónak ígérkezik. Azonban eleve nyugtalaníthatja az embert az az elvi meggondolás, hogy az elmélet döntő jelentőségű forrásai meglehetősen késői, XV—XVI. sz.-i állapotokat vetítenek elénk, s így azokból az előzmények földerítése nélkül alig lehet jogunk időtlen érvényű következtetéseket levonnunk. Hogy egyebet ne is említsünk, számolnunk kell a nép- és névvándorlás lehetőségével.

Ilyenféle gondolatok, valamint a legrégebb adatok, a vogul-osztják szájhagyományok, a helynévkutatás eredményei és a településtörténeti tanulmányok szálaiból fonódott össze a harmadik magyarázat-típus — nevezhetnők vándorlásos elméletek —, amely mintegy áthidalja az előző két tanítás-forma közti szakadékot, amikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jugorok eredetileg az Urál-hegység nyugati oldalán laktak, de idővel átszivárogtak a keleti lejtőkre. GEORGIT és REGULYT szokás az új fölfogás kezdeményezőjének tekinteni,²⁾ jóllehet az előbbi a vogulok-osztjakok vándorlására való utalás nélkül állítja, hogy Jugria a Fehér-tengertől az Obig nyúló tengerpart-szakaszon terült el (Geogr.-physic. beschreibung des russ. reichs II, 13), REGULYNK viszont úti jelentéseiben, leveleiben a Jugria-kérdés érintése nélkül hangoztatja, hogy a voguloknak később kellett mai lakóhelyükre beköltözniük, mivel területük földrajzi nomenclaturája jórészt idegen eredetű: „Es scheint daher — írja BAERnek küldött egyik levelében —, als wären die wogulen in diesem lande neue gäste, und als wäre die tradition der ostjaken, deren auch MESSERSCHMIDT erwähnt, ganz begründet, dass in diesem lande früher ein anderes, mehr gebildetes volk in städten wohnte, und dass die ostjaken und wogulen erst später aus südwesten, etwa aus dem baschkiren-lande, eingezogen seien“ (BAER-HELMERSEN: Beitr. z. Kenntniss d. Russ. Reiches IX/1. 247).³⁾

¹⁾ Hivei közül kiemelkedik még: KLAUFROTH (Asia polygl.² 190), F. H. MÜLLER (Ugr. Volksstamm 110—112), CASTRÉN (számos helyen), N. A. ABRAMOV (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329), AHLQVIST (Muistelmia 222) stb.

²⁾ Vö. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 5—6; OGORODNIKOV, Ocserk iszt. Szibiri I, 151; ANDREEV: Fgr. Szbornik 257.

³⁾ Vö. még REGULY 1847. jan. 21-i nevezetes levelét KÖPFENHEZ, Zap.

Az elmélet voltaképpen a XIX. sz. második felében forrott ki és nyomult az orosz szakkörökben hamarosan előtérbe. Az első határozott szót HOFMANN mondta ki az Urál-hegység északi részének tanulmányozására kiküldött tudományos expedíció munkálataiban (Nörd. Ural II, 50), amint ez a fennebb idézett nyilatkozatból is kiviláglik. — Két év mulva (1855-ben) BUSEN foglalkozott Jugria kérdésével (Vesztzn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 167—190), s eredeti megfigyelésekben gazdag tanulmánya hasonló következtetéseket eredményezett. — A későbbi kutatók közül, akik a vogulok-osztjások kelet felé való vándorlását és ezzel együtt a *Jugria* név lassú eltolódását tanították, kiemelkedik BARSOV (Ocserki² 64), TORSTEN AMINOFF (Koitar II, 76; id. KANNISTO: Suomi V/2, 444 és FUF. XVIII, 60), OKSZENOV (Zsurnál Min. Nar. Prószvescs. 1891. II, 246 stb.), SZMIRNOV (Permjaki 106—110), A. DMITRIEV (Permszk. Sztar. számos helyén, vö. különösen V, 19—46). — A csoport gondolatmenetét és tanítása lényegét talán ANUCSIN összefoglalása állítja elénk a leghatározottabb fogalmazásban: „Übrigens unterliegt es keinem zweifel, dass Jugrien früher auch diesseits des Ural gelegen hat. Dafür sprechen viele topographische namen im europäischen Russland, die sich nur aus der jugrischen sprache erklären lassen; dafür sprechen auch mehrfache nachrichten über den ältesten verkehr der nowgoroder mit Jugrien, die nur dann verständlich sind, wenn Jugrien nicht allzu fern von Nowgorod, jedenfalls nicht jenseits des Ural lag. Allmählich haben sich die jugrier nach osten hin zurückgezogen, vielleicht durch die nowgoroder selbst über den Ural gedrängt. Im XV. jahrhundert treffen wir sie am Ob und Irtysch, wo sie auch durch die moskowiter unterworfen wurden“ (Mitteil. d. Anthrop. Gesellsch. in Wien XXXX, 4).¹⁾

A lényegét illetőleg hasonló nézetet vallanak azok a finn szakemberek is, akik a Jugria-kérdésben nyilatkoztak: SETÄLÄ (SUS. Aik. XVII₄, 43; Suomen suku I, 170—172), KARJALAINEN (FUF. VI, Anz. 30—32; Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7),

Russzk. Geogr. Obscs. III, 159—175; magyar fordításban közölte PÁPAY JÓZSEF a Földr. Közlem. XXXIV. évfolyamában és külön is: Reguly Antal urali térképe 8—20.

¹⁾ ANUCSIN tanulmánya eredetileg a Moszkvai Archeológiai Társaság *Drevnoszti c.* kiadványában (XIV, 227—313) jelent meg *Къ исторіи ознакомленія съ Сибирью до Ермака* címen.

KANNISTO (Suomi V/2, 441—474 = FUF. XVIII, 57—89; Suomen suku II, 374), K. GROTFELT (Esitelmät ja pöytäkirjat 1919. 62—63), SIRELIUS (Herkunft der finnen 45—46; Suomen suku II, 364) és KAI DONNER (FUF. XVIII, 120—124).

Különös beállításban tárja elénk a Jugria-problémát VI. J. OGORODNIKOV, Szibéria legújabbkori történetírója. Véleménye szerint a finnugorok eredetileg Szibériában, az Irtis bal partján, a mostani kirgiz és isimi steppéken éltek s tán a nagy népvándorlás idején költözött át zömük Európába, ahonnét azonban egy részüket, pl. a jugorokat, az orosz gyarmatosítás a X—XV. sz.-ban visszazoritotta az Urál mögé. Ilyenformán a három Jugria-elmélet szépen összeegyeztethető egymással: az ősi állapotra, a Szibériában tartózkodás korszakára világítana rá a LEHRBERG-iskola; a második szakra, az Európában lakás idejére alkalmazhatók a TATISCSEV-féle magyarázat-típus megállapításai, s a fokozatos visszaáramlás folyamatára szorítkoznak az újabb elmélet kutatásai (Ocserk iszt. Szib. I, 152—153).¹⁾ — OGORODNIKOV mindenkinek igazat ad tehát, csak az a bökkenő, hogy magának a békebírónak nincs igaza, mert a finnugorság őshazájáról és elszéledéséről geometriai spekulációval kieszelt tétele ellenkezik a tudomány legbiztosabb eredményeivel.

* * *

A Jugria-kérdés etnológiai vonatkozásainak kiderítése szintén régóta megpendített kedvelt téma. Lakóhelyük, forrásokbeli jellemzésük alapján szinte mindenki finnugor, sőt majdnem kivétel nélkül obi-ugor népet látott Jugria lakóiban. A pontosabb azonosítás tekintetében azonban már szétágaznak a vélemények:

- I. Egyesek a vogulok és osztjások összefoglaló nevének veszik;
- II. egynéhányan a mai vogulok,
- III. mások viszont a mai osztjások őseinek tekintik őket.

Mindegyik nézetnek megvan a maga komoly, első pillanatra megvesztegető érvelése. Az első csoportba tartozó kutatók méltán hivatkozhatnak a következő bizonyítékokra: a zürjének *jögra*, *jogra*, *jugra* névvel jelölik a vogulokat és osztjákat egyaránt, s az általános föltevés szerint ennek a zürjén szónak az átvétele a régi

¹⁾ Очерк истории Сибири до начала XIX. стол. Часть I. Иркутск 1920. Часть II. Владивосток 1924.

orosz *jugra*; a régi források csak a *jugra* nevet ismerik s ez a szó a *vogul*, majd az *osztják* elnevezés fölbukkanása után fokoatosan elavul, jeléül annak, hogy az obi-ugorok feltűnőbb elkülönültével az eredeti összefoglaló elnevezést a tagok külön neve váltotta föl; az obi-ugorok olyan közeli rokonságban vannak még ma is egymással, hogy a vogulok *mañsi*-nak hívják magukat is, meg az osztjákokat is, az oroszok pedig helyenként egyáltalán nem tesznek különbséget a két nép között, osztjáknak nevezvén pl. a szoszvai s néha a pelymi vogulokat is. Ilyenforma meggondolás alapján látja a jugorokban a mai vogulok és osztjákok őseit GEORGI (Russland. Beschreibung aller nationen 65), LEHBERG (Untersuch. 7, 22—23), P. KÖPPEN (Ob ethnogr. kart. Evr. Rossz.² 15, 20), AHLQVIST (Muistelmia 222), MUNKÁCSI (Ethn. VI, 349—387. stb.) és az újabb szakirodalom túlnyomó többsége. Az orosz források leírásai alapján KARJALAINEN (Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7), KANNISTO (FUF. XIV, 18), KAI DONNER (FUF. XVIII, 120) és WIKLUND (Reallexikon der vorgeschichte III, 375) szűkebbnek értelmezi a *Jugra* jelentését, amennyiben a voguloknak-osztjákoknak csak északi részét gyanítja a név mögött.

A második csoport, amelynek FISCHER (Sib. geschichte 126—127), SCHLÖZER (Nestor III, 112), HOFMANN (Nördl. Ural II, 47—51), BARSOV (Ocserki² 65) és N. K. CSUPIN (Geogr. i sztat. szlov. Permszk. gub. 339, id. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 16) a legnevesebb képviselői, a vogulokat tekinti a régi jugorok utódainak s mint döntő bizonyítékra a Kniga Boljsemu Csertezsü szavaira épít. Ez a fontos forrás a Szygva és Szoszva folyók vidékét nevezi *Jugranak*, ez a terület pedig ma is és tudomásunk szerint a vogulok-osztjákok Szibériába vándorlása óta állandóan és kizárólag a voguloké.

A harmadik magyarázat-irány a másik testvér-népben, az osztjákokban látja a régi jugorok leszármazóit. A legnyomósabb ok, mely ezt a választást indokolta teheti, az, hogy a forrásokban több ízben szerepel egymás mellett külön nép nevéként *Jugra* és *vogulok*: „*Jugra, Gogulicsi*“ (= *Vogulicsi*), „*Juhricis et Vohulicis*“, „*Wogolici en Ugritzsche Volkeren*“. Tudtommal KARAMZINNál fordul elő először a *Jugra* = *osztjákok* azonosítás eszméje: „*Jugra vagyis a mostani berezovi osztjákok*“ (Iszt. gosz. rossz.⁴ I, 34 és uo. I, 72. sz. jegyzet).¹⁾ A gondolat voltaképpen kifejtőjének N. A.

¹⁾ Ebből az azonosításból azt a merész következtetést vonja le KARAMZIN, hogy az oroszok már a XI. sz.-ban jártak Szibériában (uo. II, 64. sz.

ABRAMOV tekinthető, aki így foglalja össze idevágó kutatásai eredményét: „A régi források az Északi-Ural két oldalának lakóiról szoltukban sehol sem említik az osztjákat, holott a velük érintkező törzsekről, a szamojédekről, jugorokról és vogulokról már a XIII. sz. előtt vannak adatok.¹⁾ Föl kell tennünk, hogy hajdan nálunk a Jugra névvel az osztjákat jelölték“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329). Ebben az irányban haladt BUSEN (Vesztzn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 178—179) és OKSZENOV is (Lit. Szbornik 1885. 432—433; Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II, 245—272), aki következetesen elkülöníti a *voguly*-t a *Jugra*, *Jugorszkaia zemljától*. — ANDREEV szerint (Fgr. Szbornik 257) a Jugria-kérdés újabb orosz irodalmának legtöbb munkása hajlik a Jugra = osztják értelmezés felé.

Nem érdektelen megemlítenünk, hogy EUROPAEUS személyében olyan kutató is akadt, aki a vogulon és osztjákon kívül a magyart is Jugra jelentéskörébe utalta: „Ugrának vagy Jugrának nevezettek az oroszok előtti időben a mostani magyarok, vogulok és osztjások ősei“ (Ob ugorszkom narode 1), megjegyezve hozzá, hogy a magyarok *unugar*, *unugur*, *onogur* elnevezése összetett szó, amelynek második tagja az *ugra*, első része pedig egy 'nagy' jelentésű fgr. szó, vö. osztj. *éne*, *úna*, vog. *jáni*, zürj. *una*, sőt szerinte a magyarban is fennmaradt az *ün-nep* elhomályosult összetétel előtagjában (uo. 3).²⁾

Végül a teljesség kedvéért rá kell mutatnunk azokra a szórványos kísérletekre is, melyek a finnugorság körén kívül, t. i. a szamojédségben próbálják az ősi jugorokat felfedezni. A leghatá-

gyeztet). — Később KARAMZIN óvatosabban nyilatkozott a Júgra = osztják azonosság kérdésében: „Югорцевъ или, какъ вѣроятію, Остяковъ“ (uo. VI, 282).

¹⁾ Ez az állítás részben pontatlan, mert a *vogul* névre csak a XIV. sz. legvégéről van adatunk. Ez a körülmény, azt gondolom, sokat ront a gondolatmenet logikus voltán és a Jugria = osztjások föltevés valószínűségén.

²⁾ Csak jegyzetben említem meg, hogy EUROPAEUS félreismerhetetlen hatása érzik ki R. MECKELEIN tájékozatlan nyilatkozatából: „Die finnisch-ugrische ursprache spaltete sich zunächst in zwei gruppen. Die eine gruppe bildeten die *ugrer* (Jugra), die in *ungarn*, *wogulen* und *ostjaken* zerfielen. Sie wohnten ursprünglich in den niederungen zwischen Don, Wolga und Ural, bis sich im IX. jahrhundert die ungar von wogulen und ostjaken trennten, um schliesslich in Pannonien ansässig zu werden. Die ugrer nahmen vor ihrer spaltung einen beträchtlichen teil Mittel- und Nordrusslands ein“ (Die finnisch-ugrischen elemente im russischen. Berlin 1914. 8—9. 1.).

rozottabban A. G. SCHRENK vall ilyen nézetet: „das volk, welches der name der *ugren* in den ältesten russischen nachrichten, wo er vorkommt, bezeichnen sollte, waren die sibirischen samoje-den im norden von dem gebiet der ostäken, also gerade von dem 67^{stem} Breitengrade an, bis an die eismeerküste und den untern Obj hinab“ (Reise nach d. nordosten II, 223—224). A *Jugra* név etimologiai taglalásánál AHLQVIST szintén megkockáztat efféle, bár sokkal óvatosabb föltevést (Unter wog. u. ostj. 286) s egyik nemrégiben megjelent tanulmányában MARKWART is számol azzal a lehetőséggel, hogy a név eredetileg a szamojédekre vonatkozhatott (UngJb. IV, 304). — A Jugria = szamojédek azonosítás, megítélésem szerint, alig tekinthető ötletszerű föltevésnél többnek: a Jugra név eredetének SCHRENK adta magyarázata hangtani okokból is nehezen volna elfogadható, a történeti kútfók pedig nem hogy nem igazolják az azonosítást, ellenkezőleg határozottan ellene valának. A szamojédeknek legfőljebb annyi közük lehetett Jugriához, hogy egyes törzseik a tágabb értelemben használt Jugria területén laktak.

Ismeretanyagunk.

Herodotos?

A kérdés tisztázhatásának előfeltétele, hogy magunk előtt lássuk és elemezzük azokat a régi följegyzésekben reánk szállt történeti adatokat, amelyekből Jugria földrajzi helyére, valamint lakóira vonatkozólag útbaigazításokat várhatunk.

A *Jugria* név első följegyzésének néhány szakember a HERODOTOSNÁL előforduló Ἰόρκαι népnevet hirdeti s ezzel a szó történetét a Kr. e. V. századig viszi vissza. Bár a név ily korai fölbukkanása eleve gyanús, s az azonosítás néprajzi és nyelvészeti tekintetben is egészen valószínűtlen, az adat mellett mi sem mehetünk el szótlantul.

HERODOTOS a Βουδῖνοι és Θυσαγῆται említése után írja: „συνεχῆς δὲ τούτοις ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις κατοικημένοι εἰσι τοῖς οὐνομα κέσται Ἰόρκαι, καὶ οὗτοι ἀπὸ θήρης ζῶντες τρόπῳ τοιῶδε. λοχᾶ ἐπὶ δένδρεον ἀναβάς, τὰ δὲ ἐστὶ πυκνὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν χώραν ἵππος δὲ ἐκάστῳ δεδιδαγμένος ἐπὶ γαστέρα κέσθαι ταπεινότητος εἴνεκα ἔτοιμός ἐστι καὶ κῶων ἑπεὰν δὲ ἀπίδη τὸ θηρίον ἀπὸ τοῦ δενδρέου, τοξέυσας ἐπιβάς ἐπὶ τὸν ἵππον διώκει, καὶ ὁ κῶων ἔχεται.“ (IV, 22; ed. H. STEIN).

— JOANNES LEUNCLAVIUS, STRAHLENBERG, KIEPERT és nyomukban nagyon sokan¹⁾ a török *jürük* 'nomade' szóval egyeztettek vagy a **Τόρραι* hibás másolatának tekintették és különféle etimológiai fortélyokkal a *türk* népnév vagy *Jugria* vagy mindkettő ősi alakjának büvészkedték ki. Csak TOMASCHEK és MUNKÁCSI ide vonatkozó véleménye érdemel komoly megjegyzést. Az előbbi szerint a név skytha színezetű és egyes skytho-sarmata nyelvjárásokból ismert példák szerint hangátvetéses fejlemény: **Ἰόρραι* > **Ἰόρραι* > *Ἰόρραι*; a név mögött a magyarságot kell érteni s lakóhelyüket az Isim-Irtis-Om vidékére, valamint a Baraba-mocsarak területére lehet helyezni (Skyth. norden II, 43: Sitzb. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. kl. bd. CXVII). MUNKÁCSI is nagy jelentőséget tulajdonít HERODOTOS adatának és lényegében elfogadja TOMASCHEK magyarázatát. Ő már azt is megállapítja, hogy az említett hangátvetés „kedvelt hangsajátsága az osszétnek“, hogy továbbá a HERODOTOS-nál leírt lovas vadászat emléke mai napig él a vogul népköltészetben, az etnikum kérdésében azonban — érthető okokból — sokkal óvatosabb elődjénél: „a *jyrka* csak valamely turk nyelvet beszélő törzs nevének átvitele lehet magyarféle nyelvet beszélő törzsekre“ (Ethn. VI, 366; vö. még Ethn. V, 160—180).

Hasonló merész föltevésekből szerkeszti egybe összefoglalásnak szánt cikkét HERRMANN is; újat mindössze annyit ad elődei (TOMASCHEK, MUNKÁCSI, MARKWART²⁾) magyarázó kísérleteihez, hogy a *jyrkai* = *jugra* = magyar nép HERODOTOS korabeli lakóhelyét a permi kormányzóság területére próbálja tenni (PAULY-WISSOWA X, s. v. *Jyrkai*).

Magáról a *jyrkai* népről az idézett vadászati kuriózumon kívül szinte semmit sem tudunk: merő találgatás a lakóhelyük kijelölése, faji és nyelvi hovatarozásuk megállapítása,³⁾ sőt ha arra

¹⁾ Vö. SCHAFARIK, SIA. I, 297, GOMBOCZ: NyK. XLVI, 189.

²⁾ HERRMANN ismereteinek hiányosságát, egyoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a vak bizalom, amellyel MARKWARTnak magyar őstörténeti megállapításait fogadja: „Über die geschichte und die wanderungen der *J* (= *Jyrkai*) bis zu ihrer niederlassung in Ungarn 869 (!) n. Chr. liegt nur von seiten *Marquarts* eine durchaus zuverlässige untersuchung vor (Die ältesten berichte über die Magyaren, Streifzüge 27—60), während die abweichenden ergebnisse von *HÖMAN* Zeitalter der orientalischen quellen zur urgeschichte der Ungarn (Keleti Szemle XI 27 ff) mit vorsicht aufzunehmen sind“ (PAULY-WISSOWA X, s. v. *Jyrkai*).

³⁾ „The *Thyssagetæ* and the *Iyrkæ* may perhaps be Finns; they (like

gondolunk, milyen forrásokból, miféle közvetítéssel kapta a történetírás atyja a távolabbi vidékekről szóló értesüléseit, a név hitelességében is alapos jogunk van kételkedni. Semmi bizonyítékunk sincs, vajjon a Nyugat-Szibériában lakó *ogur*-törökökről, avagy a finnugorság keleti, *ugor* szárnyáról lehetne szó. De egyébként is, hangtörténetileg még akkor sem tudnók a föltett *jugra* > *jyrkai* fejlődést elfogadhatón megmagyarázni, ha hajlandók volnánk történeti természetű kétségeink előtt is szemet húnyni és a sokat emlegetett skytho-sarmata ill. oszét mássalhangzó-helycserét is fönntartás nélkül elhinni. Amint DARKÓ bebizonyította, egy barbár *jugra* névből HERODOTOS görögsége a legjobb esetben is **Ἰούργαι* vagy **Ἰούραι* formát tüntethetne föl (A magyarokra vonatkozó népnevek 37); ehhez még azt is hozzáfűzhetem, hogy az alapalaknak fölvett *jugra* a Kr. e. V. században egyenesen anachronizmus, egészen önkényes fikció. — Száz szónak is egy a vége: meggyőződésem szerint a *jyrkai* népuévvel egyelőre nem tudunk mit kezdeni és kétségtelenül zsákutcába jutott az eddigi megfajtési irány, amely a legparányibb történeti és nyelvészeti ok nélkül *Jugránk*-kal próbálta kapcsolatba hozni.

Orosz források.

Megbízhatóság tekintetében minden kétségen fölül állanak s mai ismereteink szerint legtartalmasabbak, a történeti és nyelvi változások nyomon követhetése szempontjából pedig legtanulságosabbak azok az adatok, amelyek az orosz évkönyvek, hagiografiai termékek, valamint régi okiratok — szerződéses, oklevelek, rendeletek, hivatalos utasítások, hatósági jelentések stb. — gazdag gyűjteményeiben maradtak fenn. Tagadhatatlan, hogy egyes nevezetes események kapcsán vagy kereskedelmi érdekből más nemzetbeliek is meg-megfordultak Európa messze eső északkeleti szögletében, s annak sajátos világából láthattak, hallhattak megjegyzésre, továbbközlésre érdemes egyet-mást; ezek az érintkezések azonban általában alkalmoszerűek, felszínesek maradtak.¹⁾ Mennyivel más volt az oroszország helyzete, amely egyes központok körül megszervezkedvén,

the Finns, Tac. Germ. 46) are in the lowest stage of civilization, mere hunters" (W. W. How—J. WELLS: A Commentary on Herodotus I, 310).

¹⁾ Bár némileg túloz, sok igazság van SCHLÖZERnek abban a kijelentésében, hogy Észak-Európának az orosz krónikások előtt nem volt földrajza (Nestor I, 12—13, II, 25).

megizmosodván, merész terjeszkedő lendületében mindjárt finnugor népekbe ütközött. Századokon át tartott a hol békés, hol fegyveres mérközés, s az eredmény a gyengébb finnugorok fokozatos félreszorulása lett.¹⁾ Az óriási méretű térhódítás kiemelkedőbb mozzanatairól az orosz középkor írott emlékei sem hallgatnak, s elsősorban ennek köszönhető, hogy nyelvrokaink régi történeti viszonytagságairól a semminél többet tudunk.

A kezdő soráról *poveszti vremennyeh let* néven ismeretes orosz őskronika (первоначальная летопись), amelyet régebben NESZTOR krónikája címen szoktak emlegetni,²⁾ s amely az 1110-ig terjedő időről tartalmaz följegyzéseket, több helyütt is említ finnugorokat, illetőleg Jugriáról is tud. Földrajzi bevezetése felsorolja az özönvíz után Jáfetnek, Noé harmadik fiának jutott országokat, népeket: „Jáfet részén laknak: Ruszj, Csjudj és mind e népek: Merja, Muroma, Veszj, Mordva, Zavolocszkaja Csjudj, Permj, Pecsera, Jamj, Ugra, Litva, Zimegola, Korszj, Letjgola, Ljubj“³⁾ (Let. po Lavr. szp. 3.).⁴⁾

¹⁾ Az orosz törzsek terjeszkedésére I. A. A. САХМАТОВ pompás összefoglaló tanulmányát: Къ вопросу объ образованія русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. Спб. 1899.

²⁾ Az orosz őskronika szerzősége és keletkezésének időpontja körül folyó régi vita — úgy látszik — újabb fordulóhoz jutott. САХМАТОВ, a kérdés egyik legilletékesebb bűvara 1916-ban Повѣсти временныхъ лѣтъ с. kiadott munkájában ismét visszatér a régi Nesztor-iskola (ТАТИЩЕВ, SCHLÖZER, КАРАМЗИН, РОГОДИН, БУТКОВ) tanításához, amikor megállapításait így foglalja össze: „Основная или первая редакция Повѣсти вр. лѣтъ составлена въ Киевопечерскомъ монастырѣ преп. Несторомъ въ 1112 году“ (XLI. 1). — Mivel az ellentábor, az ú. n. szkeptikusok újabb érveit nem ismerem s a szakirodalom mai állásáról sem vagyok kellően tájékozódva, megmaradok a korábbi *poveszti vasy őskronika* elnevezés mellett.

³⁾ Orosz eredetiben: „В ѡетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Мурома, Вѣсь Морѣдва, Заволочская Чюдь, Пермь, Печѣра, Ямь, Угра, Литва, Зимѣгола, Корсь, Лѣтъгола, Любь“.

⁴⁾ Az orosz évkönyvek rövidítésében a szokásos eljárást követem, vagyis:
Let. po Lavr. szp. = Лѣтопись по Лаврентіевскому списку (1872. évi kiadás)
Let. po Ip. szp. = „ „ Ипатскому „ (1871. „ „ „)
PSzRL. = Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей (az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye) I—XXIV. k. 1841—1921.

Novg. I. (II, III, IV.) let. = Новгородская 1-я (2-я, 3-я, 4-я) лѣтопись

Patr.—Nik. let. = Патриаршая или Никоновская лѣтопись

Pszkouszk. let. = Псковская лѣтопись

Szof. let. = Софійская „

Tverszk. let. = Тверская „

Voszkr. let. = Воскресенская лѣтопись

stb., stb.

Az őskronika ezen ú. n. etnografiai népjegyzékének helyes értelmezését és több irányú értékelését jelentékenyen megkönnyíti az a körülmény, hogy pár lappal hátrább föl vannak sorolva az oroszoknak adót fizető népek is: „Azok a népek, amelyek adót fizetnek Ruszjnak: Csjudj, Merja, Veszj, Muroma, Cseremiszj, Mordva, Perm, Pecsera, Jamj, Litva, Zimigola, Korszj, Norova, Libj“ (Let. po Lavr. szp. 10).

E két népjegyzéket ismerve, már következtethetünk valamit Jugriára. Mindenek előtt az vonhatja magára figyelmünket, hogy a név *Угра* = *Ugra* alakban, vagyis szókezdő *j*- nélkül mutatkozik. A későbbiekben számos régi adattal és analogonnal lesz alkalmunk bizonyítani, hogy ez az ősi alak, amelyet nincs okunk elnézésből, a másolók figyelmetlenségéből keletkezett torzulatnak tekinteni, amint pl. MUNKÁCSI gondolja (KCSA. I, 316). Más kérdés, mit tudunk meg az őskronika idézett helyeiből Jugria fekvésére, lakóira, az oroszokhoz való viszonyára vonatkozólag. SCHLÖZER is (Nestor II, 39), SJÖGREN is (Über die älteren wohnsitze der Jemen. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. VI. Série. Sciences Politiques, Histoire, Philologie, Tome I. 3. Livraison 290) rámutat az őskronikának arra az érdemére, hogy a finnugor népek felsorolásában nyugatról kelet felé haladva pontos néprajzi és geográfiai sorrendet követ. Én ugyan nem merném ezt az egymásutánt a népek tényleges elhelyezkedése föltétlenül hű tükrül elfogadni, de annyi biztosan kitetszik, hogy a poveszti írója Jugriát a finnugorság szélső északkeleti törzsének ismerte. Nyilván az sem lehet a véletlenség műve, hogy az adófizető népek jegyzékéből teljesen hiányzik Jugria neve. Ezzel pedig az a tanulság jár, hogy az oroszok hírből ismertek ugyan más Jugriát, de éppen távoli volta miatt ekkor még kívül esett befolyásuk körzetén.

Hangsúlyozom, mindezek csak a két népjegyzék ismeretéből folyó előzetes megállapítások, szinte sejtelmek, melyekre a későbbi anyag lesz hivatva megerősítő vagy elutasító választ adni.

Az orosz évkönyvek Jugriára vonatkozó történeti anyaga elsősorban azoknak a kisebb-nagyobb portyázásoknak, hadjáratoknak a leírásában áll rendelkezésünkre, amelyeket a zsákmányolásra, majd hódításra berendezkedett orosz központok, eleinte Novgorod, később kivált Moszkva indítottak meg. Vegyük sorra a jelentősebbeket

A régi orosz történetírók mestere, V. N. ТАТИЩЕВ¹⁾ és Jugria

¹⁾ История Россійская II, 105.

nagytekintélyű monografusa, LEHRBERG¹⁾ az 1032. év eseményei során feljegyzett ULEB-féle kalandban látja az első Jugriára vonatkozó híradást.²⁾ — A rövid leírás szerint, amely csak néhány évkönyvben található meg,³⁾ „ULEB⁴⁾ (6540=) 1032-ben Novgorodból a V a s k a p u ellen vonult, és csak kevesen tértek vissza, ellenben sokan ott pusztultak“ (Patr.-Nik. let.: PSzRL. IX, 79). Hogy ez a homályos mondat csakugyan Jugriára vonatkoznék, annak egyetlen, de nagyon kétes alapja a V a s k a p u (Желъзнаа Врата) kitétel értelmezése. Maga LEHRBERG kiemeli, hogy a Желъзные Ворота névvel általában valamely útnak veszélyes, sziklával eltorlaszolt szakaszát szokták jelölni, s magában Észak-Oroszországban is három hely viseli ezt a nevet: 1. a Fehér-tengernek a Szoloveckoj és Mukszom szigetek közti szorosa; 2. a Mudjuzs-sziget és a kontinens közti szoros a Dvina torkolatától északra; 3. a Novaja Zemlja és Vajgacs közti átjáró. LEHRBERG minden érdemleges indoklás nélkül ez utóbbi vaskaput hiszi szóbanforogni s ezért felteszi, hogy Ulebék a Dvina torkolatától az óceánon hajóztak el az Ob torkolatához. — Mindez persze pusztá föltevés, amelyből LEHRBERG erőltetés nélkül megállapíthatja, hogy Jugria már a XI. sz. elején az Urál szibériai oldalán feküdt (Untersuch. 100).

Nézetem szerint a krónikák idézett helye annyira megfoghatatlan, oly tág teret enged a képzeletnek és a legellentéteőbb kombinációknak,⁵⁾ hogy legalább ez idő szerint le kell mondanunk bármilyen irányú értékesítéséről.

¹⁾ Untersuchungen zur erläuterung der älteren geschichte Russlands. I. Über die geographische lage und die geschichte des im russisch-kaiserlichen titel genannten Jugrischen landes. 98—100.

²⁾ Példájukat számosan követték később is, a nélkül, hogy eljárásukat a LEHRBERG tekintélyére való hivatkozáson — vagy többnyire csak gondoláson — kívül egyéb érvekkel iparkodtak volna igazolni. — Vö. pl. S. SOMMIER, Siriéni, ostiacchi e samoiedi dell'Ob I, 24.

³⁾ Szof., Voszkr., Patr.-Nik. let.

⁴⁾ Nyilván varjag név: < skand. *Oleifr, Oláfr, Olafr* (THOMSEN, Ryska rikets grundläggning 128).

⁵⁾ KARAMZIN pl. a mordvinok és cseremiszek földjére, SJÖGREN viszont a Szyszola vidéki *Vodcsa* magaslatra gondolt, amely kiválóan alkalmas védekezőhely s amellyel kapcsolatosan a helyi zürjén szájhagyományok homályosan vaskapuról regélnek (Wann und wie wurden Sawolotschje und die Sawolokschén Tschuden russisch? Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VI. Série. Sciences Politiques, Histoire, Philologie. Tome I. 6. Livraison 508, 516. jegyz.). — BARSOV újabb három V a s k a p u t említ Észak-

Az első leírás, amely már minden kétséget kizáró bizonyossággal, kifejezetten Jugriáról szól, az 1096. év nevezetességei között található. Az orosz szakirodalomban sokat firtatott fontos híradás, amely az őskronika harmadik redakciójára megy vissza, így hangzik: „Egy novgorodi ember, Gjurjata Rogovicsj beszélt el nekem a következőket: „Elküldtem szolgámat Pecserába, amelynek lakói Novgorod adófizetői. Megérkezett hozzájuk, majd onnét *Jugrába* ment. *Jugra* egy saját nyelven beszélő nép, amelynek északon a szamojédek a szomszédai“. A *jugorok* ezt beszélték szolgámnak: „Különös csodát fedeztünk fel, amelyről korábban nem hallottunk, amely csak három éve tűnt fel. A tengeréből felé hegyek húzódnak, magasságuk az égig nyúlik, s ezekben a hegyekben nagy kiabálás és beszéd hallható: az emberek vágják a hegyet, mintha át akarnák vágni. Kis rés van a hegybe vágva, azon keresztül beszélnek, azonban nyelvüket nem lehet megérteni; kezükkel magyarázva vasra mutatnak, mintha vasat kérnének; és ha valaki kést vagy fejszét ad nekik, prémmel viszonozzák. Az út ezekhez a hegyekhez szakadékok, hó és erdőség miatt járhatatlan, ezért nem mindig jutunk el hozzájuk“ (Let. po Lavr. szp. 226—227).¹⁾

kelet-Oroszországból: 1. egy folyó, amely a Csagodoscsába ömlik; 2. határjel a Szyszola jobb partján, 80 versztnyire Usztjyszyszolszktól; 3. egy falu neve a Pecsora Cyljma nevű mellékfolyója mellett (Очерки русской исторической географии² 62—63). Барсов szerint egyedül az utolsónak említett helység vehető számításba. — Ugyanó idézi Осоронниковnak azt az állítását (Побережье 33. 1.), hogy a Novaja Zemlja és Vajgacs közti tengerszorost, amelyben ЛЕНБЕРГ a krónikák *Желъзнаа Врата*-ját vélte felfedezni, ősidők óta *Карскія Ворота* vagy egyszerűen csak *Ворота* néven emlegetik, *Желъзные* jelző nélkül.

¹⁾ Fontosságára való tekintettel érdemes a tudósítást eredetiben is közölni: „сказа ми Гюрята Роговичъ Новгородецъ, глаголя спце: „яко послахъ отрокъ свой въ Печеру, люди, иже суть дань дающе Новугороду; и пришедшу отроку моему к ничъ, а отгуду иде въ *Юеру*, *Юера* же людье есть языкъ нѣмъ, и сосѣдять с Самоядью на полунощныхъ странахъ“. *Юера* же рекоша отроку моему: „дивно мы находимомъ чудо, егоже нѣсмы слышали преже сихъ лѣтъ, се же третее лѣто поча быти; суть горы заидуче луку моря, иже высота ако до небесе, и в горахъ тѣхъ кличъ великъ и говоръ, и сѣкутъ гору, хотяще высѣчися; и в горѣ той просѣчено оконце мало, и тудѣ молвать, и есть не разумѣти языку ихъ, но кажутъ на желъво, и помавають рукою, просяще желъва; и аще кто дастъ имъ ножъ ли, ли секиру, даютъ скорою противу. Есть же путь до горъ тѣхъ непроходимъ пропастьми, снѣгомъ и лѣсомъ, тѣмже не доходимъ ихъ всегда“. (Let. po Lavr. szp. 226—227).

A novgorodi Gjurjata Rogovicsj közvetlen, de részleteiben mesei elemekkel kiszínezett naiv elbeszélése kétségtelenül igen alkalmas arra, hogy a régi Jugriára vonatkozó ismereteink egyik legjelentősebb forrását lássuk benne.

A név az orosz archeografiai bizottság kiadásában *Jugra* alakban szerepel, a SACHMATOV-féle rekonstruált alapszövegben is így található (Povesztyj vr. let 293), de a szövegkritikai jegyzetek nem mulasztják el megemlíteni, hogy a kéziratok egy részében (pl. a Let. pö Lavr. szp. két kéziratában is, mégpedig a Radzivilovszkij szpiszok és a rukopiszj Moszkovszkoj Duchovnoj Akademii megfelelő helyein) a *Ю-* (*Ju-*) helyett következetesen *У-* (*U-*) áll.

Az epizód leírásából világosan kivehető, hogy Jugria a mai Pecsora- (régében *Pecsera*) vidék közelében, minden bizonnyal keleti (északkeleti?, délkeleti?) szomszédságában feküdt s észak felől a tengerpartig lakó szamojédek földjével érintkezett. Ha a kérdéses terület zordságára és gyér lakosságának életmódjára — vándorló vadászat, halászat — gondolunk, eleve tisztában lehetünk azzal, hogy hiú vállalkozás lenne pontos határvonalakat rajzolni akarnunk. Annyi mégis joggal érdekelhet bennünket, az Urál-hegységnek európai vagy szibériai oldalán bukkant-e Rogovicsj szolgálja jugorokra! LEHRBERG, aki vakon hitt abban az elméletében, hogy Jugria mindig és egész terjedelmében az Urálon túl terület el, nem nyilatkozik ebben a kérdésben, nyilván magától értetődőnek gondolván, hogy itt is csak Urálon túli területről lehet szó. E helyett azt óhajtja kideríteni, milyen nép fiai voltak az égig nyúló hegy hangos munkásai. Minden más lehetőséget elvetve a zürjénekben állapodik meg: „es waren ohne zweifel die Ssirjanen, und ihre brüder, die Permjaken, die wir schon als ein thätiges, handelliebendes volk kennen gelernt haben, und der weg, den sie sich zu einem neuen verkehr eröffneten, ist der Ssirjanen-Weg, der bei den Wogulen vorbey längs der Ssosswa und Wogulka nach Jugrien führte“ (Untersuch. 97).

A leírás elfogulatlan vizsgálata nem jogosít fel bennünket erre a föltevésre. Én inkább azt merném belőle kiolvasni, hogy a novgorodi szolgálja a Pecsora vidékéről átment Jugriába („*omnydy ude sz Юзпы*“), amelynek lakói egy közelebbiről meg nem jelölt, de az orosztól, a Pecsora vidékitől és a szamojédtől elütő nyelvet beszéltek, s itt Jugria területén, ezektől a jugoroktól értesült

(„Югра же рекоша“, a Patr.-Nik. let. szerint: „Югра же рекоша отроку моему“ PSzRL. IX, 127) a havas, erdővel borított, átjárhatatlan hegyóriásról. Rogovicsj embere járt tehát Jugriában, beszélt jugorokkal, a nélkül hogy átkelt volna az Urálon: Jugria vagy legalább is Jugria egy része az Urál európai oldalán feküdt. Ilyenformán nem találok a logikus értelmet LEHRBERGnek ebben az állításában: „Über den Ural und durch seine waldungen bahnten sie sich einen weg nach Jugrien; sie müssen also westlich vom gebirge gewohnt haben“ (u. o. 96). Csak nem úgy képzei el LEHRBERG a helyzetet, hogy a novgorodi szolgáló a Pecsora torkolatától tengeri úton került át Transuralia földjére! Efféle merész feltevésre a legcsekélyebb támpontot sem találhatnánk.

A tudósításban szereplő népek LEHRBERG-féle megállapításának helyességéhez is sok szó fér. A Pecsora provincia alig feküdt a Pecsora alsó folyása két oldalán, a Mezenytől és a Kanin félszigettől az Urálig, vagyis annyira északon és nyugaton, mint LEHRBERG véli, s lakói sem lehettek szamojédek, mint LEHRBERG hirdeti (u. o. 29). Kétségtelennek látszik, hogy Pecsora délkeletebbre, a Pecsora és Vycsegda közt keresendő (BARSOV i. m. 61), népe pedig a zürjénség egyik ága, az ú. n. pecsorai zürjénség lehetett (SjöGREN, Wohnsitze d. Jemen 298; A. DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 34, V, 1, ОБОРОДНИКОВ, Очерк истории Сибири II, 8: „коми или печора, предки нынешних зырян“).

Novgorod Urál-vidéki látogatásai a XII. sz.-ban egyre gyakoribbak, tervszerűbbek és a jelekből ítélve eredményesebbek lettek. Igaz ugyan, hogy a fönmaradt híradások csak fegyveres összecsapásokról tudnak, amelyek egyike az oroszokra csúfos kudarccal végződött, de valószínű, hogy az évkönyvek nem tartják említésre érdemesnek a sima lefolyású, lassan eredményre vezető jugriai puhító vállalkozásokat. Jellemző a szemben álló felek közti viszony fokozatos alakulására, hogy az évkönyvek Jugria lakóit — bizonyára nem a tényleges jogi helyzetet jelölő tárgyilagosságból, mint inkább szépítő célzattal — adófizetőknek (*даньники*) emlegetik.

Az 1187. év eseményei közt azt olvassuk, hogy a novgorodiak a Pecsora mellett ill. Zavolocsjeben pecsorai és jugriai adófizetőket koncoltak föl.¹⁾

¹⁾ „избени быша Печерьскѣи даньники и Юэгрскѣи въ Печерьѣ, а друзѣи за Вологомѣ“ (Novg. I. let.: PSzRL. III, 19; Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 17).

Valószínűleg az ellenállás megtörése végett Novgorod 1193-ban — a Tverszk. let. szerint 1194-ben — Jadrej¹⁾ vezetése alatt egész sereget küldött Jugria ellen. Az aprólékos elbeszélés szerint az orosz sereg elfoglalt egy jugriai várat s megszállta a másodikat. Öt hétig tartott a sikertelen ostrom, mikor aztán a várba szorult jugorok cselt eszeltek ki, amelynek áldozatául esett majdnem az egész ostromló sereg. A jugorok t. i. megadást színeltek, aranyat, ezüstöt, cobolyprémet ígérve kisebb csoportokban a sáncok mögé csalták a novgorodiak színét-javát s lemészárolták őket. A seregből csak 80-an jutottak vissza a következő évben Novgorodba, ahol télen át szorongva várták őket. — A kaland színes leírásának inkább csak történeti érdekessége van; sajnos, minket alig segít valamennyivel is előbbre, mert sem Jugria helyére, sem lakóinak nyelvére nézve nem nyújt közelebbi útbaigazítást.

Az orosz föld történetében szintén zürzavaros XIII. sz.-ban, a tatárjárás korában, Novgorod alig folytathatta a Jugria leigázására és kizsákmányolására szolgáló fegyveres működését, legalább a fönmaradt emlékekben nem találom ennek bizonyítékát. Le azonban nem mondott terveiről, sőt a század második feléből való okiratokban Jugria is ott szerepel Novgorod volosztyainak jegyzékében. Az első adat erre a Novgorod és a tveri nagyfejedelem, Jaroszlav Jaroszlavicsj között 1265-ben kötött szerződésben található s megismétlődik később az 1270, 1305/08, 1307/08, 1327. évi novgorodi gramotákban.²⁾

A XIV. sz.-ban megint fölélenkült Novgorodnak a keleti tartományokkal való érintkezése. Az évkönyvek egyre sűrűbben emlegetik a Jugriába küldött fegyveres adószedők — szabatosabban: rekvirálók — viszontagságait. A mi szempontunkból kevésbé tanulságos eseteket éppen csak az évszámmal jelezzük: 1323 (Novg. I. és Szof. let.), 1329 (Novg. I. és IV. let., Let. Avr.), 1357 (Novg. IV. let., Let. Avr.), amikor Szamszon Kolyvanov csapatával együtt odaveszett.

¹⁾ Így van a név a Novg. I. let.-ban, amely a legrészletesebben tárgyalja a hadjáratot (PSzRL. III, 21—22); egyes évkönyvek szerint Andrej volt a vojvoda neve, mások viszont Jadrejko, Jadrijko, Andrejko névváltozatokat őriztek meg.

²⁾ „Волокъ со всіми волостями, Торжокъ, Бѣжицы, городецъ Палець, Мелеча, Шпинь, Егна, Заволочье, Тръ, Пермь, Печера, Юера, Вологда“ (Szobr. goszud. gram. i dogov. I, No 1, 3, 6, 10, 15.).

A Jugriára vonatkozó eddigi évkönyv-adatok semmi kétségtelen bizonyítékot, sőt még csak célzást sem tartalmaznak arra nézve, hogy Jugria az Urál-hegység keleti oldalán feküdt volna. Nem akarom ezzel azt vitatni, hogy Jugria tehát a XIV. sz. közepéig egész terjedelmében az Urál európai lejtőin keresendő és egyik-másik novgorodi adószedő csapat, pl. Jadrej osztaga 1193-ban vagy Kolyvanov druzsinája 1357-ben ne fordulhatott volna meg a szibériai végeken. Megfordulhatott, mert hisz ellene nem szól semmi, de mellette sem. Másfelől kétségtelennek látom, hogy az oroszok legelső feljegyzett útjukon a Pecsora szomszédságában, az Urálon innen eső területet és népet nevezik *Ugra*-nak, *Jugra*-nak, továbbá a Pecsora mellett hányják kardélre 1187-ben a prém-adó beszolgáltatását megtagadó jugorokat. Ha Jugria egy része, mondjuk a nagy része, avagy a szorosabb értelemben vett, az eredeti Jugria az Uráltól keletre terült is el, amint ezt rövidesen látni fogjuk, nem tagadhatjuk, hogy a névvel az oroszok kezdetben Európában lakó nép-részt és földet is jelöltek.

Ha esetleg korábban nem, 1364-ben már bizonyosan átkeltek az oroszok az Urálon és jelöltek Jugria névvel Urálon túli népet és földet. Az Abakunovicsj és Ljapa vezetése alatt Jugria ellen küldött novgorodi sereg, amely hadköteles nemesekből állott, ezúttal az Obig nyomult előre s meghódította a folyó torkolata vidékét, valamint a délibb részeket is.¹⁾ Fontos dátum ez az orosz történelemben és a Jugria-kérdés kronológiai vonatkozásaiban egyaránt!

Számunkra ismét csak lényegtelen adatokat közöl a Novgorod 1446-ban szervezett, utolsó hadjáratának leírása. A 3000 főből álló sereg bevonult Jugriába, sok foglyot ejtett — „поймавше Югорскихъ людей много, и женъ и дѣтей“ —, de megint lépre ment, mint 1193-ban, s megtépázva, üres kézzel menekült haza (Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 124; Let. Avr.: uo. XVI, 187; ez utóbbi évkönyv az eseményt 1445-re teszi).

Novgorod ekkor már nem gondolhatott a messze keleten kapott csorba kiköszörülésére, mert hatalmát, sőt önállóságát is komolyan veszélyeztette a mellette egyre félelmetesebbé nőtt fiatal vetélytárs, Moszkva ereje. A XV. sz. második felében végleg fölül-

¹⁾ „Той вымы (6872 = 1364) съ Юеры Новъгородци прѣѣхаша дѣти боярскихіи и молодыи люди и воеводы Олександръ Абакуновичъ и Степанъ Ляпа, воевавши по Оби рѣки до моря, а другая половина рати на верьхъ Оби воеваша“ (Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 64; Let. Avr.: uo. XVI, 90).

kerekedett Moszkva, s mint Novgorod birtokainak és politikájának örököse rátette kezét a hozzá mégis csak közelebb eső és természetes terjeszkedésének útját álló Urál-vidékre. Talán a hatalom-eltolódás okozta átmeneti enyhülést érezték meg a vogulok-osztjások, amikor ez időtájt aktív szerepet próbáltak játszani. 1455-ben a vogulok Aszyka fejedelmük és fia, Jumsan vezetése alatt megjelennek a Vycsegda-folyónál, rajtaütnek Usztjvym városán s ott megölik Pitirim permi püspököt.¹⁾ Ezt a fellépést, amely nem az egyetlen,²⁾ talán a támadva-védekezés alkalmas pillanatának megérzése diktálta, de közvetlen okát inkább abban a gyűlöletben kereshetjük, amelyet az őseik hitén megmaradt Urálon túli finnugorok tápláltak a permi Szent István korában megkeresztelkedett európai testvéreik, vogulok, osztjások, permiek, valamint a keresztény hitértítés irányítói, a permi püspökök ellen. Az efféle kísérletek azonban visszafelé sülték el: a vogulok-osztjások maguk ellen bősztítették az Urál nyugati oldalának kevert lakosságát, Moszkvának pedig felhívták figyelmét a keletről fenyegető veszedelemre. Nem is késett soká a megtorlás: Moszkva egymás után küldte ellenük a büntető expedíciókat, amelyeknek, ha nem is véglegesen, a század végére sikerült leigáznuiuk Transuralia finnugor részét.

Az első moszkvai hadjárat voltaképpen csak felderítő vállalkozásnak készült, s mégis teljes siker koronázta. Ivan Vasziljevics nagyfejedelem 1465-ben az usztjugi Vaszilij Szkrjabát bízta meg, hogy önkéntes csapatokkal — „хотячие люди“ — vonuljon be a jugor földre. A szükséges sereg hamarosan összeverbuválódott, s miután Ermolicsj vymi fejedelem vezetése alatt vymiek és vycsegdaiak is csatlakoztak hozzá, Usztjugból útra kelt. A várakozáson felül sikeres hadjárat eredménye: Jugria meghódítása, sok fogoly, köztük két jugor fejedelem, Kalpak és Tecsik — „князей югорскихъ Калпака, да Течика“ —, akiket a győztes vezér a moszkvai nagyfejedelem elé visz. III. Iván Jugriára pontosan megállapított adót vet ki s azután a jugor fejedelmeket szabadon bocsátja (Archang. let. 166).

Két év mulva, 1467-ben, a vogulokat lepi meg egy vjatkaiakból és permjásokból összeverődött sereg, amely magát Aszyka

¹⁾ „Лѣта 6963 приходилъ вогульскій князь Асыка да сынъ его Юмианъ ратью съ вогуличи на Вычегду, да владыку Питирима пермскаго убили“ (Archang. let. 160).

²⁾ Vö. ДМИТРИЕВ, Пермск. Сзтар. I, 184.

fejedelmet is foglyul ejti és Vjatkába viszi (Archang. let. 168); úgy látszik, a könnyű siker láttára egyes vállalkozó szellemű magánszemélyek is vérszemet kapnak, mert 1481-ben valami Misnev nevű ember kóborló szegénylegényekkel támadja meg és veri le a permiai Cserdyn mellett a vogulokat (Archang. let. 189).

Miután III. Iván 1477-ben véglegesen leszámolt Novgoroddal, elérkezettnek látta az időt, hogy a Jugriával való huzavonának is véget vessen. A moszkvai hadak 1483 tavaszán indultak útnak s 5 hónap alatt leverték a „vogulokat és a jugorokat“ s gazdag zsákmánnyal, sok fogollyal tértek haza. — A Jugria-kérdés megítélése szempontjából annyira fontos útleírás így szól: „1483-ban Ivan Vasziljevics nagyfejedelem sereget küldött Aszyka vogul fejedelem ellen és az Obhoz Jugra ellen. A nagyfejedelem vezérei voltak Kurbszkij F. fejedelem és Szaltyk-Travin; usztjugiak, vologdaiak, vycsegdaiak, vymiek, szyszolaiak és permjások mentek velük. A vogulokkal a Pelyn (= Pelym) folyó torkolatánál ütköztek meg. A harcban 7 usztjugit öltek meg, vogul azonban sok elesett, a vogul fejedelem, Jumsan pedig elmenekült. A nagyfejedelem vezérei ezután a Tavda-folyó mentén leereszkedve Tjumen mellett átléptek a szibériai területre, menet közben sok zsákmányt és foglyot ejtettek, majd Szibirből az Irtis mellett vonulva az Obhoz, Jugra földjére értek, a jugor fejedelmeket legyőzték és elfogták“ (Archang. let. 189).¹⁾

Moszkva katonai erejének ez a bemutatkozása nem tévesztette el hatását: Transuralia finnugor fejedelmei egymás után sietnek Moszkvába, hogy a nagyfejedelemnek hűségesköt tegyenek s ezzel elejét vegyék a végső katasztrófának. A vogul fejedelmek közül Jumsan és Kalpa, a jugor fejedelmek közül Pytkej (a jugor nagyfejedelem, Moldan Moszkva foglya volt) hódolásáról van tuda-

¹⁾ „Въ лѣто 6991 князь великій Иванъ Васильевичъ посла рать на Асыку на вогульскаго князя, да и въ Югру на Обь, великую рѣку; а воеводы были великаго князя князь Федоръ Курбскій Черный, да Иванъ Ивановичъ Салтыкъ Травинъ, а съ ними устюжане и вологжане, вычегжане, вымичи, сысоличи, пермяки; и бысть имъ бой съ вогуличи на усть рѣки Пельми. На томъ бою убили устюжанъ семь человекъ, а вогуличъ паде много, а князь вогульскій Юшпанъ убѣжалъ, а воеводы великаго князя оттолѣ пошли внизъ по Тавдѣ рѣцѣ мимо Тюмень въ Сибирскую землю, воевали идучи, добра и полуноу взяли много, а отъ Сибири шли по Иртышу рѣцѣ внизъ воюючи да на Обь рѣку великую въ Югорскую землю, и князей югорскихъ воевали, и въ полонъ вели“.

másunk. — III. Iván részben politikai bölcseségből, részben a keresztény térítések jövőjén dolgozó Filofej permi püspök közbenjárására kegyesen fogadta a vogulok és Jugra térdhajtását, kivette rájuk az adót s a fejedelmeket régi jogaik elismerése mellett hazabocsátotta.

Ez a fél-függetlenség, fél-alattvalóság azonban csak a végleges elszámolás elodázását jelentette, mert a jugor-vogul fejedelmek csak a közvetlen veszély szorultságában nyugodtak bele a kellemetlen fordulatba, de meg a kiszabott adót sem tudták vagy akarták híveiktől behajtani és Moszkvának beszolgáltatni. III. Iván erre türelmét veszítve újabb hadjáratot indított ellenük, amely méreteiben és kíméletlenségében fölülmulta az addigiakat. 1499-ben Kurbszkij S. és Usatyj P. fejedelmek, valamint Gavrilov V. (Zabolockij-Brazsnyk) vezérlete alatt több mint 4.000 főnyi sereg lábszánkón átkelt az Urálon, végigpusztította az egész jugor földet — „Югорскую землю“ — és a vogulok területét — „Горуличи“ —, elfoglalt vagy 41 várat s foglyul ejtett rengeteg embert, köztük 50 fejedelmet. — Az évkönyvekben fennmaradt leírások aránytalanul szűkszavúak, egyéb forrásaink pedig, mindenek előtt a *razrjadnyja knigi* nevű naplók annyira egyoldalúak, egymásnak ellentmondóan túlzók,¹⁾ hogy anyaguk ismertetését joggal mellőzhetjük.

Moszkva még ezúttal sem akarta — vagy merte — kenyértörésre vinni a dolgot. III. Iván felvette ugyan nagyfejedelmi címeinek jegyzékébe a jugrai (Югорский), majd az obdorai (Обдорский) és kondai (Кондинский) jelzöt is,²⁾ ez azonban afféle üres hivatalos külsőségszamba mehetett, mert Moszkva és Jugria viszonya véglegesen csak a XVI. sz. utolsó negyedében tisztázódott, amikor az Urál-vidék mérhetetlen gazdagságú és óriási hatalmú hűbérurai, a Sztroganovok, családi birtokaik további gyarapítása végett

¹⁾ Vö. OKSZENOV: Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II. 257—267; ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. V, 65—75.

²⁾ KARAMZIN szerint a *jugorszkij* jelzöt III. Iván 1488. július 29-én a mi Mátyás királyunkhoz küldött levelében használta először: „Божією милостію Государь всея Русіи, В. К. Иванъ Васильевичъ Володим. и Москов., и Новогорода, и Псков., и Твер., и Югор(ский), и Вят. и Пермскій и иныхъ, възможному и честнѣйшему Матеашу Божією милостію Угорскому и Чешскому и иныхъ земель Кралю и Князю Австріе, намъ брату почтенному и другу милому здравіе“ (Iszt. gosz. rossz.⁴ VI, 257. jegyz.). — Az *obdorszkij* és *kondinszkij* titulusok fölvételét АБРАМОВ 1502-re teszi (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 389).

— jóformán Moszkva beleegyezése nélkül — Jermák vezetése alatt álló kozák zsoldosaikkal végig dulatták egész Transuraliát és megsemmisítették a vogulok-osztjások háta mögött áskálódó szibériai tatár khánságot is. — Nagyon messzire vinne bennünket ezeknek a Jermák-féle harcoknak még csak vázlatos ismertetése is; a bő leírások tanulságosabb pontjaira alkalomadtán még visszatérünk.

* * *

A krónikák, évkönyvek elég gyakori és több ízben nagyon becses leírásain kívül egyéb orosz kútfőkben is bőven akadnak Jugriára vonatkozó elszórt adatok. Értékesítésüket a tárgyalás alkalmasabb szakaszára halasztva, e helyütt csak két fontos és terjedelmesebb forrást mutatok be. Az egyik Szent István permi püspöknek, a zürjének apostolának EPIFANIJ PREMUDRYJTÓL írt életrajza, a másik az orosz történeti földrajzban nélkülözhetetlen *Kniga Boljsemu Csertezsu*.

EPIFANIJ kortársa volt permi Szent Istvánnak és munkáját az 1390 utáni években állította össze szemtanuk elbeszélései alapján. Az életrajzból nemcsak a zürjének XIV. sz.-végi történetét, földrajzi elhelyezkedését és életviszonyait sikerül tüzetesen megismernünk, hanem Északkelet-Európa még akkortájt nagyon ködös világába is bepillanthatunk, mert az események leírása során szóba szóba kerülnek Perm szomszédai, köztük egy alkalommal Jugria is. — EPIFANIJ kéziratának 559. lapján ez áll: „Íme a helyek és területek és földek és a Perm körül lakó idegen nyelvű népek nevei: dvinaiak, usztjugiak, viledjiek, vycsegdaiak, pinegaiak, jugiak, zürjének, galicsiak, vjatkaiak, lappok, karjalaiak, *Jugra*, pecsoraiak, vogulok, szamojédek, pertaszok, Nagy Perm, amelyet Csuszovaja-Permnek neveznek.⁴¹⁾

EPIFANIJNAK ez a névjegyzéke, amely tehát Jugriát minden közelebbi helymeghatározás vagy jellemzés nélkül egyszerűen mint Perm szomszédját tünteti föl, némi változtatásokkal és névtorzításokkal bekerült egyes késői évkönyv-redactiókba is.²⁾ — A jegyzék-

) „А се имена мѣстомъ и странамъ и землямъ и иноязычникомъ, живущимъ вкругъ Перми: Двиняне, Оустьюжане, Вилежане, Вычегжане, Пънежане, Южане, Сыряне, Галичяне, Вятчане, Лопь, Корѣла, Юера, Печера, Гогоуличи, Самоѣдь, Пертасы, Пермь Великая глаголемаа Чюсоваа“. Житіе святаго Стефана, епископа пермскаго, написанное Епифаніемъ Премудрымъ (Изданіе Археографической Коммисіи. Спб. 1897).

²⁾ Szof. let., Patr.-Nik. let.: PSzRL. V, 250; XI, 165.

nek nem a benne előforduló puszta Jugra adat, nem is a Permmel való szomszédság megjelölése ad igazi jelentőséget, hanem, amint majd az alábbiakban látni fogjuk, a nép- ill. törzsnevek közt szereplő *Gogulicsinek* (= *vogulicsi*), azaz a voguloknak Jugriával párhuzamosan való említése tanulságos.

Sokkal kézzelfoghatóbb földrajzi meghatározást találunk az említett másik forrásban, az ú. n. „*Kniga Boljsemu Csertezsua*“-ban, az orosz birodalomról 1599-ben rajzolt általános térkép 1627. évi másolatának leírásában, amelynek megbízhatóságához nem férhet szó, amely pontosság tekintetében fölülmúlja valamennyi többi forrásunkat. Nem hiába tulajdonít neki a Jugria-kutató irodalom döntő fontosságot.

Egy helyütt ezt olvassuk benne: „Az Ob és a beléje ömlő folyók mellett vannak: a torkolattól fölfelé¹⁾ vannak az obdorai városok; az obdorai városoktól följebb¹⁾ a *jugrai* városok; a jugriai városoktól följebb¹⁾ a szibiri városok.“²⁾ Valamivel hátrább viszont ez áll: A *Szyszva* (= *Szygva*) és *Szoszva* mellett vannak a következő városok: *Juilj*, *Munkusz*, *Ljapin*, *Iszkar*, *Tapszy*, *Njacsiszj*, *Zaglej*, *Voronej*, *Chjulikar*, ... *Esztyn*, *Machtyn*, ... *Berezovoj*. Ezek a Szyszva- és Szoszva-menti városok: *Jugra*.“³⁾

Ezek a leírások kétségtelenné teszik, hogy a XVI—XVII. sz. fordulóján Jugria az Ob, ill. az Ob-vízrendszer területén, Obdora és Szibir között feküdt, pontosabban megjelölve: a Szygva és Szoszva folyók mellett felsorolt 12 „város“ körzetével esett egybe. A *Jugra* név ilyen feltűnően szűk földrajzi és etnografiai értelemben való speciális használatának eredetét és jelentőségét később igyekszem megvilágítani.

¹⁾ A folyón fölfelé, a folyással ellentétes irányban, az Obra vonatkozva: délre.

²⁾ По Оби рѣкъ [рѣкъ] и по рѣкамъ, которыя рѣки въ нее впади; Отъ устья вверхъ Обдорскіе города. А выше Обдорскихъ городовъ, *Югерскіе* [*Югорскіе*]. А выше *Югерскихъ* [*Югорскихъ*] городовъ, Сибирскіе“ (1838. évi kiadás 211 l.)

³⁾ „А по Сысѣ и по Сосѣ города: Съ верху на Сосѣ городъ Юилъ [Юль]. А съ другой стороны на низъ, 30 верстъ, Мункусъ. А ниже Мункуса 30 верстъ, Ляпинъ. А ниже Ляпина 60 верстъ, на другой сторонѣ, на Сосѣ, Искаръ. А ниже 80 верстъ Тапсы. А ниже 40 верстъ Начисъ [Начинъ], а съ другой стороны 30 верстъ, Заглѣй. А ниже Заглѣя 50 верстъ, Вороней. А ниже Воронья 50 верстъ, Хюликарь. А ниже Хюликара 60 верстъ, Естычъ. А на устьѣ рѣки Сосвы, съ вышней стороны, Махтынъ [Хахтынъ], а съ нижней стороны Березовой. — *И тѣ города по Сысѣ и по Сосѣ, Югра*“ (uo. 215. l.)

Arab források.

Míg az orosz emlékek Jugriáról szóló leírásain, adatain, amelyek közül csak a terjedelmeseket, összefüggésükben tanulságosakat, döntő jelentőségűeket bocsátottam előre, a személyes tapasztalásnak vagy szemtanúk előadásának közvetlensége és valószerűsége érzik meg, a most sorra kerülő arab és nyugateurópai híradások túlnyomó részét a csupán hallomásból ismert téma homályossága, vérszegénysége és szubjektív színezettsége jellemzi. Amott történeti levegőt szívtunk, többé-kevésbé meghatározható földön mozogtunk, emitt mintha féllábbal már a mesék világában járnánk.

Az arab írók Jugria-anyaga a XI—XV. sz.-ból való, s áttekintését, tanulmányozását rendkívül megkönnyíti MARKWARTNAK becses összefoglaló értekezése.¹⁾

Az arab, sőt a keleti tudományosság egyik legnagyobb képviselőjének, AL BĒRŪNĪNAK *Kitāb at tafhīm* (1030) c. csillagászati munkájában találom Jugria első arab említését: „Jenseits dieses klimas wohnen nur wenige völker, wie *Īsū*, die *Warāng*, *Jūra* und ihnen ähnliche“ (UngJb. IV, 303). Az adatnak nagyon kevés kézzelfogható hasznát vehetjük, mert már maga az a körülmény is, hogy az óriási északi terület számos népe közül éppen csak a vepsüket (*Īsū*), a varjagokat és a jugorokat említi, ill. tartja említésre érdemeseknek, az ismeretek hiányosságának kétségtelen bizonyítéka. A név alakja (**Jugra* > *Jūra*) félreismerhetetlen török közvetítésről tanúskodik.)

Hasonló alakban: ۋرۋ fordul elő a név a XIII. századbéli MUHAMMAD I 'AUFĪ anekdota-gyűjteményében, amely sok érdekes művelődéstörténeti és néprajzi jellegzetességet örökített meg Jugriánkról: „Zwanzig tagereisen von ihrem lande (= Bulgār) liegt eine stadt (landschaft), die man *Īsū* [Vesъ] nennt, und jenseits von *Īsū* [nach dem nordpol zu] ist ein volk, die man *Jūra* nennt. Sie sind

¹⁾ Ein arabischer bericht über die arktischen (uralischen) länder aus dem 10. jahrhundert. UngJb. IV, 261—334.

²⁾ Vö. östör. **bagir*, **bagr* 'leber' > KĀŠYARĪ-BROCKELMANN: *bayir* | oszm., ujj., türkm. *bayır* | Kaz. *bayır*, *bauır* | bask. *buır* | kir. Bud. *baur* | jak. *bjar* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 294, uo. XLVII, 70); újg., csag., kökt., kún *jügür* 'laufen' | alt., tel. *jüür-* | kökt., alt., tel., kking. *jür-* | altR. *jür-* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 317); csag. *buyra* 'kameelhengst' | kiring. *būra* | jak. *būra* (R. NAGY: MNy. XXIII, 277).

eine wilde schaar. Sie verkehren nicht mit den menschen und fürchten sich vor ihrer bosheit. Die einwohner von Bulgär machen reisen in ihr land und bringen kleider, salz und andere dinge, welche ihre [der Bulgaren] waren sind. Als träger jener waren haben sie geräte hergestellt nach art kleiner wagen (schlitten), welche hunde ziehen, da es (dort) viel schnee gibt, und irgendein anderes lebewesen jenes land nicht zu durchziehen vermag. Die menschen binden rinder- (d. h. renntier-) knochen an ihre fusssohlen, und jeder nehmen sie zwei stöcke mit (speer) spitzen in die hand und stossen sie auf den schnee hinter sich, und gleiten auf der oberfläche des schnees dahin und laufen wie mit einem ruder, so dass sie in tagen das ziel des wegcs durchmessen. Sie (die Bulgaren) schliessen durch zeichen mit den einwohnern kauf und verkauf, und grosse und feine zobel bringen sie aus ihrem lande“ (MARKWART: UngJb. IV, 288—289).

Ugyancsak a XIII. sz.-böl való s egyes részleteiben szintén nagybecsű AL QAZWINI leírása, amelynek MARKWART SZERINT ABŪ HĀMID AL ANDALUSĪ a főforrása: ¹⁾ „*Jūrā* يورا ein land in der nähe des meeres der dunkelheit. Der tag ist bei ihnen im sommer äusserst lang, so dass die sonne sich 40 tage lang nicht vor ihnen verbirgt; im winter ist ihre nacht äusserst lang, so dass die sonne sich 40 tage verbirgt, und (das land der) dunkelheit ist in ihrer nähe. Die einwohner von *Jūrā* besitzen keine saaten, noch milchtiere, sondern es gibt bei ihnen zahlreiche röhrichte (wälder). und ihre nahrung kommt aus diesen und von den fischen. Der weg zu ihnen führt durch ein land, von dem der schnee niemals weicht. Es trifft sich nun gut, dass jenes schwert ins land *Jūrā* eingeführt wird, und die einwohner von *Jūrā* kaufen es um einen sehr hohen preis, und werfen es ins Dunkle Meer. Sooft sie dies tun, lässt ihnen Gott aus dem meere einen fisch herauskommen wie ein mächtiges kamel“. (Uo. 299—300).

Némi stiláris változtatásokkal AL QAZWINI kompilációját ismétli a XV. sz. legelején BĀKUWĪ: „*Joura*. Pays près de la mer des ténèbres. En été le jour y est très-long, de sorte que le soleil n'y est pas caché plus de quarante jours; les ténèbres sont dans le voisinage; ces peuples y entrent avec de la lumière. Ils ne sèment

¹⁾ MARKWART SZERINT ABŪ HĀMID NEM ISMERI A *Jūrā* NEVET, HANEM HELYETTE A „das den finsternissen nahe land“ KÖRÜLÍRÁST HASZNÁLJA (UngJb. IV, 300).

point, mais ils ont beaucoup de forêts; ils vivent de poisson & de chasse: pour aller chez eux. il faut passer un pays où la neige ne fond pas; on dit que les Bulgars y portent des sabres. Ces peuples vont vers la mer des ténèbres pêcher de très-gros poissons qui sont chassés par d'autres encore plus gros; ces poissons s'approchent si près du rivage qu'ils n'en peuvent plus sortir, & alors on va avec des barques les prendre, & on les coupe par morceaux: ces peuples vivent de cette pêche. (DE GUIGNES: Not. et Extr. II, 544).

Utolsóinak hagytam a XIV. sz.-beli IBN FADL ALLĀH AL'UMARI-t, akinek *Masālik al abṣār* c. munkája külön helyet foglal el az arabok Jugria tudósításai között abban a tekintetben. hogy a nevet az eredeti *Jugra* alakban jegyezte föl. Igaz ugyan, hogy a kéziratban *نوغره* (*Nogra*) áll, de ez nyilvánvalóan csak másolási hiba lehet (ل=j helyett ' = n) a diakritikus jeleket el-elhagyogató vagy pontatlanul alkalmazó kéziratban. „Je n'hésite pas à lire ici *يوضره* et à reconnaître la contrée nommée *Jougrie* par les Russes“ — mondja QUATREMÈRE (Not. et Extr. XIII, 284. jegyz.) — A név eredeti -g-s formájának jelentkezése bizonyára azzal magyarázható, hogy IBN FADL ALLĀH közvetlenül egy utazótól, No^cmántól szerezte értesüléseit.

A bennünket érdeklő részleteket QUATREMÈRE fordításában közlöm: „Au rapport de Noman, le Kabdjak s'étend en largeur, depuis Demir-kapou jusqu'au pays de *Nograh* (*Joughrah*). Demir-kapou est une ville bâtie par Alexandre, près de laquelle était un porte de fer, qui n'existe plus aujourd'hui. Ce royaume s'étend, en longueur, depuis le fleuve Irtisch, qui est beaucoup plus considérable que le Nil, et avoisine le Khata, jusqu'à la ville d'Istanbul et même un peu au delà, jusqu'à la contrée des Nemedj (Allemands), qui sépare le pays des Russes d'avec celui des Francs“ (Not. et Extr. XIII, 284). — „Les marchands, ajoute Noman, ne remontent pas plus loin que la ville de Bulgar, et parcourent la province de Djoulman. Les marchands de cette contrée pénètrent jusqu'au pays de *Nograh* (*Joughrah*), qui est situé à l'extrémité du Nord. Au delà on ne voit aucune trace d'habitation, si ce n'est une grande tour, bâtie par Alexandre, après laquelle on ne trouve plus que les ténèbres. Le voyageur, interrogé sur ce qu'il entendait par ce mot, répondit: Ce sont des déserts, des montagnes, où règnent continuellement la neige et le froid, où le soleil ne luit jamais, où

aucune plante ne végète, où ne vit aucun animal. Elles confinent à une mer noirâtre sur laquelle il pleut constamment, où les brouillards sont condensés, et où le soleil ne se montre jamais; à des plaines et des montagnes toujours couvertes de neige“ (uo. XIII, 284—285).¹⁾

Az arab forrásokban — a nyugateurópaiak közül pl. MARCO POLÓNÁL — szó esik egy messze északon fekvő, jóformán képzeletfestette országról, a sötétség országáról, amely mintha azonos akarna lenni Jugriával. Az arab tudósítások egy része élesen különválasztja a kettőt. 'AUFÍ szerint: „Das land der finsternis. Jenseits von Jūra am ufer des meeres lebt eine schar in äusserster unwissenheit. Sie fahren beständig auf dem meere Aus jenem meere erhebt sich ein fisch, aus dessen zahn sie messer- und schwertgriffe machen“ (UngJb. IV, 309—310). — MARKWART a leírás alapján Jugriától nyugatra állapítja meg ennek az országnak a helyét, legvalószínűbb lakóiuul pedig a lappokat jelöli meg (UngJb. IV, 310—329). Nem tudom azonban, nem ágyúval ment-e a verébre, amikor a fantasztikus mesék ködébe burkolt esetleges igazságot a csillagászati földrajz pontosságával akarja földéríteni. Azt meg éppenséggel nem tudom elhinni, hogy 'AUFÍ korában, a XIII. sz.-ban, vagy akár AL DZSAIHĀNĪ idejében is, lappokat kereshessünk Jugria tőszomszédságában, hacsak azt nem tesszük föl, hogy a lappok eredetileg valahol az Északi-Jegestenger partvidéken laktak, s egy részük visszamaradt ezen a területen azután is, hogy elfinnugorosodott többségük legkésőbb Krisztus születése körül Finnországba és Észak-Skandináviába vándorolt. A protolappok őshazájának a finnugorságtól északra való föltevése mindenesetre indokolt, arra ellenben semmiféle megnyugtató támpontot nem találunk, hogy a lappok egy része ott északkeleten maradt volna, vagy a nyugatra húzódó lappság keleti nyúlványa a Kr. u. X—XIII. században még csak a Dvina torkolatánál tartott volna. Én inkább azon a nézeten vagyok, hogy nincs elegendő okunk 'AUFÍ sötétség országát reális geo- és etnografiai tartalmú kifejezésnek tekinteni. Nagyon könnyen meglehet, hogy a mende-mondák összezavarásának, a homályos források félreértésének, esetleg csak naiv pedánságnak köszönheti létrejöttét, amit az arab tudósítások nagy többségének ingadozó előadása is támogatni látszik.

¹⁾ Ez az utóbbi idézet MARKWARTnál is olvasható német fordításban (UngJb. IV, 298).

ABŪ HĀMĪD ÉS IBN BATŪŤA nem is ismeri a *Jugra*, *Jūra* nevet, ellenben amaz a sötétséghez közel fekvő ország, emez a sötétség országa címen adja elő azt, amit 'AUFĪ *Jūra*-leírása tartalmaz (MARKWART: UngJb. IV, 289—290, 300); AL QAZWĪNĪ ÉS nyomában BĀKUWĪ óvatosan középúton halad: megnevezi *Jūrāt*, de a sötétség tengere mellett fekvő országnak tünteti föl: „*Jūrā* ein land in der Nähe des meeres der dunkelheit“, ill. „Pays près de la mer des ténèbres“.

Nyugateurópai források.

A XV—XVII. századi nyugateurópai földrajzi és történeti irodalom szintén gyakran megemlékezik Jugriáról, de ez a forrás aránylag édes-kevés megbízható, konkrét adattal gazdagítja ismereteinket. MARCO POLO leírása a sötétség országáról inkább néprajzi tekintetben becses, AENEAS SYLVIUS és az utána következő számos híradó pedig szinte csak a *Jugaria* = *Hungaria* azonosság dogmáját ismétli, variálja: „Haec est Juharia, ex qua olim Hungari progressi, Pannoniam occuparunt...“. — Számottevően új elemekkel MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ÉS WITSEN frissítette föl a nyugateurópai Jugria-hagyomány stereotippá merevedett szólamait, amelyek összegyűjtve találhatók GOMBOCZ ZOLTÁNNAK „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány“ című, könnyen hozzáférhető tanulmányában (NyK. XLVI, 171—191). A hiteles vagy hitelesnek látszó adalékok számbavételét és értékesítését a tárgyalás későbbi szakaszaira tartottam fön.

ZSIRAI MIKLÓS.

A moksamordvin-orosz nyelvkeveredés.

A világháború óta megjelent moksa könyveket és újságokat olvasgatva, számos adatot jegyeztem fel arra, hogy hogyan keveredik az oroszos műveltségű moksák nyelve az orosz nyelvvel. Nem a puszta orosz jövevényszavakat értem ezen, hanem azt, hogy az orosz iskolákban járt, orosz környezetben élő moksa szerzők orosz szavakat használnak, s ezeket nem moksá ragokkal látják el, hanem változatlanul, orosz ragjukkal együtt alkalmazzák írásukban és beszédjükben. S érdekes, hogy ezek az orosz szavak csaknem mind helyettesíthetők volnának eredeti szavakkal, nem beszélve arról, hogy az orosz paradigmaticus alakokra meg egyáltalában nem volna szükség.

A moksa írók, újságszerkesztők lelkes emberek, akik anyanyelvüket határtalanul szeretik; írásaikban nyelvtisztaságra törek-szenek, s új szavak gyártásával iparkodnak kiírtani nyelvükből az idegen elemeket; mégis, egyiknél nagyobb, másiknál kisebb mértékben, el-elesúszik nyelvükön egy-egy orosz szó, orosz ragjával együtt.

A felsorolandó kifejezések természetesen nem használatosak az egész moksa nyelvterületen, hanem a keveredés mértéke egyé-nenkint változik, a szerint, hogy ki milyen környezetben él.

Ragozott igék.

1. Jelentő mód jelen idő: *Gazetat mon ni polutšaju* 'én már kapok újságot'. *Dumaru, tońske seń nejt-ni* 'azt hiszem, ezt te is láttad már'. *Mogu kotškams podpistšekt* 'én tudok megrendelőket gyűjteni'. *χotšes' jarmakta, χotšes' pandomoda sävft* 'végy, akár pénzért, akár hitelbe' (tkp. 'akarod-akarod'). *Tiń sodasast, meža znatšit lomanti ulems tosa* 'ti tudjátok, mit jelent az embernek az, hogy ott van'. *Titü znatšit, što...* 'ez azt jelenti, hogy...' *Šonts rukovodit tevń jotaftomaľ äsa* 'maga vezeti a dolog végrehajtását'. *Son luvontšij i koda äřavi izpolzuet paršit* 'ő számon tartja és kellően kihasználja a vagyont'. *Škajs tojń nakažet* 'az Isten megbüntet téged'. *Son valda poveřaet äš tevnzon* 'ő mindig ellenőrzi a maga munkáit'. *Päk nuždaetša sońftomonza rasteńjes'* 'ennek hiányában a növény

nagyon nélkülöz'. *A kda pridetsa ujftems pravndaftomonza, to timos taftane* 'na pedig meg kell kezdeni gyógyítást, akkor így kell tenni'. *No päk sidesta prixoditsa rasteñjeti osalsta kasoms* 'de a növény gyakran rosszul tenyészni kénytelen'. *Nu, koda polagaetsa, T-f komors povst 180 tsalkovaj marstoñ jarmak* 'nos, úgy látszik. 180 rube közpénz T. markába jutott'. *Tostañ lomattneñdi xotsetsa, tštobj...* 'az ottani emberek azt szeretnék, hogy...' *Sokaj lomants nengü neudovletvoaet äs potrebnosenzon* 'a földműves még nem elégíti ki a maga szükségleteit'. *Son ne možet molmos* 'ő nem mehet'. *Kažnaj ne xotset ladomoda modaftoma* 'senki sem akar föld nélkül maradni'. *Virš kovonga af kondasti, ne stoit idemska* 'az erdő semmit sem ér, nem érdemes kiváltani sem'. *Kda son aktti ne podpišetsa, ästa...* 'ha nem írja alá az iratot, akkor...' *Kie interesuetsa ingoldeñ lomattneñ kolga, rekomenduem morafioms vov koduma knigat* 'aki érdeklődik az ősemberek iránt, ajánljuk, hogy ilyen könyveket olvasson'. *Min želaem ärams mirna* 'mi békeben akarunk élni'. *Privetstvuem šat lomattneñ konat...* 'üdvözöljük azokat az embereket, akik...' *Kosta min možem sodams?* 'honnan tudhatjuk mi?' *Min možem sojn košardoms pandoma* 'mi fizetésre kényszeríthetjük őt'. *Min ne možem stroendams, kda...* 'mi nem építhetünk, ha...' *Ästa tiñ možete ušoptoms* 'akkor ti megkezdhetitek'. *Možeta košardoms* 'kényszeríthetitek'. *Utšreženijaña mokšoñ veleva vjpisivajut gazett ruzoñ* 'az intézetek moksa falvakban orosz újságokat rendelnek meg'. *P. s nolasiñ antsek šatneñ, konat priznajut soñ programmants* 'P. csak azokat engedi be, akik programját elismerik'. *Ešli siñ min langozonok napadut* 'ha ők megtámadnak minket'. *Rasxotña trebujut sredstvada šada lama* 'a vesztések több anyagi segítséget kívánnak'. *Narotña äs malsost xotat ärams* 'a népek a maguk kedve szerint akarnak éni'. *Mešna vatša šitksa mogut kuloms* 'a méhek az éhségtől elpuszulhatnak'. *Tosa mašina mogut maksoms i pandomoda* 'ott kölcsön is adhatnak elgépet'. *Siñ pravasna ogranitšivajutsa* 'az ő jogaik korlátozódnak'. *Siñ fke kiza nalogta osvoboždajutsa* 'ők egy évi adótól felmentetnek'. *Tefneñ vetems ne mogut* 'nem tudják vezetni az ügyeket'. *Alatña i nemogut äs avason tonaftoms* 'a férfiak nem is tudják feleségüket tanítani'.

2. Jelentő mód mutat idő: *Mon zametil, kuvaña jakañ* 'és zrevettem, hogy hol járok'. *Jakañ-šiseñ, xotel noldams rabotat, d' ašož pešatlav* 'jártam mindentelé, ki akartam adni a munkát, s nem lehetett kinyomatni'. *Tšaj nañ martonga nadoel-ni* 'talán már ezzel is torkig lettél'. *Rananza, konatnoñ son polutšil 1914 kizosta...* 'sebei, amelyeket 1914. évben kapott...' *Vest son polutšil šorma* 'egyszer levelet kapott'. *Polutšil ili äš jarmakt?* 'kapott-e pénzt, vagy nem? *Min pravitelstvañk*

teñ kolga za javil protest 'a mi kormányunk ez ellen tiltakozását jelentette be. Alás us overšen stvoval ožotan tevnts 'a férj tökéletesítette vadásztudományát'. Son žotel ulmos predseda- telks 'ő elnök a kart lenni. Koda son mog sodams? 'hogyan tudhatta ő?' Zagrešilsa, pribednalsa, kulost vejsa tsorañanza 'bűnbe esett, elszegényedett, s meghalt kilenc fia' (népdal). Bivalo zasedanijasa targamoda iz mürgont 'megtörtént, hogy nem engedte meg a dohányzást az üléseken'. Saj, bivalo, Vanás, kandj kniga 'megtörtént, hogy jön Vaná, s könyvet hoz'. Af kunarabjla žvājsen, añtsak kolma nedāleñat maržton ārys 'nem rég volt (hogy) megnősültem, s csak három hétig élt velem'. Prišlos per- vaj kiga ladams tev 'első sorban a dolgot kellett rendbehozni'. I sin semba tat teñen raskrži 'és ők e dolgokat mind eltitkolták'. Sat mastoržneñ űsa, konat vajnada melā pak postrada- li... 'azokban az országokban, amelyek a háború után sokat szenvedtek...' Minñ šorma uskinekoñ langs napali niła lo- matk 'a mi levélhordóinkat négy ember megtámadta'. Šor- madkšnevi vremaš, mžarda dogovorl tūenza podpisali 'feljegyzendő az idő, (hogy) a szerződést mikor írták alá a felek'. Siñ žoteli naftems āš prāson obižafks 'ők magukat rászedetteknek a karták feltűntetni'. Zavodoñ azoržna mogli mišendems kšnef 'a gyárosok eladhatták a vasat'. Mokšotne podpisališ sotrud- nikoñdi 'a moksák munkatársakul iratkoztak fel'. Sonñ va- lonza opravdališ 1914 kizosta 'az ő szavai 1914. évben igaz- solódtak be'. Sokajžneñ uspokoili, koda jombla idnātneñ 'a földműveseket, mint a kis gyerekeket, megnyugtatták'. Siñ azontsaž, koda prestupnikt nakazali 'ők elbeszélik, hogyan büntették meg a bűnöst'. Korolž žoteli šavoms 'a királyt meg akarták ölni'.

3. Feltételes mód jelen idő: Šanñ kolga, štoba son priz- nal poddanajneñ pravason... 'arról, hogy ő elismerje az alattvalók jogait...' Tū āravi šangsa, tštobj ār azorš mog bj lu- mos... 'ez azért kell, hogy minden gazda meg tudja számolni... Siñ mogli bj tejšt naftnems ki 'ők megmutathatnák nekik az utat'. Kda..., to mogli bj ulmos osal teft 'ha..., akkor bajok származhatnának'. Aravi tijmos staña, tštobj tov ili lija vastu mogli molmos semba mokša-āžatna 'úgy kell tennünk, hogy az összes mordvínok oda vagy más helyre mehessenek'.

4. Feltételes mód mult idő: Siñ tatarņge vipisjvali-bj, sembe šaka 'ők tatárt (t. i. újságot) is rendeltek volna, (hisz) mind- egy az (nekik)'. Siñ molentst-bjlo ladama pravitelstvat maržta 'ők elkezdték volna az egyezkedést a kormánnyal'. Od lo matna bjlo tarafnešt molmos, da alātna lupštaž sinñ 'az ifjak megkísé- relték volna, hogy elmenjenek, de az emberek megfékeztek őket'.

5. Felszólító mód: Provef, koda tevš aštši, šada mela šor- matk 'győződjél meg, hogyan áll az ügy, s azután írf'. Darā, koržtan, šada lamokst af siman. Prosti monnā! 'Darā, mondom,

nem iszom többé. Bocsáss meg nekem!' *Stupaj kudu* 'menj haza'. *Stupaj vešentl podvada lomatneñ langa* 'nosza (tkp. menj) keress fuvarost az emberek között'. *Vaťaj taštk vor taza lemtseñ* 'nosza (tkp. menj) ird ide nevedet'. *Ton vali mokšeks, ato mezevok af šarxkodevi* 'te beszélj (tkp. menj) moksául, mert különben semmit sem értünk meg'. *Daj meki avazñ* 'add vissza feleségemet'. *Dugaj, daj moratama* 'testvérem, énekeljünk (tkp. add énekelünk)'. *Son molš sovetu kula iretstasta i davaj juvatš-nems semboñ langs* 'ő holtreszegen a község házára ment, és nosza, elkezdett (tkp. add) mindenkire ordítani'. *Dajta xoť šada kurokña utšitel* 'adjatok tanítót minél előbb'. *Dajta tutam!* 'gyerünk (tkp. adjatok megyünk)!'. *Davajta tani arelasajnek aš pravanekoñ* 'nosza (tkp. adjatok) védelmezzük meg most jogainkat.

6. Főnévi igenév: *Tita tevš äravol ba razsledovat* 'ezt a dolgot meg kellene vizsgálni'. *Sinñ mälsna svobodna dejstvoval* 'ők szabadon akarnak cselekedni'. *Äravixť sin registrirovat* 'regisztrálni kell őket'. *I sidesta son ne možet udovletvorit šas, mes...* 'és gyakran azért nem tudja kielégíteni, mert...' *S'anksa, stobj otvetit tite voprozt...* 'ezért, hogy e kérdésre felelni tudjunk...' *S'a ne možet privletš narotť* 'ez nem tudja odacsálni a népet'. *Siñ karmast kulaksama i interesovaťša* 'ők kérdezősködni és érdeklődni kezdtek.

Ragozott névszók.

Velürešne dumandast koj tšavo kotškams škajt lems 'a fabulieliek elhatározták, hogy a szentképre gyűjtenek valamit'. *Odekolon, du xi i tafiama latsol* 'otkolon, illatszert, és efféle dolgok'. *Sokaj lomatnä dolžnj ulmes znakomijxt tä tevt marxta* 'a földművesek kötelesek e dologgal megismerkedni'. *Jarxtsama moda marxt, konat dolžnj ulmos tañstiks* 'enni való burgonyafajok, amelyeknek jóízűeknek kell lenniök'. *Son kulšes sired-moznza xištšnikov keñžü ala* 'ő (t. i. az ősemler) öregségére ragadozók karmai között szokott meghalni'. *S'as a xotoju tujan* 'ezért megyek szívesen'.

Névmás.

Ax, ti polañaj, sediñ kolajñaj 'ah, te feleségem, szívem megrontója' (népdal).

*

Legyen szabad végül egy levéltöredéket közölnöm, amelyet az Od Vele c. újságból választottam ki:

Ton, jalgaj, pervaj uznaj tevt, a potom korxtak, i uznaj, kija vinovats. Mon mžardonga kodamovok selkorxt ne presledo-

val, a želaju, tšto bi vjjavlali semb'a nenormalnozt naruža... Kizeftka, jalgaj, veleva mžara utšitel oskorbili ta tevt ingsa alatna. ħota mon sodasa, što pervaj klazsa ob'azatelno mokšon k'alsa tonafnemas para, no vsetaki alatna ne ħotat stb. 'Te, barátom ismerd meg először a tényállást, és azután beszélj; s tudd meg, ki a hibás. Én soha semmiféle falusi tudósítót nem üldöztem, sőt azt kívánom, hogy minden visszásság kiderüljön... Kérdezd meg, barátom, hogy a falvakban a férflakosok hány tanítót bántottak meg e dolog miatt. Bár én jól tudom, hogy az első osztályban feltétlenül a moksa nyelven való tanulás a jó, mindazáltal a ferflakosok nem akarják¹⁾ stb.

E levéltöredék 51 szóból áll. Ezek között 7 orosz ragozott ige és 20 más (tehát összesen 27!) orosz szó van. Ez a levél frappáns példája a nyelvkeveredésnek; s ilyen levélírók és beszélők nagy számmal vannak a moksák között.

¹⁾ Ez utóbbi mondat arra vonatkozik, hogy az illetőnek falujában, mint még sok más moksa faluban, maguk a lakosok nem engedik meg az anyanyelven való tanítást. Azzal érvelnek, hogy ha kimozdulnak falujukból, csak az orosz nyelvvel boldogulhatnak.

JUHÁSZ JENŐ.

Északi-vogul mondattani kérdések.

(Első közlemény.)

Azt a munkát, amely a még csírájában lévő finnugor mondat-
tan fölépítését célozza, már érdemes részletkutatások támogatják.
Egyes értekezések a vogul nyelvvel kapcsolatban — bár csak spe-
ciális kérdéseket tárgyalnak — az egész finnugorságot felölelik
(vö. a fontosabbak közül: KERTÉSZ M. Finnugor jelzős szerkezetek :
NyK. XLIII, 1—101; BEKE Ö. Finnugor határozós szerkezetek : NyK.
XLIII, 161—275), mások tisztán vogul vagy obi-ugor területen
kutatnak (pl. BEKE Ö. A vogul határozók : NyK. XXXV, 71—193,
Ragatlan határozók a vogulban : NyK. XXXVII, 117—123; FOKOS
D. A vogul-osztják tárgyias igeragozásról : NyK. XL, 386—412;
KLEMM A. A létige szerepe az osztjákban és a vogulban : NyK.
XLVI, 386—401). Ne feledkezzünk el az úttörőkről se : SZILASI M.
Névszói összetételek a vogulban : NyK. XXVI, 129—197; PÓLAY V.
A vogul infinitivus : NyK. XXXV, 368—426; SZABÓ D. A vogul
szóképzés : NyK. XXXIV (folytatásokban), akiknek a munkájából
mondattani szempontból is sok tanulság vonható le.

Hiányzik azonban még egy a vogul nyelvet tisztán mondat-
tani szempontból vizsgáló munka, amely a vogul nyelvrendszert és
mondatszerkesztést ismertetné és a — mondhatjuk — legkezdet-
legesebb és legeredetibb állapotot megőrzött mondatból, amennyire
ez egy fgr. nyelv részletes ismeretével lehetséges, a fgr. mondatra
esetleges következtetéseket vonna le.

Nem kétséges, hogy az ilyen következtetések nagyon ingatag
alapon nyugosznak, tekintettel az egyes fgr. nyelveknek az idegen
hatások folytán elszenvedett különféle változásaira stb., viszont a
sokszor költői forma folytán állandó és eredetiségüket jobban meg-
őrzött vogul szövegek mégis csak nyújtanak némi reményt a kuta-
tás eredményességére. Ezért tehát, bár a fgr. mondat legfontosabb
tulajdonságait (nomen prioritása, nominális mondat) az egyes fgr.
nyelvek tanulságai alapján már minden kétségen fölülinek ismer-
jük (vö. KLEMM, A finnugor mondat őstörténete : MNy. XXIII, 328—

341) és az egyes részletkutatások sokszor csak újabb és újabb adatokkal szolgálnak ezen ismeretünk különféle szempontú támogatására, mégsem tarthatjuk haszontalannak az egyébként is nagyon érdekes és tanulságos vogul mondatszerkesztés módjainak a kutatását.

Sajnos, az egyes mondattani kérdésekről teljesen kimerítő ismertetést nem adhattam, már a felhasznált szövegek egyoldalúsága miatt sem. A MUNKÁCSI-féle szövegek (VogNGy.), amelyekre pedig az egyes kérdések tárgyalásánál legtöbb okkal és haszonnal támaszkodhattam, sok esetben, éppen népköltési voltak folytán, nem nyújtanak egy-egy eset megvilágítására elegendő és tipikus példát. Ilyenkor tekintettel voltam az AHLQVIST-gyűjtötte szövegre is (herausg. von YRJÖ WICHMANN, Helsingfors 1894. SUS. Toim. VII), amely azonban bibliafordítás lévén, szintén nem ad mindenre felvilágosítást, és a fordítással belekerült idegenszerű nyelvi jelenségek félre is vezethetik az olvasót. Figyelembe vettem azonkívül más nyelvjárásokat is, különösen akkor, ha ezek az egyes megállapítások lényegére befolyással voltak. Ami a rövidítéseket, illetőleg jelöléseket illeti, a MUNKÁCSI-féle szövegből idézett helyeknél rövidség céljából csak a kötet- és a lapszámot tüntetem föl, az itt-ott előforduló AHLQVIST-féle szövegből idézetteknel a szokásos megjelölést használom.

Az egyszerű mondat.

A vogul nyelvnek, amint ezt később bővebben megláthatjuk, nagy hajlama van arra, hogy mindent összefoglalva, tömörítve fejezzen ki. Erre a rövidítésre pedig több eszközzel bír. Ilyenek elsősorban az igenévi szerkezetek (vö. WUNDT, Die sprache I², 142—155), amelyek segítségével a vogul gondolkodás valamely többé-kevésbé egységes tudattartalomnak alkotó elemeit vagy néha több, egymással alárendelési viszonyban levő képzettartalmat akképpen vonatkoztat egymásra, hogy azok az ítélet kimondásánál szorosabb logikai viszonyba kerülve nyelvtanilag egyszerű mondatban is elférnek. Pl. *jelpiy-ūs akim ünlem jākwe xašné xum älmēm ma' és ti xašsüslēm*, hogy ez az a folyó, ahol szentvárosbeli dédöregem lakott, mivel tapasztalt férfi vagyok, im fölismertem' III, 438, szóról-szóra: 'szent városi dédöregem lakta folyót tapasztalt férfi voltom miatt fölismertem'.

Ezek a mondatok, amelyekben a főcselekményt *verbum finitum*, de a mellékeselekményt névszói szerkezetek („nominalausdrücke für nebenbestimmungen des satzes”: WUNDT, Die sprache I², 150—155) fejezik ki (vö. Gombocz, Nyelvtörténet és lélektan 40), vogul szempontból tulajdonképpen egyszerű mondatoknak tekinthetők. Mivel azonban tárgyalásuk hosszabb munkát igényel, ezekkel külön értekezés keretében szándékozom foglalkozni; most pedig a szorosabb értelemben vett egyszerű mondatfajok ismertetésére térek rá.

A fölkiáltó mondat.

I. A fölkiáltás érzelmi (indulati) formája.

A vogul fölkiáltó mondatról, amely vagy a hallgató érdeklődését akarja fölkelteni, vagy pedig általában egy affektus nyelvi kifejezése, lényegében semmi különöset nem mondhatunk. Azok az általános lélektani szabályok alkotják ezt is, amelyek közrejátszának minden nyelv fölkiáltó mondatainak a képzésénél (vö. MARTY, Emotive sätze; WUNDT, Die sprache I², 256—257). A fölkiáltó mondat (sokszor csak fölkiáltás) éppen úgy nominális a vogulban is, mint minden más nyelvben (vö. a latin mondattanokat: *vae mihi!*, *heu tibi talentum argenti!*, *ecce tuae litterae!*), ha a fölkiáltást okozó érzelem tárgya vagy kifejezése nem igei állítmányban foglaltatik.

1. A fölkiáltás egyszersmind megszólítás is (közönséges eseteknél előfordulási helyet nem említek):

a) Pusztán a személy címével vagy nevével, akire a megszólítás vonatkozik: *kaškwé!* ,öcsike!’ | *oqykhum nē oqi!* ,anyámaszszony!’ KL. | *ašiy-pi’ aňšux!* ,nagybátya öreg!’ | *ankšké!* ,anyóka!’ T. | *ėkw-ğňšux!* ,öreg ember és öreg asszony!’ I, 169 T. | *jäi-piškwe!* ,bátyácska!’ | *Jā, Numi-Tārem!* ,Ó Numi-Tārem!’ | *Numi-Tārem āšem!* ,Numi Tārem atyám!’ | *Numel-minnē-tqvljy-Kalm!* ,Főnnjáró szárnyas Kalm!’ I, 87 stb.

b) A megszólított személy nevével és partikulás indulatszóval (példák leginkább a VogNGy. III. kötetének medveeskü-énekeiben találhatók): *jäy-ä!* ,hé atyus!’ | *āšä!* ,hé apus!’ | *nēt-ä!* ,halljátok nők!’ | *nēt-a!* ,halljátok nők!’ | *χum-a!* ,halljátok-e, férfiak!’ | *äykw-a!* ,ugyan anyám!’ I, 123 | *üp-ä!* *khumlē vōtēn?* ,néne! hogyan szedsz te bogyót?’ IV, 299 KL. Ugyanez a símuló partikula megvan a permi nyelvekben is, vö. WICHMANN, Wotjakische chrestomathie 43: ,*-a* G. M. J. MU., *-ua*, *-ua* MU. (fragepartikel). Vgl syrjP.

-ja (vgl. tschuw. -a)'; vö. még a kérdő szócska eredetéről kialakult véleményt: DELBRÜCK, Vergl. gramm. III, 263; MUNKÁCSI, Vog. Nyjár. 36; — l. a kérdő mondatot.

e) Mutató névmással: *ti-nē!* ,hallod-e, nő?' III, 395, IV, 176 | *ti-nēt, ti-nēt!* ,halljátok, nők!' III, 360.

Ez utóbbi esetre nem sok példát találtam. Azt hiszem, az ilyfajta mondatokból való elvonással van dolgunk: *χumā an ti nē ānēmne manā nē!* ,ejha im ez a nő milyen magannak való nő!' II, 125. A megszólító nem közvetlenül a megszólítotthoz intézi a fölkiáltást (vö. *ecce homo!* ,íme az ember!'). A rámutatás (*ti* mutató névmás) és fölkiáltás (*-ti* erősítő szócska) különben is rokon lélektani jelenségek, amelyek közt sokszor csak intenzitásbeli különbség van.

2. Fölszólító értelmű fölkiáltás (fölkiáltó fölszólítás): *Ajäs-tārem-ājkā jāmēsmaximēn!* ,Ajäs-isten-öreg, béküljünk ki!' II, 6 (E példában indicativus áll, ami a nagyfokú modushiány miatt érthető) | *tū sunsün!* ,oda nézzetek!' IV, 287 | *tāxam, tū sussēn!* ,pajtás, oda nézz!' III, 517 (itt már imperativus); e kérdést különben bővebben a fölszólító mondatnál tárgyalom.

3. Csodálkozást, elismerést kifejező fölkiáltás: *manā namiy ātēr namēm namējawē, manā sijiy ātēr sijim sijējawē* ,minő neves fejedelemnek nevezik az én nevem, minő híres fejedelemnek híresztelik az én hírem!' II, 1 | *χumā an ti nē ānēmne manā nē* ,ejha im ez a nő micsoda magannak való nő!' II, 125 | *tamlē mat māxēm* ,olyan furcsa nép ez!' II, 306 | *tamlē matā ēkwāi'-ājkāi'* ,olyan furcsa öreg asszony, öreg ember!' II, 306. Jellemző a kérdő és a határozatlan névmások szerepe a csodálkozást, elismerést kiváló személy vagy dolog vagy tulajdonság kiemelésében, vö. a magyarban: *micsoda illat!, valami dícső. valami szép!* (Sok esetben, azt hiszem, önállósult mellékmondatokkal van dolgunk).

Ide tartozik a következő példa is: *manā jāmēs mā šaxl ālnātū* ,minő jeles fölhalmoc-ska az!' III, 242 vagy: *χūrēm uj kērēm pāl xātēl manā uliy ālnāt* ,az a nap, midőn három állatomat befogom, óh minő vigasságos' IV, 37. Itt a létige igenevének alkalmazása föltűnő. Hasonló értelmű példákban (*manā jāmēs mākwē* ,minő szép helyecske!' IV, 10 | *manā uliy mākwē* ,minő vigasságos helyecske!' IV, 10 | *jäläsaxkwē manā kās, manā pūmēs* ,járdalni minő kedves, minő érdekes!' IV, 10) pedig létige általában nem szerepel, fel kell tehát tennünk, hogy az eredetileg tisztán nominális fölkiáltó mondat szerkezetekbe is behatolt a létige, amelynek személyragos

igeneve valamely névszói állítmánnyal kapcsolatba kerülve 3. személyű igei-névszói állítmányul áll (vö. KLEMM, A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI, 397). Ez annál is inkább könnyen megtörténhetett, mivel az ilyen fölkiáltó mondatok lélektanilag nagyon közel állanak a közönséges kijelentő mondattípushoz, vö. az ilyen példákat: *ti kuliy mat tur ālnätä* ,ez valami ördögi tó'. I, 5 | *vārmēl' jāmēs ujkwē ālnätä* ,nagyon jó állatocska' IV, 342 | *tāl ālnätä* ,az rossz' IV, 259.

4. Szitok és káromlás: valami becsmérő jelzős kitétel állítmány nélkül, trágár fölkiáltás, tiszteletreméltó dolgok gyalázó megnevezése, továbbá rossz kívánság imperatívus formájában kifejezve. Természetesen legtöbbször nem is mondatok ezek, csak fölkiáltások:

a) *posēr āmp!* ,üzekedő eb!' | *āmp-vēlt!* ,kutya pofa!' | *qprēs-vēlt!* ,tökfilkó!' IV, 426 | *oqmp-jer-nān-ēkwē pōy!* ,eb-lyuka asszony kölyke!' II, 236 K. | *ta āykwā nōnē* ,anyád p... ája!' I, 26 | *āykwēn nān* ,ua.' IV, 426 | *Poser āykwēn jānē nān* ,szajha anyád nagy p... ája' IV, 426 | *jīyin-tinīy, āykwēn tinīy* ,azt a drága apádat, drága anyádat!' IV, 467 | *jāyēn tinīy xālū uj āsēn* ,azt a drága apádat, dögállat vagy!' III, 457 | *jāyū tinīy!* ,azt a drága apját!' III, 456 | *ti jīyintēm, ti āykwēntēm* ,azt az apját, azt az anyját!' III, 37d (ezek a formulák a leggyakoribbak a szövegekben); *jāin sāim wūr* ,az apád rothadt vérét!' IV, 161 KL.

b) *āmpēlnē voss tēwēn* ,hogy a kutyák egyenek meg!' IV, 426 | *kul-mān min!* ,menj a pokolba!' uo.

5. Szólamok és indulatszók:

a) bámulat: *sätä, manä pis!* ,ejhaj, minő furcsaság!' IV, 426 | *manä kül* ,mi az ördög!' uo. | *jāxatā-sār!* ,halld-sza csak!' IV, 279.

ellenzés: elsősorban az egyszerű tagadás szava *ati, at* Vog. Nyjár. 32.: *at!* ,nem!' I, 164 | *āk!* ,nem!' IV, 353 T. (*āk! ām nōūnmī il ā tārtilem* ,nem, én tégedet nem bocsátalak el!' IV, 345 T.); *oqtä!* ,nem!' KL. a teljes képzetet tagadja vö. (*šuurpmē*) *māt khwqšāt at āläslēn?* — *oqtä ān-māt loqtqū mōyi-tōrmi khannē titä, tāl āläslēm* ,a jávort nem valami messze ölted? — nem, valami ég és föld összeérő szélét emlegetnek, ott öltem' VogNyjár. 121 || *taw kāsū* ,ne törődj velem!' (tkp.: ,az ő kedve') III, 93 | *ti-sir* ,ugyan!' IV, 426.

köszönés: *pasū* ,légy üdvöz!' | *pāmūsipē!* ,köszönöm' | *tāgrēm tīs* ,köszönöm az ételt' (tkp.: ,az isten jóllakatott') IV, 426 | *qš jāmēs ulēm* ,isten veled!' (tkp.: ,hát jó életet!') III, 322.

b) Az indulatszavak osztályozása fölösleges, mivel egy indulatszó hangulat és hangsúly szerint szinte ellentétes érzelmeket és érzelmi megnyilatkozásokat is kifejezhet. Ezért csak felsorolok egy párat a legjellemzőbbek közül. A VogNGy. III. kötetében olvasható medve-énekeket majdnem mindig egy fölkiáltó indulatszó fejezi be: *kaja-juj!*, *kaja-juj! kaja-jujiv!*; a IV. kötet több éneke minden új motívumot ezzel az értelmetlen szócsoporttal kezd, vagy végez: *ar kényén-kényén!* (vö. a magyarban *hetyepetye*, *egyedem*, *begyedem* stb.). Közönségesebbek még: *xumā*, *uffā* II, 127 | *ex-jā* I, 159 | *aj (aj Lenkqu)* IV, 85 | *jā (jā pīkwé, hé fiúcska!)* III, 372 | *jā Numi Tq̄rém* ,oh N. T.!' III, 372 | *hušš (?)* IV, 270 | *kaj-ajjuk*, *kaj ajjuk* IV, 3 | *khaim*, *khaim* IV, 300 | *ajjukli-ajjuk* III, 423 | *kaim*, *kaihä-jum* IV, 264 | *ā-nē-nē* ,(jaj-jaj') II, 303 | *q-rq-rq-rq* IV, 192.

II. A fölkiáltás akarati formája.

1. A fölszólító mondat.

a) A második személyre irányuló parancsolás közönségesen fölszólító móddal van kifejezve:

sing.: *nav sairapēn* ,vágj te!' IV, 261 | *Sqwēy-Mā āykw sir-rēmatālān* ,csapdod meg Kérges-Föld anyát' I, 103.

plur., du.: *ti xātēl ās jālān* ,a mai napon menjetez még!' III, 415 | *quitiqqaretme pušmelān*, *holtiñet lištān*, *loxtimet jältiptān*, *asrait ele-kietān*; *narmixtal vjśnā*, *narmixtal i majān!* ,betegeket gyógyítsatok, poklosokat tisztítsatok, halottakat támasszatok, ördögöket űzzetek; ingyen vettetek, ingyen adjatok!' AHLQV. 25 | *āsēm nēn jeltiptālēn* ,atyám ébresszéték föl!' IV, 202.

b) A plur. és du. első személyre vonatkozó fölszólítás közönségesen jelentő móddal fejezhető ki: *tox ti űulteu* ,im így esküdjünk' (tkp. ,esküszünk') III, 402 | *ērī' toteūw* ,vigyük (tkp. visszük) tovább az éneket!' II, 130 || *sar minimēn!* ,menjünk (tkp. megyünk) tehát!' II, 270 | *ājñēy jiw pāl pūnslīmēn!* ,a ladikot borítsuk föl' IV, 92 (más példák még ugyanyitt).

Eltekintve attól, hogy a vogulnak ezekre az alakokra nincsen imperativusa, az ilyen példák mégis az imperativus és az ind. praesens eredeti azonosságát bizonyítják (vö. SETÄLÄ, TuM. 176: „die 1. pers. pl. vom präs. ind. in imperativer bedeutung gebraucht wird, z. B. estn. *läheme* lasst uns gehen, wot. *lähemmä*, weps. *müömmē* lasst uns verkaufen, kar. *panemma* lasst uns legen | mord.

M. *posablatama* lasst uns helfen | tscher. B. *läktena* lasst uns gehen | syrj. *minamö* = wotj. *minomi* lasst uns gehen“) és támogatják SETÄLÄ megállapítását: „Wir halten den imperativ also nur für einen interiectioneller function gebrauchten präsensstamm“.

c) Jellemző a vogulra a sing. első személyű pass. imperativus gyakori alkalmazása. A logikai alany nem esik össze a grammatikai alanyal (?) és a cselekvést mindig a beszélőre vonatkozó vogul gondolkodás a tkp. általános alanyú kifejezéseknél (ítéleteknél) első személyű pass. imperativust használ: *am uj jirél voss tāsīlawēm, am lū jirél voss tāsīlawēm* ,lóáldozatot, rénáldozatot állítsanak nekem’ (tkp.: ,lóáldozattal állítsam’) II, 159 | *xāpel minnē xāpiy xumne pūri ānil voss ūntawēm*, hajóval járó hajós ember ételáldozatos edényt hadd állítson nekem’ II, 159 (vö. SZABÓ D. A vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 229). Természetesen ez a jelenség a passivumnak általánosságban gyakori használatával függ össze. Vö. a harmadik személyben is: *jāi’ minēm jāpiy nur ul voss kinsilarwē* ,atyától eredt atyai bosszúokot ne keressen senki!’ II, 170 | *ān Mērkw ājkā, majtēn patēm mā xulax-tumpi’ oss lāwawē!* ,azt a helyet, ahova Mērkw öreg, a májad leesett, Holló dombnak hadd nevezzek!’ II, 179 | *Numi Tārem āsūnē rāyx-sijū nāyx oss xōlawē!* ,N. T. atyánk kiáltásunk hangját hadd hallja meg!’ II, 11 (vö. a személyragozott infinitívusról szóló fejezeteket is).

A harmadik személyre vonatkozó fölszólítás már erősen az optativusos kifejezésre törekszik (ugyanaz áll a most felsorolt pass. imperativusi esetekre is). Az optativusos kifejezési módot egy modusképző szócskának és az indic. praesens vagy praeteritum (föltételes jelentésű -s képzős igealak?) valamelyik személyének a kapcsolata adja (vö. az óhajtó mondatot):

sing.: *voss jiw* ,hadd jöjjön csak!’ III, 396 | *tī’voss xulūli*, hadd buzogjon ide!’ II, 152 | *xotāl ālnē mā-lqmtēn xultēm-kēm xumin tūl ūlttē ēlāl voss ūntxatēs* ,bármerre levő földrészen megmaradt embered törzsökösödjek meg ezután állandóan!’ I, 73.

plur.: *sāstem mā tiniy xūr ēlā voss jāme’it* ,az egyenletes föld drága szélét járják tovább!’ II, 357.

(NB. A modusképző *voss* ,hadd’, ,habár’, ,vajha’, jelentésben azonos a *kwoss* mondatszerkesztő határozóval, vö. VogNyjár. 35. l.; néha *oss* alakban is előfordul és az óhajtó, megengedő mondatok képzésénél nagy szerepe van; l. ott.)

Teljesség kedvéért meg kell még említenem, hogy a tiltást a

már elhomályosult tagadó ige imperativusának (*ul*), mint tiltó szócskává merevedett igealaknak és a mondatban szereplő igeállítmány megfelelő imperativusának a kapcsolata fejezi ki: *nāl ul ojtāln!* ,nyilat ne eresszetek!' I, 95 | *āl lōńsēn!* ,ne sirj!' IV, 348 T. stb. vö. VogNyjár. 33.

Érdekesek még a kedveskedést, becézést kifejező *-kwē (-kē)* deminutivumokat magukban foglaló imperativusok (vö. SZABÓ D. A vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 73; VogNyjár. 40): *uliy sāns ēlā voss ūnttikālēn* ,boldog nemzedéket alapítsatok kedveseim!' II, 48 | *naŋ xolākāln* ,hallgasd meg édesem!' II, 44 stb.

Nyomatékos, intenzív parancsolás; az igető *-s* mom. képzővel bővül (vö. VogNyjár. 41; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 218): *nāŋx xāŋxsāln!* ,erodj fel!' I, 77 | *vit-xul voss tārātāsēn!* ,vör uj voss tārātāsēn!' ,bocsáss le vízi halat, bocsáss le erdei vadat!' I, 73 (példákat l. SZABÓ D. munkájában), vö. még az óhajtó mondatot.

Másfajta imperativusi esetek:

a) A létige sing. 3 személyű imperativusa (a magyarhoz hasonló használatban): *akw xum ul ālā!* ,egy ember se legyen!' I, 111 | *āltēn tāxpā tāŋxēŋ xul tātēl kwol-lāŋxēt, tot ālā!* ,az arany hátszárnyú hátszárnyas hal az ő üres háza zugában, ott legyen!' II, 397 | *āŋkēm lūl sískwē nāmtēnnē lūl ul ālā!* ,anyámnak rossz magzatkája ne legyen rossz emlékezetednek!' III, 233 | *tāut pāt nāšēŋ pāńsā nān olā* ,tengerfenékbeli nyílvasa a tied legyen!' III, 351 KL. Ritkán előforduló alakok (vö. VogNyjár. 38); az imperativust a harmadik személyben kezdi ugyanis teljesen kiszorítani az optativus. Ezek helyett is inkább *voss āli*-val (*ālā* helyett) szerkesztett mondatok találhatók a szövegben.

b) Személyragozott infinitivus (fölszólítás gyanánt aktív és passzív szerepben): *mol jāni' ūrtpēl tot ūrtsaykwā!* ,jószágbeli nagy osztályrészeket osszon ott szét!' II, 331 || *ālpēŋ na'irēl tot šēpituykwā* ,festett nyerget rakjanak ott rá!' (tkp. ,festett nyereggel rakassék!') II, 339 | *lakwā jāŋxēm xat tārēm tēp jāni' ūrtpāŋēl tot ūrtūlāŋkwēt* ,a körben forgó hét égtájék számára eleségbeli nagy osztályrészeket osszanak ottan' (a hét ég osztályrészekkel osztassanak') III, 343; vö. VogNyjár. 43; magyarázat: SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 438, vö. PÓLAY, A vogul infinitivus: NyK. XXXV, 415; — a kérdésről bővebben l. a pass. conjunctivusról szóló fejezetet.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Szongor. Ennek a Schl. és a Beszt. Szójegyzékből igazolt sólyomféle madarat jelentő régi magyar szónak (*szongor* 'grifalco' = 'gyrfalco') török eredetét mutattam ki a KSz. VIII. kötetében (342. l.) ráuntalván az ugyancsak sólyomfajtát jelölő ujgur *soykur*, oszm. *soyjur*, csag. *suɣkur*, *sungar*, kirgiz *suɣkar* megfelelőkre, továbbá a CodCum. *songur* 'pielfalchus' adatára, mely középkori latin kifejezést RADLOFF 'ein kleiner vogel' értelemmel fordítja (Das türk. sprachmaterial des CodCum., 65). Régi forrásokból idevonható egyéb adatok még: MAHMŪD AL-KĀ'YARĪ Dīvān-jából (1066): *soyjur* 'falke' (C. BROCKELMANN, Mitteltürkischer wortschatz, 183), a C. HOUTSMÁTÓL „Ein türkisch-arabisches glossar“ címen (1894) kiadott s a XIII. század elejéről származó kéziratból: سنقر *sonkor* 'eine art falke' (78. l.) s a P. M. MELIORANSKIJ-tól „Arab filolog o tureckom jazykě“ címen (1900) kiadott szójegyzékből (XVI. sz.) *suɣkur*, *šuykur* id. (sokol; 097, 099. l.).

Érdekes kapcsolatai vannak e szónak a törökség körén kívül is. Már a kún kódexben feltűnik, hogy a *songur* a madarak kún jegyzékén kívül a perzsa jegyzékben is előfordul (KUUN GÉZA gr. kiadásában 134. l.) s újabban O. SCHRADER „Reallexikon der indogerm. altertumskunde“ művében (211. l.) szintén említi az újperzsa *sonkur* 'gierfalke' madárnevet, mint a vadászsólymok egyik régi bizanci nevének, σὺγκορπιον-nak eredetijét. VULLERS bő perzsa szótárában seminő sólymot jelző *sonkur* szót nem találunk; de hasonló hangzású ez a régi szógyűjtésből (Burhānī Qatiū) idézett madárnév: سنك خوار „nomen avis parvae, nigrae coloris, instar passeris et crista praeditae, quae glaream deglutire dicitur, ar. قاطم dictae“ (Lexicon persico-latinum II, 337). Ezt az utóbbi arab madárnevet a dobos gémre (*ardea stellaris* v. *onocrotalus*) alkalmazzák, miből látnivaló, hogy a VULLERStől közölt ornithologiai meghatározás téves; mert hiszen a dobosgém nem „avis parva“, nem „nigrae coloris“ és nem „crista praedita“. Jelentős ez adatban a név: *sāyg-x'ār*, mely szó szerint elemezve (talán népetimológiával) 'kő-evőt' jelent

arra célozva, hogy „glaream deglutire dicitur“. KUUN GÉZA ezzel azonosítja a kún kódex perzsa *songur* szavát (337. l.) s úgy látszik, helyes nyomon van; mert a régi perzsa *sāyg-x^vār* ejtés megmagyarázza egyrészt a csag. *sungar* és kirgiz *suŋkar* utótagjának a hangzóját, másrészt a BUDAGOV szótárában (I, 649) található *siygur* (= **siygur*, سينغور) változat s a görög συγκομιον első szótagjának hangrendileg még nem illeszkedett palatális hangzóját. Tanulságos e perzsa és török alakok összefüggése szempontjából a török *soykur* sólyomnévnek LE COQTól följegyzett keleti török *saygqārō* változata, melynek magyarázata: 'eine art raubvogel (*milvus*) zur falckenjagd unbrauchbar' (Sprichwörter u. lieder aus der gegend von Turfan, 93. l.), melyen tehát héja- vagy kányaféle madár értendő. Ez egyezik a *sāyg-x^vār*-nak ugyancsak VULLERSTól följegyzett egyjelentésű سنک خاره = *sāyg-x^vārä* képzésével (II, 337) a hangrendileg illeszkedett véghangzónak olyan alakulatával, mint ezekben: *ālō* ~ köztör. *ala* 'bunt' (LE COQ id. h. 82), *pältō* e mellett *pältā* 'axt' ~ köztör. *balta* (uo. 85), *tāmyō* és *tāmya* 'siegel' ~ köztör. *tamyā* (uo. 87), *dārō* és *dōrā* 'medizin; schiesspulver' (uo. 91. l.) s az első szótagban is, pl. turfáni *ōčūq* 'offen', *ōrūq* 'dünn', *jōrūq* 'hell', *qōmūš* 'schilfrohr' = kasgári *āčūq*, *ārīq*, *jārūq*, *qamīš* (uo. 3). Minde jelenségek arra vallanak, hogy a török *sungar*, *suŋkar* madárnév perzsa eredetű régi jövevényszó, mely fölvétellel a *soykur*, *soygyur* változat utótagjának hangzóját is megérthetjük tekintetbe véve, hogy a régi perzsa *x^va*- szótagnak az újperzsában szabályos fejleménye *xu*- hogy a *x^var*- 'enni' igető is az újperzsában *xur*- (HORN, Neupers. etym. 112; HÜBSCHMANN, Pers. stud. 127), úgyhogy a *sāyg-x^vār* mellett a török *soygyur* előképe gyanánt **sāyg-xur* változat is föltehető. Ezek szerint a *szongor* perzsa eredetű török szó átvétele volna, úgymint a *sátor* < tör. *čatır*, *čatur* ~ *čadır* < per. *čādır*, a *bársony* < tör. *barčın*, *barčun* (l. GOMBOCZ: MNy. XXIV, 344. és ÁKE. 151) s valószínűleg a *vásár* (l. ÁKE. 627).

OLLÓ. A háztartás és a mesterségek e fontos szerszámának nevét eredete, illetve alapjelentése szempontjából tudtommal még nem tárgyalta az újabb nyelvészeti irodalom. A NyK. V. kötetében (1866) FÁBIÁN ISTVÁN írt róla, úgy vélvén, hogy „tője *or*, *ar*, honnét *arat* secat, metit ige, melyből lett az *aral* ma divatlan ige, ennek részesülője *arló*, *orló*, áthasonítva: *olló* forfex“ (242. l.) CzF. szó-

tára szintén *orló* előzményből származtatja s a székely *ort* = *irt* igéhez csatolja. De sem a föltett előbbi *rl* hangcsoportnak, sem egy **ollani* „válni“ igének semmi nyoma a nyelvtörténetben s táj-szólásokban. Úgy látszik, hogy ez az *olló* szerszámnév nem más, mint a fiatal juhot vagy kecskét jelentő *olló*-nak képes alkalmazása. Közönséges jelzése ugyanis a keresztágas munkaállványoknak *kecske* vagy *kecske-láb* és *olló*. A NySz. adata PPI. nyomán: „*Ketske*, mellyen a nagy fát faragják: *cantherii* *fabrorum*“ s COMENIUS műveiből idézve: „A léczek szarufákon, *ollókon*, ragokon feküsznek“. KRESZNERICSNÉL található: „*kecske-lábok*, melyekre az ácsok állást csinálnak“, „*olló-fa*: *cantherius*“, „*olló-kötés*: *junctura cantheriorum*, *quae fit per transtra, vel fibias*“, „*olló-talp*: *tignum, cui cantherius insistit*“. A Tájszótár szerint a székelyeknél: *kecske* „három vagy négy lábú, keskenypadú magas állványszék, amelyeneket rögtönzött deszkaasztalokuál v. építő állványoknál használnak“; Szegeden: *kecske* „háztető vázza“. Több vidéken: *kecske-láb* „állványszék, amelyenekre a kőművesek az állás deszkáit fektetik“ és „kétágu fa, mely a csűr v. az ól födelét v. az asztagot lefoglalja“. A székeleyk beszédében: „*fel-kecskéli* a lábát“ a. m. „egymásra teszi“ és „f. k. a kenderkévéket“ a. m. „föllállítgatja, úgy hogy az alsó végüket szétterpeszti“. Szintúgy jelenti az *olló* (*alló*) „a szelementartó szarufákat, amelyek a felső végük felé keresztben egymásba vannak eresztve“, *ollóba venni* a. m. „két keresztbe vetett rúddal fölemelni (fatörzsököt, gerendát)“. Minde példákban azt látjuk, hogy a népképzelet „kecske“ vagy „olló“ (= „fiatal kecske v. juh“) képében fogja fel, illetve szemléli az olyan alkotmányokat és műveleteket, melyekben a tartó vagy működő alkatrészek ágasak, szétállanak vagy egymást keresztelik, amint ez az *olló* vágószerszámnál is történik. Így tehát az *olló* 'forfex' azonos az *olló* (< tör. *oylak*) 'fiatal kecske v. bárány' szóval.

Szekér. Több előbbi kutató után (l. ÁKE. 566) legutóljára SCHMIDT JÓZSEF írt e szavunkról (Nyr. LIII, 99) megerősítvén annak összetartozását a szkt. *śakata*-'szekér' szóval, mely „Indiában ősrégi időktől fogva megvolt s mai napig is megvan, vö. hindüstanī *sakat*, *śakat* 'a cart, a small waggon'“. SCHMIDT lényegesebb megállapításai e tárgyra nézve: 1. „Indokolt a gyanu, hogy eredetileg nem volt meg (a *śakata*- szó) az Indiába bevándorló árják nyelvében, hanem át van véve — és pedig India autochton őslakóitól, a mai dravidák elődeitől, akik jelentékeny kultúra

birtokában voltak s körülbelül a bevándorlók műveltségi színvonalán állottak.“ 2. „A szkt. *śákata-* nem csupán autochton indiai szó, hanem ind földön prákrit dialektusokban nyerhette azt az alakját is, amelyben a fgr. nyelvekbe bejutott. Cerebralis *t* hangzók között a prákritokban általánosan *d* lesz s az így keletkezett másodlagos *d* aztán, éppúgy, mint az eredeti *d*, sokszor mint *l* (*l*), vagy néha mint *r* is jelentkezik. Magának a szkt. *śákata-*szónak is vannak prákrit variánsai: *sagaḍa* és *saala*, amelyek mellett igen könnyen egy **śakara-*féle alak is előállhatott.“ 3. Ez az alak „a fgr. népekhez kétségkívül nem közvetlenül jutott el, hanem iráni törzsek, jelesen szkiták közvetítésével, akik lovas nép lévén, ökrös szekerekkel vándoroltak“ (Nyr. uo. 102).

Az az ind területen föltett alak, melyben a szkt. *śákata-*lingvális mássalhangzója *r* változatban jelentkezik, a valóságban előkerült. A mult évben jelent meg Londonban F. A. UXBOND nevű szerzőtől egy „Munda-Magyar-Maori, an Indian link between the antipodes. New tracks of Hungarian origins“ c. könyv, melynek tartalmi értéke nem áll ugyan arányban fényes kiállításával, vannak benne mégis egyes tanulságos megfigyelések is. Ezek közé tartozik *szekér* szavunknak egybevetése az indiai munda nyelvcsoporthoz a Santal ágában élő *sagar* 'a cart having solid wheels' szóval (389. l.). A CAMPBELL „A Santali-English Dictionary“ (Pokhuria, Manbhum 1899) művében e szónak alakja: *sagar* s jelentés-meghatározása: „A solid cart wheel, a cart having solid wheels without iron tyres, to cart“ (549. l.). Ebben az alakban a *r*, mint SCHMIDT fejtegetéseiből kitetszik, nem előzménye, hanem fejleménye a szkt. *t*-nek, illetve prákrit *d*-nek (ügymint prákrit *bīrāla* < szkt. *bīḍāla-* 'macska'), tehát aránylag kései, másodlagos alakulat. S nevezetes, hogy a *szekér* s a vele egybetartozó déli osztják *liker* (CASTR.) 'szán' szók magánhangzói az ind megfelelők *a*-jával szemben éppúgy palatalisok, mint a *név*, *méz*, *szeg* ('Nagel'), *nemez*, *részeg*, *méreg*, *üveg*, *kincs* stb. szók eseteiben (l. KSz. IV, 382) jeléül annak, hogy ez a hangállapot korántsem valamely ősrégi, az árja vagy indogermán közösségből fennmaradt jelenség, mint egyesek vélik, hanem újabban keletkezett változat, úgy mint az újperzsa és oszét *ä* < iráni *a* (l. P. HORN, Neupers. etym. Einl. XII. és H. HÜBSCHMANN, Etym. u. lautlehre d. osset. spr., 76). Tanulságos a kormeghatározás szempontjából az osztják *liker* szókezdője is, mely csak a prákrit alakulat *s* s nem a szkt. *śákata-* régibb *ś* szókezdőjéből fejlődhetett.

Kén. Feltűnő, hogy a fejlettebb műveltség ismeretkörébe tartozó „sulphur“ ásványnak a magyar *kén* szóban saját külön neve van, mely sem nem átvétel az egykor vagy most környező kultúrák műkifejezéseiből (mint pl. a *só*, *gyanta*, *kréta*, *gipsz*, *salétrom*), sem körülíró jelzés (mint pl. a népies *büdöskő* 'kén', vagy a finn *tulikivi* 'kén', tkp. 'tűzkő'). Nincs mása a rokonyelvekben sem, melyek közül a vogul és az osztjak a kénre a 'mégza, gyanta, szurok' *ауа* (ÉV.), *ауа* (PV., KV.), *оуа* (KO.), *оуа* (Ing.) szavát alkalmazza, helyenként jelzővel kiegészítve, mint KO. *руа-оуа*. tkp. 'orosz gyanta' ('schwefel' PAASONEN Ostjak. Wb. 205 l.), PV. *руа ауа* 'orosz-tűzmoszat-gyanta' (vö. *руа ауа* 'kénés gyufa, *сѣрника*' a szárítva tűzgyújtásra használt *ауа*, ÉV. *ауа* moszat nevével, l. Vog. NGy. I, 201), továbbá IO. *мөсөн* (PAASONEN, id. m. 130), melynek előtagjára nézve CASTÉN (Ostjak. sprachl. 104) a tibeti *musi* szóra utal. Más nevezet az ÉO. *истек* (Nizjam; KARJALAINEN, Ostjak. lautgesch. 209), mely a zürjén *istög* (WIED., LYTKIN), *истог* (СЕМБЕР, Русско-зырянский Словарь: *komi-istög* *сѣра*) átvétele, mint ezt már AHLQVIST észrevette (Nordostjak. Wb.). Ez utóbbi szó homályos eredetű, éppúgy mint a kénnek finn *rikki*, lapp *rihk*, *rihk* (Kola, GENETZ), *rišša* (Lule, WIKLUND) és mordvin *pali-gandir* (M.), *pali-kandal* jelzései (mely utóbbi összetételnek előtagját AHLQVIST mint a md. *palo*- 'égni' igenevét 'égő'-nek magyarázza, Kulturw. 73.). A votják *sera* és cserem. *sirä* 'kén' az orosz *сѣра* ('gyanta; kén') átvételei, míg az észti *vevel* a kfn. *swével*, *swèbel* 'schwefel' jövevénymása.

Nagyobb eredménnyel biztat kutatásunk, ha a *kén* szó eredetét magának a magyar nyelvtörténetnek keretén belül keressük. Itt t. i. minden előtt megállapítható, hogy az önálló *kén* szó a régi és a népnyelvben most is élő *kén-kő* meg az utóbb mutatkozó *kén-gyertya* összetételekből csak a XVIII. század elején keletkezett nyelvújítási elvonás s mint a NyÚSz. megjegyzi, különválasztva először SÁNDOR ISTVÁNNAL található a *kén-büz*, *kén-fonál* s *kénés* szavakkal együtt (167). A régibb irodalomban a kénkő, mint a NySz. adataiból kitetszik, főképp a szurokkal és kénkövel égő pokol, a kénkő lángjához hasonlatos tekintetű Sátán s egyéb ily szörnyűségek rajzában jelentkezik, s ezért nem hiába írják *kín-kőnek* is (*kinkü* GuaryK., *kynkew* MA., *kinkő* Illyés, NySz.). De a pokol kénkövén kívül bizonyára sűrűn emlegették egyházi tanítások és beszédek a bűnösökre égből szakadó s *esső* gyanánt hulló kénkövet is, melynek

őspéldája Sodoma. Így olvassuk a JordK. bibliafordításában (IXa) 1.) Mózes I. könyvének (19. fej. 25. v.) e szavait: „Wr ysten azerth boczata Sodomara gomorrara.... Nagy keen kówes esset es tǵzeth menyből“. Szintígy a KulcsK. (48. l.) meg a DöbrK. (28. l.) zsoldárfordításaiban (10. zs., 7. v.): „Esyk bynesekre tewr zeen ken kw ees haborgato zeel“. Továbbá Lukács evangéliumában (17. f., 29. v.) a MünchK. szerint (151. l.): „Mel' napon kēdeg ki mēne lot Sodomabol ese tūzet eš bűdős kēnesőt mēnből (pluit ignem et sulphur de caelo)“. Meglepő az utóbbi idézetben, hogy az eredeti szöveg 'sulphur' szavát „bűdős kēnesőnek“ fordítja, de CzF. szótára szerint is a kēneső nemcsak a cseppfolyós hydrargyrumot jelenti, hanem „szoros ért. vörös színű ásvány, mely higanyból és kēnből van vegyítve (Cynabaris)“, vagyis egyszersmind a sulphurid cinóbernek nevezete. Ezek alapján úgy látszik, hogy a kēn-kő a kēneső régi kēn-esső-féle népetimologiai elemzésének köszöni létét (vö. kēn eső két szóba írva COMENIUSNÁL ÉS HALLERNÉL, NySz.), melyre hatással lehetett a bűnösöket sujtó sodomai „kēnköves eső“ képzelet is. Az „eső“ vagy „esőcsepp“ folyékony alakjában jelentkező kēn-eső mellett egész természetesen alakulhatott a szilárd állapotú „kēnesőnek“, vagyis a „sulphurnak“ jelzőjévé a kēn-kő. Tudvalevő, hogy a kēneső-nek egyéb népetimologiai alakulata is vannak, mint kīnes üög, kēnyes üög, eleven kēnyes, kēnyesítő (MTsz.).

Magának a kēneső-nek eredetére nézve utalhatok a Keleti Szemlében „Zur benennung des quecksilbers“ címen írt közleményemre (II, 237), melynek adataihoz itt pótlólag hozzátcsolom még a magyar szónak következő megfelelőit: tobolszki tatár *künä su* (к ю н я с у, Краткий Русско-Татарский Словарь на нарѣчии татарь Тобольской губернии, 1904; 37. l.), melyhez vö. киня пет (olv. *kinä v. künä pet* 'klesz' = 'kullancstetű', uo. 35), krimi tatár *kinesu* (КІНЕСУ), azerbajdzsán-tatár *genesu*, melynek átvételével: kabard *гінасу* (Л. Лопатинский, Русско-Кабардинский Словарь, 1890; 146. l.) > oszét *džemasu* 'kēneső'. Ez az utóbbi alak nyilván az eredeti tatár nyelvterületen keletkezett változat, melynek számbavételével a székely *kēnasó*, *kīnasó* 'kēneső' is oly alakulatnak tekinthető, melyben a hangrendi alkalmazkodás nem az összetétel (tör. *känä-su*, *könä-su*) előtagjához történt, mint a közkeletű *kēneső* hangalakban, hanem a mélyhangú utótaghoz.

Tokhal. Az 'acipenser (antacaea)' halfajtának *tok* nevét az OklSz. már 1329-ből igazolja s tekintve, hogy e szó a környező nyelvek közül még csak a tótban ismeretes, itt azonban a *tok* 'acipenser huso', mint MATZENAUER megállapítja (Cizi Slova, 348), magyarból eredt jövevény — bizvást vélhetjük, hogy benne szó-készletünknek keletről hozott régi eleme él. Megerősíti e felfogásunkat, hogy a keleti törökségben hangtanilag és jelentésben pontosan megfelelő mására akadunk. A tobolszki tatárban ugyanis az 'acipenser sturio (ocётрѣ, Stör)' hal neve: *tuyu* (RADLOFF, Türk Wb. III, 1432), az 1904-ben kiadott szótár szerint *togo* (*balik*), melynek hangszóközi γ , g mássalhangzója a magy. megfelelő *k*-jához úgy viszonylik, mint a m. *békó* ∞ tat. *beyau*, *bika* ∞ tob. tat. *piğa*, ozm. *buya*, *buga*, *ökör* ∞ tat. *ügöz*, *iker* ∞ tat. *igaz* stb. szavakban, a szóvégi rövid *u* enyésztere pedig a m. *kút* ∞ uigur *kuduy*, ozm. *kuju* mutat egyező példát (l. a szóvégi rövid *j*, *i*, *ü* hasonló elenyésztere nézve Gombocz BTL. 161.). A *tok* halmnévre vonatkozó s hangtani okból amúgy sem fenntartható régibb magyarázatom (Ethn. IV, 182) e szerint elejtendő.

MUNKÁCSI BERNÁT.

Mordvín M. *in*, *än* 'leg-'. Ez a szó igen gyakran fordul elő a mdM. felsőfokú szerkezetekben: *in siretnä* 'legöregebbek', *in otšu* 'legnagyobb', *än otšu* 'legnagyobb', *än kłok* 'legfőbb' stb. (l. NyK. XLVII, 122, 123). Az *in*, *än* szót PAASONEN, SUS. Aik. XV₂, 33 és NyH.⁷ 103 nyomán én is a tatár *iy*-ből származtattam, de ez a magyarázat nem tudott meggyugtatni. PAASONEN ugyanis csak AHLQVIST gyűjteményéből ismeri a szót, s nagyon csodálom, hogy maga nem jegyezte fel, holott, amint említettem, a moksa felsőfokú szerkezetekben igen gyakori. AHLQVIST nyomán pedig a szót *in*, *en* alakban közli, de a mássalhangzó itt nem *n*, hanem *n*: *in*, *än*; s végiglapozva PAASONENNAK a mordvín nyelv török elemeiről irt munkáját, nem találtam egy *n*-es mordvín szót sem, amelynek tatár γ felelne meg. Így aztán jogosult az a feltevés, hogy a feltűnő jelentés-egyezés mellett (md. 'leg-': tat. 'nagyon, leg-') sem vethetjük össze a tatár szóval. Eredetét tehát másutt kell keresnünk, s meg is találhatjuk magában a moksa nyelvben.

A mdM-ban (alanyi r.) *palaš* 'ő csókolt': *iz* v. *äz pala* ($\acute{z} = \acute{s}$, vö. mdE. *es pala*) 'ő nem csókolt'; *palaš* 'ők csókoltak': *ist* v. *äst pala* 'ők nem csókoltak'. Nem akarom most a bonyolult mord-

vín tagadó igeragozás eredetét megfejtteni, de lényegére, legalább részben, világot vetnek a fenti kifejezés-párok: az ige multidejű jelét elveszszük az igétől, eléje tesszük s így alkotjuk meg a multidejű tagadó alakot. Ez így, magában szemlélve, különös jelenség; az *i*, *ä*-ben névmástövet (vö. *ä-sa* 'ott', *ä-sta*, *i-sta* 'akkor', *ä-z* 'oda' stb.) keresni képtelenség, s legfeljebb valamilyen ősi tagadó ige nyomát sejthetjük bennük. Erre azonban nincs szükségünk, ha tekintetbe vesszük, hogy az *iz*, *üz*, *ist*, *üst* mellett éppen oly gyakoriak ezek az alakok is: *ašiz*, *ašist*. Az *aš* jelentése 'nincs; nem', van *aš'* változata is, így aztán megérthetjük, hogy az *i*, *ä* csak kötőhang, helyesebben mondva az *aš* (*aš'*) szó tövéghangzója; a *-é* (< *-s*), *-st* jel pedig, nem egyedül állva az ige előtt, fejezi ki annak tagadó formáját, hanem eredetileg az *aš* (*aš'*) szóhoz járult, de ezt az *aš* (*aš'*) szót a moksa nyelvben el is hagyhatjuk. Igaz, hogy ez ma nem ilyen világos az egész moksa tagadó igeragozásban (mindazáltal vö., hogy az alanyi praet. pl. 1. sz. *aš'ámě* v. *ázámě* PAAB. Chrest. alak mellett ilyen változatot is ismerek: *ašizme*, *ašezma*), de meg vagyok győződve, hogy a mordvín tagadó igeragozás eredetét ezen a nyomon kell kutatnunk.

Látjuk tehát, hogy az *iz*, *üz*, *ist*, *üst* mellől elmaradt az *aš* (*aš'*). Amint most már az *iz*, *ist*-nek van *üz*, *üst* változata, éppen úgy van az *in* szónak *ün* alakja is, s így érthető az a sejtésünk, hogy az *in*, *ün* is olyan szó, amely mellől elmaradt valami. Ezt az elmaradt szót pedig nem nehéz megtalálnunk.

Az *iz*, *ist*-ről tudjuk már, hogy voltaképpen csak *-é*, *-st*, s így az *in*, *ün* is egész biztosan voltaképpen csak *-n*. Tudjuk, hogy a mordvín nyelvben az *-n* a genitivus ragja, s azt is tudjuk, hogy a moksa nyelvben gyakori felsőfokú szerkesztésmód a genitivus + alapfok: *sembodoń*, *ündedoń*, *sveń*, *sextoń* stb. + alapfok (l. NyK. XLVII, 122—4). Az *iz* stb. mellől elmaradt az *aš* (*aš'*), s éppen úgy kifejezi a tagadást, mint az *ašiz* stb. Most már az *in*, *ün* (helyesebben *ń*) mellől is elmaradt, kétségtelenül, vagy a *sembä* ill. *semboda*, vagy a *sve*- 'minden' szó, s ez is éppen úgy kifejezi a felsőfokot, mint a *sembä*, *sve*- szóval.

Megjegyzem, hogy a magyarban is van egy hasonló szerkesztési mód, s éppen a felsőfok.ál: *nájnagyobb* (< *nál* < *nálamnál nagyobb*); különös játéka a véletlennek, hogy amint a moksa *in* szót idegen (tatár) szóval egyeztettek, feltűnő alaki és jelentésbeli egyezése miatt, úgy akarták a magyar *náj*- szót is, feltűnő alaki

és jelentésbeli megfelelése miatt, idegen (szláv) szóval egyeztetni (I. MELICH, MNy. VIII, 385).

A NyK. XLVII, 122. lapján említett *ändedon* szó ennek az *in*, *än* szónak továbbragozása, a következő moksa szók analogiájára: *mondedon* 'tölem' (< *mon* 'én', ill. gen. *moñ*), *soñdedonza* 'tőle' (< *son* 'ő', ill. gen. *soñ*, vö. *soñdedonza simi* 'nálá korhe-lyebb') stb.

JUHÁSZ JENŐ.

Hazai irodalom.

ERDÉLYI LAJOS. A székelyek eredetéhez nyelvjárásaik alapján. I. Bp. 1928.

— — Magyar nyelvi tanulmányok. II. Bp. 1929.

HORGER ANTAL. Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre. Bp. 1929.

JUHÁSZ JENŐ. A moksa-mordvín fokozás. Bp. 1928. (Kny. a NyK.-ból.)

KLEMM ANTAL. Magyar történeti mondattan. I. Bp. 1928. (= MNyudKéz. 6. f. első fele. M. T. Akadémia.)

— — A mondattan elmélete. Bp. 1928. (M. T. Akadémia.)

LOSONCZI ZOLTÁN. A magyar tővéghangzók. Bp. 1928. (Kny. a NyK.-ból.)

MOLECZ BÉLA. A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései. Szentes, I. 1928; II. 1929. (Kny. a szentesi áll. reálgimn. 1927/28. és 1928/29. évi értesítőjéből.)

PAPP ISTVÁN. Magyar nyelvatlasz. Debrecen, 1929. (Kny. a Debreceni Szemléből.)

SAUVAGEOT, AURÉLIEN. Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. Bp. 1929.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

Tolnai Vilmos, Magyarító Szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére. Második, bővített és javított kiadás. Budapest, 1928. (Eggenberger.) 8-r. 339 l.

Nyelvtudományi irodalmunk nem bővelkedik gyakorlati célú, nyelvünk művelését közvetlenül szolgáló munkákban. A háború óta iskolai nyelvtanokon és a M. Tud. Akadémia helyesírási szabályzatán kívül jóformán csak VADNAY TIBORNAK a hivatalos nyelv könnyedebbé, érthetőbbé tételét célzó munkája meg néhány szakszótár képviseli ezt az irányt. Az idegen szavakat magyarázó közkeletű szótáraknak jelentek ugyan meg újabb kiadásai az utóbbi években, amelyek értelmezik az újabb lendülettel benyomuló idegen szavakat is, de ezeknek a célja csak az idegen szavak megértetése, nem pedig a magyar nyelv művelése. A maga értékén kívül ezek a körülmények is örvendetessé teszik TOLNAI VILMOS Magyarító Szótárának új kiadásban való megjelenését.

Az első kiadás majdnem három évtizeddel ezelőtt jelent meg, s a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából és közreműködésével készült. TOLNAI VILMOS, az első kiadás szerkesztője, azóta hosszú évek során folyton dolgozott a szótár bővítésén és javításán. A második kiadás teljesen az ő munkája, az ő érdeme.

Ez a valóban nagyon hasznos szótár az idegen szavak aradata ellen szólítja fegyverbe az írókat, az iskolát s a művelt közönséget. Olyan segédkönyv, amely megmutatja, hogy szükségtelen idegen szavak kedvéért milyen sok eredeti magyar szót, szólást engedünk kipszultulni nyelvünkől. A nyelvújítás óta majd kisebb, majd nagyobb hévvel vívott nyelvtszítói küzdelemnek jól bevált fegyvere ez a könyv.

Szerkesztőjének elvi álláspontja azonban nem szélsőséges. Nem akar minden idegen szót tüzzel-vassal kiirtani, hanem különbséget tesz szükséges és szükségtelen idegen szavak között. Szükségeseknek, sőt nélkülözhetetleneknek tartja a tudomány, művészet, politika, ipar, kereskedelem, közlekedés stb. nemzetközi műszavait, sőt haszontalan és káros törekvésnek mondja az ilyeneknek saját, eredeti szavakkal helyettesítését. Másrészt esztétikai szempontból szükségesek az ő felfogása szerint azok az idegen szavak, amelyeket az író hangulatuk miatt vagy jellemzés kedvéért használ. Szükségtelenek, fölöslegesek pedig azok az idegen szavak, amelyeknek az előbbi szempontok nem adnak polgárjogot, amelyek bántó tarkasággal rontják nyelvünk szépségét, s amelyeknek használata sok színes, kifejező eredeti szavunk elavulását okozza. Ez utóbbiak ellen harcol a Magyarító Szótár.

Az előszó nem említi, de a szótárnak minden lapja tanúsodik róla, hogy az előbb érintett elveken kívül még egy nagyon fontos tényező irányította a szerkesztést. Ez a tényező az anyagnak a szótáríró részéről történő egyéni értékelése. Látható ez abból is, hogy bár elvben nem törekszik a műszavak magyarítására, a szótárban mégis talál

lunk több olyan jól magyarított műszót, mely a szakirodalmon kívül ma még alig használatos. A szerző bizonyára azért vett föl egyes műszavakat szótárába, mert azt tartja róluk, hogy könnyen elterjedhetnek az irodalmi és a köznyelvben. Még nagyobb szükség van a szótáriró állásfoglalására az esztétikai szempontból szükséges vagy szükségtelen idegen szavak megítélésében. Igen sok esetben nem lehet megállapítani, hogy az idegen szót hangulata miatt használja-e az író, vagy pedig csak azért, mert közhasználatúnak érzi. Ugyancsak a szótárirónak kell eldöntenie azt is, hogy fölvegyen-e magyarító szótárába egy idegen szót akkor, ha egyik ironál jellemzésül találja, a másik azonban minden esztétikai cél nélkül írja. A köznyelv idegen szavainak megítélésében szintén döntő súlya van a szótáriró nyelvtudatának.

Ha tudományos céllal gyűjtjük szótárba az idegen szavakat, akkor természetesen minden előforduló idegen szót számba kell vennünk. Aki azonban magyarító szótárt ír, annak végeredményben a maga felfogása alapján magának kell megválogatnia, hogy mely idegen szavakat vegyen föl szótárába. Bármily részletesen megállapított elvek csak általános útmutatóul szolgálnak. Ha a szótáriró nem tekinti másnak a nyelvet, mint kifejező eszköznek, nagyon sok idegen szót szükségesnek fog ítélni, ha azonban a nyelvben egyúttal a nemzeti műveltség, a közös gondolat- és érzelemvilág egyik jelentékeny tényezőjét látja, akkor szükségtelennek fog tartani minden olyan idegen szót, amely helyett tud eredetit. TOLNAI VILMOS szótára az utóbbi felfogás szerint készült. Bizonyítja ezt nemcsak a magyarított idegen szavak nagy száma, hanem az is, hogy meglepő gazdagsággal gyűjtötte össze azokat a magyar szavakat, szólásokat, amelyeket a tárgyalt idegen szavak helyett ajánl.

Az első kiadás nem terjeszkedett ki az idegen szavak minden rétegére, hanem az általános irodalmi nyelv tisztaságát kívánta előmozdítani. Mellőzte a műszavakon kívül az irodalmi nyelvben nem járatos köznyelvi idegen szavakat is. Az új kiadás szintén elsősorban az irodalmi nyelvben terjedő fölösleges idegen szavakat akarja kiszorítani. Mégis ebben a kiadásban jóval több olyan idegen szót találunk, amely az irodalmi nyelvben egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán, hanem inkább a köznyelvben járatos. Ez a gyarapodás nagyban emeli a szótár gyakorlati értékét. Hasznos újítása az is, hogy a cikkeken belül a jelentéscsoportokat megszámozva különválasztotta. Ezek a jelentéscsoportok sem csupán egy-egy magyar szóval, hanem sokszor egész kis rokonértelmű gyűjteménnyel bizonyítják a szótár szerkesztőjének azt a tételt, hogy az idegen szó eredeti szókészletünket fogyasztja számban, színben és árnyalatban egyaránt. Eppen a magyar nyelvi megfelelőeknek ez a rendkívüli bősége teszi ezt a szótárt nagyértékű nyelvművelő munkává.

TOLNAI VILMOS egy kiváló értekezésében (Halhatatlan magyar nyelv. Magyar Nyelv 1924.) megállapította nyelvünk eredeti és idegen származású szavainak használati arányát. E szerint az idegen elemek aránya, a teljesen meghonosodott jövevényszavakat is számítva, nem nagyobb tizenkét százaléknál. Ez a nagy gonddal és szinte egész műveltségünkre kiterjedő tudással készült szótára pedig világos bizonyítéka annak, hogy még annyi idegen eredetű szóra sincsen szüksége a magyar irodalmi és köznyelvnek, amennyit ma használunk. A maga erejéből is gazdag a magyar nyelv.

Végül meg kell említenünk, hogy TOLNAI VILMOS Magyarító Szótára nemcsak mint nyelvművelő szótár, hanem egyúttal mint a magyar szókészlet értékes forrásműve a tudományos kutatás szempontjából is nagy nyeresége nyelvtudományi irodalmunknak.

SÁGI ISTVÁN.

Külföldi irodalom.

- BERGFORS, G. & NEANDER, A. Norrbotten. II. Stockholm, 1928. (WIKLUND, K. B. Norrbottniska socken och kapellnamn av lapskt och finskt ursprung.)
- COLLINDER, BJÖRN. Über den finnisch-lappischen quantitäswechsel. I. Einleitung. Ostseefinnisch. Ostlappisch. Uppsala, 1929.
- Helsingin yliopiston alkuajoilta.* Porvoo, 1928. (WICHMANN, YRJÖ. Silmäys suomen ja sen sukukielten edustukseen vuosisadan kuluessa.)
- HJELMSLEV, LOUIS. Principes de grammaire générale. Köbenhavn, 1928.
- Jämtlandska studier.* (WIKLUND, K. B. Huru länge har det funnits lappar i Jämtland och Härjedalen?)
- LAGERCRAANTZ, ELLIEL. Sprachlehre des nordlappischen nach den seelappischen mundarten. Oslo, 1929.
- Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap.* Bind III. 1929. (NIELSEN, K. Finnisch-ugrisch—uralisch.)
- SETÄLÄ, E. N. Sana- ja asiaticusteluja vanhojen uskomusten alalta. Helsinki, 1928.
- Studier tillägnade Axel Kock.* Lund, 1929. (WIKLUND, K. B. Från striden om de äldsta germanska länorden i finskan.)
- Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja.* XLII. Helsinki, 1928.
- Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksen.* LVIII. (Juhlakirja YRJÖ WICHMANNIN kuusikymmenvuotispäiväksi.)
- Suomi.* Viides jakso, 4 osa. (KETTUNEN, L. Näytteitä etelävepsästä. II. — WESTERHOLM, M. Mikkeliin pitäjän asumusten nimet.) — 5 osa. (RAPOLA, M. Äännehistoriallinen tutkimus Abraham Collaniuksen kielestä.) — 6 osa. (HAAPANEN, T. Suomalaiset runomittateoriat 1800-luvulla. — VILKUNA, K. Nivalan murteen äänneoppia.)
- SYRJÄNEN, LAINA. Virittäjän sisällys vuosina 1912—1926. Helsinki, 1929.
- Ungarische Jahrbücher.* VIII. 3—4. Berlin u. Leipzig, 1928. [HEINRICH WINKLER zum 80. geburtstag.] (BANG, W. u. GABAIN, A. Ein uigurisches Fragment über den manichäischen windgott. — BROCKELMANN, C. Naturlaute im mitteltürkischen. — GIESE, F. Zum wortschatz der altosmanischen anonymen chroniken. — GOMBOCZ, Z. Geschichte der urungarischen a-laute. — LEWY, E. possessivisch und passivisch. — SETÄLÄ, E. N. Einige vor- und urarische -er- und -r- wörter in den finnisch-ugrischen sprachen. — RACHMATULLIN, G. R. Die hilfswerben und verbaladverbien im altaischen. II.)
- Virittäjä.* XXXII. 8; XXXIII. 1—5.
- Yhteiskuntataloud. Aikakauskirja* v. 1928. (KAILA, TOIVO T. Suomen-sukuiset kansat Neuvostovenäjällä.)

A szerkesztésért SZINNYEI JÓZSEF felelős.

Hornyánszky Viktor R.-T., Budapest. — 85,954.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

1930

TARTALOM.

LŐCSEI ANTAL: Északi-vogul mondattani kérdések. (Befejező közl.)	321
FINCZICZKY ISTVÁN: A vogul névmások	365
ZSIRAI MIKLÓS: Finnugor népnevek. (II.)	399

Kisebb közlemények.

MUNKÁCSI BERNÁT: <i>Menyét, nyest, evet és pegyvet</i>	453
— — <i>Nyérfa és nyárfa</i>	457
— — A 'róka' vogul és osztják neve	460
— — <i>Szö és szöke</i>	462
— — A 'hüvelykújj' neve a votjákban	462
JUHÁSZ JENŐ: <i>Fü</i>	463

Ismertetések és bírálatok.

<i>Aurélien Sauvageot</i> : Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. — Ism. NÉMETH GYULA	467
<i>Jakubovich Emül és Pais Dezső</i> : Ó-magyar olvasókönyv. — Ism. SÁGI ISTVÁN	476

Értesítő.

Hazai irodalom	479
Külföldi irodalom.	480

A szerkesztő lakása: V., Arany Fános-utca 1.

Északi-vogul mondattani kérdések.

(Befejező közlemény.)

A főszlólitó mondatnál még egy nehéz kérdést kell tárgyalnom. Ez pedig a tárgyias és az alanyi ragozás kérdése.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk az idetartozó példákat, azt találjuk, hogy nagyjában ugyanazon szabályok érvényesülnek bennük, mint a hasonnemű magyar példákban:

a) Ha a tárgy határozott, akkor tárgyias alakot használnak: *Sawëy-Mā aykw sirrematäln!*, 'csapdost meg a Kérges-Föld anyát!' I, 103 | *ñoliy xāp ñolä pāi jāyxtäln!*, 'az orros ladik orrát fordítsd oda föl!' III, 443 | *talxiy jā talxä-nüpël kojäln!*, 'a forrásvidékes folyót forrásvidéke irányában kövesd!' III, 330 | *pärkëy teri pän-kënmë jikëpogñë khartäln!*, 'fejes daru fejedet vond észak felé!' III, 347 KL. | *ñurëm-uj at këynä ayxwelän!*, 'erős állat öt gombját bontsátok föl!' III, 365 | *xän-üsëm nay gñsälñ!*, 'a fejedelmi várost birtokold!' IV, 338 | *xän-jolëm nay ünläln!*, 'fejedelmi trónom üld te!' IV, 339 | *kwolëm nën vojëlälën!*, 'házam vegyétek ti el!' IV, 202 (hasonló példák még nagy számban: II, 325—333).

Mutató névmással ellátott tárgy mellett: *ti naliy näl xot-lewa-täln!*, 'ezen nyeles nyilat húzd ki!' IV, 19 | *Sorni-Kworës jayën-pält titi kitiläln!*, 'Sorni-Kworës atyuskádtól kérdezd meg ezt!' I, 77 | *Numi-Tarëm jäi-plyëm pält äs nax-xjälën, titi läwäln!*, 'N. T. bátyádhoz eredj fel ismét, mondd neki ezt!' I, 132 | *ti-tim mäs jänitël pinälñ!*, 'ezt a dolgomat helyezd rá a föld egész terjedelmében!' I, 143 | *rumakwë! ti pñisäkën anëm tinelälñ!*, 'barátocskám! ezt a fücskát add nekem!' II, 107.

b) Határozatlan (partitívusi) értelmű tárgy mellett alanyi ragozás: *ma'ül jär ul kinsën!*, 'mell-erőt ne kérj!' I, 143 | *tüjtnël ëlëm-xälës-la'ily xuri tarälën!*, 'gyúrija a hóból ember-lábas alakot!' I, 144 | *ëlëm-xälës xäty xuri värën!*, 'készíts ember-kezes alakot!' I, 145 | *süpënnë sei vojën!*, 'végy homokot a szádba!' I, 160 | *anëm namt majën!*, 'adatok nekem tanácsot!' I, 145 | *räs'ä-ke saw räs' jämën!*, 'folyófordulóból sok folyófordulót járj!' III, 326 | *mart kwosspä kwonsëy uj nan kinsän!*, 'dühös karmú karmos állatot keressetek

ti! III, 415 | *sämén eséméné mō vil khontén!* ,szemed szégyenbe ejtő helyet ne találj! IV, 295 KL.

Ha a birt. személyrag partitivusi értelmet ad a szónak (vö. a magyarban: *kelyhedre tölts Samos borát: ARANY, nekem mellét adjon!* stb.), szintén alanyi ragozás (vö. a magyarban a LEHR-féle szabályt; Nyr. III, 121): *la'iliy uj la'iliy xuritä vären, kätiy uj kätiy xuritä vären!* ,készíts lábas állatnak lábas alakját, készíts kezes állatnak kezes alakját! I, 145 | *tāwliy sirp ujin kwonsiy uj kwonsiy xuritä vären!* ,szárnyas fajta állatodnak karmos állat karmos alakját készíts! I, 145 | *vörtiy jiw vörtä xusatén, xāsnāy jiw xāsnätä sa'iren!* ,kemény fának hasíts keményéből, rugékony fának hasíts rugékony részéből! I, 151 | *āln-xāyχältāp-xāsit manārem tārüte'im?* ,az ezüst létra hosszában micsodámat bocsássak alá?! I, 133.

Ezen megegyezések mellett vannak azonban lényeges eltérések is. A közönségesebbek és érthetőbbek közül való az az eset, hogy ha a megfelelő tárgyas igealak hiányzik, akkor sem használ a vogul alanyi ragozást (mint a magyar, vö. a SZARVAS GÁBOR módosította HUNFALVY-szabályt, A magyar tárgyú ragozásról: MNy. 1858.), hanem 3. személyű tárgyasat:

pĭkēt ānēm ul alāln! ,fiúcska, engem ne öl (tkp. öld) meg! I, 164 | *ānēm ul χōltāln!* ,engem ne mutass (mutasd)! I, 49 | *ānēm tārütāln!* ,bocsáss alá engem! II, 101 | *agnēm jglē vél jāxtān!* ,engem ne vágjatok le! II, 236 K. | *nay xōhilāln!* ,hallgass meg engem! II, 152 | *ānēm ul lawtēttāln!* ,ne pironass engem! IV, 25 | *nay ānēm ul jorulāln!* ,ne feledj el engem! IV, 285 | *sūr on ūt tārmitāln!* ,engedj csak engem előre! IV, 316 KL. E kérdéshez vö. KLEMM értekezését: A tárgyas igeragozás mondattanához: MNyv. XXI, 188—192.

Az ellenmondások miatt (legalább is a szöveg alapján) nehezen magyarázhatók a következő esetek:

a) Ott, ahol a magyar nyelv tárgyas alakot kíván, a vogulban gyakran alanyi ragozást találunk. Egyes példákat még talán úgy lehetne magyarázni, hogy a determináló birt. személyrag partitivusi értelmet ad a szónak: *ness kälne rēs-jiw titä nürä-ke tēlawé: nürä nākén, pumä-ke tēlawé: pumä nākén!* ,a mozdulatlanul álló erdei fa tövét ha vessző termi be, vesszejét taposd (tkp. taposs), ha fű termi be, fűvét taposd (tkp. taposs)! I, 85 | *jutpän-sērjün tē mājän!* ,adjatok (tkp. adjatok) ide a páncélruhátokat, kardotokat! II, 238 KL. | *tēren-ke xul'les: tēren nälä päntmētälén, xul-ke xul'les: xul*

nāla pāntméltālen! ,ha kór támadt, a kór kínját oszlasd el, ha betegség támadt, a betegség kínját oszlasd el!' (kór kínját oszlass, betegség kínját oszlass!) II, 357.

Ezt az amúgy is erőltetett magyarázatot azonban mindjárt megdöntik az ilyen példák: *simū pokatēn!* ,szívét repeszd (tkp. repessz) meg!' III, 457 | *vāyēn lu kitxūyēn ul usle'in!* ,két vállad csontját ne fáraszd!' (tkp. ,vállcsont párodát ne fáraszd!') IV, 93 | *nīssā tānpā kātlawné upēn xartēn!* ,vékony inas kézcsuklódba vond ipad!' (tkp. ,vonj ipad!') IV, 96.

b) A magyarban alanyi, a vogulban tárgyas alak: *akw nē au xum akwān sēpitūln!* ,egy nőt, egy férfit szerezz egybe!' (tkp. 'szerezd egybe!') I, 155 | *xumlē lāuwāsen, ta xgjlit vārūln!* ,amint rendelték, akkép cselekedjél!' (tkp. ,cselekedd!') I, 158 | *nāl ul ojtūln!* ,nyilat ne eresszetek!' (tkp. ,eresszéték!') I, 95 | *talxij jā talxū nūpēl kwāttūln!* ,a forrásvidékes folyó forrásvidéke irányában haladj!' (tkp. ,haladd!') III, 331 | *nāsij pūlēn tūl kinsūln!* ,ízletes falatot onnan szerezz!' (tkp. ,szerezd!') IV, 131.

Amíg az alanyi ragozás használatát sok esetben szinte lehetetlen kielégítő módon megindokolni (legföljebb néha a vogul gondolkodás látszólagos megértésének örve alatt valami partitívusi jelleget lehetne belemagyarázni egy-egy ilyen mondatba, bár például a *simū pokatēn!* ,szívét repessz!' III, 457 példájánál ez a kísérlet szinte nevetséges volna), addig a másik esetben többször találunk megfelelő magyarázatot. Pl.: *nāsij pūlēn tūl kinsūln!* ,ízletes falatot onnan szerezz!' IV, 131 — a magyarázat igen egyszerű és kézenfekvő. Szóról szóra való fordításnál a mondat ugyanis így hangzik: ,ízletes falatodat onnan szerezd!' — tehát érthető a tárgy-as alak. Ilyen esetekben a vogul gondolkodásmódra kell figyel-nünk inkább, semmint a MUNKÁCSI-féle fordításra. Ugyanez az eset még világosabban látszik a következő példában: *talxij jā talxū nūpēl kwāttūln!* III, 331. MUNKÁCSI fordítása: ,a forrásvidékes folyó forrásvidéke irányában haladj!' A vogul gondolkodás szerint a *talxij jā* tkp. tárgya a *kwāttūln*-nak: a forrásvidékes folyót forrás-vidéke irányában haladd!', mint ezekben a példákban is: *talxij jā talxū nūpēl kojūln!* ,a forrásvidékes folyót forrásvidéke irányában kövesd!' III, 331 | *tgxjēn sar jūlūln!* ,utadat járjad csak!' IV, 249. Ezek az esetek különben a tárgy-talan igéknek: *halad*, *jár* stb. analógia folytán kifejlődött tárgy-as használatára is példák lehetnek (vö. a hasonló magyar állapotot) és talán ezen használat túltengé-

sével magyarázhatók az ilyen fajta példák: *Sorni-Kworés jayèn-pält nãyx xãyxšũln!* ,Arany-Kworés atyádhoz eredj föl!' (tkp.: Arany-Kworés atyádhoz mend föl!) I, 77 | *talt voss kwälüslém!* hadd mennék én eléd!' IV, 79 stb.

Néhány példánál esetleg a magyarosság kedvéért nem egészen pontos fordítás is félrevezetheti a magyarázót. Láttuk ugyanis már fentebb, hogy a mutató névmással ellátott tárgy mellett tárgyas ragozásban van az állítmány. Mégis találkozunk ilyen példával: *ti tũj telém nawër-pĩ' jol solémüln!* ,egy ezen a nyáron ellett csikót szúrj le!' IV, 151. Még ha a *ti-t* nem is vonjuk a *nawër-pĩ'*-hoz, vagyis ha nem is áll fönn az az eset, hogy a tárgy mutató névmással van ellátva, akkor sem érthetjük meg ezen fordítás mellett a tárgyas alak használatát. Így kell tehát a mondatot fordítanunk: ,az ezen a nyáron ellett csikót szúrd le!', vagy esetleg így: ,azt a nyáron ellett csikót szúrd le!', mint egy hasonló példában: *te sälr-pũmẽ tüp-sällemüln!* ,öcsike ezt a tehénborjút szúrd le!' IV, 163 KL. Egy másik eset: *jãmés nãjnẽ, jãmés äternẽ sim-talẽx nãsiv pũlẽn tũl kinsãln!* ,jó úrasszonynak, jó úrgazdának szívcsúcsára való izletes falatot onnan szerezz!' IV, 131. A vogulban tárgyas, a magyarban alanyi ragozás! De ha szóról szóra fordítjuk a mondatot: ,jó úrasszony számára, jó úrgazda számára szívcsúcsra való izletes falatodat onnan szerezd!' — mindjárt érthető az eset.

A másik fajta eltérésnél is lehet néha ilyen magyarázattal élni: *elẽm-xãlẽs ünlẽnẽ jelpix mã tẽltẽn, elẽm-xãlẽs ünlẽnẽ sqwix mã xũl'iten!* ,hozd létre az ember lakó szent földet, buktasd elő az ember lakó kérges földet!' I, 139. Fordíthatjuk így a mondatot: ,hozz létre ember lakó szent földet, buktass elő ember lakó kérges földet!' — és akkor eltüntettük az eltérést a magyar és a vogul nyelvhasználatban.

El kell ismernem, hogy ezek a magyarázatok sokszor nagyon kényszerűek, de a kérdés részletes és nemcsak az imperatívusi esetekre kiterjedő vizsgálata nélkül egyebet mondani nem igen lehet. Amíg az összes lehető esetekre az összes nyelvjárások és az osztják nyelv föltétlen bevonásával nem gyűjtöttünk elegendő példát és ezekből nem állapítottunk meg a speciális vogul gondolkodásmód tekintetbevételével és állandó szemmel tartásával határozott törvényszerűségeket, addig semmire se mehetünk az ilyen egymásnak még tán akkor is ellentmondó példákkal: *ãnẽm saka ul kãstãln;* ,engem erősen ne idézd!' I, 7 ~ *ãnẽm kãstẽn!* ,engem idézz!'

I, 15 | *taw jüktënë arkwalä-tärmel puykü ünttülñ!* ,a tőle levágott fatuskója fölé helyezd a fejét!' III, 387 ~ *takwi jüktém arkwälän puykü ünttën!* ,a tőle levágott (maga vágta) fatuskó fölé helyezd az ő fejét!' (tkp.: ,fejét helyezz!') III, 413. Sok esetben fel lehet ugyan tenni, hogy a birtokos személyrag csak mint determináló elem szerepel, de ennek ellenére is megállapítható, hogy (talán csak látszólag?) nincs egyöntetűség a példákban és hogy itt a vogul nyelv szellemét mélyen érintő problémák várnak még megoldásra.

2. Az óhajtó mondat.

A vogul fölszólító mondat gyakran összeesik az óhajtó mondatdal, aminek az oka a tárgy természetén kívül részint a *voss* mondatképző sokoldalú szerepében rejlik: *vör-uj voss tärätüsën!* ,óh bocsáss le erdei állatot!' I, 73 | *jänyl' voss jänimën, läkwü voss tärämën!* ,nőjj hát nagygyá, terjedj szélessé!' I, 161.

Az óhajtás különféle kifejezési formái:

a) *voss* + föltételes mód: *matër-sir ärél elim-çalés voss telnüw!* ,valami módon bár teremnék ember!' I, 46 | *akw jot voss qlnuwemën!* ,hadd élénk mi együtt!' IV, 43 | *am jui-pälém voss çajtnüt!* ,hadd futnának utánam!' IV, 43 |

b) *voss* + föltételes mód + *mönt*: *äyi-lili anlikwe näyx voss q-lälänülën mönt!* ,a leány élete (lelke) végecskáját óh bár mentened meg!' (emelnéd föl!) II, 425 | *Äs jänit jelpix palkéntél çän t' voss çöntémlalnüm mönt!* ,Ob nagyságú szent fülecskéddel óh bár hallgatnál ide, király!' II, 423.

c) *voss* + intenzív képzős igealak (vö. MUNKÁCSI, VogNyjár. 41—42; BUDENZ, UA. 356; SETÄLÄ, TuM. 170—171; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 218—219; SCHÜTZ JÓZSEF, Az északi osztják szóképzés: NyK. XL, 16; ezzel szemben SZINNYEI, FUSpr.² 124, NyK. XXXIII, 251; KLEMM, A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI, 391): *Tqrem sätém jamés çätél eli voss püssën, eli voss antsën!* ,Tqrem eldődözte szép napokat óh bár deritenél, óh bár teremtenél!' II, 411 | *tären-tajt nay voss päntmeltaslën, çul-kémpli nay voss rottmeltaslën!* ,a kór ruhauja (dühögését) óh bár csillapítanád, betegség ruhaszárnya (dühögését) óh bár enyhítenéd!' II, 422 (l. a nyomatékos parancsolást); *tot voss jayçäsëm!* ,bár foroghatnék ottan!' IV, 78 | *talt voss kwäläslëm!* ,hadd mennék én eléd!' IV, 76 | *samim çul-pirük pasün am voss ünttüsëm!* ,vagdalt halpástétommal való asztalt hadd állíthatnék föl!' IV, 79.

d) *voss* + intenzív képzős igealak + *mōnt* (vö. MUNKÁCSI, VogNyjár. 41); *nay ānēm oss pūsmēltāslēn mōnt!* ,vajha te engem fölgyogyitanál!' II, 259 | *nay ās ānēm līlīy-ta'īl oss tārūtāslēn-mōnt!* ,vajha még egyszer elevenen te engem elbocsájtánál!' II, 12 *sor'ni pōnpū sor'ni sērmūt tī' voss pūwāslēn mōnt!* ,az aranyfestésű aranyos kantárszárat óh bár ide irányoznád (fognád)!' II, 350.

e) *voss* + intenzív képzővel ellátott föltételes mód + *mōnt* (vö. VogNyjár. 41): *molēx patnē vōt-sam xum, Ātēr, tī' voss patsēnuwēn mōnt!* ,gyorsan szálló esőszem férfiu, Fejedelehmős, óh bár ide szállanál!' II, 349.

f) *voss* + személyragos nomen verbale (vö. VogNyjár. 41): *xgt jūs-voj tūlīt Sorni-āškēnnēl nay voss pojklāmēn!* ,hat fekete sas [röptényi] magasságban [lakó] Aranyos atyácskádhoz könyörögnél te!' II, 424 | *sāt jūs-voj tūlīt jūkēnnēl nay voss tūššūlamēn!* ,hét fekete sas magasságban [lakó] apácskádhoz siránkoznál te!' II, 424.

A példák áttekintése után a következő fejlődést tehetjük föl az óhajtó mondat különféle kifejezési formáinak a kialakulásában: A legkezdetlegesebb állapot az lehetett, amikor az óhajtás egy óhajtó szócskával és az igeállítmány praesensével (nomen verbale) fejeződött ki. Akkoriban még külön imperativus sem volt, és a két igealak így olykor találkozhatott is a kérő fölszólításoknál (l. fent). Egy pár példa van csak az óhajtás ilyfajta képzésére, ez is bizonyítja tehát és ez is arra mutat, hogy a fejlődés kezdetét itt, nem pedig valami más, nagyobb használatnak örvendő változatnál kell feltennünk: *voss jiw!* ,hadd jöjjön csak!' III, 396 | *tī' voss xūllī!* ,hadd buzogjon ide!' II, 152 | *nāryx voss pōxāti!* ,hadd hatoljon föl oda!' III, 319 | *līlīy jōrēn ēlū voss ujmēti!* ,eleven júr-állatod hadd ússzék tova!' II, 417. (Az effajta kifejezési mód ma már inkább megengedő értelemben használatos ugyan, de eredetileg valószínűleg az óhajtást is kifejezhette, amint árnyalatokban ma is kifejezi.)

A praesens igealak olykor egy intenzív jelentésű képzővel (l. a c. pontot) erősödve állt az óhajtást jelölő indulatszó (*voss*) mellé: *jēmēs lūw tār'xēl tī [voss] tīsēltawēs!* ,jeles ló patájával egyengetné bár símára (a földet)!' III, 475 — s ezzel magyarázható, hogy a vogul nyelv az esetek jelentékeny részében ilyen mozzanatos képzős alakkal fejezi ki az óhajtást. Amikor aztán a föltételes (tkp. szintén mozzanatos, vö. BUDENZ, UA. 357; SZINNYEI, NyH.⁷ 112, 69) és imperativus (tkp. interiectionalis szerepű névszóképző, vö. SETÁLÁ, TuM. 177) módjelölő képzők is kifejlődnek, természetesen ezek

veszik át a főszerepet a sokszor föltételes vagy fölszólító hangulatú óhajtó mondatokban, és többször mindegyikük társul a mozzanatos -s képzővel úgy, hogy az egyes példákban néha négy jele is van az óhajtásnak: a *voss* indulatszó, az -s momentánképző és a -*nü*, a föltételes mód képzője vagy az imperativusi jel, amelyekhez aztán néha még a *mönt* erősítő-óhajtó szócska is csatlakozik.

A kérdő mondat.

A lélektani sorrendtől eltérve (a kérdő mondat ugyanis már föltételezi a kijelentő megvoltát) a tárgyalás egységesebb alakulása céljából a kérdő mondatot a kijelentő előtt ismertetem (vö. WUNDT, *Die sprache* I², 260). A kérdő mondatot a kijelentőtől a mondatmelódia, a hangmenet és esetleges simuló partikulák különböztetik meg (vö. GOMBOCZ, *Magyar történeti nyelvtan. V, Mondattan [könyomat]*). Az előbbiekkal csak az élő nyelvnek hallás útján elsajátított ismerete alapján foglalkozhatnánk, az utóbbiról már láttuk (l. a fölkiáltó mondatot), hogy indulatszói eredetű, mint a kérdő szócskák általában (DELBRÜCK, *Vergl. gramm. III*, 263). A vogul -*a*, -*ä* simuló particula szerepe (rokonságára nézve vö. NYH⁷, 158: magyar -*é* || zürj. -*ε*, -*o*, -*ja* || votj. -*a*, -*ua*, -*üa* || lpK. -*a*; BEKE ÖDÖN, *Finnugor mondattani adalékok*: NyK. XLIV, 28: a déli osztyjákban -*a*) hasonló a magyar -*é*? használatához¹⁾: *tit xujew-ä?* 'itt alszunk-e?' VogNyjár. 36 | *nay jurtén mēnki jotmēn jiw-ä?* 'a te társad velünk jön-e?' uo. 36 | *jüm-ä?* 'járnak-e ők ketten?' uo. 36 | *am-a?* 'én-e?' uo. 160 AL. *nūs-ä?* 'csaklya-e?' uo. 162 AL. A vogulban hasonló szerepű az orosz eredetű -*li* (-*lu*) vö. VogNyjár. 289.

1. Fölkiáltás jellegű, sokszor tiltó vagy feddő értelmű függő kérdés.

a) *xumlē vārīlēm?* 'mit tegyek?' (tkp.: 'hogyan cselekedjem?') III, 413 | *tit-tē äm mändēr vaqrēm, jūj-gāl män tujim tujmqus?* 'mit csinállok én itten, vagy talán utolsó nyaram érkezett el?!' III, 347 KL. | *χαρχü vārēm?* 'ugyan ki tehetta ezt?' III, 177 | *xum(mūs) χańšitü?* 'honnan tudja ő azt?' IV, 219.

Ezek a kérdések természetesen az érzelemnek erősebb fokú kifejezői, mint az egyszerű kijelentő mondatok, használatuk sokszor

¹⁾ NB. A VogNGy. szövegeiben csak fölkiáltó jelleggel használatos gyakrabban; kérdő szerepben alig találkozunk vele: *χaštāl xum-a?* 'ismeretlen ember-e?' IV, 340.

egészen költői: *aman xätälän pokapawés, aman Tärém jol va'ilés?! ,nap bontakozik-e elő, avagy Tärém szállott le?' II, 66. A legtöbb esetben (mint minden nyelvben, mert hiszen nem speciális esetekről van szó) önállósult mellékmondattal van dolgunk: (at va'ilém), *xumle värüllem?! ,(nem tudom), mit tegyek'. Ide tartozik a következő példa is: Numi-Tärém äsem pält näyxä-ke jülünüm?! ,hátha fölmennék N. T. atyámhoz?!' I, 137: föltételes mondat kérdő alakban önállósulva.**

b) Feddést, tiltást kifejező függő kérdések: *nauramét! manér müyintijin? ,gyermek, mit nevettek?' II, 108 | nay manér am jotém müyinté'in? ,te mit nevetgész énvelem?!' IV, 60 | xotä-mos xuje'in? ,meddig fogsz még aludni?!' II, 204 | nay iy ti xumle-mas xuje'in? ,és te mégis hogyan heverhetsz úgy még?!' II, 163.*

A feddés oka felelet alakjában kifejezve: *manér vaarsén? tērental mā tērnēl tārütēslen! ,mit csináltok? a kőrtalan földre kőrt bocsájtottatok!' II, 93 | nay manér vagre'in? änēm sam al ališlēs! ,mit csinálsz? majd hogy meg nem öltél!' uo. Mindezen esetekben nagy szerepe van természetesen a hangsúllynak és a hangmenetnek, amely a kérdés alakjában kifejezett gondolatnak feddő, vagy tiltó értelmet ad. Sajnos, a vogul hangmenetről írott szöveg alapján nem lehet képet alkotnunk, legföljebb az egyes nyelvi jelenségekből (szórend, kérdő szócska helye stb.) állapíthatjuk meg hozzávetőlegesen, hogy nagyjában hasonló a magyar mondat melódiájához... De erről majd később.*

c) Állítással tagadó kérdő fölkiáltás (a mondatmelódián kívül nagy szerepük van itt a kérdő névmásoknak): *am nayēn värnē man äntēs äñse'im? ,micsoda segítséget tehetek én neked?!' I, 142 | ti xurip jiw xum-müs totilēm?! ,e fajta fát hogy hoznék?!' II, 119 | taw äs pital manü anšux älem?! ,de hát fiú nélkül minő öreg van?!' (nincs olyan szülő, akinek valakije ne volna [aki haláláért bosszút állhat]) III, 516 | xolit sät pəspä pəsiy jiwne äyk xün pəsté'im?! ,reggel a száz jegyü jegyes fára hogyan véssek még rovást?!' IV, 86.*

d) Szitokkal megerősített kérdés: *mēn nayēn man jäyēn-sim-ñawlēl tittilēmēn?! ,mi micsoda apád kinját adjunk neked?!' II, 21 | tü-ke joxtimēn man tärēm säykwēn patawēmēn?! ,ha mi odaérünk, micsoda isten nyila érhet bennünket?!' II, 62 (Az állítással tagadó kérdő fölkiáltás nyomatékosabb formája).*

e) Tagadással állító kérdő fölkiáltás (logikailag fölösleges ta-

gadás); vö. a magyarban: *mit nem adnék érte?! (← nincs, mit oda nem adnék érte), hányféle dolgok nem jutottak eszébe?! (sokféle dolog eszébe jutott)* I. GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan. V. Mondattan [könyvomat]. Vogul példák: *χum-ńaurém ul āsün namtuwé?!* ,a fiúgyermeknek nem apjától kell-e nevet kapnia?!' (tkp.: ,a fiúgyermek ne apjától neveztessék?!') I, 4 | *χun at jeltęptianém?!* ,hogyne akarnám őket élökké?!' I, 130 | *manęrūi' at taji?!* ,miért ne lehetne?!' II, 127 | *ęs ul am?!* ,hát hogy is ne én?!' II, 117 | *āsém-nur ul kinsilém, jęyém-nur ul kinsilém?!* ,atyám megbosszulását, apám megbosszulását ugyan hogyne keresném?!' II, 184 | *χotém ul sępitińukilém?!* ,hogyan is ne szerelném föl?!' IV, 46.

Az *at* ,nem' és *ul* ,ne' használata nem egészen szabályos. Az *at* csak jelentő mód mellett szerepel, az *ul* mellett azonban föltételes és kijelentő mód is állhat: *ul sępitińukilém ~ ul kinsilém*. Tény az, hogy az *ul* mindinkább tért hódít, mivel jelentő módban álló ige mellett is bizonyos imperatívusi vagy coniunctívusi ízt ad ezeknek a mondatoknak. A magyarban is hasonló jelenség (NB.: a magyarban az állítmány mindig föltételes módban van ilyenkor, a vogulban ritkán); régen: *Ki nem tudná?!*, *A halálos ágyán ki meg nem bocsátna?!* Toldi XI, 15, ma: *ki ne tudná?!* stb.

2. Kérdés, felelet.

Kiegészítendő vagy ténykérdés (gänzungsfrage, tatsachfrage).

a) Felelés mondatrésszel: *χoti-utuw mir-susně-χummi' jęmti?* — *am ti* ,vajjon közületek ki lesz világügyelő férfiúvá?' — ,én' II, 116 | *χę-man χum-pi' jissinti?* — *aj L'ęnkęu* ,micsoda legény jődögél?' — ,ej, a Lyenkov' IV, 85. Erre az esetre különben nem sok példa található a MUNKÁCSI-féle szövegekben. A regék és az énekek hőbeszédősége és a gondolatritmus már eleve gátat emel az ilyen rövidebb gondolat-kifejezési formáknak a költői nyelvhasználatban való szélesebb körű elterjedése elé.

b) Annál több példa van az egész mondattal való felelésre: *manęr lęyx totsęn?* — *Sęrni-Kworęs āsęmnęl totęm lęyxęm ti* ,minő üzenetet hoztál?' — Arany *Kworęs* atyámtól hozott üzenetem ez' I, 35 | *χotę mine'in?* — *am nęm totuykwę mine'im* ,hova mégy?' — ,én a feleségemet (haza) hozni megyek' I, 8 | *χę lüt űre'in?* — *man Parüparsęx lüt űręn* ,kinek a lovait őrzitek?' — ,mi P. lovai őrizzük' I, 8 | *ęykwęn χot āli?* — *rūs' qter-paqłt āli* ,feleséged ho van?' — ,az orosz fejedelemhősnél van' II, 91 | *ta-ti, ęs manęr űjkęn?* — *ta-ti, taw namü ākęr* ,hát ez megint micsoda állatoc-

kád? — ,hát az... , annak neve *āker* IV, 342 | *xumin xǎxǎ?* — *am simtal-majttal jārēn pǎxǎtur*, *xumim ta* ,férjed kicsoda? — ,nékem a szívtelen, májtalan hős, az a férjem' IV, 171 | *jātū sirejū xot āli?* — *pūtit āli* ,hallod-e, kardja hol van? — ,kebelében van' IV, 172 | *jūntpū manū xurip?* — *Lǎpatkū ūsēt vārem jūntpū* ,páncélruhája minő? — ,L. városában készült a páncélruhája' IV, 172. I. még a IV. kötet 322. lapját, ahol egy egész ének csupa kiegészítendő kérdésből és arra mondat alakjában való feleletből áll.

c) A kérdés megismétlésével hangsúlyozott felelés: *manēr vār-mēl mā'ēs atxatsūn?* — *ās manēr vār-mēl mā'ēs atxatsūw?* *Sorni-Kworēs ās'ūw jelpix šakw vāri* ,micsoda dolog miatt gyűltetek egybe? — ,hogy mi micsoda dolog miatt gyűltünk egybe? Arany K. atyánk szent tűzőzönt csinál' I, 74 | *tinū manēr?* — *taw manū jūni' tin ānši?* *taw tinū xūrēm sāt sajt* ,mi az ára? — ,hogy milyen nagy ára van? az ő ára 300 rubel' IV, 342; tipikus példa a következő: *manēr vōwē'in?* — *am manēr vōwē'im?* *nay manū-kēm mǎyēn?* — *am manūkēm mǎyēm?* *at sāt sajt mǎyēm* ,mennyit kérsz? — ,én mennyit kérek? mennyit adsz te? — ,én mennyit adok? 500 rúbelt adok' IV, 335 (Mindezek az esetek és példák természetesen inkább csak kuriózumképpen, semmint általános tanulságok miatt érdemlik meg a fölsorolást).

d) Visszakérdezés, érzelmi (indulati) felelés: *man ālētēn' utnē ālētawāsēn?* — *ālnē ēlēm-xǎlēs akw mat mǎn xūn joxti?* ,hát te hogy kerültél ide? — ,hát hogyan kerül élő ember valamely vidékre? I, 25 | *kit āsnē xumle patsēn?* — *āykw-a!* *nay xumle xānšilēn*, *am sāns-purk pāsēn xum-kēlp kiwērt sussyēlūsēm?* ,miképp lettél oly halovány? — ,ugyan anyám, te honnan tudod, hogy én térdfőig férfívérben gázoltam? I, 123 | *tai ēkwa*, *tai manēr ūs nǎyki?* — *am ās xotēl va'ilem?* ,ugyan te asszony, micsoda vár látszik ott? — ,hát én hogyan tudjam? II, 65 stb. Az ilyfajta kérdő fölkiáltással felelő mondatok elég gyakoriak a szövegben. Találtam olyan példát is, amelyben a kérdés megismétlésével hangsúlyozott (vö. a c. pontot) kérdő fölkiáltás (vö. a d. pontot) a felelet: *nay xotūlē kāsēn xǎlēs?* — *am xotūlē kāsēm xǎlēs?* (a kérdés megismétlése) *ālēm ūsēm akw-ti āyix-pǎyix kwolēm āli* (a tkp. felelet), *xumle kāsēm at xǎli?* (tagadással állító kérdő fölkiáltás) ,hova tűnt el a kedved? — ,hogy hova tűnt el az én kedvem? ama városban, melyben éltem volt, van az én lányos-fias házam (elszakítva tőlem), hát hogyan tűnt volna el a kedvem? IV, 339.

Eldöntendő vagy kételkedő kérdés (entscheidungsfrage, zweifelsfrage).

a) Igenlő felelet:

α) A kiemelt mondatrésszel: *ākim-ājkū nar?* — *am* ,testvérem te vagy?' — ,én' II, 24 | *jūγ-āyi nar?* — *am* ,bátyám te vagy?' — ,én' uo. | *jātū ajilmawēs?* — *ajwēs* ,hallod, elaludt-e?' — ,elaludt' IV, 172 | *jūntēp ānsi?* — *ānsi* ,van páncélruhája?' — ,van' uo. | *masxatim, āli?* — *masxatim* ,fel van öltözködve vagy nem?' — ,fel van öltözködve' uo. | *pīkwē joxtēsēn?* — *joxtēsēm* ,fiúcska megjöttél?' — ,megjöttem' II, 115 | *ūwre'x jisēn?* — *āmēx jisēm* ,magad jöttél?' — ,magam jöttem' IV, 364 T.

β) A verbális kérdő mondatokra mindig az állítmánnyal történik a felelés, ha nem azon van is a logikai hangsúly: *jēmēsūk w jūlsēn?* — *jūlsēm* ,jól végezted utadat?' — ,(jól) végeztem' I, 26 | *ñauramēt! pusēn-ta'il jūlsūn?* — *jūlsū* ,gyermek, egészséggel jártatok?' — ,jártunk' II, 9 | *šgune' pīsēn khajtūtlēn?* — *khajtūtlēn* ,egészséges vagy-e?' (tkp.: ,egészségesen futkározol-e?') — ,az vagyok' (tkp. ,futkározok') IV, 364 T. Vö. oszjtjĚ. *χodī, igen sewəl sewsēn?* — *sewsēm* ,hogyan, az uradnak hajfonatot fontál?' — ,fontam' PÁPAY, Északi oszjtják nyelvtanulmányok: NyK. XXXVIII, 142.

Ezeket a példákat csak akkor lehetne helyesen elbírálni, ha a mondatmelódiát és a hanglejtést az illető mondatokban ismernők. Így is kézenfekvő az a feltevés, hogy a vogul gondolkodás magát a cselekvést érzi fontosabbnak a módozatnál és így a cselekvést jelölő igei állítmánnyal felel. Esetleg a ritmus és az analógia hatását is föltehetjük (vö. az olyan kérdéseket, amelyekben valóban az állítmány hangsúlyos: *nē mātēr tūl at wārsēn?* — *at wārsēm* ,semmi rosszat sem cselekedtél?' — ,nem cselekedtem' I, 26, de a logikai hangsúly csak részben van az állítmányon, mint ebben a példában is, ahol a rosszat cselekvésben éppen olyan hangsúlyos lehet a rossz is, mint a cselekvés).

γ) Igenlő, erősítő szócskával: *kit ēlmip kasūjil at majwāsēn?* — *sōl!* — *kit ēlmip kasūjil majwāsēm* ,két élű kést nem adtak neked?' — ,de igen (igaz), két élű kést adtak nekem' I, 17. A *sōl* különben jelzőként és nyomatékosító határozóként használatos, éppen úgy, mint a magyar *igen*: *sōl sāt patit* ,igaz (valódi) hét lépés' II, 329 | *sōl ti pupyī' lāwülēnūkūlēm mōnt* ,akkor neveznék téged igazán bálványkának' II, 426.

Ide tartoznak még a VogNyjár. 31. lapján említett erősítő

kifejezések: *ossa* ,hogyne' ,persze' | *ās-χum, ās-ti* ,persze'; vö. *kātén a'imélti?* — *ossa!* ,fáj a kezed?' — ,hogyne (fájna)', amelyekről azonban nem tudok bővebben nyilatkozni, mivel a szövegekben nem igen találkoztam velük.

δ) Kérdő fölkiáltást tartalmazó mondattal (vö. a tagadással állító kérdés fölkiáltást): *mir susnē χum nay ta?* — *ās ul am?!* ,a világügyelő férfi te vagy?' — ,hát hogy is ne volnék?!' II, 117 | *ti nē χańsülēn?* — *amki nēm ul χańsülēm?!* ,ismered ezt a nőt?' — ,a magam nejét ne ismerném?!' IV, 340 | *nay ās ti χum χańsülēn?* — *amki χumim ul χańsülēm?!* ,hát te ismered-e ezt az embert?' — ,a magam férjét hogyne ismerném?!' IV, 341 | *mine'im, mān ātim?* — *ul mine'im?!* ,elméssz vagy nem?' — ,hogyne mennék?!' IV, 340 | *Ta'itnē jiwēn?* — *pus-ke ālnūm ul minnūm?!* ,jössz a Szoszva-mellékre?' — ,ha egészséges volnék, hogyne mennék?!' IV, 424 | (*nē vinē χum jāny' ut jot toti*) *nay ānēm jot at vīlēn?* — *ākim-ās naqtēn-ke āli, manērūd' at taji?!* ,a nőt vívő ember idősebbet szokott magával vinni:) te nem vennél-e engem magaddal?' — ,öreg bácsi, ha kedved van, miért ne?' II, 127.

β) Tiltó felelet (vö. a tiltásról szóló fejezetet): *pīkwē, nayēn tīl manū sis-jārēl lāvīlēm, manū ma'il-jārēl nayēn mlēm?* — *vāssī' ānēmnel sis-jār ul kinsēn, ma'il-jār ul kinsēn!* ,fiacskám, neked most már minő háterőt rendeljek, minő mellerőt adjak?' — — ,többé éntőlem háterőt ne kérj, mellerőt ne kérj!' I, 143 | *am at āste'im juntsaxte'im* — *nay at-ke āste'in, akw ālp'i ul voss āstēn, ēt astal patēn, χātēl astal patēn!* ,én nem érek rá, varrogatok' — 'no ha nem érsz rá, ne is érj rá soha, éjjel ne legyen nyugalmad, nappal ne legyen nyugalmad!' IV, 321 | *om ūs khwtātāl jāljēm* — *vēl mēnēn* ,én ismét elmegyek valahova' — ,ne menj!' IV, 373 T. | *noχór-mās nou tāχ űamsalēn?* — *jū-āw, am-māsēm āl namsēn!* ,mi miatt gondolkozol te úgy?' — ,nő-testvér, én miattam ne bankódjál!' IV, 366 T.

γ) Tagadó felelet.

α) Közönséges tagadó mondattal: *nayēn kitilaχte'im?* — *nayēn at kitilaχte'im* ,téged kérdezlek-e?' — ,téged nem kérdezlek' I, 115 | *nē-matēr lūl at vārsēn?* — *at vārsēm* ,semmi rosszat sem cselekedtél?' — ,nem cselekedtem' I, 26 | *am jātlēm gat jāljēn?* — *om oqt mēnam* ,nem jönnél-e velem?' — ,én nem megyek' II, 223 K.

β) Tagadó szócskával (vö. VogNyjár. 32—33): *taw jiw-ā?* — *ati, at* ,ő jön-e?' — ,nem' VogNyjár 32 | *nay ānēm tēn paqltēn*

tū tārätül! — *at* ,bocsáss oda engem hozzájuk!' — ,nem!' I, 164 | *il-tärtén ämäñmi!* — *äk* ,bocsáss el engemet!' — ,nem' IV, 345 T. | *manü nē kwonäk wälurkwé manü xum kwon-kwälurkwé?* — *ätim ekwü* ,vajjon a nőnek kell-e kimenni vagy a férfinak?' — ,nem asszonyom' I, 136 | *nēn jui-pälent naurkatné jár-ke qšnüm, tox xün väyknüm?* — *ätim, nay jui-pälment jüjē!* ,ha utánatok futni való erőm volna, hogyan másznám így?' — ,nincs [úgy], jer te [csak] mi utánunk!' IV, 329 | *nañ qñsé'in?* — *ätimkwé* ,van kenyered?' — ,nincs édesem' VogNyjár. 32.

γ) Kérdő fölkiáltást tartalmazó mondattal (vö. az állítással tagadó kérdő fölkiáltást): *manēr kuritawé, va'ilen?* — *am xotél va'ilem?* ,tudod, mit csattog?' — ,én honnan tudjam?!' I, 14 | *näü' mütē vor oq khqšjen?* — *om nésē-när khqšjem?* ,nem tudsz te valami dolgot?' — ,mit tudjak én?!' IV, 379 T. | *ti xum xañsilēn, man ätim?* — *am xotél va'ilem xqtpü xum?!* ,ismered ezt az embert?' — ,honnan tudjam én, hogy ez miféle ember?!' IV, 340 | *minē'in, man ätim?* — *xotél minē'im?!* ,elmész, vagy nem?' — ,hogyan mennék?!' IV, 340.

A tagadó felelettel kapcsolatban lehetne most a tagadással általában foglalkozni. Az erre vonatkozó tudnivalókat azonban MUNKÁCSI könyvében (VogNyjár.) és részben KLEMM egyik értekezésében (A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI) nagyjában megtaláljuk, a példák bővebb felsorolásáról és a kérdés rendszerezéséről ezért tehát részben helyszüke miatt is egyelőre lemondok. Fölhozok azonban egy-két példát az alapnyelvi eredetű emphatikus (kettős v. fölös) tagadásra: *nē-mat sārki ätim, nē-mat qulēx ätim* ,semmiféle fekete kacska nincsen, semmiféle jeges kacska nincsen' I, 29 | *nē-mat tqwljy tqrēm at vä'em* ,semmi szárnyas istent nem ismerek' II, 4 | *nē-matēr at nātawé* ,semmit sem hoz a víz' IV, 174 stb.

A kijelentő mondat.

1. Leiró: a) nominális: *nētal qburkwé qš jāmēs* ,nő nélkül élni szintén jó' I, 7 | *mēnki sāt täl, sāt tūw naurēmtal qlem küt'* ,mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár (vagyunk)' I, 34 | *qlem-pasēmēn ti* ,életünk vége ez' I, 18 | *akw māt xätél rēvix suj-vāta* ,egy helyt napsütötte fenyves széle' I, 52 | *tinü ti, tanü ti* ,ára ez, díja ez' II, 151 | *jāmēs räsi väyēmnē masēm* ,szép selyem mente vállára öltve' IV, 257 | *ta tūlmēntimēt pōranēm* ,ikráim ellopvák' IV, 246 stb. lásd a nominális mondatról szóló fejezetet.

b) verbonominális: *nay nēyiy xum āsēm* ,te nős férfi vagy' IV, 60 | *tāl xujim xumrés āsēm* ,telet áthevert férfiúcska vagyok' III, 335 | *māsex i oqmp akw maunpūi' at ōlā* ,a macska és az eb nem egy alakúak' VogNyjár. 191 K. | *mīn űpūińs ōsmēn* ,mi ketten nászrokonok vagyunk' uo. 105 KL. | *tan jūi-puwińst* ,ők atyafiak' uo. 105 KL. | *vārmēli' jgmes ujkwē ālnātū* ,nagyon jó állatocska' IV, 348 | *am Kusma āsēm majlēm puuy amki puurēm āli* ,az én K. atyám adta gazdagság az én gazdagságom' IV, 45. l. a verbonominális mondatról szóló fejezetet.

2. Elbeszélő: a) nominális: *kit lilij pīrwū pūwmātēm* ,megfogott két eleven felelő rucát' I, 29 | *luwū tētal ta kańsim* ,lova étlenül elsorvad' I, 27 | *vāyiy sispā awapattū xum rātēm* ,a hatalmas hátú medvefő búbját egy férfi ütötte meg' III, 172 || *Tgrem-pē-ājkā ti ālnātū* ,Ég-fia-öreg im ő az' II, 264 | *jāni' sa'irēp taw viśśentamū* ,a nagy fejszét ő vitte el' III, 384 | *palitū nāyx-xqsār-temanū* ,sörényét fölborzolta' IV, 241. l. a nominális mondatról szóló fejezetet.

b) verbális: *tū jol ta xujēs, tot ta xūltēs* ,oda lefeküdt, ott is maradt' I, 55 | *Sgrni-ātēr ta xajti* ,Arany Átér csak fut' I, 58 | *ńelm-talēx űliy pulkwē mēn tēssentimēn* ,nyelv végre való gyönyörűséges falatot eddegélünk mi' II, 255 | *xasliy sispā jāni' lūpi tarmēl jāy-āyim űnlī* ,mohos hátú nagy fatörzs fölött testvérem ül' III, 124 | *ńēl voqrēm* ,állványt készíték' IV, 421. l. az ál verbum finitumokról és a verbális mondatról szóló részt.

Az alany.

I. Az alanytalan (és lappangó alanyú) mondat kérdése.

Meteorológiai mondatok: *ti tūji* ,havazik' II, 127 | *mīryi* ,mennydörög' IV, 423 | *sāt ēt, sāt xātēl akw-mūs kumrīti* ,hét éjjel, hét nappal egyre mennydörög (csattog)' I, 35 || Időhaladást jelentő kifejezések (vö. SIMONYI, Mondattani vázlatok: NyK. XXV, 5): *xātālēs* ,kivilágosodott' II, 20 | *ēlijī' iēmtes* ,éjjel lett' IV, 335 | *ēt-kwoll porāi' jēmtes* ,éjfél tájra vált az idő' IV, 334 | *takwsi pālūi' ti jēmts* ,ősz felé vált im az idő' I, 133 | *sāt kēmī' jēmts* ,kb. egy hét telt el' IV, 79 | *xāt xātēli' tox jēmtētālēm* ,hat napja telt el már úgy' IV, 193.

Ha a szövegekben kutatunk, ezen alanytalan mondatoknak olyan párjaira fogunk akadni, amelyekből következtetéseket vonha-

tunk le arra nézve, hogy ezen alanytalan formában megmerevedett, legtöbbször időjárásra vonatkozó megállapítást tartalmazó mondatoknak a primitív emberi szemléletben mi a tulajdonképeni alanyuk.

... Alanytalan időjárási (meteorológiai) mondata van minden népnek a föld kerekiségén (I. PULS „Das wesen d. subiectlosen sätze: Progr. Flensburg 1888). Hogy pedig ezek a mondatok hogyan keletkeztek, hogy csak existentialis ítélet nyelvi kifejezői-e, vagy valóban valami alany hiányzik belőlük, azzal már sokan foglalkoztak: HEYSE (Ausführl. lehrb. d. deutsch. spr. 1838) nevezte ezeket először alanytalan („impersonale v. subiectslose sätze”) mondatoknak, de MIKLOSISCH két értekezése az első részletes munka e tárgyban, Die impersonalia im slawischen (Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. XIV. 1865) és bővített kiadása, Die subiectlosen sätze, 1883. Résztvettek még a kérdés megvitatásában: BENFEY, BONITZ, STEINTHAL, majd MARTY (Vierteljahrsschr. f. wiss. Philos. 1884); SCHUPPE (Zeitschr. f. Völkerps. u. Spr. 1886); SIGWART, Die impersonalia, Freiburg, 1888; SCHROEDER, Die subiectlosen sätze: Progr. Gebweiler 1889; a főt említett PULS és mások. Mindezeknek a kutatásai alapján (I. még VERESS IGNÁC, Alanytalan mondatok: Egy. Phil. Közl. XVI, 636) a végső eredmény abban foglalható össze, hogy a meteorológiai mondatoknak a primitív ember szemléletében van tulajdonképpen alanyuk, mégpedig: 1. myth. lény: szkr. *Indra varsati*, lat. *Jupiter tonat*, f. *Ukkonen käy, jyrisee*, m. *Isten nyila* stb.; — 2. az ég: votj. *inmar zorä*, m. *dörög az ég, zeng az ég*; — 3. az idő: votj. *kwaz zorä*, m. *kitavasodik, már őszre jár*; 4. természeti jelenség: vog. *rakw rakwi, vöt vöti*, m. *esik (az eső), havazik (a hó)*; — 5. ném. *es donnert* (az alany szempontjából határozatlan ítélet) vö. Gombocz, Magyar tört. nyelvtan V, Mondattan [könyomat].

Ezen tényekkel szemben lássuk, mit állapíthatunk meg a vogul alanytalan mondatra vonatkozólag:

1. Az alanytalan mondat eredeti alanya az ég: *χātälēs* „kivilágosodott” II, 20 | *sät et, sät χäläl akw müs kumriti* „hét éjen, hét napon át egyre csattog (az ég)” I, 35. — *tārem χätäläli, ās etimi* „az ég kinappalodik és megint beesteledik” IV, 392 | *tārem jizkēs* „az ég beesteledett” IV, 412 K. — *Numi-Tārem āsēm ti χātälēs* „N. T. atyám im kinappalodott” III, 64.

2. az idő,

a) „zeit” (lappangó alanyú mondatok): *sät kēmī jēmts* „kb. egy hét telt el” IV, 79 | *et-kwooll porü?* „jémtés „éjfél tájra vált (az idő)”

IV, 334 | *xət xəteläi' tox jēmtētälēm* ,hat napja telt el már úgy'
IV, 193.

b) ,wetter': *tujji' jēmti* ,nyárra fordul' I, 153 | *tēlijäi' jēmti* ,télre változik' I, 151 | *takwsi päläi' ti jēmts* ,ősz felé vált im (az idő)' I, 133 | *tüjü-päläi' ti patēs* ,tavaszodni kezdett' I, 56. — *Törēm täkwēs-pogläi' päts* ,az idő őszi tájra fordult' III, 521 P. — *Numi Tq̄rēm jüyēn*, N. T. ,*āsēn tüjüi' ti jēmts* ,N. T. atyjuk, N. T. apjuk im tavasszá vált' I, 54 | *Numi Tq̄rēm läwi*: „*am tujji' jēmtē'im*“ ,N. T. így 'szól: „én nyárrá változom“' I, 151 | *Numi Tq̄rēm āsēm tüjümälēs* ,N. T. atyám kitavaszodott' III, 79 | *Numi Tq̄rēm āšikeu xār-la'il xarēs takwsi' jēmtälälēm* ,Fenséges Ég atyuskám szarvasbika lábanyoma látható vékony havú összé változott im el' III, 469 | *Tq̄rēm-ōni āšikēm takwsi-päläi' jēmtälälēm* ,T. atyuskám im őszi időre változott' III, 38.

3. természeti jelenség, szél, eső, hó stb.: *ti tüji* ,hazavazik' II, 127 | *nax kant-šaxl, kakrēn-kēurt akw müs miryi* ,te haragvó zivatar, mindig dörög a belsődben' IV, 423 — *tüjt pats* ,hó esett' IV, 240 | *vöt vöti* ,a szél fúj' I, 33 | *vöt süvyi* ,a szél süvölt' IV, 400 K. | *rakw rakwi* ,esik az eső' I, 33 — *tq̄rēm tüji* ,az ég havazik' IV, 388 | *tārēm ilkänt* ,az ég dörög' IV, 404 T. | *törēm pōlux ints* ,az ég fagyni kezdett' III, 521 — *Numi Tq̄rēm āšü rakw-ke rakwi*, *Numi Tq̄rēm jüyü vöt-ke vöti* ,N. T. atyja ha esőként esőzik, N. T. apja szélként ha fúj' II, 104 | *Numi Tq̄rēm āsēm xun tüjilēm* ,N. T. atyám amint lehavazott' III, 310 | *gsix sampü samix tüjtü xun patilēm* ,vastag szemű szemes hava amint lehullott' III, 310 | *Sorni-Kworēs āsēm läkw samp samix tüjtü ti pats* ,S. K. atyám sűrű szemű szemes hava esett im le' III, 270.

Láthatjuk ezekből a példákból, hogy akár az ég, akár az idő, akár valamely természeti jelenség a vogul meteorológiai mondat primitív szemléletű alanya, végeredményben ezek az alanyok mind egy mythikus személyre, *Numi Tq̄rēm*-ra vezetnek vissza. *Numi Tq̄rēm* az ég, az idő, a szél, a hó, az eső. Ő adja a fényt, a nappalt, az estét, mint ég kinappalodik és besötétedik, mint időjárás hidegre vagy megre fordul és ilyenkor süvöltő szél, vihar, eső vagy sűrű szemű szemes hó alakjában jön a földre. Ha ezekhez a funkciókhöz még hozzávesszük, hogy *tq̄rēm* nemcsak az ég, hanem a föld (*numi tq̄rēm* ∞ *joli tq̄rēm*; *jän' tq̄rēm* ,széles e világ' IV, 371) és a víz (*lētix tq̄rēm ta lētältantawé*, *xumpix tq̄rēm ta xumpältantawé* ,dagadó óceán im megdagad, hullámos óceán im hullámozni kezd'

I, 61), sőt az élet is (*tārēm āluxkwē*, 'világot élni' IV, 72), láthatjuk, hogy az egész természetet, az összes jelenségeket, az egész világot magában egyesítő személy neve az, amely az időjárási mondatok alanyául szolgál. Eleinte nem személynek a neve volt, amint ezt a példákból látjuk és a primitív vogul vallási rendszerben, a bálvány- és állatkultuszban ez természetes is. Később azonban, különösen talán a térítések hatása alatt egy hatalmas isten képzete erősödött meg benne. A *tārēm* alak megmaradt ugyan az ég és idő stb. jelölésére, a *Numi Tārēm* azonban már ma istent (Krisztus?) jelent, vö. *atēr tārēm sāt xǝlpü Tārēm*, 'a derült ég hét közében lakó Tārēm' II, 337 | *Pēs tārēmt Numi Tārēm mā-tarmēl jǝlǝsēs*, 'a régi időben N. T. a földre jött' IV, 321. A fent említett példák: *N. T. jǝyēn tǝjǝi' ti jēm̄ts*, *N. T. āsēm tǝjǝimālēs* stb. az eredeti jelentésre mutatnak, amely azonban már érdekesen telitődött az újabb, személyi jelentéstartalommal és így jöttek létre az ilyen mondatok: 'Isten atyám kitavasodott', 'Tārēm atyuskám őszi időre változott' stb. Hozzávetőlegesen a példák alapján is megkonstruálhatjuk a *tārēm* = *Tārēm* jelentésfejlődést:

Első fok: *tōrēm pōlux ints*, 'az idő fagyni kezdett' III, 521 P. | *tārēm tǝjǝi*, 'az ég havazik' IV, 388 | *tārēm ũlkānt*, 'az ég dörög' IV, 404 T.

Második fok (a személyi jelentés kibontakozása): *tārēm vōti' ti pokaps*, 'az időjárás szelessé változott' (tkp.: *tārēm* szellé változott'), *tārēm tǝjǝi' ti jǝyxēs*, 'az idő havazásra fordult' (tkp.: *tārēm* hóvá változott') III, 352 | *sēi-ñol Tārēmne xǝjtēm̄lawē*, 'a homokdombot Tārēm előnti (vizzel)' II, 291.

Harmadik fok (a természeti jelenség és az isten alakja egy képzetkomplexum): *Numi Tārēm rakw rakwi*, 'N. T. esőként esőzik' II, 104 | *Numi Tārēm tǝjǝilēm*, 'N. T. lehavazott' III, 310.

Negyedik fok (a személy képzetének előtérbe nyomulása): *Numi Tārēm āsēm̄nē pojksē'im*: „*pǝyxwiy sampǝ samiy tǝjt patēn!*“ 'N. T. atyámhoz imádkozom: „széles szemű szemes hó alakjában hullj alá!“ III, 315 | *Nuy Tōrēm jǝjǝnnē numēl pāt rūxw nāl*, *Nuy Tōrēm jǝjn numēl pātēm tǝjt-nāl*, 'N. T. atyjuktól fölülről aláhulló jégeső, dara (eső-nyíl, hó-nyíl)' IV, 103 KL. | *Num Tārēm xum āplēm tǝjtǝ, jǝyǝkǝ xūntǝ tolāmēt*, 'Fenséges ég férfi apuskám hava, jege hogy nem felolvadt' III, 296 | *Numi Tārēm lāwi: xǝnal āsārēm ñolp ñoliy vōt pinēyēm-pēl, pǝyxwiy samp samiy tǝjt patē'im*, 'N. T. szól: „midőn egykor hideg orrú-orros szelet fogok támasztani, széles

szemű szemes hó alakjában fogok esni“ I, 144 | *Sorni Kworés āsēm lükw samp samiy tūjtā ti pats* ,S. K. atyám sűrű szemű szemes hava esett im le‘ III, 270.

Ötödik fok (a személy aktív szerepe): *Numi Tārēm āsēm vāti xātél vārīlālēm* ,N. T. atyám rövid napot szerzett‘ III, 31 | *Numi Tārēm āsēm xol xūnt pōnsēm* ,N. T. atyám amint földerítette a reggelt‘ IV, 129 | *tūjū-pāl xasū xātél Tārēm vāri* ,tavasztáji hosszú napot alkot T.‘ IV, 129 | *takwsi-pél vāti xātél vāres-pél* ,összel, midőn (N. T.) rövid napot csinált‘ I, 53 | *rēi‘ voqrēm-vuul* ,amint hőséget csinált‘ II, 224 KL.

Numi Tārēm āsēm vāri | *asērēm nōlpū nōliy vōt* | *pūnsitū,* | *sajik nōlpū nōliy vōt* | *vāritū.* | *pūyxwiy sampū samiy tūjt* | *pattitū,* | *tūl pōlēm xuriv jāyk* | *pōlitū.* | *āmp-la‘il xarés takwés* | *vāritū.* | *xum-la‘il xares takwés* | *pūnsitū.* ,Fenséges Ég atyám, amelyet alkotni szokott, | fagyos orrú orros szelét | előhossa (megnyitja), | hideg orrú orros szelét | megalkotja. | A széles szemű szemes havat | hullatja, A télen fagyó oldalszéles jeget | megfagyasztja. | Az eb lába nyomos vékony havú ősz | megalkotja, | A férfi lába nyomos vékony havú ősz | megnyitja.‘ III, 256.

Az alanytalan mondatok logikai alanyául tehát a vogulban egy univerzális jelentésű szót kell felvennünk, amely a természeti jelenségeket jelölő funkciója alapján némi jelentésfejlődéssel az isten fogalmát nyerte.

... Egy érdekes nyelvi jelenségről kell még itt megemlékez-nem. A fent felsorolt példamondatokban szereplő *vāri* ,tesz, csinál‘ jelentésű igéről van szó (vö. SZILASI, Vogul szójegyzék 153), amelynek a természeti jelenségekkel kapcsolatban differenciálódás és jelentéstapadás útján speciális jelentése fejlődött ki. Az ilyen mondatokból: *takwsi-pél vāti xātél vāres-pél* ,összel midőn [*Numi Tārēm*] rövid napot csinált‘ I, 53 | *mōt vōt vāri* ,másfajta szelet csinál‘ I, 137 | *Nōm-Tōrēm jāyētān soāt soātēy rēi‘ ajs, rēi‘ voqrēm vuul* ,N. T. atyjához két hétig tartó hőségért kiáltott föl, — miután [ő] rövid napot csinált...‘ II, 224 — amint látjuk, többször elmaradhat az alany, és az eredetileg tranzitív ige intranszítív, reflexív jelentéstartalmat nyer: *ūj-la‘il xarés takwés vārs, amp-la‘il xarés takwés vārs* ,szarvas lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett, eb lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett‘ II, 201 | *ali vōt-ke vārīlāli* ,ha felvidéki szél támadoz‘ III, 15 | *lui vuot voqri* ,alszél kerekedik‘ IV. 397 K. | *tūl vārs* ,tél lett‘ IV, 241.

II. Az általános és a határozatlan alany.

Kifejezési formái: 1. A nagy használatnak örvendő *passivum* itt is érezteti hatását: *tēwé, a jawé* ,esznek, isznak' IV, 327 | *lāwéltawé* ,mondják' IV, 38.

A *passiv* szerkezet sokszor „személyraggal jelölt alannyal“ (I. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 229) hozza vonatkozásba az általános alanyt és a cselekményt grammatikailag, illetőleg mondattani szempontból határozott alanyhoz kapcsolja: *am lū jirél tūstīlawém* ,az emberek loáldozatot állítanak nekem' II, 159 | *mō tawné lqu khārtpél jalé rümwém* ,földhányó tíz lapáttal temetnek el engem' IV, 109 | *tox ta namejawém* ,így neveznek engem' II, 436 | *rusné mańsín ti xūteɣlawé* ,orosz és ugor ember hajlong előtte' II, 118 | *tōnū taw ti mōjtkwé, tōnū ti ɛɣyawé* ,azért regélnek fölöle, azért énekelnek fölöle' II, 118 || *jāil minēm jāyiy nur ul voss kinsīlawé* ,atyjától eredt atyai bosszúokat ne keressen senki!' II, 45 | *ā khansántet khəgnā tum-lántalēu* ,nem tudják, hogy ki lopkodja el' IV, 344 T.

2. Nagy szerepe van a plur. 3. személynek: *lāwéltālé'it* ,úgy mondják' II, 338 | *xotāl-kāsiy xontle'it* ,bármerre vígan hallják' (tkp.: ,bármerre lehet hallani') I, 72 | *ti suńātél ań ālé'it* ,ezen boldogságban élnek most az emberek' I, 159 | *sēr vōr, mor vōr sāmt étū sāt lūńsé'it, xātél sāt lūńsé'it* ,rengeteg erdő, zordon erdő szögletében hét éjjel sírnak, hét napon át sírnak' IV, 390 | *tēst, a jist* ,ettek-ittak' III, 82 | *tēst, ājsét* ,ettek-ittak' IV, 384 T. | vö. a magyarban: *harangoznak délre* stb.

3. Plur. 1. személy: *ēli xujeww* ,éjjel lefekszünk' IV, 342 | *ōs khōtél kwəlqu* ,minden nap fölkelünk' IV, 928 K. | vö. a magyarban: *sokszor oly közel vagyunk célunkhoz, hogy azt hisszük, elértük* stb.

4. Sing. 2. személy: *xūń vōrné, man xul aluxkwé miné'in, karr sātēkli-ke: naxen sāt űajtekli* ,ha az erdőbe, vagy halat fogni mézs s a rigó fütyül, neked szerencsét jósol' IV, 144 | *xars-xars u j pūyuxkwé osmariyis ēri! taw lapatū lakwxatuxkwé pate'in, űngmse'in, taw tit ti āli, tit ti pūyēntilēm, xāntle'in: taw ta élen xəsūt sujti* ,a harismadarat csak furfangosan lehet megfogni! ha ugyanis a közelébe kezdesz lopózkodni és azt gondolod, „im ő itt van, megfogom mindjárt“, hát hallod, hogy már messze távolban hallatja szavát' IV, 414 | *naxkin űāl vorstsén* ,magadnak állítottál föl kelep-cét' IV, 423 | *potpol nūn űań pine'in, tēn' ut pinilēn, māxēr-ujin tēwét* ,a pincébe kenyeret teszel, ételt teszel, az egér azt megeszi'

IV, 342 | vö. a magyarban: *addig nyujtózkodjál, ameddig a takaród ér* stb.

5. Főnévi igenév: *ɣumlē vāruɣkiwē!* ,mit tehetni!' III, 423 | *tini-khar ā khantoy* ,enni valót nem találni' IV, 352 T. | *māɣwi tūlnē ākhot ā minoy* ,nekünk innen sehová se (lehet) menni' IV, 357 T. vö. PÓLAY V. A vogul infinitívus: NyK. XXXV, 419; SZEGLETI I. A főnévi igenév Arany Jánosnál: NyFüz. XXIII; KLEMM, A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása: MNyv. XIII, 269.

Az általános alany ki van téve:

ēlēm-ɣalēs: ēlēm-ɣalēs at veriti ,az ember nem bírja ki' I, 78 | *ēlēm-ɣalēs ɣumlē-mūsēɣ āli* ,hogy éljen meg az ember!' I, 139 | *tau-man la'ūli talēxt tūlnē ēlēm-ɣalēs veriti* ,ugyan micsoda lába hegyén álló ember fogja majd kibírni?' I, 80 | *jālnē, minnē ēlēm-ɣalēs mat sorēm mā'ēs minī?* ,járókelő ember vajjon csupán a halál miatt menne?!' II, 81 | vö. a magyarban: *azt hinné az ember, élő tilalomfa* stb.

ɣum, nē: sāt tāli-tuwā jānī' nē, jānī' ɣum lāwi ,hét tele, hét nyara mondja öreg nő, öreg férfi' I, 69 | *ɣuwt tax lāɣɣū minnē ɣum ti māt vit vāssī' ul oss aji* ,ha egykor erre lefelé utazik ember, e helyen vizet többé soha se igyék' II, 180 | *tāl-ūlttē ɣotā minēm ɣum, ɣotā minēm nē paulā-lāpēl ti mināst* ,azután kiki a maga falujába haza ment' I, 71.

ātēm: āitīm ār khul loṭkhātāl ,az ember minden reggel mosdik' IV, 402 T.

Az általános alany kifejezése tehát elég gazdag a vogulban. A passivum nagy használatnak örvend ugyan, és egyes formák (pl. a sing. 2. személy) leginkább csak sententiákban használatosak, a köznyelvi kifejezési lehetőség azért elég színes marad.

A határozatlan alanyról csak annyit, hogy éppen úgy határozatlan névmással fejeződik ki, mint a magyarban vagy másutt is. Egy pár példa: *ɣāɣɣān ɣōntēmawē-ke* ,ha valaki hallja' IV, 409 | *chun chon ūri menuchv am jortēlem* ,ha valaki akar menni énvelem' Máté 16, 24. (HUNF.: NyK. IX.) | *pēnyēltēnē ɣatpā joxti-ke* ,ha valaki jön, ki büvöltetni akar' IV, 411 || *mōtānt lāwē'it* ,mások mondják' II, 116 | vö. a magyarban: *megölte valaki magát* stb.

Az állítmány.

I. A nominális mondat (névszói állítmány).

A nomen prioritásának és a nominális mondat eredetibb voltának az emlegetése lassanként már egészen közhellyé válik. Azt a tudományos nézetet, amely a fgr. mondatszerkezet mineműségéről hosszas előtanulmányok, viták és az egyes nyelvek megismerése alapján kialakult, legutóbb már végleges formában összefoglalta KLEMM ANTAL a kérdésről írt értekezéseiben, A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása: MNyV. XIII, 265, A finnugor mondat őstörténete: MNyV. XXIII, 328 (SZINNYEI-EMLEKKÖNYV). Ugyancsak ő, A létige szerepe az osztjákban és a vogulban c. értekezésében (NyK. XLVI, 386—401) foglalkozik úgy „per tangentem“ a vogul (és osztják) nominális mondattal is, mivel azonban rendszerezése még némi kiegészítést kíván, a következőkben foglalom össze a vogul nominális mondatalkotás módjait:

1. Első vagy második személyű vagy arra vonatkozó névszói állítmány.

a) sing. 1. személy: *aläm am* ,ni én (vagyok)’ II, 127 | *nē vīnē xum amki ti* ,növevő férfi magam (vagyok) im’ IV, 31 | *χajtnē xum amki ti* ,nászoló férfi is magam (vagyok) im’ IV, 31 | *jāni’ esermän ta patmēm voipi am* ,nagy székenbe esett (ember)-féle im én’ IV, 34.

b) sing. 2. személy: *jäy-äri nay?* ,testvérem te (vagy)?’ II, 24 | *äkim-äjkü nay?* ,bátyám te (vagy)?’ II, 24 | *mīr susnē xum nay ti* ,a világügyelő férfi te (vagy) im’ II, 118 | *nay vārmēli’ nām-ti’ xum* ,te igen okos ember’ IV, 333 | *nay jāni’ xum* ,te nagy ember’ IV, 326.

c) plur. és dual. 1. személy: *man rūpitēnē māxum* ,mi dolgozó nép (vagyunk)’ IV, 334 | *man ās akw ti elem xqlüst* ,mi is éppen emberek (vagyunk) im’ IV, 144 || *mēn rəwn’-utiñs* ,mi ketten rokonok (vagyunk)’ VogNyjár. 7 | *mēnki sāt täl, sāt tūw űauremtal qlēm kiti’* ,mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár (vagyunk)’ I, 34.

d) plur. és dual. 2. személy: *nan šex mane* ,ti a föld sava (vagytok)’ AHLQV. 12 | *nan pās merne* ,ti (vagytok) a világ világossága’ uo. | *šotiñet nan* ,boldogok ti’ uo.

Ezen eredetibb állapotot megőrzött alakok azonban lassan a

vogulban is átadják helyüket a verbonominális képzésű mondatoknak, 1. ott.

2. Harmadik személyre vonatkozó névszói állítmány.

Első típus: *nētal q̄luxkwé q̄s j̄mēs*: a) főnév: *ti mat kulix j̄ätel* ,ez valami ördögi folyó bizonyára' I, 5 | *rus kēr akw sam* ,törékeny vas az egyik szem' I, 28 | *išem kēr v̄ȳir xum, polēm kēr sēmēl xum* ,az izzó vas a vörös ember, a lehült vas a fekete ember' IV, 392 || *kwolkēm x̄luxkwé s̄āl* ,házacskám elhagyni fáj (fájdalom)' IV, 8 | *j̄ll̄isaykwé manū k̄ās* ,járkálni minő kedves (élvezet)' IV, 8 || *tan vōns̄ūl raxtēt* ,azok mindhiába csak agyagdarabok' I, 131 | *tan j̄ir-puwīnšt* ,ők atyafiai' VogNyjár. 105.

b) melléknév: *naxēn j̄mēs* ,neked jó' I, 143 | *nētal q̄luxkwé q̄s j̄mēs* ,nő nélkül élni szintén jó' I, 7 | *minēm mām q̄s x̄gsū* ,menő földem még hosszú' IV, 279 | *kuwū īx va'ital n̄q̄w̄lū īx va'ital* ,csontja még erőtlen, húsa még erőtlen' II, 103 | *ā-ne-ne la' ilēm aum̄ix* ,jaj-jaj, fáj a lábam' (tkp.: ,a lábam fájó') II, 303 || *kāt̄iyēn s̄āmt̄āl̄i'* , *la'il̄iyēn s̄āmt̄āl̄i'* ,két kezed erőtlen, két lábad erőtlen' III, 60 | *n̄āl j̄iwēt akw̄īr' l̄ūlēt* ,a nyilra való fák mind rosszak' II, 119.

c) számnév: *As-sir x̄lēm saw* ,obi-fajta halam sok' I, 149 | *sarn̄im-pēl saw, q̄lnēm-pēl saw* ,aranyam sok, ezüstöm sok' IV, 74 || *ur-pumū mošsū* ,hegyi füve kevés' I, 156.

d) személynévmás: *m̄ir susnē xum taw ta* ,a világügyelő férfi im ő' II, 118.

e) birt. névmás: *ān̄s̄erū pusn nar̄kin* ,vagyona mind a tied' I, 121.

f) mutató névmás: *usnē mām ti* ,haló-helyem ez' I, 15 | *tinū ti, tanū ti* ,ára ez, dija ez' II, 151 | *q̄lēm pasēmēn ti* ,életünk vége ez' I, 18 | *j̄gutēn ti* ,ez a te ijjad' II, 22 | *q̄tēr mutratū ta* ,az orosz fejedelemhős fortélyá az' II, 61 || *jos̄ūyēn t̄ij̄i'* ,ezek a te hótalpaid' II, 22 | *ēkw̄īr' q̄j̄k̄īr' tot tai'* ,az öreg asszony s öreg ember ott azok ni' I, 67.

g) kérdő és határozatlan névmás: *tinū manēr?* ,az ára mi?' IV, 342 | *t̄it̄i nōxor?* ,ez mi?' IV, 401 || *Numi Voikēn q̄pl̄uw s̄āt pis q̄ln-kwōl-patit̄tē j̄inm̄ūltēm p̄l̄yū tam̄l̄ix matēr* ,Fenséges Fehér apuskám hét rekeszes ezüst házának zugában nevelt fia, hát ilyesvalami ő' III, 67 | *taw jorl̄i x̄atp̄ū, kūnēr x̄atp̄ū* ,ő árva teremtés, szegény teremtés (tkp. valaki)' III, 233 | *akw-mat tajēnt̄ūst, ajēn-*

tüst, sujtentüst... atér, atér matér ,valamely ételt eddegéltek, iddó-gáltak, zajongtak, ... édes, édes valami (volt)' III, 235.

h) határozószó vagy határozóragos névszó: *kätüğü kit pält tavlüğü tot* ,keze két felén szárnyai ott (vannak)' I, 44 | *jülé numpél xáp nüriv lqyxäu* ,hajó verte habos utacskánk visszafelé (vezet)' II, 36 | *mat kēm tepéyüsém, tquli* ,amennyi táplálékot összeszedtem, az nekem elég' III, 378 | *lül lülnüw mat sawit* ,rossz és rosszabb dolog nagy számban (ered abból)' IV, 260 || *Käs värnē sulī-pütrīs xáp-posémt; kirsti-vorsti xáp-kwotélt; vör sitxéli, ur sitxéli xáp nolt.* — *sakwaléx xáp-posémt, pupakwé xáp-kwotélt, lēin xáp-nolt* ,szeméremkötőt csináló öntött vas fazekacska a ladik kormányán, zörgő, zajgó a ladik közepén; erdőt futkosó, hegyet futkosó a ladik orrán. — a szarka a ladik kormányán, istenke (medve) a ladik közepén, evet a ladik orrán' IV, 386 | *püt-patit nañ* ,az üst fenekén lepény' IV, 387 | *kwötlent noluräm* ,közöttük (kettejük között) az ornyereg' III, 393 | *törém poalt numèn sçut* ,az égen, fönt a csillagok' IV, 396 K. | *möt jö oqlém poalt khöl* ,az egyik folyó túlsó oldalán nyírfá' IV, 396 K. | *noqlmén khöpéy khönt* ,a vízen hajós had' IV, 397 K. | *Türém-poçt sät khuñs* ,az égbolton száz csillag' IV, 404 T.

i) (határozó) igenév: *jgmēs rüsi väyennē masmēm* ,szép selyem mente vállára öltve' IV, 257 | *anēm nawlēm xgréxsi xülēmlem* ,az engem üldözött rabló elmaradva' IV, 5 | *ulüz vitén xulilēme* ,a tüzes víztől el (van) borítva' I, 45 | *ülü sultmēm ti xaritimē* ,tűz szikráim im eloltva' IV, 417 | *kērix ālpü kēr kēnt-saw puzkēn pinmü* ,vasból való vas sapka a fejébe téve' IV, 257 || *ta tülmentimēt pōranēm* ,ikráim im ellopvák' IV, 246 | *jgrén ājkü sun xçsit xçsimē, alimē, jüç' āçitü totimē, sālünü posimēt* ,a szamojéd öreg a szán hosszában kifeszítve, megölve, leánytestvére elrabolva, rénei elhajtvák' IV, 168 | yö. a magyarban: *Isten kék egével földve a tanyája, gabonával rakvák a csürök* stb.

Mindezek a példák a magyar példákhoz hasonlóan és sokszor még szemléletesebben az eredeti állapotot tükrözik és a nominális mondat prioritásának fényes bizonyságául szolgálnak.

Második típus: *xöli xum ~ xum xöli*.

Minden olyan mondat, amelynek állítmánya nélküli a cselekvés alanyát megjelölő névmási elemeket, lényegileg a nominális mondatok közé sorolható (yö. WUNDT, Die sprache I², 156). Ilyen állítmány, melyet a leíró nyelvtan verbum finitumnak, a történeti szemlélet azonban ál-verbum finitumnak, tkp. nomen verbalenak

tekint, a fgr. nyelvekben gyakori (vö. f.: *antaa* < *antavi*, *eläü* < *elävi*). Nomen verbalék a magyarban a *várt*, *járt*, *szökött* stb.-féle perf. igealakok, amelyekben nincs névmási elem és amelyek jelzőül is szerepelhetnek a mondatokban: *világot járt ember*, *várt leány várat nyer* stb. Az olyan mondatok tehát, amelyeknek állítmányául ilyen nom. verbalek szerepelnek, történeti szempontból nézve tkp. nominális mondatoknak tekinthetők. (Vö. Gombocz, Magyar tört. nyelvtan, V. Mondattan [könyomat].)

Amíg azonban a magyarban ezen nom. verbale-képzős alakok mellett tiszta tőszók, illetőleg minden nom. verbale-képzőt nélkülöző szótövek (amelyek a verbum és a nomen eredeti azonosságára is mutatnak) is előfordulnak sing. 3. személyű állítmánnyul: *ad*, *vesz*, *kap*, *hoz*, *süti*, *jár* stb. (vö. a birt. személyragozás és a tárgyas ragozás azonosságát), addig a vogulban csak nomen verbale-képzős alakok szerepelnek. Vö. NyK. XXIII, 180—181.

A magyar ál-verbum finitimos mondat tehát aszerint osztható két csoportra, hogy az állítmány nomen verbale-e (*a fiú várt*), vagy minden képzőt (néha a frequ. képző ugyan bennfoglaltatik a praesens-többsz. *tesz*, *visz*, *hisz* stb.), de általában nom. verbale-képzőt és személyjelet nélkülöző tőszó (igető): *a fiú vár*, amely csak anynyiban tekinthető igének és igei állítmánynak, mivel véletlenül cselekvés képzete fűződik hozzá, alakilag azonban a nomen prioritásának elve és a birtokos személyragozás tanulsága alapján tkp. nomen.

A hasonló típusú vogul mondatszerkezet minden olyan mondatot magába foglal, amelynek állítmánya a jelentő mód sing. 3. személyében áll (vö. SETÄLÄ, TuM. 68, 167; SZINNYEI, NyH. 86, 109): *ājkü lävi* 'az öreg szól' I, 3 | *χum kitapi* 'a férfi kérdezi' I, 35 | *vörnē ti mini* 'az erdőbe megy' I, 5 stb. Ezen állítmány nomen verbale volta kivüláglik azon példákból, ahol jelzőként szerepel: *uj kinsi jamés jos* 'állat kereső jeles ösvény' III, 337 | *pī jonyi jonyinē kwol* 'fiú játszó játékos ház' III, 377 | *kätü pēri*, *la'ülü pēri jamés jonē* 'keze forgó, lába forgó jó játék' uo. | *turēn kēli sgrni samēn* 'tőba tükröző arany szemed' II, 314 stb. I. még példákat: VogNyjár. 44, NyK. XXXIV, 418. Ide tartoznak a praeteritum -s képzőjével ellátott sing. 3. személyű igealakok is: *ta jülés jülés*, *nērxü nē'ülés* 'járt, járt, fölbukkant' I, 1 | *āsem ti joxts* 'atyám megérkezett' III, 111 | *takwés vārs* 'őszet alkotott' III, 96 | *χqsä mines*, *man väti minēs* 'hosszú ideig ment, vagy rövid ideig ment' I, 24 | *χqsä ālés*, *man väti ālés* 'sokáig, vagy rövid ideig élt' I, 21. Az -s nom. verbale-

képző voltát bizonyítják az ilyen példák: *javél jömés pät-äs* ,ördög járta három lyuk' IV, 399 | *pösxés élém-xglés-xuri* ,gyúrt emberalak' I, 130 | *ünlés* ,ülés' | *xujés* ,fekvés' | *qntés* ,segítség' | *püwés* ,fuvallat' stb. Vö. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 421, 219; SCHÜTZ: NyK. XL, 70; SZINNYEI: NyK. XXXIII, 251, FUSpr.² 143—144.

Harmadik típus: *kit lilij pirwü puwmätém* ,megfogott két eleven felelő rucát' I, 29.

Némileg hasonló az előbbi típushoz, amennyiben a participium perfecti éppen úgy egyaránt szerepelhet jelzőül és állítmányul, mint a praesens vagy a praeteritum sing. 3. személy: *jol-raupém lü kwol* ,ledőlt istálló' I, 6 | *tösém pum* ,száradt fű' II, 224 K. | *pötém voj* ,fagyos zsír' III, 280 | *känšém lu* ,sorvadó csont' III, 26 | *kis jǰxčém sät tǰrém* ,abroncskerék módjára forgó hét ég' II, 341 | *käsälém porjém ti* ,ez az a kóró, amelyet észrevettem' II, 360 | *vǰrém jēri* ,szerzett éneke' IV, 104 P. || *vätém pil käsü tǰx* ,szedhető bogyo vigasságos útja' III, 41 | *sümetem uj* ,ugrásra kész állat' III, 409. Vö. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 429—431, vö. még főnévi szerepét: *ülém* ,álm', *sörém* ,halál', *sültém* ,szikra', *marém* ,szorultság' i. h. 433. — *kit lilij pirwü puwmätém* ,megfogott két eleven felelő rucát' I, 29 | *Numi Tǰrém äšém väti xätel värilälém* ,N. T. atyám rövid napot szerzett' III, 31 | *Numi Tǰrém äšém xal-xänt pönsém* ,N. T. atyám amint földerítette a reggelt' III, 94 | *vǰvǰ sispä avapattü xum rätém* ,a hatalmas hátú medvefő bűbját egy férfi ütötte meg' III, 172 || *am nǰpélém joxtilälmet* ,felém jöttek' II, 190 | *kwol ünntēmü* ,ketten házat építettek' I, 67 || *nalü pǰyéntamü* ,nyilat megragadta' II, 93 | *äsikém kēr qlnē xǰnyeltēp ti tǰrätamü* ,atyskám vasból való hágcsót eresztett im le' III, 251; vö. FOKOS D. A vogul-osztják tárgyas ragozásról: NyK. XL, 396.

Különbözik azonban abban, hogy eredeti nomen verbale jelentését épen megtartotta a *xöli* és *jülés*-féle igealakokkal ellentétben, amelyekben a nom. verbale-képző elhomályosult és amelyek így a mai nyelvben ál verbum finitumokként szerepelnek.

Ezzel ellentétben az *-m* képzős igealakok tisztán igenevek és így azok a mondatok, amelyekben ezek akár tranzitív, akár intranszítív (határozó igenév) értelemben állítmányul szerepelnek, tiszta nominális mondatoknak tekinthetők. Vö. még a *-né* képzős participium praesentis birtokragos alakját ilyen szerepben: *nǰyk tot latimütü* ,vörös-fenyő áll im ottan' II, 185 | *paul nǰzknütü* ,falu látszik' IV, 214; I. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 426.

II. A verbális mondat (igei állítmány).

A vogul verbum finitum többfajta jellel és képzővel bővülve megjelölheti: 1. a cselekvés alanyát (névmási elemek): *mine'im*, *mine'in* | *totawém*, *totawén* l. VogNyjár. 39, vö. SZINNYEI: NyH.⁷ 117; — 2. az alanyok számát: plur: *mine'it*, dual: *minei'*; — 3. a tárgy személyét: *rätilem*, *rätülen*, *rätitü*, vö. FOKOS D.: A vogul osztják tárgyas igeragozásról: NyK. XL, 406; SZINNYEI: NyH.⁷ 125; — 4. a tárgyak számát: *rätüüyü*, *rätüünü*, vö. SZINNYEI: NyK. XXXV, 446.

Az igei állítmány kifejezte képzetek közül első természetesen maga a cselekvés képzete, amely képzőkkel és jelekkel determinálható. Az ige objektív tartalmát megváltoztató képzőkkel (intenzív, momentán sib.) vagy a szubjektív mozzanatokkal átszőtt genus determinációkkal (caus., pass., refl.) teljesen fölösleges volna itt foglalkoznom; nagyon szépen összeállította már ezeket SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzésről írt értékes tanulmányában: NyK. XXXIV.

Modus-determinatio.

A modus-jelölő képzők, amint ez általánosan ismeretes, eredetileg genusképzők vö. WUNDT, Die sprache I², 196; GOMBÓCZ, Nyelvtörténet és néplélektan, 43—44.

A vogul föltételes mód (conditionalis):

VogÉ. <i>minnūm</i>	KL. <i>minnēm</i>	AL. <i>vgrnēm</i>
<i>minnūn</i>	<i>minnēn</i>	<i>vgrnēn</i>
<i>minnūw</i>	<i>minni</i>	<i>vgrni</i>
K. <i>mēnŋam</i>	P. <i>minnēm</i>	T. <i>minnēm</i>
<i>mēnnūn</i>	<i>minnēn</i>	<i>minnēn</i>
<i>mēnni</i>	<i>minni</i>	<i>minni</i>

(vö. VogNyjár. 37, 125, 171, 217, 250, 290.)

Ennek *-n* (*-ń*) képzője, amely különben megvan majdnem minden fgr. nyelvben (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 112), eredetileg szintén *mom.* képzőnek fogható föl, amely eredeti funkciójában azonban más alakban merevedett meg, vö. BUDENZ, UA. 226, NyK. XXIII, 185; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 217 (az *-m* *mom.* képzőről); SZINNYEI, NyH.⁷ 68 (a vog. *-m* [fgr. *-*m*] mozzanatos képzőről).

A conditionalis mondattani szerepe.

1. Valami cselekvésre való szándékot, akarást kifejező mondatokban a határozatlanság, bizonytalanság hangulatával: *āyitā sim tūl pojltēntēnūtū, pīyū sim pojtn-utū tūl kissnūw* ,leánya éhét onnan csillapitaná, fia éhének csillapító szerét onnan keresné' I, 73 | *Numi Tārēm āsēm-pālt nāyū-ke jālnūm* ,Hátha fölmennénk N. T. atyámhoz' I, 137 | *sāt ēt pasēl sās-vāykil vāyknūwūw, sāt xatēl pasēl al-vāykil vāyknūwūw sawiṛ āyin, sawiṛ pīyēn mā'ēs ness lūsnūwēn* ,hét éjen át térd-csúszással csúsznánk, hét napon át lábszár-csúszással csúsznánk inséges lányod, inséges fiad miatt csak úgy sírnánk hozzád' II, 366 | *am tū jālnūm* ,én oda mennék' III, 284 | *kēt-pulū, possū-pulū manū mīnēs-lenilēm* ,sapka-ronggyá, keztyű-ronggyá de széjjeltépnék' III, 349 KL.

2. A jövő bizonytalanságát kifejező föltételes mód (az ábrándozás hangulatával): *xatēl-taul voikēn kwolnē ti minnūwēmēn* ,haty-tyútolhoz hasonlatos fehérségű házba mennék mi' IV, 65 | *jgmēs pāsēn-tārm ti ūntnūwēmēn* ,jó asztal mellé ülnék mi' uo. | *jāmēs tēp, tūl tēp ti tēnūwēmēn* ,jó ételt, rossz ételt ennénk mi' uo. | *lunt-la'il tūlit pērinā tūrmēl ti xujnūwēmēn* ,lúdláb magasságú vánkos fölé feküdnénk mi' uo.

3. Föltételes értelmű mellékmondatok főmondataiban: *tit-kē ālnūn, nāri-tawēl, passū tawēl puli' manitēnūlēm* ,ha itt volnál, keztyűbőr módjára, bocskorbőr módjára szagatnálak széjjel' III, 285 | *ti xurix nē xurim naxēn ul voss joxtxatnūw, xum jāny ēsēr-mīn at patnūm* ,ezen formás női formám, ha neked nem jutott volna, férfi (előtt) nagy székenbe nem esnék' IV, 76.

4. Az óhajtó mondat állítmánya föltételes módban áll. L. ott.

Láthatjuk tehát, hogy a conditionalis ezen használati módjai a vogulban sem tipikusak, hanem a közönséges, minden nyelvben érvényre jutó lélektani szabályokhoz alkalmazkodók.

A föltételes mult kifejezésére a vogulban nincs külön igealak. Ugyanúgy fejeződik ki, mint a jelen, és csak a mondattani helyzet adja meg a befejezettség értelmét: *mān kēr ālnē sujir sunnē amki ūnttēnūlēm* ,vasból való kicsiny, csengő szánra ültettem volna én' II, 151 | *kwonsiṛ lē'in ta'ūiy kwolēmne naxki ań totnūlēm* ,kormos evettel teli házadba vitted volna most magad' II, 151 | *ti xurix nē xurim naxēn ul voss joxtxatnūw* ,ezen formás női formám ha neked nem jutott volna' IV, 76.

A föltételes multat különben leggyakrabban az -s mom. képzővel determinált igealak fejezi ki (vö. az óhajtó mondatot). Ekkor azonban legtöbbször még határozatlan kérdőszócskák, vagy a *voss*

mondatszerkesztő szó erősíti az -s mozzanatos-föltételes képzőnek a hasonló hangalakú praeteritum-jel hatása alatt elhomályosodó coniunctivusi jelentését: *tēnē tēp sawnē xūn patsēm, ajnē vit nusün xūn patsēm?* ,ennivaló étel ínségébe hogy estem volna? ivó víz szükségébe hogyan estem volna?' I, 138 | *am narēn ti xurip lūt vaqrmēl mā'ēs mā xūn misēm?* ,én hogyan adtam volna neked a földet ilyen ártalmas dologra?' I, 163 | *järtükēt nāj ti pēlamlēs* ,éppen mintha tűz gyúlt volna ki' II, 164 | *minnütü mōlēx āls* ,hanem elmenetele igen hamar volna' II, 301 | *am tin xūn misēm* ,én árat hogyan adtam volna érte?' II, 301. Habár az általános vélemény szerint az -s praeteritum-képzőt elkülönítjük az -s mom.-föltételes képzőtől (vö. SZINNYEI; NyK. XXXIII, 251, FUSpr.³ 124), ezeket az alakokat úgy is magyarázhatjuk, hogy bennük az -s képző mégis csak a praeteritum jele, és ezen multidejű igealakokkal éppen úgy társul a föltételes mult jelentése, mint a praesens-igealakokkal társulhat a föltételes jelené (vö. az ilyen példákat: *nar-kēmēn xum xotēl vērīti* ,magad-fajta ember hogy bírná ki?' II, 302 | *lily jōrēn ēli voss ujmti* ,eleven jör állatod hogy ússzék tova' II, 417). Sokszor azonban ezen -s képzős igealakokhoz, különösen ha *voss*-al vannak kapcsolatban, tekintet nélkül az időviszonyra elsősorban a föltételes jelentés fűződik (l. az óhajtó mondatot), ilyenkor aztán a befejezetlenség vagy befejezettség érzetét a mondattani helyzet adja meg.

A passivumi coniunctivus

-yk + w összetett képzővel képzett igealak a középlozvai, alsólozvai, kondai és tadvai nyelvjárás nyelvében:

KL. <i>khartaykwēm</i>	K. <i>ēsemāykwēm</i>	T. <i>ūlygēm</i>
<i>khartaykwēn</i>	<i>ēsemāykwēn</i>	<i>ūlygwēn</i>
<i>khartaykwä</i>	<i>ēsemāykwē</i>	<i>ūlygi stb.</i>

l. VogNyjár. 125, 218, 292.

Az *-ykw-* képző eredetére és mivoltára vö. BUDENZ: UA. 48 és 98 l.; MUNKÁCSI: VogNyjár. 42, 125; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 223; PÓLAY V.: NyK. XXXV, 415.

A fősorolt irodalomból a kérdésre vonatkozólag levonható tanulságok szerint végeredményben ez az *-ykwē*, *-aykwē* módjelölő reflexiv + passiv képzőbokor (SZABÓ D., i. h.) azonos az északi vogul infinitivus képzőjével, amely szintén *-ykwē* (PÓLAY V., i. h.) és

amelyet „a költői nyelv néha a nyomatékosabb fölszólítás kifejezésére használ és az imperativus módjára személyragoz“ (Vog. Nyjár. 42).

A kérdés megérdemli, hogy bővebben foglalkozzunk vele. Megérdemli pedig azért, mert különösnek látszik, hogy egy nyelv reflexiv-passiv képzővel alkotott főnévi igenévvel bírjon, holott „az infinitivus valamely nomen verbale-nak határozói esete“ (vö. PÓLAY V., i. m. 370). Hogyan fejlődött ki ez az infinitivus, milyen lélektani magyarázata lehetséges az összetett reflexiv-passiv képző szerepének egy vég-célhatározó jelentésű igealakon. És mi a viszony az ú. n. északi vogul személyragozott infinitivus és a többi nyelvjárás passivumi coniunctivusa között; „ha valószínű, hogy a tulajdonképpeni infinitivus azonos eredetű a déli nyelvjárások coni. pass.-át kifejező *-urkwem* személyragozott módjelölővel“ (PÓLAY, i. m. 415), nem lehet-e azonos maga az ú. n. északi vogul személyragozott infinitivus a déli nyelvjárások pass. coni.-ával? Hiszen mindkettő személyragozott igealak és a vogÉ. személyragozott infinitivusban ugyanazok az elemek kapnak személyragot, amelyek a többi nyelvjárás pass. coni.-ában. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy hangalak és jelentés tekintetében milyen hasonlóságok vannak a vogÉ. szem. ragozott infinitivus és a vogD. pass. coni. között, kutatnunk kell, hogy nemcsak a vogÉ. infinitivus, hanem a többi nyelvjárás főnévi igeneve is milyen viszonyban van ezzel a pass. coni.-al, ha már a képzőjük azonos; vagy csak az északi vogul infinitivuséval azonos? Mert ha a módjelölő a többi nyelvjárásban is egybeesik az infinitivus képzőjével, a vogD. pass. coni.-t akár személyragozott infinitivusnak is nevezhetnők, a vogÉ. szem. ragozott infinitivust pedig pass. coniunctivusnak. Lássuk hát, hogy minek nevezhetjük:

VogÉ. sz.-ragos infinitivus.

VogD. páss. coniunctivus.

Sing. 1. sz. rag:

retég núli gulén ul xartuykwém ,harmis eskü-végre ne idéztessem' I, 127 | *sól núli-gulén ul xartuykwém* ,igaz eskü-végre ne idéztessem' uo.

khartuykwém ,hadd húzzanak' Vog. Nyjár. 925 KL. | *am pillém, ul uyghum* ,én félek, hogy meglátnak' VogNyjár. 165.

Sing. 2. sz. rag:

ti kwol sámné patuykwén ,ezen ház szögletébe hullj alá!' II, 323 (cselekvő jelentés, de refl. igénél).

nái-pél khönti ménnén mõnt jglé üluykwén ,téged is, hogy most harcba mégy, hadd vágjanak le' II, 236 K. | *ujné mürän-tail ju tēuykwén* ,a medve egyen meg szöröstül, bőröstül' VogNyjár. 126 KL. | *khwoł-nā-jěrné vuykwén* ,vigyen el az ördög!' VogNyjár. 220 | *uj-ghūsuxen ju tēuykwén* ,egyen meg a medve' Vog. Nyjár. 220 K. | *äluygwén* ,üssenek téged' VogNyjár. 292 T.

Sing. 3. sz. rag:

xāpḡä jiw ultä sa'iruykwä ,béltelen nyárfát ketté kell vágni' I, 70 | *por vāruykwä* ,tutajt kell csinálni' I, 70 | *xum kwonä kwäluykwä* ,a férfinak ki kell menni' I, 136 | *jgmés lūr tōnt kwältilykwä* ,a jeles ló aztán hadd vezettessék' II, 341 | *aykwélné puykä üntluykwä* ,tuskóra helyeztessék a feje' III, 427 | *talij atpä nētä-āyi jāyā-kwōl patittē ul (voss) üntléptaykwä* ,a fonatos hajú leányasszonyt atyja házábanak zugába ne ültessék' IV, 233.

oqnēm jglé tē jāxtam, nái-pél khönti minnēm mõnt jglé älēykwén, säyēy khom säyēn jglé jāxtēykwé ,ha engemet levágsz, harcban való menetemben hadd vágjanak le téged is, hadd vágják le fürtös férfiú-fürtödöt' VogNyjár. 220, II, 236 K. | *khartuykwä* ,hadd húzzák' VogNyjár. 125 KL. | *äluygi* ,üssék őt' uo. 292 T.

VogÉ. sz.-ragos infinitivus.

VogD. pass. coniunctivus.

Plur. 1. sz. rag:

pilēm wütñé ul joxtaykwau ,félek, hogy a víz eláraszt bennünket' (tkp.: ,félek, hogy ne árasztassunk el a víztől') VogNyjár. 126 KL. | *ēsēmānkwau* ,hadd szégyenkezzünk' uo. 218 K. | (*uss*) *aluygū* ,hadd üssenek minket' uo. 292 T.

Plur. 2. sz. rag:

khartaykwän ,hadd húzzanak titeket' VogNyjár. 125 KL. | *ēsēmāykwän* ,hadd szégyenkezzetek' uo. 218 K. | (*uss*) *aluygéné* ,hadd üssenek titeket' uo. 292 T. | *ul luptaxtän, ištobi nānk ul luptankuän* ,ne ítéljetez, hogy ne ítéltessetek' AHLQV. 17.

Plur. 3. sz. rag:

tērēy xajti sāt lāyγx kēlpēy sāt kātēl-tapēl sēxä tawlaykwēt ,a kór futkosó hét útja vérrel töltött hét vízmerővel mind tele locsoltassanak' II, 333 | *urēy sāt kasāj talxel sēxä tälētaykwēt* ,oldalal hét kés hegyével legyenek mind televagdálva' II, 417 | *kis jēy-xēm sāt tērēm mol jāni' urtpāyēl tot urtilaykwēt* ,az abroncskerék módjára forgó hét égtájék jószágbeli nagy osztályrészekkel osztassanak' II, 343.

khumlē te uj-tōn pürkhartau: nāu koqtän-lailän pär-khartaykwēt ,amint ez a medve-in összezsugorodik, úgy zsugorodjon össze a te kezéd-lábad' VogNyjár. 126 KL. | *ēsēmānkwēt* ,hadd szégyenkezzenek' VogNyjár. 218 K. | *äluygwēt* ,hadd üssék őket' (tkp.: ,hadd üttessenek') uo. 292 T.

Dual. 3. sz. rag:

ēlälē ti mirñē man urēl ayiyi'-piyi' qānsurkwē ,miképpen legyen ezeknek az embereknek leányuk, fiuk?' II, 154.

ēsēmānkwē ,hadd szégyenkezzenek ketten' VogNyjár. 218 K.

Első pillantásra szembetűnik a vogÉ. személyragozott infinitívus és a többi nyelvjárásban használatban levő passiv conjunctivus alaki és jelentésbeli egyezése. Csak az a feltűnő, hogy a pluralis és dualis első és második személyére a vogÉ.-ban nincs személyragozott infinitívus. Azt hiszem, ez a körülmény is fontos szerepet játszik abban, hogy a magyarázók ezt a módot külön kategóriába sorolták, a vogÉ.-ban személyragozott infinitívusról, a vogD.-ben pedig passivum conjunctivusról beszéltek.

Vizsont a vogÉ.-ban élő *-uɣkwé* képzős infinitívusnak megvannak a megfelelői a többi nyelvjárásban is: *-uɣ*, *-uɣw* KL. | *-uɣ* AL. | *-oɣw*, *-oɣ*, *äɣw* K. | *-uɣ*, *-äɣw* P. | *-oɣ*, *-uɣ*, *-éɣ* és ezek alapján pl. a tavdai nyelvjárás passivum conjunctivusának egyes alakjait (*äluɣgém*, *äluɣgwén*, *äluɣgi*, *äluɣgü*, *äluɣgéné*, *äluɣgwét*) majdnem olyan joggal tekinthetnők személyragozott infinitívusnak (= *äluɣ*), mint a vogÉ. alakokat. Tény az azonban, hogy az egyes nyelvjárásokban mégis lényeges hangtani különbségek vannak az infinitívus és a passivum conjunctivus képzője között vö. a kondai: *ēsēmäɣkwém*, *ēsēmäɣkwé* (pass. coni.) ~ *pennoɣw*, *lämertüɣw* (inf.) és azonkívül a pass. coni. teljes paradigmát alkot, vizsont vogÉ.-ban a személyrag által verbum finitummá lett igenév paradigmája is hiányos. Ha ennek alapján a vogÉ.-ban nem beszélhetünk is pass. conjunctivusról, mégis föl kell tennünk e kétfajta nyelvi jelenség eredeti azonosságát, amint ezt a vogÉ. infinitívus képzőjéről és az *-uɣkwé*- módjelőlőről már MUNKÁCSI is föltette, de föltevését csak az alaki egyezésre támasztotta, egyébként analógiával érvelt vö. VogNyjár. 42, de PÓLAY: NyK. XXXV, 415.

Azt hiszem, következőképpen magyarázhatjuk meg az *-uɣkwé* kétféle (inf. + pass. coni.) funkcióját: Már régen kifejlődhetett a legtöbb vogul nyelvjárásban az a reflexiv [*-ɣk* (= *-ɣ*?)] -passiv (*-w*) képzőkkel alakult subiectív mozzanatokkal átszőtt genus-determinatio, amely lassan egész szabályos paradigmává erősödve a pass. conjunctivus modus-értékét nyerte. Hogy, bár nincs semmi föltételes módjelölő elem benne, mégis ilyen szerepben használtatik, az a vogul nyelv igealakjainak modus- és tempus-szegénységéből és egyszerűségéből is könnyen érthető (vö. az óhajtó mondatnál: jelentő mód föltételes funkcióban; praesens mint futurum stb.), azonkívül a mondattani helyzet is könnyen hozzájárulhatott az eredetileg egyszerű reflexiv genus-alakok modusjelölővé való fejlődéséhez, ami a fgr. nyelvekben (és másutt is) különben is közönséges jelenség.

Lássuk most, hogy ezzel szemben mit tudunk az infinitivusról: Ma az északi vogulban az infinitivus képzője *-uŋkwé* (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 89), a többi nyelvjárásban l. főtebb. Szerepéről és használatáról l. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 437; PÓLAY V.: NyK. XXXV, 370—426. Van azonban a vogulban egy *-né* képzős igenév is (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 88), amely ma inkább melléknévi-jelzői alkalmazásban szerepel: *χujné mā* ,háló hely' I, 142 | *ālné kwol* ,lakó ház' I, 142 | *atné pos* ,gyűjtési idő' AHLQV. Vog. Wörterverz. 1 | *minné tul χajtné tul* ,menő felhő, futó felhő' I, 6 | *qwetné vit* ,omló víz' II, 386 | *tolné jājyk* ,olvadó jég' IV, 183 | *nátné jājyk* ,úszó jég' IV, 183 | *Tqřém pī' va'ilténé ēri* ,az ég fia leszállíttatásának éneke' III, 133 | *mā ēntēptané mōjt* ,a föld körülövezésének regéje' I, 33 || *tarīnél χusūtané pōl* ,fenyőből hasított forgács' II, 291 | *tot χastné nēpék* ,ott írott levél' IV, 389.

SZABÓ DEZSŐ foglalta rendszerbe ezeket a példákat többször idézett munkájában. Már ő ezen igenév többfajta föltűnő alkalmazását (*puléné kwol* ,fürdő (tkp. fürdeni való) szoba' I, 38 | *ājné vit* ,ívó (inni való) víz' uo. | *tēn' ut* ,étel' (enni való') I, 11 | *tēné ŋgul* ,enni való hús' III, 85 | *jāw tēné ŋir-sq̄w* ,megenni való vesszőbimbó' I, 87 stb.) az igenév eredeti célhatározó funkciójából magyarázta meg, felsorolván olyan példamondatokat, amelyekben a *-né* lativusi szerepe és értéke még tisztán látható: *ānēm tēné matēr totēn!* ,nekem enni valamit hozz! I, 11 | *īti khwojnē jol mājin* ,este feküdni helyet adj! II, 372 KL. | *tāsem vōj masné kōm manarūn qtrū majēn* ,száraz harisnya öltésre adj nekünk időt, fejedelmünk! II, 190 | *tīnī-ājnī mēs āmān Tqřém* ,isten nekem enni-, innivalót adott' IV, 358 T. | *nē vunī pāsē joxts* ,nőt venni ideje eljött' IV, 369 T.

Ezekben a példákban, amint látjuk, ezen igenévnek a magyar főnévi igenévhez teljesen hasonló szerepe van, és vele különben lativusi minőségben is megegyezik (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 88, 137). Ennek alapján joggal föltehetjük, hogy a vogulban eredetileg (még talán az ugor egység korában) ez a *-né* képzős igenév töltötte be az infinitivus szerepét, — amint sok esetben még ma is —, de később valami okból (a *-né* képzős igenév más irányban differenciálódott) a nyelv egy külön főnévi igenévről is gondoskodni volt kénytelen. Ez a ma már általánosan használt *-uŋkwé* képzős igealak.

Hogy miért éppen ezt a refl.-pass. elemekből álló testes összetett képzőt alkalmazta erre a célra, arra bizony nem a legkönnyebb

kielégítő feleletet adni. Legvalószínűbbnek látszik az a föltevés, hogy a még modus-jelölővé nem specializálódott *-urkwé* refl.-pass. genusképzőt eredetileg csak passiv értelemben használták főnévi igenévül (erre mutat a vogÉ. személyragozott infinitivusnak leginkább passiv jelentése) és csak a *-né* képzős igenév infinitivusi funkciójának elhomályosulása után alkalmazták activ értelemben is, másrészt pedig — mint genus-, később modusképzőt személyragokkal látták el és teljes paradigmát képeztek belőle. A vogÉ.-ban csak infinitivus értékben vált általánossá, pass. coniunctivusi szerepben csak szórványos jelenség, amely esetleg elliptikus kifejezésnek is tekinthető: *kínsurkwém* ‚kerestessenem’ ~ *äném kínsurkwé eri* ‚engem keresni kell’, *vötä ünnturkwä* ~ *vötä ünnturkwé eri* l. SZABÓ D. i. m. 438. A többi nyelvjárásokban azonban kifejlődött egy teljes passivumi coniunctivus paradigma, amelynek a képzőjétől az ezen nyelvjárásokban élő infinitivus képzője hangalak tekintetében némileg elkülönült, amennyiben passivumi elemet (*-w*) néha nem tartalmaz (vö. *-ux* KL., *-ux* AL., *-oy* T.)

Imperativus. — Képzésére és mivoltára vö. SETÄLÄ, TuM. 175, 178; SZINNYEI, NyH.⁷ 113. Alkalmazását l. a fölszólító mondatnál.

Tempus-determinatio.

• Szintén a genusból (a status actionis átmeneti szerepe után), vö. WUNDT, Die sprache I², 196; SZINNYEI, NyH.⁷ 112 (fut. *-and*, *-end* = frequ. *-and*, *-end*).

A praesensképzőkre nézve vö. BUDENZ, UA. megfelelő részeit; SETÄLÄ, TuM.: SUSAIK. II; a vogulra vonatkozólag l. még SZABÓ D. i. m. 66 (*-γ*), 68 (*-nt*); SZINNYEI, NyH.⁷ 109 (vogT. *-nt*). Mondattani szerepére: KLEMM, Zur geschichte der sog. tempora in den fingr. sprachen: FUF. XVII, 265 (átképzeléses előadás a vogulban: „verschiebung, verrückung des standpunktes“).

Praesens igealak futurum gyanánt. Vö. SETÄLÄ, TuM. 2: „Etymologisch unterscheiden die finnisch-ugrischen sprachen nur zwei zeiten, nämlich die nicht verflossene und die verflossene zeit. Dagegen machen sie im allgemeinen keinen unterschied zwischen gegenwärtiger und künftiger zeit. In beiden zeiten haben dieselben gewöhnlich nur eine einfache tempusform“. A mondattani helyzet adja meg az igealaknak futurum értelmét: *akw χumitēn patnää’*, *akw nētēn patnää’ nay ta äle’in* ‚amíg az utolsó férfi el nem vész, amíg

az utolsó nő el nem vész, te élni fogsz (élsz)' I, 17 | *χanal elém-χalés jisiv tǵrēm untχati* ,egykor az ember korabeli világ be fog állni' I, 17 | *jāyēn pūnsēm posiv χǵtel elāl ta jǵmēu* ,atyádtól földerített fényes napot (élve) fogunk így tovább járdalni' II, 411 | *om tētē sǵūl lōpēstām khwātāl joxtam?* ,ha ilyen módon talpalok, hova fogok elérni?' II, 224 K. | *minēn χāpiv jā, tūpiv jā χasit, lūnt-la'il, vās-la'il talkwē ūjimmē ne'le'in* ,menj a ladikos folyó, evezős folyó hosszában, lúdlánynyi, récelánynyi alacsony parti dombhoz fogsz érkezni' III, 330 | *vārsēχ tǵulēp Léwē lǵu pōunē jalē tǵuwēm* ,a cinegetollas Lewe-beli tíz fiú ás majd el engem' IV, 109 P.

Meg kell még említenem, hogy a vogT.-ban külön futurum is kifejlődött; t. i. az igetőnek pusztá, praesensképző nélküli alakja futurumként szerepel (vö. MUNKÁCSI, VogNyjár. 289; SZINNYEI, NyH. 109): *šourēm, šourēn, šouri, šouriu, šourin, šourit* ,válni fogok', ,válni fogsz' stb., míg a praesensképzővel (eredetileg frequ.) ellátott igető jelen időt fejez ki: *šourāntēm, šourāntēn, šourānt, šourāntēu, šourāntēn, šourāntēt* ,vágok', ,vágsz' stb.

Praesens: *mināntēt, mināntēt, ūχ-mēt-čout pǵolnā joxtāntēt* ,mennek, mennek, egyszer csak egy faluhoz érnek' IV, 355 T. | *ǵnčūki ju ā jānt* ,az öreg nem jön haza' IV, 356 T.

Futurum: *ām āχkhōn ā jóum ti* ,én ide sohase fogok eljönni többé' IV, 354 T. | *khwǵlt khotēl nēyēy mō mojiv mō kēnsǵ jālimēn* ,a holnapi napon nő-járó nős vidéket keresni megyünk' IV, 374 T. | *ē, lūwēm* ,igen, mondani fogom — *lānt Ulōna* ,szól Ilona' IV, 349 T.

Nem kétséges, hogy a vogT.-ban is ez a képző nélküli igealak, mint az indicativus achronistikus időalakja szerepelt eredetileg mind a jelen, mind pedig a jövő szerepében, de amikor a frequ. képzős alakot a nyelvhasználat speciálisan a praesens megjelölésére foglalta le, a képző nélküli igealak futurumként differenciálódott.

Érdekes a praeteritumnak a beálló cselekvés bizonyosságát jelző használata futurumként: *numi tǵrēmne mēn ta minēsēmēn* ,a fölső égre mi elmegyünk' (,már el is mentünk') I, 32.

Megemlítendő még, hogy a ,lenni' *ǵlurkwē* ,sein' segédige futurumaként kiegészüléssel a *jēmturkwē* ,werden' praesense is állhat: *tot jǵmti lūš i pēnk jaxstanū* ,akkor léssen sírás és fogak csikorogtatása' AHLQV. 36. Ez különben a legtöbb nyelvben hasonlóképpen történik.

A mult idő. — A vogul praeteritum jele minden nyelvjárásban -s (eredetére vö. SZINNYEI, FUSpr.² 124, NyK. XXXIII, 251):

vuorné minsém ,elmentem az erdőbe' IV, 244 KL. | *vūj ańšuxmé jalé üleslém, poli sgorléslém, khulmé laxwé ráutéslém* ,az állat öreget megöltem, húsát szertesztét szórtam, apróra vagdaltam' IV, 338 T. | *lamantéy rós nūygwén üslén, nūygwén lamyejéntáslen* ,a zelnicés partot magadnak foglaltad el, magadnak taposgattad' III, 206 AI. | *ət xujés, xolit kwālés, takküt minés* ,éjjel (ott) feküdt, reggel fölkel, egymaga elment' I, 24 | *om ēkum khwáté tqtéslén?* ,az én feleségemet hova vittétek?' II, 226 K. | *Khwāšé ōlsej' vōt ōlsej'* ,hosszú ideig éltek, vagy rövid ideig éltek' III, 525 P. Alkalmazásáról semmi különöset sem mondhatok. A mult időnek verbum finitummal való kifejezésére az átképzeléses előadás költői praesensén kívül (vö. KLEMM, Zur geschichte der sog. tempora in den fugr. sprachen: FUF. XVII, 265) ez az egyetlen mód.

III. A verbonominális mondat (ige-névszói állítmány).

E kérdésről tkp. semmi érdemlegeset nem írhatok. KLEMM, A létige szerepe az osztjákban és a vogulban (NyK. XLVI, 386—401) című értekezése részletesen tárgyalja az ugor nyelvrendszernek ezt a részét és megállapítja, hogy „az osztjákban és a vogulban is egészen olyan állapot uralkodik ma a létige használatában, amilyen a magyarban, de az osztják és vogul létige e használatának a kifejlődése nem történt egészen ugyanazon a módon, amilyen a magyar létigéé“. I. m. 388.

Első és második személyre vonatkozó ige-névszói állítmány: *ām vēr-khqr qšém* ,én fiatal vagyok' IV, 354 | *naŋki akw tox atix qšén* ,éppoly édes vagy magad is' IV, 65 || *am pupakwé qšlém* ,én bálványocska vagyok' IV, 204 | *naŋ ur-mis-nāj qšlém* ,te hegyi manó nő vagy' IV, 196.

A harmadik személyben előforduló ige-névszói állítmányról így szól KLEMM: „Nyomatékos, élénk állítás esetén a magyarban az állítmányi névszó mellett a 3. személyben is használatos a létige (*van, vannak*). Hasonló állapotot találunk az osztjákban és a vogulban is. Ha az állítás nyomatékos, élénk, akkor az osztjákban és a vogulban az egyes és többesszámi 3. személyben is használatos a létige, csak hogy nem a létige -s képzős alakjai (*ős, őset; qš, qšét*), hanem *ol, qšli* vagy igenévi alakjai“.

OsztjÉ. *tāmē nēyxo ol* ,ez ember' Fgr. Füz. 15:89 || VogÉ. *ti-kēm nāklet xūñ qšli sār* ,ilyesmi hogyan volna még baj' III, 283.

Mit nevez KLEMM. nyomatékos állításnak?: „ha a mondatban kifejezett ítélet tartalmának igaz vagy nem igaz voltát, vagyis az ítéleti élmény elismerési vagy elvetési mozzanatát erősen ki akarjuk emelni pl. *van a mi lovunk olyan győzős, mint a tietek, nem volt ilyen kedvem, van száz esztendeje* i. m. 386. De lehet-e vajjon nyomatékosnak nevezni az ilyen vogul mondatokat: *naxén aném man telen āli?* „hogy te engem odaadj, az micsoda dolgod?” (tkp.: „hogyan volna a te dolgod?”) IV, 32 | *am Kuśmā āsém majlēm puuy amki puuyēm āli* „az én Kuśmā atyám adta gazdagság az én gazdagságom” IV, 45 | *šotijnēt jorlit lilel, tanane oli ault naerlax* „boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa” AHLQV. 12 | *pās noulne oli šām* „a test lámpása a szem” AHLQV. 16 | *mūsēx i oqmp akw maunpäi at olā* „a macska és az eb nem egyalakúak” VogNyjár. 101. Ezen példákban látjuk, hogy az ugor nyelvek a létige használatával mégsem élnek teljesen egyformán. A fent említett magyar példákban (*van a mi lovunk olyan győzős . . .*) a létige hangsúlyos, nyomatékos, de ebben az osztják mondatban: *tāmī nērxo ol* „ez ember”, már a szórend szerint sem lehet hangsúlyos az *ol*, de a fordítás sem ezt hangsúlyozza.

Már HUNFALVY így ír: „A ,van’ *ull* csak akkor tétetik ki, ha nem csupán kapcsolót, hanem létet, létezését is fejez ki, p. o. *pénzem van*, vagy *van pénz*, mi egészen más, mintha azt mondom: *ez pénz*” NyK. XI, 162, — és mégis, *ez ember* így is kifejezhető: *tāmī nērxo ol* „ez ember (van)”. A magyarral tehát semmi esetre sem azonos állapotot tolmácsol ez a mondat. Azt hiszem, azt kell talán föltennünk, hogy itt az osztják és a vogul gondolkodásmód és fölfogás játszik közre, amely a magyarban a névszói állítmányú mondatot létezését kifejező létigés mondatnak fogja fel: *tāmī nērxo ol* „ez (az) ember (él)” | *puuy amki puuyēm āli* „a gazdagság, mint az én gazdagságom létezik” ~ „e gazdagság az én gazdagságom” stb. vö. *lū āli, mis āli, pālū āli* „ló van, tehén van, bárány van” I, 48 | *xāyxā āli?* „ki az?” („ki van ott?”) II, 300 | *naṃtén-ke āli* „ha kedved tartja” II, 127 || *Ūsiv-ātér ājkā taw ās ālēm* „a Városfejedelem öreg bizony ő” III, 276 | *ti manēr-sir man jām ālēm?* „vajjon ez miféle folyócskám volna?” uo.

Mult idő. — Az idő- és személyviszonyok kifejlődése után a létigével verbonominálissá kiegészült eredetileg nominális mondatok tartoznak ide, amelyeknek állítmánya a beszélő álláspontjához képest mult időben van. Ezek az igazi verbonominális mondatok.

Os Josif tüu qumtü oles jomas ,József pedig, az ő férje, igaz ember vala' AHLQV. 6 stb. Mint a magyarban: *én király voltam, a fal fehér volt* stb.

Az alany és az állítmány egyezése és értelmi egyezés.

A vogulban éppen úgy, mint ma már a legtöbb ismert nyelvben, az állítmány megegyezik az alannal számban és személyben. Vonatkozik ez a szabály a névszói állítmányú nominális mondatokra is: *kätäyem samtäli'*, *la'iläyem samtäli'* ,kezeim erőtlenek, lábaim erőtlenek' III, 60 | *näl-jiwät akwäi' külät* 'a nyilra való fák mind rosszak' II, 119 | *mēnki sät täl, sät tüw náuremtal ālēm kiit'* ,mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár (vagyunk)' I, 34 | *man ās akw ti ēlēm-χälēst* ,mi is éppen úgy emberek vagyunk im' IV, 144 | *ta tūlmēntimēt pōranēm* ,ikráim im ellopvák' IV, 246 | *sālūänä posimēt* ,rénei elhajtják' IV, 168 vö. a nominális mondatról szóló fejezetet.

Ezzel a történeti fejlődés útján létrejött, esetleg analógiás elterjedés folytán kifejlődött (vö. Gombocz, A jelenkori nyelvészet alapelvei, 39) állapottal szemben áll az a jelenség, amelyet értelmi egyezésnek nevezünk. Ezeknél a jelenségeknél az alany képzet-tartalma, a többség képzetének előtérbe jutása a döntő, de a magyarban pl. egyes esetekben a latin, más nyelvekben szintén valamilyen idegen hatás is érvényesülhetett. Vö. ERDÉLYI, Értelmi egyezés és hasonló incongruentiák a magyarban, finnben és törökben: NyK. XXXVI, 251.

1. Számnévi jelzős alany után többesszámi állítmány (vö. a magyarban: *Hat vagy nyolc ember a testet rudakon vitték* APOR, Met. 409).

a) *sät kukkuk ise'it* ,hét kakukk szállnak le' I, 39 | *sät-χus uj puχktal mat ujēt ālmēt?* ,százhusz állat fog nélkül ugyan mi-csoda állatok voltak?' III, 445 | *añ atpēn χum-pi' atpēn mән jālē'it* ,most ötven legénye ötven vidékre mennek szét' II, 57 | *χūrēm χum ēläl ti külē'it* ,három férfi állnak im a távolban' III, 97 | *sät jāren ti unlē'it* ,a hét szamojéd im (ott) ülnek' IV, 38.

Amíg a magyarban régente kétféle állapot uralkodott: részben a jelzett szó is többesszámban (*tizenkét vitézek*), részben egyes-számban (*hat vagy nyolc ember a testet rudakon vitték*), addig a vogulban ilyenkor soha sincs kitéve az alanyon a többesjel.

b) *saw* 'sok', *sāt* 'száz, sok': *saw naurēm jonyle'it* 'sok gyermek játszanak' IV, 276 | *saw ujkwē minmūtüst* 'sok madárka elmentek' I, 55 | *saw kuñärēm pusēn am jārēmteł ünle'it* 'sok szegényem mind az én hatalmammal állnak fönn' II, 2 | *saw xumim ta ürtxate'it* 'sok férfim osztozkodnak im' III, 250 || *jänē' sāt surtikänuw jāme'it* 'száz, meg száz (nagy száz) rénborjacskánk járkálnak' IV, 12.

Saw 'sok' után a főnév szintén mindig egyesszámban áll: *Toxtēy ləu šoqu pū* 'buvármadárfalvi tíz — sok fiú' IV, 102 KL. Hogy azonban a többség képzeete erősen az előtérben áll, az a birtokos-személyraggal ellátott alakoknál a birtok többségére mutató jel használata által is szembetűnik: *jänē' sāt surtikänuw jāme'it* 'száz rénborjacskáink járkálnak' IV, 12 | *am nóxs sāt, uj sāt saw lēsanēmne ti mine'im* 'én nyuszt(fogó) hét, vad(fogó) hét — sok vadászurkaimhoz megyek im' III, 2.

c) *kit* 'két, kettő' (vö. a magyarban: *Két fia menének MIKES, Két gazda kiálltak KRIZA*): *kit sümpaltal tüu jütü-palt šišgesjt i lat-tesjt* 'követék őt két vakok és kiáltoztak' AHLQV. 24 | *ištobi tete am kit püvem atsjt nag naerlaxint* 'parancsold, hogy az én két fiam üljenek a te országodban' uo. 53. Hogy a többség képzetének előtérbe nyomulásával magyarázandók ezek az esetek, nem pedig idegen hatással (bibliafordításról lévén szó), azt mutatná az, hogy a főnév egyes számban áll a *kit* után: *äku elim-quoles oñdes kit püw* 'egy atyának két fia volt' AHLQV: 56 | *kit sümpaltal tüu jütü-palt šišgesjt* ~ *tonsüwt japistesjt täväne ton sümpaltalet* 'követék őt két vak' ~ 'hozzá menének a vakok' AHLQV. 24, — viszont, hogy mégis másképpen kell erről vélekednünk, az kitűnik a következőkből.

A MUNKÁCSI-féle szövegekben ugyanis ilyen esetekre háromféle állapotot találunk.

α) Egyszerű duális a kettősség kifejezésére; mind az alany, mind az állítmány duálisban van: *an jār-āyitü naurēm' ta minesi* 'a testvére két gyermeke im elment' II, 22 | *aki-ās anšuk-wü' läwēi* 'a két öreg bácsi szól' II, 129 | *mat xummi' jājentei'* 'valami két férfi jődögél' IV, 154 | *vöjlē-önle katläkäyem ti ärxw-läwēi* 'nagy állatocskának kezecskéim im levetkőztetik' III, 250 | *josäyü rawi' rätsäyü* 'két hótalpját darabokra törte' II, 22.

β) *kit* + sing. alany duális állítmánnyal: *an-manir kit qter ma'ir-jiw-tarmel tü ünmi'* 'hát ama két fejedelemhős egy

görbe hátú fára odatelepedett' II, 91 | *kit xum ta xalei'* ,két ember im haldoklik' II, 118 | *noxs alné kit pi' né'ilei'* ,a nyuszt ölö két fiú jelentkezik' III, 517 | *gul-uj guléné joxtém kit xum jamei'* ,első állat ejtéséhez jutott két férfi lép elő' uo. | *kit sqw postiluxkwé ti patsei'* ,két csillag (szemeim) im ragyogni kezdett' III, 123 | *kit xum akw tújt tálmí'* ,két férfi szállott meg egy szánt' IV, 328 | *kit xum akw māt xul aléslei'* ,két ember egy helyt halat fogdos' IV, 246 | *élém-xalés anšém kit pi' tot ti túl'ilei'* ,ember szülte két fiú áll-
dogál ám ott' IV, 201.

γ) Ezzel a használati móddal egészen párhuzamosan találunk olyan példákat, amelyekben az alany is dualisban van és még *kit* is szerepel: *kit voikén sáliküyém xajluxkwé xāsei'* ,két fehér rénőkröm ügyesen fut' IV, 17 | *kit sísküyém xūtsi' kit mqx-küyém xūtsi'* ,két kis magzatom maradt el, két kis porontyom maradt el' IV, 322 | *kit xumüyü ajuxkwé tányel'* ,két embere inni akar' IV, 341 | *rāsi másém kit ötrel' ülkhatox pömtésēi'* ,a selyem mentét öltött két fejedelehmős elkezdte ismét öldösni' IV, 252 P. || *kit xapüyém püyémtesüyém* ,két rénőkröm elfogtam' IV, 4.

A *kit*-nek ilyen alkalmazása valószínűleg contaminációs jelenség: *kit xum + xummi' > kit xummi'* (vö. ezt a példát: *mōnt kit xum, kankém kwolnél mujluxkwé jülem xummi'*, — *aném tēn vō-wéstēn* ,az imént két férfi, a bátyám házából vendégségbe jött férfi-pár — ők hívtak engem' IV, 329). De a kérdésben az a fontos, hogy akár *kit xum*, akár *xummi'*, akár *kit xummi'* szerepel alanyul, az állítmány soha sincs többes számban (inkább egyes számban: *kit sirp pūsūs mā jänitel' xuji'* ,két rudas kerítés a föld egész terjedelmében fekszik' IV, 387, de általában kettősszámban) a bibliafordítási szövegek fentebb említett eseteit tehát mégis vagy idegen hatásnak kell tulajdonítanunk, vagy akár a duális lassú pusztulásából folyó, a vogul nyelv szempontjából helytelen nyelvi jelenségnek fölfognunk. Mindenesetre megállapítható, hogy a *kit* használata az ilyen esetekben (de csak ritkán a duális rovására) elég széleskörű; vö. *kit tármi'*, *kit kworsi' xalt tot ta anšawém* ,két ég, két menny közt tarttatom im' III, 117 ~ *Joli Tqrem sánūw kit tqrem*, *kit kwores xalt ünli* ,Alsó-Ég anyánk két ég, két menny közt ül' I, 128 | *kit tqrem xalén nqrx ta lapsi'* ,két ég közé emelkedtek' I, 64.

A páros testrészeknek duálissal való kifejezése (*sami'*, *kāli' ~ samüyém*, *kätüyém*) sem általános: *kit sqw* ,két szem' (tkp. ,két

csillag') III, 299 | *uj a^{yi} kit kallüm pāxēn ti sāltemtēsāyēm* ,állat leány két kezecskémet erre félre vettem' III, 302 | *lqū tūlāp kit koqtām* ,tíz újjas két kezem' IV, 89 KL. | *talij nē kit talnē tavū ti pūyitū* ,öles nő két ölébe fogta őt' IV, 176.

Mérték- vagy állapothatározó értelemmel bíró kettősség csak pusztán *kit*-tel fejezhető ki: *kit jiw āltēm porū* ,két fából egyberótt tutaj' II, 94 | *kit pōjip nēyī' tēlēn!* ,két farú nővé változzál!' II, 223 K. | *kit uj ositū' jēmtem* ,két állat vastagságúvá lettem' III, 31.

A mennyiség határozatlanságát határozott számpárokkal körülíró szerkezetben szintén nem lehet duális: *akw punān-ke almawē*, *akw punān lapī*, *kit punān-ke almawē*, *kit punān lapī* ,ha egy tollát fölemeli, fölemelkedik egy tollán, ha két tollát fölemeli, fölemelkedik két tollán' III, 289 | *arāj-ke kit xātēl ālmēm jwi-pālt*, *arāj-ke xūrēm xātēl ālmēm jwi-pālt* ,legföljebb két-három nap lefolyta után' III, 273 | *nūrēm uj kit patil visēm*, *nūrēm uj xūrēm patil visēm* ,hatalmas állat, két-három szökkenést tettem' III, 273 | *arājān-p^ī kit xātēl unlē'im*, *arājān-p^ī xūrēm xātēl unlē'im* ,legföljebb két napig ülök, legföljebb három napig ülök' III, 516.

Érdekes a *kit*-nek főnévként való használata leginkább páros testrészeknél ,pár' értelemben. Ilyenkor a *kit* még a duális képzőjét is fölveszi: *sēmēl sosi kitxāyēmtēl ti pūlte'im* ,fekete ribiszke kettőmmel (szememmel) im szemlélem' III, 272, IV, 123 | *vāyēn-lu kitxāyēn ul uslē'im!* ,két vállcsontodat (vállcsont párodát) ne fáraszd!' IV, 93 | *tās kitxāyū tūl nēilmēi* ,bocskora párja tűnik onnan elő' III, 433 || *mēn ās xālnē pasnē patēm kitī'* ,mi haló időhöz jutott kettő' (két ember' = ,emberpár') I, 34 | *mēnki sāt tāl*, *sāt tūw naurēmtal ālēm kitī'* ,mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár (kettő) no.

Általános a duális használata a kéttagú alanyú mondatokban, amikor két különböző, de lélektanilag egy egységet alkotó személy vagy dolog neve külön-külön duálisban áll és duális állítmányt vagy (többtagú állítmányú mondatoknál) állítmányokat vonz: *āyī'ī'-p^īī'* ,leány és fiú' I, 54 | *akijī'*, *apjī'* ,bácsika és öcsike' II, 20 | *xātēlī' jāyxpī' xul'lēi'* ,a nap és a hold fölmerülnek' I, 60 | *ēkwāi'-ājkāi' ālēi'* ,az asszony és az ember élnek' I, 1 || *ūntsi'*, *anilaxtsi'*, *sipī-xatsi'* ,ültek, csókolóztak, ölelkeztek' I, 30. Ennek a kérdésnek a tárgyalása azonban már nem tartozik ide. Vö. GAUTHIOT ,Le nombre duel: Festschrift V. Thomsen, 127—132; KERTÉSZ M. A duális a magyarban: MNy. IX, 307—313.

2. *Értelmi egyezésről van szó, amikor az egyszámú alany mellett a vele kapcsolatban levő társhatározó következtében duális vagy (bizonyos esetekben) plurális áll* (vö. a magyarban: *Zrínyi Delí Viddel így beszélnek vala* ZR. 10:14 | *Az első táncot járták az násznagy a nyoszolyó asszonnyal.* APOR, Met. 386 | *Etele Budával jöttek ilyen messze.* ARANY; I. ERDÉLYI L. *Értelmi egyezés és hasonló incongruentiák a magyarban, finnben és törökben:* NYK. XXXVI, 252): *an Kirt-ńolp-ėkwā āyi jot ġs jū šaltsi'*, 'a fácánkacsa-orrú-asszony leányával ismét bementek' I, 20 | *Ēt-pos-ġjkū āmpēntēl xartxatei'*, 'Holdvilág öreg ebeivel huzakodnak' I, 24 | *Mir-susné-xum tūl an mańsi xumitātēl kwonū ti kwālsi'*, 'a Világ-ügyelő férfiú ama vogul emberével kimentek' I, 76 | *Sgrni-ġtēr an nē-luntātēl akw ta māt ti ġlei'*, 'Arany-ġtēr nőstény lúdjával ugyancsak ama földön élnek' I, 54 | *rūs-ġtēr ġkwatēntēl an sāt jāker pinēm xāpān nalu ti xajtei'*, *pārsün xartei'*, 'az orosz fejedelemhős az asszonyával ama hét vasmacskával fölszerelt hajóhoz ím lefutnak a vízre, fölvonják a vitorlákat' II, 65 | *Tārjāim-Khōrjāim ān-mont jal ġlēm khom ġkwātēl ākwūn ti ōlmejšjē*, 'T. K. ama minapában megölt ember feleségével együtt élnek' II, 238 K. | *ėkwatū pāntā-jot kwon ti minēi'*, 'a felesége a sógorával együtt ím kimennek' IV, 142.

Ha egynél több személy kapcsolódik az alanyhoz társhatározó esetalakban, akkor az állítmány nem dualis, hanem pluralis: *lunt nētā āyiāyā, pļjūyū jot ēlāl ta ūlēmłūst*, 'a lúd neje leányával és fiával tova röpültek' I, 55 | *rūs-ġtēr atpēn ajāx xum pļjānēn jot t'ł nāyax xāx'it*, 'az orosz fejedelemhős ötven apródlegényével aztán ím fölhágnak' II, 69.

Nem kell azonban azt hinnünk, hogy ezek a jelenségek általánosak a vogulban, vagyis hogy az alanynak és a társhatározónak a viszonya, illetőleg kapcsolata föltétlenül dualis vagy pluralis állítmányt kíván. Találunk több példát, amelyekben az állítmány egyes számban áll: *at vēritēm xum āyitā-pļjātēl tox ta sakwātawēs*, 'amely ember nem bírta ki, leányával, fiával együtt összeroncsolódott' I, 72 | *xum tū molēmtaxtēs āyitā-pļjātēl*, 'az ember odasietett leányával és fiával' I, 71 | *atpēn ajāx xum pļjānū jot ēlāl ta mīn-mīts*, 'ötven apródlegényével ím a távolba indult' II, 57 | *karapļix vāta-xum mirū-jurtēl pāi'ti kwāls*, 'a hajóbirtokos kereskedő ember népével együtt partra szállott' IV, 331 | *pāi' kwāls kit xum-jurtēl*, 'két emberével partra szállt' IV, 341. Ezekben a példákban a többség képzele nem nyomult előtérbe, a képzet középpontjában egy

személy áll, aki egymaga viszi előre a beszélő által reá vonatkoztatott cselekményt: *namiz q̄ter, sujiz q̄ter akw nalu tälös-pel, xotäl vässü' pä j̄q̄yxi?! atpën ajüy xum-p̄lyänä jot eläl ta minmits* ,egy neves fejedelemlhős, híres fejedelemlhős ha egyszer vízre szállt, hogyan fordulhat többé vissza?! Ötven apródlegényével im a távolba indult' II, 57. Az ítélet kimondásakor az előzmények hatása alatt még egyedül a *fejedelemlhős* alakjára irányul a figyelem, az *ötven legény* csak kiegészíti a képzetet; a következő mondatban azonban már többségről alkotott ítélet analizálódik (a többség képzete előtérbe nyomul): *Äsën nalu minäst, Äs-kwoŋl tumpën joxtäst, ti xülëntäst* ,az Ob felé mentek, az Ob közepén levő nagy szigethez értek, im ott megháltak' II, 57.

3. Előfordul a vogulban az értelmi egyezésnek az a fajtája is, amely gyakori talán minden nép nyelvében (vö. a latin és a görög nyelvet: HEGEDÜS ISTVÁN, Értelmi egyezés a görögben: NYK. XXV, 206—208) és amely szintén a többség képzetének előtérbe nyomulásával magyarázható. Az az eset ez t. i., amikor a mondat alanya, valamely collectivum, többesszámi állítmányt vonz (vö. a magyarban: *A székelység Kemény pártját tartják vala* CSEREI, Jámbor népe a kis helynek halkán lépve gyűlnek, mennek ARANY, Ünneprontók, *Az inasság bort elegyítettek* SZABÓ ISTVÁN.

māxum: *nuj kwolētnē sam-pāl māxum kwonü nēle'it* ,a posztós sátrakból félszemű népség fognak kijönni' I, 8 | *ti joli t̄rēm̄t ālnē māxum maneri' akw müs sam-pält, süp-pält?* ,ez a földön élő népség miért mind félszeműek, görbeszájúak?' I, 26 | *T̄rēm̄nel t̄rütim māxēm akw-müs T̄rēm-p̄i'pēt āle'it* ,a T̄rēm̄tól alábocsájtott nemzedék mind T̄rēm̄-fiak voltak' IV, 410.

mām: *nūplaxtnē mām jünj'-ut totiänl* ,a násznép öreget visznek magukkal' II, 129 | *mām aje'it* ,a nép iddogálnak' IV, 149.

mir: *mañsi-pāl mirä x̄p̄x̄j̄iw-porü türmél vārem sāt-pis kärj̄-sgw-xasäpnē sältsēt* ,a vogul-fajta népe a nyárfa tutaj fölé készített tokhalbórból való takarósátorba bujtak' I, 68 | *mir läwe'it* ,a nép szólnak' I, 74 | *mir xoti-ut xultüst, tü ti mā kwol xülsēt* ,a nép, ahol megmaradtak, ott földi gunyhót ástak' I, 72 | *akw ti sawit mirēn voss üse'it* ,egyik fele néped hadd pusztuljanak el' I, 158 | *akw ti sawit mirä üsmēt* ,ugyanannyi népe megháltak' I, 158 | *mirä nētän an-mōnt xürem x̄tēl j̄lucykwē kétwäst* ,a népe minap feleségétől három napi járásra elküldettek' II, 60 | *mir kwälsēt* ,a nép fölkeltek' IV, 335 | *mir xujüst* ,a nép lefeküdtek' IV, 336.

ɣum, nē (gyűjtőnévként fölfogott főnevek): *tül-ültte ɣotü minēm ɣum, ɣotü minēm nē paulä-lapél ti minäst* ,azután kiki a maga falujába haza mentek' (tkp.: ,a valahová ment férfi, a valahová ment nő falujaként im elmentek') I, 71 | *vör-uj alnē ɣum vör-uj alurkwé at läpe'it, vit ɣul alnē ɣum at läpe'it* ,az erdei vadat vadászó ember erdei vadat vadászni nem férnek el, a vízi halat öld férfi nem férnek el' I, 135 || *ūs-ta'ül pājérä, känesü atɣatimēt* ,az egész város gazdagja, előkelője ott egybegyültek' IV, 327 | *poul-tüül, ūs-tüül hhojüt, taül kwalüt äkwé saur-leinē pükhtüt* ,az egész falu, egész város fekszenek, azután fölkelnek, egy tehénfarkba fogóznak' IV, 396 K.

Ezzel szemben a többség képzete (különösen a mondattani helyzet folytán) sokszor nem jut előtérbe: *mir läwi* ,a nép felel' I, 74 | *mä üntɣatés, mir tēls* ,a föld megalakult, az emberiség létrejött' I, 154 | *akw ti sawit mirén nāɣɣül voss āli; vör-uj voss alēsli, vit-ɣul voss alēsli* ,az egyik fele néped hadd maradjon fönn; hadd vadásszon erdei vadat, hadd halásszon vízi halat' I, 158 | *akw ti sawit mirü läliɣ* ,ugyanannyi népe élö' I, 158 | *mir üsi i puurén üsi* ,a nép elpusztúl, vagyonuk elpusztúl' IV, 333. A következő példákban az egyes számban álló állítmány szintén úgy fogható föl, hogy a nyelvérzék az alany többségét egy egésznek (egy csoportnak) érezte az ítélet kimondásakor (vö. ERDÉLYI: NyK. XXXVI, 254, *miehet meni, koirat haukkuu*: értelmi egyezés a finnben): *paul saw saw ɣumit ɣajtäläli, tältiy paul tältén nal ɣajtäläli* ,falubeli sok-sok férfi előszalad, a réves falu révpartjához alászalad' III, 365 | *sis-mokšér saw ɣum saw sültäläli* ,hatpúpos sok férfi sok számmal lépdégel be' III, 248 | *sun ɣat la'ülä siléxti* ,a szán hat lába csillog' IV, 392 || *nəm-ɣol vūs-jüwēt Nəm-Törém nōɣkwé khōjém, jal-ɣol vūs-jüwēt Jql-Törém jqlé vortkätém* ,a legfölső városgerendák a felső égbe ér föl, a legalsó városgerendák az alsó éghez támaszkodik' II, 223 K.

Mindezek az esetek nem speciálisak a vogulban, de azért a további kutatás eredményessége céljából haszonnal jár a velük való megismerkedés.

LŐCSEI ANTAL.

A vogul névmások.¹⁾

Személynévmások.

Egyesz. 1. szem. vog. *üm* (VogF. 305).

So. *am*, K., Satyga-K. *om*, P. *am* (AHLQV.).

É. *am*, KL. *äm*, AL. *am*, K. *qm*, FK. *om*, *em*, P. *qm*, T. *üm* (VogNyj.).

AL., FL. *am* (KANNISTO: SUS. Aik. XXX₈, 25).

— osztj. O. *ma*, *mà* (PÁPAY).

O. *mà*, Kaz. *mā*, Ni. *mā*, DÉ. *mā'n*, Trj. *mā*, V., Vj. *mü* (KARJ. OL. 3).

I. *ma*, K. *man* (PATK.).

K. *mān*, J. *mā* (PAAS.-DONN.).

Fgr. **m*.. A vogulban mutatkozó kezdő vokális nyomatékositó, mutató elem. BUDENZ (MUSz. 625) szerint: „a vog. *am*, *üm*... nyilván egy nyomatékositó előszóval *ä*-, *a*- kapcsolódott össze“. A magyarban hasonló mutató elem jelentkezik. Vö. m. *én* < **e-mën* (NyH⁷. 115).²⁾

Egyesz. 2. szem. vog. *näng* (VogF. 305).

So. *nän*, K. *näj*, Satyga-K. *nän*, P. *nei* (AHLQV.).

É. *nañ*, KL. *näu*, AL. *näi*, K. *näi*, P. *näi*, T. *neu*, AT. *nü* (VogNyj.).

— osztj. O. *ney*, *nyj* (PÁPAY).

O. *nyj*, Kaz. *näj'*, DÉ. *nəj*, Trj. *näj'*, V., Vj. *näj'* (KARJ. OL. 189).

I. *nyj* (PATK.), *ney* (CASTR.).

¹⁾ VogF. = HUNFALVY, A vogul föld és nép. — VogNyj. = MUNKÁCSI, A vogul nyelvjárások. — AHLQV. = AHLQVIST, Wog. Grammatik = SUS. Toim. VII. — PÁPAY = PATKANOV—FUCHS déli osztják alaktanában KSz. VII, X—XII. PÁPAY JÓZSEF osztjÉ. szövegeiből idézett alakok. — TRÓCSÁNYI, VogSzj. = TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Vogul szójegyzék (NyK. XXXIX).

Rövidség kedvéért a vogÉ. nyelvjárást nem jelölöm. A VogNGy.-ből vett példák után csak a kötet és a lap száma áll.

²⁾ Egyetemi előadásában SZINNYEI azt a lehetőséget említette, hogy az **e-mën*-beli **e* talán az ez névmásbeli *e*-vel azonos. (Az ez-re nézve l. NyH⁷. 58.)

K. *nõy*, J. *nõy* (PAAS.-DONN.).

A vogul-osztjákat kivéve minden fgr. nyelv 2. szem. névmása **t*-re megy vissza. Hogy valamikor az osztjákban megvolt a *t* kezdetű névmás, azt bizonyítják a *-ti*, *-təx* személyragok (NyH¹. 115).

Az a jelenség, hogy a finn nyelvekben, a md., cser. és zürj. ben a *t*-kezdetű egyesszámi mutató névmásnak *n*-kezdetű többesszám felel meg,¹⁾ arra mutat, hogy itt kétféle *tő* volt: egy *t*-kezdetű egyesszámi és egy *n*-kezdetű többesszámi (NyH¹. 115; OJANSUU, Itämerensuom. k. pronom. 82).

A vogul *n* kezdet valószínűleg ezzel magyarázható meg. OJANSUU szerint: „Vogulin ja ostjakin *n*-alkuiset 2:sen pers. pronominit saattaisivat myös kuuluu tähän; vogK. *nag* 'sinä', *nagnane* 'sinulle', *nagnanel* 'sinulta', ostj. *neñ*, *nññ*, vogB. *näñ*, varsinkin jos otamme huomioon sen mahdollisuuden, että pers.-pronominit olisivat kehittyneet demonstratiivista, niinkuin esim. indogerm. taholla oletetaan tapahtuneen“ (Itämerensuom. k. pronom. 83).

Egyessz. 3. szem. vog. *täu* (VogF. 305).

So., K., Satyga-K., P. *täu* (AHLQV.).

É. *taw*, KL., AL., K., P. *täu*, T. *tau*, AT. *tū* (VogNyj.).

AL. *teß*, FL. *táß* (KANNISTO: SUS. Aik. XXX₈, 25),

— osztj. O. *lu*, *lu*, *lou* (PÁPAY).

O. *löu*, Kaz. *лõу*, Ni. *tõu*, DÉ. *tõu*, Trj. *лõух*, V. *лõх*, Vj. *лõх* (KARJ. OL. 205).

I. *tu*, *ten*, *tun*, *tuv* (PATK.).

K. *tõw*, J. *Łõw* (PAAS.-DONN.).

Szurg. *leux* (CASTR., I. PATKANOV, Irtisi osztják szj. 163).

Fgr. **s*.. Az **s*-nek a vogulban *t*, osztjákban *l* a szabályos hangmegfelelése (NyH¹. 26, 5. tábla). Rokonyelvi megfeleléseit I. PAASONEN, S-laute; SETÄLÄ: FUF. II, 252; SZINNYEI, NyH¹.; FUSpr.² 96.

A harmadik személynévmás közelebb áll a tárgy fogalmához, mint a személy fogalmához. Ezért helyettesítheti sokszor a mutató névmás (Vö. WUNDT, Die sprache² II, 50). Így a cseremiszbén a hiányzó 3. személynévmást egy mutató névmás helyettesíti (SZINNYEI, FUSpr.² 96). De nemcsak helyettesítésről vagy a használat egybeeséséről lehet szó, hanem a 3. személynévmásnak a mutató névmásból való keletkezéséről is. Erről OJANSUU (Pronom. 77) így nyilatkozik: „on huomattava, että pers.-pron.:n 3:s persoona alkuperin

¹⁾ Pl. f. *tämä* ~ *nämä*, *tuo* ~ *nuo*, stb.

on syntynyt dem.-pron.:sta, demonstratiivinen merkitys ja käytäntö ovat esiintyneet vielä kantasuomessakin“.

A 3. személynévmás mutató értelme kitűnik a következő példákból: osztjK. *patārto't nātəm tšupà't, tōw ont xūt'tat ato mēlō'is rōwə't* 'hän puhuu kielityngällään, toinen ei ymmärrä mitä hyvänsä hän puhuikin' (PAAS.-DONN. 2034. sz.) | vog. *xoti xātpä porä tarä patēs, taw ūsēs* 'aki keresztülbukott a tutajon, az meghalt' I, 68. Ugyanide tartozik ez a jelenség is: „Oft wird das pronomen der 3. p. tautologisch gesetzt, auch wenn schon ein anderes subjekt im satze ist: ostj. *tam ima tu xundōt* 'diese alte, sie ist entflohen' PATK. II, 128“ (PATK.-FUCHS: KSz. X, 328). Erre számos vogul példát idézhetünk: *māi' tǫrmi' tēn pēntēmlēi'* 'a föld és ég, ők megalakultak' I, 101 | *Sossū jip'i sāt pī', tan liyēt* 'a „Törzsöktelepesbagoly“ hét fia, ők lőnek' IV, 209 | *tul' nāmpä nē, taw lāwi* 'a rossz gondolkozású nő, az azt mondja' IV, 121.

Ide tartozik továbbá a 3. személynévmás következő használata (MUNKÁCSI, VogNyj. 196): *tētē āš, tūu khun jǫl-khwǫli?* 'mikor végződik ez a dolog?'

A 3. személynévmás élőlényekről és tárgyakról szólva egyaránt használatos. A finnre nézve OJANSUU (Pronom. 69): „Suomen *hän* pron.:ia käytetään sekä elävistä olennoista että asioista“. Ezután számos példát idéz AGRICOLA nyelvéből és a fK.-ból. Ugyanez áll a vogulra is: *L'am-jām, taw ti ālēm* 'Lyám folyóm, im az volt' III, 276 | *Sangoxt-nól... lui Tumēn-sünt-kiwért taw ūnli* 'a Szangocht-órom... az alsó Tumen torkolatában [úgy] áll az' IV, 237 | *jāntewiñ jǫut jantewakēm patkāt-ērt nāñrā saxl kumriñ sujil taw pat-tilali* 'ideges íjam idegecskéje amint visszapattan, hatalmas mennydörgés dörgő zajával pattan az vissza' II, 43 | *jāmēs poǫl sǫu poǫlēm, tūu grmlī* 'jobb oldali fél szemem, (6) könnyezik' KL. III, 345.

Az ugarság körében maradvá, feltűnő az is, hogy az egyessz. 3. személynévmás végén az 1. és 2. személynévmásétól eltérő képzőt találunk. Az 1. és 2. személynévmás *-n* képzős [fgr. **n*] (NyH⁷. 104), amelynek szerepe BUDENZ szerint (MUSz. 193) egyedítés (individualisatio) volt. Ezzel szemben a 3. személynévmásnál osztj. *-x, -ū* ~ vog. *-β* képzőt találunk, melyet a magyar *ű* képzővel azonosíthatunk: HB. *w, wt, wvt*, olv. *üü* 'ő' (SZINNYEI: NyK. XLV, 290; MNy. XXII, 246). Nem lehetetlen, hogy ennek a képzőnek valamikor nyomósító szerepe volt. Kérdés, volt-e az alapnyelvben differenciálódott 3. személynévmás? BUDENZ szerint (NyK. XXI, 192):

„Annyi bizonyos, hogy valamennyi ugor¹⁾ nyelvben a mutató névmástól különvált 3. személynévmás volt... Eleve is azt várjuk, hogy az egyezően meglévő 1. és 2. személynévmások mellett és velük együtt a 3-dik névmás is egyformán állapodott meg, azaz még az ugor¹⁾ alapnyelvben alakult meg egyféle tője“.

Az a tény, melyet már előbb megállapítottunk, hogy t. i. a 3. személynévmás és a mutatónévmás használata egy területen mozog (vö. zürj., permÉ. *si* 'er, der, dieser, jener' | votj. *so* 'jener, er, sie' PAASONEN, S-laute 12), ennek a bizonyosságnak ellene mond.

A kettősszám. A duális csak a lappban és az obi-ugor nyelvekben maradt meg, de egyes nyomok a többi nyelvekben is találhatóak, ami arra mutat, hogy valamikor az egész finnugorságban megvolt (SZINNYEI, FUSpr.³ 95—96; BEKE: Nyr. LVI, 88). A duális keletkezéséről WUNDT (Die sprache², II, 53): „Stellen sich die unterredenden in einem kollektivausdruck andern gegenüber, so schließen sich daher an jene zwei singularformen zunächst nur die entsprechenden dualformen 'wir beide' und 'ihr beide' an. Sie sind, wo sie beim pronomen zur entwicklung gelangt sind, wahrscheinlich älter als der plural, der nicht selten noch die spuren seines Ursprungs aus ihnen erkennen läßt“.

A duális prioritását nyelvi tényekkel nehéz volna támogatni. A névmásképzések oly régi korba esnek, hogy a nyelvek, ill. nyelvjárások egybevetése alig ad felvilágosítást a képzők milyenségére, funkciójára, a képzett alakok időrendjére vonatkozóan. A duális ilyenféle mondatokban alakulhatott ki: osztjK. *m̄n̄ ō̄ s̄i'rȳm̄* 'oleme samanlaisia' (PAAS.-DONN. 2195. sz.) J. *m̄n̄ n̄ūl̄ taȳm̄n̄* 'me loimme painia' (PAAS.-DONN. 2342. sz.) K. *t̄n̄ ō̄ t̄ōw̄att̄ōz̄ōn̄* 'he ovat samankokoiset' (PAAS.-DONN. 2651. sz.). E mondatokban szükség szerűen csak két személyről vagy dologról van szó. Néha e mondatokban kiteszik a 'két' számnevet is: osztjK. *t̄n̄ k̄āt̄nt̄ā̄ menȳō̄n̄* 'he läksivät molemmat' (PAAS.-DONN. 674. sz.) A vogulban ilyen esetben egy *sas* szócska is szerepel: *j̄ä'ī-p̄iv̄ȳä q̄nȳä sas al̄isaȳä* 'bátyját-nénjét mind a kettőt megölte' II, 104. SZILASI így fordítja: 'mind a kettő, beide', azonban bizonyos, hogy ez csak valami adverbium (vö. *sas as* 'most ismét' VogSzej. 114).

A vogulban a tavadait kivéve, minden nyelvjárásban megvanak a személynévmás duálisai. MUNKÁCSI (vogNyj. 268) tavadai ala-

¹⁾ Értsd: finnugor.

kokat is közöl ugyan (*mēñ* 'mi ketten', *nēñ* 'ti ketten', *tēñ* 'ők ketten'; a c. AT. *mēnēumi*, *nēnānmi*, *tēnānmi*; dat. AT. *mēnēün*, *nēnān*, *tēnān*), de KANNISTO ezeket tévedésen alapulóknak tartja (Anz. d. FUF. VII, 15; VIII, 195). A tavdaiban az igéknél és a névszóknál sincs meg a duális. MUNKÁCSI tavdai duálisai valószínűleg többesszámok [vö. TJ. *mēñ'ünmi* 'uns' TČ. *mēñ'ümi* id. KANNISTO, WogVok. 20, továbbá AT. *mēnēumi* (kettőssz.) és *monēünmi* (többesz.), MUNKÁCSI, VogNyj. 268].

Kettőssz. 1. szem. vog. *mēn(ki)* (VogF. 174).

So. *men*, K., Satyga-K. *men*, P. *meñk* (AHLQV.).

É. *mēn*, KL., AL. *min*, K. *mēn*, FK. *mīn*, P. *mēn* (VogNyj.).

AK., VÉZ. *min*, KK., FK. *m^een*, P. (különb. nyelvj.) *min*, *men*, VÉK., VD. *men*, AL. *mēn*, FL. *mēn*, So. *m^een* (KANN. WogVok. 45).

— osztj. O. *min* (PÁPAY).

O. *min*, Kaz. *mīñ'*, Ni. *men'*, DÉ. *mī'n*, Trj. *mī'ñ'*, V., Vj. *mī'ñ'* (KARJ. OL. 211).

I. *mīn* (PATK.).

K. *mī'n* (PAAS.-DONN.).

Kettőssz. 2. szem. vog. *nēn* (VogF. 35).

So., K., Satyga-K. *nen*, P. *nīn* (AHLQV.).

É. *nēn*, KL., AL. *nīn*, K. *nēn*, FK. *nīn*, P. *nēn* (VogNyj.).

— osztj. O. *nīn* (PÁPAY).

O. *nīn*, Kaz. *nīñ*, DÉ. *nī'n*, Trj. *nī'ñ'*, V., Vj. *nī'ñ'* (KARJ. OL. 211).

I. *nīn* (PATK.).

K. *nī'n* (PAAS.-DONN. 348. sz.).

Kettőssz. 3. szem. vog. *tēn* (VogF. 35).

So., K., Satyga-K., P. *ten* (AHLQV.).

É. *tēn*, KL., AL. *tin*, K. *tēn*, FK. *tīn*, P. *tēn* (VogNyj.).

— osztj. O. *līn* (PÁPAY).

O. *līñ*, Kaz. *līñ'*, Ni. *ten'*, DÉ. *tī'n*, Trj. *lī'ñ'*, V. *lī'ñ'*, Vj. *lī'ñ'* (KARJ. OL. 211).

I. *tīn* (PATK.).

K. *tī'n* (PAAS.-DONN. 674. sz.), J. *līñ* (PAAS.-DONN. 166. sz.).

Mi különbözteti meg a dualisi alakokat a többesszámiaktól? BUDENZ szerint (UA. 317): „Úgy látjuk, hogy a duális-jelölés az *e*, *i*, *i*-ben rejlik, mely beolvadt *j*, *g* (*γ*)-re utal“. Tehát a *g* „tkpi

dualisképző, mely *n*-vel, mint általános többesi mutató elemmel bővült“ (UA. 317).

A duálisi alakok vokálisára KANNISTO (FUF. XIV, 36) a következő megfelelést állította fel: őszosztj. **i* ∼ ősvog. **ē* **e*. Ő csak az első személyt idézi e csoportban, de a 2. és a 3. személy is ide tartozik a magánhangzók azonos viselkedése miatt.

A költői nyelvben a vogÉ. *mēn* 'mi ketten' mellett előfordul egy *mēȳi'* alak is. Úgyszintén a *man* 'mi' mellett *māi'* (VogNyj. 13). Ezek *i'* (o: *iȳ'*) végzetét MUNKÁCSI éppolyan névmásszerkesztő képzőnek veszi, mint a rendes *mēn*, *man* alakokban az *-n*-t; továbbá megfelelőjét a HB. *miv*, *tiv* alakjain véli feltalálni (VogNGy. I, 204). A *mēȳi'* 'mi ketten' *γ*-jét a duális képzőjének tarthatjuk (vö. *māi'* 'mi' *γ* nélkül). Azonban *γ*-nélküli alakot is találunk: *nielmā tālem jamēs pul mēi' ti tessentimēn* 'nyelven olvadó jó falatot eddegélünk' II, 34.

Többesz. 1. szem. vog. *mān* (VogF. 305).

So., K. *man*, Satyga-K. *man*, *moan*, P. *man*, *monq* (AHLQV.).
É., KL., AL. *man*, K. *mān*, P. *man*, T. *māñ*, AT. *mōi* (VogNyj.).

TJ., TČ. *meȳ*, AK. *man*, KK. *mōān*, FK. *mōān*, P., VÉ., VD., AL. *man*, FL., So. *mān* (KANN. WogVok. 20; FUF. XIV, 40).

— osztj. O. *muγ* (PÁPAY).

O. *mōȳ*, Kaz. *mōȳ*, Ni. *mōȳ*, DÉ. *mōȳ*, Trj. *məȳ*, V., Vj. *məȳ* (KARJ. OL. 82).

I. *muγ* (PÁPAY).

K. *mōȳ* (PAAS.-DONN. 2777. sz.), J. *məȳ* (PAAS.-DONN. 166. sz.).

Többesz. 2. szem. vog. *nān* (VogF. 305).

So., K. *nan*, Satyga-K. *nan*, *noan*, P. *nan* (AHLQV.).
É., KL., AL. *nan*, K. *nān*, P. *nan*, T. *nāñ*, AT. *nəñ* (VogNyj.).

TJ., TČ. *nen*, AK., P., VÉ., VD., AL. *nan*, KK. *nōan*, K. *nōān*, FL., So. *nān* (KANN. WogVok. 23).

— osztj. O. *neȳ*, *nəȳ* (PÁPAY).

nəȳ (KARJ. OL. 83).

I. *neȳ* (PATK.).

K. *nəȳ* (PAAS.-DONN. 2248. sz.), J. *nəȳ* (PAAS.-DONN. 2373. sz.).

Többesz. 3. szem. vog. *tān* (VogF. 305).

So., K. *tan*, Satyga-K. *tan*, *toan*, P. *tan* (AHLQV.).
É., KL., AL. *tan*, K. *tān*, P. *tan*, T. *tān*, AT. *tən* (VogNyj.).

TJ., TČ. *ten*, AK., P., VÉ., VD., AL. *tan*, KK. *tōan*, FK. *tōan*, FL., So. *tān* (KANN. WogVok. 23).

— osztj. O. *lu*, *lu*, *lɔu* (ΠΑΡΑΥ).

I. *tég* (ΠΑΤΚ.).

K. *təγ* (PAAS.-DONN. 1642. sz.).

Szurg. *λεχ* (CASTR.).

A többesszámi névmások ugyanolyan alaptövekre mennek vissza, mint az egyesszámiak. Az osztják többes 3. szem. kivételével *-n* képzősek. BUDENZ a többesszámi alakokról (MUSz. 193—194): „Ezekben is lehet bár az *n* úgy mint az egyesszámiakban egyeditő, miszerint azok tkp. nem tömegnek vett többekre, hanem megkülönböztetett több egyesekre mutatást fejeznének ki; de eredhet az *n* itt többesi demonstratív névmásból is, amilyen különben is a ragozul szereplő személynévmásokkal össze szokott kapcsolódni“.

Az osztják 3. személynévmás a többesben *-χ*, *-ü* képzőt tüntet fel, éppúgy mint az egyes számban: osztj. *tōü*, *lōü*, *lōü*, *iōχ*; többesz. *tüχ*, *lüü*, *lōü*, *iōχ* (NyH⁷. 115). Valószínűleg a vogul többes 3. szem. is eredetileg *-γ*, *-β* képzővel volt ellátva, ez esetben az *-n* képzős alakokat a többesz. 1. és 2. szem. analógiájára képzett alakoknak kellene tartanunk. (Ilyen *-n* képzős alak a m. ön, vö. HB. *w*, olv. *üü*; *iv*, olv. *iü* ,δ'. SZINNYEI, FUSpr.² 96; MNy. XXII, 246; NyK. XLV, 290).

Nyomatékos alakok. A vogul KL.-ban van egy 'ipse' jelentésű névmás: *tükv-qsü*. MUNKÁCSI ezt a f. *itse*, md. *es*, stb.-vel vetette össze (VogNyj. 109). GOMBOCZ Z. (NyK. XXVIII, 170) kimutatta, hogy ez török jövevényszó, megfelelői tar., kirg., krm. *öz* 'selbst, maga', ujj. *ös* 'maga', stb. (Vö. GOMBOCZ, Jelentéstan 97—98).

A vogÉ.-ban az *qs* 'hát, nun' szó (SZIL. VogSzj. 9) hozzátétele ad nyomatékot a névmásnak, mely „ilyen kötőszói szerepében az alany után vetve hangsúlyát veszti és megrövidül“ (VogNGy. I, 212). Használata: *taw qs älēm!* 'bizony ő' III, 444 | *nañ-qs tit?* 'hát te itt vagy?' I, 24 | *ti nañ-qs xotél xāntīpasén?* 'hát ezt honnan találad te?' I, 34, stb.

Kiemeli a személynévmást az utána helyezett mutatónévmás: *taw ta oxšér-xuril ta minēs* 'maga pedig róka alakjában ezzel elment' II, 13.

A tulajdonképpeni nyomatékos személynévmási alakok a vogulban *k*, *χ* elemmel alakultak. BUDENZ (UA. 291): „Pronominalis *k*, az identitás és különállóság kiemelésére ('idem' és 'ipse')“.

So. *amki, nan̄ki, taukvi; men̄ki, nen̄ki, ten̄ki; man̄ki, nan̄ki, tan̄ki*, K. *omk, nan̄ku, tāku; men̄k, nen̄k, ten̄k*; moan̄k, noan̄k, toan̄k, P. *amk, nen̄k, tāuk; mēn̄k, nēn̄k, tēn̄k*; moan̄k, noūn̄k, toan̄k (AHLQV. SUS. Toim. VII, 168).

É. *amki* (vagy személyragozva: *amkim, nan̄kin* stb.), KL. *ämki*, AL. *añk*, K. *amk*, FK. *omk*, P. *amēx, amk*, T. *ämāñk 'én magam'*;

É. *nañki*, KL., AL. *nāñk*, K., P. *nāñkw*, T. *nuñ, núnēx 'te magad'*;

É. *takwi*, KL. *tākw*, AL. *tāk*, K., P. *tākw*, T. *tux 'ő maga'*;

É. *mēn̄ki*, KL. *miñk*, AL. *mēñk*, K. *mēñk*, FK. *mīñk*, P. *mēñk 'mi magunk ketten'*.

[Ugyanígy É. *nēn̄ki*, stb. 'ti magatok ketten'; É. *tēn̄ki*, stb. 'ők maguk ketten'.]

É. *manki*, KL. *mañk*, AL. *māñk*, K. *māñk*, P. *mank*, T. *māñx 'mi magunk'*.

[Ugyanígy É. *nanki*, stb. 'ti magatok'; É. *tanki*, stb. 'ők maguk'.] (VogNyj.)

TJ., TČ. *mēnx*, AK. *mōōȳk*, KK. *mōāȳk*, P. *mōāȳk*, VÉ. *müōȳk*, VD. *mōōȳk*, AL. *mooȳk*, FL. *māȳki*, So. *mānai 'wir selbst'* (KANN. WogVok. 20).

Az osztjákban a *-pa* partikula nyomatékosítja a névmást: I. *man-pa, nuɣ-pa, tu-pa*; továbbá a *-ja* partikula: I. *man-ja, tu-ja, tég-ja* (PATK.).

A nyomatékos alakok használata. a) 'ipse'. *amki akw tot tēyēm 'magam is ott eszem'* IV, 27 | *nañkinnēl numēn q̄lnē 'jómagadon felül lévő'* III, 233 | *nañki māñ xum 'magad is földbirtokos vagy'* II, 301 | *takwitū at kin̄l̄l̄isēm 'őt magát nem kérdeztem'* IV, 32 | *járännē tākw vōntēs 'helyükbe maga ülepedett le'* FK. II, 231 | *tux min̄ūs iñ kh̄l̄tērēm-q̄sēm 'maga ment most a hidra'* T. IV, 352. Néha kettős alakokkal (*am amki*, stb.) találkozunk: *tan tank šamtalet 'ők magok vakok'* K. Máté 15, 14 (NyK. IX). | *am amki jale'im 'majd én magam fogok menni'* II, 91 | *taw qs takwi ti j̄n̄ntawēs 'azután ismét őt magát verték el'* IV, 246. Névszóval kapcsolatban is: *puñkēñ sun-puñkāt xum takwi l̄l̄enti 'a fejes száznak fejénél a férfi maga áll'* III, 421. Jellemző mondatok: *am satēm vit-xulēm takwi s̄l̄ti 'igémre termett vízi halam maga megy belé (a varsába)'* I, 151 | *tākw tēlēm nōrtēx 'magától támadt hid'* K. IV, 399.

b) 'egymaga, egyedül, magányos, magában, egyesegyedül'.

täkkät minés 'egymaga elment' I, 24 | *täki vos oli* 'hadd éljen maga' VogF. 170 | *takw ünli sqssä q̄tér* 'magában lakó törzstelepes fejedelem' IV, 83 | *an̄ tātél ūsēt pat jāy-āyitā takkät q̄li* 'abban az üres várban csupán nénje magában él' I, 64 | *akwä täkkätä naïrem kwon at tārätitā* 'a nénje nem ereszti ki magában a gyermeket' I, 34 | *akw-mat-ert täkkät nē-lunt numēl ti minī* 'egyszer egy magányos nőstény lúd megy ottan fönt' I, 53 | *sār täkkätä* 'egyegye-dül' I, 211 | *manērāi* 'nañkēn joxtäsēn?' 'miért jöttél csupán magad?' IV, 25 | *pupi-kwält takw vonli* 'a bálványok házában egyedül ül' FK. II, 231 | *ām in̄ nūnmi ūx-nūnkin khōilēm* 'én most téged egymagadra hagylak' T. IV, 357. Az 'egymagában' sajátos kifejezése: *am amkim jānitēl xōtā jū joxtē'im?* 'én egymagamban (tkp. magam nagyságával) hogyan jutok haza?' II, 13. L. még II, 167. Az osztjákban az *ātīt* 'yksin, yksinäinen' (PAAS.-DONN.) szolgál az 'egyedül' kifejezésére: K. *mān ā'tīt*, J. *ā'tēmnam* 'minä (olen) yksin' (vö. CASTR. *atemnam* 'ich selbst' KSz. X, 328).

c) visszaható jelentés. AHLQVIST (SUS. Toim. VII, 168) „reflexiv-pronomen“ cím alatt sorolja fel az *am amki*, *nan̄ nan̄ki*, stb. alakokat. Az osztjákban visszaható névmásul a személynévmás tárgyese te szolgál (KSz. X, 328), pl. *mant jouradem* 'ich wickelte mich ein'.

am amkimnē jānēs mā unte'im 'én külön földet teremtek magamnak' I, 161 | *amkimnēke x̄ante'im* 'ha magamra nézek' IV, 257 | *nq̄msētā xurīn̄ nē xurim viñkwē takwitān* 'azt gondolta, hogy formás nőnek formámat magának veszi' IV, 74 | *xōntlitā takwitā* 'vizsgálgatja (hallgatja) önmagát' IV, 329 | *paul saw saw nētā takwi pält rānyīlitā* 'falubeli sok-sok asszonyát ő magához kiáltozza' III, 363.

d) pusztán nyomatékosító. MUNKÁCSI (VogNGy. I, 222): „a -ki végzet a személyes névmásokon igen gyakran pusztán nyomatékosító szerepű a kizárólagosság mellékértelme nélkül“.

mēnki sāt tāl, sāt tūw naïremtal ālēm kitī 'mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár vagyunk' I, 34 | *nan̄ki ta namseyān* 'ti most azt gondoltjátok' IV, 239 | *mēnki mot xum-p̄' kātēn mēlēmēn* 'adjuk őt mi más ember kezére' II, 105 | *amk manēr varsēm!?* 'én mit cselekedtem!?' I, 3.

e) 'saját'. *lilikēm... amki kātēl amki xarītilēm* 'lelkecském... magam kezével magam oltom ki' IV, 16 | *amki vitēm nq̄mētne ti patwasēm* 'magam vize tájékának vágya szállott meg' II, 48 | *mañ qs nan̄ki voril ālēm, am qs amki voril ālēm* 'te is a magad ere-

jével fogsz élni, én is a magam erejével fogok élni' II, 123 | *takwi ānsēm nauramä* 'maga szülte gyermek' III, 455 (Itt a névmás egyúttal alanya az utána következő igenévnék). | *takwi mirä* 'saját népe' I, 68 | *Jegipetnel vovislem am amk püvem* 'Egyiptomból hit-tam én az én fiamat' Máté 2, 15 (NyK. IX) | *tiñk vüsünnē ju joxtsei* 'a maguk városába érkeztek haza' FK. II, 234 | *täku inkym-ne* 'für sich, von sich selbst' (AHLQV.).

f) mellékmondatok után vagy egyenrangú mondatoknál (bizonyos mutató, viszonyító értelemben). *māšim vostroxnē vottitē-kē: täkw oanēm vottät!* 'ha vogul embered börtönbe helyezi, hadd helyezzen [oda] engemet!' IV, 109 | *vinün xumlē atin, naniki akw tox atin āsēm* 'amilyen édes a pálinkád, ép olyan édes vagy te magad is' IV, 65 | *xūntē mastimē, takwi akw-mūs at va'itā* 'hogy mikor öltöztették fel, maga éppenséggel nem tudja' IV, 80 | *luwa tū ta xul'ētü, takwi jolü ta šältēs* 'lovát ott hagyta, magá pedig lement' I, 23 | *poñēm lošmēñ-khqr, āmēx kamlä-khqr āsem* 'fejem csontos, magam lány vagyok' T. IV, 352.

A névmások ragozása. Accusativus. A névmások tárgy-
esetétül a vogulban a személyragokkal ellátott nominativusok szol-
gálnak. Az É. és a P. kivételével, ahol a tárgy a névszóknál is
mindig ragtalan, az összes nyelvjárásokban megtaláljuk egyes ala-
kokon az *-m, -mi* accusativusi ragot. (Az *-m* ragról: SZINNYEI, FUSpr.²
59). Ezek az alakok: KL. *täväm* v. *tävētäm* (személyrag nélkül és
személyragosan) 'öt', AL. *täväm* id., K. *tävütäm* id., FK. *täväm* id.
(VogNyj.), K. *tavame* 'öt', P. *täväm* id. (AHLQV.), K. *tanme* 'öket',
(HUNF.: NyK. IX, de *toanen* 'öket', AHLQV.), *naginme* Mr. 1, 37,
naginma Mr. 5, 7 'téged', *tinme* 'kettejüket', *naninme* Mr. 6, 11
'titeket', *taninme* Mr. 2, 13 'öket' (HUNF.: NyK. X, 192). T. *amānmi*
'engem', *neünmi* 'téged', *tovim(i)* 'öt', AT. *nā'nmi* 'téged', *tuvim(i)*
'öt', *nonünmi*, *nonänmi*, *tonänmi* 'minket, titeket, öket' (VogNyj.),
TJ. *menē'ünmi* 'uns', TČ. *menē'ümi* id. (KANN. WogVok. 20).

A következő accusativusi alakok: KL. *ön* 'engem' (< **ōmn*),
AL. *ān* id. (< **āmn*), T. *ämän* id. nem vettek fel személyragot.¹
KL. AL. K. *nān* 'téged' összevonás *näyén*-ből, amely alak a K.
ban meg is van (vö. *nājen*, AHLQV.).

A P. acc. és dat., továbbá az AT. acc. alakokban a személy-
ragok előtt *n-t* találunk, mely nem más, mint a névszóknál a sze-

¹ vö. KL. *önémné* 'nekem'.

mélyragok előtt mutatkozó többesi *-n*. Vö. P. kettőssz. 1—3. szem. *mēnq̄nām*, *nēnq̄nān*, *tēnq̄nān*; többessz. 1—3. szem. *manq̄nq̄u*, *nanq̄nān*, *tanq̄nān*, AT. többessz. 1. szem. *moneūnmi* (VogNyj.), TJ. *meneūnmi* 'uns', de *n* nélkül: TČ. *meŋeūmi* id. (KANN. WogVok. 20).

Az osztyjákban az északi nyelvjárásokban szintén személyragos névmások szolgálnak tárgyesetül (KSz. X, 326). A déli nyelvjárásokban *-t* accusativusi ragot vesznek föl: K. *mānt* 'engem', *nōyāt* 'téged', *tōwāt* 'őt', J. *Lōwāt* 'őt' (PAAS-DONN. 1454., 63., 119. sz.).

Dativus. A dativusban a személyragos névmáshoz *-n*, *-nə* lativusi rag járul. (E ragról l. SZINNYEI, FUSpr.² 56) Az É.-ban minden alakhoz hozzájárul a *-nə*, a többiben azonban csak szórványosan jelentkezik. A lativusi raggal ellátott alakok: KL. *tāwān* 'neki', *manaun* 'nekünk', AL. *tāwān* 'neki', *manq̄un* 'nekünk', K. *qm̄nān*, *nānān*, *taunān* 'nekem, neked, neki', (*tavane* 'neki', HUNF.: NyK. IX, 43), *mēnān* 'nekünk kettőnknek' (vö. acc. *mēnq̄mēn*, személyraggal), *mānān* 'nekünk' (vö. acc. *mānq̄u*, személyraggal), FK. *omnq̄n*, *nānq̄n*, *tāunān* 'nekem, neked, neki', *mānq̄n* 'nekünk kettőnknek', *mānan* 'nekünk', P. *nānan*, *tāwān* 'neked, neki', és a többi alakokban *-ne* rag. (Itt az egyessz. 1. szem. *amq̄nq̄mēn*, úgy látszik, a személyragot a dat. ragja után vette fel. A várható alak lenne: **qm̄nq̄mēnə*.) T. *tōwān* 'neki', *manūn* 'nekünk', AT. *tuwān* 'neki', *moneun* 'nekünk' (VogNyj.).

A többi alak vagy ragtalan, vagy pedig lativusi ragja egybeesett a személyraggal (különösen a kettős és többes számban). Erre mutatnak: K. kettőssz. 1. és 2. szem. *minane*, *ninane*; többessz. 1—3. szem. *manane*, *nanane*, *tanane* (HUNF.: NyK. IX, 42—43).

Figyelemreméltó a T. *āmān*, mely látszólag sem személyragot, sem lativusi ragot nem mutat. Bizonyos azonban, hogy itt is a ragok egybeesésével, illetőleg a lativusi ragnak a névmástő végső mássalhangzójával való egybeesésével van dolgunk.

AHLQVIST szerint (SUS. Toim. VII, 151—153) a So.-ban csak a *tauwān* 'neki' dat. alakban van meg a lativusi rag, a többi alak ragtalan: *anjm*, *nivjñ*, stb. A P.-ban az acc. és dat. alakok egyformák: *oanne*, *nānne*, *tāwānne* 'engem v. nekem, stb.'

Az osztyjákban a személyragos alakok szolgálnak dativusul, így tehát az északi nyelvjárásban a dativus egybeesett az accusativusszal. Néha el vannak látva a lativus ragjával is (SZINNYEI, FUSpr.² 58): *mureva* 'uns' (KSz. X, 325).

Ablativus. Az É. K. T. nyelvjárásokban *-nəl* raggal alakul.

É. *ānēnnēl, nañēnnēl*, stb. 'tőlem, tőled': itt a személyragos névmáshoz járul. A K. és T. nyelvjárásban nincs személyrag előtte: K: *qm̄nānēl, nāñnānēl, tāunānēl* 'tőlem, tőled, tőle', stb. T. *amānnēl, nouñnēl, towīnēl* id.

KL. *am-poqlēm* 'tőlem', stb.

Az osztjákban ablativusi ragot és ez után még személyragot vesznek fel a névmások: D. *manattem, nuḡatten, tevattet* 'tőlem, tőled, tőle' (KSz. X, 326), É. *meultem* 'von mir' (HUNF.: NyK. XI, 90), *mā ēualltam* (PÁPAY: NyK. XXXVII, 52; vö. NyH.⁷ 132).

Képzők.

1. -n. Az egyessz. 1. személynévmáson találjuk meg: vogK. *qm̄*, dat. *qm̄nān*, abl. *qm̄nānnēl*. P. acc. *q-mn̄q-m*, dat. *a-mn̄q-nēm*, T. acc. dat. *āmān*, abl. *āmān-nēl* (BUDENZ, MUSz. 193, 625; UA. 288; SZINNYEI, NyH.⁷ 105). Vö. osztj. Demj. *mān* (KARJ. OL. 3), K. *mān* (PAAS.-DONN.). Jelenléte valószínű az egyessz. 2. szem. végén: vogÉ. *nañ*, továbbá az összes osztják alakokon γ alakban. A KL., AL., K.-ban γ képzőt találunk: AL., KL. acc. *nān* (= **nāyēn*), K. *nān* v. *nāyēn*; *nāgēn* (AHLQV.). A K. és P.-ban a γ után még egy -et is fölvesz: K. dat. *nagnane* (HUNF.) Vö. *nāñnān* (VogNyj.), *nāñnān* (AHLQV.).

BUDENZ (UA. 289): „megjegyzendő, hogy az osztjákban a 2. szem. tője a végén csak *n̄*-vel van (*neñ, nññ*), valamint a vogB.-ban (*nāñ*), amelyet itt nem lehet az -n-ek csupa változatának tartani; mert vogK. van helyette -g (*nag*) s csak ezután külön -n képzővel: *nagnane, nagna-nel*.”

Ennek az állapotnak magyarázata abban lelhető, hogy a 2. személynévmás mutató névmástöbblől alakulván (OJANSUU, Pronom. 83), a már meglévő - γ képzője után fölvette a BUDENZ szerint „egyedítő” -n névmásképzőt (MUSz. 193); ez az -n, akárcsak az 1. személyben, megjelenik a ragozott alakokban: K. dat. *nāñnān* (VogNyj.), *nāñnān* (AHLQV.), *nagnane* (HUNF.). A - γ sorsát a rendelkezésünkre álló példák pontatlan hangjelölése miatt nem tudjuk figyelemmel kísérni, de valószínű, hogy legtöbbször beleolvad a tő vokálisába, mint azt a duális γ -ról BUDENZ feltette (UA. 317).

A kettős- és többesszámi alakok -n elemét BUDENZ (MUSz. 193) nem tartja feltétlenül azonosnak az egyes számban jelentkező -n képzővel: „eredhet az n itt többesi demonstratív névmásból is.”

2. $-\gamma$, $-\beta$: vog. *nεγ* 'te', *täβ* 'ő' (SZINNYEI: NyK. XLV, 290; MNy. XXII, 246; NyH⁷. 105, 115). Az osztjákban megfelel nekik $-\gamma$, $-\beta$: osztj. *lōx*, *lōū* 'ő' *ləx*, *ləū* 'ők'; *lou* 'ő' *lou* 'ők' (SCHÜTZ: NyK. XL, 47). Magyar $-\ddot{u}$ (írva: $-v$): HB. *miv*, *tiv*, *iv*; m. $-v$: *öv* (l. még UA. 290; MUSz. 845). OJANSUU szerint (Pronom. 21) egy föltett $m \sim v$ váltakozás alapján a f. *semä* 'az' is idetartozik.

3. $-k$ nyomósító elem (UA. 291). Megvan a md.-ban; továbbá a magyar $-k$ egyessz. 1. szem. alanyi személyrag azonos vele (NyH⁷. 121).

Személynév más a birtokos személyraggal ellátott névszók előtt.

A vogulban és az osztjákban a személynév más áll a birtokragos névszók előtt, mintegy nyomatéku: *am kwolēm*, *nañ kwolēm*, stb. *am ūsnēm-jui-palt* 'az én halálom után' IV, 324 | *am p̄rišēm* 'az én fiacskám' I, 4 | *tälēn am sisēmne* 'szállj föl hátamra' I, 23. Az osztják használat: D. *mane vočem* 'meine Stadt' PATK. II, 32, stb. (KSz. X, 327.) Figyelemreméltó igenevek előtt: *am sēlēm puñēm* 'a tőlem szerzett vagyonom' IV, 324 | osztjD. *tuv ōmsen vočeda* 'in die stadt, wo er lebte' PATK. II, 136; osztjO. *ləu āmāsmāl xāt* 'a maguk lakta ház' PÁPAY (l. SCHÜTZ: NyK. XL, 64).

Néha a 'habeo' igeneve erősíti a névmást: *añ tan āsnē najt-xumiānl pēnyūñkwe ti ūnttuwēs* 'most velük lévő varázsló emberüket íme varázsolni ültették' II, 16 | *am āsnē saw j̄rñem* 'a magam tartotta sok szamojédóm' II, 279 | *am āsnē p̄iγñ ūs* 'birtokomat tevő fias városom' II, 282.

Ha az alany a birtokos, akkor a nyomatékos alakokat használják (l. előbb: Nyomatékos alakok, e.)

Birtoknévmások.

Az É.-ban előfordul a személyragozott nyomatékos alak ilyen funkcióban: *lilñ xum añsērū p̄usn nañkin* 'eleven ember vagyona mind a tied' I, 121. Ez azonban igen ritka.

Rendesen a birtokosraggal ellátott 'valami, holmi' jelentésű szó áll ilyen esetekben. Az É. az *ut* 'valami, holmi' (SZILASI, VogSzj.) szó használatos: *am utēm*; *nañ utēm*, *taw utä* (VogNyj. 14). Használatos még: FL. *amūtēm* 'enyém', *naγūtñ* 'tied', *manūt̄tuβ* 'miénk' (KANN.: SUS. Aik. XXX_s, 25).

KL. K. T. *khqr* 'kiegészítő szócska' (SZILASI, VogSzj.): KL. *ām khqrēm* 'enyém' (VogNyj. 110), K. *qm-khqrēm* 'enyém' (VogNyj.

268) | *nēr-šqut vun aḡhčá, šəx nou-khərən sówé!* 'amennyi pénzt szerzesz, mind a tiéd legyen' T. IV, 370 | *tí q̄ltén-vōš əm-khərəm* 'ez az aranyváros az enyém' T. IV. 362.

AHLQVIST (SUS. Toim. VII, 168) szerint: „steht das possessivum einsam, wird ihm die endung *-gar* angefügt. Also *amgar* P. 'der meinige', *neiqar* 'der deinige', usw.“ Itt a *gar* nem vesz fel birtokos személyragot. De AHLQVIST idéz egy személyragos példát is: *koat küäl tāuqarāt?* P. 'welche stube ist die seinige?'

VÜ. SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 457): „az *ut* és *khqr* szócskák teljesen elvesztették önálló értéküket s majdnem képzőknek vehetők: *tēn-ut* 'ennivaló', stb.“

Mutató névmások.

I. vog. *tī* (VogF.).

So. *tī(xurip)*, K. *tet*, P. *te* 'dieser' (AHLQV.).

É. *tī*, KL., AL. *té*, K. *té*, P. *tī*, T. *tī* 'ez' (VogNyj.).

TJ., TČ., FL., So. *tī*, AK., KK., FK. *tə*, P., VÉ., VD., AL. *t'šī* 'dieser' (KANN. WogVok. 48).

— osztj. a) vog. *tī*, *tə* alakoknak megfelelnek:

O. *tam*, *təm*, *tami*, *təmi* 'ez' (PÁPAY).

O. *təmi*, Kaz. *təmi*, Ni. *təms*, DÉ. *təms*, Trj. *t'əmi*, V. *təmi*.

Vj. *təmi* 'dieser' (KARJ. OL. 25).

I. *tam*, *tem*, *tama*, *tame*, *tema* 'dieser' (PATK.).

K. *təm* 'tämä' (PAAS.-DONN.).

b) vog. *tə*, *tī* alakoknak megfelelnek:

O. *si*, *si* 'ez' (PÁPAY).

DÉ. *tə*, Trj., V., Vj. *tu* 'der' (KARJ. OL. 205).

I. *tī* 'dieser', *tu*, *tuv* 'dieser (jener)' (PATK.).

[SETÁLÁ: FUF. II, 269; PAASONEN, S-laute 12; FUF. VI, 211; SZINNYEI, FUSpr.² 96; NyH⁷. 157].

Az osztjában van egy *k'*- kezdetű mutató névmás is (a déli nyelvjáráásokban): K. *k'əw* 'se; jener, der', J. *k'ū* id., *k'i* 'tämä; dieser' (PAAS.-DONN.). KARJALAINEN szerint (OL. 205) ezeket el kell választani a *t'*- kezdetűektől.

Az a) csoport fgr. **t-* kezdetre, a b) csoport fgr. **tš-* v. **tš-* kezdetre megy vissza (I. PAASONEN: FUF. VI, 211). Rokonyelvi megfeleléseit l. SZINNYEI, FUSpr.² 96.

2. vog. *tü* 'jener' (VogF.).

P. *ta* 'jener' (AHLQV. SUS. Toim. VII, 171).

É. *ta*, KL. *tä*, AL. *ta*, P. *tä*, T. *tu* 'az' (VogNyj.).

— osztj. I. *tēja* (PATK.).

K. *tə*, *təj* (PAAS.-DONN.). Jelentésére nézve vö. *tə* *χüi* 'sinä mies tuossa' (PAAS.-DONN.).

3. vog. *ton char* 'az' (HUNF. NyK. IX).

ton kánt 'da, dann', *ton mat* 'da, dort' (AHLQV.).

É., KL., AL., K. *ton*, P. *tən* 'az, amaz' (VogNyj.).

— osztj. O. *tom*, *tomi* 'az' (PÁPAY).

O. *tombi*, *tömbi*, Kaz. *töm̄i*, Ni. *t̄oms*, DÉ. *töms*, Trj. *t̄ömi*, V., Vj. *t̄öm̄i* 'jener' (KARJ. ÖL. 116).

I. *tom*, *tum*, *toma*, *tomai* 'jener' (PATK.).

Rokonnyelvi megfeleléseit l. OJANSUU, Pronom. 78; SZINNYEI, NyH.⁷ 24.

Képzők.

1. *-n* képző. Előfordul a *ton*, *tən* alakokon. BUDENZ (UA. 289) nem tartja azonosnak az *-n* személynévmásképzővel, sőt az *-m* (osztj. *tom*, *toma*) változatának tartja (máskép: NyH.⁷ 105).

2. *-m*: É. *tamlē* 'ilyen, olyan', KL. *tämlē* 'olyan', *tīm-khqr* 'ilyen', AL. *tämlēñ* 'olyan', *tīmlēñ* 'ilyen', K. *tēmlē* 'ilyen', P. *tīmlē* 'ilyen', *tēmlēñ* 'olyan', T. *tāmēñ* 'ilyen', *tq̄mēñ* 'olyan', AT. *tāmneñ* 'ilyen' (VogNyj.). FK. *tēmēl* 'ilyen' (VogNGy. IV, 377). Az *-m* képző megvan az osztjákban is: *tūm* 'ez', *simes* 'olyan' (SCHÜTZ: NyK. XL, 47; BUDENZ, UA. 287).

3. *-t* (*d*): K. *tētē*, *tēt* 'ez, emez', P. *tīt* id.; K. *tqtē*, *tqt* 'az, amaz' (BUDENZ, UA. 289). Az osztjO. *sīt* 'ez' ugyanezzel a képzővel (SCHÜTZ: NyK. XL, 47). OsztjI. *tūt* 'das, dieser' (PATK.).

4. *-γ*: AL. *tämlēñ* 'olyan', *tīmlēñ* 'ilyen', P. *tēmlēñ-khqr* 'olyan', T. *tāmēñ* 'ilyen', *tq̄mēñ* 'olyan', AT. *tāmneñ* 'ilyen' (VogNyj.). *tamlēñ* 'olyan' (SZILASI, VogSzj.). Vö. SZABÓ D. NyK. XXXIV, 449.

5. *-i*: SZABÓ D. (NyK. XXXIV, 444) ide veszi: K. *toni poqlt* 'azután'. Ez azonban sajtóhibán alapszik, az alak helyesen: *ton-ipoqlt* v. *ton-i-poqlt*, amint P. *tən-ji-poalt* (KANN. ANZ. d. FUF. VIII, 203). | *-é*: K. *tētē* 'ez' *tqtē* 'az'. | *-x*, *-k*: É. *titik* 'innenső', *tatik* 'túlso', KL. *titāk* 'innenső', *tātāk* 'túlso' K. *tqtēx* 'amaz' (VogNyj.), K. *tātē* 'tuli, túlso' (HUNF. NyK. X, 302), *tātēh* (NyK. X, 193), K. *tētēx* 'dieser (von zwei)', K. *totēx*, P. *tātēx* 'jener (von zwei)' (AHLQV.: SUS. Toim. VII, 171).

— osztj. *-i*: *tomi* 'amaz' (SCHÜTZ: NyK. XL, 39).

6. *-l, lé*: É. *tamlé* 'ilyen, olyan', *témél* 'ilyen', KL. *tāmlī* 'olyan', AL. *tāmlēñ* 'olyan', *tīmlēñ* 'ilyen' K. *tēmlē* 'ilyen', P. *tīmlē* 'ilyen', *tēmlīñ-khqr* 'olyan' (BUDENZ, UA. 293). BEKE Ö. szerint (NyK. XXXV, 174): „*a -l, -lé* járulék valami jelentéstelen nyomósító elem.“ Használata különösen a határozóknál gyakori.

7. Megemlítendő ez a diminutivum: *tiris* II, 117 (I. SZILASI, VogSzj.).

Összetételek. É. *ti-ti* 'ez', *ta-ti* 'az', T. *tī-tī* 'ez', *tu-tī* 'az'. Ezek az alakok a mutatónévmás megismétlésével alakultak. Ugyanezek fordulnak elő a birtokos személyragokkal: *tītim*, *tītīn*, *tītītā*, stb. (VogNyj. 14). Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a második *t* azonos a *-t* képzővel: K. *tētē*, *tēt*, P. *tīt*, stb.

A *khqr* szóval való összetételek: KL. *tē-khqr* 'ez', *tā-khar* 'az', AL. *tē-ḡar* 'ez', *ta-ḡar* 'az', K. *tētē khqr*, *tētē khar*, T. *tukhur* 'izé' (asszimilációval; vö. KANN. ANZ. d. FUF. VIII, 199). KL. *tīm-khar* 'ilyen', *tāmlī-khar* 'olyan', K. *tēmlē-khqr* 'ilyen', P. *tīmlē-khar* 'ilyen', *tēmlīñ-khar* 'olyan', T. *tāmēñ-khqr* 'ilyen', *tēmēñ-khqr* 'olyan'. A mondatban önállóan fordulnak elő: *tēmlē-khqr oat ūsintēs* 'ilyet nem látott' K. (VogNyj. 197).

É. *ti-nāñki*, KL. *tē-nāñki*, K. *tē-nāñki* 'ime ez', *tānāñki* 'ez', egybeírva (REGULY). HUNFALVYNÁL (NyK. IX, 51): *tenanki* 'ez, az'. *tīt tenanki am ereptane pūvem* Máté 3, 17 'ez az én szeretett fiam' (NyK. IX). Ez a mutatónévmás mondatból vált ki: *pīlā tēlem pīlīñ ur ta nāñki* 'ím bogyóját termő bogyós hegy látszik' II, 271 (*nāñki* 'látszik'). A következő példákban már tisztán mutató értelmű: *mān jāyqu tē nāñki* 'lám ez a mi atyánk' FK. IV, 380 | *tūjū sus-āpēr ālām tē nāñki* 'tavaszi jávorvadászat ügyessége, lássátok, ím ilyen' KL. III, 481. A *ti* és *nāñki* egy szólamot alkot, így válhatott idő jártával mutató szavá (vö. VogNGy. II, 535).

É. *akw-ti*, KL. *ākw-tē* 'ugyanaz'; É. *akw-ta*, KL. *ākw-tā* 'ugyanaz', K. *ākw ton id*, az 'egy' számnév előtételével (vö. m. *egy-az-on*). Megfelelője az osztjákban: D. *ei-tu-ba* 'eben dasselbe', *-pa* nyomósító elemmel (KSz. X, 330).

É. *añ-ti*, KL. *añ-tē*, AL. *āñ-tē*, K. *āñ-tē* 'ez'; É. *añ-ta*, AL. *an-ta* (sic) 'az' (VogNyj.), P. *ente*, *enteqar* 'dieser', *anta*, *antaqar* 'jener' (AHLQV.: SUS. Toim. VII, 171). Ezek az *añ* 'most' szóval alakultak. Osztják: I. *in* 'jetzt' (PATK.), K. *īn* 'nyt' (PAAS.-DONN.), O. *in* 'most' (BEKE, OsztjÉSszj.).

A mutató névmások ragozása. Természetesen csak akkor ragozódnak, ha önállóan állanak, vagyis ragozva főleg a nyomatékos alakok fordulnak elő. Személyragozva: *titim*, *titin*, *tititá*, *titimēn*, stb. *tititāyēm*, stb. *tititānēm*, stb. Használatukról l. alább. Esetragokkal: a c.c. *-me*: *tititme tocho miganem nagnane* 'ezeket mind adom neked' K. Máté 4, 9 (NyK. IX). || latív. *-n*: *tatin alimēt* 'az ölte meg őket' IV, 171 || abl. *-l*: *tatil ḡs oḡipi* 'ezzel is ki lesz fizetve' IV, 266 | *tutitl pōnšēn*! 'nyisd ki avval!' T. IV, 346 | *tētēnāntēl ōlān*! 'legyetek meg ezekkel!' K. I, 169 || *-t* többesjel: *tatit ti sālta-pēm* 'ím ők léptek be' II, 63 | *titit ḡs mēnkwōnē ēre'it* 'ezek manónak lesznek alkalmasak' I, 130 || dual. *-i* *josāyān tiji*, *jautēn ti* 'ezek a te hótalpaid, ez a te ijád' II, 22 | *ēkwāi ḡjkwāi, tot taī*! 'asszony és öreg ember ott azok, ni!' I, 67.

Az É.-ban *tatim*, *tatin*, stb. mellett *tajim*, *tajin*, stb.

A mutató névmások használata. Önállóan a nyomatékos alakokat használják: *ta-ti manēr ujken?* 'az ottan micsoda állatocs-kád?' IV, 342 | *ām-māsēm titi vḡxxāts* 'én miattam ez verekedett' T. IV, 350 | *xūn-ḡs tati-ke ātim* 'ha már az sincsen' IV, 297 | *tati molēx kātēn pattāln* 'ezt gyorsan kapd a kezedbe' II, 123. Osztjó. *sit mola?* 'ez micsoda' (PÁPAY: UgF. XV, 65). — Néha a tárgyat személyraggal látják el: *ti-tin ti-xḡjilt vārāln*, *tatin ta-xḡjilt vārāln*! 'ezt ezen módon csináld, azt azon módon csináld!' I, 71. Ez a nyomaték kedvéért van, továbbá a következő használat is: *amki ḡsnē ḡln poxlapitā entapēm*, *ti-tim-ke tote'in* 'ha ezen magam viselte ezüst gombos övemet elviszed' I, 143.

Jellegzetes az a nominális mondat típus, melyben a mutató névmás erős nyomatékkal a mondat végén áll: *āsēmnē majim sawāyēm ti* 'atyám adta két bőröm íme itt van' I, 140 | *nē vīnē xum amki ti* 'nővevő férfi is magam vagyok' IV, 31 | *sar moššā ti* 'ejnye, ez kevés' III, 119 | *amān sūwe titi* 'elég lesz nekem ez' T. IV, 345 | *ti kwolt kūsēj am ti-pēl*! 'ezen házban gazda ím én vagyok' IV, 31 (*-pēl* 'is' szócskával erősítve). — A mutató névmás egész mondatot pótol: *ta-tit-ke liliānuw nē'ile'it-ke*: *ti* 'ha azzal életünk megmenekül: hát [csakis azzal]' I, 70.

Hasonló használat: osztjó. *mā lausēm tūm* 'az én lovam ez' (PÁPAY: UgF. XV, 61), K. *nūrām sārū, nūrām xū'lēx tāropā ḡto tāḡēn tā'ms* 'tämä on paikka, jossa joudut harakkojen ja korppien syötiksi' (PAAS.-DONN. 2437. sz.).

A mutató névmás használatos továbbá felkiáltásban, megszó-

lításban: *ti j̄ȳintēm, ti ān̄kw̄entēm!* 'azt az apját, azt az anyját!' III, 379 | *ti-nē!* 'hallod-e asszony!' I, 115 | *nēn ti-nē!* 'hé, ti nők!' II, 21 | *ti nēt!* 'halljátok ti nők!' III, 360 (vö. VogNGy. I, 251). — OsztjÉ. *tami nē x̄olent̄ila?* 'te asszony, hallod-e?' (PÁPAY, OsztjNGy. 37). — E mondatban is hasonló funkciójú: *in māt mā-utin v̄oūn̄ ātāmēt j̄it̄el kh̄ānt̄lax̄t̄ōn̄ min̄iu-tē!* 'most hadd menjünk más vidékre az erős emberekkel hadakozni!' IV, 351.

Párosan használva *ta-ta* 'egyik-másik': *āsem ta tēn-ut t̄estā, ta tēn-ut at t̄estā* 'atyám az egyik ételt ette, a másik ételt nem ette' III, 112. — *ta* 'túlsó' értelemben: *n̄ār ta-pal sāt ūt̄er* 'az Ural túli hét fejedelembős' II, 192 | *J̄ȳr̄en v̄ānt̄li šārīs ta p̄ālnē* 'egy szamojéd a tenger túlsó oldalára vándorol' IV, 167.

A mutató névmás egyes szavakkal együtt mutató, határozós kifejezéseket alkot: *ti x̄urip, ta x̄urip*, 'ilyen, olyan' (*x̄uri* 'alak'), *ti kēm, ta kēm* id. (*kēm* 'mód, mennyiség'), *ta-m̄usx̄el* 'a szerint' IV, 324 | *ti sir̄el* 'ily módon' I, 70 | *ta mors* 'olyan' I, 6 (*mors* 'alkalmas') | *ti ās̄l', ti ās̄l'* 'most aztán, most aztán' IV, 238 | *ti-ert* 'akkor' IV, 243 | *ti-sis* 'ezalatt' IV, 257 | *ti-šas* 'rögtön' I, 116 | *ti x̄otū* 'a közben' III, 518 | *ti-kwoss* 'hiába' I, 71 | *ta-kwoss* 'bár' I, 56 | *ti x̄āt̄el* 'a mai nap' I, 34 | *ta x̄āt̄el* 'olykor (néhány napon)' IV, 15. | *ti ut* 'ez a valami' I, 26 | *ti p̄ast* 'ekkor' T. IV, 357 | *ti m̄ā's* 'ezért' IV, 72 stb.

Néha mögötte áll a szónak, melyre mutat (különösen személynévmásoknál, határozószóknál): *am ti mōnt saw r̄opot t̄otsēm tan j̄otāln* 'én nekem, lám, sok munkán volt az előbb velük' I, 130 | *tāk̄w̄ tē oq̄ti* 'maga azonban nincs [sehol]' FK. IV, 379 | *kwon ta j̄ox̄tēmāt suj̄ti* 'im kívülről az ő jövetele hallik' III, 70 | *akw-mat-ert ās ti minnē namtnē patwēs* 'egyszer csak im ismét menő kedve támadt' IV, 224 | *us̄ ti n̄āñx̄ l̄ūlel'* 'még csak most kelnek fel' I, 47 | *ta āyi-p̄āx̄ān us̄-ta r̄gw̄sēm* 'most már közelébe juthattam annak a leánynak' IV, 40 (osztjI. *us-ta* 'nochwieder' PATK.) | *tox̄ ti ajsēmēn tox̄ ti x̄at̄elt̄ēmēn* 'úgy iddógáltunk mi, úgy virradt ránk föl a nap' IV, 33.

Birtokviszonynál a névmás és a birtok közé kerül: *am ti āntiñ̄ ūj j̄irēm j̄ot* 'ezen szarvas állatbéli áldozatommal együtt' III, 251 | *añ am ti ap̄yēm ti poliš varijin* 'most ezt az öcsikémet rágalmazták' II, 20.

akw-ti értelme 'éppoly, úgysis, úgy sem (tagadó mondatban), ugyancsak', stb.: *am akw ti ās saw r̄opot t̄otsēm* 'hát én nekem

éppen oly sok munkám volt' I, 130 | *kēr xūlpēm̄t nañen akw ti puw̄lēm̄* 'vashálómba úgyis megfoglak' I, 28 | *m̄ir akw-ti at lāpi-jin!* 'mind (a nép) úgysem fértek bele' I, 71 | *akw ta m̄ol jim xāp̄en, tū tāltuw̄s* 'ugyancsak a minapi (jött) hajójára szállították' II, 7 | *man ās akw-ti ēlēm̄-xgl̄est* 'mi is éppen úgy emberek vagyunk' IV, 144 | *akw ti takwi ātriñ mā'el ūnl̄i* 'még mindig a maga úri földjén lakik' IV, 34 | *tan-kāstlanl akw ti šas j̄ū minuw̄em̄* 'miattuk ezen percben hazamennék' IV, 58.

ton: ritkán fordul elő az É.-ban, többnyire csak ilyen kifejezésekben: *ton elpalt* 'azelőtt' *ton mos* 'azért' (HUNF.: NyK. IX), *ton k̄ant* 'bei dieser gelegenheit, da dann' *ton mat* 'auf jener stelle, da, dort, in jener zeit, damals' (AHLQV.), *ton jui-palt* 'azután' I, 70 | *ton-āremt* 'azalatt' I, 50; 'ekkor' IV, 331 | *ton-m̄qs* 'azért' FK. II, 377. — A K.-ban általános használatú: *ton mojēñ āñsux* 'az a vendég öreg' K. I, 166 | *ton v̄ustē* 'abban a városban' FK. II, 231 | *ākw ton pozl̄ētān* 'ugyanama (túlso) oldalra' IV, 412.

añ-ti használata: *añ ti kal t̄ulmax ūsikēm̄-n̄p̄el* 'ama nőstény rozomák nénikémhez' III, 27 | *añ ti pojkiñ sawiñ pojkēm̄* 'ezt a könyörgő inséges könyörgésemet' II, 361.

Felsorolunk még néhány mutató értelemben használt határozószót:

añ 'most': *añ āntiñ ujit* 'ama szarvas állatok' II, 16 | *añ s̄ārp̄ēt tox ti j̄ūw̄-joxt̄üst* 'ama jávorok így kerültek haza' IV, 244 | *āñ p̄ūtā panšēs* 'amaz üstje elkészült' KL. IV, 317 | *āñ-mont* 'minap' FK. II, 238 (vö. VogNGy. I, 212).

añ mat: *añ mat ālp* 'ama hős' IV, 155 | *añ mat laweltane...* *Tup̄el-ūs* 'amaz emlegetett Tobolszk város' IV, 125 | *āñ m̄āt loqt̄qu m̄ōyi-tormi* 'amaz emlegetett ég és föld' KL. IV, 317 || *añ-mañ* 'hát': *añ-mañ s̄āriš-vit-tārū* 'annak a tengernek a vizén keresztül' I, 21 || *añ maniñ* 'hát': *añ-maniñ p̄āñū tajeltaw̄s* 'ez a fürdőkonyhó égni kezdett' IV, 244 || *añ-malin* 'hát íme': *añ-maliñ āyi x̄uji* 'az a leány ott fekszik' II, 97 | *añ-maliñ p̄ülēnē kwol̄ōnēl j̄ūw̄ ti s̄ältesi* 'ama fürdőszobájából im bejött' I, 76.

Mondatkötő mutatónévmás.

A mellérendelés fokán álló nyelvekben a mondatok egymáshoz fűzésében a mutató névmásnak fontos szerepe van. Valamely előbb megnevezett tárgyra, esetleg egy egész előző mondat képzetartalmára való rámutatással fűzi a mutató névmás az új képzetar-

talmat az előzőkhöz. „Eine solche anreihung ist zunächst noch keine zusammengesetzte satzbildung, sondern eine verbindung zweier sätze im verhältnis vollständiger nebenordnung“ (WUNDT, Die sprache² II, 298; I. még KLEMM: NyK. XLVI, 65).

A vogulban is igen gyakori az a mondatípus, melyben, rendszerint az ige előtt, a mutató névmást találjuk. Ennek a mutató névmásnak eredetileg előremutatással való mondatkötő szerepe volt. Ez a mutató értelem kitűnik a következő mondatokból: *matér pire'in: ta pire'in* 'ha valamihez jutsz, akkor jutsz' I, 6 | *täl vārs, ta kisse*m 'tél lett, ekkor [ismét] vadászni mentem' IV, 241 | *ow pqli punsityxts, ju tē lākvelts* 'az ajtó kinyitott s ő im beugrott FK. IV, 376 | *at-ke lāuwāsēn: ti alawēn* 'ha nincs számodra az rendelve, akkor megölnék' I, 17 | *nēn-ke ālmilēn, ti ālmilēn taχ* 'ha ti elbírjátok emelni, hát emeljétek el' | *ñaurēm takwoss kinsi, kinsi: akumās atim, ti atim, vass'* *χotāl taxi?* 'hiába keresi a gyermeket, az nincs sehol. Ha egyszer nincs sehol, hová forduljon tovább?' I, 34 | *tošēm antpā šōt šuorpnē nākān tēm, tañ jiw taikān nāi tā tōšlēm* 'mivel száraz szarvú hét jávor ette meg ízeidet, ágas fa ágacskáit azért szárítottad ki' IV, 113.

Hasonló jelenség az osztjI.-ben, hogy a *tam* 'ez', *tom*, *tum*, 'az' névmások változatlan alakban szerepelnek adverbiumként: *tam tūwajem* 'da wurde ich fortgeführt' PATK. II, 58 (vö. KSz. XI, 87). Az osztjK.-ban *ta* 'ja; und' (PAAS.-DONN.) ugyancsak mondatkötő szerepű: *ñoxš tē wēm wēr ta perōt* 'lihaa söin ja nyt se lysti lop-pui' (PAAS.-DONN. 2977. sz.).

A mondatkötő mutatónévmás használata:

a) mutató, viszonyító, adverbialis szerepű. Jelentése: 'azzal, hát, bizony, ím, akkor, azután, erre, így, most, ugyancsak, pedig ím, stb.' *am ta χālāsēm* 'én pedig ím már meghaltam' I, 17 | *ālmēn χgsāi' ta χujāsłēn* 'ugyancsak soká aludtad álmod' I, 7 | *Tari-pēs vōrnē ti mini* 'most az erdőbe megy' T. I, 5 | *luwü-nūpēl ti lāwi* 'lovához így szólt' I, 62 | *jol ta χujāst* 'azzal lefeküdtek' I, 52 | *Tārēmñē ti alawē* 'öt bizony megöli Tārēm' I, 209 | *sāt luwiñ kwol patitēn sārni-ātēr ta mini, ti χili* 'a hét lovas istálló omladékához megy ím el Arany-ātēr s ássa [a földet]' I, 43 | *ti nōlōxtaxte'i* 'erre viaskodni kezdtek' II, 20 | *am ta joxtlāmēn* 'én azután megérkeztem' II, 185 | *sōl ti tārmñi lawilēnükälēm mōnt!* 'akkor neveznélek

téged igazán istenkének' II, 426 | *mōl ti xoltlilēstū* 'mi a minap is fogyasztgattuk' II, 420 | *tīl ti xūlilem* 'el fogom tehát hagyni' IV, 8 | *ta kēmel pēlpis ta mini* 'im oly gyorsan megy' IV, 142. — Jellemző e mondat: *añ kēr-siñsānl ti kāmñāmēs: tērēn ta pasāpālētēs, xul ta pasāpālētēs* 'most vas sáncuk im meglágyult: a kór is áthatolni kezdett, a betegség is áthatolni kezdett' II, 401.

Az eredeti mutató szerepet bizonyítja, hogy erősítésképpen az *añ* 'most' szócska járul a névmás elé: *jāyā vārenkē lotānē añ tē joxtqy* 'atyjának fekete lova jó im hozzá' K. III, 130. Erősíti még a *-pēl* 'is' szócska: *ētālīñ kwon ta-pēl kapērtē'it* 'éjjelenként azalatt künn ügyeskedtek' II, 162 | *ti... ur, ajjuk, ta xulte'it, ti... mā, ajjuk, ta-pēl xultili* 'ez a hegy, hajh, majd hátra marad, ez a tájék, hajh, szintén hátra marad' IV, 3.

Az osztjÉ.-ban hasonló szerepű a *si, si* 'az': *v^aarās-lil ālyem si mantal!* 'vércse lelkem vége im elszáll!' (PÁPAY, OsztjNGy. 29) | *lōy pēlal si ūidal nūla* 'im feléje jön, [ügy] látszik' (OsztjNGy. 56), stb.

b) a folyamatos cselekvés kifejezése: *ta kinsitū, kinsitū* 'csak keresi, keresi' II, 127 | *ti lūlēs, ti lūlēs* 'im állott, állott' II, 19 | *ulā ta tēs, ta tēs* 'a tűz égett, égett' II, 95 | *ta lūñsēs* 'csak sirt, csak sirt' IV, 170 | *ta minēs, ta patārs* 'im elment, im eltűnt a szem elől' IV 144 | *sūmēs tē sūmēs* 'csak futott, csak futott' FK. II, 224. — A T.-ban *tē* — *tē*: *tē-khaitēt, tē-khaitēt* 'csak futottak, csak futottak' IV, 368, I. még IV, 351, 369 (vö. VogNyj 288).

OsztjO. *si purisāl, purisāl* 'így keresték, kutatták' (PÁPAY: UgF. XV, 74).

c) igekötő-szerep. PATKANOV-FUCHS déli osztják alaktana szerint (KSz. XI, 111): „te- tē- in der bedeutung 'siehe, da' scheint aber auch die vollendung der handlung zu bezeichnen.“ Pl. osztjI. *mañekem tē-pēgemdāi* 'mein brüderlein wird erfrieren' Patk. II, 160; osztjO. *lār-xul-idi sū si teyānlōs* 'tavi hal módjára lecsendesedett im' (PÁPAY: UgF. XV, 65); osztjK. *xūtā'm xātāt tērāmtā tē iəwā'i* 'ne kolme päivää tulivat täyteen' (PAAŠ.-DONN. 2528. sz.) | *xòt q'xtā xòt ètəptā tōwns' tē taxāmā'ī ūkās* 'hän viskasi härän talon ylitse' (1496 sz.) | *əñā mə'y xūñāy iərkā tē noxtē'tn* '(= idegen föld idegen vizére ereszkedjetek!)' (1496. sz.) I. még PAAŠ.-DONN. 382, 1563, 2468, 2583, 2761. sz.

A cselekvés befejezettségét jelenti a következő példákban (vö. m. el-, még-): *ti vatimētētā* 'már megközelítette' I, 12 | *kwānē tē mēnēs* 'ezzel kiment' K. I, 167 | *vuj-añšux ti jel ti sōplēs* 'az állat-

öreg ezzel megengesztelődött' P. III, 539 | *kwän khujpä lül' kuté-résän té pērilälts* 'künn heverő sovány (csúnya) kutyácskájuk im felfordult' KL. IV, 311 | *lünšwñkwe ta pats* 'ekkor elkezdett sírni' IV. 82. Vö. osztj. *severda té velet* 'er fing an zu hauen' PATK. II, 146.

Néha tartós cselekvést fejez ki (vö. KSz. XI, 112): *takwés-äluv ta jǫmsēm* 'egész őszön át ott jártam' IV, 240. — OsztjI. *tu te-čušmadöt tu-χōteda* 'er schritt seinem haus zu' PATK. II, 132.

Tartós cselekvést jelentő igéknél 'itt, ott' értelmű: *χoli-sös atin̄ kätel ta l'ul'i* 'reggeli nyírfataplótól illatos kézzel áll im ottan' III, 211 | *ta tǫluwjawei* 'ott érik a hóolvadást' IV, 17 | *ti χul'tsēn* 'im te itt maradsz' II, 295.

A török-tatár -da, -dä.

Nem szabad figyelmem kívül hagynunk, hogy a török-tatár nyelvekben a mellérendelt mondatok összefüzésére egy -da, -dä partikulát használnak (BALINT G. Török nyelvtan III, 149; KÚNOS I. Oszmán-török nyelvkönyv¹ 339). Ez a vogulban is megtalálható. Mindig enklitikus, szemben a mutató névmásból alakult mondatkö-tővel, melyet sokszor erős hangsúly jellemez (vö. *tā jālés, tā jālés* I, 1; *tü nāñki* egy szólamáról l. előbb).

Példák: K. -té 'és': *khurem ji-tē khǫtél* 'három éjjel és nap-pal' (VogNyj. 216), P. -té 'és' (VogNyj. 249). T. *tē-tē* 'csak-csak' MUNKÁCSI szerint szintén ide tartozik (VogNyj.)¹

Az orosz i.

Az orosz и 'és, is' szintén meghonosodott a vogulban. Néha a mondatkötő mutató névmás helyén találjuk: *vör-nólnē i joxtäst* 'el is érkeztek az erdős földnyelvhez' IV, 333 | osztjO. *pā moy āmōsla* *ōr'di moy i man'sot* 'idegen föld lakta uras vidékre mentek' PÁPAY: UgF. XV, 61.

Kérdő névmások.

I. vog. *chon* 'ki' (HUNF.: NyK. IX).

So. *xoŋgo*, K. *qon*, P. *qan* 'wer' (ABLQV.).

É. *χǫ, χǫñχä*, KL. *khañkhä*, AL. *khañgwa*, K. *khon*, FK. *khwan*, P. *khǫn, kwǫn*, T. *khǫn* 'ki?' (VogNyj.).

TJ. *kan*, TČ. *kān*, AK. (egyik nyj.) *χon*, (másik nyj.) *χān*,

¹) Mivel a különbségtéves igen nehéz az átvétel és az eredeti mutató-névmás között, az itt felhozható példákat is a mondatkötő mutatónévmásnál közlöm.

χuân, KK. *kôn*, FK. *k_uân*, P. *kôn*, VÉ., VD. *kan*, AL. *k_uan*, FL. *χ_uô_rχ_uá*, So. *χ_oγ* (GIÁ 'wer' (KANN. WogVok. 181).

— osztjO. *χ_oj*, *χ_oi* 'ki?' (PÁPAY).

I. *χ_oje* 'wer?' (PATK.)

K. *χ_oi_s* 'ken?', *χ_oi_tè'n* 'kuka? ken?', J. *k_ojà_s*, *k_oià_s* 'ken?', *k_oià_ri* 'kuka?' (PAAS.-DONN.)

2. vog. *koti* 'melyik?' (VogF.)

vogK. *chot* 'ki, mely?' (HUNF.: NyK. IX.)

So. *xodi*, K. *qoatixqar*, P. *koat* 'welcher (interr.)' (AHLQV.)

É. *χ_oi* 'minő, micsoda?', KL. *khot* 'melyik?', AL. *kwät* id., T. *khot* id. (VogNyj.)

— osztjI. *χ_ot*, *χ_ota* 'was?' (PATK.)

K. *χ_ot_s* 'mitä? kuinka?' (PAAS.-DONN.)

3. vog. So. *maner* 'was?', *mana-xurip* 'was für einer?', P. *mar* 'was?' (AHLQV.)

É. *manü* 'minő, micsoda?', *manèr* 'mi?', KL., AL. *mär* 'mi, micsoda?', P. *män* 'mi, micsoda?', *manèr* id. (vogNyj.)

P. *men* (vagy *mèn*); *mènn^r*, VÉ., VD. *män*, AL. *men*, FL. *man*; *mañn^r*, So. *maⁿü*; *mañn^r* 'welcher' (KANN. WogVok. 35).

— osztj. a) O. *muj*, *mu_i* 'milyen, minő?' (PÁPAY).

I. *mi*, *mei* 'was? welcher?' (PATK.)

b) O. *ma_i* 'melyik?' (PÁPAY).

I. *met*, *metta* 'was, welcher, was für ein?' (PATK.)

K. *matä* 'mikä? welcher, was für ein?', *mat_itä* 'was für ein?' (PAAS.-DONN.)

[BUDENZ, MUSz. 28, 100, 623; BEKE: KSz. XIV, 139; OJANSUU, Pronom. 31; SZINNYEI, NyH.⁷ 157; FUSpr.² 96—97].

Képzők.

1. -n: K. *khon* 'ki?' FK. *kwgn*, stb.; É. *manü* 'minő? micsoda?', P. *män* id. Ugyanaz a névmásképző, mely a személy- és a mutató névmásokban van (BUDENZ, UA. 288; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 455).

2. -t: É. *χ_oi* 'minő? micsoda?', KL. *khot* 'melyik?', AL. *kwät* id. T. *khot* id. Ugyanaz a képző, melyet a mutató névmásokban láttunk (vö. BEKE: KSz. XIV, 139). — OsztjO. *χ_oi_det* 'kicsodák' (*χ_oi* 'ki'), *χ_oi_dèu* 'kicsodánk' (SCHÜTZ: NyK. XL, 47), I. *χ_ot* 'was? met' 'was, welcher?' (PATK.)

3. -r : É. *manér* 'mi?', KL., AL., *mär*, 'mi, micsoda?', P. *mänér* id. (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 453). OJANSUU is írt erről a képzőről az észti *sääräne*, *säärädene*, stb. 'solch, solcherlei' névmással kapcsolatban (Pronom. 47—48): „*ra*, *r* johtimella on sukulainen ainakin permalaisella taholla: votj. *mar* (myös *ma*) 'mikä, mitä', *ma'rkks* 'jokin, mitä hyvänsä'. Huom. myös vog. *mänär* 'was'. Todisteet ovat niin niukat, ettei johtimen alkuper. merkitys niistä selviä.“

4. -i : É. *çoti* 'minő, micsoda?' | -ü : É. *manä* id. (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 447) | -ç : É. *manëç* 'mennyi, hány?', AL. *män max* 'minő?' (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 443), K. *hot* : *hotih*, *hoth* (HUNF.: NyK. X). Ide tartozik valószínűleg az É. *çãñçä*, KL. *khañkhä*, AL. *khañgwa* utórése is.

Török-tatár *nə*. A K., FK., T.-ből hiányzanak az É. *manü*, *manér* megfelelői. Helyettük ilyen alakokat találunk: K. *när* 'was', *ne-väip* 'was für einer' (AHLQV.), K. *nar*, *ne* 'mi?' (HUNF.: NyK. IX, 42), K. *när* 'mi?', *né* 'mi, mely?', T. *när* 'mi, micsoda?' (VogNyj.).

AK. KK. *nə* 'welcher, was?' (KANN.: FUF. XVII, 141).

BUDENZ szerint (MUSZ. 624) ezek ez alakok nem idegen eredetűek: „a *ne*, *nar* csak a vogB. *manü*, *manér*-nek elül kopott másai, melyekben az alaphangzó *m* egészen elesett.“ Valószínűbb azonban, hogy itt a tör.-tat. kérdőnévmás átvételéről van szó. A tör.-tat. alakok: *ni*, *nä*, *ne*, *né* (többféle nyelvj.) 'was, was für ein, welcher?' (RADL. Wbuch III, 666; KANN.: FUF. XVII, 141).

Összetételek. A *khər* szóval összetettek: K. *chotchar* 'aki' (HUNF.: NyK. IX), T. *khot-khər* 'ki, kicsoda?' — K. *nə-khər* 'mi, micsoda?', T. *ñoxor* id. (= **né* + *khər*), *ñoxor-khər* id. (VogNyj.)

A *sir*, *sér* 'faj, mód, szer' (Osztjl. *sir* 'gebrauch, sitte, gewohnheit', DÉ. *sir* 'wie beschaffen' KARJ. OL. 214) szócskával: É. *manér-sir*, *manä-sir* 'minő, micsoda?', P. *män-sér* 'milyen, miféle?', K. *nə-sér* 'minő?' | osztjl. *met-sir*, *metta-sir*, *messir* 'wie beschaffen, was für ein?' (KSz. X, 335).

KL. *mär-tämli* 'micsoda?': KL. *tämli* 'olyan', mutató névmás.

A tör.-tat. eredetű *nə*, úgy látszik, fölveszi az -r képzőt: *när*, ebben az alakban járul a 'ki' névmáshoz: K. *khon-när* 'kicsoda?', FK. *kwqnär* id., T. *khänä* id. (VogNyj. 269) Egyéb összetételek: K. *nä-nér* 'mi?', *nə-né* 'mi, mely?', *nə-sér-när* 'micsoda?', *kwqn-nə-sér-när* 'kicsoda-micsoda?' (az utóbbi FK. alak, l. VöNGy. II, 232).

A kérdő névmások használata:

$x\bar{q}$, $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$: azonos használatúak. $x\bar{q}$ *mist üre'in?* 'kinek a teheneit őrzitek?' I, 8 | $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$ *q̄sét, porset üre'in* 'kinek juhait, disznóit őrzitek?' I, 8. Ritkán jelzői: $x\bar{q}$ -*man xum-pi' jissinti?* 'vajjon micsoda legény jöddöggel?' IV, 85 | *khañkhä nē-oḡi khwq̄tiloalem wüs jēri?* 'micsoda leányasszonytól énekelt kis ének ez?' KL. — Függő kérdésben: *il-khañšūñ ā šilstül, khañä q̄ls teu* 'fől nem ismerhette, ki volt' IV, 349.

Személyragozva: $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$ *ürente'im?* 'vajjon kicsodámat várom?' IV, 11 | $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$ *vārem?* 'ugyan kicsodám tehette ezt?' III, 172 || osztjI. *xojem* ПАТК. II, 22, 24 (l. KSz. X. 333), O. *xoidən* (sing. plur. 2. szem.): *kurɔɔ-sir uax̄ xo'a xoidən x̄ann̄i lit?* 'hát a lábás állatoknál kicsodátok akar király lenni?' ПАРЯУ: UGF. XV, 78 (= 'ki közületek?').

Igen gyakori a szenvedő szerkezet a kérdő névmással kapcsolatban: $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$ *ērywēt, x̄q̄n̄x̄än r̄q̄ñx̄awēt?* 'ki fog énekelni, ki fog rikoltozni?' IV, 8 | *q̄s x̄q̄ñx̄än q̄lawē?* 'de hát ki fog élni rajta?' I, 144 | $x\bar{q}\bar{n}\bar{x}\bar{ä}$ *joxtelawēsän?* 'vajjon ki jött be hozzátok?' IV, 234 | *khwq̄nē khaqwē?* 'ki tudja?', stb. (vö. ang. *I am told*) || osztjI. *xoina čonx̄oi?* 'von wem wurde sie geschaukelt?' ПАТК. II, 26 | O. *si uèrd̄i xom-ix̄län xoina l̄l̄l̄äq̄t?* 'a csinált koporsóitokat ki veszi meg?' ПАРЯУ: UGF. XV, 71.

Nominális mondatban a mondat végén: *xumin x̄q̄ñx̄ä?* 'férjed kicsoda?' IV, 171 (vö. a mutató névmással).

FL. *am̄üt̄m* 'mein', *n̄ax̄u'tt̄n* 'dein', stb. birtokos névmásnak megfelelő kérdő névmás: $x̄q̄ñx̄ä$ *x̄ut* 'wessen' (KANN.: SUS. Aik. XXX_g, 25).

xoti: jelzői használatú, pl. *xoti pil tēñkwē, xoti pil at tēñkwē xanštawēs* 'micsoda gyümölcsöt (bogyót) egyék és micsodát ne egyék?' I, 165. — 'Melyik közülünk': *xoti xumimēn?* 'kettőnk közül melyik férfi(nak bőrét hasítsuk le)?' II, 73 | *xoti xumin?* 'melyik férfi közületek?' II, 197 | *xoti-utūw mir-susnē-xummi' jēmti?* 'vajjon közülünk ki lesz világügyelő férfitvá?' II, 116 (*ut* 'holmi, valami, valaki' vö. SZINNYEI: FUF. XII, 26; NyK. XLI, 110) | *am namse'im: xotiūw taw joxts?* 'én tündööm magamban: vajjon kicsodánk jött meg?' IV, 35 (személyraggal, l. még IV, 13: *xotiūw*). — Ugyanezt a T.-ban *khot-khar* fejezi ki: *khot-khorū vōññ sōwē vūū!* 'meglátjuk, ki lesz közülünk erősebb!' IV, 354 (vö. É. *am utēm* 'enyém': T. *am khq̄rēm* id.).

manër: önállóan és jelzőleg. *manër aläsén?* 'mit fogtál?' IV, 294 | *xǫnnè manër jamès vārīlāsém?* 'minő jót tettem a fejedelemnek?' IV, 337 | *manër lūl ūlēm ūlmejšāsén?* 'micsoda rossz álmodtál?' IV, 304 | *manër-man ēlēm xǫlès joxts?* 'miféle ember jött?' IV, 64. — Személyraggal: *tū-ke joxtimēn, manëremēn vāsš?* *xumlè jēmti?* 'ha oda érkezünk, ugyan mi baj érhet bennünket?' II, 65 | *am xuripēm xum manërem lūl?* 'a magam formájú férfinak micsodám csunya?' — Ragozás: *am manërel majväsém?* 'mit adott nekem?' I, 17 | *manëryēn tit?* 'micsodáid vannak itt?' I, 164 (dual.) — Kicsinyítő képzővel: *apikwè, nañ manëriséntel kūsē'in?* 'öcsike, te mivel akarsz versenyt futni?' (-s, -s, I. SZABÓ D.: NYK. XXXIV, 453) — Jelzővel: *nañēn qš manū xurip manër ēri?* 'hát ugyan neked mi fajtájú micsoda kell?' IV, 293. — Adverbiális használat: *manër vāpakti* 'hogyan hánykolódik!' II, 108 | *xasā ūlēm manër ti palit xuje'in?* 'igaz álmodtál miért alszol ilyen soká?'

manër-sir: jelzői használatú. *āsēm manër-sir manë, xotāl minēs?* 'atyám micsoda vidékre, hová ment el?' III, 113.

manū: jelzői használatú. *manū torīn potēr qñsē'in?* 'micsoda jóravaló beszéded van neked?' IV, 174 | *mān kēñš kēñštine?* 'mi ügyben tanakodtok?' P. III, 521. — Különösen felkiáltásban: *manū ēri?* *vārñūwè!* 'ah, minő [jeles] éneket lehetne szerezni!' IV, 49 | *manū vōtakwè!* 'ah, minő bodonyka!' II, 77. — Adverbiális használat: *manū jänmēltamēn* 'mennyre megnövesztették' III, 517 | *manū naurēmakājēm sawātawē!* 'drága gyermekem, hogy kinozza őket!' I, 21.

A *manū* névmással kétségtől azonos: É. *aman* (*a-man*), *man* 'vagy, avagy', K. *am*, *amnū* id., FK. *ām-nē* id. (VogNGy. II, 228). A használat ilyenféle választó mondatokból indulhatott ki (vö. BEKE: NYK. XLIV, 17): *manū nē kwonā kwāluñkwè, manū xum kwon kwāluñkwè?* 'vajjon a nőnek kell-e kimenni, avagy a férfinak kell-e kimenni?' I, 136 | *manū tēne marēnnē patsēn, man ajnē vit saunē xǫjšāsén?* 'talán ennivaló étel szorultságába estél, vagy ivó víz inségébe futottál?' I, 155. — Vö. *kātājēm a-man xuripūi* 'kezeim vajjon minő ügyesek' I, 6 | *āsēnnē tārūtawēs, aman jolēl xulīlš* 'az égből jött-e le, avagy alulról bukkant föl' I, 33. — Az *a-*, *ā-* mutató elem (vö. személynév más egyessz. 1. szem.-ben; 1. még BEKE: NYK. XLIV, 28).

Hasonló kettős használat: osztj. *metta* 1. 'melyik', 2. 'hogy, vagy' (KSz. XI, 131). — O. *muj* — *muj* 'vajjon — vagy' (BEKE,

OsztjÉSzj.): *muj, muj* 'milyen, minő?', *lisot, mola an' lisot* 'ettek vagy nem ettek' (PÁPAY: UgF. XV, 52): *mola* 1. 'minő' 2. 'vagy'. — J. *mə.wə: ɬəw mə.wə pəkkət kə* 'mikä hän on miehiään' | *mənɬən mə.w(ə) əntə* 'menetkő vai et?' (PAAS.-DONN.) — PATKANOV-FUCHS alak-tana (KSz. XI, 129) az osztj. *an* szóval veti össze az É. *aman* szót, de ez szerintem téves. Az *an* csak egyszer fordul elő PATKANOV szövegében (II, 2), helyette *en* ('nem') állna helyesen (vö. UgF. XIV, 6).

manä, man: adverbiumokban. É. *man sawit*, KL, *män šät*, P. *män-si, män-šaut*; É. *manä-kēm* 'mennyi, hány?' (VogNyj.), *man urəl* 'hogyan?' II, 310 | *man qremt* 'mikor?' I, 59 | *manä sirəl* 'minő szerrel?' I, 161, stb.

khon-när K., stb.: használatuk, mint a *xəñxä*-é. Többesi *-t*: *kwənärt təmlə-khgrt joxtəst?* 'ugyan micsoda emberek érkeztek meg?' II, 237.

när K. önállóan: *när jemts?* 'mi történt?' K. IV, 253 | *nən när loattine* 'miről beszéltek ti?' K. I, 166 | *närel textilänem?* 'mit adjunk neki enni?' I, 166. — *nä-när* K.: *na-när khoməl jēmti?* 'mi pokol lett ebből?' K. I, 168 | *nañ nē nāran tot?* 'mit fáradozol te ottan?' IV, 412 (személyraggal).

nē K.: jelzői használatú: *nē jüntəp-ñglām pili?* 'micsoda tűnk hegye szür?' FK. II, 223. | *nüñ nē-sər qñsux ösən?* 'te micsoda öreg vagy?' FK. | *tət nē-nē-tē sər tēnə polän?* 'ezek micsoda ennivaló bogyók (bogyóid)?' K. I, 168. — Adverbiális használata: *nēnə tokho voarsən?* 'minek cselekedtél így?' K. I, 168; I. még I, 169; II, 238; IV, 108 (vö. BEKE: NyK. XXXV, 100).

ñoxor T. önállóan és jelzőül: *ñoxor moün kərūx təu-māsi?* 'mi kell neked ő érette?' T. IV, 345 | *ñoxorəl mājūsən?* 'mit adtak neked?' T. IV, 322 | *ñoxor təlmox pāsən?* 'micsoda tolvajt fogtál?' T. IV, 345.

A kérdő névmás mint vonatkozó névmás. A vonatkozó névmásnak kétféle eredete van: kifejlődhetik a mutató névmásból vagy a kérdő névmásból (WUNDT, Die sprache² II, 300—301). Az első a fgr. nyelvekben ritkább jelenség (PAASONEN: FUF. VI, 114). A kérdő névmás relativ használata valószínűleg megvolt a fgr. alapnyelvben is (OJANSUU, Pronom. 90).

A K. evangélium-fordításban igen használatos a *chot-char* 'aki, amely' (HUNF.: NyK. IX, 42). MUNKÁCSI (VogNyj. 198) nem tudja igazolni meglétét. Megvan azonban a T.-ban: *khot-khor, khot-khar* 'ki, kicsoda?'

AHLQVIST relativumai: So. *χodi*, K. *qoatiχqar*, P. *koat* 'welcher'; P. *menmaxip* 'welcher, wie' (AHLQV.: SUS. Toim. VII, 173), vö. KL. *man-maxpā* 'minő?', AL. *man max* id.

Kérdőnévmások vonatkozói használata:

khon, *khān*: *khon mēp-khār olēs-ke*,... 'aki adó volt' K. IV, 265 | *khān towīmi kūn-tārtstūl, tār-paxtélēm!* 'aki őt kibocsátotta, keresztül lövöm!' T. IV, 346.

χoti: *ta jui-pālt χoti χum kātū šarīts: kātū pusmi* 'ezután amelyik embernek keze fájt, keze gyógyul meg' II, 431 | *ti sāt lū χoti χumin la'inūt tori' kātān χanuje'it: mir-susnē-χum taw voss āli!* 'ezen hét ló amelyik embernek a hívására a kezéhez ragad: az hadd legyen világügyelő férfit' II, 116 | *mir, χoti-ut χultāst* 'az a nép, amely megmaradt' I, 72 | *χoti χumiūw*... 'amelyik ember közülünk' II, 116.

manū, *manēr*: *manū tēn-ut ēri, jāyā sēlēm-utnēl akw-mūs āli* 'ami ennivaló kell, atyja szerzeményéből mindegyre van' IV, 325 | *manēr vārmēl, manēr nak akw-mūs nānki* 'bármily dolog, bármily vétség, minden látszik' II, 5.

nār, *noχór*: *nār tou juntit āl* 'amilyen nagyságú ő' T. IV, 345 | *nuñ khūlēt noχór ā khañčāntēn, khōs kōt juni pālt ām-khgrēm sōwe!* 'amit házadban nem ismersz, húsz év után az enyém legyen! T. IV. 362.

Határozatlan névmások.

A határozatlan névmások eredetileg azonosak voltak a kérdő névmásokkal (vö. WUNDT, *Die sprache*² II, 59). Nemcsak az idg. nyelvekben volt így, hanem a fgr. nyelvekben is megtalálhatók ennek az azonosságnak a nyomai (DELBRÜCK, Vgl. syntax II, 511; BEKE: KSz. XIV, 130; OJANSUU, *Pronom.* 94).

A vogul határozatlan névmásokat a következő csoportokba sorolhatjuk:

1. a kérdő névmást minden változtatás nélkül határozatlan értelemben használják: So. *χottiūt* 'irgend einer', P. *qoqar* 'jemand' (AHLQV.), KL. *khāñkhā* 'valaki', *mān* 'bármely' (VogNGy. II, 103), P. *khan* 'valaki', *mānēr* 'valami'. Ide tartozik az az eset, melyben a kérdő névmást párosan használják; jelentése ilyenkor 'az egyik — a másik'. KL. *khot* — *khot* 'némely — némely', K. *khon* — *khon* id., T. *khqñkhēnnq* — *khqñkhēnnq* 'egyiktek — másiktok' (-*nnq*: a többesszám. 2. szem. ragja). Erről l. BEKE: KSz. XIV, 149—150.

A kérdő névmás határozatlan használata: *akw-mat-ért manérem pişxeltaxti* 'egyszer csak valamicsodám sipog' III, 124 | *manér rūpiti, manér at rūpiti: ul laultāln, ul rātāln!* 'akármit dolgozik, akármit nem dolgozik, te őt ne pirongasd, ne verd!' IV, 324. — Különösen mikor *-ke* 'ha' van a mondatban (vö. BEKE: KSz. XIV, 165): *chun chon űuri mennuehv am jortelem* 'ha ki akar menni énvelem' Máté, 16, 24 T. (HUNF.: NyK. IX) | *xqñxān xōntēm-lawé-ke* 'ha valaki hallja' IV, 409 | *xoti aul nē-ke tayapi-ke ānēmnē* 'ha bármi vidékbéli férfi belém akad' II, 6.

2. kérdőnévmási tövekből keletkezett határozatlan névmások. Eredetileg a határozatlan névmások ugyanolyan alakúak, mint a kérdők, — „aber meist wird doch dem pronomen, wenn es indefinit verstanden soll, ein besonderes zeichen beigegeben“ (DELBERTCK, Vgl. syntax I, 511). Az eredeti alakokat lassan új képzések szorítják ki (vö. WACKERNAGEL, Vorlesungen über syntax, Basel, 1924. 75—125).

a) vogK. *mater* 'mely', *mat* 'mi' (HUNF.: NyK. IX).

K. *mäter*, P. *müder* 'irgendeiner, irgend etwas' (AHLQV.: SUS. Toim. VII, 173).

É. *mat* 'bármely', *mäter* 'valami', KL. *mät* 'valamely, valami', *mäter* (*man^dér*) id. AL. *mät* 'valamely', *mäter* 'valami', K. *mät*, *mäté* 'valami (jelz.)', *mäter* 'valami', P. *mäter* 'valami', T. *mitär*, *mätär* id. (VogNyj.)

TJ. *mätär*, TČ. *mätär*, AK., FK. *mätär*, KK. *mätär*, P. *me^ter*, VÉ. *mät^rer*, VD. *mät^rer*, AL. *me^ter*, FL. *ma^ter*, So. *ma^ter* 'etwas' (KANN. WogVok. 35; FUF. XIV, 46).

— osztjO. *matti*, *mätti* 'valamely', *mätti* 'valaki' (PÁFAY).

I. *met*, *metta*, *mettat* 'etwas, irgendein' (PATK.).

K. *mat*, J. *matä^rit* 'etwas' (PAAS.-DONN.)

Az osztjI. *met*, *metta* 'etwas, irgendein' és 'was, welcher, was für ein'. Ez is mutatja, hogy a vog. *mat*, *mäter* eredetileg kérdőnévmás volt. (A *-t* és *-r* képzőről l. a mutató és kérdő névmásoknál.) Eredeti kérdő funkcióját számos példával igazolhatjuk: *mat-vajpi* 'minő, micsoda?' (vö. BEKE: KSz. XIV, 139) | *kwoni mā mat-xurip at va^tüä* 'a külső világ milyen alakú, ő nem tudja' I, 1 | *mat ujét q̄lmét?* 'ugyan micsoda állat volt?' III, 445 | *at ta vāsēm matēr-piyēt matēr sinēxpāntwēs* 'nem láthattam meg, micsoda zörgött ottan' III, 223 | *nañ matēr-sir nē q̄sēn?* 'micsoda nő vagy te?' IV, 321, stb.

É. *xətpä* 'valaki' azonos az É. *xoti*, KL. *khot*, stb. 'minő, mi-

csoda?' kérdőnévmással. A *-pü* nyomatékosító partikula, vö. KL. *mün-maxpü* 'minő?' — osztjI. *-pa* a személy- és mutató névmásoknál (PATK.). Ennek is megvan a kérdő használata (BEKE: KSz. XIV, 139).

b) ismétlés. *matü-matü* 'valamiféle' II, 213 | *matü-mat* 'valami, valaminő' II, 555. — Ide sorolhatjuk: *çoti çatpü* 'akárki' I, 68.

c) az 'egy' számnév előtétele. Az 'egy' számnév magában is használatos 'egyik' jelentésben: *au çumitü minimütü* 'egyik férfinak menése közben' II, 297 | *au çumitü üsés* 'az egyik ember meghalt' IV, 331. — OsztjO. önállóan is: *it* 'valaki' (PÁPAY).

É. *akw çatpü* 'egy valaki', *akw matër* 'egy valaki', KL. *äkw-mätër* id. — É. *akw mat* 'valamilyen', KL. *äkw mät* id., K. *äkw-mät* 'egy valamelyik, egyik' (vö. BEKE: KSz. XIV, 172). — OsztjI. *ei-met*, *ei-metta* 'etwas, irgendein' (PATK.), K. *ei matts* 'ei mitään' [tagadó mondatban] (PAAS-DONN.).

d) megengedő, feltételes jelentésű szó előtétele. Ezek a vogulban orosz és török-tatár átvételek, ezért az idegen átvételeknél tárgyaljuk őket (vö. BEKE: KSz. XIV, 172—176).

3. a névmás valamely névszóval kapcsolatos, mely határozatlan értelmét hangsúlyozza. Ilyen eset: vogÉ. *matër käsün* 'akármí, bármí' (*käs* 'kedv'), vö. osztjK. *kätšer çajüt* 'ken hyväsä, jokainen', J. *kättšer kō* id. (K. *kätš* 'mieli, halu'); f. *mikä tahansa* 'akármí' (vö. *tahto* 'akarati').

Idesorolhatók még: É. *mät-üspi* 'micsoda' (VogNGy. I, 188). — É. *matër-piyët mat näm* 'valamiféle népség' III, 229 | *matër-piyët nüj-ayi* 'valamiféle úrnő-leány' IV, 152 | *matër-püt mat téné tajëntüst* 'valamicsoda, valamiféle ételt eddegélnek' III, 233 | *väs-sém, çassém, matër-piyët matër sinéçpántwés* 'láttam, megtudtam, hogy valamiféle zörgött' III, 231. — KL. *mätër-püt* 'valami' (Vog. Nyj.) | *mätër-püt-mätürt küt lattés* 'valamicsodákat ott mondott' III, 349 | *mätër-püt mätürt ös pal teltaçtët* 'némely holmik még fölhasználhatók' IV, 113 | *mätër-püt mät näjër-oçi* 'valamiféle királyleány' IV, 165 (É. *pü*, KL. *pü, pü* 'fiú', vö. *argün-pü* 'legföljebb' II, 421; III, 515).

4. névszóból fejlődött határozatlan névmás. A főnevek sokszor névmási értékhez jutnak (WACKERNAGEL, Vorlesungen über syntax 125; GOMBOCZ Z. Jelentéstan 96). Ilyen a KL. *khqls* 'senki', T. *khqł's* 'senki' (VogNyj.). Ez tkp. 'ember' jelentésű, 'senki' értelme csak tagadó mondatban van (vö. fr. *personne* 'személy' és 'senki');

a *khq̄ls*-ról I. VASVERŐ R.: NyK. XXII, 415). — OsztjO. *χojat* 'valaki' (PÁPAY), Kaz. *χojat̄*, Ni. *χojat̄*, DE. *χojēt̄*, *χojēt̄* 'mensch' (KARJ. OL. 58), I. *χaját*, *χojet* 'jemand' és 'mensch, mann, leute' (KSz. XI, 57), K. *χaját* 'ihminen' (PAAS.-DONN.).

5. idegen átvételek.

Or. *xowb*, *xomb* 'obgleich, obschon, obwohl, obzwar': É. *kwoss-manēr* 'bármí', K. *kwqs-khon-nār* 'bárki', *kwqs-nār* 'bármí', *kwqs-nē* *vāip* 'bárminő' (VogNyj). — OsztjI. *kuš-χoi* 'valaki', *kuš-metta* 'wer es auch sei', stb. (PATK.).

Tat. *ällä* 'vajjon, vagy talán' (BÁLINT G. Török nyelvtan II, 17); esetleg or. *alb* (pop. e. h. *ulu*) 'oder, vielleicht': KL. *äl-khānkā* 'valaki', *äl-mār* 'valami', *äl-man maxpā* 'valamilyen (jelz.)'; AL. *al-khañghwa* 'valaki'; K. *ql-khon-nār* 'valaki', *ql-nār* 'valami', *alē-nē-sēr* 'valamiféle', *oalē-ne-sēr-nār* 'valamicsoda'; FK. *qlē-kwqn-nār* 'valaki', *ogl-nār* 'valami'; P. *ql-khqn* 'valaki', *äl-mānēr*, *al-mār* 'valami', *al-mān* 'valamilyen (jelz.)'; T. *ql-khqn* 'valaki', *älā-nēr* 'valamely' (jelz.), *älā-ñoχor* 'valami' (VogNyj.).

TJ. *alā'kan*, TČ. *ālā'gān*, AK. *älχon*, KK. *älχon*, FK. *älχān*, P. *alkon*, VÉK. *älkan*, VÉZ. *älkan*, VD. *älkan*, AL. *älkankā* 'jemand' (KANN. WogVok. 22).

P. *almēn*, VÉK. *ālmān*, VÉZ. *ālmān*, VD. *ālmān*, VÉK. *ālmār*, VÉZ. *ālmār*, VD. *ālm'ār*, AL. *almēr* 'irgend ein' (KANN. WogVok. 23).

TJ. *el'nēr*, TČ. *älā'nēr*, AK. *äl'nār*, KK. *äl'nār* 'irgend ein' (KANN. WogVok. 22).

— osztjO. *al-matti* 'valamely' (PÁPAY), I. *at-metta*, *ada-metta* id. (PATK.), K. *at̄ χojēt̄n* 'ich weiss nicht wer', *at̄-matō'iz* 'irgend etwas' (PAAS.-DONN.) (vö. BEKE: KSz. XIV, 174—176; PATKANOV-FUCHS: KSz. XI, 129).

T. *ār* (*ār* TRÓCSÁNYI, VogSzj.) 'minden (jelz.)', *ār-khqr* id. (subst.) (VogNyj.), TJ., TČ. *ār*, KK. *qār* 'jeder' (KANN.: FUF. XVII, 60) szintén török-tatár átvétel (I. GOMBÓCZ: NyK. XXVIII, 154). Ide tartozik még: T. *qr-khqn* 'bárki, mindenki', *qr-ñoχor* 'bármí, minden' (VogNyj.), TJ. *arḱā'n*, TČ. *arḱā'n* 'jedermann, alle' (KANN.: FUF. XVII, 60): „Das anlautende *a*, *ā* erklärt sich durch assimilierenden einfluss der zweiten kompositionsgliedes“ (KANN. u. o.). — osztjO. *ār*, *āri* 'sok' (PÁPAY), I. *ār*, *ār* 'viel' (PATK.).

• • AHLQVIST a P.-ből emliti a következő orosz átvételeket: *vśak* 'jeder' (*всакій*), *kāšni* 'jeder' (*каждый*).

Összetételek. *sir, sér* 'É. *matér-sir* *matér* 'egy valami', *matér sir* 'valami, valamiféle' I, 78, 129; IV, 214, K. *mät sérép* 'valaminő, valamilyen', P. *mot-sér* 'másféle' | *kēm*: É. *mat(ä) kēm* 'néhány, valamennyi' | KL. *täml'e mät* 'ilyesmi (jelz.)' | *khqr*: KL. *möt-khqr* 'más, másik', K. *mot-khqr* id. | K. *kwqtéx-mäter* 'valamelyik' | É. *mat maxxü matér-mat* 'valamiféle holmi' IV, 147 | *matér-kē-pél* 'bármí' I, 35 (*kēpél* '-képpen, -ként') | *matér ālpä mat(ér)* 'valamiféle, -nemű (jelz.)' III, 337; IV, 149 [*akw ölpä* 'teljesen, éppenséggel' (SZILASI, VogSzj.), *akw ālpä* 'ul voss astèn 'hát ne is érj rá soha' (TRÓCSÁNYI, VogSzj.)].

Tagadó alakok. É. *nē, nēm* (NyH.⁷ 159): *nemmät, nemmäter* 'semmi' (tagadó mondatban) (VogF. 170—171), *nēm xatpä* 'senki', *nē mat xatpä* id., *nē-mäter* 'semmi' (VogNyj.), *nēm-xoti* 'semmiféle' II, 135, 406.

KL. *at, ät*, AL. *at* (tagadószo, 'nem'); K. *oḡti*, P. *ḡtē, oḡti, ātē*, T. *āx*, AT. *ā* (állítmányi 'nincsen'): KL. *at-khañkhü* 'senki', *ät-mär* 'semmi', AL. *at-khañghwa* 'senki', *at-mär* 'semmi'; K. *oḡti-khon* 'senki', *oḡti-khon-nür* id., *oḡti-nür* 'semmi', *oḡti-nē-sér-nür* id., P. *ḡtē-khqn* 'senki', *oḡti-män* 'semmi (jelz.)', *ātē-mänēr* id., T. *āx-khqn* 'senki', *āx-ñoḡqr* 'semmi', AT. *ā-khan* 'senki', *ā-ñoḡqr* 'semmi', *ā-ñēr* id. (VogNyj.)

AK. *ä-tixon*, KK. *ḡätikon*, FK. *ḡätikuän*, P. *atškon*, VÉZ. *atškan*, VÉK. *ätkan*, VD. *atškan* 'niemand' | P. *atšmen*, VÉK. *ätmän*, VÉZ. *ätmän*, VD. *ätšmän*, AL. *atmen* 'kein' | P. *atšmēn^r*, VÉZ. *ätmār*, VÉK. *ätmār* vagy *atmēr*, VD. *ätšm^eär*, AL. *atmēr* 'kein' (KANN. WogVok. 23).

AHLQVIST a P.-ből említi: *mäder-ät* 'nichts' (SUS. Toim. VII, 173).

— osztjó. *nē-matti* 'senki', *nē-mötti* 'senki, semelyik'. A déli osztjában nincs kettős tagadás: I. *ei met ent* 'senki' (*ent* tagadó szó) (PATK.), *oḡ mōtt's* 'ei mitään' (tagadó mondatban) (PAAS.-DONN.).

Más. *mōtet, mōt* 'zweiter, anderer' (AHLQV.).

K. *moten* 'másik' (HUNF.: NyK. IX).

É., KL. *mōt*, AL., K., P. *mot*, T. *mät, mot*, AT. *mät, mätēx* 'más, másik' (VogNyj.).

TJ. *mät*, TČ. *mät*, AK., KK. *mōt*, FK. *mōt*, P., VÉ., AL., FL. *mōt*, VD. *mōt*, So. *m^oōt, m^ot* 'zweiter, anderer, künftigt' (VÉ., VD.), 'zweiter, anderer, fremder' (FL.), 'anderer, fremder' (So.), 'anderer, künftigt, fremder' (KANN. WogVok. 191).

BUDENZ szerint (MUSz. 604—605) a *t* azonos a *-t* névmásképzővel. Rokonynyelvi megfeleléseit l. NyH.¹ 156. — Jelentése még 'idegen' (vö. KANN. WogVok. 98): *mõt xum ünlené vosiñ kwol-lǝxikwé* 'idegen férfi lakta szurtos ház-zugocska' IV, 273 | *mot khumné uss anlatlēt* 'hadd lássák az idegen fajta (más) embert' IV, 346.

Egyik-másik. É. *tā-tā* 'némely-némely', KL. *to-to* id., K. *tō-tō* id., T. *tāji-tāji* 'egyik-másik'. — K. *to...to* 'ki...ki' (HUNF.: NyK. IX). Kétségtelenül mutató névmástóból származik. Vö. BUDENZ, MUSz. 605.

É. *mōt-mōt* 'egyik-másik', KL. *mōten-mōten* id., K. *mot-mot* id.

É. *akw-akw* 'egyik-másik' I, 146; II, 146, *akw-mot* id. IV, 306, T. *ux-ux* id. IV, 402, *ux-māt* id. IV, 323.

Ide sorolható még a már említett KL. *khot-khot* 'egyik-másik', T. *khǝñkǝnnǝ-khǝñkǝnnǝ* 'egyiktek-másiktok'.

Mind, minden. K. *šocho* 'mind', *šoohen* 'minden' (HUNF.: NyK. IX).

K. *soqo* 'ganz, aller (indeklinabel)', *soqjñ* 'jeder' (AHLQV.: SUS. Toim. VII, 173).

É. *sǝxǝ* 'mind', KL. *šakha* 'mind' III, 201, K. *sokh*, *sokho* 'mindnyájan', *soxǝñ khǝr* 'mindenki', FK. *sǝkhwé*, *šokho* 'mindnyájan', P. *šakhiñ*, *sǝkh*, *šokh* 'minden, mind', T. *šǝx* 'mind' (VogNyj.; SZILASI, VogSzj.).

BUDENZ (MUSz. 768) a *m. egész* szóhoz kapcsolja. Valószínű azonban, hogy a vogul 'sok' szónak képzős származéka.

É. *sǝxǝ-ta'ıl* 'mindnyájan' (SZILASI, VogSzj.). Vö. *vuos tajl po-järä kǝnesä* 'az egész város gazdagja fője' (VogF. 172) | *üs-ta'ıl pǝjjerä, kǝnesä* id. IV, 327 (l. még BEKE: FUF. XIII, 23).

Egymás. Az É.-ban nincs rá külön szó. Kifejezései: *akw* (személyraggal): *akwǝn voss susnuwǝmǝn* 'bár egymásra nézhetnénk' IV, 11 | *akwǝn ti ünntilawǝmǝn* 'egymás mellé ültetnek' II, 252 (*akwǝn* tkp. 'együvé'). — *l'alt* 'ellen, szembe': *tǝl joxtǝs-pǝl akw l'alt ti minǝsi* 'amint megjött, egymásnak nekimentek' II, 375 | *l'alt-pǝs ünlep* 'egymással szemben ülő' IV, 236.

KL., K., P. *ñute* '-nál? magában?' (HUNF.), *ñote* (AHLQV.); KL. *ñowǝm-pǝš* 'egymásunk közt', K. *ñoutǝ, ñütǝ* 'egymás', *ñütǝ* (önálló határozó) id., P. *ñowǝm, ñowǝn*, stb. id. (VogNyj. 197, 237). — A *tō*: *ñow-* (*ñuo*), *ñuw-*, ehhez járul részint az adverb. *-tǝ*, részint a személyrag (BUDENZ: NyK. XXII, 413; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 344).

— osztj. *ñula* (AHLQV.), I. *ñuda, ñut* 'einander' (PATK.), K. *ñüt, ñütǝ* 'yhteen, vastakkain', J. *ñül* id. (PAAS.-DONN.).

Kifejezései még: P. *tēn jēreptaχtiyē tēnk naχānt* 'ők egymással szeretkeznek' (*nāχ: āk nāχēmt* 'egyedül' Szilasi, VogSzej.) VogNyj. 237 | T. *lēt-piš* (≈ É. *l'alt pēs*, K. *l'ält-pēs*) VogNyj. 268.

A határozatlan névmások használata. *χətpä*: gyakran jelzős. *taw jarli χətpä, kūnēr χətpä* 'ő árva teremtés, szegény teremtés (valaki)' III, 233 | *pēnyeltēnē χətpä joχti-ke* 'ha valaki jön, ki büvöltetni akar' IV, 411 | *ta kwolnēl joχtnē χətpä* 'ama házból jövő valaki' IV, 387.

mat, matü: kérdőszóul való használatát I. BEKE: NyK. XLIV, 21.

matēr: jelzővel: *atēn matēr!* 'édes valami volt!' III, 235 | *āχikwē tēnē matēr totēn!* 'leányka, valami ennivalót hozzál!' III, 114, — önállóan és jelzőül: *nēn ānēm matērēl tittēlēn!* 'adatok nekem valamit enni!' II, 21 | *matēr suj sujti* 'valami zaj hallatszik' IV, 212, — személyraggal: *ti jā'l-piyēn, man-matērēn* 'ez az atyádfia vagy micsodád' IV, 328.

möt: megkettőzve: *möt-möt sāmēt* 'más-más vidékek' II, 4 | *mötit: aň-maliň mötit jāni* 'tawlep tawliň uj' 'ama második nagy szárnyú szárnyas állat' II, 122 | többesi -t: *mötānt lāwe'it* 'mások mondják' II, 116.

Finnugor népnevek.

(Adalékok nyelvrokonaink történetéhez.)

(Második közlemény.)

A Jugria név földrajzi, etnológiai és történeli értelmezése.

A *Jugria* névről vallott korábbi nézetek vázolója és a rendelkezésünkre álló forrásanyag szerveesebben összefüggő részeinek bemutatása után rátérhetek saját fölfogásom kifejtésére. A névnek először földrajzi, etnológiai, történeli vonatkozásait igyekszem megvilágítani s csak azután, a nélkülözhetetlen milió ismeretében, látok hozzá a névváltozatok közti viszony megállapításához és a név etimológiai magyarázatához.

Amint már LEHRBERG (Untersuch. 5—11) és BUSEN is (Vesztn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 178) észrevette s határozott meggyőződés erejével DIMITRIEV is hangsúlyozta (Permszk. Sztar. V, 2, 20 skk.), *Jugra* mint földrajzi tulajdonnév a forrásokban kettős értelemben használatos:

1. szűk értelemben az Északi-Szoszva és a Szygva vidékét ill. e vidék lakosságát,
2. tágabb értelemben pedig a vogulokat-osztjakokat ill. mindenkori lakóhelyüket jelenti.

A szó speciális, szűkebb értelemben való használatának a *Kniga Boljsemu Csertezs* már fennebb idézett meghatározása a legpontosabb, kétségtelen hitelű bizonyítéka. Kiderül belőle, hogy legalább a XVI. sz. végén az oroszok az *Obdora* vagyis az *Obtorkolat*-vidéke és az irtisi *Szibir* közé eső területet, még közelebbről megjelölve a Szoszva és a Szygva folyók tájékát nevezték *Jugrának*. Tizenkét városa volt akkoriban ennek a földrajzi egységnek, tizenkét olyan „város“, amelyeknek a nevét is ismerjük, s amelyek, mint nevezetes vogul telepek, szinte hiánytalanul ma is ott állnak a Szoszva és a Szygva partján:

1. *Juilj*, ma vogulul *Juil-üs*, orosz néven *Юиль, Юильскійъ городокъ* (MUNKÁCSI, VöNGY. II, 0558. jegyz., II, 652); REGULYNÁL: „*Juil* erősség maradványai“ (Reg. Alb. LXXXVIII.); CASTRÉNNÁL: „in der alten, jetzt verfallenen festung, *Juilskij gorodok*“ (Reiseberichte 67, 138).

2. *Munkusz*, vog. *Муш-кēs ūs*, *Mūwliŷ kēs ūs* 'Kerek-rénbórhárisnya-vár', oroszul *Мушкүсз*, *Мушкескя юрты* (VogNGy. II, 0557, II, 671, IV, 439); a vidék egyik legalaposabb ismerője, АБРАМОВ régi történeti adatok alapján *Munkasszkij* (*Мункасский*) alakban említi (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 397).

3. *Ljapin*, vog. *Ларп-ūs*, *Лартүс*, *Лортүс*, oroszul *Ляпина*, *Ляпинз* ill. *Лобоможз*, *Лопомвожз*, *Ломбовожскя юрты* (VogNGy. II, 0156, 0557, 662, IV, 439).

4. *Iszkar*, vog. *Jāni' paul*, a lozvai oroszok nyelvhasználatában *Jugra*, az obi oroszok elnevezése szerint *Искарз*, *Искарскя юрты* < zürj. iz 'kő' + *kar* 'vár, város' (VogNGy. II, 0117, 0122, 738, IV, 436).

5. *Tapszy*, vog. *Тарēs-ūs*, oroszul *Тансы*, a *Tapszuj*, vog. névén *Тарēs-jā* folyó mellett (VogNGy. II, 0558. jegyz., 708).

6. *Chjulikar*, vog. *Jeli-ūs*, *Joli-ūs* vagy *Ruś-suj* 'Oroszberek', osztj. *Jeli-kort*, oroszul *Люликарская юрты* (VogNGy. II, 0164, 0557, 648, IV, 437). — Az orosz elnevezésben előforduló *-kar* < zürj. *kar* 'vár, város' = vog. *ūs* ua. = osztj. *kort* (АHLQV.) 'ostjakische wohnung oder ansiedelung'. — A Kniga Boljsemu Csertezsnu *Chjulikar* alakja nyilván íráshiba a *Ljulikar* helyett; így vélekedik MUNKÁCSI is (VogNGy. II, 0558. jegyz.).

7. *Voronej*, vog. *Xulax paul* 'Holló-falu'. Kétségtelen, hogy a Kniga Boljsemu Csertezsuban szereplő *Voronej* a vogul kifejezés orosz fordítása: orosz *воронз* 'Corvus corax', *ворона* 'Corvus cornix' (VogNGy. II, 0558. jegyz., IV, 436).

8. *Berezovoj*, vog. *Xāl-p-ūs*, *Xāl-ūs*, *K'ēlp-jiv-ūs* 'Nyír-város', osztj. *Sūmēt-jux voš* 'Nyírfa-város', oroszul *Berjozov*. — Az orosz elnevezések — mind a régi *Berezovoj*, mind a mai *Berjozov* — bizonyára szintén fordítások: orosz *берёза* 'Betula alba', *берёзовыи* 'nyír'. A fordító csak az orosz lehet, mert a helység már az orosz hódítás előtt fontos pont az obi-ugorok földjén (VogNGy. II, 031, 0339, 0557).

A hátralevő 4 jugriai város neve csak hozzávető olvasással azonosítható a Szoszva-Szygva-vidék előttem ismert helyneveivel.

9. *Njacsiszj* talán a vog. *Naxšēm (-völ)* 'Kopoltyú-folyóvonal' helységgel egyezik, amely az Északi-Szoszva vidékén fekszik (VogNGy. IV, 436). Erre az azonosságra már MUNKÁCSI is gondolt (uo. II, 0558. jegyz.).

10. *Zaglej* alkalmasint azonos a felvidéki Kis-Szoszva (*Mān-*

Ta'it) mellett levő *Xaňel* (-säm-paul), *Xaňlä* (-säm-paul) *Xan-galckie* nevű vogul faluval (VogNGy. IV, 436), amint már MUNKÁCSI is gyanította (uo. II, 0558. jegyz.). DUNIN-GORKAVICS kitűnő észak-tobolszki térképe¹⁾ két *Xангалзскія* nevű helységet is említ: egyet a Szoszva balpartján az Eldynja és Vizim mellékfolyók között, egyet pedig a Szygva jobbpártján Szaran-paultól délre.

11. *Jesztyn* (*Есмынэ*) MUNKÁCSI nézete szerint teljesen homályos (VogNGy. II, 0558. jegyz.); nem tudom, nem a Szygva-menti *Jä-sünt* (-paul) vogul falu nevének eltorzítása-e, amely falu REGULY uráli térképén *Jasuntski*, DUNIN-GORKAVICS térképén pedig *Jaszonszkija* formában szerepel.

12. Tanácstalanul áll MUNKÁCSI a *Kniga Boljsemu Csertezsuban* utolsónak említett jugrai város nevével, t. i. a *Machtymnal* szemben is. Csak mint ötletet vetem föl, hogy a név etimológiailag talán összakapcsolható volna a kondai bálványhősök osztj. *Mačet-voš*, vog. *Mut-uš* (= orosz Nachracsi) helységének nevével (VogNGy. IV, 435).

Ezt a csak hozzátvető olvasással azonosítható négy jugriai városnevet célszerűbb azonban egyelőre egészen mellőzni, mint conjecturáinknak érdemükön felüli bizonyító erőt tulajdonítanunk.²⁾ A kétségtelenül fölismerhető jugriai városok — nézetem szerint — egytől-egyig megtalálhatók a Szygva és a Szoszva medencéjében, ott és körülbelül olyan távolságnyira egymástól, ahol és amennyire a *Kniga Boljsemu Csertezsua* is föltünteteti őket. Tudtommal csak *Juil* helyéről nyilvánított más nézetet MUNKÁCSI: „alig lehet más, mint a Kazym-fői *Juil-ūs*“ (VogNGy. II. 0558. jegyz., II, 652). Ha MUNKÁCSINAK igaza van, akkor bizony lényeges módosításra szorul a Jugria szűkebb földrajzi értelemben való használatáról föllállított tételünk! Azt hiszem, MUNKÁCSINAK ezúttal nincs igaza. Eleve szinte lehetetlen, hogy a Kazym-fői *Juil-ūs*ra, arra az Ob mögött messze

¹⁾ Izv. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XL.

²⁾ A nélkül, hogy erre a mellékkérdésre túlságosan sok szót vesztegetnék, csak arra az ellentétre utalok, amely a *Kniga Boljsemu Csertezsua* főnnebb idézett leírása és a conjecturák között van. *Jesztyn* esetében pl. az a lehetőség villant meg előttem, hogy a név esetleg a Szygva-vidéki *Jä-sünt* (-paul) eltorzítása. Ennek a föltevésnek plauzibilitását azonban nagyon leszállítja az a megállapítás, hogy a *Kniga Boljsemu Csertezsua* következetes irány- és sorrendtartó fölsorolása szerint *Jesztynre* nem a Szygva, hanem a Szoszva alsó folyása mellett, pontosabban *Ljulikartól* 60 versztnyire Berjovoz irányában kellene rábukkannunk, — ha forrásaink nem hagynának cserben bennünket.

keleten — Berjozovtól 236 versztnyire — fekvő nevezetes osztják telepre célozzon a Kniga Boljsemu Csertezsü, amikor Jugria elsőnek említett városát expressis verbis Munkusztól 30 versztnyire északra a Szygva mellett tünteti föl: „Съ верху на Сосвѣ городъ Юиль. А съ другой стороны на низъ, 30 верстъ, Мункусъ.“ Igaz ugyan, hogy a rendelkezésemre álló térképeken én sem találok ezt a Szygva-menti *Juult*, de két biztos irodalmi adatot idézhetek reá: ABRAMOV a *Ljapinszkaja voloszty* ismertetésében megemlíti egy *Juuljszkij gorodok* nevű régi helységet, amely 22 versztnyire van Munkusztól (*Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 397*),¹⁾ REGULY viszont ezt írja a Szoszva-Szygva-vidéki utazásáról TOLDY FERENCNEK beszámoló levelében: „a Szoszván le a Szigva torkolatáig utaztam, s innen Szükerjepaulig,²⁾ e folyam egyik legéjszakibb falváig, a *Juul* erősség maradványai átellenében, mely e vidékek utolsó megerősített pontja volt“ (*Reg.-Alb. LXXXVIII.*). — ABRAMOV és REGULY helymegjelölése pontosan összevág, s ez magában is eleendő érv lenne a Kniga Boljsemu Csertezsü megbízhatósága mellett.

Különben a Kniga Boljsemu Csertezsü nem az egyetlen forrás, amely *Jugrát* erre az aránylag szűkebb területre vonatkoztatja, bár kétségtelen, hogy sehol másutt nem találjuk ezt a szabatos helymegjelölést és körülhatárolást. — N. A. ABRAMOV látott egy Vaszilij Ivanovics cárhoz (1505—1533) írt kérvényfogalmazványt, amely a Ljapin, Tapszy, Iszkar, Juulj, Ljulikar, Voronej és Njacsiszj lakóit *Jugricsi* néven említi, tehát *Jugriát* a Kniga Boljsemu Csertezsü meghatározásával egyező szellemben értelmezi.³⁾

Ha nem esik is különösebb súllyal a latba, mindenesetre igen

¹⁾ Nem felejtkezik meg természetesen az azonos nevű, de nagyobb híré Kazym-*Juuljszkij gorodok*ról sem (uo. 396); ez utóbbira vonatkoznak CASTRÉN fönnebb idézett adatai is.

²⁾ Pontosabban: *Süker-jü-paul*, oroszul Цекурьянское.

³⁾ „Въ бумагахъ, принадлежащихъ сосвинскому старшинѣ Османову, и бывшихъ у меня въ 1844 году въ рукахъ, между прочимъ сохранилось одно черновое прошение, на имя царя Василія Иоанновича Шуйскаго, писанное отъ имени Мурзы Тылыки Сапчина и другихъ, какъ они называютъ себя, Юеричъ городовъ Лямина, Тисы, Исгора, Юиля, Люликара, Ворони, Нячуса и прочихъ, кои состоятъ нынѣ въ волостяхъ Сосвинской, Лятинской“ (*Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329—330. jegyz.*). — Sajnos, nem tudom megállapítani, hogy ezt a kezeügyébe került fontos okiratot ABRAMOV — vagy később valaki más — kiadta-e, de ABRAMOV pontossága és szakismerete eleendő biztosítékot nyújt az adat megbízhatósága tekintetében.

elmemozdító Szibéria kartografiai nevezetességének, az 1700 körüli időből való SZEMEN ULJANOV REMEZOV-féle *Чертежная книга Сибири*-nek vallomása. REMEZOV az Északi-Szoszva torkolata táján osztjákat, a Szygva felső folyása mentén, valamint a Tura, Tavda, Konda táján vogulokat, ellenben a Szoszva és a Szygva összefolyása körül jugorokat: *Юзриковы* tüntet föl.¹⁾ Kár, hogy e forrás megbízhatóságához nagyon sok szó fér, mert egyes pontosan megrajzolt terület-részletek mellett szinte megmagyarázhatatlanul vastos baklövészek követik egymást, sőt REMEZOV sokszor a legegyszerűbb földrajzi ismeretekkel is meglepő hadilábon áll (pl. *Bulgärt* a Vjatka folyó forrásvidékére csúsztatja el). Lehet, hogy a jugorok elhelyezése az üdítő oázisok egyike, mert hiszen REMEZOV tobolszki ember volt, vagy harminc esztendeig gyűjtögette munkája anyagát és Nyugat-Szibériát kétségtelenül jobban ismerte, mint európai Oroszországot, de számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy Jugráról, a jugorokról csupán irodalmi reminiscenciából tudott, s így elméletünkbe pompásan illő adatát csak óvatos főnntartással ajánlatos értékesítenünk.

Hasonló elővigyázatos megfontoltsággal mutathatunk rá egy tulajdonnév-csoportra, amelyről fönnebb már volt is szó: a *Kniga Boljsemu Csertezsuban* jugor városnak említett *Iszkart* — a helybeli vogulok *Jäni' paulját* — a lozvai oroszok *Jugrának*, a középlozvai vogulok *Juxér-peélnak* hívják; a Pecsora vidékéről az Északi-Szoszva vízrendszeréhez vezető út egyik szakaszául szolgáló Ilicságot — a vogul *Ol's-män-jä-t* — oroszul *Jugrának*, zürjénül *Jegragának* (= Jugra-folyó) nevezik, maga a nevezetes átjáró pedig *Jugrinszkij perechod* (jugriai átjáró) néven ismeretes. A folyó és a hágó *Jugor* nevében annakidején HOFMANN és eleinte HUNFALVY is a régi *Jugra* emlékét vélte fölfödözni, míg MUNKÁCSI mindkét elnevezést a fontos falu nevéből eredtnek értelmezte. Ennyiben igaza lehet MUNKÁCSINAK, de magyarázata érintetlenül hagyja a *Jugra* falunév keletkezésének, tehát maga a mostani *Jugra* tulajdonnév eredetének fontos kérdését. Megítélésem szerint az nem lehet kétséges, hogy ezek az újabbkori *Jugra*, *jugrinszkij* nevek — a falué éppúgy, mint az átjáróé és a folyócskáé — kapcsolatban vannak a hajdani *Jugrával*, sőt tán azt sem lehet a véletlen szeszélyének tulajdonítanunk, vagy legalább is fölöttebb gyanúsak, meglepőnek

¹⁾ REMEZOV vázlatát az A. E. NORDENSKIÖLD-féle „Periplus“-ban közölt lenyomatból (XXXVII. sz. melléklet) ismerem.

kell tartanunk, hogy éppen a szűkebb értelemben vett Jugria területén találunk egy *Jugra* nevű jelentős helységet, a sok közül éppen ehhez a területhez vezető uráli átjárót nevezik *Jugriai átjárónak*, s éppen e felé a terület felé utat nyitó folyó viseli a *Jugra* nevet.

Ezzel a sajátosan szűk keretű Szoszva-Szygva-vidéki Jugrával szemben áll a névnek tágabb értelemben való használata: az európai Oroszország északkeleti szegélyét, az Urál-hegységnek körülbelül a Csuszovaja forrásától északra eső részét, valamint Szibériának az Alsó-Obtól, Alsó-Irtystól és mellékfolyóiktól öntözött nyugati sarkát, ill. ennek a mintegy 15,000 □ mérföldnyi óriási területnek lakosságát magában foglaló Jugra. A név illetén tág értelemben használata megfoghatatlanul homályos, koronként, sőt egyazon időpontban kútfők szerint is ingadozó. A határokat majdnem körös-körül csak szaggatott vonallal, sok helyütt szinte találmokra húzhatnók meg, mivel az egész terület egykorú leírása híján azokból a történeti adatokból és földrajzi nevekből kell következtetnünk, amelyek hol itt, hol ott tüntetnek föl egy-egy Jugriához tartozó foltot. Ezeket az adatokat néha századok köze választja el egymástól, ami aztán eleve kétségesse teszi helymegállapításunk realitását.

Az első értesítések Európa északkeleti szögletében, közelebből megjelölve nyilván valahol a Káma felső folyása — Pecsora vidékén tüntetik föl Jugriát. Más kérdés persze, mi ennek az oka: itt volt-e a régibb, az eredeti Jugria, avagy az ismeretek ekkoriban még nem nyúltak át az Urál palánkja mögé. A novgorodi Rogovicsj megbízottja a Pecsora térszomszédságában, minden bizonytalansággal az Urál-hegység európai oldalán lép arra a mesés színezetű földre, amelyet Jugriának nevez; 1187-ben ugyancsak a Pecsora mellett dézsmálja és öldösi a fosztogatóknak ellenszegülő jugorokat egy harácsoló orosz csapat; AL BĒRŪNĪ és MUĤAMMAD I 'AUFĪ tudomása szerint az *Isū* (= vepsä) országtól északra lakik a *Jūra* nép, amellyel Bulgár lakói élénk kereskedelmet folytatnak.

A XIII—XIV. században már kétségtelenül Urál mögötti szibériai területeket jelöl vagy értet a *Jugria* név. QAZWĪNĪ *Jūrā*-jába csak örökös hó borította vidéken, az Urálon keresztül lehet eljutni; IBN FADL ALLĀH AL 'UMARĪ Jugra-leírásában az Irtys is szerepel; Abakunovicsj és Ljapa jugriai expedíciója 1364-ben az Ob torkolata vidékét és az attól délre eső részeket portyázza át; ugyancsak az Ob alsó folyása és az Urál közt elterülő tájak a hadszínterei a

XV—XVI. századi nagyszabású jugriai hadjáratok mindegyikének is. Mivel ezekről már konkrét adatokat is bővebben tartalmazó leírások állnak rendelkezésünkre, tanulságos lesz a *Jugra* név földrajzi értelemben való használatának ingadozását néhány szemléltető példával megvilágítanunk.

Az 1483. évi moszkvai hadjáratnak a már ismertetett leírás szerint kettős célja s egyben két szakasza volt: először a Pelym-vidéki vogulság (Вогуличи), másodsor az Ob-melléki Jugra (Югорская земля) meghódítása. Azt is tudjuk, hogy Iván Vasziljevics seregei, miután a Pelym folyó torkolatánál szétverték Jumsan vogul fejedelem csapatát, a Tavda és az Irtys folyó mentén délkeleti majd északi irányban haladva megérkeztek útjuk második állomásához, az Ob-melléki Jugriába: „на Обь рѣку великую въ Югорскую землю“. Az 1484. és 1485. évi hódolat-járásokról fennmaradt adatok tanúsága szerint Moldan volt ekkoriban Jugria „nagyfejedelme“ s Pytkej, Laba, Csangil, Szonta és Pynzej az alárendelt, alkalmasint kisebb területeken uralkodó fejedelmek. Érdekes azonban, hogy ezek a jugor fejedelmek, Moldan és társai, a forrásváltozatokban hol *Югорский*, hol meg *Кодский* jelzővel szerepelnek, mintha e jelzők egyértékűek vagy legalább is rokonértelműek volnának, vagyis a jugor fejedelemség azonos volna a kodai fejedelemséggel. Mivel a régi Koda, amelynek helyén ma Kondinszkoe falu áll, egyike a legerősebb és legtisztább osztják gócpontoknak,¹⁾ az volt a kútfők korában is, *Jugria* e helyütt osztják vagy legalább is zömében osztják területre vonatkozik. — Még ennél is meglepőbb azonban, hogy a kodai osztják terület egyik jugor fejedelmét, Pytkejt, a források egyike-másika vogulnak jelöli: „Вогулятинъ князь Пыткей“ — „Вогулятинъ Пыткей, князь Кодский“ — ill. „Вогулятинъ Пыткей, князь Югорский“ (id. ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. V, 26—28, 63—64).

Ha ez az eset egyedül állna, még hajlandó volna az ember tájékozatlanságból eredő név-csereberét vagy véletlen felületességgel magyarázható elírást látni benne. De több példa is van rá.

¹⁾ Berjozovtól 220 versztnyire délre az Ob jobb partján. Itt székelt a XVI—XVII. században a híres és dúsgazdag osztják fejedelem, Alacsej, aki 1583-ban hódolt meg Jermák társának, Brjazgának, valamint fia, Igicsej, aki már meg is keresztelkedett. Igicsej fiai elszakadtak apáik földjéről és egészen eloroszosodtak, Ob-vidéki nagy birtokaik pedig az orosz kincstárra szálltak. Itt épült azután 1656-ban az osztjákok keresztény hitre térítésének központjául szánt monostor (АБРАМОВ: Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 337, 392—395).

Moszkva 1499. évi nagyszabású katonai vállalkozása szintén egyfelől a vogulok (Горуличи = Вогуличи), másfelől a jugor föld (Югорская земля) leigázását tűzte ki céljául. Így jelölik meg a hadjárat rendeltetését az évkönyvek (PSzRL. XII, 249; XX, 369) és az ú. n. szeptennaja kniga (PSzRL. XXI, 571—572), amelyek az események részleteit mellőzve inkább csak az orosz fegyverek sikerének méreteit sejtetik. Annál aprólékosabbak a razrjadnaja kniga-k leírásai. Minket ezúttal különösebben csak az az újdonság érdekel, hogy ezekben a fontos emlékekben már *Koda* is szerepel a meghódításra kijelölt s meg is hódított transuráli területek között: „хождение воеводъ . . . въ Югорскую землю, на Кудъ и на Горуличи“. ¹⁾ — Ez megint úgy értelmezendő, hogy az orosz évkönyvek és a szept. kniga „jugor föld“ elnevezése az osztják lakosságú Koda-vidéket is magábafoglalta.

Kiderül végül az említett razrjadnaja knigából, hogy Obdorszknak, tehát az Ob torkolat-tájának fejedelmei is jugorok: „Изъ Ляпина встрѣтили съ Одора на оленахъ Югорскіе князи“ (id. ДМИТРИЕВ цо. 72). ²⁾

Hasonló tanulságok vonhatók le a Feodor Joannovics cárnak 1586-ban egy *Kunovatban* ³⁾ székelő osztják fejedelem, Lujuj részére kiállított adományleveléből. A szövegből kitetszik, hogy Lujuj nemcsak Kunovatnak, ennek a messze északkeleten fekvő osztják telepnek a feje, hanem még 5 „város“ lakossága is a fennhatósága alá tartozik, ⁴⁾ ú. m.: *Plesma*, *Ljapin*, *Munkosz*, *Juil* és *Berjozov*, vagyis a szorosabb értelemben vett Jugra területének tekintélyes részét 13 évvel a Kniga Boljsemu Csertezsü előtt egy jócskán messzire, az Ob jobb partján levő osztják területtel talál-

¹⁾ Az Orosz Tudományos Akadémia kéziratos példányából id. BELJAEV (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 247) és ДМИТРИЕВ (Permszk. Sztar. V, 71).

²⁾ A „jugor“ jelzőnek a messzi Obdorával történt ilyen kapcsolatba hozása arra a föltevésre csábítja BELJAEVET, hogy a Kniga Boljsemu Csertezsü értelmében használt Szoszva-Szygva-vidéki Jugria mellett volt egy északi Jugria is — „сѣверная Югра, или страна Самоѣдъ и Обдорьянъ“ —, s az eddigiekben többször emlegetett Szygva-parti Ljapinon kívül egy északi, valahol a Szob folyó környékén keresendő második Ljapin is — „Ляпинъ Обдорскій“ (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 250).

³⁾ A Kunovat folyó mellett, amely az Obnak jobbparti mellékfolyója a Berjozov és Obdorszk közti szakaszon, a Kazymtól északra.

⁴⁾ „племя его все и его людей, которые въ тѣхъ во шти городкахъ сидятъ“ (id. ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. V, 93; J. V. MANSIKKA finn fordításában: SUS. Toim. LII, 284—286).

jük szorosabb egységben. — Nem érdektelen ehhez hozzáfűznünk, hogy ennek a cári adománylevélnek 1768-ban II. Katalintól származó megerősítését 1899-ben SIRELIUS a Szoszva folyó mellett Lopomvozs faluban élő Seskin Mihail és Dimitri vogul fejedelmek tulajdonában találja (SUS. Toim. LII, 284).

A tágabb értelmű Jugria legdélibb pontjának talán *Verchoturjét* és *Tjument* ill. a Tura folyó környékét lehetne tartani, mert pl. HERBERSTEIN ZSIGMOND az említett két várat jugor fejedelmek székhelyéül tünteti föl: „In his locis duo castra sunt, *Nerom*¹⁾ & *Tumen*, quibus praesunt domini Knesi Iuhorski, magno Duci Mosco (ut aiunt) uectigales“ (Rer. Mosc. Comment.² 85). HERBERSTEINnek ezt a híradását azonban, legalább is a Tjumenre vonatkozó részét, gyanúsnak látom és óvatosságból szúrtam közbe a „talán“ szót. A Rer. Mosc. Comment. keletkezésekor (I. kiadás 1549) a vogulok és az osztjások déli része az Isim-Tura-Irtys-vidéki tatár birodalom — Szibir — érdekkörébe, egyenesen uralma alá tartozott, sőt azt is tudjuk, hogy Taibuga korában éppen a Tjumen helyén álló *Csimgi* v. *Csingi-Tura* volt a khánság fővárosa, amely még a XVI. század közepén, Köcsüm uralkodása alatt is megtartotta függetlenségét. Hiszen maga HERBERSTEIN is azt írja könyve másik két helyén: „in propinquo Regnum Tumen sit, cuius Princeps Tartarus est“ (uo. 87) és „Tartarorum provincia quae Tumen dicitur“ (uo. 89).

Egyébként természetes is, hogy Jugria déli határai még sokkal nehezebben állapíthatók meg, mint a többi égtáj felé valók: kétségtelen bizonyítékaink vannak, hogy a szibériai tatároknak egyre északabbra terjeszkedő uralma nagy zűrzavart, különféle irányú eltolódásokat és számottevő szervezeti, etnikai átalakulásokat idézett elő a kérdéses területek vogul-osztják lakói között, másrészt viszont Jermák idejéig, az 1580-as évekig aránylag kevés érdemleges szó esik erről a szakasról, mivel a mögötte álló tatár hatalmat jóideig Moszkva is kénytelen volt respektálni és kikerülni.

Jugria kiterjedésének megállapításánál becses adalékokat várhatnánk Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria földrajzi névanyagának módszeres átvizsgálásától. Gondolni lehetne a Kelet- és Közép-Oroszország területén szétszórta előforduló: *Ugra*, *Uchra*, *Ugorsz-kaja puszto*, *Ugrinszkaja*, *Ugronjga*, *Ugorma*, *Jugrina*, *Jugricha*, *Jugrinszkij*, *Jugrinszkaja*, *Jugorsz-kaja* stb. folyó- ill. helynevekre

¹⁾ Helyesebben *Nerom* (Неромъ), Verchoturje régi neve.

(vö. BARSOV² 62, SZMIRNOV, Votjaki 5), azonban meggyőződésem szerint ezeknek a neveknek a Jugra-kérdésben — tekintélyes számuk ellenére is — alig lehet bizonyító jelentőséget tulajdonítanunk, mert egyfelől aggasztóan távol délen és nyugaton is föl-fölbukkannak, másfelől eddigelé majdnem teljesen hiányoznak a nélkülözhetetlen település- és nyelvtörténeti előmunkálatok. Ma még szinte csak a hangzás hasonlósága csábíthatja az embert, az pedig nagyon megbízhatatlan alap.¹⁾ — Van azonban néhány olyan földrajzi nevünk, amely minden aggályoskodás nélkül értékesíthető, s ha újjal nem gazdagítja is ismereteinket, legalább megerősíti a Jugria északi határait körvonalozó történeti adatok és következtetések helyességét: az Urál-hegység északi felét körülbelül Verchoturjétől a Jeges-tengerig a legutóbbi időkig *Jugorszkij chrebet*nek (Югорский хребетъ = jugor hegylánc) vagy *Jugorszkij kamenynak* (Ю. камень = jugor hegység),²⁾ a mellette levő tengerpart-részletet *Jugorszkij beregnek* (Ю. берегъ = jugor part), végül a Vajgacs sziget és a földség közti tengerszorost *Jugorszkij sarnak*³⁾ is ne-

¹⁾ Az említett névtípus magyarázatára más irányban is történtek kísérletek: BARSOV azzal a lehetőséggel is számol, hogy a nevek egyike-másika az átvonuló magyarság (a régi oroszban *Угры, Угру, Угре* = *Ugry, Ugri, Ugre*) emléket őrizheti (Ocserki³ 62), viszont pl. SZOBOLÉVSKIJ egy ó-orosz **u-gra* kiinduló formát következtet ki ill. tesz föl, a nélkül, hogy eredeti ötletét kellően igazolni tudná (Izv. otčel. russzk. jaz. i szlov. XXXI, 20). — A felsorolt névféléknek kellő előmunkálat és kritika nélküli fölhasználása ugyanabba a szertelenségbe ragadná az embert, amelybe annakidején EUROPAEUS sodródott, amikor az Urál-hegységtől a Visztuláig mindenütt „jugor” nyomokat mutatott ki: „югорское народонаселение въ старину распространялось по всей сѣверной половинѣ нынѣшней Россіи отъ верховьевъ Дона до Ледовитаго моря и отъ рѣки Вислы и Балтійскаго моря до Урала” (Zsurnal Min. Nar. Proszveses. 1868. VII, 70).

²⁾ Az Urálnak *Ugor-, Jugor-hegység* elnevezése régebben annyira közkeletű volt, hogy az irodalomban nem egy kocsintás okozója lett. Egyet megemlítek. Az orosz őskronika szerint az ugorok (= magyarok) 6406 (= 898)ban Kiev mellett vonultukban átkeltek egy hegyen, amelyet róluk *ugornak* neveztek el: „Идоша Угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское” (Let. po Lavr. szp. 24). — Ezt a hegységet az ERSCH-GRUBER-féle enciklopédiában nem kisebb ember, mint F. KRUSE így értelmezi: „der Ural im norden” (s. v. Jugri).

³⁾ Az orosz *шаръ* 'meerenge, bisweilen auch bucht, welche nur während der flut eine meerenge wird' valószínűleg zürjén jövevényt, mégpedig vagy a zürj. *šar* 'meerenge', vagy a zürj. (WIED.) *šor* 'unter dem schnee gesammeltes wasser, quelle, bach', (САСНОВ) *шор* 'ручей' átvétele. Ha ez utóbbi föltevés a helyes, akkor nincs kizárva, hogy a zürj. *šar* az oroszból való visz-

vezik (vö. LEHRBERG, *Untersuch.* 23—24; AHLQVIST: *SUS. Aik.* III, 126 stb.)¹⁾

Hátra volna még a Jugria-kérdést érintő nyugateurópai földrajzi és történeti szakirodalom szemléje. Előre kell azonban bocsátanom, hogy ez a mennyiség tekintetében rendkívül gazdag források csoportját vajmi kevés hasznavehető anyagot szolgáltat. Azonnal szemet szúr, hogy a leírók többsége csak az előző irodalom általánosságban mozgó, homályos kijelentéseit ismételteti vagy a hosszú kerülőutakon félretorzult, kifakult tudósításokat stilizálja át romantikus képpé, a nélkül, hogy Jugria tényleges helyéről, népéről, viszonyairól reálisan számot akarna és tudna magának adni. Jugria voltaképpen csak azért érdekli Európa akkori közvéleményét, mert benne az Európa középebe szakadt magyarság őshazáját, lakóiban pedig a magyaroknak barbár eredetiségben visszamaradt testvéreit fődözheti föl.

Természetesen nem szabad könnyelmű általánosítással túllőnünk a célon: a nyugateurópai leírók sorában is akadnak néhányan, akik óvatos főnntartással közlik ugyan elődeik tudósításait is: „quod an uerum sit, nescio“, de e mellett szavahihető szemtanuk elbeszéléseiből vagy a helyszínén látottakból — hallottakból frissítik föl, módosítják, helyesbítik Jugriáról szóló előadásukat. Sajnos azonban, ezeknek az eredeti anyaggal rendelkező nyugateurópai szerzőknek száma csekély, és bizony részletesség, adatszerűség tekintetében ezek is elmaradnak a közvetlenebbül érdekelt oroszoknak többoldalú, néha éppen aprólékosságukért nagyra becsülendő s a lassú változásokat is visszatükröztető forrásai mögött.

Az orosz és a keleti források vizsgálatából leszűrhető tanulságok birtokában lássuk mármost, mit tud Nyugat-Európa XIII.—

szavétel (Vö. KALIMA: *FUF.* XVIII, 46). — BAER annakidején a 'sziget' jelentésű *fS. saari* szóra gondolt (BAER-HELMERSEN: *Beitr. z. kenntniss d. rüss. reiches* IX, 1: 256. l. jegyz.).

¹⁾ Ez a *jugorszkij* jelzős névcsoport nemcsak az orosz emlékekben községes, hanem átkerült a nyugateurópai leírók munkáiba is. Pl. egy 1588. évi angol hajózási utasításban is több ízben szerepel az illető tengerpart-részlet *Sea coast of Hugaric* néven (Early Voyages and Travels to Russia and Persia. A Hakluyt Society kiadása 1886. — II. 251), s WITSENNÉL is gyakran olvashatók effélék: „en valt deze Rivier Witsogda uit het *gebergte Joegoria genaemt*“ (Noord en Oost Tartarye^s 829) avagy „De vaert tusschen de vaste Kusten, en 't Eiland Waigats, dat zijn naem heeft van Ivan, of Jan Waigats; word by de naest aengelegene Volken *Jugorski Tsiar genaemt*“ (uo. 915).

XVII. sz.-i irodalma Jugria helyéről. Lássuk különösen azokat az írókat, akiknek forrásértékük van, akiktől megbízható eredeti anyagot várhatunk.

Először a „Totivs Orbis et Indie Peregrator Primvs“-t, a XIII. századi MARCO POLÓT fogjuk vallatóra. — Elbeszélésének két fejezete (IV. könyv 20. és 21.) is abban a hírben áll, hogy a név említése nélkül Jugriáról szól. — Így hangzik a 20., a „Concerning King Conchi who rules the Far North“ című:

„The King has a vast number of people, but he carries on no war with anybody, and his people live in great tranquillity. They have enormous numbers of cattle, camels, horses, oxen, sheep, and so forth.

You find in their country immense bears entirely white, and more than 20 palms in length. There are also large black foxes, wild asses, and abundance of sables; those creatures I mean from the skin of which they make those precious robes that cost 1000 bezants each. There are also vairs in abundance; and vast multitudes of the Pharaoh's rat, on which the people live all the summer time. Indeed they have plenty of all sorts of wild creatures, for the country they inhabit is very wild and trackless.

And you must know that this King possesses one tract of country which is quite impassable for horses, for it abounds greatly in lakes and springs, and hence there is so much ice as well as mud and mire, that horses cannot travel over it. This difficult country is 13 days in extent, and at the end of every day's journey there is a post for the lodgment of the couriers who have to cross this tract. At each of these post-houses they keep some 40 dogs of great size, in fact not much smaller than donkeys, and these dogs draw the couriers over the day's journey from post-house to post-house, and I will tell you how. You see the ice and mire are so prevalent, that over this tract, which lies for those 13 days' journey in a great valley between two mountains, no horses (as I told you) can travel, nor can any wheeled carriage either. Wherefore they make sledges, which are carriages without wheels, and made so that they can run over the ice, and also over mire and mud without sinking too deep in it. Of these sledges indeed there are many in our own country, for 'tis just such that are used in winter for carrying hay and straw when there have been heavy rains and the country is deep in mire. On such a sledge then they lay a bear-skin on which the courier sits, and the sledge is drawn by six of those big dogs that I spoke of. The dogs have no driver, but go straight for the next post-house, drawing the sledge famously over ice and mire. The keeper of the post-house however also gets on a sledge drawn by dogs, and guides the party by

the best and shortest way. And when they arrive at the next station they find a new relay of dogs and sledges ready to take them on, whilst the old relay turns back; and thus they accomplish the whole journey across that region, always drawn by dogs.

The people who dwell in the valleys and mountains adjoining that tract of 13 days' journey are great huntsmen, and catch great numbers of precious little beasts which are sources of great profit to them. Such are the Sable, the Ermine, the Vair, the *Erculin*, the Black Fox, and many other creatures from the skins of which the most costly furs are prepared. They use traps to take them, from which they can't escape. But in that region the cold is so great that all the dwellings of the people are underground, and underground they always live.

There is no more to say on this subject, so I shall proceed to tell you of a region in that quarter, in which there is perpetual darkness.“¹⁾

MARCO POLÓNAK ez a sokszor szóba hozott s éppen azért itt szinte egész terjedelmében idézett érdekes leírása egy szóval sem említi tehát *Jugriát*, s mégsem ok nélkül szokott rá hivatkozni a Jugria-irodalom. CONCHI khán tatár birodalmának magvát az Isim és Tobolj folyó füves rónaságára kell gondolnunk, ahol megvannak a virágzó állattenyésztés („they have enormous numbers of cattle, camels, horses, oxen, sheep, and so forth“) föltételei, ellenben a birodalomnak nemes prémiben dúskáló, hideg része az északibb erdős régióba esik, míg a lónák járhatatlan, kutyafogatos vidékben nyilván az Irtys-torkolat és az Urál-hegység közti ingoványos területet ismerhetjük föl.

Ha ezek a föltevések helyesek, akkor CONCHI tatár birodalma északon a vogulok-osztjások lakóhelyére is fölnyúlt, s van okunk rá, hogy a prémvadász, ebszánkós, verem-lakásban élő népben jugorokat gyanítsunk. Bizonyára ilyenféle gondolatmenet alapján értékeli MARCO POLO kérdéses fejezetét a Jugria-kérdés szempontjából oly sokra LEHRBERG (Untersuch. 51—53) és jegyzi meg rá JULE-CORDIER: „The country chiefly described in this chapter is probably that which the Russians, and also the Arabian Geographers, used to term *Jugria*, apparently the country of the Ostyaks on the Obi. The winter-dwellings of the people are not, strictly speaking, underground, but they are flanked with earth piled up against the walls“ (The Book of Ser Marco Polo II, 483—4).

¹⁾ JULE-CORDIER: The Book of Ser Marco Polo. London 1903.

MARKWART sem tartja kétségesnek, hogy „unter dem von Marco Polo beschriebenen lande das transuralische *Jugra* zu verstehen ist, das sich vom mittleren und nördlichen Ural ostwärts bis Surgut am mittleren Ob, im süden bis Tjumen und Turinsk an der Tura, im norden bis zur Syswa (Sygwa) und Soswa und bis zu den obdorischen städten erstreckte“ (UngJb. IV, 291).

Ha azonban óvatosabban latolgatjuk a lehetőségeket és figyelembe vesszük, hogy MARCO POLO kérdéses 20. fejezete egyetlen olyan adatot, megállapítást sem tartalmaz, amely minden más lehetőséget kizáró határozottsággal Jugria fölismerését követelhetné,¹⁾ hogy továbbá Jugriát a legmegbízhatóbb források általában északabbra, a Szoszva-Szygva ill. az Ob alsó folyása vidékére helyezik, méltán hihetjük, hogy Conchi khán uralma a vogul-osztjálakta földnek legföljebb déli részére terjedhetett ki, és a szorosabb értelemben vett Jugriára csak a következő rész, a 21. fejezet értendő:

„Still further north, and a long way beyond that kingdom of which I have spoken, there is a region which bears the name of DARKNESS, because neither sun nor moon or stars appear, but it is always as dark as with us in the twilight. The people have no king of their own, nor are they subject to any foreigner, and live like beasts. [They are dull of understanding, like half-witted persons.]

The Tartars however sometimes visit the country, and they do it in this way. They enter the region riding mares that have foals, and these foals they leave behind. After taking all the plunder that they can get they find their way back by help of the mares, which are all eager to get back to their foals, and find the way much better than their riders could do.

Those people have vast quantities of valuable peltry; thus they have those costly Sables of which I spoke, and they have the Ermine,

¹⁾ A leírásban vázolt természeti viszonyok és néprajzi érdekességek összeegyeztethetők ugyan a régi Jugriáról egyéb forrásokból nyert képünkkel, de az ellentmondások hiánya még nem megy pozitív bizonyítékszámba. A prém-gazdagság, a terület egy részének zombékos, lápos jellege az Urál vidékén egyebütt is megvan; az eb-fogat használata nem kiváltságos sajátja az obi-ugoroknak, hanem megtalálható ill. hajdan divott a zürjéneknél, szamojédoknál, tunguzoknál is, hogy csak az esetleg szóba kerülhető népeket említsem (vö. pl. SIRELIUS, Über einige prototype des schlittens, SUS. Aik. XXX. 32: 16); a földbeépítkezés szokása viszont Eurázia északi részén szinte mindenütt kimutatható (vö. SIRELIUS, Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker, különösen FUF. VI, 84 skk, VII, 105 skk).

the Arculin, the Vair, the Black Fox, and many other valuable furs. They are all hunters by trade, and amass amazing quantities of those furs. And the people who are on their borders, where the Light is, purchase all those furs from them; for the people of the Land of Darkness carry the furs to the Light country for sale, and the merchants who purchase these make great gain thereby, I assure you.

The people of this region are tall and shapely, but very pale and colourless. One end of the country borders upon Great Rosia.“

A *Jugria* név itt sem fordul elő, ellenben fölbukkan a sötétség országa, Land of Darkness¹⁾ elnevezés, amely egyes arab forrásokban is szerepel,²⁾ mégpedig nagyon valószínű következtetésünk szerint *Jugria* értelmében, *Jugria* helyett. Gombocz Marco Polónak ezt a sötétség országáról szóló fejezetét vonatkoztatja Jugriára, míg a 20. fejezetét mellőzi (NyK. XLVI, 171). Részemről Gombocz választását tartom megokoltnak, bár annyit meg kell engednünk, hogy a Conchi-féle tatár khánság északi részének kutya-fogatos vadásznépe alkalmasint vogul és talán osztják is volt. Ebben az esetben viszont módosítanunk kellene azt a közkeletű nézetet, hogy a tatár-vogul érintkezés és nyelvi hatás csak a XIV. sz.-ban indult meg, ahogy pl. KANNISTO vallja a vogul nyelv tatár jövevényszavairól írt tüzetes monografiájában (235. l.). — Csak egyet állapíthatunk meg: Marco Polónak Északnyugat-Szibériáról szóló, kétségkívül másodkézből kapott híradása semmi biztos támpontot sem szolgáltat arra nézve, hogy milyen területet jelöltek a XIII. sz.-ban a *Jugria* névvel.³⁾

¹⁾ RAMUSIONÁL: *Della regione detta della tenebre* (id. Gombocz: NyK. XLVI, 171—172), PAUTHIER kiadásában: *province d'Obscurité* (Le livre de Marco Polo, CCXVII. cap.).

²⁾ Bizonyára közös forrás használata — a Jugriáig följáró arab prémkereskedők elbeszélése — okozza Marco Polo és az arab leirők szóhasználatának egyezését, úgyszintén az asztrometeorológiai és néprajzi jellemzés több föltűnő hasonlóságát is.

³⁾ A modern Marco Polo-kiadások térkép-rekonstrukciói csak hozzávetőleges egyéni véleményeknek számítanak. Ezt az állításunkat megokolttá teszi az az észrevételünk, hogy a kritikus pontokra nézve, így a sötétség országának elhelyezésére nézve is, jelentékeny eltéréseket okozott a szöveg eltérő értelmezése. A PAUTHIER-féle kiadás II. kötetéhez mellékelt térkép-vázlat Északkelet-Európát és Szibéria egész északi felét jelöli a *province d'Obscurité* névvel, JULE-CORDIER viszont a „Marco Polo's Itineraries, No 1“-ben a Volga folyótól északra, a Vjatka folyótól az Urál-hegységig eső területet jelzi Land of Darknessnek. — Ugyanez a vázlat az Irtys alsó folyása vidékére írja: „Khans of Siberia“.

Amint fönnebb már kiemeltem, a Jugria-kérdésben AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI, a későbbi II. Pius pápa nevezetes *Cosmographiája* szolgált hosszú időn át Nyugat-Európa irodalmának főforrásával. AENEAS SYLVIUS sem említi ugyan a *Jugria* szót, de kétségtelen, hogy az *Asiatici Hungari* néven említette nép a vogulokkal-osztjakkal azonos, s *Asiatica Scythiája* obi-ugor földre s így minden bizonnyal Jugriára vagy Jugria egy részére is értődött.

Örök érdeme AENEAS SYLVIUSNAK, hogy fölfödözi, szabatosabban elsőnek említi a magyar és az obi-ugor nyelvek rokonságát, de a szenzáció erejével ható rokonításon és az „ázsiai magyarok“ pogányságának, műveletlenségének hangsúlyozásán kívül szinte semmi lényeges adatot sem közöl, jóllehet terjedelmes művének több helyén is érinti a kérdést, a „De Asiaticis Scythis, & eorum ferocitate, unde Attilas, de eorum foeditate, & qvomodo Hungaros velint esse Scythas, qvomodove qvidam Hungarica lingua sint loquentes“ c. XXIX. fejezet¹⁾ pedig egészen az ugorságnak van szentelve. Ezúttal azt sajnálhatjuk különösebben, hogy Jugria helye tekintetében AENEAS SYLVIUS is kétségben hagy bennünket. Megmondja ugyan, hogy „Noster Veronensis, qvem supra diximus ad ortum Tanais pervenisse, retulit populos in Asiatica Scythia, non longe à Tanais sedes habere, . . . qvorum eadem lingua sit cum Hungaris Pannoniam incolentibus“, sőt arról is fölvilágosít bennünket, hogy hiradója, az a közelebből nem ismert veronai szerzetes „ad fontes Tanais pervenisse se affirmavit, eosque transcendisse & omnem illam Barbariae borealem perscrutatum“, de ezekből a leírásokból csak annyit lehet következtetni, hogy AENEAS SYLVIUS a Don forrásától nem messze, tehát az akkori földrajzi hiedelmeket is figyelembe véve az Urál vidékén, esetleg az Urál keleti oldalán képzelte a jugorok lakóhelyét. — Akárhogy áll is a dolog, bármennyire igaza van AENEAS SYLVIUSNAK a lényegben, előadásának földrajzi vonatkozásai annyira vérszegények, a kor hiányos ismereteitől befolyásoltak, hogy a hozzájuk fűzött reményeket nem válthatják valóra.

Igazában MIECHOVI MÁTYÁS 1517-ben kiadott *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* c. munkája hasogatott először rést a könnyen érthető nyugateurópai tájékozatlanság és tudálékos mende-mondák ködén, amely a XVI. sz. elejéig

¹⁾ AENEAE SYLVII PICCOLOMINEI postea PII II. Papae Opera Geographica et Historica. — Helmstadii MDCIC.

elfogta a kilátást Oroszország földjére, kivált északkeleti végeire és lakóira.

MIECHOVI MÁTYÁS egymásután mutat rá elődei és kortársai földrajzi tévelygéseire, fantasztikus meséire különféle csoda-szerzetekről, „monstrosi homines“ -ről, kincssórző griffekről stb. és írja le vagy saját észleletei vagy megbízható szemtanuk elbeszélése alapján az orosz területen élő népek valódi viszonyait. — Jugriáról és a Jugriabeli vogulok-osztjakok Pannoniába költözött magyar testvéreiről a II. tractatus 5. fejezete (*de Juhris*) szól részletesebben: „*Juhri de Juhra terra scithie septētrionalissima ⁊ frigidissima: iuxta oceanū septentrionis: a Moskouia ciuitate Moskorum ad orientē ⁊ septētrionē quingentis miliaribus magnis Germanicis distante: ascenderunt et venerūt per terrā planā ad meridiē* At *Juhri* slauos incolas Pannonie trucidarunt terrāque eorum in hanc horam possederūt Slauis vndique in finibus Pannonie remanentibus ⁊ habitantibus. Accipe primo quod *Juhri* a *Juhra* regione scithie de qua oriundi exiuerūt: vocati sunt: ⁊ vsque in nostra tempora a Bohemis Polonis ⁊ Slauis *hugri* appellantur ab aliis autem *hugui* tandem ⁊ *hungari* dicti sunt. Accipe tertio quod *Juhra* septētrionalissima est absque altissimis ⁊ inaccessibilibus montibus: nec tantis vt sunt alpes iuxta Italiā: neque sicut mōtes sarmatici Accipe quinto quod *vhri* in *Juhra* scithie nō colūt agros”

Hátrább, a II. könyv „De regionibus Scithie Perm Baskird Juhra ⁊ Corela per ducē Moskouie subiugatis“ c. fejezetében újból visszatér MIECHOVI MÁTYÁS Jugriára, erre a „misera regio sub polo arctico“-ra: „Post Moskouiā sunt gentes ⁊ regiōes inter septētrionem ⁊ orientē in fine asie septentrionalis que proprie Scithia dicitur: principi moskouie subiecte: per Iuan ducē moskouie principaliter subiugate scilicet Perm: Baskird: Cziremissa: *Juhra*: Corela. . . . In terra Permska propriū idioma: in terra Baskirdorum propriū: in *Juhra* propriū ⁊ in Corela etiā propriū. Proximiores oceano septentrionis vt iuhri ⁊ Coreli piscantur ⁊ capiunt balenas seu vitulos ⁊ canes marinos . . .”

MIECHOVI MÁTYÁSNAK méltán híressé vált munkája igen nagy mértékben hozzájárult az irányok és távolságok, a történelmi tények és földrajzi realitások helyesebb fölfogásához, de az egyes területek, tartományok pontosabb helyét, határait vagy nem ismerhette maga a tudós krakkói kanonok sem, vagy ha ismerte is, nem tar-

totta leírásában részletezendő teendőknek. Ennek ellenére is kétségtelen azonban, hogy Jugriát ott tudta, ahova az orosz források helyezték: Északnyugat-Szibériában, a zürjének és a baskirok többszomszédságában, „in fine Asiae septentrionalis“.

Két olyan nyugateurópai íróat kell még kiemelnünk, akik mindketten jártak Oroszországban és saját szemükkel látták, szemtanuktól hallották azt a sok földrajzi, történeti, néprajzi újdonságot, amelyet később írásba foglaltak. HERBERSTEIN ZSIGMOND, Miksa császár bizalmasa és élesszemű követe az egyik, WITSEN MIKLÓS, Amszterdam városának diplomáciai küldetéseiben el-eljáró tudós polgármestere a másik.

HERBERSTEINnek különösen egy mondata üt szeget az ember fejébe: „Iugariae prouinciae situs ex supradictis patet“ (Rer. Mosc. Comment. 2 89). A sokat ígérő *supradicta* azonban éppenséggel nem ilyen megnyugtató, s belőle mindössze annyi patet, hogy az Ob mellett ugor népek is laknak. HERBERSTEINnek Jugria helyéről tett kerek kijelentése t. i. nyilván a következő leírásra utal: „à Lepin ad Sossam fluuium peruenitur. Huius fluuij accolae *Vuogolici* nuncupantur. Sossa autem à dexteris relicto ad fluuium Oby, qui oritur ex Kitaisko lacu, peruenitur: quem vix uno die & celeri cursu traiecerunt, adeò uasta huius fluuij latitudo est, ut ad octoginta ferè vuerst extendatur. Hunc quoque *Vuogolici* & *Vgritzchi* gentes accolunt“ (uo. 85). Föltűnő ebben az idézetben, amelynek HERBERSTEIN szerint egy orosz eredetiben olvasott „Itinerarium ad Petzoram, Iugariam, & Obi usque fluuium“ a forrása, az ugor népnév, az *Vgritzchi* gentes szűkkörűsége: mintha kizárólag az obosztjakokat akarná jelölni, megkülönböztetve őket a *Vuogolici* ill. *Vuogolici* néven említett Szoszva- és Ob-melléki voguloktól, holott legjobb orosz forrásaink éppen ezeknek a voguloknak lakóhelyét hívják *Jugriának*.

Kevésbé pontos, de egyéb ismereteinkkel jobban összhangban álló helyrajzot találunk HERBERSTEIN német nyelvű önéletrajzában, amelyre GOMBOCZ tett figyelmessé (NyK. XLVI, 187): a Dvina felől menve „durch das gross Permia,¹⁾ vñnd vber ain gross waser vñnd Gepürg, die baide sy petzora nennen, ist vill mer dann vierhundert meill dahin zuraitten. Vñnd dann khumbt man zu den

¹⁾ A kiadó, Th. G. VON KARAJAN, ezt a furcsa megjegyzést teszi rá: „Ein ehemaliges herzogthum an der grentze von Sibirien, die jetzige provinz Permien im asiatischen Russland“.

Jugritzen. Das sollen die rechten Hungern sein, dauon sy Iren vrsprung haben. Vnnd dann furaus zw dem grossen Chan von Ca-thaia“ (Fontes Rer. Austr. — Scriptores I, 129).

Nem csekély meglepetést szerez végül HERBERSTEINEK 1549. évi térképe, amelyen Jugria az Ob („Oby fl.“) keleti oldalán, kb. a Szoszva torkolatával átellenes partvidéken van föltüntetve az ekkoriban szokásos figyelmeztetéssel: „IVHRA inde VNGARORU[M] ORIGO“.¹⁾

WITSEN nagyszabású művének számos helyén szóba kerülnek az obi-ugor népek, az *ostiakki* (*astiaiki*, *astakki*, *astakken* stb.) és a *wagolici* (*wagoltfen*, *wagoli*) valamint lakóhelyük: „Landschap *As-takkia*“ ill. „Landschap *Vogulits*, of *Vogelits*“. Pár ízben szerepelnek mellettük a jugorok: *Ugritzsche Volkeren*, maga a Jugria (*Ugorie* of *Jugorie*, *Jugoria*, Landschap *Jugorien*) területnév is fölbukkan néha, sőt helyéről is nyilatkozik WITSEN. Kár, hogy nem mindenütt egyformán! Úgy látszik, WITSEN eredeti fölfogását ez a mondat tükrözteti vissza: „*Jugorie*, of *Jurgetfi*, is een Landschap, gelegen by de Vliet Witsogda; die een Arm van de Dwina is, op twee en zestig en een halve graed“ (Noord en Oost Tartarye² 776³). Bár ez a helymegjelölés a XVII. században különösnek tetszik, nem férhet kétség ahhoz, hogy itt a mi Jugriánkról van szó, mert WITSEN is menten rátér a magyarsággal való rokoni kapcsolatokra: „Uit de Volkeren van dit Landschap, als mede uit Permien, word by de Moskoviten geloofd, de *Hungaren* te zijn gesprooten; want deze, zoo men zegt, en die van *Hungaryen*, groote gelijckheit in aert en zeden met malkander hebben“ (uo.). — A Vycsegda, régebben Vycsogda, amint ezt WITSEN is egészen pontosan tudja és mondja, európai Oroszország egyik nagy északi folyója, amely az Urál-hegységtől nyugatra, a vologdai kormányzóságban ered, nyugati irányban folyik, tehát WITSEN föltétlenül európai részen tudta Jugriát. Bajos volna eldönteni, mire támaszkodhatott: rég elavult orosz leírás került a keze ügyébe, anachronisztikus szóbeszédnek adott hitelt, avagy netalántán az ő Oroszországban jártakor is alkalmazták volna a *Jugria* nevet európai területre?

Könyvének egy másik helyén, a HERBERSTEINTŐL is fölhasznált orosz itinerarium nyomán egészen máshova, t. i. az Ob mellé helyezi

¹⁾ A Hakluyt Society kiadásában 1852-ben megjelent *Notes upon Russia* II. kötetében közölt lenyomatból ismerem.

²⁾ Az 1785. évi amszterdami kiadás szerint.

a jugorokat. Idézem ezt a részletet is, mert tanulságos összevetnünk HERBERSTEINÉVEL:

„Van Lepin komt men aen de Rivier Sossa, of Sosva, waer van de omleggende Volken *Wogolici* genaemt zijn. De Sossa ter rechter zyde latende leggen, komt men aen de Oby, die zijn oorspronk aen het Meir Kathay heeft, dat op een dag ter naeuwer nood over te varen is; en de Oby is zoo breed, dat zy op zommige plaetzen eenige wursten wyt is. Hier woonen mede de *Wogolici* en *Vgritzsche* Volkeren“ (uo. 945).

Ez a következetlenség, a nem egykorú, nem egyértékű, sőt egymásnak lényeges kérdésekben ellentmondó forrásoknak megjegyzés nélkül történt egyvégbe-aggatása voltaképpen a tájékozatlan követők kompilációin bosszulta meg magát. Úgy látom, elsősorban WITSEN az oka — vagy lehet az oka —, hogy a XVII. sz. második felének térképészeti termékei egyikén-másikán két Jugria is szerepel: egyik a Vycsegda ill. a Mezeny-Vaska folyók vidékén, jócskán bent európai Oroszország testén, a másik messze keletre az Ob környékén. Nem csoda, hogy akadt olyan hyperkritikus rajzoló is, aki a gyanús ismétlődés zavarából a névváltozatok elkülönítésével próbálta kivágni magát, *Juhrának* jelölvén az egyiket, *Joughoriának* a másikat.

A fentiekben bemutatott legeredetibb és legérdemesebb nyugateurópai írók, AENEAS SYLVIUS, MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ÉS WITSEN mellett dolgozó kompilátorok Jugria-adataival nem érdemes részletesebben foglalkoznunk. Jugria helyéről rendszeren csak annyit mondanak ők, amennyit nagytekintélyű elődeik rendkívül elterjedt munkáiban olvastak, ami hova-tova irodalmi közhelyé vált.

Szemléltetésül elegendő lesz egynéhány példát idéznem GOMBocz gazdag gyűjteményéből (NyK. XLVI, 172—191): „in Asiatica Scythia, ad ortum Tanais amnis, homines eiusdem linguae cum Hungaris Pannoniam incolentibus“; „quum ad Tanais ortum penetrasset, gentem Vngarica lingua loquentem se invenisse dicebat“; „Prope glacialis Oceani oras habitant silvestres homines *Ugari* sive *Ugri*. Scythae quidem sunt...“; „Novissimè Hungari ex alia Hungaria Scythica egressi, que non longe à Tanais ortu extat, et *Juhra* hodie dicitur: misera adhuc regio, utpotè sub frigidissimo coelo iacens, duci Moscoviae tributaria...“; „Ex Jugaria ad septentrionalem Oceanum sita Vngaros prodiisse autumant“ s i. t. —

Ezekben az AENEAS SYLVIVS Cosmographiájából és MIECHOVI MÁTYÁS Tractatusából fülünkbe csengő jelzőkben és helyhatározó mellékmondatokban jóformán ki is merül a XVI. és XVII. század-beli nyugateurópai leírásoknak Jugriára vonatkozó frazeológiája. A helyzetképhez hozzátartozik, hogy a forrásul használt szerzők minden szavának megvan — sokszor bizony nagyon későn — a visszhangja. Még a HERBERSTEIN-féle Commentarii-ban, majd utóbb WITSEN művében közölt orosz itinerarium meglepő adatai sem maradnak parlagon. A veronai származású ALESSANDRO GUAGNINÓNAK, a vitebszki várórség parancsnokának 1578-ban kiadott *Sarmatiae Europeaee Descriptio* c. munkája szerint „Huic quoque fluuiio [Obbi] *Vogulici & Hugritzchi* populi accolunt“ (1581. évi kiadás 85/b) és pl. MATTHAEUS PRAETORIUS *Orbis Gothicus*-a (1688) is tovább hirdeti: „Accolunt Obbio *Vogulici & Hugriczchi*“ (Liber II, cap. II. § 3).

A nyugateurópai földrajzi és történeti kompilációk Jugria-leírásainak céltalan és reménytelen — legalább is a most megoldásra váró kérdések szempontjából céltalan és reménytelen — forráskritikai böngészgetése helyett érthető kíváncsisággal nyúl az ember a korabeli térképekhez, a térképrajzolás zsengeihez. A XVI. századnál korábbi vázlatok nem ismerik Jugriát, ez a távoli világtáj terra incognita számukra, ellenben a XVI. századbeli atlaszok, kivált a WIED-, MÜNSTER- és MERCATOR-típusúakra gondolok, már el nem mulasztanák Jugriánk föltüntetését. — Azt hiszem azonban, néhány találmányra kiragadott példa eléggé meggyőzhet bennünket arról, hogy ezek a világhírű kartografusok Jugria helyének kérdésében tökéletesen figyelmen kívül hagyandók.

ANTHONIUS WIED a Mezeny folyó partjára írja: „*Ivhri* ex quibus Hūgari in Hūgaria idē quoque idioma ostēdit“.¹⁾ — Jugria szomszédságában, de meglehetősen nagy távolságra van jelölve: „Kondori, Vahvlicz, Wilki Perim, Abdori“.

MÜNSTER *Moscouia*-térképén egy meg nevezett észak-európai folyó völgyében bukkanunk Jugriára: IVHRI; Jugriától északnyugatra terül el *Corelia*, jócskán keletre egy vadregényes tisztáson *Cōdori*, délkeletre *Vahulia* (?), tovább keletre *Abdori* s jelentékenyen délkeletre, az Ob bal partján *Sybir*.²⁾ — A Cosmo-

¹⁾ WIED térképét A. E. NORDENSKIÖLD *Periplus* c. másolat-gyűjteményéből ismerem (XXXV. sz. melléklet).

²⁾ *Cosmographiae uniuersalis Lib. VI. Auctore Sebast. Munstero.* — Ed. 1554. p. 910.

graphia 913. l. — hibásan 831-nek van számozva — ezzel a magyarázattal hívja föl a képre a figyelmet:

„Vbi in tabula scriptū uides *Iuhri*, patria dicitur esse Vngaroru, id quod utriusque regionis eandem testari aiunt linguā. Supra Moscouitas sunt multi quos Scythas uocant, sed parent principi Moscouitarum, quos scilicet dux Iuuan subiugauit, ut sunt, Serm (o: Perm), Baskird, Cziremissa (o: Cziremissa), *Iurha* (o: *Iuhra*), Corela & Permska. . . . Proximiores Oceano septentrionis, ut *Iuhri* & Corela, piscantur & capiunt balenas seu uitulos & canes marinos“.¹⁾

A híres angol utazó, ANTHONY JENKINSON 1562. évi térképe különös újdonsággal lep meg bennünket: Jugriát (IOVGHORIA) az Ob (Oba fl.) keleti oldalára helyezi; az Urál-hegység felső részének lejtőin *Obdora*, a Pecsorától nyugatra *Condora*, ettől délre *Permia* van jelölve.²⁾ — JENKINSON társának, RICHARD JOHNSONNAK útleírásából kiegészíthető ezzel a megjegyzéssel: „Vpon the East part beyond the countrey of *Vgori*, the riuer Ob is the most Westermost part thereof. Vpon the sea coast dwell Samoeds, and their countrey is called *Molgomzey*“.³⁾

Egészen zűr-zavaros képet adnak Jugriáról GERARDUS MERCATOR-nak számos kiadásban elterjedt s technikai kivitelükben csakugyan nagy haladást jelentő atlaszai. Egyik-másik térképen (pl. a *Russia cum confinijis* és az *Asia nova* címűn) két Jugria is szerepel: egy nyugati, európai és egy keleti, szibériai. Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy MERCATOR az úgn. vándorlásos elmélet mozzanatait próbálta szemléltetni. Erre a föltevésre a leggyöngébb támpontunk sem lehet, sőt némi egybevetésből kétségtelenül kitetszik, hogy MERCATOR minden rósta nélkül átvette ellentétes nézetű elődei adatait, azokét is, akik Jugriát Európában, azokét is, akik

¹⁾ Ez utóbbi mondatok szórul-szóra MIECHOVI MÁTYÁS *Tractatus*-ából vannak kiírva.

²⁾ Ki van adva a Hakluyt Society kiadásában 1886-ban megjelent „*Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*“ I. kötetének mellékletéül.

³⁾ U. o. I, 105. — Csak melleleg említtem meg, hogy Jenkinsonék egyéb följegyzései sokkal határozatlanabbul — óvatosabban — jelölik meg Jugria helyét: „inhabitantes of *Hugarye* and other people of Sameydes (!) and Colmakkes, whose Countreys lye very farr notherly“ (163); „llonde of *Vagatts*, whiche is not farre from the River of *Obbe* and the mayne land of *Hugarye*“ (164); „There is a Bay betweene the saide *Vaigattes* & the riuer *Obba*, that doth byte to the Southwardes into the land of *Hugorie*“ (1588-ból; uo. II, 251).

Jugriát Szibériában tudták. — MERCATOR európai Jugriája jócskán nyugaton, rendszeren a Mezeny-Vaska folyók vidékén ill. a Pecsora és a Vycsegda felső folyása közt található: „*Iuhri* al: *Iutri* (!), ab his *Iuhuris* Hungari originem habent“ avagy „*Jugra Iuhra* siue *Jugoria* ex qua olim Hungari prodijsse feruntur.“ — A szibériai Jugria — *Ioughoria* — az Ob keleti partvidékén terül el, éppúgy mint HERBERSTEIN és JENKINSON térképén.¹⁾

Azt hiszem, csak henye szószaporítás volna további példákkal bizonyítgatni, hogy a régi nyugateurópai földrajzi irodalom és kartográfia termékeinek zöme megbízhatatlan szerkesztmény és szinte semmivel sem segít bennünket előbbre. Az összehasonlító vizsgálat inkább abban a tekintetben járna tanulsággal, hogyan keveredett össze a légnemű régi közhelyek kézzől-kézre adott hagyománya a későbbi reális földrajzi és etnografiai ismeretek elemeivel.

A *Jugria* név földrajzi vonatkozásainak szentelt — talán kelleténél hosszabbra nyúlt és nem eléggé áttekinthető — fejtegetéseink eredményeit így foglalhatjuk össze:

I. Az első értesítések európai Oroszország északkeleti szögletében, a pecsorai zürjének keleti, a szamojédok déli szomszédságában, közelebb-ről megjelölve: az Urál-hegység és a Káma felső folyása — Pecsora közti sávon tüntetik föl Jugriát.

II. A XIII—XVI. századi események egykorú, vagy közel egykorú leírásai már majdnem kizárólag Urál mögötti szibériai területet jelölnek a névvel. Időnként, forrásonként szüntelen és lényegesen ingadozik e terület köre, nagysága. A *Jugria* név legtágabb értelemben használva kb. az északi szélesség 58° — északi sarkkör, ill. a Greenwich-től számított keleti hosszúság 58°—70° közti területet jelenti. Északon Obdorszk a legtávolabbi pontja, délen hozzávetőlegesen a Tura folyó; nyugaton

¹⁾ A MERCATOR-féle Urál-vidék torz voltának bizonyítására csak az Európa című térképet kell bemutatnunk. Az Urál-hegységtől (Riphei montes vel Hyperborei nunc Camenoi poyas) nyugatra, a Vycsegda forrásvidéke fölött van *Kondori*, délebbre, de szintén az európai oldalon *Vahulicz*; az Irtys mellett áll *Veliki Tumen*, egy keletebbre az Irtysselel párhuzamosan az Obba ömlő folyó (? *Jugan* ?) mellett *Jerom*; *Sibir* városa az Ob egyik meg nem nevezett balparti mellékvize (? *Konda* ?) mellett ékeskedik, míg sokkal délebbre *Lepin* búslakodik számkivettségén.

jóformán csak egyes folyók, a Scsugor, Ilics, Pecsora, Kolva, Visera és Koszva völgyében csipkéződik bele Európa testébe és éri el helyenként az 58. hosszúsági fokot; keleten is alkalmasint csak néhány mellékfolyó (Kunovat, Kazym) irányában terjed az Ob vonalától jelentékenyen keletebbre, kb. a 70. fokig. — Megjegyzendő, hogy ezeket a határokat a különféle forrásokban elszórtan található adatokból kellett összeillesztgetnünk, s ezért kikövetkeztetésünk helyessége itt-ott vitatható is.

III. Legmegbízhatóbb orosz forrásaink jóval szűkebb területre alkalmazzák a Jugria nevet:

1. A XIV—XVI. századbéli kétségtelen hitelű adatok túlnyomó többsége szerint Jugria az Ob alsó folyása körül levő terület, amelyhez hozzáértődik a Szoszva—Szygva medencéje, valamint Kunovat, Kazym és Koda környéke is. — Ezek az adatok Jugrián kívül eső, teljesen különálló tájegységnek emlegetik a Pelym-vidéki vogulság földjét. — Azonban a *Jugria* név ilyenkor használatában sem találunk tökéletes egyöntetőséget és tartósabb megállapodottságot. Az ingadozások fő-okát alkalmasint a terület lakosságának szervezetlenségében, ill. az alkalmi törzs-alakulatok sűrű változásaiban kell keresnünk. Hol egyik, hol másik nemzetség szálláshelyére tolódik el a súlypont, hol egymástól független darabokra esik szét a gyér népességű terület, aminek nyomában jár a név jelentéskörének gyakori módosulása, szűkülése, tágulása:

2. Egyes XVI. századi leírások, amelyek közül a *Kniga Boljsemu Csertezsua* a legfontosabb, kizárólag a Szoszva-Szygva folyók vidékének jelölésére korlátozzák, míg mellette az Alsó-Ob környékét *Obdora* néven említik,

3. viszont egy orosz itinerarium nyomán HERBERSTEIN, WITSEN stb. éppen fordítva az Ob alsó folyásának osztjások lakta partmellékeire ruhazza át, elkülönítve tőle a Szoszva és Szygva vidékét, sőt még az Alsó-Ob-menti vogul lakosság földjét is.

Az a kérdés vetődik föl ezután: a sok közül melyik volt Jugria eredeti helye? Sajnos, történeti-földrajzi adataink nem elegendők a kérdés eldöntésére. Még arról is korai dolog volna nyilatkoznunk, hogy európai vagy ázsiai területről indult-e el vándorútjára a név. Igaz ugyan, hogy a legrégibb értesí-

tések európai részén jelölik Jugriát, de a prioritás kérdésében ez még éppenséggel nem perdöntő, mert hiszen első híradóink szemhatára lezáródik az Urál-hegységnél, s ezért számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az ő Jugriájuk csupán Európába átnyúló kiágazása, nyugati pereme is lehet az előttük még ismeretlen Transuralia-beli Jugriának. — Majd csak az etnologiai és őstörténeti vizsgálatok tanulságainak ismeretében mérlegelhetjük az eddigi eredményekből nyíló lehetőségeket és nyilváníthatunk véleményt Jugria eredeti helyéről.

* * *

Etimológiai magyarázatunk alapvetésében a *Jugria* névnek nemcsak földrajzi tartalmára kell tekintettel lennünk, hanem etnológiai vonatkozásait is föl kell derítenünk. Tüzetes földrajzi tájékozódásunk után talán nem lesz nehéz megfelelnünk arra a kérdésre, hogy milyen műveltségű, szervezetű, fajú és nyelvű nép volt Jugria lakossága.

Forrásanyagunk vallomása szerint a jugorok műveltsége alacsonyabb fokon állott, egyoldalúbb volt, mint a hozzájuk ellátogató kereskedőké és harácsoló-hódító oroszoké. Elsősorban nyilván vadászattal foglalkoztak, s a nemes prémek mesébe illő tömege tette őket gazdagokká, messze országok előtt ismertekké, irigyeltekké. Általában passzív természetű nép volt, de ha megtámadták, bátran, szívósan védekezett s szorultságában a hadicselt sem vetette meg. Magasabb szervezetségéről vajmi keveset tudunk. A XV—XVI. században, amikor már bővebben vannak rájuk adatok, fejedelmek, sőt néha több kis fejedelemség¹⁾ ügyeit irányító nagyfejedelmek

¹⁾ Az obi-ugorok szétaprózottsága a vidék mostoha természeti viszonyainak, a zsákmányoló (vadászó-halászó) életmódnak és az ezen tényezőkkel összefüggő birtokjogi, települési, társadalomszervezeti stb. formáknak könnyen érthető következménye. Mindössze ПАТКАНОВНАК ide vonatkozó véleményére és megállapítására utalok: „Es ist sehr wahrscheinlich, dass die zersplitterung des ostjakischen landes in einzelne unabhängige fürstentümer in der teilung des volkes nach geschlechtern seinen grund hat. Das ist aus den überbleibseln der früheren formen der grundbesitzrechte bei den eingeborenen zu entnehmen. Ostjakische und wogulische dörfer, welche in öden gegenden liegen und deren bevölkerung sich von dem einflusse der russen bis zu einem gewissen grade rein erhalten haben, bestehen auch gegenwärtig noch aus einem oder zwei geschlechtern, denen das ganze umliegende land angehört“ (Irt. Ostj. II, 012). — „Man darf annehmen, dass sich die einwohnerzahl eines kleinen südostjakischen staates durchschnittlich auf 60 bis 300, höchstens 400 seelen beiderlei geschlechtes belief“ (uo. II, 013).

alatt éltek, bár nyilvánvaló, hogy fejedelmeik inkább nemzetség-ill. törzsfő-félék lehettek, s egy-két névről is ismert nagyfejedelmükben is mindössze néhány egymásra utalt szomszédos törzs alkalmi szövetségének valamilyen elöljáróját, esetleg hadnagyát láthatjuk.

A jugorok e jellemképéből s még inkább lakóhelyéből következően az eddigi kutatók majdnem kivétel nélkül obi-ugorokat kerestek és találtak a *Jugria* elnevezés mögött. Ha a vogulok és az osztjákok mai viszonyait vesszük irányadónak, csakugyan bajos is volna más népre gondolnunk. Egyesek, amint fönnebb láttuk, szóba hozták ugyan a szamojédokat is, de ez az azonosítás forrásaink bizonyossága szerint a történeti korban helytelen. Hisz már az orosz őskronika 1096. évi elbeszélése éppúgy megmondja, hogy Jugria a szamojédok szomszédságában van s a jugorok nyelve elüt a szamojédokétól, mint 300 év múlva a permi Szent István életrajzírója, avagy közel hat századdal később pl. WITSEN. — A SCHRENK-féle szamojéd elmélet elvetésével azonban még nem vonjuk kétségbe, hogy egyes Obdorszk tájékán kóborló szamojéd nemzetségek alkalmilag ne tartozhattak volna a *Jugria* név körébe, és különösen nem utasítjuk el azt a lehetőséget, hogy a történelőtől korszakban ne éppen szamojédok lettek volna Jugria földjének lakói. — Egyelőre egészen figyelmen kívül hagyjuk ezt az őstörténeti problémát, mert előbb a történeti adatokkal megvilágítható népeiségi viszonyokkal ajánlatos tisztába jönnünk.

A komolyabban számbaveendő magyarázatok egyik része a mai vogulok őseit látja a jugorokban, döntő bizonyítéknak fogadván el a *Kniga Boljsemu Csertezsü* ismeretes definícióját, amely szerint Jugria egyenlő a Szoszva és a Szygva vidékével, ott pedig ma is és a *Kniga Boljsemu Csertezsü* korában is vogul lakosságot találunk.

Ez a látszatra hibátlan következtetés már a legelső próbát sem állja ki. Nem az ellentábornak az az érve dönti meg, hogy a XIV. sz. végétől fogva nagyon gyakran szerepel *Jugria* mellett külön a vogulság is, vagyis a két név földrajzi és etnológiai értéke nem lehet azonos: pl. EPIFANIJ PREMUDRYJ szerint Perm egyik szomszédja Jugra, másik a vogulok; az 1483. és az 1499. évi moszkvai hadjárat egyik célja a vogulság (Ворыличи), másik az Ob-melléki Jugra (Югорская земля) meghódítása; egyebek közt HERBERSTEIN és WITSEN is megkülönbözteti őket: „*Vuogulici & Vgritzfchi gentes*“

ill. „*Wogolici Ugritzsche Volkeeren*“. Ez a névpárhuzamosság azonban még nem rontaná le a vogul elmélet valószínűségét, mert hiszen egészen közönséges tapasztalati tény, hogy egyes nyelvileg, fajilag azonos népcsoportok földrajzi, vallási, politikai stb. okokból más és más névvel jelölik magukat, vagy jelölik őket az idegenek. Hogy mindjárt a derekán fogjuk meg, ez a név szerinti elkülönítés a vogulokra is kimutatható. A fenti adatok *vogulicsi*, *Vuogulici*, *Wogolici* népnéve a vogulságnak csak déli, kiváltképpen a Pelym-vidéki ágát jelenti, míg a Szoszva-Szygva medencéjében lakó északi ág *Jugra* néven szerepel vagy a *Jugra* ill. *Vgritzschi gentes*, *Ugritzsche Volkeren* gyűjtőnév alá van foglalva. Sőt a vogulság e két része közti különbségtétel szinte napjainkig kísért a szakirodalomban, főleg az oroszban, t. i. a déli rész *vogul*, az északi rész *ljapini osztják* vagy egyszerűen csak *osztják* elnevezésében.¹⁾

A két vogul csoport különnevűsége egyáltalán nem érintené a vogul elmélet helyességét: amint ma más névvel illetik az északi csoportot mint a délit, éppúgy járhattak el századokkal ezelőtt is, vogulnak nevezvén a déli ágat, *Jugrának* az északit. Ennek a megkülönböztetésnek ma is megvannak, régen is megvoltak a maga természetes okai. Mindenek előtt a Szoszva-Szygva-vidék táji elkülönültségére kell gondolnunk: „Máskép áll a dolog a Szoszva folyam-

¹⁾ *Ljopin* a *Szygva* (vog. *Sakw-jā*) másik, eredetibb neve. Az orosz — és régebbi nyugateurópai — irodalomban gyakran olvasható *Ляпинские остяки* (*Ljapin-vidéki osztjákok*) rendszeren a Szygva- és Szoszva-vidék vogul lakosságának hagyományos elnevezése. Pl. KOWALSKY, HOFMANN uráli tudományos expedíciójának egyik tagja, így osztályozza az Északi-Urál obi-ugorjait: „Die Ostjaken theilen sich in zwei hauptstämme: Lapinsche und Obische ein. Die ersteren, deren hauptsitz die jurte Lapina an dem flusse Sigwa ist, streifen im sommer mit ihren rennthierherden auf dem Ural-gebirge bis an den 65° N. B, im winter kehren sie in ihre jurten, auf dem östlichen abhänge des Urals an den flüssen Sosswa, Loshwa u. a. heim. ... Die Obischen Ostjaken leben in jurten an den ufern des Ob bis an seine mündung. — ... Die beiden stämme unterscheiden sich sowohl durch die sprache, als auch in anderen beziehungen“ (Nördl. Ural I, XI—XII. l.). — Néha kizárólagosan csak a szygvai vogulokra vonatkozik a *ljapini osztjákok* elnevezés, de akkor mellette találjuk a szoszvai vogulokra értett *Сосвинские остяки* (Szoszva-vidéki osztjákok) nevet. — Többek között AHLQVIST is figyelmeztet, hogy a berjozovi kerületben a vogulokat is *osztjákok*knak hívják (Muistelmia 222), és hogy más adatot ne is említsek, KANNISTO is azért nem tudott az Ob-melléki vogulokról egészen pontos számadatokat szerezni, mert a helybeli oroszok *osztjákok*knak nevezik őket (SUS. Aik. XXV, 4).

rendszere vidékén. Nyugat felé az Ural, éjszak és délnek ingoványos lakatlan domborok által védve, e tartomány csak kelet felé a Szoszva torkolatánál nyílik meg a közlekedésnek“ állapítja meg REGULY (Reguly-Alb. LXXXV. 1.). — Földjük félreeső, elzárt volta magyarázza meg, hogy az északi vogulok¹⁾ mind máiglan megőrizhették őseik életformáit, szellemi szabását, míg a déli vogulságot gyökeresen átalakította az idegen — tatár és orosz — befolyás. Találón jellemzi a két világ közti különbséget REGULY: „Itt -- t. i. az északi voguloknál — az eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztenek marhát, nem esznek kenyeret, nem viselnek len vagy gyapju öltözetet. Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri, csak e két forrását a szerzés és táplálkozásnak, állatok bőrével ruházkodik, a lovat az eb és az iramszarvas pótolja, atyái isteneinek áldozik, és sajátosága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondtalanságában nem sejtve azon küzdelmet, melyben a polgárisodás délibb testvéreit emészti, s mely őt is egykor elkerülhetetlenül be fogja olvasztani“ (uo.). A vogulság legutolsó bűvara, KANNISTO szintén hangsúlyozza ezt a különbséget: „Sosvan vogulit edustavat heimonsa alkuperäisintä enimmän venäläiseltä vaikutukselta säilynttä kantaa. Kuten puku, asunto ja elintavat, samoin heidän koko ajatus- ja katsantokantansa on vahvaa kansallista leimaa. Omaperäisestä kansanrunoudesta he ovat eteläisiä veljiään rikkaampia; heidän muinaista ugri-laista luonnonuskoaan ei vielä epäily ole pahoin järkyttänyt“ (SUS. Aik. XXV₅, 1—2).

FISCHERÉK vogul elméletét más okból kell elvetnünk: ha a vogulok elhelyezkedését, elsősorban természetesen a forrásaink korára jellemző településföldrajzi viszonyait egybevetjük a Jugria helyére vonatkozó megállapításainkkal, bátran állíthatjuk, hogy a *Jugria* név kizárólag vogulokat csak a Kniga Boljsemu Csertezsua és a vele egy csoportba tartozó források nyelvhasználatában jelentett, s a jelentésnek ez a szűkkörűsége csupán múló mozzanat a sűrű változások sorában. Az viszont kétségtelen, hogy ha a *Jugria* név csak átmenetileg szolgált is kizárólag vogul népesség jelölésére, a legrégebb értesítésektől kezdve majdnem kivétel nélkül olyan területet jelöltek vele, amelynek kisebb vagy nagyobb mér-

¹⁾ A Szoszva és a Szygva vidékén élő északi vogulok száma DUNIN-GORKAVICS szerint kb. 2.400 (Izv. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 48), KANNISTO statisztikája szerint pedig mindössze 1.832 (FUF. VI, Anz. 54).

tékben vogul lakói is voltak: az első híradások európai Jugriájának túlnyomó részt vogul földnek kellett lennie; a legtágabb értelemben használt *Jugria* a vogulságnak szinte egész területét magába foglalta; a XIV—XVI. századbéli Alsó-Ob-vidéki Jugriának egyik fontos része a Szoszva-Szygva medencéje, az északi vogulok mai és akkori szálláshelye. Úgy látszik, mindössze a HERBERSTEINTŐL és WITSENTŐL stb. fölhasznált orosz itinerarium korlátozza a *Jugra* szó jelentését a vogulok kizárásával tisztán az Ob melléki osztjákokra.

A vogul elmélet túlzó egyoldalúságán, tarthatatlanságán kívül azt is bizonyítja mindez, hogy az osztjásokban sem láthatjuk a régi jugorok egyedüli leszármazóit, amint látta annakidején KARAMZIN, ABRAMOV, BUSEN, OKSZENOV és látja ma az orosz szakemberek többsége. Abból, hogy bizonyos kútfők egymás mellett említik a *jugorokat* és a *vogulokat*, ellenben hallgatnak az *osztjákokról*, még semmi jogunk sincs azt következtetni, hogy a *jugor* az osztjások korábbi elnevezésének tekintendő. Efféle okoskodással nagyon különös eredményekre juthatna az ember:

1. A XIV. sz. végéig sem a *vogul* sem az *osztják* népnév nincs följegyezve, tehát az egyedül használt *Jugra* = vogul és osztják;

2. 1396 körül fölbukkan *Jugra* mellett a *vogul* név is, ettől-fogva tehát *Jugra* vogult már nem jelöl, hanem csak osztjákat;

3. a *Jugra* és a *vogul* mellé a XVI. században jelentkezik harmadikul az *osztják* név is, tehát ebben az időszakban *Jugra* = nem is vogul, nem is osztják, hanem valamilyen más nép. — Folytatni lehetne ezt a csavaros okoskodást, míg az ember csintalan-kodó kedve bele nem fárad.

Az elmondottakból következik, hogy a jugorok sem nem kizárólagosan a vogulok, sem nem kizárólagosan az osztjások ősei, hanem a vogulokéi is, az osztjásokéi is. Ha a *Jugria* névnek a legtágabb értelemben való alkalmazása bizonyulna eredetinek, akkor az egész obi-ugorságot jelölte a név, ha viszont az Alsó-Ob és mellékfolyói vidékére valamint e vidék lakosságára szorító szűkebb jelentés az előbbvaló, akkor csak az északi vogulok és az északi osztjások tekinthetők a hajdani jugorok egyenes leszármazottainak. Elméletileg mindkét lehetőséggel számolhatnánk, mert hisz a név földrajzi-etnologiai jelentéskörének szűkülését is, tágulását is meg tudnók magyarázni, mégis a történeti források adatainak egybevetése és mérlegelése alapján

már most is, az ősz- és településtörténeti vizsgálatok eredményeinek ismerete nélkül is sokkalta nagyobb valószínűséget kell tulajdonítanunk a második alternatívának, hogy t. i. a *Jugria* név a történeti kor elején az obi-ugorok számójéd szomszédságban élő északi részének összefoglaló nevéül szolgált. — A nélkül, hogy érveiket kifejtették volna, hasonló véleményt nyilvánítottak az újabkori finn szakemberek, KARJALAINEN (Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7), KANNISTO (FUF. XIV, 18), KAI DONNER (FUF. XVIII, 120), úgyszintén WIKLUND (Reallexikon der vögeschichte III, 375).

A történeti földrajz bizonyosságán kívül egyéb jelek is arra mutatnak, hogy a *Jugria* névvel vogult, osztjákat egyaránt jelölhettek forrásaink. Amint az imént kiemeltem, az oroszok helyenként egyáltalán nem tesznek különbséget a két nép között, *osztjáknak* nevezvén az északi, sőt néha a pelymi vogult is. Éppen így áll — vagy legalább is állott — a dolog a zürjéknél is, akik az orosz *jugra* szóval nyilvánvalóan azonos, de a szakirodalomban — megítélésem szerint — érdemén fölül fontosnak tartott *jegra* (*jugra*, *jogra*) névvel egyszer osztjákat, másszor vogult, többnyire pedig összefoglalóan obi-ugorokat illetnek. SJÖGREN szerint: „Auch werden die Uralischen Ostiaken noch heutigen tages von den Sürjänen *Jögrajass* genannt“ (Sawolotschje 526; átveszi tőle MÜLLER, Ugr. Volkst. I, 163), REGULY ellenben azt írja egyik előterjesztésében: a „vogulok zürjén szomszédjaiktuł *Jögra* nevet viselnek“ (OsztjNGy. XIV. l.); HOFMANN speciálisan az északi vogulokra ('ljapini osztjások') érti a zürjén nevezetet: „die Laepinschen Ostiaken, die jetzigen *Joegragass*“ (Nördl. Ural II. 50), úgyszintén СУРИН is: „Зыряне называютъ *сверныхъ Вогуль* (Остяковъ Ляпинскаго нарѣчія) *Егра, Югра*“ (Geogr. i sztat. szlov. Permszk. gub. — s. v. *Вогулы*, 339. l.). — KÖPPENnek viszont olyan értesülése van, hogy a zürjén *jogra* vogult is, osztjákat is jelent: „Увѣряють, что Зыряне донынѣ подѣ словомъ *Югра* (*Jogra*, во множеств. числѣ *Jögrajas*) — расумбѣють какъ *Вогуловъ такъ и Остяковъ*“ (Etnogr. kart. 20). — Ugyanebben az összefoglaló értelemben közli aztán a nevet WIEDEMANN zürjén szótára is:

„*jögra, jogra, jugra*, 'Ostjak, Wogule'“. WIEDEMANN tekintélye alapján 1880 óta könyvből könyvbe vándorol ez az értelmezés, bár nem is egészen jogosultan. Erre a kérdésre majd az etimológiai magyarázat során térek ki; e helyütt csak annyit bocsátok előre, hogy a zürjén *jegra* (*jogra, jugra*) szót orosz jövevénynek tartom,

amely a mai zürjénben alig-alig használatos, s ahol véletlenül ismerik, homályosan a szomszédos vogulokra értik.

Az északi voguloknak és az északi osztjácoknak külső megjelenésben, életmódban és szokásokban jelentkező egyformasága¹⁾ nemcsak az idegeneket, az oroszokat és zürjéneket készítette arra, hogy azonos névvel illessék őket, hanem maguk ezek a testvérnépek is érzik és különféle formában kifejezésre is juttatják szoros együvértartozásukat. Legtanulságosabb természetesen az általánosan ismert vogul *mańš'i, meńďši* népnév, amellyel a vogulok saját magukat, de egyben az osztjácokat is jelölik. Figyelmet érdemelnek emellett PATKANOV érdekes megfigyelései: „Die Wogulen werden in alten acten manchesmal auch *Ostjaken* genannt. Zu bemerken ist dabei, dass den leuten dieses stammes der ausdruck *Wogule* nur wenig bekannt ist, weshalb sie sich selbst, falls sie russisch reden, stets *Ostjaken* nennen“ (Irt. Ostj. I, 1). Még meglepőbb PATKANOV-nak az a nézete, hogy az osztjácok a *χandi χoi* népnevet valószínűleg nemcsak magukra, hanem a vogulokra is értik: „Gleicherweise scheinen die Nord-Ostjaken mit dem namen *xanda-xo* nicht nur die vertreter ihres stammes, sondern auch die Wogulen zu bezeichnen“ (u. o.). — Megengedem, hogy PATKANOV-nak ebben az utóbbi föltevésében is igaza van vagy igaza lehet, de állítását a rendelkezésemre álló egyéb forrásokból nem tudom adatszerűen megerősíteni.

Amint már az imént céloztam rá, az osztjác elmélet érvelésében megnyilvánuló módszertani elv következetes alkalmazása arra a föltevésre is rácsábíthatná az embert, hogy a jugorok eredetileg sem a vogulokkal, sem az osztjácokkal nem azonosak, hanem csak közeli rokonaik, egy harmadik obi-ugor törzs voltak. Ilyen irányban való következtetés alapjául szolgálhatnának azok a XVI. századbeli források, amelyek a vogulok és az osztjácok mellett még külön jugorokról is megemlékeznek. A legfontosabb, föltétlenül hitelt érdemlő ezek közül a SZTROGANOV-családnak 1574. május 30-án kiadott

¹⁾ KANNISTO szava szeit: „Ich will zum schluss bemerken, dass die Ob-ugrischen völker sowohl geistig wie auch in materieller hinsicht ein einheitliches kulturgebiet bilden, in dem die nationalitätengrenze nicht viel zu bedeuten hat. Was insbesondere die volkspoesie betrifft, ist sie namentlich in den grenzgehenden grossenteils gemeinsamer besitz, woraus sich auch die grosse zahl der in der sprache der dichtung vorkommenden, aus der schwestersprache entlehnten wörter erklärt“ (FUF. VII, 187).

cári adománylevél, úgyszintén a cári granota ismeretével írt SZTROGANOV-féle évkönyv, amely többször is említi egymás mellett az *остяки* (osztjások), *вогуличи* (vogulok) és *югоры* (jugorok) népneveket.¹⁾ — Azok előtt, akik a név hármasságában a nép hármasságának bizonyítékát látják, szinte magától fölvetődik az a kérdés, hová tűntek el a jugorok. Feleletük lényege az, hogy denacionalizálódtak, beleolvadtak a másik két rokon törzsbe (OGORODNIKOV, Ocserk iszt. Szib. I, 190—191). Csak árnyalati különbség van e fölfogás hívei között: akiknek szeme előtt Jugriának a *Kniga Boljsemu Csertezsубели* meghatározása lebegett, azok természetesen a jugorok elvugulosodását vallják (pl. DMITRIEV), akik viszont a jugor-osztják azonoság álláspontjára helyezkedtek, azok meg a jugorok elosztjákosodását hirdetik (pl. ABRAMOV).

Meggyőződésem szerint a Jugria-kérdésnek illetően etnológiai értelmezése egészen jogosultan és alkalmasint csak a népnevek ősiségében, állandó kötöttségében vakon hívó, a népnevek történeti változásaival nem számoló orosz tudós csoport légnemű spekulációja. Mindenesetre gondolnunk kellene a jugorok eredeti elkülönülésének, vogultól-osztjáktól eltérő voltának valószínűségére, ha — mondjuk — a róluk szóló értesítések kezdettől fogva a vogulok és az osztjások mellett emlegetnék őket. A három név diachronikus vonala azonban mindennek inkább mondható, mint párhuzamosnak:

- I. időszak: egyedül *Jugra*
- II. időszak: *Jugra* + *vogul*
- III. (átmeneti) időszak: *Jugra* + *vogul* + *osztják*
- IV. időszak: *vogul* + *osztják*

Alig szorul bővebb magyarázatra, hogy e népnevek változásai és váltakozásai történeti okokra vezetendők vissza, fokozatos differenciálódás kísérő tünetei, s a *jugricsi-vogulicsi-osztjaki* nevek egyoldalú — hogy ne mondjam: számtani műveletre emlékeztető — elemzéséből vont önkényes következtetés még nem elegendő alap

¹⁾ Az oroszok Urál-vidéki terjeszkedése és a keleti finnugorság szempontjából is történeti nevezetességű adománylevélből — szemléltető például — álljon itt ez a részlet: „А негданныхъ Остяковъ и Вогуличъ и Югоричъ и съ жены ихъ и дѣти отъ Сибирцевъ отъ ратныхъ приходу беретчи ... у своихъ крѣпостей, и на Сибирскова Якову и Григорью собирая оочихъ людей и Остяковъ и Вогуличъ и Югоричъ и Самодѣ съ своими наемными козакки ...“ (id. ANDRIEVICS, Iszt. Szibiri I, 6). — A szibériai évkönyvekben hatszor fordul elő egymás mellett ez a három név (Szib. let. 7 és 54).

arra a föltevésre, hogy a jugorok hajdan külön nép voltak, amely aztán idővel beleolvadt részben a vogulságba, részben az osztjakságba. Ezt a föltevést semmiféle bizonyítékkal nem tudjuk valószínűvé tenni, ellene viszont az érvek egész sorát számlálhatnók elő.

Összefoglalva a Jugria lakóinak, a jugoroknak etnológiai hovatartozandóságáról szóló fejtegetéseink lényegét, megállapíthatjuk, hogy a *Jugra*, *jugricsi* név történeti forrásaink korában állandóan obi-ugor népekre vonatkozott, de koronként, forrásonként többé-kevésbé ingadozó földrajzi és etnológiai tartalommal. Eredetileg alkalmasint csak az északi vogulokat és az északi osztjakokat, rendszeren az Alsó-Ob és mellékfolyói vidékének vogul-osztják lakosságát jelölte, később azonban egyes források átmenetileg kizárólag a vogul részre (a szoszvai és a szygvai vogulokra), mások kizárólag az osztják részre (obi osztjakokra) specializálódott jelentésváltozatban említik a nevet. Néhány adatból következtetve a név az egész obi-ugorság összefoglaló jelölésére is szolgált.

Íme, ezek azok a fontosabb pozitív eredmények, amelyekre a történeti források világánál végzett vizsgálódásaink Jugria helyére és népére vonatkozólag vezettek bennünket. Meg kell azonban valánunk, bármennyire becsesek is ezek az eredmények, a Jugria-kérdés megoldásra váró komplexumának csak egyes szálait bogozzák ki, ellenben érintetlenül hagyják a legkényesebb részeket, a szövevény magvát. Sikerült megtudnunk, milyen területet, milyen népet jelölt a régi orosz kútfőkben, a késői középkori arab geografusok műveiben, valamint a XV.—XVI. századi nyugateurópai történeti és földrajzi irodalomban elég sűrűn szereplő *Ugra*, *Jugra*, *Jūra*, *Jugria* terület-ill. népnév, de alig kaptunk még csak homályos útbaigazítást is abban a tekintetben, kik, mikor, hol alkalmazhatták a nevet a vogulokra-osztjakokra, és milyen eredetű a név. Pedig minket ezek a kérdések is érdekelnek, sőt elsősorban éppen ezek érdekelnek. A történeti forrásokban hasztalan keresett fölvilágosítást a kérdéses névvel jelölt vogulok és osztjakok történetelőtti viszontagságainak megismerésétől kell remélnünk.

* * *

A finnugorság őshazája, amint ezt a kérdés legtekintélyesebb kutatói egybehangzóan tanítják, körülbelül a Volga középső folyása mellett lehetett.¹⁾ Egészen pontos határokat természetesen sem a nyelvészeti paleontológia sem az archeológia megállapításaiból nem kaphatunk, nem is várhatunk, de számos jel arra mutat, hogy ez a nyugat-kelet irányban húzódó szállás-sáv a Bjelaján és az Alsó-Kámán keresztül egészen az Urálig elnyúlt, sőt valószínűleg az Urál szibériai lejtőire is átágazott. A finnugor népek vándorlásaiból és későbbi elhelyezkedéséből ítélve már az együttélés idején az ugorok alkották a keleti szárnyat, tehát azok a finnugor törzsek (nyelvjárás-csoportok) estek legközelebb az Urál-hegységhez, vagy talán vadásztak is már az Urál bővadú erdőségeiben, amelyek a mai magyarok, vogulok, osztjások ősei, etnikai alapelemei.

Az obi-ugorok Európából Szibériába vándorlásának körülményeit (okait, módját, mozzanatait) meglehetősen jól rekonstruálhatjuk.

Elsőben is hangsúlyoznunk kell, hogy az Urál-hegység korántsem áthatolhatatlan sziklafal — legalább a helyi lakosság számára nem az²⁾ —, ellenkezőleg: elég sűrű egymásutánban következnek a hágók, átkelésre alkalmas völgyek, lépcsőzetek, szakadékok,³⁾ úgyhogy a vadászok és a rénszarvas-legeltető pásztorok a multban is, ma is folytonosan közlekednek a két oldal között. Pl. REGULY ezt írja a vogul TYOBINGRÓL, akinek nyolc napig vendége is volt: „A nyarat ő az Ural nyugoti oldalán szokta tölteni, melly lassú eséssel ellapulván, felsíkhöz hasonlít s mohos téreivel jeles nyári legelőül szolgál az iram-

¹⁾ PAASONEN, Beiträge zur aufhellung der frage nach der urheimat der fi.-ugr. völker (Turun suom. yliop. julk. B. I/5); SETÄLÄ, Suomensukuisten kansojen esihistoria (Maailmanhistoria II. és Suomen Suku I, 144—148); SZINNYEI, FUSpr.² 17; GRÓF ZICHY ISTVÁN, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (MNYtudKéz. I/5: különösen 33—35. l.); GOMBOCZ ZOLTÁN, Életföldrajz és a magyar őshaza (Természettud. Közl. LVII, 369—374); WIKLUND: Reallexikon der vorgeschichte III, 379.

²⁾ Az Urálon való átkelés aránylag könnyű voltáról tett kijelentésem, azt hiszem, éppenséggel nem áll ellentétben annak a történeti följegyzésnek a tanulságával, amely szerint a vogulok 1730-ban megégették egyik sztaršinájukat, CSUMPINT, mert az elárulta az oroszoknak a Blagodaty-hegységhez vezető utat (VogNGy. I, XXIII. l. jegyzet).

³⁾ REGULY a Viserától északra eső szakaszon 18 átjárót ismer és ír le (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 171—174; magyar fordításban PÁPAY JÓZSEFTŐL: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf.-ből] 17—19); vö. még HOFMANN, Nördl. Ural II, 193; ABRAMOV: Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 425.

szarvasoknak; ellenben ősszel annak keleti oldalára tér vissza, honnan tavasszal kiindult, hogy az ennek völgytorkaiban megszögellő napsugarakat, mellyek nyáron a levegő elrekedése miatt az iramszarvasnak tűrhetetlenek lennének, fölkeresse, s a felnyúló sziklafalak mögött a szelek ellen oltalmat találjon“ (Reguly-Alb. XCIV—XCV. 1.). KOWALSKY is megemlíti a szoszvai és szygvai vogulokról, hogy nyaranként az Urál-hegység belső hátságán legeltetik rénszarvas-csordáikat, télire azonban visszatérnek állandó jurtáikhoz (Nördl. Ural I, XI—XII. 1.). Manapság kivált zürjének folytatnak ilyen évszakok szerint vándorló pásztor-életet. Szeptember-október körül a Pecsora vidékéről az Urálra terelik réncsordáikat s nemcsak hogy a keleti lejtőket legeltetik végig, amivel különben érzékeny károkat okoznak a Szgyva-vidéki vogulok vadászatának, hanem kisebb csoportok egészen az Obig, sőt azon messze túl, a Poluj forrásvidékéig is el-elkóborolnak (DUNIN-GORKAVICS: Izv. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 49, 57).

Amint tehát a vogulok-osztjások ősei — talán már a finnugor egység korában, de legkésőbb a finnugorságból való kiszakadás után — az Urál lejtőihez kerültek, semmi akadály sem állta el útjukat a dús vadászszákmánnyal kecsegtető ősvadon felé. A vidék prémes-vadban való gazdagságáról némi tájékoztatót nyújthat pl. az 1850. évi irbiti vásár forgalmi statisztikája: 180.130 db. szörme cserélt gazdát, mégpedig 1600 db. coboly (*Mustela zibellina*), 3.500 *Canis vulpes*, 32.530 *Canis lagopus*, 20.000 hölgymenyét (*Mustela erminea*), 110.000 mókus stb. (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 420—421).¹⁾ — NOVICKIJ szerint olyan nagy az Urál-vidék

¹⁾ Hasonló kimutatást közöl Obdorszk 1881. évi prémforgalmáról SOMMIER (Un' estate in Siberia 285—286). — Legnagyobb tömegben a mókus él itt és válik könnyű vadászszákmánnyá. Nem véletlenség, hogy a vogul (AHLQV.) *lęgin*, *ligin*, *lein*, *lin*, (MUNK.) *lę'in*, *lęn*, *lin* || osztj. (KARJ. OL. 3) *tęngs*, *Aęk'i*, *lęngs* jelentése 'evet' s egyúttal 'kopejka', akárcsak a cser. (WICHM.) *ur*, eichhörnchen; kopeken (alter währung). — A vog. *lin* mint értékegység különösen érdekes alkalmazásban járatos az efféle kifejezésekben: *lou lin* (tiz mókus) '10 kopejka' ezüstpéNZ', *sät lin* (száz mókus) 'rúbel' (AHLQVIST, Muistelmia 234). — A szó, bár az obi-ugor *l* nagyon meglepő, meggyőződéseim szerint nyilván régi török jövevény: vö. (KÄŠYARI-BROCKELMANN) *täkin*, 'zobel' | kaz. tat. *tejen* 'evet'; kopeka' | újg. *tejin*, 'eichhorn' | kojb. kar. *tin* | alt. *tin*, *tin* id. — Az átvétel kérdésére vö. AHLQVIST: SUS. Aik. VIII, 9; ANDERSON, Wandl. 26; GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 165; PAASONEN: FUF. II, 106. — A törökségi-ugor szavak akaratlanul is eszünkbe juttatják egyfelől a 460-as évekig Nyugat-Szibériában lakó

drágaprém-gazdagsága, hogy a fölöslegből Európa, Ázsia és Kína szükségletét is fedezni lehet: „не толико всю Европу, но Азию, Китайское и иния государства довольно симь изряднымъ украшениемъ наполняютъ“ (Kratk. opiszenie 14).¹⁾

Az obi-ugorok mai vadász-életmódjának megfelelően eleinte bizonyára csak a felnőtt férfiak hatolhattak be télvíz idején az uráli erdőségek mélyébe s kalandoztak át a szibériai lejtőkre, hogy aztán a vadász-évad végével haza-hazatérjenek, de lassanként a hozzátartozók is utánuk költözködtek, s így idők multán apróbb-nagyobb ugor szigetek keletkeztek a prém-vadászok eldorádjában.

Az ősi életmód ilyenforma természetes következményein kívül más okok is elősegítették, gyorsították és kikényszerítették a vogulosztják tömegek fokozatos keletre tolódását. Ilyen mindenek fölött a zürjéneknek úgy a IX.—X. században a volgai bolgárok nyomása miatt bekövetkezett nagymérvű északra húzódása (a vjatkai kormányzáság északi részéről és a permi kormányzáság nyugati feléről a Vycsegda felé és a Pecsora felső folyása mentén), valamint a keletre terjeszkedő oroszországnak a XI. századtól egyre elviselhetlenebbé vált rablóhadjáratai.

Egyesek a szájhagyományra, történeti adatokra és helynevek tanulságaira hivatkozva már több mint kétszáz éve meg-megpendítik azt a véleményt, hogy a vogulok-osztjakok Európa keleti végeiről szivárogtak át mostani lakóhelyükre, az Ob-Irtys vidékére. Enlékeztem szerint WITSEN és NOVICKIJ hirdette először, hogy az osztjákok a XIV. sz. végén Szent István sikeres hittérítései elől vándoroltak ki Permiából, hogy hívek maradhassanak őseik pogány kultuszához: „De *Aftakfche* Volkeren zegt men, gesprooten te zijn uit *Permie* en

ogurok északnyugati részének a kínai forrásokból jól ismert *ting-ling* nevét, amely NÉMETH GYULA szíves fölvilágosítása szerint azt jelenti ‚prémség, prémes‘, másfelől a rejtélyes jenszeji-osztjákok egyik közeli rokonának, az oedt-osztjákoknak (*oedt, öedh ‚zobel‘ den, denka* nevét (KLAPROTH, *Asia polygl.*² 169).

¹⁾ Mindenesetre az is sokat mond, hogy a nyugatszibériai városok régi címerében szinte kivétel nélkül valamilyen prémes vadat találunk. Az 1656. évi rendelet szerint

Tobolszk címere:	két coboly, köztük nyíl,
Verchoturje	„ : fa alatt coboly,
Berjozov	„ : coboly, mellette nyíl,
Szurgut	„ : coboly, mellette jobbról-balról egy-egy róka,
Obdorszk	„ : nyilat tartó róka,
Tyumen	„ : róka és hód stb. (Akty Isztor. IV, 246).

Sirenen Land, welke voor dezen alle Heidensch zijn geweest.....
 ... doch een gedeelte hunner by het Heidendom blijvende, zijn ge-
 weken, verlatende hun Vaderland, en hebben zich aen de Vlieten
Oby en *Irtis*, by *Surgut*, en *Ketskoy* neder gezet, en gebleven by
 hun Ongeloof, waerom de naem van *Astaki* hebben bekomen, 't
 geen in de Lands-spraek zoo veel als uitgewekene Barbaren betekent“
 (Noord en Oost Tartarye² 636); *Новицкй fogalmazásában*: „Како
 же по сихъ сей Остяцкйй народъ въ сїя вселися страны наченше
 отъ дни святаго Стефана Великїя Пермїи епископа — извѣстно
 есть; ... мракомъ идоискимъ одержимыя Пермїане свѣта истинны
 евангельскои благодати Божїей бѣжаша въ сїя полунощныя страны,
 укривахуся zde, гдѣ и доселѣ съ тмою идобѣсїя пребиваху“ (Kratk.
 opiszenie 26—27). — *Новицкй kortársa*, J. B. MÜLLER is Permet tekinti
 az osztjások korábbi hazájának: „Zumahlen aus den Uhrkunden
 etlicher alten Schrifften beweisslich ist, dass diess Volk in der
 Landschaft Veliki Perma bey Solikamsky gewohnet habe“ (Leben
 u. Gewohnheiten der Ostjaken. — Id. KANNISTO: FUF. XVIII, Anz.
 57). — Már korábban utaltunk SCHÖNSTRÖM-nek arra az állítására, hogy
 a vogulok és az osztjások Észak-Európából, a Jug és a Dvina folyó
 környékéről költöztek át mai földjükre.

Minden jel arra mutat, hogy ezeknek a forrásoknak az obi-
 ugorok keletre, az Urál-hegység mögé vándorlásáról való értesülése
 néphagyományon alapult. Más kérdés az, hogy milyen része lehetett
 e hagyomány kialakulásában egyes zürjén csoportok Szibériába
 telepedésének a XIV. sz. végén, permi Szent István térítései idején.
 Az kétségtelen, hogy ez a két vándorlás — az obi-ugor átköltözés
 és a pogány zürjének átmenekülése — nem esik egybe, nem azono-
 sítható, s F. H. MÜLLER is, CASTRÉN is tévedett, amikor az obi-ugorok
 európai eredetéről szóló SCHÖNSTRÖM-féle hagyományt a kereszténység
 elől kibujdosott permiekre értendőnek vitatta. Cáfolatra sem érdemes
Novickijnak az a légből kapott föltevése, hogy az osztjások az
 emigráns permiek utódai, akiknek a nyelve tatárokkal és különféle
 szibériai törökökkel-mongolokkal való huzamos érintkezés következté-
 ben alakult át külön nyelvvé (Kratk. opiszenie 27). — Lehet, sőt
 valószínű, hogy a permi területről kivándorolt pogányok egy része
 vogul és osztják volt, de ebben az időben, a XIV. sz. végén az
 obi-ugorság zöme már föltétlenül Szibériában lakott, hiszen *Novgorod*
 serege 1364-ben az Ob mellett dúlja föl *Jugriát*. — A Szibériába
 menekült permiekről semmi közelebbi értesülésünk nincsen: azt sem

tudjuk, mennyien lehettek, hol telepedtek meg és mi lett későbbi sorsuk. Az Urál-hegység és az Ob közti terület földrajzi tulajdonnév-anyagában tekintélyes mennyiségű zürjén eredetű vagy zürjénekre utaló elem ismerhető föl,¹⁾ s pl. az orosz forrásokból azt is láthatjuk, hogy a XVII. sz. elején Berjozovban, Nyugat-Szibéria egyéb városaiban, sőt a Ket folyó vidékén is laktak zürjének (Russzk. Iszt. Bibl. II, 205, 817—825 stb., id. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 42—43), ámde teljesen önkényes találgatás volna a XIV. századi kivándorlók névadó hatását ill. leszármazottait keresni bennük, mert eléggé ismeretes, hogy a vállalkozó szellemű zürjének ősidők óta élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Északnyugat-Szibéria lakóival. Alig gondolhatunk tehát valószínűbb magyarázatra, mint arra a lényegében már GEORGINÁL is olvashatóra, amely szerint a térítés elől kimenekült permiek az Ob és Irtys vidékén túlnyomó részt beolvadtak az osztjákokba: „Die südlichen Obischen Ostiaken nennen sich vom Ob (*Ost. Jach*) *Asjachen*. Die Surgutischen und nordlichen Ostiaken heissen sich selbst *Chondi Chui*, d. i. leute vom Konda, vermuthlich weil sie vor dem von diesem fluss und vom öbern Tomfluss gegen norden gezogen sind, welches der 1372 betriebenen bekehrung des bischofs Stephanus auszuweichen geschehen seyn könnte. Dieselbe furcht gab auch um eben die zeit den mehresten Biarmen und Sirjänen in Gross (Wiliko) Permien den stab in die hand, ihre milden wohnsitze an der westseite des Urals mit den rauhen nordlichen gegenden des Ob zu vertauschen, wo sie nun von den Kondaern nicht unterschieden werden, sondern mit denselben Ostiaken heissen“ (Russland I, 71—72).

¹⁾ A zürjén eredetű ill. zürjén lakosságra utaló elnevezések közül megemlíthetjük a következőket:

ISZKAR (*Искар*, *Искарскія юрты*, a lozvai oroszok nyelvében *Jugra*, vogulul *Jän̄i paul*) = zürj. *iz* 'kő' + *kar* 'vár, város';

LJULIKAR (*Люликарскія юрты*, vog. *Jeli-üs*, osztj. *Jeli-kort*): *-kar* = zürj. *kar* 'vár, város';

SZOSZVA (vog. *Ta'it*) = zürj. *sos* 'ruhaujj' + *va* 'víz, folyó' (Vö. HUNFALVY, Vogul föld és nép 75; MUNKÁCSI, VogNGy. II, 445; GOMBOCZ: NyK. XLV, 180; KANNISTO: ZONE. V, 267); — ugyanilyen a többi *-va* végű folyó név: *Szygva* (vog. *Saku-jā*), *Lozva* (vog. *Lüsm-jā*) stb, amelyekben a *-va* = zürj. *va* 'víz, folyó' (vog. *jā* 'folyó');

OBDOB: *Obdorszsk*, a régi *Obdora*, *Obdoria* = *Ob* + zürj. *dob* 'oldal, part, táj';

SZARANPAUL (*Саран-пaulь*, *Саранпaulьскіе*), falu a Szygva partján, = vog. *saran*, *sarän* 'zürijén' + *paul* 'falu';

Sarän-jüp-när-saxl 'Zürjén-hajó-hegy-bérec', egy hegy neve a *Sukér-jä* mellett (VogNGy. IV, 439), stb.

Alaposabb okok érlelték meg REGULYban azt a meggyőződést, hogy az obi-ugorok, nevezetesen a vogulok nem lehetnek mostani földjük őslakói. KÖPPENHEZ 1847. jan. 21-én írt nevezetes levelében így foglalja össze nézetét: „Noha úgy tűnik is föl előttünk, hogy az Urál-hegységet még a Kara folyó forrásvidékén túl is csak a vogulok és az osztjákok lakják, ez a két nép nem igen régóta lett ennek lakosa. Ezt kivált a vogulokról lehet mondani, akik a rénszarvastenyésztéssel csak a múlt század eleje körül kezdtek foglalkozni. Néhány ivadékkal elébb ugyanaz az Urál kizárólag a szamojédéké volt; — ezt bizonyítják a hegyek nevei — azon a nagy területen, amely a Kara folyótól a déli Szoszva forrásvidékéig és Petro-Pavlovsk környékéig terjed. Itt majdnem minden hegy neve — szamojéd; egynémelyik közülök vogul és osztják, de ezek sem egyebek, mint a szamojéd nevek fordításai. Például: *Quott nyar*, a Luopsija forrásvidékéhez közel — a szamojéd *Peney Pae* fordítása; (Kisi Kamen), *Ne publi*, a Scsugor folyó mellett — a szamojéd *Njä hähä* (nő-bálvány) fordítása. Ez bizonyítja, hogy a vogulok és az osztjákok a szamojédék közvetítésével ismerkedtek meg az Urállal. Ennek a nézetnek a helyes voltát megerősítik a szamojédeknek a vidéken található kevés maradékai, akiknek a számát az Urál-hegység egész hosszában 6—8 családra tehetjük“ (a Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 164. l. közölt oroszról magyarra fordította PÁPAY JÓZSEF: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf. ből] 11—12). — Hiába vitatta AHLQVIST az ellenkezőjét, hiába kardoskodott a mellett, hogy a kérdéses területre először a vogulok tették be a lábukat,¹⁾ az újabb kutatások REGULY nézetét igazolták. Elsősorban a helynév-kutatásokra gondolok, mégpedig nem EUROPAEUSNAK helyenként ugyan elmemozdító, de alapjában módszertelen, többnyire szertelenül délibábos kísérleteire,²⁾ hanem

¹⁾ „Herra Regulyn päätteelle että Woguulit eivät olisi maan alku-peräiset asukkaat, vaan werrallisesti myöhemmin mistä kusta etelämmästä tänne siirtyneitä, ei löydy mitään todistuksia. Päin wastoin todistawat jokien, järwien ja wuorten nimet ei ainoastaan Woguulien tätä nykyä asumassa maassa, vaan paljon etelämpänäkin ja lännempänä, jossa nyt jo kaukaisista ajoista asuu muita kansoja, että Woguulit owat ensimmäiseksi niille paikoille jalan astuneet ja kielellänsä ne nimittäneet“ (Muistelmia 222).

²⁾ Tietoja suomalais-ungarilaisten kansain muinaisista olopaikoista (Suomi II/7: 1—190, II/8: 27—105); Въ вопросу о народахъ обитавшихъ въ средней и сѣверной Россіи (Zsurnal Min. Nar. Proszwescs. 1868. júliusi füzet; — ezt a cikket nem láttam, csak tartalmi ismertetését olvastam); Объ угорскомъ народѣ.

KANNISTÓNAK a vogulok régi lakóhelyéről írt pompás tanulmányára.¹⁾ KANNISTO a vogulok mostani földjétől délnyugatra sorra deríti föl a hivatalos adatok szerint hajdan vogul nyelvű, de idővel eloroszosodott vagy eltatárosodott telepeket, úgyszintén a nevük etimológiája alapján vogul eredetűnek tekintendő falvakat, folyókat. A szigorú kritikával való óvatos eljárás eredményeként tisztán áll előttünk, hogy egykor vogul lakossága volt annak a hatalmas területnek is, amely kb. a Pecsora felső folyása — Szyszola — Perm — Jekaterinburg — Tjumen vonalon belül fekszik s a mostani vogul nyelvet terület délnyugati határához simul. Jelentéktelenebb vogul népszegedtsékek természetesen ezen a meglehetősen zárt körzeten kívül is kimutathatók, de annyira szétszórtak (a Mezeny, Vaska és Pinega felső folyása mentén, Jarenszk és Kotlasz között, Glazov könyékén, Krasznoufimszktól keletre, stb., vö. KANNISTÓNAK a cikkéhez készített ügyes térképét), hogy inkább csak településtörténeti szempontból érdekelhetnének bennünket.

Egyébként abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy történeti adatokkal is igazolhatjuk KANNISTO megállapításainak helyességét. Minél régebbre megyünk vissza Északkelet-Oroszország történeti kútfőiben, annál sűrűbben olvashatunk a Pecsora, Kolva, Cserdyn, Visera, Jajva, Koszjva, Csuszovaja és Tura-vidék voguljairól, akiknek ma már hírük-hamvuk sincs: odább vándoroltak vagy denacionalizálódtak. — A Kniga Boljsemu Csertezsua a Visera, Veljszuj, Uljszuj, Kolva, Molozsek és Berezova folyók felsorolása után megjegyzi, hogy mellettük nomád vogulok élnek: „По тѣмъ рѣчкамъ живутъ Вогуличи по лѣсамъ, а селидбы у нихъ нѣтъ“ (151. l).

A Sztroganov-féle évkönyv az 1570. év eseményeinek előadása során megemlíti a Szylva és Iren melletti tatárokat és osztjákat valamint a Csuszovaja, Jajva, Inva és Koszjva-vidéki vogulokat: „для утешения Сылвенскихъ и Иренскихъ Татаръ и Остяковъ и Чюсовскихъ и Яйвинскихъ и Инвинскихъ и Косвинскихъ Вогуличъ“ (Szib. Let. 4, 51), de ugyanakkor jól ismeri a vogulok Pelym környéki főcsoportját is, amelynek „istentelen murzája“, Begbelij Agtakov vogul és osztják csapataival meg-megtámadja a Csuszovaja- és Szylva-melléki orosz erődítéseket (Szib. Let. 9, 14, 57). — A föl-

¹⁾ Vogulien aikaisemmista asuma-aloista (Suomi V/2: 441—474; németül Über die früheren wohngebiete der wogulen im lichte der ortsnamenforschung címen a FUF. XVIII, 57—89).

sorolt folyók vidékén élő cisuráli osztjákokról és vogulokról később is több ízben szólnak a szibériai évkönyvek (uo. 12, 61) és az ú. n. permi évkönyv (SISONKO, Permszkaja Letopiszj I, 226, 233, II, 47, 70, id. GENNEP: KSz. III, 22—23).

A vjatkai Szent Trifon életrajza, amely valószínűleg a XVII. sz. elején íródott, nagyon becses fölvilágosító adatokat őrzött meg az Urálon innen élő ugorok elterjedési és életviszonyait illetőleg. Kiderül, hogy a Muljanka (Mulljanka¹⁾ patak mellett, amely Perm alatt szakad a Kámába, tatárok és osztjások élnek. A muljankai osztjások azonban csekély számban vannak, és Zevenduk nevű fejük a Szylva-vidéki osztjákság fejedelmének, Ambalnak alárendeltje. Ambal osztják fejedelemségének a Szylva mellett épült Rozsin ulusz a központja. A közeli Cuszovaja medencéjében Bebjak fejedelem vogul népe él. — Itt a Muljanka mellett, Perm városának tőzsomszédságában vágja ki Szent Trifon az európai oldal osztjájainak szent fáját, amelyhez a Pecsora, Szylva, Obva, Tulva-vidéki osztjások, vogulok és a környék egyéb bálványimádói is el-eljártak áldozni.²⁾

Ugyancsak vogul-osztják lakosságról tanúskodnak a permi terület régi telekkönyvei, az ú. n. писцовая книга-k, amelyek közül kivált az 1579-ből való JACHONTOV-féle és az 1623—24. évi KAJSZAROV-féle tartalmaz értékes adalékokat (vö. DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 81, III, 161—176, V, 44 stb.). — Még érdekesebb egyik-másik XVII. századbeli okirat: 1609-ben szó van a Szylva és Iren mellett lakó osztjákokról, úgyszintén a viserai és kutimi³⁾ vogulokról⁴⁾; 1612-ben a viserai vogulok lázadozásáról történik említés, s ez alkalommal egy ottani vogulnak a neve is föl van jegyezve: „Вишерскій

¹⁾ Az 1623-24-ből fennmaradt KAJSZAROV-féle telekkönyvben (писцовая книга) *Mulovka* névváltozat olvasható. — Aligha van igaza KANNISTÓNAK abban, hogy a név vogul eredetű lehetne: „der name könnte vogulisch sein: *muljā, vgl. ? So. *χūlmūtī*, T.J. [*kol*]mūtī 'fischschwarm'“ (FUF. XVIII, 72).

²⁾ Szent Trifon életrajzának 8. fejezetéből: „Бѣ бо ту ихъ агарянь и многихъ языкъ идольское жервнище и отъ всѣхъ странъ и рѣкъ съ Печеры и съ Сылвы и съ Обвы и съ Тулвы князи ихъ: остяцкій Амбалъ, вогульскій Бебьякъ и инїи мнози языци со всѣми своими улусы, Остяки и Вогуличи со всѣхъ ловль своихъ ту едино мѣсто съвѣжахуся“ (DMITRIEV: Trudy Permszkoi Ucs. Arch. Kom. II, 32).

³⁾ *Kutim* (Кутимъ, Котимъ): patak a Visera felső folyásánál.

⁴⁾ „Пермичи съ Сылвенскими и Иренскими Остяками да съ Вишерскими и Лозвинскими Вогуличами“ (Akt. Arch. Exp. II, Nr 114; id. DMITRIEV, Permszk. Sztar. VI, 94); „съ Вогуличи съ Вишерскими и съ Котимскими“ (DMITRIEV, uo. 104).

Вогулетинъ Сарьямытъ Воренкинъ* (Russzk. Iszt. Bibl. II, N° 100; id. DMITRIEV, uo. VI, 120); 1614-ben a Szylva felső folyásánál található osztják tanyákról, egy 1627-ből való gramotában a verchoturjei osztjákokról, egy 1645. évi okiratban a verchoturjei kerület voguljairól olvashatunk (Akty Isztor. IV, 23); 1673-ban szerepel egy Atykaev nevű vogul, aki a Csuszovaja folyó melletti Kopesikovo faluban él (uo. IV, 511), egy 1677. évi irat pedig azt is tudja a csuszovajai vogulokról, hogy az ufai baskirok és tatárok gyakran fölkeresik őket (uo. V, 26). — Egyébként még WITSEN is Permia mellett lakatja a vogulokat: „In het Landschap *Vogulits*, of *Ugulits*, gelegen aen Permia, woonen de Volken, *Wagoltscn*, of *Wagoli* geheten...” (Noord en Oost Tartarye² 812), GEORGI pedig 1783-ban egészen pontosan részletezi is európai földeiket: „Sie bewohnen den westlichen, noch mehr aber ostlichen waldigen theil des nordlichern Ural, an Kama- und Irtyschflüssen um und über Solikamsk und Werchoturien, an der Kolwa, Wischura und Tawda. Dieses sind nach ihren überlieferungen ihre wohnsitze von alters her, womit auch die geschichte übereinstimmt“ (Russland 65).

Az igazság ismeretében állítja tehát KOWALSKY, a kazáni egyetem tanára, a már több ízben említett HOFMANN-féle északuráli expedíció egyik tagja, hogy a Visera partvidékét egykor a vogulok lakták, azonban az orosz telepesek odaözönlése miatt kénytelenek voltak félrehúzódni és a hegylanc szibériai oldalára átköltözni (Nördl. Ural I, XI. 1.). — Megrendítő festőiséggel bontakozik ki előttünk az Urálon inneni ugorság lassú elsorvadásának, fokozatos felőrlődésének képe a Visera-vidéki voguloknak 1689. évi felségfolyamodványában. Kétségbeesetten panaszkodnak, hogy az oroszok minden valamirevaló vadász-területről és halász-tanyáról kitérítik őket; legutóbb már a Visera felső folyása vidékén szorongatják őket, pedig ez a táj Morcsan falutól kezdve az ő háborítatlan birtokuk volt. Éhínséggel küzdenek, s még ráadásul ugyanakkora jaszákot akarnak tőlük szedni, amekkorát a régi jó időkben szabtak ki rájuk, amikor a Visera és a Pecsora mellett sokkalta nagyobb számban és jólétben éltek. Az erőszakoskodó orosz jövevények ellen hatósági védelmet kérnek (DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 140—141, II, 131—133); ígéretet kapnak is, de az orosz közmondás szerint 'a cár messze van, az Isten magasan': az események föltartóztatás nélkül fejlődtek a természet törvényei szerint.

A Pecsora és a Káma vízrendszeréhez tartozó európai terüle-

tek ugorjainak eloroszosodása ill. kivándorlása a mult század negyvenes éveiben még nem zajlott le teljesen. REGULY azt állapítja meg, hogy „a Visera mellett már csak kevés vogul, s igen elvegyülve, találhatik. Feljebb éjszak felé a Pecsóra mellett a szirjének közt egy kis csapat vogul létezik, mely azokkal összeolvadni készül“ (Reguly-Alb. LXXXII); JURJEV a Visera-vidéken utaztában 1847-ben csak a felső folyás körül talál nomadizáló vogulokat, de föltűnik neki, hogy az egész környék földrajzi nomenclaturája vogul, vagy orosz fordítás vogulból (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 298). Valamelyes emlékünk is van ebből a viserai vogulból, egy kis szójegyzék, amely valami KARPINSZKIJ nevű orosz őrnagy gyűjtése s CASTRÉN kézirati hagyatékából KANNISTO tette közzé, kimutatván azt is, hogy ez a viserai vogul nyelv a szintén hihalt középlozvai és az alsólozvai nyelvjáráshoz állott legközelebb (SUS. Aik. XXX₃: 1—33, XXX₃₁: 1—3). — Még az 1860. évi statisztikai kimutatás 69 vogult (26 férfi, 43 nő!) tüntet föl a cserdyni kerületben, ahol ma már csak halvány emlékük él¹⁾ (DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 141).

Last but not least: az obi-ugorok hajdani lakóhelyének emléke föl-fölszillan ősköltészetük maradványaiban is. A világért sem mernék vállalkozni ennek a kényes és messzire ágazó kérdésnek saját-szerű módszert és tárgyi ismereteket kívánó szakszerű vizsgálatára, de — azt hiszem — helyénvaló lesz rámutatnunk egy magától beszélő, bizonyító motívumra.

Az északi obi-ugorok szinte csak mint áldozati állatot ismerik ma a lovat, mert vontató erőül rénszarvast vagy kutyát alkalmaznak. Már a Remezov-féle évkönyv megemlíti, hogy a Nica, Tagil és Tura folyó mellett élő vogulok rénszarvas-, az obi osztjások és szamojedok pedig rénszarvas- és eb-fogaton közlekednek (Szib. let. 316); NOVICKIJ részletesen leírja, hogy az osztjások nem foglalkoznak szarvasmarha-, ló-, és juh-tenyésztéssel s ló helyett rénszarvast vagy kutyát fognak könnyű nartáik elé (Kraik. opiszanie 37); REGULY szerint „a lótenyésztés nem több, mint negyven esztendővel ezelőtt kezdett elterjedni az osztjások között Szamarovtól, az Irtis torkolatánál, lefelé az Ob folyása mentén és manapság már Kusevat helységig terjed, vagyis több mint 600 versztnyire Szamarovtól. Azelőtt Berezovnak minden kereskedelmi közlekedése Szamarovval

¹⁾ A Lobva, Kakva és Turja folyó környékének régi vogul lakosságáról, valamint a Közép- és Alsó-Lozva voguljainak eloroszosodásáról I. MUNKÁCSI BERNÁT jegyzeteit (BpSz. LX, 221—222, 224—227).

kutyákon történt. és még nem régen is az árúk szállítása jelentékeny nehézségeket adott a kereskedőknek. . . . Csak a kis Szoszva forrásvidékén van még egynéhány jurt, ahol nincsenek rénszarvasok, sem szarvasmarha és ahol a kutyák maradnak az egyedüli húzásra használt állatok. De ilyen jurt is mindössze csak három van“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 166—167 = PÁPAY J.: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf.-ből] 13).

Fölösleges volna tovább folytatnom a régibb és újabb irodalom ¹⁾ idevágó megállapításainak felsorolását: tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy az északi osztjások a mult század elejéig háziállatul nem igen ismerték a lovat. ²⁾ — Ez adatok ismerete után méltán különösen érinthet bennünket, amikor az északi osztjások költészetében „száz lovú lovas ménes“-ről, „sok lovú lovas ménes“-ről olvasunk (PÁPAY J. OsztjNGy. I, 225), vagy a Szygva-vidéki, tehát a legészakibb vogulok *Sarän-säxiz äjkä* nevű híres énekesét „nyű módjára nyüzsgő“ juh-, disznó-, tehen-csordákról, ménesekről halljuk regélni (VogNGy. I, 7—8, 185). — Nyilván úgy értelmezendő ez az ellenmondás, hogy az obi-ugorok még ősköltészetük keletkezése, virágzása idején is ismerték a lovat, tehát másutt, lótenyész-

¹⁾ Vö. többek közt: PALLAS, Reise II, 257; GEORGI, Russland 74; REGULY: Reguly-Alb. LXXXVI.; AHLQVIST, Muistelmia 226—227, 238—239; DUNIN-GORKAVICS: Izv. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 98; SIRELIUS: Suomen Suku II, 362; KANNISTO: uo. 379, 385; stb.

²⁾ A ló hiánya bizonyára összefügg a vogulok-osztjások életmódjával, gazdasági tevékenységük formáival, földjük természeti viszonyaival, így mindekelőtt a lakóhelyük igen nagy részének talaj-jellegzetességével: posványos voltával, süppedékenységével. A satnya bokrokkal, sás-félékkel takart ingoványokon és úttalan hómezőkön a ló egyszerűen hasznavehetetlen, ellenben kitűnően megfelel a könnyed szerkezetű szánkó elé fogott kutya vagy a gyors, kissúlyú, pároscsülkű rénszarvas. Csak az 1847—8. évi uráli expedíció egyik élesszemű tagjának, JURJEV zászlósnak följegyzéseiből idézek: „Путь через болота мѣстами совсѣмъ не проходимъ; только широкія и раздвоенныя копыта лѣгкаго и стройнаго оленя, простая, ловкая и хорошо придуманная упряжь и самое устройство нартъ, саней Остяцкихъ, употребляемыхъ лѣтомъ и зимою, могутъ пролагать путь черезъ эти жидкія трясины. Однимъ словомъ, дороги, называемыя оленьими, въ полномъ смыслѣ слова удобопроходимы единственно для однихъ оленей; камни, крутизны, кочки, чащи лѣса, кусты, топи и проч. не препятствуютъ ихъ проѣзду“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 310). — S. milyen különös eljárásra fanyalodnak pl. a Tapszuj-vidék voguljai! Áldozataikhoz lovat vásárolnak messze délen, a Pelym környékén, de a lónak járhatatlan térségen nem tudván keresztülvezetni, szétdarabolják és rénszarvas-nartán szállítják haza (REGULY: Reguly-Alb. LXXXVI).

tésre alkalmas területen éltek. Ez a lovas világ a magyarokkal való együttélés, az ugor egység korára nyúlik vissza, amint a nyelvi tényekből, a szakkifejezések egyezéséből következtethető:¹⁾ magyar *ló* ~ vog. *lō, lū, luβ* | osztj. *lau, lou, tou*; *másodfü-lő, harmadfü-lő* ~ vog. *kit-pum luβ, xūram-pum luβ*; *nyereg* ~ vog. *neβrā, nayr* | osztj. *noγar, neγar* (NyH¹, 143, 146).

A szájhagyomány, a helynévkutatás eredményei, a történeti adatok, úgyszintén a vogul-osztják ősköltészet egyes elemei egybehangzóan vallják, hogy az obi-ugorok nem őslakói mai földjüknek, hanem Északkelet-Európából vándoroltak oda. Kétségtelen, hogy ez a keletre vándorlás, szabatosabban: szivárgás, évszázadokon át tartott, tart részben napjainkban is, és csak az nem derül ki bizonyító anyagunkból, hogy mikor kezdődött meg. Ezt különben nem is várhattuk, mert az Urál-vidék a középkorban teljesen távol esett a történeti ismeretek horizontjától, a vogulok-osztjakok sohasem emelkedtek általánosabb történeti jelentőségig, de meg mindettől függetlenül a lassú szivárgásszerű népeltolódások észrevétlenül szoktak megindulni.

* * *

Ezzel el is érkeztünk vizsgálódásaink első, talán legjelentősebb válaszútjához: ha az obi-ugorok Európából költöztek át mostani szibériai lakóhelyükre, vajjon már itt Európában laktukkor avagy csak az új hazába érkeztük után alkalmazták-e rájuk ill. földjükre a *Jugria* nevet? Ha a név velük együtt vándorolt, akkor eleve valószínűnek látszik, hogy az valamelyik európai szomszédjuk, alkalmasint egyik vagy másik rokon nép nyelvéből származ-

¹⁾ Az ugor nép lovas voltáról I.: MUNKÁCSI B.: Ethn. V, 166—169, XVI, 70—72; SZINNYEI J. A magyarság eredete, nyelve² stb. (Olcso Könyvtár) 42; Die herkunft der ungarⁿ 31; Mészöly G., Mióta lovas nép a magyar? (különnyomat a Népünk és Nyelvünk I. évf.-ból). — Ha nem idegen hatással van dolgunk, talán a régi élet természetes szokásának átöröklését mutatja az is, hogy az északi vogulok és az északi osztjakok a lovat tartják isteneik előtt legkedvesebb áldozati állatnak, amelyet ma már messze földről, drága pénzen kell megszerezniük (MUNKÁCSI, VogNGy. II, 0433); azt sem lehet talán az izlés szeszélyességével magyarázni, hogy a lóhús volt ingyenc-falatjuk, s pl. a kondai vogulok 1715-ben kereszténységre térésük egyik föltételül azt kötötték ki, hogy a lóhús-evést ne tiltsák meg nekik: „нѣсть толико въ мирѣ сладкаго яденія“ (NOVICIKI, Kratk. opiszanie 103). Vö. MUNKÁCSI, VogNGy. I, 0103—0104. II, 0433—0434.

hatik. Ebben az esetben igen kapóra jönne a 'vogul-osztják' jelentésű zürjén *jegra*, amelyről nem nehéz föltennünk, hogy átkerülhetett az oroszba, majd az arab és nyugateurópai forrásokba.

Ennek a föltevésnek, amely kisebb-nagyobb módosulatokkal szinte az egész eddigi Jugria-irodalom láthatatlan tengelye, összeállíthatnók a maga megvesztegető érveit:

1. Az idegenek, elsősorban az oroszok, csakis a zürjéneken keresztül juthattak a vogulokkal-osztjásokkal ismeretségbe, közvetlen érintkezésbe. A zürjénektől hallhattak először a vogulokról-osztjákokról, és bizonyára zürjének mutatták meg nekik a prémkincsekben duskáló vogul-osztják földre vivő utakat, amint évszázadok mulva pl. Jermáknak is zürjének voltak a vezetői: „I вожди ему были зыряне“ (Szib. let. 314).

2. Az oroszok a vogul-osztják terület számos földrajzi tulajdonnevét nyilvánvalóan a zürjénektől vették át (a *-kar* összetételű városnevek: *Iszkar*, *Ljulikar*; a *-va* végű folyónevek: *Lobva*, *Kakva*, *Szygva*, *Szoszva*, *Lozva*; *Obdora*, *Obdorsz* stb.).

3. Az első értesítések európai Oroszország északkeleti szögletében, a Pecsora mellett, a zürjének tőszomszédságában tüntetik föl Jugriát.

Ezekből a hibátlan megállapításokból azt a nagyon természetesnek tetsző következtetést vonhatná le az ember, hogy az oroszok bizonyára a zürjénből vették át a vogulok-osztjások elnevezését is, vagyis orosz *jugra* = zürj. *jegra*. Akit meggyőz a földrajzi és történeti összefüggéseknek ez az általános keretje, az csakugyan alig juthat más véleményre, mint amire még legutóbb SETÁLÉ és WIKLUND is jutott: a magyarokat jelentő *ungri* egészen különválasztandó a 'vogul-osztják' értelmű *jugra*-tól; az *ungri* a magyarokra értett török *onogur* átvétele, a *jugra* pedig alighanem finnugor szó s a zürjénből került át az oroszba (Suomen Suku I, 169; Realexikon der vorgeschichte III, s. v. Finno-ugrier, 17. és 20. §.).

Nézetem szerint a népnevek eredetének kérdésében konkrét bizonyítékok híján nem szabad megnyugodnunk az általános képből kinálkozó valószínűségben. A felsorolt érvek közül egyik sincs döntő ereje. Azért, hogy az oroszokat a zürjének ismertették meg a vogulokkal-osztjásokkal, s a vogulok-osztjások földjének tulajdonnév-anyaga részben zürjén formában jutott át az oroszba, még nincs kizárva annak a lehetősége, hogy maga az összefoglaló nép-és területnév más forrásból való, sőt az sem menne lehetetlenség

számba, hogy ez az egyelőre ismeretlen eredetű *jugra* az oroszból kerüljön át a zürjénbe és ott jövevényszó létére kizorítson egy esetleg korábban megvolt tősgyökeres elnevezést.

Nyomósnak látszik a harmadik érv, hogy t. i. az első értesítések európai részen, a peccorai zürjénség közvetlen szomszédságában tüntetik föl *Jugriát*. Bármilyen merésznek hangzik az állítás, szerintem ez sem meggyőző bizonyíték a mellett, hogy a *Jugria* név eredetileg a zürjének mellett európai területen lakó népet jelölt s csak a vogulok-osztjások keletre vándorlása során tolódott át az Urál mögé. Számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy a *Jugria* név elsődlegesen transuráli földre-népre, Transuráliában élő vogulokra-osztjásokra vonatkozott, annak ellenére, hogy az időrend szerint első értesítésekben határozottan európai részre alkalmazva találjuk. Analógiáért nem kell messze fáradnunk. — Az általánosan elfogadott magyarázat szerint a *vogul* népnév a *Vogul-*, *Vogulka* folyótól származik (osztj. *oγàl'*, *uoγàl'-ioγàn* 'Vogulka': *oγàl'at* 'vogul', zürj. *vakul*, *vakul'* id.), eredetileg tehát csupán az e mellett a folyó mellett lakó ugor csoport jelölésére szolgált s íme, a voguloknak permi Szent István életrajzában található legrégebb említése a névadó folyótól nagyon messze nyugaton, nyilván még Európában élő néprészre vonatkozik; az *osztják* elnevezés a legvalószínűbb föltevés szerint az *as* 'folyam, Ob' és a *jaγ* 'nép' összetételéből keletkezett, kezdetben tehát csak az Ob vidékén lakó ugor törzset jelentette, s lám, a legelső adatokban¹⁾ Európában lakó osztjákokról van szó.

Ha a kérdés negatív oldalát vesszük, a *Jugria* név európai

¹⁾ Az *osztják* név első előfordulásának 1572-t szokás tekinteni (vö. ARNOLD VAN GENNEP: KSz. III, 17, KARJALAINEN, Jugr. uskonto 8), amikor egy cári gramota említi őket abból az alkalomból, hogy a cseremiszekkel és baskirokkal együtt a Sztroganov-testvérek permi hűbértartókat rémitgetik. — Meg kell jegyezni, hogy a névre régebbi adatokat is idézhetek, de azok is Európában lakó osztjákokat illetnek: az 1499. évi jugriai hadjárat egyik leírásában, a Разрядное описание-*ban* (ВЕЛЖАЕВ: О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси, Зап. Русск. Geogr. Obscs. VI, 247) fordul elő az egyik, a Великопермская уставная грамота Чердынцевъ и Усольцевъ XVI. вѣка című fontos okirat 1554. dec. 26-i másolatában a másik (ДМИТРИЕВ, Пермск. Сзтар. I, 187—195). — Nem lesz érdektelen e helyütt fölemlítenem, hogy OKSZENOV éppen azzal a megokolással igazította ki az 1499. évi *osztják* adatot *vojjákra*, mert az *osztjákok* nem Európában, hanem Szibériában laktak: „лучше читать — *Вотьяковъ*, такъ какъ объ *Остякахъ* (Югричахъ) Европейской Россіи въ источникахъ нѣтъ почти никакихъ извѣстій“ (Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II, 265).

voltát ill. a zürjén *jegraból* származtat valló elméletnek választ kellene adnia egynéhány nehéz nyelvészeti kérdésre. Elismerem, a zürj. *jegra* (*jogra*, *jugra*) > orosz *jugra* átvétel lehetőségét nem merném kétségbe vonni, de nem ilyen egyszerű ám a két egymás mellé állított alak viszonya! Az a legnagyobb bökkenő, hogy a *jugra* az oroszban saját fejlemény egy korábbi, adatokkal igazolható *ugra* formából. Márpedig ez az alak zavarba hozza a magyarózót, mert a zürj. *jegra* (*jogra*, *jugra*) > orosz *ugra* > *jugra* fejlődéssort bajos volna a valószínűségek közé sorolni. KALIMA szerint, aki a zürjén-orosz nyelvi érintkezések kérdésében a legilletékesebb nyilatkozni, az átvett szavak szókezdő zürjén *j*-je az oroszban is megmarad (FUF. XVIII, 11):

zürj. (WIED.) *jör*, *jör-pu* 'zwegbirke (Betula nana)', (WICHM.) *jera* id. > or. *ѣрникъ, ѣрка* (olv. *jornik*, *jorka*) 'Betula nana, alpen-, zwegbirke, strauchartige birke'; *ера, ерникъ, яра, ярникъ, ярежникъ* 'weidengebüsch stb.'; zürj. (WIED.) *jur-noi* ('kopftuch') 'brauthaube' > or. *юрна* 'mit glasperlen geschmückter kopfputz der verheirateten syrjänischen weiber' (uo. 51).

Ha tehát az oroszban a *j*- nélküli névváltozat, az *ugra* az eredetibb s — amint később majd bizonyítom — a *jugra* speciális orosz nyelvi fejlemény, akkor a zürj. *jegra* nem fogadható el forrásnak. Mivel hozzá még a zürj. *jegra*-nak különben sem tudjuk gazdáját adni sem a zürjénből, sem a számbavehető északkelet-európai nyelvek egyikéből sem, fölvetődik annak a lehetőségnek a gondolata, hátha nem:

zürj. *jegra* > or. *ugra* > *jugra*, hanem ellenkező irányú átvétel:

or. (*ugra* >) *jugra* > zürj. *jegra* történt?

Ha a névváltozatok egymáshoz való viszonyának ilyenén értelmezése helyesnek bizonyul, akkor erőtlenné lankad a *Jugria* név európai eredetéről táplált vélemény utolsó érve is. Hangsúlyozom, a fenti ellenvetések után is fennállhatna azért az a lehetőség, hogy a *Jugria* név már Szibériába szivárgásuk előtt jelölte a vogulokatosztjakokat, és hogy az mégis valamelyik Északkelet-Európában lakó szomszéd nyelvéből került ki, de az ilyen irányú keresgélés eddigi sikertelensége följososít bennünket, sőt egyenest kötelességünké teszi, hogy vizsgálatainkat a másik irányba is kiterjesszük.

Ha a vogulokra-osztjakokra szibériai lakóhelyükön alkalmazták a nevet, az elsődleges névadás és a névátruházás legkülönbélebb

fajtái között válogathat képzeletünk. Elméletileg lehetséges volna, hogy az ismeretlen névadó nép a vogulok-osztjások külső megjelenésének, életmódjának, földjük viszonyainak valamiféle jellegzetességében talált ösztönzést az elkeresztelésre, de éppúgy meglehet az is, hogy a voguloknak-osztjásoknak valamelyik más néphez — hódítóhoz vagy meghódítotthoz, érintkező szomszédhoz vagy más-hova költözött elődhöz — való viszonya szolgált az elnevezés okául. Mivel pedig a *jugra* szónak sem közszói jelentését nem ismerjük, sem azt nem tudjuk, milyen nyelvből való lehet, az elsőnek említett direkt névadás föltevésével kénytelenek volnánk végeláthatatlan találgatásokba kezdeni és célhoz jutásunkat a véletlen szeszélyére bízni. Erre a kétes eredményű munkára, azt hiszem, ráérünk abban az esetben rászánnunk magunkat, ha a sokkal zártabb körű, jóval könnyebben áttekinthető, reálisabb esélyekkel kecsegtető másik föltevés, t. i. a névátruházás föltevése nem váltaná valóra reményeinket. — Lássuk tehát, milyen nép örökébe, szálláshelyére, szomszédságába, hatáskörzetébe jutott a vogulság-osztjákság, amikor az Urál keleti lejtőire érkezett, és milyen nyugatszibériai népekkel érintkezhetett addig az időpontig, amikor aztán fölbukkan a reája alkalmazott *jugra* név.

Mai ismereteink szerint Nyugat-Szibériának úgy a Kr. u. X. századig terjedő történetében két török népnek, a bolgárnak és a szabirnak volt jelentős szerepe. A bolgár-törökökről — saját nemzeti néven *ogur*, a kínai források átírásában *O-kut*, *Hö-kut* — tudjuk, hogy Nyugat-Szibériában, kb. a Tarbagatajtól az Irtys felső és középső folyásán, valamint az Isimen keresztül az Urál-hegységig húzódó területen volt az őshazájuk. Számban nagy, hadban erős, műveltségben fejlett népnek jellemzik a források. Egyes törzseik neve is fönmaradt: *saragur*, *onogur*, sőt az is biztosra vehető, hogy nyelvileg összetartozott velük a kínai följegyzések *ting-ling* népe, amely az ogurok északnyugati szomszédságában foglalt helyet, állattenyésztéssel foglalkozott, de e mellett kitűnő prémvadász, szücs és prémkereskedő hírében állott. — A bolgár-törökök nyugatszibériai uralmának a Kr. u. 460-as években szakad vége, amikor rajtuk ütnek az avarok elől menekülő szabirok, s az ogurok ősi földjükről kiűzve a Kaukázus felé vándorolnak le (Vö. NÉMETH GYULA alapvető tanulmányát: Húnok, bolgárok, magyarok. BpSz. 195. k. 167—178).

ZICHY ISTVÁN grótot (vö. különösen MNYtudKéz. I/5: 41—47) és utána a magyar őstörténet újabb kutatóit szinte kényszerítő okok

vitték rá az Urál-környéki bolgár-török — magyar érintkezés föltevésére. Az érintkezés lefolyását úgy képzelik el, hogy az ugor-magyarság, mint a finnugorok legkeletibb szárnya, a vadászó-halászó életmódjával járó természetes helyváltoztatás, terjeszkedés során átjutott az Urál-hegység keleti oldalára és itt, az erdő- és steppe-régió határán, úgy a Tura—Iszet—Tobol folyók közén ogur népek szomszédságába, majd sorsdöntő művelődési hatása alá került. Az Urál-környéki s egyben 460 előtti bolgár-török — magyar érintkezés föltevése mellett szól egyfelől honfoglalás-előtti bolgár-török jövevényszavaink hangtani rétegeződöttségének tanulsága, másfelől az az életmódbeli, szervezeti és minden bizonnyal etnikai¹⁾ változás, amelyen a lényegileg zsákmányoló fokon állt vadász-halász ugor-magyarságnak szükségszerűleg át kellett esnie, hogy — nyilván a bolgár-törökökhöz csatlakozva — képcs legyen a Kaukázus északi tájaira levonulni.

Egyik kérdés a másik után vetődik itt föl:

1. Nem tehetnők-e föl, hogy a finnugorság keleti szárnyán a magyaron kívül a vogulok-osztjások őseinek egyes csoportjai, még a magyaroktól nem eléggé differenciálódott töredékei is átszivárogtak, ill. vándorló vadászútjaikon át-átjutottak az Urál keleti felére, az *ogurok* közelébe?

2. Nem ismétlődhetett-e meg itt is az a gyakori eset, hogy a kívándorló ogurok és a velük tartó ugorok egyes részei, a mozgalmak középpontjától távol eső szélek lakói a szabir betelepülés után is visszamaradtak az ősi földön?

3. Nem lehetne-e az *Ugra-Jugra* nevet, úgyszintén a magyarok *ungri* elnevezését a nyugatsibériai bolgár-törökség nemzeti nevével, az *ogurral* vagy még inkább a bolgár-törökök *onogur* törzsének nevével kapcsolatba hozni?

Az első föltevés nagyon csábító, plauzibilisnak is plauzibilis, de semmi konkrét bizonyítékkal nem igazolható. Hogy nagyobb

¹⁾ A nélkül, hogy erre a nehéz kérdésre kitérnénk, csak jelezni kívánjuk, hogy a magyarság őstörténetével foglalkozó legújabb, igen becses szakirodalom, kivált NÉMETH GYULA munkásságának eredményei egyre közelebb visznek bennünket BAER fölfogásához, aki már 1845-ben ezt írta: „Ich schliesse also mit der frage: sind die jetzigen magyarren nicht eine verschmelzung eines herrschenden türkischen stammes mit einem beherrschten finnischen? Und haben die herrscher nicht diese sprache der beherrschten angenommen?“ (BAER—HELMERSEN-féle Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches IX/1: 268).

vogul-osztják tömegek nem állhattak a nyugatszibériai bolgár-törökkel bensőségebb, tartósabb érintkezésben, azt a nyelvi hatás hiánya mutatja. Ha száz százalékgig nem adhatunk is igazat PAASONENNAK (FUF. II, 102—107) és KANNISTÓNAK (Tat. lehnw. 228—234) abban, hogy az ugor nyelvek egyetlenegy török jövevényszót sem vettek át a szétválásukat megelőző korban,¹⁾ annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy közvetlen bolgár-török — ugor érintkezésről nyelvi okok alapján egyelőre nem beszélhetünk.

Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az obi-ugorok ősei 460 előtt ne ismerhették volna

¹⁾ Ilyen régi, ugor-korbeli török jövevényszó lehet po. a *hattjú* és a *hód*:

hattjú ∞ vog. (MUNK. NyK. XXV, 269) É. *χατῆῖ*, K. *khvatēñ*, T. *khutñ* | osztj. (KARJ. OL. 110) FD. *χοδῆγ*, Trj. *k'ot'ḥy*, Ni. *χοτῆγ*, Kaz. *χοτῆγ*, O. *χοδῆγ*, 'schwan' — vö. csag. *kotan* 'storeh, pelikan' | jak. *kütän* | oszm. *kotan* || mong. *χutan* | mandzsu *kutan*, *kötan*. MUNKÁCSI szerint „a *hattjú* szó tehát s ugor másai ősi török jövevények“ (Ethn. VI, 137, NyK. XXV, 269); vö. még GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 159. — Ez ellen a magyarázat ellen PAASONEN azt az ellenvetést teszi, hogy, bár az ugor alakok valahogyan összefüggenek az altajakkal, a törökségi szavak nem tekinthetők az ugor nyelvekbeliek forrásának, mert „überhaupt kein *n* im ungarischen zu *ü* geworden ist, ebenso wenig wie *n* zu *-γ* im ostjakischen und wogulischen“ (FUF. II, 102). — Erre a következőket jegyezhetjük meg: 1. a magyar *hattjú* és a régiségben (Schl. szój.) előforduló *haté* változat nyilvánvalóan korábbi **χatey* < **k'atey* fejleménye, s így semmi okot sem látunk arra, hogy a vog. és osztj. alakoktól elkülönítsük; 2. a török *kotan* mellett jogosan teszünk föl **kotuy* változatot. A török *-n* ∞ *-γ* ill. tör. *-n* < őstör. **-γ*-re vö.: csuv. *χυλḥn* 'vastag' ∞ alt. tel. kirg. *kalḥy*, jak. *χalḥy*; csuv. *χυḥḥn* 'nyírfa' ∞ sor, leb. stb. *kazḥy*, jak. *χatḥy*; csuv. *tan* 'egyenlő' ∞ j-tör. *tḥy*, *tey*, *tḥy* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 475).

hód ∞ vog. (MUNK.) É. *χḥntḥl*, T. *khontḥl* | osztjÉ. (AHLQV) *χundḥl*, 'maulwurf' — vö. tör. *konduz*, *kundus*, csuv. *χḥndḥr* 'biber'. — Ez az egybevetés is MUNKÁCSITÓL való (Ethn. VI, 137), aki a magyar és az obi-ugor alakok viszonyát úgy fogta föl, hogy ez utóbbiak szóvégi *l*-je kicsinyítő képző. — PAASONEN ezt a magyarázatot sem fogadta el: „MUNKÁCSI scheint somit der ansicht zu sein, dass ein türkisches *konduz* in allen drei ugrischen sprachen, resp. in gemeinugrischen sprache einfach zu **kond*, oder **kont* wurde, ein solcher lautschwund dürfte aber schwer zu begründen sein“ (FUF. II, 103). — Meggyőződésem szerint MUNKÁCSINAK van igaza, ha t. i. a tör. *konduz* szót származéknak vesszük: a *-z* ugyanaz a képző lehet, amely pl. az *oguz* (NÉMETH Gy.: KCSA. I, 152—3), vagy a *kirgiz* népnevekben is megvan (LIGETI u. 369—383); az alapszó **kḥntḥ* alakban kerülhetett át az ugorságba, s egészen szabályos folytatója volna a magyar *hód*, valamint az állatnevekben elég gyakori *-l* képzővel alkotott obi-ugor származékok (vö. WICHMANN: SÜS. Aik. XXX₆, 20, GOMBOCZ: NyK. XLV, 17—18, SZINNYEI, NyH⁷, 96).

az Urál-melléki ogur földet, vagy kisebb-nagyobb rajaik ne járhattak volna át, ne telepedhettek volna le az ogurok lakóhelyétől északra eső transuráli folyók vidékére.

Ebben az irányban igen becses újmutatást, ha természeténél fogva nem is föltétlenül döntő bizonyítékokat szolgáltat az archeológia. Kelet-Oroszország és az Urál-vidék finnugor vonatkozású régészeti emlékeinek legavatottabb vizsgálója, A. M. TALLGREN több részlet-tanulmányálau és összefoglaló dolgozatában megállapítja, hogy a keletoroszországi bronzkorszakban, különösen annak utolsó szakában, amely kb. Kr. e. 200-ig terjed, s amelyet legfontosabb lelőhelyéről ananyinói kornak szokás nevezni, a Volga-könyök, a Káma, Bjelaja, Csuszovaja vidéke, úgyszintén Nyugat-Szibériának a Csuszovajával átellenes darabja azonos műveltségi területet alkotott. A hangsúly azon van, hogy az ananyinói bronz-kultúra Kelet-Oroszországból átagazott az Urál szibériai oldalára is: „Cependant la vraie civilisation d'Ananino s'est étendue vers la Sibirie non pas seulement jusqu'aux régions immédiatement à l'est de l'Oural; il est évident que cette civilisation a encore exercé quelque influence plus à l'est, dans les steppes de la Sibirie occidentale, où s'est développée une curieuse civilisation mêlée d'éléments de Minousinsk, de Turkestan et d'Ananino“ (SMY. Aik. XXXI, 79). Hivatkozik itt TALLGREN az orosz SZPICYNNÉK egy cikkére (Zap. RORAO. VIII.), amely az Uráltól keletre eső területen, az Iszet, Tobol és a Pysma folyók medencéjében 31 gorodiscsét, a Volga-könyök, Káma, Bjelaja vidékére tipikusan jellemző gorodiscsét sorol föl. Mivel pedig ennek a sajátságos ananyinói kultúrának minden bizonnyal finnugor népek voltak a hordozói, joggal következtethetjük, hogy a finnugorság keleti nyúlványa — ha esetleg a fgr. egység korában nem is¹⁾ — ekkor már átszögelt az Urál keleti oldalára.

¹⁾ Egyes életföldrajzi adatok — a *cirbolya-fenyő*, *szilfa*, *nyuszt* — tanúvallomása alapján PAASONEN és ZICHY ISTVÁN gróf is azt gondolja, hogy a finnugorság még szétválása előtt Európa és Ázsia határán, ill. az Urál-hegység mindkét oldalán lakott. PAASONEN pl. a *cirbolyafenyő* tenyészet határainak megajzolása után így folytatja: „Dass die finnisch-ugrischen völker damals, als sie noch in unmittelbarem geographischen zusammenhang miteinander standen und noch keine grössere sprachliche verschiedenheit existierte, in dem gebiet zwischen Europa und Asien sassen, wird auch dadurch bewiesen...“ (Beitr. z. aufhellung d. frage nach d. urheimat 17); ZICHY szerint pedig „A *nyuszt* talán egyenesen túl az uráli vidékre mutat. A *szil* egyik válfaja szintén áttérjed az Urálon a Permi-kormányzóság déli részén. Mindezek az adatok nem zárják ki azt a feltevést, hogy a magyar-ugorok elhelyezkedését a vogulok XVIII. századi területének délibb részén, az Urál hegység két oldalán keressük. Ez körülbelül összeesnék LEHRBERG Jugrájának délnyugati részével.“

hogy a finnugorság keleti szélei a bolgár-törökökkel egy időben Nyugat-Szibériában lakhattak.

Rámutathatunk végül még egy ismert történeti eseményre, amely — úgy hiszem — a látszat ellenére is mellettünk szól. — Az ogurokat Nyugat-Szibériában a 460-as években a híres hadviselő szabirok váltják föl, akiknek neve és emléke máiglan él a vogulok, osztjákok költészetében és jelenlegi földjük helyrajzi nomenclatúrájában.¹⁾ TALLGREN óvatosan úgy fejezi ki magát, hogy a keleti bronz-kultúra képviselői valószínűleg az ugorok, mégpedig délen a magyarok, északon és északkeleten a vogulok-osztjákok: „Voisi ehkä katsoa itäisen pronssikulttuurin edustavan ugrilaisuutta, nim. sen eteläosissa magyareja, pohjoisessa ja koillisessa ostjakkeja ja voguleja“ (Suomen Suku I, 203).

A Kr. sz. utáni évszázadok korai vas-kultúrája ugyancsak átnyúlik a Káma és a Vycsegda vidékéről az Urál mögé (vö. TALLGREN: Suomen Suku I, 205 skk), megerősítőjéül annak a föltevésünknek, Bár nyelvi hatás eddigelé nincs kimutatva — a népnév (vog. [MUNK.] *špër*, *šöpër*, osztj. [PATK.] *täpar*, *šabar*, *šaber*, *šoper*, *saper* stb.) átvételét nem számíthatjuk ilyennek —, kétségtelen, hogy a voguloknak-osztjákoknak érintkezniük kellett a szabirokkal. Az érintkezés színhelyéül csak Nyugat-Szibéria vehető számításba, mert itt az Irtys mellett laktak a szabirok, s a reájuk utaló földrajzi nevek és szájhagyományok is erre a területre korlátozódnak.²⁾ Meggyőződésem szerint a szabirok már az Irtys vidékére, az ogurok helyére tele-

(MNYtudKéz. I/5: 35). A finnugor őshazáról nyilván Gombocz is így vélekedik (Természettud. Közl. LVII, 371. l. 1. rajz).

¹⁾ Vö. PATKANOV, Irt. Ostj. II, 253—261; Über das Volk der Sabiren, KSz. I, 258—277; MUNKÁCSI, VogNGy. II, 0173—0177; NÉMETH GYULA: Szabirok és magyarok, MNy. XXV, 81—88.

²⁾ A névemlékek és hagyományok tüzetes vizsgálata alapján PATKANOV a Tobolszki-kormányzóság tjumeni, tobolszki és berjozovi kerületére teszi a szabirok lakóhelyét (Irt. Ostj. II, 255). — A *szabir* név itteni használatát világítják meg a következő jellemzőbb adatok: az osztjákok *täpar-mir* ('szabir kerület') néven emlegetik az Alsó-Irtys egyik volosztját; itt vannak *täpar-voš* ('szabir vár') romjai; az északi osztjákoknál több helyütt előfordul *šoper* (*šaper*-*vas* id.; „REGULY jegyzetét megerősíti PÁPAY JÓZSEF levélbeli közlése, mely szerint az Obdorszktól Muzsi egyházas faluig terjedő földrészt az Ob baloldalán egészen az Urálig az ott lakó osztjákok «*Špër* földnek» (*Špër-mü*) ismerik s az obdorszki nép is «*špër* földi nép» (*špër-mü jax*)“ (VogNGy. II, 0175); nem érdektelen, hogy a *špër*, *šöpër* a vogulban ma 'orosz'-t jelent, nyilvánvalóan névátruházással a régi hódítókról az újakra; vogP. *špër kvörëx* 'csóka' (tkp. 'szabir varjú') = vogK. *maskgu kvörëx* id. (tkp. 'muzska varjú') = vogE. *rus ürinëké* id. (tkp. 'orosz varjú'); vö. még *špër äln*, *täpar-neñ*, *-xöt*, *-püdën* stb. — Az osztják és a vogul mondákban a szabir népről (*täpar jax* stb.) mint magasabbrendűről mindig kegyeletes tisztelettel történik említés.

pedtükör szomszédságukban találták a vogulok-osztjakok előőrseit, mert itt tartózkodásuk mindössze egypár évtizedre rúgó ideje alatt, kb. 460—510, alig lett volna másként alkalom és idő a nagy hatás kifejtésére.

Mivel eddigelé semmi konkrét gyanú sem merült föl abban az irányban, hogy az *Ugra-Jugra* elnevezés valamiképpen a voguloknak-osztjakoknak a szabirokhoz való viszonyával függene össze, főlősleges volna tovább folytatnunk a föltevések szövögetését. Azt hiszem, amúgyis rábukkanhatunk a helyes nyomra: az eddig előadott bizonyítékok kétségtelenné tették, hogy a sokáig *Ugra-Jugra-Jugria* ill. *ugor-jugor* néven emlegetett vogulok-osztjakok egy ideig legalább is szomszédai voltak az oguroknak, majd később öröksei lettek az ogurok nyugatszibériai földjének, vagyis a két nép között olyan természetű kapcsolatokat, vonatkozásokat vehettek észre az idegenek, aminők népnév-átruházásra is elegendő alapul szoktak szolgálni. Hisz számos népnévről tudjuk, hogy mai alkalmazása semmivel sem mélyebb kapcsolatok következménye, mint amilyenek az ogurok és az ugorok között minden bizonnyal fennállottak: az *észti* elnevezés hajdan a balti népeket, a litvánok, lettek és poroszok őseit illette meg (vö. TACITUS: *Aestii*, *Estii*, CASSIODORUS: *Aesti*, stb.), s a finnség egyik ágára csak akkor — és azért — tapadt át, amikor az a finnségi ág a baltiak földjére (*Eistland*, *Eastland*, *Estonia* stb.) telepedett le; a *böhme*, *Böhmen* név a bajoroknak a Cseherdő-Érchegeység és a Szudeták közti területen lakó s a Kr. u. VI. században onnét kivándorolt őseiről (vö. PTOLEMAIOS: Βαίμοι, Βαίνοχαίμα) vonódott át a helyükre telepedő szláv csehekre, sőt az is kétségtelen, hogy a szó eredetileg nem is a germán bajorokat jelölte, hanem ők is úgy örökölték a terület korábbi uraitól, a kelta *boii*-tól. — Mindez nem bizonyíték persze, csupán elmemozdító analógia. Egyelőre csak a történeti és földrajzi háttérből kibontakozó elméleti lehetősége — tán valószínűsége — van meg annak, hogy a vogulokat-osztjakokat a török *ogurok* vagy valamelyik ogur törzs (*onogur*) nevével jelölték meg, nevezték el *ugrának*, *jugrának*. Föltevésünk sorsa most már az egyedül illetékes nyelvészet megerősítő vagy elutasító döntésén fordul meg.

ZSIRAI MIKLÓS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Menyét, nyest, evet és pegyvet. Már BUDENZ kimutatta (MUSz. 614), hogy a *menyét* 'mustela' állatnév nem más, mint a *meny* 'nurus' képzése s utalt e tekintetben MIKLOSICH Lex. palaeosl. művéből idézve az ószláv НЕВѢТЪКА 'nova nupta' és 'mustela', ujjgör. νομφίτζα (a νομφη 'menyasszony; fiatal asszony' szóból), olasz *donnola* (a *donna* 'asszony' szóból) és spanyol *comadréja* (tkp. 'komaasszony') analógiákra, továbbá ez állatnak zalamegyei *mönyed-asszony* nevezetére, melyet *menyét-asszony* 'Mustella faemella' jegyzéssel már KRESZNERICS szótárában megtalálunk (vö. még göcseji *menyét-asszon*, hetési *menyet-asszon* MTsz.). Újabban tanulságos észrevételt olvashatunk e tárgyban O. SCHRADER Reallex. d. indogerm. Altertumskunde c. művében (955. l.), mely szerint a menyétnek 'meny' és 'fiatal asszony' kifejezésekkel való jelzései azon az Európa-szerte elterjedt mesén alapulnak, hogy valamikor egy menyét szép, fiatal asszonnyá változott. Ennek a mesének Görögországban már a Kr. előtti V—IV. században kimutathatók nyomai (V. HEHN, Kulturpflanzen⁶, 587. és E. ROHDE, Rhein. Mus. 43, 303) s vele függ össze, hogy a nép a menyétnek rendes nevét az állatban rejlő démoni erőnél fogva nem szívesen vette ajkára, hanem helyette mintegy célzásképp „szépecske“, „asszonyka“ s hasonló női rokonságneveket alkalmazott. Így jelzi a magyar 'menyét' kifejezéssel szorosan egyezően ez állatot a fentemlített szláv és újjörög nevezeteken kívül a cigány *bori* 'menyasszony' és 'menyét' (V. HEHN uo. 588). SCHRADER szerint az óporosz *mosuca*, *mosuco* 'menyét' az ópcrosz *moazo* 'az anya nőtestvére' és lit. *mósza* 'az atya nőtestvére' szavaknak származéka s az ófelném. *mardar* (középl. *martus*) stb. a litván *marti* 'meny, menyasszony' szóval kapcsolatos (ugyanígy H. KLUGE, Etym. Wb.). Épp így függnek össze a görög γαλή: γάλως, γαλόες 'menyét' és lat. *glos*. Hasonló kifejezések a 'menyétre' a dán *den kjønne* (tkp. 'pulchra'), az óangol *fairy*, a breton *kaerell* (vö. *kaer* 'szép'), a baszk *andereigerra* (vö. *andrea* 'asszony') stb. Tudvalevő, hogy *hölgy* szavunk a régi nyelvben 'hermelus' és 'nupta, sponsa, domina' jelentésű s hogy a székelységben ma is használatos 'meny-

asszony' értelemben (CzF.). Ennek alapján WICHMANN 'nöstény' alapértelemmel a rokon nyelvekben is kimutatja egyezéseit: vog. *kāl*, *kal*, KL. *k'al*, P. *k'âl* 'nöstény (farkas, nyúl, menyét), osztj. *käi*, *kei*, *k'oiɔx* stb. id., lp. *gadfe* 'mustela erminea femina' (Nyr. XLI, 37).

Szinte önként kínálkozik ezek után a föltevés, hogy a 'mustela mardes' magyar *nyest* neve, melynek *nest* változata is bőségesen igazolható a régi nyelvben (NySz., OklSz.), voltaképp nem más, mint *nöstény* (Érdy C. *nesteen* NySz.), *nyöstény* 'femella' szavunk alaprésze, mely ez utóbbi szóban a *sovány* és *kcmény* szók képzőjével bővült (I. SZINNYEI, NyH. 98). Minthogy a *nöstény*, *nöstény* kétségtelenül a *nő*, *né* 'femina' származéka (MUSz. 402) s ennek *nē* a régi alakja (≈ vog., osztj. *nē*), alig lehet számbaveendő akadály annak, hogy a *nyest* állatnevet a régi *nest-ény* föltehető képzőtlen változatával azonosítsuk. Megjegyzendő, hogy a *nyest* végzetének mását már BUDENZ fölismerte a *nöstény* szóban (uo. 416), melyben szerinte *-st* < *-*csk* (vö. *lustos* ≈ *lucskos*) kicsinyítő képző (mint: 'femella', 'Weibchen'). Kicsinyítő képzésnek magyarázza BUDENZ a finn *näätä* 'mustela' (≈ lp. *nätte*, *nete* 'marder') szót is (uo.) s vajjon az így kifejlő **näü-* alaprész nem oly mása-e az osztják *nev* 'nő' szónak, mint f. *pää* 'fej; vég' a vog. *peɣ*, *päyk* 'fej', votj. *pyy* 'vég' stb. megfelelőknek (I. SZINNYEI, NyH. 48)?

Visszatérvén a *menyét* szóhoz, kérdés hogy miképp magyarázandó ennek *-ét* végzete, mely denominális képzőnek biztos adattal nem igazolható. SIMONYI szerint (NyK. XXIV, 138) itt „az *-ét* szótagban nem igen lehet képzőt keresnünk, mint BUDENZ tette, hanem az *evét* szó ráhatásából magyarázhatjuk, mert így ejtették ezelőtt az *evét* nevét“. Nézetem szerint a ráhatás fordított irányban, vagyis a *menyét*-ről az *evet*-re, történhetett, mely utóbbinak ugyanis *evét* változata csak aránylag későn s kevés forrásban jelentkezik, az élő népnyelvből pedig éppenséggel nincs kimutatva. Ami immár a *meny-ét* utórészét illeti, ebben úgy vélem, maga az egész *evét* szó lappang, vagyis *meny-ét* < **meny-evet* az *ev-*, *lev-*, *tev-*, *vev-*féle igetövekből alkotott *ét*, *lét*, *tét*, *vét* képzések szótagösszerántásával. Erre a felfogásra az indít, hogy van az *evet*-nek egy más hasonló összetétele, s ennek változatai közt az *evet* a *meny-ét* végzetével egyező hangalakban is mutatkozik. Ez az összetétel a 'variolus, mus ponticus, sciurus gaeticulus' értelemmel magyarázott *evet* fajtát jelző *pegyvet* állatnév, melynek korábbi századokból való jegyzései: *peguet*, *peghweth*, *pedweth*, továbbá *pegywet*, *peguet*, *petyuet* (OklSz.).

Ez az állatnév a későbbi forrásokban nyeri *pegymet*, *petymet*, *pety-meg* s *penyvet* (NySz.) alakjait s e változatokhoz csatlakozik a XVII. századból kimutatott *pegiet* (Nyr. V, 161), mely a *pegyvet*-nek nyilván olyan alakulata, mint aminőt a *meny-ét*-ben fölteszünk. Nem lehet ugyanis kétség abban, hogy az evetfajlát jelző *pegyvet* szónak *evet* az utórésze, vagyis hogy ez állatnév **pegy-(e)vet* alakból van összerántva. Az előrész bizonyára a *pegyvet* színének jelzése (mint a latin 'variolus' nevezetben); de nem a *pej* szó, mint egykor véltem (ÁKE. 517), hanem az azóta földéritett, szintén ló színére alkalmazott *peg* (*peeg*) 'coloris maculosi; scheckig' (pl. 'equum alma hymu *peeg* coloris' OklSz.). Ezt a színjelző *peg* szavunkat elfogadhatóan magyarázza SZAMOTA (Schl. Szj. 1370, jegyz.) a szláv *pěgŭ* (szlovén *pěg*, orosz *pěgij* MIKLOSICH EtWb. 245) 'tarka', főképp 'tarka (ló)' átvételének.

Mitéle szó az *evet*? Van-e valaminő kapcsolata a rokon vagy a magyarral érintkezett idegen nyelvekben? Évtizedek óta tünődöm e kérdésen, mert a kezdetleges műveltség fokán élő vadász- és halásznépeknél, aminő egykor az ősfoglalkozások tárgyi és nyelvi tanulmánya szerint a magyarság is volt, jelentős tényezője a kereskedelemnek az *evet* bőr, melynek mint az indogermán baromtenyésztő népeknél a szarvasmarhának (vö. lat. *pecunia* a *pecus* szóból; ószláv *skotŭ*, orosz *skot* 'barom' és 'pénz'), egykor értékmérő szerepe volt a finn-magyar népeknél, úgyhogy pl. az 'evet' votj. *koñj*, zürj. *ur*, vog. *lě'jn*, osztj. *tava* stb. nevei mai nap is egyszerűs mind a 'kopékát' jelzik (vö. erre nézve AHLQVIST, Kulturwörter der westfinn. spr. 190. és O. SCHRADER id. művét, 282. l.). Régi észrevételem, hogy az *evet* előrésze hangtanilag egybevethető ez állat osztják *laygi*, *tava* nevével (Nyr. XXIX, 157), végzete pedig a *nyusz-t* képzőjével magyarázható, amennyiben ennek régi oklevelekben egyszerűbb *nyusz* (*nuz*, *nuz*, *nuuz*) változata is előkerül, s a rokon nyelvekbeli megfelelők (vog. *noxs*, osztj. *noyás*, zürj. *niš* 'coboly') szintén képzett voltáról tanuskodnak. Pontosabb fonetikai jegyzései az 'evet' osztják nevének: O. *laygs*, Kaz. *ла'гсѣ*, Ni. *tayks*, V., Vj. *lä'yki*, Trj. *ла'yki*, DN. *täygs* (KARJALAINEN, Ostj. Lautgesch. 3), K. *tä'yks*, J. *Lä'yki* (PAASONEN, Ostj. Wb. 238), melyhez képest az *eve-t* előrésze hangmegfelelésének esete ugyanaz, mint a szókezdő tekintetében a m. *ér* 'vena' ~ osztj. *lär*, *tër* 'vékony gyökér' ~ votj. *ser*: *vir-ser*, cser. *šer* 'vena' s a magy. *egér* ~ osztj. *лэ'гэар*, *terkar* ~ md. *šejâr*, zürj., votj. *šyr* stb., s a szóközépi mássalhang-

zóra nézve a *hó* (*hava-*) 'mensis' \sim md. *kov, kov, kou* 'luna, mensis' *tő* (*töve-*) 'stirps' \sim cser. *türg*, f. *tyve-* stb. szavak közt (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 26, 27, 48).

E szóegyeztetés biztos hiteléhez természetesen az kellene még, hogy mint egyéb hasonló esetekben a szókezdő osztják *l*, *t* \sim magy. O hangmegfelelés mellett a rokon nyelvek valamelyikében *s* (*š*) szókezdős változat is mutatkozzék. Ily megfelelőt azonban egyelőre nem találunk; azért talán figyelemreméltó, hogy a tunguz nyelvjáráásokban az 'egér' finn-magyar nevével pontosan egyező *sirgare*, *sirgara*, *singar* = man. *singgeri* (GABELLENTZ) 'egér' szó mellett (I. BUDENZNEK ez egybevetését NyK. XX, 149) orocsi *sira*, *sinka* és a žuč nyelvben *šen-koh* képzőtlen változat is előfordul (W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverz. 92): föltehető tehát, hogy hasonló a viszony az osztj. *лѣγгар* 'egér' és *лѣγги* 'evet' szók között is annál is inkább, minthogy egy -*r* denominális képző nyomai a finn-magyar nyelvekben is kimutathatók (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 97). Hogy az 'egér' nevet becses prémű állatokra is alkalmazzák, annak példája a már ARISTOTELESTŐL említett *μῦες Ποντικῶν* = *mures Pontici*, mely eredetileg az északról került nemes prémű vadaknak általános jelzése volt (ma az újgörögben *ποντικός* 'patkány'); továbbá az ófn. *rato* 'mus rattus' *ratz* alakfejleményének jelentései, amennyiben ezzel a 'patkányon' kívül vidékenként a 'nyest' és 'görény' állatfajtákat is nevezik (O. SCHRADER id. m. 616, 648. l.).

Ha az irány, melyben így az *evet* rokonságát, illetve kapcsolatait keressük, helyes: akkor a vog. *lě'jn*, *lęjn*, *lęn*, *lın* 'evet' szót, melyet eddig az osztj. *лѣγги*, *тага* változatának tartottunk (Nyr. XXXIX, 157 s szintígy PÅASONEN FUF. II, 106), emettől külön kell választanunk, mivel vog. *l* szókezdőnek a magyarban a szókezdő eltünése meg nem felelhet. Ez esetben a vog. *lě'jn*, *lın* 'evet' szót a *lęj'*, *lę*, *lę* 'fark' \sim osztj. *лѣγ*, *лѣγ*, *тѣγ* id. (KARJALAINEN id. m. 183) származékának vélhetjük: tekintettel arra, hogy a *σκίουρος* = lat. *sciurus* nevezet szintén az *evet* jellegzetes farkát (*οὐρά*) említi, amennyiben t. i. azzal az állat a népképzlet szerint árnyékba (*σκιά*) helyezheti magát (SCHRADER id. m. 165). A *lě'jn* végzetét e magyarázattal kapcsolatban a rokon nyelvekben elterjedt -*n* denom. képzővel azonosíthatnók (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 95).

Ide iktatom még az 'evetnek' egyéb ismert nevezeteit a rokon nyelvekben, melyek közül közös szó a f. *orava*, fÉ. *orav* \sim lp. L. *árrev*, U. *oárává*, *örává* (HALÁSZ), T. *viarrev*, K. *uorrev*, N. *uarrev*

(GENETZ) \sim md. *ur, urne* (Učebnik 1897, 41. l.), E. *ur* (REGULY), *uro* (WIED.), cser., zürj. *ur*. Megvan tehát az 'evetnek' e neve a finn-magyar nyelvek amúgy is szorosabban együvé tartozó nyugati (balti-urali) ágának minden tagjában, míg a keleti (ú. n. ugor) ágban teljesen hiányzik. A nyugati ág sarjai közül csak a votjákban találunk más nevet ez állatka jelzésére, t. i. a *koñj* szót, melyet WICHMANN a Wotj. Chrest. szójegyzékében kérdőjellel a zürjI. *kijn* (WIED.), *kön* 'polarfuchs (canis lagopus)' s ezenkívül a zürj. *kijn, keñ* 'schale, dünne haut, häutchen' (\sim f. *kelme*) szókkal vet egybe, míg SCHRADER (id. m. 616. l.) az óporosz *caune*, litv. *kiáunė*, szl. *kuna, kunica* 'menyét' szókkal társít arra is utalva, hogy ez állatnév mint északról került régi jövevényszó az először ARISTOPHANESTÓL följegyzett *καυάκη* (\approx lat. *gaunacum*) 'eine barbarische pelzart' szóban is fölismerhető.

Nyírfa és nyárfa. Egy kisebb közlésben (Nyr. LIV, 31) fölhívtam a figyelmet arra, hogy *nyír* szavunknak a tájbeszédben 'fiatal hajtás'-féle értelme is van (pl. 'a szőlővesszőnek tavaszi *nyírja*' s a székelyeknél '*megnyírez*' a. m. 'megvesszőz'), mi igazolni látszik BUDENZnek azt a föltevését, hogy a *nyír, nyír-fa* alapértelme tekintettel e növény 'sok apró, vékony ágára': 'vesszőfa', s a *nyír* szorosán egyező megfelelői a rokon nyelvekben: vog. *nír*, zürj. *nör*, votj. *nör, nür* 'fiatal hajtás, vessző' stb. (MUSz. 418). Azóta újabb adat is fölmerült a *nyír* 'vessző' jelentésére ('akácfa-*nyírja*: az akácnak vékony, vad hajtása, amit le kell metszeni' Kótaj; Nyr. LIV, 128) s nemrég magam hallottam egy vas megyei ismerősömtől, hogy náluk '*nyírok-seprőnek*' mondják az udvar seprésére használt ágseprőt, mely szónak képzője nyilván a '*círok-seprő*' mintájára alakult. Ez a *nyír* tehát kétségtelen megfelelője a rokon nyelvek idézett szavainak, de kérdés, hogy a *nyír-fa* nevezetben csakugyan ez a *nyír* van-e említve, mint BUDENZ véli? Az a körülmény, hogy SZINNYEI Magyar Nyelvhasonlítása ezt a szóegyeztetést nem bocsátotta át rostáján, arra mutat, hogy elfogadhatósága nem kétségen felül álló: bizonyára azért, mivel 'sok apró, vékony ága' számos egyéb fának is van, s ez nem annyira jellegzetes éppen a nyírfára, hogy az elnevezés okát s alapértelmét is ebben keressük.

Van nyelvünknek egy másik *nyír* névszója is, melynek értelme: 'vizenyős, mocsaras rét'. Már a magyar népies halászat műnyelvéről írt tanulmányomban (1893, Ethnogr. IV, 183) jeleztem

azt a nézetemet, hogy a *Nyír-ség*, *Nyír-egyháza*, *Nyír-Bátor-féle* földrajzi nevek előrésze a vog. *nār*, *nār*, *nār* 'zsombékos mocsár' ~ zürj., votj. *nur* 'mocsár' stb. szavaknak lehet megfelelője, s hogy MELIUS Herbariuma e mondásában: 'szilva levelő fű sok terem a réteken, a nyírben' (NySz.) a 'nyíren' nem éppen 'nyírfa-erdő, nyíres', hanem 'mocsaras rétféle' értendő (vö. vog. *nūram* 'rét' ~ osztj. *nōram*, *nūram* 'mocsár'). Ezt a föltevésemet igazolják az OklSz. ily adatai: ad campum *Nyresmezeu*, *Nyrmezeu*, vallis *Nyrwapa*, *Nyreswelg* s még inkább a népnyelv következő adatai: „Fekete *nyirok* és sárga *nyirok* talajnevek nevei a bodrogi közeli nép nyelvében; a fekete *nyirok* az évszakonként kiszáradó mocsarak helyein a visszahúzódó árvizektől hátrahagyott állóvizek iszapjából képződött talaj, míg a sárga *nyirok* az odahordott öntéstalaj, magának az áradó víznek a lerakódása“ (ÉBNER SÁNDOR: MNy. XXII, 217). A *nyirok* 'humor, liquor, succus' értelmét először SÁNDOR ISTVÁN szótára jegyzi s az ily értelemben való használat jóformán a nyelvújítással került forgalomba (NyÚSz. 241), bár a NySz. a '*nyírkos* agyag' kifejezést már G. KATONÁTÓL idézi. KRESZNERICS szótárában a „*Nyírség*: Mocsáros hely Szabolcs Vben“. Tekintettel arra, hogy a nyírfa leírásai rendszeresen kiemelik, hogy ez erdei növény főképp nedves, agyagos és homokos földben tenyészik, azt hiszem, helyesebb nyomon jár kutatásunk, ha a *nyír-fa* előrészt szakítva az eddigi felfogással (mely a rokon nyelvek 'vessző' jelentésű szavaival tárított) immár ez utóbb tárgyalt 'vizenyős, mocsaras rétet' jelentő *nyír* szóval azonosítjuk.

E magyarázattal ellenkezésbe jutok érdemes ifjú tudósunkkal, ZSIRAIVAL, ki a vog. *nār* ~ zürj., votj. *nur* 'mocsár' szóra a *nyár-fa* 'populus alba' nevezet eredetét építi (MNy. XXIII, 315). Azonban figyelembe veendő, hogy a vogÉ. *nār*, mint a vogD. *nār*, *nōr* változatokból kitetszik, eredetileg palatális, lehet tehát vele az vogÉ. *nāl* 'nyil' ~ KL. *nāl*, K. *nāl* ~ m. *nyil* és a vogÉ. *tān* 'ín' ~ T. *tān*, K. *tōn* ~ m. *ín* hangviszonylatoknak megfelelőleg a *nyír*-t egyeztetni, de nem a *nyár-fának* föltétlenül eredetileg is veláris előrészt. Ugyanigy vagyunk a zürj., votj. *nur*, *nūr* 'mocsár' szó hangzójával, melyet vogul másának útmutatása szerint szintén eredetileg palatálisnak kell vennünk, vagyis oly esetnek, mint votj. *kur*- 'kérni' ~ m. *kér*-, *ul*- 'élni' ~ m. *él*-, *uj* 'éj' ~ m. *éj*, *lup* 'lép' ~ m. *láp*, *ludž* 'légy' ~ m. *légy*, *lul* 'lélek' ~ m. *lél*-ek, *us*- 'esni' ~ n. *es*- stb. (l. Akad. Ert. XXVII, 72). A különböző hangrendiség akadályai a

vog. *nār*, *nōr* 'mocsár' és vog. *nūrām* 'rét' ~ osztj. *nūrām*, *nōrām* 'mocsár' vélt kapcsolatának is (ZSIRAI uo.), mely utóbbi szónak igei alapból való eredetét világosan mutatják a BUDENZTŐL vele egyeztetett f. *noro* 'nedves, mocsaras talaj; ér, patak', fÉ. *nere-*, *norī-* 'triefen, sanft fliessen', mdÉ. *nūrge* 'triefen', lp. *norite*, lpN. *noarra-* 'rinnen' szavak (MUSZ. 419). Egyébként a *nyár-fának* a vog. *nār* és *nūrām*, osztj. *nōrām* meg a zürj, votj. *nūr* stb. adatok alapján való magyarázatát már SZILASI megkísérelte, aki szerint „biztosra vehetjük, hogy a *nyár-fa*, *nyárnyú* a. m. 'a mocsár v. víz mellett növő fa'“ (Nyr. XXXII, 419) — ami azonban, mint látjuk, bizonyítottan még sem tekinthető. Csak ötletkép említtem itt, hogy a *nyár-fa* esetleg (a *három* ~ osztj. *χōlām*, f. *kolme-* stb. hangváltozás mintájára) **nyál-fa* alakból fejlődhetett, mely esetben alkalmasan volna egyeztethető a vog. *nūli*, *nūl* stb. (KANNISTO, Vokal. d. ersten silbe im wogulischen, 118) ~ osztj. *nōlyā*, *nōlyā* (KARJALAINEN, Ostj. lautgesch. 49) ~ zürj. *nīl*, votj. *nīl-pu* ~ cser. *nulgo*, *nolgo* ~ szam. Jur. *nalk*, OS. *nulg*, *nolg* stb. (PAASONEN Beitr. 64) 'jegenyefenyő, lucfenyő (abies picea)' fanévvel, tekintettel az erdei fanevek gyakori cseréjére (pl. ófn. *tanna* 'Eiche' és 'Tanne'; I. O. SCHRADER id. m. 92, 935).

Tanulságosak a 'nyírfa' nevezetei a rokon nyelvekben is. Ezeknek egyező adatait részben BUDENZ előzménye után (MUSZ. 102) összeállították már SETÄLÄ (Stufenw. 120) és PAASONEN (Beitr. 283) felsorolván a következőket: f. *koivu* ~ cser. *kue*, *koyi* ~ mdM. *k'e-lu* (vö. az utótagra nézve: *mar-lu* 'almafa', *mar* 'alma'), mdÉ. *k'i-l'eŋ*, *k'i-l'ej* 'nyírfa' (vö. mdM. *kuj-gār*, mdÉ. *k'iv-gér* 'nyírkéreg', melynek utórésze: *k'ér* 'hárskéreg') ~ vog. *χāl'*, *k'ōl'* 'nyírfa' ~ szam. K. *kūju*, Jur. *koi-hka*, T. *kuie*, Koib. *kujū*, OS. *kwä*, *kōe*, *kā* s a md. meg vog. megfelelők végzetével: *kwä-l-pu*, *kōel-pu*, *käl-pu* stb. BUDENZ a 'nyírfa' idézett f., md. és cser. neveit 'lucidum aliquid' alapértelemmel (mert a *betula* „nem ok nélkül 'betula alba'“) a f. *koi* 'stria lucis, prima lux matutina' szóval családosítja, s hogy e föltevésével nem jár helytelen úton, mutatja, hogy az idg. nyelvészek a 'nyírfa' óind. *bhūrjas* ('eine art birke'), osztét *bārz*, pāmiri *furz*, *brudž* ('birke'), ószl., bolg. *brēza* (or. *berēza* 'birke'), litv. *bērzas*, ófn. *birka* (*birihha*), kfn. *birke* stb. neveit az óind. *bhrājati*, av. *brāzaiti* 'glänzt, strahlt' tőhöz csatolják (vö. UHLENBECK, AiWb. 204, BERNEKER, SlavEtwb. 52). Ugyane nyírfa-névnek valamely indoiráni (szkytha) nyelvjárásból való átvétele a votjS. *berič*, Mal.

beriz, Kaz., Uf. *beriz*, Szam. *berez*, mely azonban nem a nyírfát, hanem a 'hársfát' jelzi. (Hasonló eltéréssel jelzi az idézett idg. nyírfanévé latin megfelelője *fraxinus* a 'kőrisfát' és egyik szláv hajtása: bolg. *brést*, or. *berest* a 'szilfát', míg or. *beresta* 'nyírkéreg' BERNEKER id. h.). A 'nyírfa' votják neve: Sar. *kiš-pu*, Jel. *kiš-pi*, Glaz. *kiš-pu*, Uf. *kiš-pu*, Szam. *küs-pe*, Kaz. *kiš-pe*, mely megvan a zürjében is *kydž* (WIED.) s a permiben *kož* (GENETZ) alakban. Ezt a zürjén-votják szót SETÄLÄ (id. h.) szintén a finn *koivu* családjához sorolja, de PAASONEN mellözi, nyilván a meg nem magyarázott *-ž* (*-š*, *-ž*) végzet miatt. Figyelmeztetünk itt is a votj. *legež*, *legež* 'csipkerózsa-bogyó' (*l°-pu* 'csipkerózsa-fa'), *palež*, *palež* 'barkóca' (*p°-pu* 'barkócafa'), *ämež*, *ämež* 'málna', zürj. *ömiž*, *ömež* (= vog. *ümüš* 'málna') ~ cser. *oygöž* id. hasonló végzetű növénynevekre, melyek e végzetükkel az oszét *tulž*, *tulž*, dig. *tolžü* 'tölgy', *səwəž*, *səwəž*, dig. *səbulžü* 'szilfa', *sənž*, *sənž*, *sənč*, dig. *šinžü* 'töviskoró' növénynevekre emlékeztetnek. Az a körülmény, hogy az oszét *tulž*-nak megfelelő m. *tölgy* mellett a régiségben és a népnyelvben *töl* változat (*tulfa*, *tulherdew* OklSz., *töl-fa*, *töles* = 'tölgyes' MTsz.) is mutatkozik, szintén a *-ž*, *-ž* végzet képzői értékét igazolja az ily szavakban (l. KSz. XX, 133—5). Az osztjában a 'nyírfa' neve O. *sümət* stb. (KARJ. 129). K. *sómət*, J. *səwəmət* (PAAS. Ostj. Wb. 224), melynek mása a zürj. *šumöd*, zürjP. *šimət* 'nyírkéreg' jelent; tehát az osztj. *sümət* 'nyírfa' voltaképp a szintén gyakran használt *sümət-juž* 'nyírkéreg-fa' rövidítése (KARJ. 130). Ugyancsak 'nyírfát' s egy szersmind 'nyírkéreg' jelent a lpK. *piesse* (GENETZ, Wb. 131), míg lpLule *piessie* 'nyírfakéreg' (HALÁSZ).

A 'róka' vogul és osztják neve eltérően a többi rokon nyelvek iráni (szkytha) eredetű közös *róka*, *ravas*-féle szavától (l. ÁKE. 520—1): vog. É. *axsər*, K. *oxsər*, P., KL., AL. *oxšər*, T. *oxšär*, *uxšär*; osztj. O. *öxšär*, Kaz. *uöxšär*, Ni. *uöxšär*, Pym. *uäkšär*, DN. *uäxšär* (KARJ. Lautg. 54), K. *waxšär*, J. *waxšär* és *wokš* (PAAS. Ostj. Wb. 285, 299), Szurg. *vokai* (CASTRÉN). Az a nézetem, hogy az osztj. *uäxšär* ~ vog. *oxsər* nem egyéb, mint a fémest s különösen 'vasat' meg 'reze't' ('rézpénzt') jelentő osztj. *vax*, *ox* = vog. *vax* (osztj. O. *öx*, Kaz. *uöx*, Ni. *uöx*, V., Vj. *wöx*, DN. *uäx* KARJ. Lautg. 54; K. *wax*, T. *wäx* PAAS. Ostj. Wb. 284) s a magy. *szőr* (régí *szér*) 'pilus' ~ vog. É. *säl'ir*, K. *soär*, *soär*, T. *šär* 'lőszőr' (eredeti értelmében általában 'szőr') összetétele; vagyis benne a 'róka' az

ő feltűnő vörös színe szerint 'réz szőrnek' van elnevezve s a jugáni osztják *wokji* az ugyancsak jugáni *wak-sār* előrészének képzése, tehát a. m. 'rezes' vagy 'rezecke'. Az ily körülíró, illetve jelző kifejezés tudvalevőleg a vadász babonáján alapszik, ki az üldözött állatban démoni erőt sejtven, fél azt a maga közkeletű, igazi nevén megnevezni, mint ezt fentebb a *menyét* szó magyarázatában is láttuk. Ugyanily kifejezések a vogulban a 'medvére': 'állatöreg' (*ui-ańšux*), 'erdei állat' (*vōr-uj*), 'réti állat' (*ńūrēm-uj*), a 'szarvasra': 'szarvas állat' (*āńtir uj*), a 'kígyóra': 'bálványalak' (*pupi-k'ujor*); a magyarban: *farkas*, *szarvas*, *fogas* s közismert állatoknak idegen nyelvű jelzései, mint *medve*, *csuka* stb. (l. Hunfalvy-album, 130—1).

SCHRADER Reallexikon-ja a róka nevei során megemlíti a thrák *βασσάρα* szót is, melynek feltűnő hasonlatossága az osztj. *uāxsār*-hoz emlékezetbe idézi azt a fent is említett tényt, hogy Európa déli országaiban a kereskedelem útján széles körben elterjedtek a „pontusi egerek“ (*μυες Ποντικίαι*, *mures Pontici*), amint a Pontus északi partjára barbár vidékekről összehordott prémárukat összefoglaló jelzéssel nevezték, s hogy a *καυνάκη* = lat. *gaunacum* 'eine barbarische pelzart' az óporosz *caune*, lit. *kiāunė*, szláv *kuna* 'nyest' szó mása, éppúgy mint a PLINIUSnál említett *viverra* 'evet' az óporosz *weware* 'evet' szóé stb. (l. SCHRADER id. m. 616). A finom rókaprémek bizonyára már akkor is az ázsiai észak félvad népeitől kerülhettek forgalomba s szinte természetes, hogy az árúval együtt esetleg az illető prémnek barbár neve is eljutott a délibb tájakra. Kiírom itt amit a *βασσάρα* szóra nézve PAUL DE LAGARDE *Gesammelte Abhandlungen* (1866) művében talállok (278. l.): „der scholiast zum Persius 1, 101 *Bassaris ipsa Agaue, a qua bassarides omnes bacchae dictae sunt, sed etiam Liber pater ut Horatius* [*α* 18¹¹/₁₂] „*non ego te, candide Bassareu, invitum quatiam*“. *quibusdam videtur a genere vestis, qua Liber pater utitur demissa ad talos, quam Thraeces bassarin vocant. quidam a vulpibus, quarum pellibus bacchae succingebantur et lyncum pantherarumque pellibus, vulpes inde Thraeces bassares dicunt.* *βασσάρα: χιτώνες, οὗς ἐφόρουσιν αἱ θράκται βάλκχαι* Hesychius. da die Thrakier nach Herodot ζ 75 und Xenophon anab. ζ 4, 4 fuchspelze trugen, ist man versucht an die *βασσάρα* Herodot's δ 192 zu denken, unter denen schon die alten fuchse verstanden (das grosse etymologicum λέγεται βᾶσσαρος ἡ ἀλώπηξ κατὰ Ἡροδοτον ὑπὸ Κυρηναίων), die merkwürdiger weise koptisch *bašor* heissen“.

Szö és szöke. Az élő nyelvből kivett *szö* szavunkra sok adatot idéz az OklSz., melyek jobbadán a ló bizonyos színére vonatkoznak (pl. *Equum unum zeu coloris*, 1290-ből), néha pedig személynevek (pl. *Nicolao dicto Zew*, 1419). Jelentése e szónak nyilván ugyanaz, mint a belőle képzett *szö-ke* színjelző szöé, vagyis 'subalbus, flavus', amint a régi nyelv *tar* és *szir* szavai (OklSz.) is ugyanazt jelentik, mint *tar-ka* és *szir-ke*, *szür-ke* származékaik. Eltérve nyomozásom eddigi irányától, mely a *szö* eredetét idegenben kereste (ÁKE. 578), most úgy vélem, hogy az sikeresebben földeríthető a rokon nyelvek világánál. Pontosan megfelel ugyanis mind hangalak, mind jelentés szempontjából az osztj. K. *sàŕks*, J. *sàŕki* 'klar, hell, heiter; himmel; gott' (PAAS. 212), *sanka*, *saya* id. (PATK.), S. *sanki*, I. *saya* 'heiter, klar' (CASTRÉN) szó, mely a vogulban csak a *sāŕkōli*, *sāŕkōmli* 'teremtődni; fölébredni' (tkp. 'világosságra jönni') és *sāŕkōmli* 'teremteni' igei képzésben maradt fenn (l. Vog. Néphgy. I, 231—2). Az osztják alak magashangúsága mellett, melyről PÁPAI KÁROLY S. *seyk* 'világ, világosság' adata s PAASONEN régibb *sāŕka*, *sāŕki* jegyzése is tanuskodik (NyK. XXVI, 39; PAAS. Die fugr. s-laute 132), a vog. **sāŕk-* megfelelő hangzója eredetileg szintén magashangúnak veendő; vagyis viszonya a *szö* föltehető régibb **szé* alakjához (vö. *nō* = *né*, *fō* = *fé*, *bō* = *bév* és *szeke* a. m. 'szöke' NySz.) olyan, mint a vog. *tāl* ~ m. *tél*, v. *jārk* ~ m. *jég*, v. *pāl* ~ m. *fél* stb. eseteiben (l. NyK. XXV, 172). Végzetére nézve a *szö* a vogul-osztják megfelelőnek épp oly szabályos változata, mint a *fő*, *nő*, *vő* szavak déli vogul *pāŕk*, T. *pōŕ*, osztj. *nev*, *vey* másukhoz képest. Alapértelme: 'világos (színű)'; a *szö-szár* (*equum zeuzar coloris* 1347-ből, OklSz.) a. m. 'világos sárga, szökés sárga' (m. *sár* = tör. *sari* 'sárga', a *sár*, *sárga* és *sárog* alakok mellett külön nyelvjárásból való átvétel).

PAASONEN (Die fugr. s-laute, 132) kétséggel csatolja az itt tárgyalt osztj. *sāŕks* szót a f. *sāü* 'Witterung, Wetter' ~ lpK. *šaryy*, *šoryy* ~ m. *ég* 'luft; himmel' szóhoz: „ungeachtet des anl. s, welches auf ein urspr. mouill. s hinweist“. De hát ép ezen a szókezdő *s*-n mulik a dolog; ha az osztják szó kezdő mássalhangzója *s*-ből felett, akkor nem lehet a m. *ég* mása, mert *s* szókezdőnek a magyarban *s* (*š*) a megfelelője, de nem enyészet (0).

A 'hüvelykújj' neve a votjában. TOIVONEN tanulmánya a finn-magyar nyelvek *l*-hangjairól (FUF. XX, 79) tesz figyelmessé

WICHMANNnak egy régibb megjegyzésére (uo. 15, 10), mely szerint votják szótáramban a *pol'i*, *pül'è* 'hüvelykujj' adatnak *l*-je (584. l.) valószínűleg sajtóhiba (*l* helyett). A háború alatt végzett fogolytanulmányok során alkalmam volt újból tüzetesen átvizsgálni s számos adattal kibővíteni szótárom iktatott anyagát, s a jelzett szóra vonatkozólag tényleg igazolhatom, hogy helyes ejtése: *pöly*, Uf. Kaz. *pöle*; *čínijo-pölijo pöz* 'újjas kesztyű'. Az 1898-ban kiadott Učebnikben is: „Большой палець = пöлы“. Így tehát a *pöl'i* helytelen jegyzése valószínűleg a *čöl'i* (Kaz. *čöl'e*) 'kis újj' szó ejtésének hatása alatt keletkezett; vagyis a közlő elősorolván az egyes újjak neveit, a 'hüvelykújj' szavát a 'kis újj' egyébként hozzá hasonlatos hangalakja szerint módosította. Az is lehet, hogy ez a „ráhatás“ nem egyéni nyelvtény, hanem egy vidék ejtésének sajátja.

MUNKÁCSI BERNÁT.

Fiu (1248 kör.) 'funiculus'. — TAGÁNYI K. A földközösség története Magyarországon c. értekezésében megállapítja, hogy hazánkban régebben egyes földbirtokok a közösség tulajdona voltak, de azokat felparcellázva átengedték egyeseknek hosszabb-rövidebb ideig tartó használatra. E kisebb földdarabokat kötéllel kimérték, majd felszántatlanul hagyott gypeszalagokkal elkülönítették a másokétól. Az oklevelekben ezzel kapcsolatban előforduló *fiu*, *fju*, *fiuketel* és vált., *fyun-wztas* szavakat *fü-*, *fükötél-*, *füvön-osztás-*nak olvassa és a 'herba' jelentésű *fü* szóval azonosítja (Magy. Gazdtört. Szemle I. 223 skv.). Ezt a magyarázatot mindenki elfogadja (l. ZOLNAI: Nyr. XXIV, 181, OklSz., TIMON Á.: Magyar alkotmány- és jogtörténet (1902.) 345, SZINNYEI: MNy. XXII, 231), ha azonban az eddig előkerült adatokat időrendbe sorakoztatjuk, talán némileg mégis módosítanunk kell e megállapításon, s ami bennünket jobban érdekel, olyan adatot is találunk, mely nyelvészeti szempontból figyelmet érdemel¹⁾

A) 1135: cum villanis comunem habere *fünem*²⁾ . . . ad duo

¹⁾ Köszönetet mondok FEKETE-NAGY ANTAL és KLEMM ANTAL uraknak, hogy az eredeti oklevelekben megnézett adatok pontos megállapításában segítségemre voltak.

²⁾ Az oklevél egy 1566-ból való másolatban maradt ránk, s van másolata 1749-ből is (ez utóbbinak jelzése Dl. 24324). Emebben a kérdéses szók így fordulnak elő: comunem habere *füven*, in communi *füven*. Ezért van *füven* alak a CodDipl. VII/5, 103, 104. lapján is PAULER *füven* alakban közli (A m. nemz. tört. 1893. I, 662). TAGÁNYI szerint a két adatot *funem*, *fune*-nek kell olvasnunk, de PAULER könyvének második kiadásában (1899. I, 516) is fenn tartja nézetét. A két szó csakugyan *funem*, *fune*, s vö., hogy ugyanabban az oklevélben az *ü* betű az *u* hang jele: *Bozouk*, *Chüda*, *Ipül* stb.

aratra in communi *fūne* cum villanis (Dl. 5775). 1208: ius unius *funiculi* (VárReg. 330). 1239: terramque limosam cum *funiculo* decem vlnarum, numero nonaginta sex, vbi stb. (Árp. Új Okm. VII, 8). 1253: ut omnia prata illa, et aquas cum *funiculis* mensurando juridicis, in tres partes divisissent (uo. II, 243). 1289: proprie possessionis terminis et *funiculis* intercepta (Hazai Okm. I, 78.).

B) 1234: tria aratra terrarum . . . per *herbas* dividitur (Zalam. Oklt. I, 7). 1268: distinctam cum *herbis* (MonStrig. I, 561). 1272: cum *herbis* dividitur (Árp. Új Okm. VIII, 396). 1274: diuisam cum *herbis* (uo. IX, 91). 1292: diuidendo per iugera, seu per *hubas* (TAGÁNYI szerint *herbas*) (CodDipl. VII/5, 509); ugyanez az adat: diuidendo per jugera, seu per *Erbas* (MonStrig. II, 322). XIV. század: *erbaliter* diuisa (Dl. 9269). 1336: per *erbas* adiacentibus (Zalam. Oklt. I, 321). 1341: per *herbas* diuisa (Pannonhalmi lt. caps. XVIII. c.). 1346: sub *herbali* divisione (Zalam. Oklt. I, 432). 1352: *erbalibus* divisionibus (Hazai Okm. II, 96). 1357: limitaciones *verbales* (TAGÁNYI szerint *herbales*) (Anjoukori Okm. VI, 608). 1389: *erballi* distincione (Dl. 7468). 1424: mixtim et *herbaliter* adiacerunt (CodDipl. X/6, 632). 1437: per *herbales* diuisiones (Hazai Okm. II, 270).

A régibb, A) a. között adatok tehát csak a kötelet, *funiculus*-t említik, a fűvet, *herba*-t nem; a későbbiek, a B) alattiak pedig csak fűről, *herba*-ról beszélnek, s a kötélről, *funiculus*-ról hallgatnak. Mintha tehát e két latin műszavunk egymást zárná ki, s ennek nézetünk szerint az a magyarázata, hogy a kötelet nálunk egy ideig nemcsak mérésre használták, s így a *funiculus* nemcsak 'nyilas'-t jelentett, mint TAGÁNYI mondja, hanem határjelzésre is alkalmazták. Erre következtetünk a *communem habere funem, in communi fune*, de különösen a *terminis et funiculis intercepta* kifejezésből is, mert ez utóbbiban a *terminus*, azaz az állandó határjelző (kő, fa stb.) mellett a *funiculus* is megszgyeként szerepel, valószínűleg úgy, hogy a köteleket cövekekre feszítették ki.

Azonban külföldi mintára már 1234-ben is a gypszalagot használták ideiglenes határként, a XIV. századtól kezdve pedig a *funiculus* már nem is szerepel. Ez persze csak azt jelentheti, hogy a kötél ekkor már csak mérőeszköz volt, a fontosabb, a határjelző pedig egyedül a gyp. Megjegyezzük, hogy a *funis* és *funiculus* DU CANGENÁL is mint hosszúság-, illetőleg területmérték szerepel.

Van aztán egy 1248 körüli adatunk, mely TAGÁNYIT zavarba hozta: de quadraginta *funiculis*, quod vulgo *fiu* vocatur, sex daren-

tur *populis Regine* (Árp. Új Okm. VII, 278). A következetlen latin szerkezet: *funiculis, quod* nem okozhat nehézséget, mert JAKUBOVICH EMIL szíves közlése szerint okleveleinkben gyakori a *rivulus, quod*-féle egyeztetés. Ily módon a szöveg fordítása: „A negyven kötélből, melyet a közbeszédben *fiu*-nak neveznek, hat a királyné népeinek adassék“. Az oklevél tehát a *fiu*-nak írt szót (TAGÁNYI szerint = *fü* 'herba') a latin *funiculus*-szal azonosítja. TAGÁNYI megvallja, hogy nem érti, mit keres a *fiu* mellett a latin *funiculus*; mi azonban állapítsuk meg, hogy ez oklevél alapján lehetett egy *fiu*-nak írt szavunk, mely 'kötél'-et jelentett, s így természetesen nem lehet azonos *fü* 'herba' szavunkkal.

1297: *ipsam particulam terre intra Dorog esse mixtim, quod vulgariter fyu dicitur* (Árp. Új Okm. X, 277). A *mixtim* azt jelenti, hogy az osztáskor kapott földdarabok szétszórtan feküdtek, magánbirtokokkal összekeverve (TAGÁNYI); de itt már nem tudjuk megállapítani, hogy ezt a felosztást *fü*-vel, vagy *fiu, fyu* 'kötél'-lel hajtották-e végre, mert láttuk, hogy a XIII. század végén már nemcsak kötéllel, hanem gyepszalaggal is jelölték a határokat. Kissé bizonytalannak kell tartanom a következő, ugyancsak 1297-iki adatot is: *mixtim quod vulgo Fyunovztas dicitur* (Hazai Okm. V, 86). *Fiu* szavunk, amint látni fogjuk, nem lehetett *v*-tővű, a *Fyunovztas*-t pedig nem olvashatjuk 'füvön osztás'-nak, mert akkor *fiuven usztás* alakot várnánk; viszont nem tudom régi nyelvünkől adattal igazolni, hogy a mai *füvön*-t akkor *fiuven*-nek mondták, bár igaz, hogy a másik, már kevésbé lehetséges alakra, a *fiuven*-re sincsen adatom. Így a fenti szót 'füvön osztás'-nak is, 'kötélen osztás'-nak is értelmezhetjük.

Az 1329—32-iki *fiuketel, fyuketel, fyu ketel, fjuketel* adatok (Oklsz.) előtagja már valószínűleg a *fü* 'herba' szóval azonos, mint-hogy a többi oklevél e korban már csak *herba*-t említ. TAGÁNYI nyomán megjegyezzük, hogy e kifejezésekben a *ketel* a szétszórtan fekvő területek összetartozását jelzi.

Tehát csak egy biztos adatunk van arra, hogy volt egy *fiu*-nak írt szavunk, mely a latin *funiculus*-szal volt egyértékű. Viszont ez az egyetlen adat legalább 50 évvel előzi meg a többi idetartozó magyar szót, s így jogos lehet az a nézetünk, hogy egy már régen kihalt magyar szóval van dolgunk. E hitünkben megerősít az, hogy a rokonságban pontos megfelelői is volnának:

osztj. *p̄yət̄, p̄ūyət̄, p̄ūyət̄, p̄yət̄* 'tragband, schuur' | md. *þíks* 'seil', *keršamo þíks* 'wickelband', *sedlólka þíks* 'sattelgurt', *vedra*

þíksis 'des tragseil am wassereimer' | f. *þiekse-*, *þieksü-* 'verni, korbácsolni' (vö. md. *þíks* 'seil': mdM. *þíksöms* 'schlagen, prügeln' PAAB. Chrest.) || szamJ. *þrud*, *þrut* 'bastseil, seil'.

Vö. TOIVONEN: FUF. XVI, 222, LEHTISALO: SUS. Toim. LVIII, 120.

E megfelelések pontosan beleillenek m. *máj*, *új* csoportjába, ahol a fgr. alapnyelvi *-s ~ -*z-t *k ~ *γ előzi meg (l. SZINNYEI NyH.⁷ 43). Hangtani szempontból kifogástalan egyeztetés volna cser. *þik^xš*, *þikš*, *þikš* is. de már kevésbé votj. *þukiš*, *þukš*, *þukš*, *þukš*, *þukš* (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 101), azonban jelentéstani nehézség előtt állunk: a cser. szók jelentése 'pfeil', a votjákoké 'bogen; pfeil'. A többi uráli szóval való egyeztetésük csak akkor lenne elfogadható, ha feltennők, hogy jelentésük eredetileg nem 'nyíl', sem 'ij', hanem 'az ij húrja, kötele' volt. Ezt annál inkább elhithetjük, mert amint tudjuk, a mi *nyíl* és *új* szavunk fgr. eredetű, s az nem hozhat minket zavarba, hogy a mi *nyíl* szavunknak megfelelője éppen a cseremiszbén, az *új*-é pedig éppen a cseremiszbén és votjákban hiányzik.

Azt hiszem, ezzel kétségtelen bizonyítékot szereztünk arra, hogy az 1248 körüli *fiu* 'funiculus' nem lehet elírás eredménye, ilyen szavunk csakugyan lehetett, sőt volt is. Az is kétségtelen, hogy ez a szavunk, fgr. megfelelőit tekintve, nem lehetett *v*-tövé, mint ahogy a *máj* sem az, s eredetileg az *új* sem volt az. Kiejtése pedig valószínűleg *fiui* volt, s az *ü* tövéghangzó lehetett, amely előtt egykor természetesen mássalhangzó volt.

JUHÁSZ JENŐ.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

Aurélien Sauvageot: *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*. Budapest, 1929. 8-r. XLII + 142 l.

Az urál-altaji nyelvek rokonságának problémája egyike a nyelvtudomány legnehezebb kérdéseinek; irodalma jórészt olyan munkákból áll, melyekből az ember semmit sem tanul. SAUVAGEOT könyve a szerencsés kivételek közé tartozik.

A bevezetés első két szakaszában (La parenté ouralo-altaïque és La parenté altaïque) az eddigi kutatás történetét foglalja össze, illetve e kutatás eredményeit értékeli S. röviden, világosan és helyesen. Ehhez csupán két lényegtelen megjegyzésem volna, s ezek a következők. BÖHTLINGK nem volt ellenzője az urál-altaji rokonság föltevésének (VIII—IX. l., vö. XXIII. l. lent, hol S. helyesen adja BÖHTLINGK nézetét), csupán SCHOTT módszerét és eredményeit vetette el. Az urál-altaji problémáról szóló vita nem 70 (IX. l.), hanem majdnem száz év óta foly (a kérdés irodalmának első terméke SCHOTT Versuch-ja [1836], melyre BÖHTLINGK már 1851-ben reflektált).

A következő szakaszban (Difficulté générale de la grammaire comparée ouralo-altaïque) először azokkal a jelenségekkel foglalkozik S., melyek az urál-altaji nyelvek történetének művelését megnehezítik. Ilyen elsősorban az, hogy a fejlődés régebbi korszakából nincsenek nyelvemlékeink. Ilyen után az, hogy abban a korban, melyben nyelvemlékekkel rendelkezünk, a finnugor, a török, a mongol nyelvek nagyon keveset fejlődtek. Végül megnehezítik a kutatást e nyelvek alakítási sajátságai. Minden grammatikai fogalmat suffixumok segítségével fejeznek ki, de a suffixumok alkalmazása egészen más, mint az indogermán nyelvekben. Az urál-altaji szó nem alkot olyan egységet, mint az indogermán. Helyesebben: nem alkot morfológiai egységet, csupán fonétikait. Az urál-altaji suffixum mindenre jó; elveszti csaknem minden önállóságát, fonétikai foszlánnyá válik, melyet nem lehet elemezni. Az urál-altaji nyelvek morfológiáját egy nyelvtörténet-előtti korszak nivellálta, izolálódott régi alakokat, melyek segítségével az ősi nyelvállapotról lehetne mondani egyet-mást, bennük nem igen találunk. Ilyen körülmények között a finnugor alapnyelv rekonstruált alakтана természetesen nagyon szegényes, ilyen a töröké s a mongolé is, de még inkább ilyen az urál-altaji alapnyelv alakтана. Az a néhány tétel, melyet itt megállapíthatunk, a következő. A személynévmasok bizonyos fokig hasonlók egymáshoz (1. szem.: **b.* ∞ **m.*); hasonlóságok vannak a mutató és a kérdő névmásnál is (tung. *taw-* ∞ man. *tuba* 'jene seite, dort' ∞ vog. *tuβl* 'von dort, dorthier' ∞ m. *tül*; *k-* elem a kérdőnévmásokban). Egyezni látszik a török (*z*) és a mongol (többszjel (*t*) is. Van néhány egyezés az esetragokban is: uráli *-*n* (locativus) ∞ török -*n* (instrumentalis); török -*y* (genitivus) — vö. man. *feye* 'wunde' > *feyeingge* 'verwundet', md. *sal* 'salz' > *saloy* 'salzig', s figyelemreméltó a

műveltető *-t-* képző egyezése. — Végül hasonlóságokat találunk az uráli és a török birtokos személyragozásban.

E szakasz első részének fejtegetései reám néhol idegenül hatnak, különösen az a rész, mely az urál-altaji suffixum sajátosságos természetéről szól. Ami a török *-z* és a mongol *-t* többesjel egyezését illeti, ezt nem gondolom valószínűnek. A török *-z* nem a mongol *-t*-hez, hanem a török *-la-r-*hoz tartozik. (Vö. v. LE COQ, Manichaica, I, 9: *tüšüngür* és *bolunğur* ∞ *tüšürüz* és *boluruz*.) — A török *š-* mutatónévmás, melyet S. megemlít, másodlagos; eredetileg magánhangzóval kezdődött (*oš, iš*) s alighanem az *ol 'ó, az' alakpárja.*

A következő fejezet (XIX—XXXVIII) címe: Présomptions en faveur de la parenté des langues ouralo-altaïques.

Itt S. az urál-altaji nyelvek belső szerkezetének sokat emlegetett egyezésével foglalkozik. 1. E nyelvekben nincsenek praefixumok és praepositíók. 2. A másodlagos elemek megelőzik az elsődlegeseket (*nagy ház*). 3. A kifejezés struktúrája mellérendelő és nem alárendelő jellegű. 4. Megvan e nyelvekben az ú. n. magánhangzó-harmónia.

Az első három jelenségről azt mondja S., hogy ezek önmagukban véve nem sokat számítanak, de tekintettel arra, hogy az urál-altaji nyelvek területe földrajzilag egységes, továbbá ha figyelembe vesszük, hogy a környező nyelvek (talán a japánit kivéve) egészen más jellegűek, mégis csak azt kell mondanunk, hogy az említett egyezések az urál-altaji nyelvek genealógikus egysége mellett szólnak.

Ami a magánhangzó-harmóniát illeti — mondja tovább S. — ez SZINNYEI szerint valószínűleg még a finnugor alapnyelven sem volt meg, s a mai finnugor nyelvészek (SETÄLÄ, GOMBOCZ) körülbelül egy véleményen vannak vele. (Ehhez meg kell jegyezni, hogy SETÄLÄ szerint a magánhangzó-harmónia valószínűleg megvolt a finnugor alapnyelven, vö. NyK. XLVII, 65.)

A szerző szerint minden urál-altaji nyelvben megvolt a magánhangzó-harmóniára való törekvés, s ez nem lehet véletlen; meg kell gondolni, hogy a magánhangzó-harmónia igen ritka jelenség. Tehát a magánhangzó-harmónia az urál-altaji nyelvek rokonsága mellett szól.

A magánhangzó-harmónia mellett jellemző az urál-altaji nyelvekre a mássalhangzók váltakozása (bizonyos formában megvan a törökben és a mongolban is), továbbá a magánhangzók váltakozása. Ezek is a rokonság feltevése mellett szólnak. (Ezek még kevésbé tisztázott kérdések.)

Azután áttér S. a szóegyezésekre. Először megemlíti a *máj, nyak* és *nyal* urál-altaji megfelelőit. Ezek közül a *nyak* szónak aligha van köze a török *jaka, jaya* 'gallér, part' (∞ *jak* 'oldal, kerület') szóhoz. Még a lpS. *nemok* 'mollis', továbbá e szó fgr., *tunguz* és mongol megfelelőinek a török *jumšak* 'puha, békés' szóval való egyeztetését sem tudom minden további nélkül elfogadni. (Mellesleg: a török *jabaš, javaš* is idetartozik.) A szó ugyanis erősen hangulatfestő jellegű (**jam* ∞ **ám*, vö. m. *nyám-nyám ember*). Már pedig — és ezt a következőkben megbeszélendő egyeztetésekre vonatkozólag is erősen hangsúlyozom — hogy az urál-altaji problémát határozottan láthassuk, csak kétségtelen (vagy legalább is annak látszó) egyeztetéseket szabad elfogadnunk.

Az utóbbi egyeztetéshez S. az idézte csuvas és jakut alakokból kiindulva néhány reflexiót fűz. Azt mondja többek közt, hogy a j-török *ata-myz* 'atyánk' ∞ csuv. *atte-mar* 'ua.' ∞ jak. *aya-byt* 'ua.' esetében a

jak. alak *t*-je (mely kétségkívül többesjel) a mongol *-t* többesjelre emlékeztet. Ez csak látszólagos, itt a jak. *t* hang *s*-ből fejlődött (újabb időben), ez megint *z*-ből. (BÖHTLINGK, Gramm. 185. §.) Ami azonban a mongol *-s* többesjelt illeti, ezt S. — azt hiszem — helyesen egyezteti a török *-z* többesjellel.

A lpS. *nemok* 'mollis' etimológiájához fűzött reflexiók leglényegesebb pontja azonban az, hogy a tunguz, a mongol és az uráli szemben állanak a törökkel, helytelen tehát CASTRÉN nézete, ki a török és a fgr. között szorosabb kapcsolatot látott, s helytelen a török-mongol-tunguz = altaji nyelvesség feltevése. S. három jelenséget említ: a lpS. *nemok* szókezdőjének megfelelőit (fgr., tung., mong. *n-*, *n'* ∞ tör. *j-*), az urál-altaji **p*- viselkedését (ezt itt csak megemlíti) s az uráli, tunguz, mongol **t* (török: *-z* ∞ *-r* ∞ *-t*) többesjelt. Az első, mint láttuk, aligha vehető figyelembe, a másodíkról még szólni fogunk, a harmadik nem sokat mond.

Tovább beszélve a szóegyezésekről, S. (PAASONEN nyomán) megemlíti, hogy a m. *nyál*-nak és fgr. családjának megfelelőit megtaláljuk a törökben is: csuv. *şul* 'könny' ∞ *j*-török *jaş*. Ezt az etimológiát sem fogadhatom el; a fgr. szónak 'könny, nyál, mucus' a jelentése, a török szóé: 'friss, zöld, leves, nedves'; 'könny'-et a szó a törökben rendszeren a *köz jaşy* 'a szem nedvessége' összetételben jelent; PAASONEN csuvas szótárában is ezt találjuk: „*şul*: *kuş-şul*, *kuş-şul* 'könny'“.

Kétségtelen tehát — folytatja fejtegetéseit S. —, hogy az urál-altaji nyelvekben vannak szóegyezések, s ezek módszeres vizsgálatának kell a nyelv szerkezetének vizsgálatánál nyert sejtéseket megerősítenie, alapossá tennie. A szóegyezések módszeres vizsgálata fogja voltaképpen megteremteni az alapot az urál-altaji probléma tudományos tárgyalásához, ezzel tudjuk megalkotni az urál-altaji nyelvek összehasonlító hangtanát.

Itt egy érdekes, előttem nem egészen világos módszertani elvet kapcsol be S. (XXXVI. 1.): „Nem gondoljuk, hogy a javasolt módszer legyőzhetetlen akadályokba ütköznék. A bizonytalansági coefficientens nem olyan, hogy az így nyert eredményeknek minden értékét megsemmisíthetné. Határozzuk csak meg a bizonyosság elemeit (les éléments de certitude), melyeket elérhetünk. Mint tudjuk, a szó az urál-altaji nyelvekben két elemből áll: 1. egy nominális vagy verbális tőből, 2. suffixumokból. Ez utóbbiakat mi nem tárgyaljuk. Marad a tő. A tő legtöbb esetben három elemből áll: 1. egy kezdő mássalhangzóból, 2. egy intervokalikus mássalhangzóból vagy mássalhangzócsoportból, 3. egy tővokálisból (une voyelle radicale). A vokalizmust, mely mindig nagyon határozatlan (très mal défini) ezekben a nyelvekben, hagyjuk el. Marad két mássalhangzó. E két változó elem közül az egyiket meghatározhatjuk 1. a másik mássalhangzó, 2. az illető szó jelentéstani értékének ismeretéből. Oly egyenlet van tehát előttünk, melyben három mennyiségből kettőt ismerünk. Minden matematikus be fogja látni, hogy a bizonytalansági coefficientens már nem olyan nagy, mikor ilyen módon dolgozunk“.

Feladatul kitűzi S. a szókezdő és az intervokalikus *p*, *b*, *t*, *k*, *y* kutatását. Most következik tehát a munka legfontosabb része (1—138. 1.)

Nagyon érdekes mindjárt az első kérdés:

urál-altaji **p*- > tung. *p*- (man. *f*-), mong. 0, tör. 0, fgr. **p*-. E hangfejlődésről többen irtak, többek közt RAMSTEDT, kinek négy, a fenti

hangtörvény alapján felállított etimológiáját alapos megbeszélés tárgyává teszi S. (1—9. l.) E négy etimológia a következő: 1. gold (tung.) *pe* 'nyirfa' | man. *fiya* 'ua.' | tung. *hijika* 'erdő' ∞ mong. *i-ryai* 'bozót' ∞ tör. *y* 'fa, erdő, bozót' ∞ f. *puu* | m. *fa*. — 2. man. *feje* 'fészek' ∞ mong. *ujaya* ∞ tör. *uja, juva* ∞ m. *fész(ek)*. — 3. man. *fere* 'boden, grund' | tung. *härä, ärä* 'boden' | olča (tung.) *pörö* 'fond, base' ∞ mong. *iruyar* (a régi nyelvben *huru'ar*) 'fond, sol' ∞ csuv. *argä* 'das untere stück am hemde' | kirg. *irgü* 'der untere teil des jurteingitters' | oszm. *arka* 'hát', *ard-* 'hátsó rész' ∞ m. *far*. — 4. tung. *haya* 'tenyér' | gold *p'ajya* | man. *falanggo* ∞ mong. *alaya, alajan* (a régi nyelvben *halagan*) ∞ tör. *aja* ∞ f. *pivo*. E négy egyeztetés nem vehető el minden további nélkül, de nem is teljesen megnyugtató.

Következnek a S. egyeztetései (9—32. l.) 5. tung. *para* 'szán' ∞ mong. *aral* 'kocsirúd; sziget' ∞ burj. *araya* 'éléstár' ∞ csuv. *ira* 'fáng, horony' | j-tör. *ar-* ∞ *yr-* 'in fugen arbeiten' ∞ f. *parvi* 'éléstár' | fÉ. *parw* 'komp' ∞ szam. *pári* 'négy lábú faállvány árúk megóvására'. — 6. S. következő egyeztetése egy urál-altaji **pšrs-*, **pšrš-*, **pšgšrš-*, **pšššrš-* 'kör, forgás' szót rekonstruál. (M. *forog, pereg.*) Ez nyilván hangutánzó. (Mellesleg: a tör. *ör-* 'fonni', *arğa-* 'den faden einschleppen', *ägir-* 'fordítani' nem tartozik össze.) — 7. Man. *feri* 'bőr' ∞ mong. *arasun* 'bőr, héj' ∞ m. *bör* ∞ szam. *pür* 'héj'. — 8. Man. *furitan* 'taucher, pelikan' ∞ tör. *örtäk* 'kacsa' [nem világos, nem egyeztethető] ? ∞ osztj. *piri* 'anas querquedula' ∞ szam. *pur* 'kacsa, anas clangula'.

Ezek az egyeztetések általában képet adnak S. eljárásáról.

A következőkben csak azon egyeztetéseit fogom ismertetni, melyek — amint látom — egyelőre elfogadhatók. (Megengedem, hogy a fel nem soroltak között is lehetnek — bizonyára vannak is — helyes egyeztetések, de ezeket egyelőre nem látom világosan. Nem említem azután azokat az egyeztetéseket sem, melyek helyesek — pl. a nagyon érdekes 57. egyeztetés, a tör. *tubak* 'patkó' megfelelői —, de nem az urál-altaji vagy uráli-tunguz-mongol közösség korába mennek vissza.)

f. *pala* 'bissen, stück' | md. *pal* 'stückchen' | m. *fal(-ni)* ∞ tung. *palče* 'stück, brocken' (19.);

md. *poj, poju* 'espe' ∞ szam. *pi-* ∞ tung. *pólo* 'espe' (20.);
cser. *pun* 'haar (von tieren), feines haar (am menschenkörper), flaum, flaumfedern, daunen, feder' ∞ tung. *funiyehe* 'haar, wolle' ∞ mong. *hüsun* = *üsün* 'cheveux, poils' (22.).

Az idetartozó egyeztetésekben (34.) szerepel a m. *fi*, f. *poika* stb., melyet S. a tung. *pi-kta* 'kind, sohn' szóval egyeztet. Idevonható talán a tör. (jak.) *oyo* 'kind', (oszm.) *oyul* 'fiú' szó is (ezt S. a 181. egyeztetésben a cser. *γγ* 'junges von tieren, kind' szóval s ennek megfelelőivel egyezteti).

Az első fejezet első részében (Le *p-* initial, 3—32. l.) tehát azt bizonyítja S., hogy az altaji szókezdő **p-*nek az uráliiban **p-* felel meg, s bizonyítása általában kétségtelenül sikerült. Feltűnő, hogy a szókezdő **p-* esetében a tung. és a mong. közelebb van az urálihoz, mint a török.

Az első fejezet második részének címe és tárgya: Le *-p-* inter-vocalique (33—47. l.). S. itt arra az eredményre jut, hogy a szóközépi *-p-*t illetőleg az urál-altaji alapnyelvben két esettel, illetőleg kétféle váltakozással kell számolnunk: 1. **-pp-* ∞ **-p-* (occlusive longue et occlusive moins longue), 2. **-p-* ∞ **β* (occlusive sourde et spirante so-

nore). Ebben a fejezetben is sok (21) érdekes egyeztetés van, melyek több szempontból tanulságosak, azonban — sajnos — nem találtam köztük olyanokat, melyek az urál-altaji *-p-* fejlődésének kérdését tisztáznák. Talán lehetne beszélni a m. *kap* és fgr. megfelelői ∞ mand. *kabsembi* 'schnappen wie ein hund' ∞ mong. *ɣab* 'action de saisir avec avidité' ∞ tör. *kap(b)-* 'elragadni' egyezéséről (43.), melyet én is felvettem az uráli-török szóegyezések közé (NyK. XLVII, 73). Nem tartom azonban kizártnak, hogy ez esetben nem történeti, hanem elemi egyezéssel van dolgunk: vö. lat. *capio* 'nehmen' ∞ gör. *κάπτω* 'happer avidement, avaler gloutonnement'; ném. *happen* (nem tartozik össze az előzőkkel) \succ fr. *happer* 'erschnappen, packen' („Wohl lautmalend“ WEIGAND).

Az első fejezet harmadik része (48—58. l.) az urál-altaji szókezdő **b-*ről szól, azokról az esetekről, midőn az altaji nyelvekben *b-*t, az uráli nyelvekben **p-*t találunk. Úgy látom, hogy az urál-altaji szókezdő **b-*-nek a bizonyítása sikerült S.-nak. Elfogadhatónak gondolom a m. *por* urál-altaji megfelelőinek következő összeállítását: f. *poro* 'meleg hamu; hamuból főzött lúg; salak, vminek alja, törmelék, por': *sahan poro* 'fűrészpor' | oszjt. *parjatlem* 'bestäuben', *pär* 'asche' | votj. *puržitiŋi* 'aufstäuben, stäuben, staub machen' ∞ man. *buraki* 'staub', *buru* 'kiesel' (45.) Alighanem helyes lesz nagyjában a m. *fül* urál-altaji megfelelőinek összeállítása is (71.), bár ezeket én annak idején szándékosan nem tárgyaltam a török-uráli szóegyezések között. (Md. *puvams* 'erwürgen' ∞ burj. *bözo* 'étrangler, étouffer' ∞ tör. *boy-* 'die kehle zusammenpressen'; nem függ össze valami erős sóhajtást kifejező tőszóval?) Ugyancsak helyes lehet a következő egyeztetés (72.): m. *bog* és fgr. megfelelői ∞ tung. *bukkučé* 'buckelig' | man. *buktu, bokto* ∞ burj. *böžön* 'bosse du chameau' | mong. *bojoma* 'abscèz, carboucle'. (De vö. WALDE, Lat. Etym. Wb.²: „*bucca* „die aufgeblasene backe“: von einem schallmalenden **buq-*“; a latin szóból többek közt a német *buckel*. S. a hangutánzó szavakról s más idetartozó jelenségekről egészen más véleményel van; én ezeket az urál-altaji probléma mai állásánál a bizonyító anyagból talán inkább kirekesztem.) Valószínűleg lehet beszélni a következő egyeztetésről is (78.): m. *füst* | vog. *posimti* 'fumer' ∞ mong. *basza-* 'fumer'.

Végül a IV. részben (59—62. l.) azt bizonyítja S., hogy az urál-altaji alapnyelvben voltak olyan dublettek, melyekben a szókezdő *p-*hang *b-*vel váltakozott. Fejtezései azonban e részben nem egészen világos etimológiákon alapulnak. Jó a *falu* szó megfelelőinek összeállítása (man. *falga* ∞ mong. *balyasun* ∞ tör. *balyk*), azonban ez iráni jövevényező. bár története nincsen egészen tisztázva.

Következik a könyv II. fejezete: a szókezdő és a szóközépi *t* története.

A szókezdő *t-*ről szóló rész (65—73. l.) a m. *dorgál* urál-altaji megfelelőinek összeállításával kezdődik. Ezzel kissé bővebben foglalkozom, mert módszertani szempontból tanulságos, és talán itt sikerül megértetnem az olvasóval, hogy van okunk óvatosnak lenni látszólag tetszetős urál-altaji szóegyeztetésekkel szemben is.

A *dorgál* uráli megfelelői SZINNYEI Magyar Nyelvhasonlításából ismeretesek: f. *tora* 'veszekedés, szidás' | cser. *tori-* 'dorgál, szid', md. *tuře-* 'dulakodik, verekszik' | szam. *tāro* 'birkózás' stb. Ezek világosan megfelelnek egymásnak, de még ilyenfajta etimológiáknál sem lehet

tudni, hogy egy-egy vélt megfelelőnek esetleg nem egészen más-e az eredete. Ezt az uráli szócsaládot S. a következő altaji szavakkal egyezteti: tung. *torkuldám* 'ringen, kämpfen' | man. *darimbi* 'vorwerfen, tadeln', *daringga* (*sejen*) 'kriegswagen' (*sejen* 'wagen') ∞ burj. *doromžilal* 'blâme' ∞ ujj. *tury* 'feind' ∞ kaz. tat. *tyrysš-* 'sich bemühen' | kirg. *tyrys-* | oszm. *durus-*, *dürüş-* [ø: *dürüş-*] 'controverser, lutter'.

Az egyeztetés tetszetős; határozottan S.-nak jobb etimológiai közé tartozik. Legalább is ez volna a benyomásunk, ha a török nyelveket éppoly kevésbé ismernők, mint pl. a tunguzt. A törökből azonban gazdag anyagunk van, s ha ezt az anyagot figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy az a három török szó, mellyel S. a m. *dorgál*-t és a felsorolt tung., mong. alakokat egyezteti, három külön szócsaládba tartozik, melyek közül egyiknek sincs köze a m. *dorgál*-hoz. Az első török szó az ujj. *tury* 'feind', melyet S. RADLOFF szótárából idéz; az adat nem rossz, de pontosabb jelentést ad MAHMŪD KÄŠĠARĪ (ed. BROCKELMANN): *tury* 'sauer; von schlechtem charakter' (meg kell azonban jegyezni, hogy BROCKELMANN munkája S.-nak még nem állott rendelkezésére); az oszm. *duruš-* (kaz. tat. *tyrysš-* stb.) a *dur-* 'állani' ige származéka, jelentése 'sich entgegenstellen, entgegenstehen, entgegenstreben; sich auflehnen' (l. ZENKER, s. v. *durmak*, 607. l.); a *dürüş-* 'trachten, sich bemühen, sich bewerben, befleissigen, unterstehen, emsig sein' a *dür-* 'feltünni' ige származéka, eredeti 'gyürközní' jelentéssel.

Nem lehet elnyomni azt a kétséget, hogy vajjon az egyeztetett mong. és tung. alakok is nem tartoznak-e eredetileg egészen más szóhoz, mint a m. *dorgál*.

Egyébként a szókezdő **t* bizonyítása — úgy látom — szintén sikerült. A

votj. *dirtinī* 'eilen' | vog. *türey* 'sogleich' ∞ man. *turgén* 'schnell, sogleich' ∞ mong. *tür* 'vite' (89.);

f. *tyrtyä* 'satt werden' ∞ szam. *tür* 'gefüllt, voll' ∞ man. *derbiči-* 'füllen, anfüllen' (91.);

m. *tüz* | vog. *tavit* | osztj. *tughu*, *tughut* (? vö. f. *tulī*) ∞ tung. *tawá* | man. *tuwa* 'tüz' (? vö. man. *tolombi* 'anbrennen' ∞ mong. *tüle-* 'brüder, allumer') (98.);

m. *toll* | md. *tolga* | vog. *töl* 'flügel' ∞ mong. *dali* 'aile d'un oiseau' (102.)

talán nem véletlenül egyeznek. Különösen érdekes és sokatmondó a *tüz* csoportjának egyezése.

Az intervokalikus *t*-ről szóló részben (74—79. l.) nem találtam megfogható pontot.

A III. fejezet (81—119. l.) a *k* hangról szól. Ennek első része: a szókezdő *k* (83—107. l.).

Az első itt tárgyalt etimológia bizonyára helyes: f. *kuura* 'dér' | zürj. *gier* 'reif, gefrorener tau' | osztj. *ker* 'kruste auf dem schnee' ∞ szam. *kuro* 'reif' ∞ mong. *kür* 'fagy' ∞ tör. *kyrayu* 'reif'. (Ide tartozhatik még a tör. *kar* 'hó', *kyrpak* 'dünner schnee', de nem tartozhatik ide a *kiirt* 'lavina', az oszm. *körşe* 'jégkéreg (a havon)', melyeket S. szintén idevon.)

Helyesek lehetnek még a következő egyeztetések:

f. *keri* 'die innere birkenrinde' | m. *kéreg* ∞ tung. *žórrayta* 'rinde' ∞ kaz. tat. *kuryš* 'lindenbast' (117.);

f. *karata* 'aller vite' | md. *kurok* 'schnell (adv.), bald' ∞ mong. *žurdum* 'agile, rapide' (131.);

m. *hamu* ∞ tör. *kül* 'ua.' (134.);
 f. *kaleva* 'mőwe' | zürj. *kala* ∞ tung. *kelae* 'lachmőwe' ∞ mong.
kala 'mőwe' (135.);
 f. *käly* 'soror mariti': ehhez és fgr. megfelelőihez S. kérdőjellel
 kapcsolja az oszm. *gälin* 'mariée, épousée, bru, belle-fille' szót; vö.
 NyK. XLVII, 76 (136.);

m. *kell* ∞ tung. *gali-* 'nötig haben oder sein' (138.);
 f. *kylmä* 'froid' ∞ tung. *kelde* 'kalt' ∞ mong. *külde* 'être gelé,
 geler' (138.; az előző ugyanezt a számot viseli);

md. *komaftoms* 'umwerfen' ∞ tung. *χumšuri* 'ua.' ∞ mong. *kümeri*
 'renverser' (147.);

vog. *χum* 'ember' ∞ mong. *kümun* 'ua.', vö. NyK. XLVII, 69—
 70 (149.);

m. *hab* ∞ tör. *köpük* 'ua.' (154.);
 f. *kyty* 'beau-frère, frère du mari' | md. *kefta* 'mannesbruder' ∞
 mong. *χuda* 'beau-frère' ∞ tör. *küdägü* 'schwiegersonn'; vö. RÄSÄNEN :
 SUS. Toim. XLVIII, 45 (158);

m. *hägy* 'csillag' ∞ tung. *χočektä, χoškta* 'stern' (163.);

f. *kyysi* (*kynte-*) 'köröm' ∞ tung. *χoškta* 'ua.' (164.);

f. *kunto* 'vis corporis, capacitas' ∞ tung. *kusün* 'kraft' ∞ tör. *küč*
 'ua.' (167.)

Következik az intervokalikus *k* tárgyalása. (108—119. l.) Ez a
 rész megint igen szép etimológiával kezdődik:

f. *väki* 'kraft' ∞ tung. *beki* 'stark, fest, stärke, festigkeiten' ∞ mong.
beki, bökö 'erős' ∞ tör. *bökä* 'ua.' (168.).

Különös figyelmet érdemelnek még:

fK. *tšokkoa-* 'hineinstecken, hineinstopfen' ∞ tung. *cokimbi* 'in die
 erde stecken, hineinstecken' ∞ oszm. *sok-* 'hineinlegen'; a fgr. *tš-* (itt
tš) ∞ tör. *s* megfelelőésre vö. NyK. XLVII, 19 (174.);

votj. *džokä-* 'ersticken, ausser atem kommen' | cser. *tšak* 'eng,
 nahe, dicht' ∞ oszm. *syk* 'dicht gedrängt' (175.).

Az intervokalikus *k*-ra vonatkozó fejtegetéseit S. így foglalja össze:
 tung.: *k, χ, g, 0*; mong.: *χ, k, γ*; tör.: *k, g, γ, 0*.

A negyedik fejezetben (121—138. l.) az *γ* történetét vizsgálja S.

A szókezdő *γ*-re vonatkozólag (123—128. l.) arra az eredményre
 jut, hogy az urál-altaji alapnyelv e hangot szó kezdetén nem ismerte,
 s a szókezdő *γ* protétikus fonéma, melyet néhány szamojéd és tunguz
 nyelvjárás egyéni fejlődése folyamán fejlesztett ki.

Az intervokalikus *γ*-ről szóló részben (129—138. l.) feltűnnek a
 következő egyeztetések:

f. *ovi* 'porte' votj. *im* 'mund' ∞ tung. *arma* 'mund', *angga* 'mund,
 schnabel, rachen, öffnung' ∞ mong. *aman* 'bouche, lèvres, ouverture'
 (199. és 200.; amelyeket S. a 199. alatt kapcsol a tung. *arma* szóhoz,
 azoknak az idetartozását kétesnek tartom; vö. NyK. XLVII, 70—71);

f. *unoktaa* 'oublier' ∞ sam. *emeldam* ∞ tung. *ombu-* ∞ mong.
umarta- ∞ tör. *unut-, urtu-, umun-* (202.; vö. RAMSTEDT : SÜS. Aik. XXXVIII:
 1, 15. l., NyK. XLVII, 72);

m. *av-* 'pénétér' ∞ tung. *singgembi* 'tröpfeln, eindringen, ver-
 dauen' ∞ mong. *širyu-* 'plonger' ∞ tör. *syγ-* 'platz haben' (206; vö.
 NyK. XLVII, 74—75);

m. *agg* ∞ tung. *sengge* 'alt' (207.);

m. *egér* ∞ tung. *šigar* 'ratte' (209.);

vog. *ūγzā* 'schneehuhn' ∞ tung. *ngangbu* 'anas rutila'.

E rész végén joggal hangsúlyozza S. azt a feltűnő jelenséget, hogy az alapnyelvi *-γ-* az összes urál-altaji nyelvekben ugyanolyan fejlődést mutat.

A munkát rövid összefoglalás és néhány általános jellegű reflexió zárja be. (139—142. l.) Indexe — sajnos — nincsen.

S. szövegyeztetéseit — mint láttuk — nem lehet kivétel nélkül elfogadni; a legtöbbször legalább is egy-egy részletben az ember nem tudja elnyomni a kétségeit.

Kiindulópontja, elvei tudományos szempontból kifogástalanok, egyeztetései szellemesek, lehetőleg gondosak, lehetőleg széles alapon vannak megalkotva, de nem mindig meggyőzők. Ha volna 100—200 olyan egyeztetésünk, amelynek a helyessége minden kétségen felül áll, akkor azok mellett ezeknek az egyeztetéseknek a helyességében sem volna okunk erősebben kételkedni. De így — bármily tetszetősek is néha ez egyeztetések — különös erővel érvényesül ítéletünkben az a gondolat (mely kevés nyelvellel dolgozó nyelvtudományi stúdiókban gyakran kísért), hogy ha az illető nyelvek történetét jobban ismernők, az egyes szók történeti összefüggésére vonatkozólag esetleg egészen más eredményeket kapnánk.

Veszem S.-nak öt egymás után következő egyeztetését (127—131.) s azt látom, hogy — ha a német nyelv történetét nem ismernők — sorba lehetne őket német megfelelőikkel bővíteni (természetesen mindegyikből csak néhány adatot veszek ki): 127.: md. *karks* 'gürtel' ∞ tör. *kur* 'öv' ∞ ném. *gurt*; 128.: (jelentéstan alap: „les objets secs, partant durs et solides“) lp. *garas* 'hart' ∞ szam. *haru* 'lärchenbaum' ∞ oszm. *kuru* 'száraz' ∞ ném. *hart* 'kemény'; 129.: f. *kurki* 'grus' ∞ tung. *karau* 'ua.' ∞ ném. *kranich* 'ua.'; 130.: f. *kuurna* 'ligne en creux, rainure, cannelure' ∞ tör. *kärt-* 'beróni' ∞ ném. *kerben* 'róni'; 131.: f. *karata* 'aller vite' ∞ mong. *χurdun* 'agile, rapide' ∞ ném. *hurtig* 'gyors'. Ha ez nem komoly dolog is — s távol legyen tőlem, hogy S. fáradságos és több tekintetben eredményes munkáját ezzel akarnám jellemezni —, mindenesetre óvatosságra int.

Ebből az is következik, hogy különös gonddal kellene utána nézni az egyes szók ugyanazon nyelvbéli összefüggéseinek, s különös gondot kell arra törekednünk, hogy a tárgyalásba bevont szók végzetével tisztában legyünk.

A magánhangzók megfeleléseiben szintén bizonyos törvényszerűség feltüntetésére kell törekednünk. Semmi esetre sem szabad a magánhangzókat egészen figyelmen kívül hagyni. Világos ez már a török-uráli szóegyezésekből, melyekben a vokalizmus egyezése feltűnő: őstör. **udy-* 'aludni' ∞ uráli **uds-* 'ua.', őstör. **kul-* 'hallani' ∞ uráli **kul-* 'ua.', őstör. **uys-* 'elfeledni' ∞ uráli **uys-* 'ua.', s i. t. Abban a harminckett uráli-török egyeztetésben, melyet a NyK. XLVII. kötetében közöltem, minden esetben egyezni látszik az ősi vokalizmus.

Sok becses adalékot szolgáltat S. a szamojéd-tunguz átvételek történetéhez; az idevonatkozó anyagot jobb lett volna külön, a munka függelékeképpen közölni.

Ami az uráli-tunguz-mongol közelebbi kapcsolat feltevését illeti, melyet S. erősen képvisel s melyet GOMBÓCZ már régebben felvetett, ez mindenesetre termékeny gondolatnak látszik, de elintézve még — úgy látom — nincs. Az uráli-török egyezések is igen jelentősek.

Turkológiai szempontból legyen szabad néhány részletre megjegyzést tennem.

56. Az orkhoni *tapa* (S.-nál sajtóhibával *tap*) 'contre' a *tap*- 'találni' ige gerundiuma, mint THOMSEN is éppen a S. idézte helyen mondja. (SUS. Toim. V, 159. l. 48. j.) Ezt kell tehát egyeztetni s nem a *tapa* származékot. (A szóbanforgó egyeztetés: m. *tapad* ∞ tung. *dayša* 'sich anschliessen' stb.)

77. RADLOFF önkényes és helytelen ujjur olvasatait jobb javítva közölni, tehát; ujj. *bas*- 'drücken' (nem *pas*-).

88. Nem hiszem, hogy a csagatáj *turuk* 'stange' és *tiräk* 'stütze' egymással egyeztethető volna.

143. Az oszm. *kojul*- 'getan, gesteckt, geschüttet, gedrängt werden; sich drängen, sich stürzen' a *koj*- ige származéka, mely őstör. *kod*- alakra megy vissza (vö. RADLOFF: ujj. *kot*- \circ : *kod*-); a *kod*- eredeti jelentése 'hinstellen, hinterlassen', nem egyeztethető tehát a md. *kajams* 'hinwerfen' igével és rokonaival, de annál inkább a md. *kado*- 'hagy, hátrahagy' igével s ennek uráli megfelelőivel. (NyK. XLVII, 73—74.)

160. A teleut *kozuk* 'schaufel' szót nem lehet a *kašyk* ∞ *košuk* 'kanál' szóval egyeztetni.

161. Szintén lehetetlen a török *köç*- 'vándorolni' és *küz*- 'bolyongani, jární' igék egyeztetése. A *käç*- 'átkelni' sem tartozik ide. (Ennek kojbal, szagaj *kes*- alakját mintha a *küz*-hez számítaná S., legalább is a sorrendből úgy látszik.)

182. A cser. *jakte* 'hochstämmiger baum' ∞ tung. *džágdá* 'pinus silvestris' megfelelőéhez S. a következő török alakokat állítja: csuv. *jávás*, ujj. *jávač*, oszm. *ayač* 'fa'. Ebből az tűnik ki, hogy ő a csuv. és az ujj. *j*-t ez esetben etimológikusan gondolja. Ez a *j*- kétségkívül nem etimológikus; ha az volna, a csuvásban *š*- felelne meg neki.

Volna még néhány ilyenféle megjegyzésem, de azt hiszem, ezzel eleget mondtam, s talán nem is helyénvaló a részletek tárgyalásában túlságosan elmerülni. Majd elvégzi ezt a következő kutatás.

A további munka mindenesetre eredményt ígér, folytatni kell. A folytatás azonban kétségkívül igen nehéz lesz. Azt gondolom, hogy egyelőre csak kétségtelenül elfogadható szóegyezések összeállítására kell törekednünk; ezekből lassan, maguktól fognak kialakulni a hangtörténeti problémák. Egyenesen hangtörténeti kérdéseket kutatni, mielőtt megfelelő számú kétségtelen hitelű egyezés állna rendelkezésünkre, rendkívül nehéz és kockázatos vállalkozás. Az is világos azonban, hogy a hangtani problémák előtérbe helyezése újabb, tudományosabb korszakát jelzi az urál-altaji problémának, s a felvetett hangtani kérdések esetleg újabb egyeztetésekre adnak alkalmat.

De amire még nagyobb szükség van: az az egyes nyelvek történetének kutatása. Kétségtelen, hogy a török, mongol és tunguz nyelvtörténetből még sok minden meg fog világosodni; míg ez a munka nincs elvégezve, addig nincs elég szilárd alapja e nyelvek egymás közötti vagy éppen urál-altaji alapon való hasonlításának. Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy S. idő előtt nyúlt hozzá ehhez a témához; ellenkezőleg: egy-egy ilyen előtetörésnek nagy jelentősége van a hátramaradt részletproblémák felvetése és kidolgozása s a további anyaggyűjtés szempontjából.

NÉMETH GYULA.

Jakubovich Emil és Pais Dezső, Ó-magyar Olvasókönyv. Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs, a Danubia kiadása, 1929.

A magyar nyelvtörténeti kutatás a XIX. század utolsó tizedéig csak nagyon óvatosan s nem egyszer bizalmatlanul vette tekintetbe középkori latin okleveleink és egyéb történeti forrásaink magyarnyelvi anyagát. A tartózkodásnak egyrészt az volt az oka, hogy a diplomatikai vizsgálat abban az időben még nem nyújtott könnyen felhasználható tájékoztatást a többnyire pontatlan kiadásokban közzétett oklevelekről, másrészt meg a nyelvészeti felfogás nem tartotta a tulajdonnevek tanúságát a köznevekével egyenlő értékűnek. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ oklevéltani munkássága, CSÁNKI DEZSŐ történelmi földrajzának rendkívül gazdag névanyaga, majd különösen SZAMOTA ISTVÁNNAK a tihanyi alapítólevélről mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emlékééről írt dolgozata (NyK. XXV. 1895) s nagyértékű gyűjteménye, mely a ZOLNAI GYULA szerkesztette Oklevéltárban jelent meg, a nyelvészek bizalmatlanságát eloszlatta, s a XI—XIV. századi magyar nyelvtörténet problémáira irányította kutatóink figyelmét. Megváltozott a tulajdonnevek nyelvtudományi értékéről vallott felfogás is. MELICH JÁNOS ugyanis hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséről írt elvi fontosságú tanulmányában (MNY. II. 1906) bebizonyította, hogy a tulajdonnevek köznevekből erednek s ugyanazon változásoknak vannak alávetve, mint a köznevek, ezért a nyelvtörténetre megbecsülhetetlen értékűek.

Az utolsó három évtizedben a magyar nyelvtörténeti kutatás eredményeinek tekintélyes része okleveleink s más történeti forrásaink magyarnyelvi, főképpen tulajdonnévi adatainak felhasználásával jött létre. Ez a bőséges forrásterület a jövőben is szinte kimeríthetetlen kincsekkel biztatja a kutatót. A magyar nyelvtörténet további munkájának: a kutatásnak és a tanításnak egyaránt nagyon értékes kézikönyve JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ Ó-magyar Olvasókönyve, mert gazdag gyűjteményt találunk benne legnehezebben hozzáférhető nyelvemlékeinkből: nyelvészeti célra nem teljesen megfelelő kiadásokban vagy csak levéltárakban található XI—XIV. századi okleveleinkből.

A szerzők csoportosítása szerint a IX. századtól a Jókai-kódexig terjedő korból háromféle típusú nyelvemlékeink vannak: 1. szórványok, 2. szövegek, 3. szójegyzékek.

Szerencsés műszóval szórványoknak, szórvány-nyelvemlékeknek nevezik az idegen szövegekben előforduló magyar szavakat, szókapcsolatokat és tulajdonneveket. Ezeket a szórványokat nem szótárszerű összeállításban közlik, hanem az emlék teljes szövegében. A hazai ilyen emlékek közül a veszprémvölgyi apácák görögnyelvű adománylevelén kívül 36 latin oklevelet találunk a könyvben, azonkívül szemel-

vényeket ANONYMUS Gestájából, a Váradí Regestrumból, a váradí püspökség 1291—4 közti tizedjegyzékéből s a Liptói és a Túróci Regestrumból. A külföldi források közül az arab-perzsa kútfők magyar vonatkozású adatai, KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS De administrando imperio c. munkájából, KINNAMOS Epitome-jából és LIUTPRAND Antapodosisából vett szemelvények foglalnak helyet könyvünkben. A szemelvények összeállításában elsősorban azokra a forrásokra voltak tekintettel, amelyek legtöbbet szerepelnek az újabb nyelvtörténeti vizsgáldásban, egyébként pedig arra törekedtek, hogy nyelvtörténeti szempontból minél változatosabb anyagot szolgáltatassanak. Minden szemelvény előtt az emlékre és kiadásaira vonatkozó legszükségesebb tudnivalók vannak. A bevezetésben a hazai középkori oklevéladásról s az oklevelek íróiról találunk felvilágosításokat. A függelékben összeállítják az 1200-ig eredetiben vagy ugyanezen korú másolatban fennmaradt okleveleink jegyzékét; ugyanott tájékoztatják az olvasót a fontosabb oklevélkiadások nyelvtudományi használhatóságáról.

Az ómagyar szövegemlékeket: a Halotti Beszédet, az Ómagyar Máriasisíralmat, a Gyulafehérvári Glosszákat és a Königsbergi Töredékeket az emlékek keletkezésére, történetére és irodalmára vonatkozó tanulságos bevezetések előzik meg, s latin forrásuk vagy legalább forrásaikra utaló szövegek kísérik. A szövegek előzékei meg a munka bevezetésének a szövegeket tárgyaló része ezeket az emlékeket nemcsak mint nyelvemlékeket tárgyalják, hanem beleállítják őket a középkori magyar művelődés történetébe s meggyőző érveléssel bizonyítják, hogy nálunk már a XI—XII. században, főképpen az egyházi élet körében számottevő latinnyelvű írásos tevékenység folyt és evvel, bár jóval szerényebb mértékben, magyarnyelvű írásosság is velejárt, a XIII. században pedig az új prédikátor-rendek térhódítása következtében még jobban megvoltak a feltételei és indítékai az egyházi jellegű magyar szövegek keletkezésének.

A legrégebb latin-magyar szójegyzékek ismertetésében rámutatnak a szerzők arra, hogy Nagy Lajos és Zsigmond korában kiszélesedett nyelvünk írásbeli használata. A korábbi rövidebb nemzeti nyelvű szövegeket terjedelmes magyar kódexek, latinból készült fordítások váltották fel, sőt vannak adatok arra is, hogy a magyar nyelv írásbeli alkalmazása egyházi térről a köznapi élet használatába is átment. Kitérnek itt a szerzők legrégebb bibliafordításunk kérdésére is, röviden jelezve álláspontjukat, amely szerint első magyar bibliafordításunk huszita eredetű.

Az emlékeket időrendben, nem pedig típusok szerint közlik. A bevezetés megokolása szerint a kronológiai elrendezés sokkal alkalmasabb a nyelv fejlődésének szemléltetésére.

A munkába néhány megokolt kivétellel csakis eredetiben fenn-

maradt emlékeket vettek fel s a szövegeket eredetiből vagy fényképről írták le, mindössze egy-két esetben voltak kénytelenek kiadásokhoz fordulni. A kiadott szemelvények az eredetinek lehetőleg tökéletes paleografiai hűséggel adott másolatai.

Nyelvészeti magyarázatokat, felvilágosításokat nem nyújt a könyv, mert nem az a célja, hogy az eddigi magyarázatokat összefoglalja, szélesebb körben elterjessze, hanem hogy minél több tanulmányozni való anyagot bocsásson rendelkezésükre a kutatóknak és az érdeklődőknek. Magyarázatok helyett értékes történettudományi és diplomatikai tudnivalókat közöl, amelyekre különösen a szórványok tanulmányozásához nagy szüksége van a nyelvésznek.

A bevezetésben megemlékeznek a szerzők arról, hogy a X—XII. századi külföldi kútfők magyar vonatkozású adatainak felkutatása és gyűjteményben való közzététele a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos feladat. Még fontosab, sürgősebb volna hazai XI—XII., esetleg XIII. századi emlékeink magyar szórványainak szótári rendben való kiadása. Tudomásunk szerint a szerzők ezt a nagyértékű anyagot már össze is gyűjtötték, s csak nagy terjedelme miatt nem jelenhetett meg olvasókönyvükben.

Szórványemlékeinknek a kutatásba való bevonása bővítette, mélyebbé és biztosabbá tette nyelvtörténeti ismereteinket. Hisszük, hogy ez a nagy gonddal és nagy tudással szerkesztett olvasókönyv igen jó hatással lesz a magyar nyelvtudomány fejlődésére.

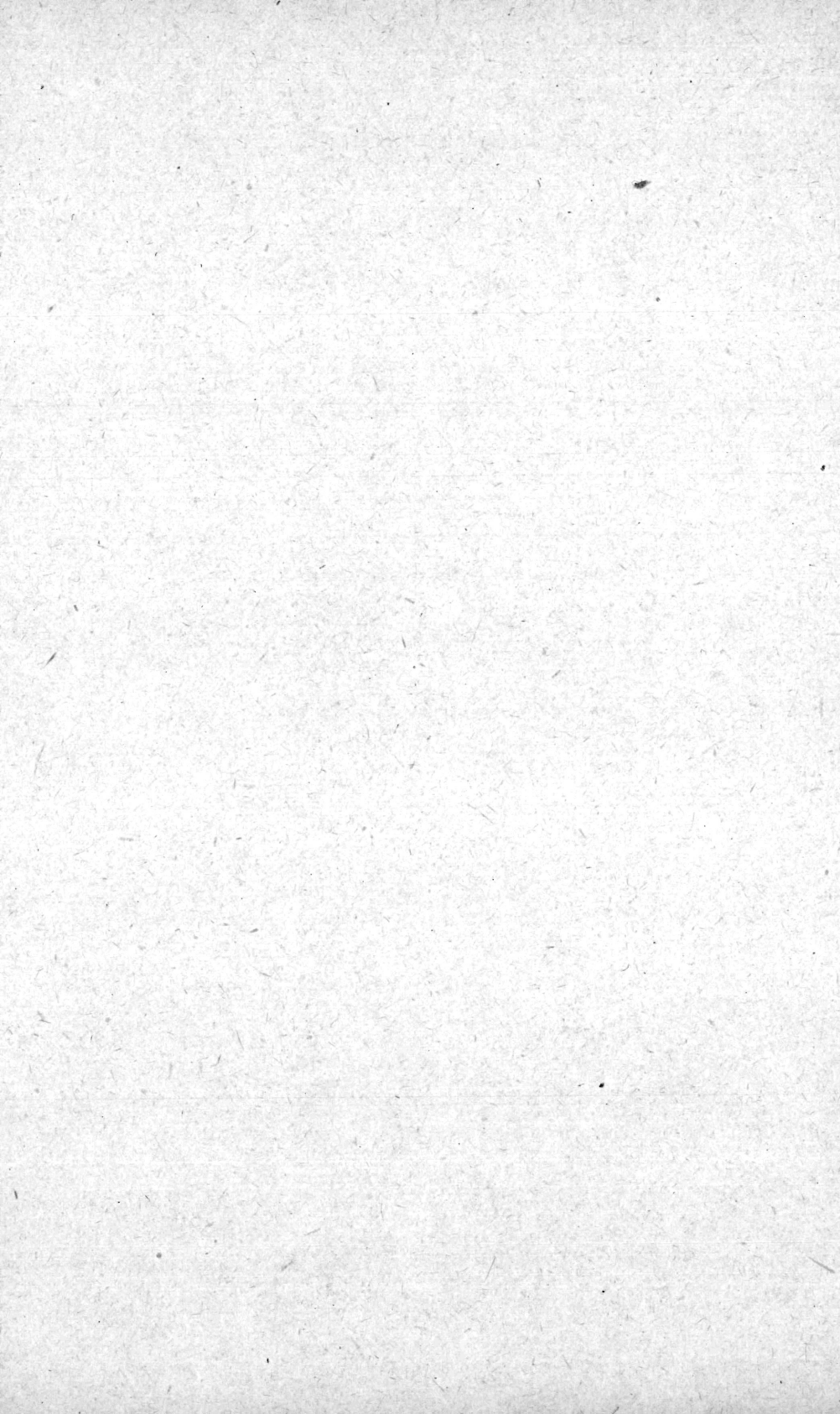
SÁGI ISTVÁN.

Hazai irodalom.

- BÁRCZI GÉZA. Ó-francia jövevényszavaink problémái. Bp. 1930. (Kny. a MNyv.-ből.)
- Emlékkönyv Munkácsi Bernát hetvenedik születésnapja alkalmából.* (= Nyr. LIX. 3—6. sz.)
- ERDÉLYI LAJOS. Mondattani tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvtanítás köréből. (= Magyar nyelvi tanulmányok. III. k.) Bp. 1930.
- FLUDOROVICS JOLÁN. Latin jövevényszavaink hangtana. Bp. 1930. (= A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 26. sz.)
- FÜR ISTVÁN. Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged. 1930.
- GOMBOCZ ZOLTÁN. Történeti magyar nyelvtan. V. Mondattan. — — előadásai alapján összeállította Hegyi Károly. Bp. 1929. (Könyomat.)
- — Magyar szókészlet. I. r. (Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink.) Bp. 1930. (Könyomat.)
- — és MELICH JÁNOS. Magyar etymologiai szótár. I. k. 10. f. (dunszt—érdem). Bp. 1930. (Az I. kötet befejező füzeté.)
- JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ. Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. (= Tudományos Gyűjtemény. 30.)
- LOSONCZI ZOLTÁN. Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. Bp. 1930. (= Nyelvtudományi Értekezések. I.)
- MELICH JÁNOS. A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1929. (= A M. Nyelvtudomány Kézikönyve. I. k. 6. f.)
- MÉSZÖLY GEDEON. Mióta lovas nép a magyar? Szeged, 1929. (= A Szegei Alföldkutató Bizottság Könyvtára. IV. 2. sz.)
- MOÓR ELEMÉR. Bolgár-törökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged, 1930.
- NÉMETH GYULA. A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. (M. T. Akadémia.)
- TECHERT JÓZSEF. A Bécsi-kódex hangtanához. Bp. 1929. Kny. a MNyv.-ből.)
- TOLNAI VILMOS. A nyelvújítás. Bp. 1929. (= A M. Nyelvtudomány Kézikönyve. II. k. 12. f. — Kny. a NyK.-ből.)
- ZSIRAI MIKLÓS. Finnugor népevek. I. Jugria. Bp. 1930. (Kny. a NyK.-ből.)

Külföldi irodalom.

- DONNER, K. Kielimaantieteellisistä tutkimuksista Suomessa. Helsinki, 1930. (Kny. a Suomi-ból.)
- — Über die Jenissei-ostjaken und ihre sprache. Helsingfors, 1930. (Kny. a SUS. Aik.-ból.)
- Donum natalicium Schrijnen.* Chartres, 1929. (ÄIMÄ, F. Nasale mit laryngalem verschluss im Juraksamojedischen.)
- Finnisch-ugrische Forschungen.* XX. Helsingfors, 1929.
- KETTUNEN, LAURI. Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki, 1929.
- — Vatjän kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki, 1930.
- NIELSEN, KONRAD. Lærebok i lappisk. III. Glossar. Oslo, 1929.
- Revue des Études Hongroises.* VI. 4. Paris, 1928. (ZOLNAI GYULA. Entrelacement de propositions dans le hongrois.)
- Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja.* XLIII. Helsinki, 1929. (= SETÄLÄ, E. N. Kysymyksiä ja tehtäviä.)
- TAGLIAVINI, CARLO. La lingua ungherese. Roma, év n. (= Pubblicazioni dell' Instituto per l'Europa Orientale. Prima serie. XXI.)
- UNGARISCHE JAHRBÜCHER. X. Berlin u. Leipzig, 1930. 1/2. (GOMBOCZ, ZOLTÁN V. Über die haupttypen der ungarischen verbalformen. — BANG, W. Turkologische briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. — NÉMETH, J. Die petschenegischen stammesnamen.) — 3. (BANG, W. und A. VON GABAIN. Uigurische studien. — LEWY, E. Bernhard Munkácsi zum 70. geburtstage.)
- Virittäjä.* XXXIII. 6—8; XXXIV. 1—2. Helsinki 1929, 1930.

Hornyánszky Viktor R.-T., Budapest. — 87,471.

FINNUGOR NÉPNEVEK

I.

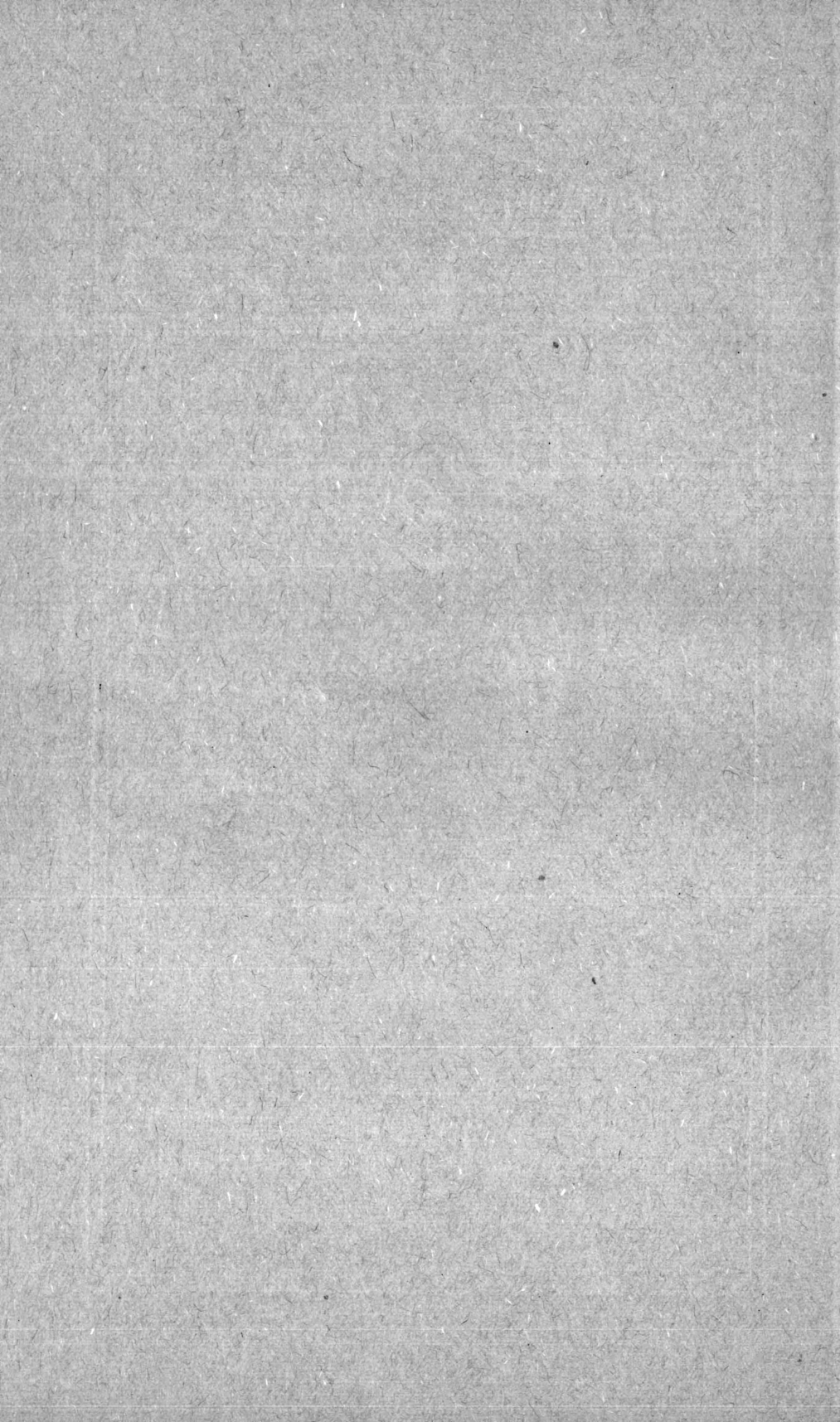
JUGRIA

ÍRTA:

ZSIRAI MIKLÓS

KÜLÖNLENYOMAT
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. KÖTETÉBŐL

BUDAPEST
HORNÝÁNSZKY VIKTOR R.-T., M. KIR. UDV. KÖNYVNYOMDA
1930

I.

Jugria.

A népnevek eredetének kérdése nemcsak a jobbára érzelmi szempontok után igazodó laikus nagyközönség érdeklődését izgatja, hanem a tárgyilagos vagy legalább is tárgyilagosságra törekvő tudományos vizsgálatoknak is gyakori témájuk. Ez a vonzóerő nem szorul különösebb megvilágításra: nyilvánvaló, hogy egy-egy népnév etimológiai származtatása nem szokott megmaradni az átlagos szófejtések nyelvészeti — esetleg művelődéstörténeti — jelentőségének többé-kevésbé szűk körén belül, hanem a kapcsolatos etnológiai, történeti problémák egész raját rebbenti föl. A *germán* vagy *orosz* névvel foglalkozó irodalom több évtizedes élénk hullámzása csak részben magyarázható az illető szavak hangtani és jelentésbeli, egyszóval szorosabb értelemben vett nyelvi nehézségeivel; a megállapodottság hiányának az a főoka, hogy az ajánlott etimonok további értelmezése hol itt, hol ott összeütközésbe kerül a germán-ság, illetőleg az orosz-szlávok őstörténetére, néptani kialakulására, politikai megszerveződésére vonatkozó egyéb adatokkal, ismeretekkel, következtetésekkel avagy elméletekkel.

Finnugor területen a tárgy kényes természetéből folyó általános nehézségeken fölül többnyire még speciális bökkenők is vannak, amelyek rendszerint finnugor őstörténeti ismereteink hézagosságának és egyoldalúságának könnyen érthető következményei. Nyelvrokonainknak, kivált a keletoroszországiaknak régi viszontagságaira majdnem kizárólag csak a nyelvtudomány megállapításai vetnek valamelyes világot, míg a történeti följegyzések aránylag késői korból valók s jó ideig nagyon szűkszavúak, pontatlanok, kétértelműek, sőt egymásnak ellent is mondók. Az is fölöttébb megnehezíti a tájékozódást, hogy számos finnugor népnek idegeknekkel való történetelőtti érintkezéseiről csak homályos sejtelmünk vannak, nem is szólva azokról a mélyreható vérkeveredésekről, valószínű nyelvcserekről, amelyeknek egyedüli elmosódott emléke, úgy látszik, a finnugorság faji heterogenitásában, antropológiai differenciáltságában ütözködik ki. Már pedig a tapasztalatok szerint

éppen az efféle események szoktak a népnév-adás oka, forrása, alkalmá vagy kidomborító háttere lenni. Sajnos, a finnugor népnevek kutatója szinte egy tapodtat sem mozdulhat föltevések nélkül, amiért viszont lépten-nyomon ki van téve annak a veszedelemnek, hogy még annyira tetszetősnek látszó föltevésai is a szabadjára engedett képzelődés délibábjainak bizonyulhatnak.

* * *

Régi orosz kútfőkben (évkönyvekben, okiratokban, leírásokban), késői középkori arab geografusok műveiben, valamint a XV—XVI. századi nyugateurópai történeti és földrajzi irodalomban elég sűrűn szerepel egy nép- ill. területnév, az *Ugra*, *Jugra*, *Jura*, *Jugria*, *Jugoria*, *Juharia*. A források eleinte sejtető határozatlansággal, később egészen világosan az Urál-hegység vidékét, a drága prémek e mesés hazáját, hozzávetőlegesen a vogulok-osztjások lakóhelyét és magukat e népeket vagy e népek egy részét jelölik a névvel. Ilyen értelemben vall egy döntő fontosságúnak ítélt zürjén szó is, amely WIRDELMANN szerint *jögra*, *jogra*, *jugra* alakban él s egyformán jelent osztjákat is, vogult is. A középkor és az újkor fordulóján széleskörű érdeklődés és meglepő etimológiai, történeti kombinációk központjába kerül az addig közömbös szó, egy az akkori világ háta mögött fekvő vidék hírből is alig ismert, műveletlen kis népének neve: hirtelen szárnyra kél és Európa-szerte elterjed az a nézet, hogy a messzi Jugria a magyarok őshazája, s Jugria lakói, a vogulok-osztjások, a délnyugatra költözött magyarság visszamaradt testvérei.

A tudományt, elsősorban a filológiai eszközökkel dolgozó őstörténeti kutatásokat gyakran foglalkoztatta az állítólag 'vogul-osztják' jelentésű *Jugria* eredete, kivált pedig a tetszetős *Jugria* = *Hungaria* azonosítás mögött rejtőző fogaskérdések csábító szövevénye: mi volt a fölfedezés erejével ható azonosítás alapja? valamilyen élő oroszországi szájhagyomány vagy tán csak az *Ugra*, *Jugria* és az *ungri*, *Hungaria* hangalaki hasonlósága? — mi az összezsengő két nép- ill. országnév eredete, története? — ha a két név azonos eredetűnek bizonyulna, kik, hol, mikor, miért alkalmazhatták a vogulokra-osztjásokra és a magyarokra?

Az újabb nyelvészeti terminológia a vogul-osztjákat-magyart *ugor* néven foglalja össze, nyelvcsaládunkat pedig a két szélső ág-

ról *finnugornak* szokás hívni. Az *ugor* szónak ilyen összefoglaló értelemben való használata szintén azon a föltevésen alapszik, hogy a 'vogul-osztják' jelentésű régi *Ugra*, *Jugria* egy töről sarjadt az *ungri*, *Hungaria* névvel.

Mindezek szerint a *Jugria* megfejtése nemcsak egy rokon nép vagy népcsoport nevének eredetét magyarázza meg, hanem az érintett nagyjelentőségű kérdések eldönthetésének is *conditio sine qua non*-ja.

Korábbi magyarázatok Jugria nevééről.

A Jugria-kérdés eddigi irodalmát a gazdagság mellett a föltűnő egyoldalúság jellemzi: a magyarázatok szinte kivétel nélkül vagy csak a név etimológiai megfejtésével bibelődnek, figyelmen kívül hagyva a történeti, földrajzi vonatkozások vizsgálatától várható becses tanulságokat, vagy csak a történeti-etnológiai illetőleg földrajzi szálakat szakítják ki és próbálják kizárólag azok szűkszavú vallomásából kiindulva a kérdés egész komplexumát kibogozni. Az irodalomnak ez a sajátságos kettékülönülése teszi indokolttá, sőt egyenesen elkerülhetetlenné, hogy áttekintésünkben külön vegyük a tisztán vagy túlnyomóan filológiai természetű (tárgyú, módszerű) magyarázatokat és a kérdés földrajzi ill. etnológiai részének szentelt kutatások eredményeit.

Tudomásom szerint a lengyel NICOLAUS DE ROSENBERG tett először kísérletet arra, hogy a *Jugra* név eredetére szigorúbb értelemben véve világosságot derítsen. „*Explanatio compendiosa de situ moribus et diversitate Scythicarum gentium*“ című művében, amelyet I. Miksa császár óhajára állított össze, s amely az Észak-Oroszország népeire vonatkozó egykorú hagyományos anyagot számos, minden bizonnyal szemtanuktól hallott új elemekkel frissítette föl, ezt írja: „*Sunt praeter eos alii magis Aquilonares, ex quorum genere Hunni (qui nunc Hungari) prodierunt, dicti Vgri siue Vgriici, ab Vgra flumine: ferox hominum ac barbarum genus; crudis omnis generis animalium carnibus, simulque piscibus vescentes: ferarum venationi variarum intenti, sed maxime pelles nobiles ferentium, unde quaestum suum omnem consequuntur; Hi idolatrae sunt, ab omni ferme humanitate alieni, et lingua et moribus a caeteris discrepantes*“ (id. GOMBÓCZ: NyK. XLVI, 186).¹⁾

¹⁾ Kár, hogy ROSENBERG jelentése majdnem három századon át kéziratban maradt, s csak 1773-ban tette közzé KOLLÁR FERENC „*Hungaria et Atila*“ c. műve függelékeként.

Elegendő támaszték híján nem tudom eldönteni, tudatos etimologizálással állunk-e itt szemben, avagy a helyszínéről nyugatra jutott népi hagyomány első följegyzésével van-e dolgunk. Azt is bajos volna megállapítani akarni, hogy ROSENBERG az idézett szavak leírásakor milyen folyóra gondolt, ha ugyan egyáltalán konkrétumra gondolt. Gyanakodhatnánk a Pecsora egyik kicsi, a későbbi szakirodalomban annyit emlegetett mellékvizére, a *Jugrára* (zürjén néven *Jegra laga*, vogul elnevezés szerint *Uls-män-jä*), de inkább föltehető, hogy ROSENBERG az Európai-Oroszország belsejéből ismert hasonló nevű folyók egyikére vagy másikára értette megjegyzését, mint jóval később A. F. RITICH¹⁾ is.

Nem lehet céлом, hogy a ROSENBERGgel meginduló névmagyarázatok tarka-barka sorozatának minden egyes szemét aprólékosan ismertessem, mert az időnként ismétlődő vagy szerzőként néha csupán stílárís tekintetben variálódó elméletek számonvétele szinte csak fölösleges terhet jelentene minden komoly ellenszolgáltatás nélkül. Az áttekintés összeállításában inkább az volt a céлом, hogy egyfelől példát mutassak be a különféle magyarázat-irányok mindegyikére, másfelől nyilvántartsam azokat a szempontokat, észrevételeket, részlet-megállapításokat, eredmény-elemeket, amelyeknek tudományos értékük van, s amelyeket — megítélésem szerint — minden bizonnyal el kell fogadnia vagy meg kell cáfolnia annak, aki ma az egész probléma megoldására vállalkozik.

A megfejtési kísérletek jökora része egy kalap alá foglalható azon az alapon, hogy Jugriát, a földet és a népet, valamilyen oroszországi folyó nevével hozza kapcsolatba s így ROSENBERG nyomában halad a nélkül persze, hogy a hatástalanságra kárhoztatott elődről a legcsekélyebb sejtelve is lehetett volna.

A magyarázóknak ebben a zárt csoportjában különleges hely illeti meg SCHÖNSTRÖM PÉTER svéd alezredest, aki oroszországi hadifogsága élményeiről, vizsgálódásairól, értesüléseiről beszámoló könyvében²⁾

¹⁾ „Угра, слово финское и до нынѣ въ пограничной землѣ финляндь, мэри, кореловъ и эрвы, въ калужской губернии, сохранилось название *рѣки Угры*. Такъ назывались и называются нынѣ, *вогулы и остяки, югра или угорцы—угры*“ (Kazan I, 26). — A *Kniga Boljsemu Csertezsu* szerint „az Okába ömlik az Ugra (Угра); az Ugra torkolatánál az Oka mellett áll a Szpaszkjomonostor“ (117); a Seksznának is van egy Uchra (Ухра) nevű mellékfolyója (Barsov² 62) s a rjazani kormányzóságban is ismeretes egy Uchorka (Учорка) folyó (P. SZMIRNOV, Волзький шлях 143).

²⁾ SCHÖNSTRÖM könyvének a „Biographiskt Lexicon“ szerint ez a címe:

így nyilatkozik: „Sonst wohnt auch ein volk östlich vom flusse Kama und Perm, welches die Russen *Wogulitzen* nennen. Diese haben, so wie mir einige von ihnen erzählt, vormal an den flüssen Dwina und *Jug* gewohnt, und sind zu der zeit *jugorski* genannt worden, ohne zweifel nach dem flusse *Jug*, der in die Dwina fällt, den allen flüssen jenseits wird das wort *ora* hinzugefügt, wie *Jugora*, *Petzora*, *Obdora* (welches der Ob-fluss ist oder das herumliegende land), so wie mehreren andern, die sich auf *ora* endigen. Auch reden diese Wogulitzen eine sprache, die ein dialekt des Finnischen ist“.

SCHÖNSTRÖM etimologizálása rendkívül kezdetleges, de annál nagyobb jelentőségű az az értesülése, hogy szájhagyományuk szerint a vogulok hajdan sokkal nyugatabbra laktak. Ebből mindekelőtt az a nevezetes következtetés volna levonható, hogy Jugria, ha a név eredetileg is csakugyan a vogulokat (és osztjákat) jelölte, az Urál-hegység európai oldalán volt. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány, valamint az őstörténeti, régészeti és településtörténeti kutatások eredményei, úgyszintén az obi-ugorok történeti viszontagságaival foglalkozó szakirodalom megállapításai igazat adnak SCHÖNSTRÖMNEK abban, hogy a vogulok-osztjakok aránylag későn vándoroltak át Európai-Oroszország keleti feléről Szibéria nyugati részébe. Mindenesetre nem ok nélkül tanították tehát annyian, hogy a régi *Jugriá* az Urál-hegységtől nyugatra keresendő, a nélkül, hogy a *Jugra*, *jugricsi* ország- ill. népnevet a *Jug* származékának hirdették volna, mert hiszen kiderült, hogy a *Jug* folyó vidékének lakói *Juzsane* (*Юксане*) néven szerepeltek.

A Jugriára vonatkozó anyag idő közben egy olyan eleven adattal is bővül, amely legalább egy ponton közös mederbe kényszeríti a név s a vele összefüggő kérdések megfejtésére irányuló kombinációkat. Észreveszik és számontartják, hogy a zürjének vogul-osztják szomszédait *jegra*, többesben *jegrajas* névvel illetik, amely nyilván azonos a régi *Jugra* elnevezéssel. „Auch werden ihre nachbarn, die Uralischen Ostiaken, noch heutigen tages

„En kort anledning till Svensha (sic!) Historiens förbättrande“; 1741-ben elkészült, azonban csak 1816-ban jelent meg nyomtatásban. — Sajnos, a ritka könyvhöz nem sikerült hozzájutnom; a szempontunkból fontos részletet SJÖGREN német fordításában a *Sawolotschje*-ből (526. l.) idézem.

von den Sürjänen *Jögrajass* genannt, worin, wenn man die sürjänische plural-endung *-jass* abzieht, das alte *Jugra* der russischen chroniken sich noch jetzt deutlich wiederfindet“ — mondja pl. SJÖGREN (Sawolotschje 526) és ír hasonló szellemben REGULYNK is a M. T. Akadémiához 1842 tavaszán küldött jelentésében (I. PÁFAY J., OsztyNGy. XIV. 1.)

Ennek a zürjén elnevezésnek és a folyónevekkel kísérletező korábbi gondolatmenetnek összekapcsolásán épült föl HOFMANN¹⁾ magyarázata, amelynek egykoriban nálunk is akadtak igen tekintélyes szószólói. HOFMANN mint az Orosz Földrajzi Társaságtól szervezett tudományos expedíció (1847—1850) vezetője járt az Urálban s bennszülött evezősöktől, valamint a vogul tolmáctól kapott híradások terelték figyelmét a szaktudományától és munkatervétől jócskán távoleső filológiai kérdésekre. — A Pecsora-vidéket a szi-bériai Északi-Szoszva vízrendszerével összekötő út majdnem egész hosszában vízi vonal. A Pecsorán fölfelé haladva először az *Ilics* nevű mellékfolyó adja az irányt, majd a *Jögra-Ljaga*-ba jut az ember; ennek forrásától kb. 10 versznyi szárazföldön keresztülhaladva ill. a ladikokat átvonszolva újból vízre lehet szállni: a *Tait-māñ-jā*-ra, ahonnét az Északi-Szoszva folytában az Obhoz vezet az út. — HOFMANNNAK az ütött szeget a fejébe, hogy embe-reinek vallomása szerint a helyi lakosság az Ilics folyót vogulul *Ols* (*Uls*), az útvonalba eső ágát pedig vogulul *Ols-Man-Ja* (*Uls-māñ-jā*), zürjénül *Joegra Laega* (*Jegra laga*)²⁾, oroszul *Jugra* névvel jelölik, míg magát az egész átkelő vonalat jugriai átjárónak (юргинский переходъ) nevezik. Ezt a fontos átkelőt használják a zürjének, amikor a Szoszva vidékén van dolguk, és a vogulok, amikor az Urál európai oldalára, a Pecsora tájára akarnak jutni. Ebből következik, hogy „diese der Joegra von jeher zukommen-den vorzüge gaben ihr in den augen der Petschorer gewiss eine besondere wichtigkeit, und sie nannten das volk, das an ihren ufern lebte und handelte, nach dem flusse: *Joegra*, wie sie selbst nach ihrem flusse: *Petschora* genannt wurden, und noch heute werden die Ostiaken von den Syränen: *Joegrass* (sic!) genannt“ (Nördl. Ural II. 48). „Haben schon die

¹⁾ Dr. ERNST HOFMANN, obrist im corps der bergingenieure und professor an der universität zu St. Petersburg.

²⁾ HOFMANN munkatársa, KOWALSKY *Jegra-Ljaga*-nak írja (Nördl. Ural I, bevez. XVI. 1.), SZMIRNOV pedig *Юрга лага* alakban idézi (Permjaki 81).

alten Nowgoroder dass syränische *Joegra* in *Jugra* verwandelt, wie ihre nachkommen den namen des flusses noch jetzt aussprechen, oder ist bei den Syränen im laufe der zeiten *Joegra* aus *Jugra* geworden, darüber habe ich, der finnischen sprache wenig kundig, kein urtheil“ (uo.). Sőt tovább elmélkedve így folytatja HOFMANN: „Waren nun die Laepinschen Ostiaken, die jetzigen *Joegrass*, die *Jugrier*, so wurden wahrscheinlich zuerst ihre wohnplätze diesseit des Urals nach dem fluss, an welchem sie mit den Petschorern hauptsächlich verkehrten, *Jugra* genannt. Als sie Cisuralien verliessen, jedoch alljährlich zum handel, zur jagd und weide über den Jugrischen übergang Europa besuchten, da übertrug sich der name auch nach Transuralien, und später auch auf die gleichnamigen Obdorskischen Ostiaken, und ging mit diesen bis an's Eismeer“ (uo. 50).

Eleinte HUNFALVY is elfogadta ezt a magyarázatot, sőt a vogulok *vogul* ill. *mañši* nevének fejtegetésében biztos kiindulópontnak, analogonnak vette (Vog. föld és nép 76—78).¹⁾

HOFMANNÉK tetszetős érvelését MUNKÁCSI egészen elhibázottnak minősítette, mert állítása szerint a *Jegra laga* és a *Jugrinszkij perechod* nem a régi *Jugráról* ill. lakóiról kapta nevét, hanem egy közelfekvő fontos helységről, amelyet a helybeli vogulok *Jäni' paul* (Nagyfalu), a középzovai vogulok *Juxer-poel*, a lozvai oroszok *Jugra*, az obi oroszok pedig *Iskar* (zürjén eredetű elnevezés: *iz 'kó' + kar 'vár, város'*) névvel jelölnek (Ethn. VI, 359—360, VogNGy. IV, 436). MUNKÁCSI ellenvetésére majd saját nézetem kifejtése során térek ki.

Voltaképpen az eddig bemutatott magyarázók csoportjába sorolandó KUUN GÉZA gróf is, amikor a zürjén *Jegrát* és a vele azonosnak tekintett *Jugrát* a 'folyó' jelentésű fS. *joki*, zürj. *ju* stb. szavakkal egyeztetni; ellenben már új hangot üt meg, amikor ezekről az alakoktól egészen különválasztandónak állítja a magyart jelölő *ugor* szót s ebből logikusan azt a gyakorlati tanulságot vonja le, hogy ha nyelvsaládunkat idegen mintára a két szélső csoport nevével akarjuk jelölni, a szokásos *finnugor* elnevezés helyébe a *finn-*

¹⁾ Az északi osztjások nyelvéről szóló munka történeti tájékoztatásnak szánt bevezetésében már más nézetet vall HUNFALVY: *Ugria, Jugria* a vogulok és osztjások hazája; a szó az *onogurok, saragurok, kutrigurok, utrigurok* nevében előforduló *ogur, ugor* mása s a zürjének közvetítésével jutott el a novgorodi oroszokhoz (NyK. XI, 1—2).

jögra vagy *finn-jugor*¹⁾ iktatandó (Száz. XXIX, 749—750). A *joki* > *Jeg-ra* származtatás hibás voltára már MUNKÁCSI rámutatott (Ethn. VI, 353), hangsúlyozván, hogy semmi jogunk sincs a *Jegrá*-nak 'folyó' jelentést tulajdonítanunk, mivel a *Jegra-laga* összetételben az utótag — *laga* (WIED.) 'vertiefung, höhlung' — adja a 'folyó' értelmet, a *Jegra* pedig jelző, akárcsak az *ičet-laga* — *ičset* 'kicsiny' — és az *izid-laga* — *idžid* 'nagy' — nevekben (vö. SZMIRNOV, Permjaki 81).

Itt kell végül emlitenünk az orosz ANUCSINT, aki nem éri be a megszokott *Jugra* = *Jegra* azonosítás ismétlésével, hanem a név eredetére is próbál magyarázatot adni: „Der name *jugra* würde von dem syrj. worte *jögrajas* (-*jas* = pluralendung) kommen, das die syrjänen von ihren nachbarn, den ostjaken und wogulen, gebrauchen und das 'roh, barbar' bedeutet.“²⁾ Nem tudom, miféle 'roh, barbar' jelentésű zürjén(?) szóval operálhat ANUCSIN, mert én még csak megközelítőleg számbavehető adatot sem találok.

Időnként történtek olyan kísérletek, amelyek a *Jugria* nevet egyik vagy másik finnugor nyelvből vagy az oroszból vagy a török nyelvekből igyekeztek megfejteni. Ebben az irányban tudtommal WITSEN a kezdeményező. Amikor megismétli a magyaroknak Jugriából származtatóról elterjedt régi hagyományt, nagyon eredeti véleményt kockáztat meg a *Jugria* szó eredetéről: „Hoog in de Rivier Irtis leggen verfcheide Eilanden. *Jugorie*, of *Jurgetsi*, is een Landfchap, gelegen by de Vliet Witfogda; die een Arm van de Dwina is, op twee en zeltig en een halve graed. Op 't Tarters is *Jurgets*, of *Jurga*, zoo als haer Stad wierd genaemt, een Paerd gezegt, zoo dat het fchynt dit Landfchap van de veelheit der Paerden zijn naem voerd. Het word anders mede wel *Jugorensky*, *Jugorschi*, of *Jurgenski* geheten“ (Noord en Oost Tartarye² 776). — E szerint gazdag lóállományáról nevezték volna el Jugriát a „tatarok!“ WITSEN nyelvhasználatában azonban nagyon tág a tatár szó jelentésköre, úgyhogy csak találgatással lehet reményünk gondolata közelébe férköznünk.

Valószínűleg a törökségi *arqun* 'füllen von einem wilden hengst

¹⁾ Esetleg *finn-vogul* vagy *finn-uráli*.

²⁾ А Землеуѣдѣніе с. folyóiratban IV, 35—46 megjelent Городъ Мангазея и Мангазейская земля с. cikkében; a cikkhez nem tudván hozzájutni, a FUF. VIII, Anz. 39—40. l. közölt ismertetésből idézem.

und einer zahmen stute, das für besonders schnell gilt' (KAŠYARI-BROCKELMANN), kazR. *aryamak* 'arabisches vollblutpferd turkmenischer zucht; überh. jedes gute pferd'; csag. *erymak* 'ausdauerndes, starkes pferd'; csuv. *yrxamax* 'tüzes, szelídítetlen ló' (PAAS.), ill. *jortmaq* 'traben', *jurt-* 'ügetni, baktatni, ügetve futni' stb. csenghetett a tudós hollandus fülében, mert sem a szamojédra nem célozhatott, sem a finnugorságon belül nem hallhatott 'ló' jelentésben olyan szóalakot, amely az etimológiai ötlelet kipattanhatta volna. Egyébként WITSEN művelődéstörténeti tekintetben is nyilván hibás nyomon járt, nyelvi szempontból pedig, ha csakugyan az említett törökségi alakokkal való egyeztetés gondolata villant meg agyában, tüzetesebb cáfolatra sem szoruló egybevetéssel próbált szerencsét; nem is akadt követője.

Annál többet ismételték, támadták és védték STRAHLENBERG névszármaztatását, mely a Nord- und ostl. theil 32. l. jegyzetében szerénykedik: „*Oigurr* aber bemercket nicht den Sclavonischen Nahmen *Ugoria*, welches unter, neben oder um die Gebürge heisset“, vagyis az *Ugra*, *Jugra* orosz elnevezés lenne, mely az *u* '-nál, -nél, mellett' praepositio és a *gora* 'hegy' összeolvadásából keletkezett. Ha az Urál-hegységnek — mert nyilván a körül forog a szó — arra az óriási jelentőségére gondolunk, amely a novgorodiak és a vogulok-osztjakok első érintkezéseiről szóló orosz híradások mesészerű leírásaiban áll előttünk, tán nem volna okunk eleve idegenkedni a föltevéstől. Sajnos azonban, a nyelvi nehézségek itt is kizárják az ebben az irányban való további tapogatózások sikerének minden lehetőségét. STRAHLENBERGÉK a kétségtelenül késői másodlagos *Ugoria* változatot veszik a névvariansok kiindulási formájának, de még így is maradnak megsemmisítő érvek a népetimológia-ízű származtatás ellen. Már FISCHER észrevette a súlyos bökkenőket: „STRAHLENBERG macht einen unterschied unter *Oigur* und *Ugoria*, welches letztere er verdolmetschet, neben, oder, bei dem Gebürge. Andere, unter welchen auch einige Russen, halten zwar *Jugria* und *Ugorskaja Semlia* nur für ein land, bleiben aber bei der Strahlenbergischen wortableitung. Mich dünkt aber, dass sie in diesem stük wider die grammatische regeln ihrer eigenen sprache anstossen. Käme das wort *Ugorskaja* von *gora* (*berig*) her, so müsste der accent nicht auf der ersten silbe *U*, sondern auf der zweiten *gor* stehen: da aber das wort mit dem accent auf der ersten silbe *U* ausgesprochen wird, so

geben sie durch ihre eigene aussprache zu verstehen, dass es nicht von *gora* abstammt. Ferner ist bei dem wort *Ugorskaja*, in der silbe *gor* der buchstab *o* kein radical- oder solcher buchstab, der zum stamm des worts gehöret, sondern er dienet nur zur bekwe-mern aussprache; eben als wie, wenn man von den namen *Tschuktschi* und *Wytschegda* adjectiva formiren will, man nicht *Tschuktski* oder *Witschegdski*, welches schwer auszusprechen wäre, sondern *Tschukotski* und *Wytschegodski* zu sagen pfliget. Also ist der wahre name dieser völker *Jugri*, und sie haben *Jugri* geheissen viele jahre eher, als die Russen sie haben kennen lernen“ (Sib. geschichte 124–125. l., 58. jegyz.). — Hasonló meggondolások alapján veti el a Strahlenberg-féle magyarázatot SCHLÖZBER is (Allg. nord. geschichte 420).

Nagyon kétkedve, de ugyancsak orosz eredetre gondol ZEUSS is: „Die bedeutung des wortes [*ungri*, *ugri*] als volksname ist schwer anzugeben. Russ. ist *ugor*, *ugr*,¹⁾ der aal, dann die hitz-blatter, welches wort im polnischen dieselbe umgestaltung zeigt, wie der eigennamen, sing. *węgorz*, plur. *węgry*. Auch kommt vor als flussname *Ugra* (nebenfluss der Oka), als landschaftsname *Ugra*, *Jugra* Nest. (*Jugrien* am Eismeer, östlich von Archangel), deren bewohner *Jugriczi* in der russ. Chronik, *Ugri*, *Ugari* bei SABINUS“ (Die deutschen u. d. nachbarst. 746. l. jegyz.). — Ez az alkalmi ötlet hangtani tekintetben tán még inkább helyt állna, mint STRAHLENBERG etimonja, azt azonban még elképzelni is bajos, hogy egy ‚Muraena anguilla‘ ill. ‚hőpörsenés, genyűsző, faggyúmirigy, kelés, tályog‘ jelentésű közszó ország- vagy népnév forrásául szolgáljon, amikor a legcsekélyebb gyanúnk sem lehet arra, hogy tréfás elnevezéssel vagy gúnynévvel van dolgunk.

A *Jugria* szó etimológiájának és a szóhoz fűződő őstörténeti probléma-csomónak bogozgatása közben egy időben az *ujgur* név is fölszínre vetődött, s már-már úgy látszott, hogy a tudomány az igazi, a célhoz vezető fonál birtokába jutott. JOHANN EBERHARD FISCHERT, az urál-altaji tudományok egyik tekintélyes úttörőjét lehet az irány legjellegzetesebb képviselőjének tekinteni, akinek Sibirische geschichtéből így rekonstruálhatjuk az *ujgur* szóból kiinduló egész gondolatmenetet:

1. Az ujugurok hazájukat elhagyva egyre nyu-

¹⁾ Pontosabban *угорь*, *угрь*; vö. egyébként MIKLOSICH, EtWb. s. v. *ongrű* 2.

gatabbra vándoroltak; egy részük a szamojédek szomszédságában telepedett le és „das land, welches sie eingenommen, nach ihrem alten namen *Jugria* genannt haben“ (Sib. gesch. 161). *Jugria* lakói, a jugorok tehát az ujugorok nyugatra szakadt ágának leszármazói: „*Uiguren* oder *Jugri*“ (uo. 122).

2. A *jugri* nép — orosz szájon *ugri*, éppúgy, mint *Juliana* > *Uliana* — a IX. sz.-ban Kiev felé elvonulva meghódította a Kárpátoktól övezett országot; „von derselben zeit an sei das land *Ungarn* genannt worden. Wir nehmen also an, dass die alte *Jugri* der heutigen *Ungarn* stammväter sind“ (uo. 126).

3. A vogulok ősei azonosak a jugorokkal (uo. 127), mégpedig nemcsak etnikumukban, nyelvükben, hanem még talán nevéükben is: „nescio an recte sentiam, si dicam, *Jugros*, *Ugros* seu *Uguros*, unam eandemque gentem cum *Vogulis*, non resolum, sed ipso quoque nomine esse. Quantula est enim ea differentia nominum *Ugur* & *Vogul*? nam duarum liquidarum *r* & *l* quam facile altera in alterius sonum transeat, quis nesciat? Jam quod supra observavi de vocibus quibusdam incipientibus a vocalibus, quois quaedam gentes litteram *v* praefigere solent, habere locum potuit & heic, ut pro *Uguri* *Voguli* enunciarent: eodem plane modo, quo nostri pro *Ungri* *Vengri*, *Vót* pro *Út*, & pro *Olách* *Volòch*, dicere consueverunt“ (Quaest. Petropol. I: Orig. Ungr. 30).

FISCHERNEK a *jugri* > *ugri* > *ungri* fejlődésre vonatkozó tanítását SCHLÖZER is elfogadta és kiegészítő megjegyzésekkel támogatta; hivatkozott arra, hogy „die russen pflegen auch in andern namen das *j* am anfang zu verschlucken... Also ist der wahre name dieser völker *Jugri*; und so hiessen sie viele jahre eher, als die russen sie haben kennen lernen“ (Allg. nord. geschichte 420). Az *ungar*-beli *n* keletkezésére is talált magyarázatot: „Endlich das eingeschobne *n* (*Ungern*) ist ein sonderlich den polen ser gewöhnlicher rhinesmus, den ihnen bei diesem volksnamen die deutschen, und spätherhin selbst die russen (*Wengri*), allgemein nachgemacht haben“ (NESTOR II, 28; III, 113).

Nem érdektelen SCHLÖZERNEK az a föltevése sem, hogy az oroszok a keleti jugorokat és az átvonuló magyarokat hasonlóságuk és nyelvrokonságuk észrevétele alapján jelölték azonos névvel (uo).

Természetesnek kell találnunk, hogy Castrén is meggyőződéses híve volt az *ujgur* elméletnek, mivel az összhangban állott az ő nagyszabású urál-altaji rendszerével és az illető népek vándorlásának irányáról, időrendjéről vallott nézeteivel. „Für die gegenwart sind diese stämme — t. i. a vogulok és az osztjások — längs des ganzen niedern laufes der flüsse Ob und Irtysh wohnhaft, doch kommen deutliche spuren von ihnen noch innerhalb des flussgebiets des obern Irtysh vor. Selbst ihren namen *Ugrier* oder *Jugrier* haben sie wahrscheinlich während ihres aufenthalts am obern Irtysh erhalten. Hier wohnte ehemals ein türkischer stamm, *Ögur* oder *Jögur* mit namen, und die finnischen stämme wurden ohne zweifel wegen ihrer nahen nachbarschaft von fernerliegenden nationen mit den türkischen *Ugriern* verwechselt. Uebrigens haben nicht allein ostjaken und wogulen diesen namen erhalten. Auch die benennung der magyaren *Ungarn* ist desselben ursprungs, wie auch das ungarische volk selbst die ostjaken und wogulen zu seinen nächsten stammverwandten rechnet“ (Kl. schr. 121; vö. Ethn. vorles. 93—106).

Nálunk VÁMBÉRY szállt a legnagyobb határozottsággal síkra a FISCHER—SCHLÖZER—CASTRÉN-féle tanítás mellett, sőt meggyőződésének heve odáig ragadta, hogy az utopikus *Ugria-Jugria* földrajzi elnevezést is csak néhány tudálékos orosz krónikás fogalomzavarának rötta föl, KLAPROTHnak az ujugrok és ugorok különválasztására vonatkozó bizonyítékait viszont részint hamisaknak, részint elferdítetteknek minősítette (Magy. ered. 417—418).¹⁾ Pedig KLAPROTHnak teljesen igaza volt, amikor ki merte mondani: „Nach meiner abhandlung über die mittelasiatischen *türkischen uiguren* wird es wohl niemanden mehr einfallen, diese mit den *uralischen uiguren* und *juguren* zu verwechseln“ (Asia polygl.² 188).

KLAPROTH és utána több neves kutató egészen más oldalról igyekszik a kérdés nyitjához férközni. — KLAPROTH meggyőződése szerint a finnugorság, vagy amint ő nevezi: a finnek őshazája az Urál-hegységben volt, úgyhogy ő sokkal indokoltabbnak tartaná a

¹⁾ Néhány évvel előbb még azt hirdette VÁMBÉRY: „KLAPROTH, e téren a legilletékesebbek egyike“ (NyK. VII, 222).

nyelvcsalád *uráli* elnevezését (uo. 182). Ennek az egykori hegységben lakásnak az emléke maradt szerinte fönna az ugor-finnnek (*Ugorische finnen* = *wogulen, ungarn, ostiaken vom Ob*) nevében: „Was übrigens den namen der letzteren — *uguren* oder *juguren* — betrifft, so könnte er wohl von dem in ihrer sprache einheimischen worte *ogur* oder *ugor* abstammen, welches hoch bedeutet. *Ugorier* wären dann hochländer, eine benennung die wegen der lage ihres vaterlandes am Uralischen gebirge sehr passend sein dürfte“ (uo. 188. l. jegyz.). — Még tovább megy KLAPROTH az újszerű állítások útján: „Aus den jenseits der Wolga gelegenen gegenden kamen, ums jahr 462 unserer zeitrechnung, nach der zerrüttung des von Attila errichteten grossen hunnenreiches, die *ugrischen völker*, nämlich *onoguren, saraguren* und *urogen*, nach Europa. Die mächtigsten derselben scheinen die *onoguren* gewesen zu sein, und diese heissen in spätern zeiten *uguren, uiguren* und *ungern*. Sie sind die stammväter der jetzigen *ungern*, und werden auch in den russischen jahrbüchern *ugry* genannt. Wahrscheinlich war noch ein theil von ihnen im alten vaterlande zurückgeblieben, von dem die jetzigen *baskiren* abstammen, obgleich sie ihre alte sprache vergessen und die türkische angenommen haben“ (uo. 188).¹⁾

Az *ugor* (*Ugra, Jugra*) és az *ungar* különválasztásának, valamint az *ungar* = *onogur* származtatásnak nagyfontosságú kérdése még amúgy is visszatérünk; egyelőre KLAPROTHnak csak az *ugor* népnév eredetéről nyilvánított véleményével szemben kell röviden állást foglalnunk. — Ha meggondoljuk, hogy az *ugor* (*Ugra, Jugra*) nevet az osztyákok-vogulok sem magukra, sem más népre nem alkalmazzák, nem is ismerik, és a jelek szerint sohasem is ismerték, mindjárt kétkedéssel kell tekintenünk arra az eljárásra, mely a név forrását az osztyák nyelvben próbálja fölföldözni. Azután meg a KLAPROTH említette „*ogur* oder *ugor*“ az osztyákból a következő alakokban van följegyezve:

S. *ógur* (CASTRÉN) 'hoch'; K. *gur* (PÁP.-MUNK.) 'высокий яръ (magas, meredek part)', *gur want* 'высокий материкъ (magasan

¹⁾ Teljesen KLAPROTH nézetét vallja, bár óvatosabban nyilatkozik, H. SCHENTZLER, a cári birodalomról és népeiről a 60-as években kiadott terjedelmes összefoglaló munkák érdemes szerzője is (vö. L'Empire des Tsars II, 553).

fekvő erdő'); K. *ōxēr*, J. *ōwr* (PAAS.-DONN.) 'hoch'. — Nyilván egyeztethető vele vog. *aurä*, *awrēx*, *qurēx*, *aurax* (MUNK.) 'magas, meredek part', *aurēx pāl* 'meredek partú vidék', *Aur-jä-paul* 'Meredek-folyó-falu' (VogNGy. IV, 436). — Ezek az adatok pedig maguk elárulják, hogy hangtani tekintetben is hiba van a kréta körül.

Talán ezen óhajtott volna segíteni TOMASCHÉK, midőn alkalmasint a CASTRÉN—SCHIEFNER-féle Versuch einer ostj. sprachlehre szójegyzéke alapján ezt a cserét ajánlotta: „Gewöhnlich wird *Jugra* aus ugr. ostj. *ōgor* 'hoch' erklärt; richtiger ist der vergleich mit ugr. ostj. *joura*, *jourai*, *jāgrax* 'schräge, schief, abschüssig' (finn *wäärä*, türk. *ägri*, von wz. *äg*, **jäng*, **wäng* 'krümmen, biegen, neigen') *jūrax* (aus *jagrax*) 'rand, seite, abfall', indem die landschaft *Jugra* vom uralischen landrücken stufenförmig zum flachland abfällt“ (Skyth. norden II, 44: Sitzb. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. kl. bd. CXVII). — Egyfelől erre a módosításra is állanak a KLAPROTH magyarázata ellen tett elvi ellenvetéseink, másfelől a hang- és jelentés-beli nehézségek is szembetűnők. Az sem áll kétségen felül, hogy a 'ferde' jelentésű alakok összefügnének az 'oldal' értelműekkel:

	I. (PATK.)	K. (PAAS.-DONN.)	FD. (KARJ. OL. 108 ill. 118)
'ferde'	<i>joura</i>	<i>ǰawrā</i>	<i>ǰoure</i>
'oldal'	<i>jūroχ</i>	<i>ǰūrēχ</i>	<i>ǰōrēχ</i>

De meg mindettől függetlenül, akár az egyiket, akár a másikat firtatjuk, nem sikerül még csak ideiglenesen elfogadható kapcsolatot sem találnunk az *Ugra*, *Jugra* név eredeti alapformájához.

Ugyanebbe a magyarázat-kategóriába sorolható, de etnológiai-őstörténeti következményeit tekintve egészen új csapat vág A. G. SCHRENK merész kombinációja. „Reise nach dem nordosten des europäischen Russlands durch die tundren der samojeden zum arktischen Uralgebirge“ c., Dorpatban 1848—54. megjelent munkájában ezt írja a *Jugra* név eredetéről: „Es möchte nun, wie ich dafür halte, dieser name von dem ostakischen *Orgōj* stammen, mit dem der volkstamm der *samojeden* von deren nachbarn, der sibirischen *ostaken*, bezeichnet wird, eine benennung, die im munde der russen in *Ūgry* und *Jūgry* korrumpirt wurde, und das volk, welches der name der *ugren* in den ältesten russischen nachrichten, wo er vor-

kommt, bezeichnen sollte, waren die sibirischen samojeden im norden von dem gebiet der ostaken, also gerade von dem 67^{stem} breitengrade an, bis an die eismeerküste und den untern Obj hinab. Abgerechnet von der schlagenden ähnlichkeit der namen *Orgoj* und *Ugry*, lassen sich viele andere gründe aufzählen, die diese meinung unterstützen“ (II, 223—224).

A nélkül, hogy SCHRENK eredeti gondolatát ismerné, vagy legalább is hivatkoznék rá, AHLQVIST is hasonló nézetet vall: „Die gewöhnliche benennung der samojeden bei diesen völkern — az osztjäckokról van szó — ist *jorjn* oder *jorjn*, *jorjn-xo* pl. *jorjn-jax*; nur die obdorskischen ostjaken nennen sie *or-xo* pl. *or-jax*, in welcher letzgenannten wortform, von welcher die syrjänen ihre benennung für die nördlichen sowohl ostjaken als wogulen *jögra*, *jogra*, *jugra* erhalten haben, meiner ansicht nach der ursprung für die namen *jugrer*, *ugrer* liegt (Unter wog. u. ostj. 286).

Úgy látszik, SCHRENKTŐL ÉS AHLQVISTŐL függetlenül (?) MARKWART is számol hasonló lehetőséggel, mert bár elfogadhatónak tartja azt az általános nézetet is, hogy az orosz *Jugra* a vogult-osztjákat jelentő zürjén *jegrával* azonos, mint alternatívát megemlíti, hogy a név eredetileg tán a szamojédekre vonatkozhatott (UngJb. IV, 304).

Az északi-osztjákban AHLQVIST szótára szerint *jorjn* 'samojedisch', *jorjn-xo*, plur. *jorjn-jax* 'samojede' alakok mellett használatos az *or*, *or-xo*, plur. *or-jax* változat is, HUNFALVY pedig a *keu or-jah* 'hegyi szamojéd, a legéjszakibb Uralban lakó', *nim or-jah* 'alföldi szamojéd, a tengerpart felé lakó' kapcsolatokat is idézi (NyK. XI, 9), de teljesen valószínűtlen, hogy ez az osztjáknyelvi *or-xo* vagy *or-jax* összetétel az *Ugra*, *Jugra*, *jegra* forrása lehetne. Jugriára vonatkozó történeti ismereteink különben is aligha volnának összeegyeztethetők azzal a következtetéssel, hogy eredetileg a szamojédeket hívták jugoroknak, s a név csak utóbb tapadt át a vogulokra-osztjákokra.

A szükséges modern történeti és nyelvészeti előismeretek birtokában MUNKÁCSI BERNÁT vizsgálta először tüzetesebben a kérdés egész komplexumát. Mivel saját felfogásom kifejtése során amúgy is vissza-vissza kell térnem „Az *ugor* népnevezet eredete“ c. nagyérdekű tanulmány (Ethn. VI, 349—387) minden számottevő tételére, a főlsleges ismételtetés elkerülése végett ezúttal MUNKÁCSINAK csak végső következtetéseit összegezem:

1. A magyarok *ugor* és a vogulok-osztjások *jugor*

nevének hasonlósága nem származhatik merő véletlenségből. A két név etimológiai rokonságban áll egymással, azonban mégsem tekinthetők egyazon alapalakokból megfejthető változatoknak.

2. A magyart jelölő *ugor* (*ungar*) az *un-ugor* népnévnek szláv hangtörvények szerint létrejött fejleménye,

3. a vogult-osztjákat jelentő *jugor* viszont az összetett *un-ugor* név utótagjának bolgár-törökségi alakulata: *ugor* > *jugor*.

4. A *Jugra*, zürj. *jegra* szóvégi *a*-ja „rejtelmes“, a zürjénből nem fejthető meg. „bátor szláv alakítás is lehet“.

Jóllehet a darázfészek távolabb esett a tárgytól, a magyar őshazáról és a nemzeti hagyományról írtában Gombocz is körvonalazta véleményét. Szerinte a magyarok *ungri*, *hungari* neve a szláv *ogrinz*-ből való, az viszont a magyarokra értett török *on(o)gur* átvétele; tán a hang- és alaktani nehézségek ellenére is azonos vele a vogul-osztják jelentésű zürj. *jegra* és a zürjénből az oroszba átvett régi *jugra* (NyK. XLVI, 193).

Az irodalmi áttekintésben SETÁLÁ és WIKLUND maradt utolsóknak, mert az egész kérdéshez ők szóltak hozzá utoljára, még pedig sokkal gyanakvóbban, sőt elutasítóbb formában, mint a kérdés újabbkori vizsgálói közül bárki.

SETÁLÁ a magyarok *ungri*, *hungari* nevének eredetét ismeretlennek ítéli, mert az *onogur*-ből való származtatás lehetetlenségnek ugyan nem lehetetlenség, azonban a tör. *onogur* > **ongr*- > szláv *agr*- stb. fejlődés hangtanilag nem nyilvánvaló: „ei ole tietenkään äänteellisesti ilmeinen, mutta tuskin myöskään mahdottomuus“ (Suomen suku I, 168). Ha az *ungri*, *hungari* mégis a török *onogur* törzsnév átvétele, akkor a magyarok és onogurok között közeli kapcsolatokat kell föltennünk. Ebben az esetben azonban ki kell innét közösitennünk az obi-ugorokat jelölő *jugra* nevet, mert a magyar-vogul-osztják egység idejében nincs jogunk török érintkezést föltenni. — Kétféle megoldás marad tehát:

1. vagy azt tesszük föl, hogy az *ungri* és a *jugra* összetartozik, akkor azonban egyik sem lehet török eredetű;

2. vagy különválasztjuk a valószínűleg csak

hangzásuk hasonlósága alapján egybevont két nevet; ebben az esetben az *ungri* lehetne az *onogur* átvétele, a *jugra* viszont alighanem finnugor szó, amely a zürjénből kerül át az oroszba. — SETÄLÄ ez utóbbi lehetőség mellé áll: „Viimeksimainittu vaihtoehto näyttää hyväksyttävältä; varmaankin ovat *ungri* j. n. e. ja *jugra* toisistaan erillään pidettävät“ (uo. 169).

Egész határozottsággal az *Ugra* (*Hungaria*) és a *Jugra* azonosítása ellen foglal állást WIKLUND a finnugor népekről az EBERT-féle „Reallexikon der vorgeschichte“ részére írt velős összefoglalásában: „In den altruss. chroniken bezeichnet *Jugra* den nördlichsten teil des wogulisch-ostjakischen landes; das wort stammt ursprünglich aus dem syrjänischen und ist von *Ugra* zu trennen“ (III, 375; s. v. Finno-ugrier, § 17). — Az *Ugráról* viszont ez olvasható: „Die zur selben zeit im N. des Kaukasus sitzenden 'Ovóγουροι, die den ungar durch slav. vermittlung ihren jetzigen namen gaben, waren keine ungar, sondern türk. bulgaren; eine altruss. form desselben türk. völkernamens war *Ugra*, das oft mit *Jugra* verwechselt wurde und u. a. in dem gelehrten namen der finno-ugrier vorliegt“ (uo. III, 378; § 20).

Korábbi magyarázatok Jugria helyéről és népéről.

Jugria helyének pontosabb megállapítása és lakóinak néprajzi azonosítása régóta napirenden van, a nélkül, hogy a kérdés elfogadhatóan dőlre jutott volna.

Jugria helye tekintetében három magyarázattípus áll egymással szemben:

- I. Jugria az Urál-hegységtől nyugatra, európai Oroszország északkeleti szögletében feküdt;
- II. Jugria az Urál-hegységtől keletre, Szibéria északnyugati peremén terült el;
- III. Jugria az Urál-hegység mindkét oldalára kiterjedt, olyanformán, hogy eredetileg az európai részen volt, idővel azonban áttolódott a szibériai lejtőkre.

Az első elmélet, amelyet a rövidség kedvéért európai Jugria-elméletnek nevezhetünk, s amelyet a XVIII. századbeli orosz tör-

ténetírás számos súlyos tekintélyű képviselője hirdetett, lényegében azon az etimológiai érven sarkallik, hogy a *Jugra*, *Jugria* név az Északi-Dvina egyik ágának, a *Jug* folyónak nevéből képződött. Kifejezetten ezen az alapon mond véleményt és helyezi Jugriát a Jug vidékére TATISCSÉV,¹⁾ BOLTIN²⁾ és RYCSKOV,³⁾ nem is szólva a svéd SCHÖNSTRÖMRŐL, akinek nézetét már volt alkalmunk ismertetni. — Minden bizonyjal az ő hatásuk érvényesül FISCHER és SCHLÖZER helymegállapításában is, bár ők a Jugriára vonatkozó történeti adatok ismeretében keletebbre, európai Oroszország északkeleti sarkára, a Pecsora középső és alsó folyása vidékére gondoltak.⁴⁾

A második magyarizat-csoport, a szibériai Jugria-elmélet, LEHRBERG sokat emlegetett, nálunk még ma is szinte korlátlan hitelnek örvendő monografiájában mutatkozik be példaszzerű eredetiségében: „Das alte *Jugrien* lag nicht an der küste des weissen meeres, nicht an der Petschora und Wytschegda, nicht am Jug, überhaupt nicht eigentlich im europäischen Russlande; — sondern es erstreckte sich zwischen dem 56sten und 67sten grade nordlicher breite vom nordlichsten *Ural* ostwärts über den unteren *Ob* bis zu dem flusse *Nadym*, der in den obischen busen fällt, und bis zu dem flusse *Agan*, der sich oberhalb *Ssurgut* in den *Ob* ergiesst; es gehörten dazu ferner die gegenden am untern *Irtysch*, an der *Tawda*, der *Tura* und der *Tschussowaja*; im süden wurde es von tatarischen gebieten begränzt, im norden von dem lande der ehemaligen samojuden; — es war demnach ein nicht unbeträchtlicher

¹⁾ V. N. TATISCSÉV, *Исторія Россійская* II, 424.

²⁾ BOLTIN, *Примѣчанія* I, 48.

³⁾ RYCSKOV, *Журналь или дневныя записки путешествія въ 1769—1770 г. г.* II, 102. (TATISCSÉV, BOLTIN és RYCSKOV itt idézett munkáihoz nem sikerült hozzájutnom; amit rólok mondtam, LEHRBERGTŐL — *Untersuch.* 3—4 — DMITRIJEVTŐL — *Permszk. Sztar.* V, 4 — és ANDREJEVTŐL — *Fgr. Sbornik* 256 — tudom)

⁴⁾ „Das land welches von dem grossen Petschora-strom bewässert wird, und gegen norden an das eismeer, gegen osten aber an das weltberühmte gebürge reichet, so heutiges tages das Werchoturische, von einigen gelehrten aber das Rifäische gebürge genennet wird, hiess vor zeiten *Jugria*, und nach ihm wurde auch das daran stossende gebürge *Jugorski Chrebet* genennet“ — mondja FISCHER a *Sib. geschichte* 178. lapján és rajzolja ki ilyen értelemben a művéhez csatolt I. térképen. — SCHLÖZER szerint: „Die rede ist von *Jugrien* (*Ugra, Jugra*): denn so hiess vordem dieses land, 283 meilen ostwärts von Archangel, was jetzt den namen des Pustoserschen kreises trägt“ (*Nestor* II, 51; vö. uo. III, 112).

theil des nordwestlichen Asiens, und bestand aus grossen stücken von dem heutigen tobolskischen und permischen gouvernement“ (Untersuch. 4).

Ez az elmélet¹⁾ az orosz történeti kútfők anyagára támaszkodik, tehát az alap megbízhatónak ígérkezik. Azonban eleve nyugtalaníthatja az embert az az elvi meggondolás, hogy az elmélet döntő jelentőségű forrásai meglehetősen késői, XV—XVI. sz.-i állapotokat vetítenek elénk, s így azokból az előzmények földerítése nélkül alig lehet jogunk időtlen érvényű következtetéseket levonnunk. Hogy egyebet ne is említsünk, számolnunk kell a nép- és névvándorlás lehetőségével.

Ilyenféle gondolatok, valamint a legrégebbi adatok, a vogulosztják szájhagyományok, a helynévkutatás eredményei és a településtörténeti tanulások szálaiból fonódott össze a harmadik magyarázat-típus — nevezhetnők vándorlásos elméletnek —, amely mintegy áthidalja az előző két tanítás-forma közti szakadékot, amikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jugorok eredetileg az Urál-hegység nyugati oldalán laktak, de idővel átszivárogtak a keleti lejtőkre. GEORGIT és REGULYT szokás az új fölfogás kezdeményezőjének tekinteni,²⁾ jöllehet az előbbi a vogulok-osztjakok vándorlására való utalás nélkül állítja, hogy Jugria a Fehér-tengertől az Obig nyúló tengerpart-szakaszon terült el (Geogr.-physic. beschreibung des russ. reichs II, 13), REGULYNK viszont úti jelentéseiben, leveleiben a Jugria-kérdés érintése nélkül hangoztatja, hogy a voguloknak később kellett mai lakóhelyükre beköltözniük, mivel területük földrajzi nomenclaturája jórészt idegen eredetű: „Es scheint daher — írja BAERnek küldött egyik levelében —, als wären die wogulen in diesem lande neue gäste, und als wäre die tradition der ostjaken, deren auch MESSERSCHMIDT erwähnt, ganz begründet, dass in diesem lande früher ein anderes, mehr gebildetes volk in städten wohnte, und dass die ostjaken und wogulen erst später aus südwesten, etwa aus dem baschkiren-lande, eingezogen seien“ (BAER-HELMERSEN: Beitr. z. Kenntniss d. Russ. Reiches IX/1. 247).³⁾

¹⁾ Hívei közül kiemelkedik még: KLAPROTH (Asia polygl.² 190), F. H. MÜLLER (Ugr. volksstamm 110—112), CASTRÉN (számos helyen), N. A. ARRAMOV (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329), AHLQVIST (Muistelmia 222) stb.

²⁾ Vö. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 5—6; OGORODNIKOV, Ocserk iszt. Szibiri I, 151; ANDREEV: Fgr. Szbornik 257.

³⁾ Vö. még REGULY 1847. jan. 21-i nevezetes levelét KÖPPENHEZ, Zap.

Az elmélet voltaképpen a XIX. sz. második felében forrott ki és nyomult az orosz szakkörökben hamarosan előtérbe. Az első határozott szót HOPMANN mondta ki az Urál-hegység északi részének tanulmányozására kiküldött tudományos expedíció munkálataiban (Nörd. Ural II, 50), amint ez a fennebb idézett nyilatkozathól is kiviláglik. — Két év mulva (1855-ben) BUSEN foglalkozott Jugria kérdésével (Vesztn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 167—190), s eredeti megfigyelésekben gazdag tanulmánya hasonló következtetéseket eredményezett. — A későbbi kutatók közül, akik a vogulok-osztjások kelet felé való vándorlását és ezzel együtt a *Jugria* név lassú eltolódását tanították, kiemelkedik BARSOV (Ocserki² 64), TORSTEN AMINOFF (Koitar II, 76; id. KANNISTO: Suomi V/2, 444 és FUF. XVIII, 60), OKSZENOV (Zsurnal Min. Nar. Prószvescs. 1891. II, 246 stb.), SZMIRNOV (Permjaki 106—110), A. DMITRIEV (Permszk. Sztar. számos helyén, vö. különösen V, 19—46). — A csoport gondolatmenetét és tanítása lényegét talán ANUCSIN összefoglalása állítja elének a legszabatosabb fogalmazásban: „Übrigens unterliegt es keinem zweifel, dass Jugrien früher auch diesseits des Ural gelegen hat. Dafür sprechen viele topographische namen im europäischen Russland, die sich nur aus der jugrischen sprache erklären lassen; dafür sprechen auch mehrfache nachrichten über den ältesten verkehr der nowgoroder mit Jugrien, die nur dann verständlich sind, wenn Jugrien nicht allzu fern von Nowgorod, jedenfalls nicht jenseits des Ural lag. Allmählich haben sich die jugrier nach osten hin zurückgezogen, vielleicht durch die nowgoroder selbst über den Ural gedrängt. Im XV. jahrhundert treffen wir sie am Ob und Irtysh, wo sie auch durch die moskowiter unterworfen wurden“ (Mitteil. d. Anthropol. Gesellsch. in Wien XXXX, 4).¹⁾

A lényegét illetőleg hasonló nézetet vallanak azok a finn szakemberek is, akik a Jugria-kérdésben nyilatkoztak: SETÄLÄ (SUS. Aik. XVII₄, 43; Suomen suku I, 170—172), KARJALAINEN (FUF. VI, Anz. 30—32; Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7),

Russzk. Geogr. Obscs. III, 159—175; magyar fordításban közölte PÁPAY JÓZSEF a Földr. Közlem. XXXIV. évfolyamában és külön is: Reguly Antal urali térképe 8—20.

¹⁾ ANUCSIN tanulmánya eredetileg a Moszkvai Archeológiai Társaság *Drevnosztí* c. kiadványában (XIV, 227—313) jelent meg *Къ исторіи овнакомленія съ Сибирью до Ермака* címen.

KANNISTO (Suomi V/2, 441—474 = FUF. XVIII, 57—89; Suomen suku II, 374), K. GROTENFELT (Esitelmät ja pöytäkirjat 1919. 62—63), SIRELIUS (Herkunft der finnen 45—46; Suomen suku II, 364) és KAI DONNER (FUF. XVIII, 120—124).

Különös beállításban tárja elénk a Jugria-problémát VI. J. OGORODNIKOV, Szibéria legújabbkori történetírója. Véleménye szerint a finnugorok eredetileg Szibériában, az Irtis bal partján, a mostani kirgiz és isimi steppéken éltek s tán a nagy népvándorlás idején költözött át zömük Európába, ahonnet azonban egy részüket, pl. a jugorokat, az orosz gyarmatosítás a X—XV. sz.-ban visszaszorította az Urál mögé. Ilyenformán a három Jugria-elmélet szépen összeegyeztethető egymással: az ősi állapotra, a Szibériában tartózkodás korszakára világítana rá a LEHRBERG-iskola; a második szakra, az Európában lakás idejére alkalmazhatók a TATISCSEV-féle magyarázat-típus megállapításai, s a fokozatos visszaáramlás folyamatára szorítkoznak az újabb elmélet kutatásai (Ocserk iszt. Szib. I, 152—153).¹⁾ — OGORODNIKOV mindenkinek igazat ad tehát, csak az a bökkenő, hogy magának a békebírónak nincs igaza, mert a finnugorság őshazájáról és elszéledéséről geometriai spekulációval kieszelt tétele ellenkezik a tudomány legbiztosabb eredményeivel.

* * *

A Jugria-kérdés etnológiai vonatkozásainak kiderítése szintén régóta megpendített kedvelt téma. Lakóhelyük, forrásokbeli jellemzésük alapján szinte mindenki finnugor, sőt majdnem kivétel nélkül obi-ugor népet látott Jugria lakóiban. A pontosabb azonosítás tekintetében azonban már szétágaznak a vélemények:

- I. Egyesek a vogulok és osztjákok összefoglaló nevének veszik;
- II. egynéhányan a mai vogulok,
- III. mások viszont a mai osztjákok őseinek tekintik őket.

Mindegyik nézetnek megvan a maga komoly, első pillanatra megvesztegető érvelése. Az első csoportba tartozó kutatók méltán hivatkozhatnak a következő bizonyítékokra: a zürjének *jögra*, *jogra*, *jugra* névvel jelölik a vogulokat és osztjákokat egyaránt, s az általános föltevés szerint ennek a zürjén szónak az átvétele a régi

¹⁾ Очерк истории Сибири до начала XIX. стол. Часть I. Иркутск: 1920
Часть II. Владивосток 1924.

orosz *jugra*; a régi források csak a *jugra* nevet ismerik s ez a szó a *vogul*, majd az *osztják* elnevezés fölbukkanása után fokozatosan elavul, jeléül annak, hogy az obi-ugorok feltűnőbb elkülönültével az eredeti összefoglaló elnevezést a tagok külön neve váltotta föl; az obi-ugorok olyan közeli rokonságban vannak még ma is egymással, hogy a vogulok *mañši*-nak hívják magukat is, meg az osztjákokat is, az oroszok pedig helyenként egyáltalán nem tesznek különbséget a két nép között, osztjáknak nevezvén pl. a szoszvai s néha a pelymi vogulokat is. Ilyenforma meggondolás alapján látja a jugorokban a mai vogulok és osztjákok őseit GEORGI (Russland. Beschreibung aller nationen 65), LEHRBERG (Untersuch. 7, 22—23), P. KÖPPEN (Ob ethnogr. kart. Evr. Rossz.² 15, 20), AHLQVIST (Muistelmia 222), MUNKÁCSI (Ethn. VI, 349—387. stb.) és az újabb szakirodalom túlnyomó többsége. Az orosz források leírásai alapján KARJALAINEN (Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7), KANNISTO (FUF. XIV, 18), KAI DONNER (FUF. XVIII, 120) és WIKLUND (Reallexikon der vorgeschichte III, 375) szűkebbnek értelmezi a *Jugra* jelentését, amennyiben a voguloknak-osztjákoknak csak északi részét gyanítja a név mögött.

A második csoport, amelynek FISCHER (Sib. geschichte 126—127), SCHLÖZER (Nestor III, 112), HOFMANN (Nördl. Ural II, 47—51), BARSOV (Ocserki² 65) és N. K. CSUPIN (Geogr. i sztat. szlov. Permszk. gub. 339, id. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 16) a legnevesebb képviselői, a vogulokat tekinti a régi jugorok utódainak s mint döntő bizonyítékra a Kniga Boljsemu Csertezsju szavaira épít. Ez a fontos forrás a Szygva és Szoszva folyók vidékét nevezi *Jugranak*, ez a terület pedig ma is és tudomásunk szerint a vogulok-osztjákok Szibériába vándorlása óta állandóan és kizárólag a voguloké.

A harmadik magyarázat-irány a másik testvér-népben, az osztjákokban látja a régi jugorok leszármazóit. A legnyomósabb ok, mely ezt a választást indokoltá teheti, az, hogy a forrásokban több ízben szerepel egymás mellett külön nép nevéként *Jugra* és *vogulok*: „*Jugra, Gogulicsi*“ (= *Vogulicsi*), „*Juhricis et Vohulicis*“, „*Wogolici en Ugritzsche Volkeren*“. Tudtommal KARAMZINnál fordul elő először a *Jugra* = *osztjákok* azonosítás eszméje: „*Jugra vagyis a mostani berezovi osztjákok*“ (Iszt. gosz. rossz.⁴ I, 34 és uo. I. 72. sz. jegyzet).¹⁾ A gondolat voltaképpen kifejtőjének N. A.

¹⁾ Ebből az azonosításból azt a merész következtetést vonja le KARAMZIN, hogy az oroszok már a XI. sz.-ban jártak Szibériában (uo. II, 64. sz.

ABRAMOV tekinthető, aki így foglalja össze idevágó kutatásai eredményét: „A régi források az Északi-Ural két oldalának lakóiról szoltukban sehol sem említik az osztjákat, holott a velük érintkező törzsekről, a szamojédekről, jugorokról és vogulokról már a XIII. sz. előtt vannak adatok.¹⁾ Föl kell tennünk, hogy hajdan nálunk a Jugra névvel az osztjákat jelölték“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329). Ebben az irányban haladt BUSEN (Vesztzn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 178—179) és OKSZENOV is (Lit. Szbornik 1885. 432—433; Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II, 245—272), aki következetesen elkülöníti a *voguly*-t a *Jugra*, *Jugorszka* *zemljától*. — ANDREEV szerint (Fgr. Szbornik 257) a Jugria-kérdés újabb orosz irodalmának legtöbb munkása hajlik a Jugra = osztják értelmzés felé.

Nem érdektelen megemlítenünk, hogy EUROPAEUS személyében olyan kutató is akadt, aki a vogulon és osztjákon kívül a magyar is Jugra jelentéskörébe utalta: „Ugrának vagy Jugrának nevezettek az oroszok előtti időben a mostani magyarok, vogulok és osztjások ősei“ (Ob ugorszkom narode I), megjegyezve hozzá, hogy a magyarok *unugar*, *unugur*, *onogur* elnevezése összetett szó, amelynek második tagja az *ugra*, első része pedig egy 'nagy' jelentésű fgr. szó, vö. osztj. *ène*, *ûna*, vog. *jáni*, zürj. *una*, sőt szerinte a magyarban is fennmaradt az *ün-nep* elhomályosult összetétel előtagjában (uo. 3).²⁾

Végül a teljesség kedvéért rá kell mutatnunk azokra a szórványos kísérletekre is, melyek a finnugorság körén kívül, t. i. a szamojédségben próbálják az ősi jugorokat felfedezni. A leghatározottabban (jegyzet). — Később KARAMZIN óvatosabban nyilatkozott a Jugra = osztják azonosság kérdésében: „Югорцевъ или, какъ вѣроятно, Остяковъ“ (uo. VI, 282).

¹⁾ Ez az állítás részben pontatlan, mert a *vogul* névre csak a XIV. sz. legvégéről van adatunk. Ez a körülmény, azt gondolom, sokat ront a gondolatmenet logikus voltán és a Jugria = osztjások föltevés valószínűségén.

²⁾ Csak jegyzetben emlitem meg, hogy EUROPAEUS félreismerhetetlen hatása érzik ki R. MECKELIN tájékoztatlan nyilatkozatából: „Die finnisch-ugrische ursprache spaltete sich zunächst in zwei gruppen. Die eine gruppe bildeten die *ugrer* (Jugra), die in *ungarn*, *wogulen* und *ostjaken* zerfielen. Sie wohnten ursprünglich in den niederungen zwischen Don, Wolga und Ural, bis sich im IX. jahrhundert die ungar von wogulen und ostjaken trennten, um schliesslich in Pannonien ansässig zu werden. Die ugrer nahmen vor ihrer spaltung einen beträchtlichen teil Mittel- und Nordrusslands ein“ (Die finnisch-ugrischen elemente im russischen. Berlin 1914. 8—9. l.).

rozottabban A. G. SCHRENK vall ilyen nézetet: „das volk, welches der name der *ugren* in den ältesten russischen nachrichten, wo er vorkommt, bezeichnen sollte, waren die sibirischen samojedden im norden von dem gebiet der ostäken, also gerade von dem 67^{stem} Breitengrade an, bis an die eismeerküste und den untern Obj hinab“ (Reise nach d. nordosten II, 223—224). A *Jugra* név etimológiai taglalásánál AHLQVIST szintén megkockáztat efféle, bár sokkal óvatosabb föltevést (Unter wog. u. ostj. 286) s egyik nemrégiben megjelent tanulmányában MARKWART is számol azzal a lehetőséggel, hogy a név eredetileg a szamojédekre vonatkozhatott (UngJb. IV, 304). — A *Jugria* = szamojédek azonosítás, megítélésem szerint, alig tekinthető ötletszerű föltevésnél többnek: a *Jugra* név eredetének SCHRENK adta magyarázata hangtani okokból is nehezen volna elfogadható, a történeti kútfők pedig nem hogy nem igazolják az azonosítást, ellenkezőleg határozottan ellene valának. A szamojédeknek legföljebb annyi közül lehetett Jugriához, hogy egyes törzseik a tágabb értelemben használt *Jugria* területén laktak.

Ismeretanyagunk.

Herodotos?

A kérdés tisztázhatásának előfeltétele, hogy magunk előtt lássuk és elemezzük azokat a régi följegyzésekben reánk szállt történeti adatokat, amelyekről *Jugria* földrajzi helyére, valamint lakóira vonatkozólag útbaigazításokat várhatunk.

A *Jugria* név első följegyzésének néhány szakember a HERODOTOSNÁL előforduló Ἰούρραι népnevet hirdeti s ezzel a szó történetét a Kr. e. V. századig viszi vissza. Bár a név ily korai fölbukkanása eleve gyanús, s az azonosítás néprajzi és nyelvészeti tekintetben is egészen valószínűtlen, az adat mellett mi sem mehetünk el szótlanul.

HERODOTOS a Βουδινοί és Θουσαγέται említése után írja: „συνεχές δὲ τοῦτοις ἐν τοῖσι ἀντοῖσι τόποισι κατοικημένοι εἰσι τοῖσι οὐνομα κέεται Ἰούρραι, καὶ οὗτοι ἀπὸ θήρης ζῶντες τρόπον τοῖοδε. λοχᾶ ἐπὶ δένδρεον ἀναβάς, τὰ δὲ ἐστὶ πικρὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν χώραν ἵππος δὲ ἐκάστῳ δεδιδραγμένος ἐπὶ γαστέρα κέσθαι ταπεινότητος εἴνεκα ἔτοιμός ἐστι καὶ κῶων ἑπεὰν δὲ ἀπίδη τὸ θηρίον ἀπὸ τοῦ δενδρέου, τοξέουσας ἐπιβάς ἐπὶ τὸν ἵππον διώκει, καὶ ὁ κῶων ἔχεται.“ (IV, 22; ed. H. STEIN).

— JOANNES LEUNCLAVIUS, STRAHLENBERG, KIEPERT és nyomukban nagyon sokan¹⁾ a török *jürük* 'nomade' szóval egyeztettek vagy a **Törzai* hibás másolatának tekintették és különféle etimológiai fortélyokkal a *türk* népnév vagy *Jugria* vagy mindkettő ősi alakjának bűvészkedtek ki. Csak TOMASCHEK és MUNKÁCSI ide vonatkozó véleménye érdemel komoly megjegyzést. Az előbbi szerint a név skytha színezetű és egyes skytho-sarmata nyelvjárásokból ismert példák szerint hangátvetéses fejlemény: **'Iörpai* > **'Iörpai* > *'Iörpai*; a név mögött a magyarságot kell érteni s lakóhelyüket az Isim-Irtis-Öm vidékére, valamint a Baraba-mocsarak területére lehet helyezni (Skyth. norden II, 43: Sitzb. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. kl. bd. CXVII). MUNKÁCSI is nagy jelentőséget tulajdonít HERODOTOS adatának és lényegében elfogadja TOMASCHEK magyarázatát. Ő már azt is megállapítja, hogy az említett hangátvetés „kedvelt hangsajátsága az összetnek“, hogy továbbá a HERODOTOS-nál leírt lovas vadászat emléke mai napig él a vogul népköltészetben, az etnikum kérdésében azonban — érthető okokból — sokkal óvatosabb elődjénél: „a *jyrka* csak valamely türk nyelvet beszélő törzs nevének átvitele lehet magyarféle nyelvet beszélő törzsekre“ (Ethn. VI, 366; vö. még Ethn. V, 160—180).

Hasonló merész föltevésekből szerkeszti egybe összefoglalásnak szánt cikkét HERRMANN is; újat mindössze annyit ad elődei (TOMASCHEK, MUNKÁCSI, MARKWART²⁾) magyarázó kísérleteihez, hogy a *jyrkai* = *jugra* = *magyar* nép HERODOTOS korabeli lakóhelyét a permi kormányzóság területére próbálja tenni (PAULY-WISSOWA X, s. v. *Jyrkai*).

Magáról a *jyrkai* népről az idézett vadászati kuriózumon kívül szinte semmit sem tudunk: merő találgatás a lakóhelyük kijelölése, faji és nyelvi hovatarozásuk megállapítása,³⁾ sőt ha arra

¹⁾ Vö. SCHAFARIK, SIA. I, 297, GOMBOCZ: NyK. XLVI, 189.

²⁾ HERRMANN ismereteinek hiányosságát, egyoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a vak bizalom, amellyel MARKWARTnak magyar östörténeti megállapításait fogadja: „Über die geschichte und die wanderungen der *J* (= *Jyrkai*) bis zu ihrer niederlassung in Ungarn 869 (!) n. Chr. liegt nur von seiten *Marquarts* eine durchaus zuverlässige untersuchung vor (Die ältesten berichte über die Magyaren, Streifzüge 27—60), während die abweichenden ergebnisse von *HOMAN* Zeitalter der orientalischen quellen zur urgeschichte der Ungarn (Keleti Szemle XI 27 ff) mit vorsicht aufzunehmen sind“ (PAULY-WISSOWA X, s. v. *Jyrkai*).

³⁾ „The Thyssagetæ and the Iyrkæ may perhaps be Finns; they (like

gondolunk, milyen forrásokból, miféle közvetítéssel kapta a történetírás atyja a távolabbi vidékekről szóló értesüléseit, a név hitelességében is alapos jogunk van kételkedni. Semmi bizonyítékunk sincs, vajjon a Nyugat-Szibériában lakó *ogur*-törökökről, avagy a finnugorság keleti, *ugor* szárnyáról lehetne szó. De egyébként is, hangtörténetileg még akkor sem tudnók a föltett *jugra* = *gyrkai* fejlődést elfogadhatón megmagyarázni, ha hajlandók volnánk történeti természetű kétségeink előtt is szemet hunyni és a sokat emlegetett skytho-sarmata ill. oszét mássalhangzó-helycserét is fönntartás nélkül elhinni. Amint DARKÓ bebizonyította, egy barbár *jugra* névből HERODOTOS görögsége a legjobb esetben is **Ἰούργα* vagy **Ἰούργαι* formát tüntethetne föl (A magyarokra vonatkozó népnevek 37); ehhez még azt is hozzáfűzhetem, hogy az alapalaknak fölvett *jugra* a Kr. e. V. században egyenesen anachronizmus, egészen önkényes fikció. — Száz szónak is egy a vége: meggyőződéseim szerint a *gyrkai* népnévvel egyelőre nem tudunk mit kezdeni és kétségtelenül zsákutcába jutott az eddigi megfejtési irány, amely a legparányibb történeti és nyelvészeti ok nélkül *Jugránkkal* próbálta kapcsolatba hozni.

Orosz források.

Megbízhatóság tekintetében minden kétségen fölüli állanak s mai ismereteink szerint legtartalmasabbak, a történeti és nyelvi változások nyomon követhetése szempontjából pedig legtanulságosabbak azok az adatok, amelyek az orosz évkönyvek, hagiografiai termékek, valamint régi okiratok — szerződések, oklevelek, rendeletek, hivatalos utasítások, hatósági jelentések stb. — gazdag gyűjteményeiben maradtak fenn. Tagadhatatlan, hogy egyes nevezetes események kapcsán vagy kereskedelmi érdekből más nemzetbeliek is meg-megfordultak Európa messze eső északkeleti szögletében, s annak sajátos világából láthattak, hallhattak megjegyzésre, továbbközlésre érdemes egyet-mást; ezek az érintkezések azonban általában alkalmoszerűek, felszínesek maradtak.¹⁾ Mennyivel más volt az oroszország helyzete, amely egyes központok körül megszervezkedvén,

the Finns, Tac. Germ. 46) are in the lowest stage of civilization, mere hunters" (W. W. HOW—J. WELLS: A Commentary on Herodotus I, 310).

¹⁾ Bár némileg túloz, sok igazság van SCHLÖZERnek abban a kijelentésében, hogy Észak-Európának az orosz krónikások előtt nem volt földrajza (Nestor I, 12—13, II, 25).

megizmosodván, merész terjeszkedő lendületében mindjárt finnugor népekbe ütközött. Századokon át tartott a hol békés, hol fegyveres mérkőzés, s az eredmény a gyengébb finnugorok fokozatos félreszorulása lett.¹⁾ Az óriási méretű térhódítás kiemelkedőbb mozzanatairól az orosz középkor írott emlékei sem hallgatnak, s első-sorban ennek köszönhető, hogy nyelvrokonaink régi történeti viszonyosságairól a semminél többet tudunk.

A kezdő soráról *poveszti vremennych let* néven ismeretes orosz őskronika (первоначальная летопись), amelyet régebben NESZTOR krónikája címen szoktak emlegetni,²⁾ s amely az 1110-ig terjedő időről tartalmaz följegyzéseket, több helyütt is említ finnugorokat, illetőleg Jugriáról is tud. Földrajzi bevezetése felsorolja az özönvíz után Jáfetnek, Noé harmadik fiának jutott országokat, népeket: „Jáfet részén laknak: Ruszj, Csjudj és mind e népek: Merja, Muroma, Veszj, Mordva, Zavolocsjszkaja Csjudj, Permj, Pecsera, Jamj, Ugra, Litva, Zimegola, Korszj, Letjgola, Ljubj“³⁾ (Let. po Lavr. szp. 3.).⁴⁾

¹⁾ Az orosz törzsek terjeszkedésére I. A. A. САСНМАТОВ pompás összefoglaló tanulmányát: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. Спб. 1899.

²⁾ Az orosz őskronika szerzősége és keletkezésének időpontja körül folyó régi vita — úgy látszik — újabb fordulóhoz jutott. САСНМАТОВ, a kérdés egyik legilletékesebb bűvara 1916-ban Повѣсть временныхъ лѣтъ с. kiadott munkájában ismét visszatér a régi Nesztor-iskola (ТАТИСЦЕВЪ, SCHLÖZER, КАРАМИНЪ, РОГОДИНЪ, ВУТКОВЪ) tanításához, amikor megállapításait így foglalja össze: „Основная или первая редакція Повѣсти вр. лѣтъ составлена въ Киевопечерскомъ монастырѣ преп. Нестора въ 1112 году“ (XLI. l.). — Mivel az ellentábor, az ú. n. szkeptikusok újabb érveit nem ismerem s a szakirodalom mai állásáról sem vagyok kellően tájékozódva, megmaradok a korábbi *poveszti* vagy *őskronika* elnevezés mellett.

³⁾ Orosz eredetiben: „Въ лѣтоу же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Муромъ, Везь, Морьдва, Заволочская Чюдь, Пермь, Печера, Ямь, Угра, Литва, Зимьгола, Корсь, Лѣтьгола, Любь“.

⁴⁾ Az orosz évkönyvek rövidítésében a szokásos eljárást követem, vagyis: *Let. po Lavr. szp.* = Лѣтопись по Лаврентьевскому списку (1872. évi kiadás) *Let. po Ip. szp.* = „ „ „ Ипатскому „ (1871. „ „ „) *PSZRL.* = Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей (az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye) I—XXIV. k. 1841—1921.

Novg. I. (II, III, IV.) let. = Новгородская 1-я (2-я, 3-я, 4-я) лѣтопись

Patr.—Nik. let. = Патриаршая или Никоновская лѣтопись

Pszkovszk. let. = Пековская лѣтопись

Szof. let. = Софійская „

Tverszk. let. = Тверская „

Vozskr. let. = Воскресенская лѣтопись

stb., stb.

Az őskronika ezen ú. n. etnografiai népjegyzékének helyes értelmezését és több irányú értékelését jelentékenyen megkönnyíti az a körülmény, hogy pár lappal hátrább föl vannak sorolva az oroszoknak adót fizető népek is: „Azok a népek, amelyek adót fizetnek Ruszjnak: Csjudj, Merja, Veszj, Muroma, Cseremisj, Mordva, Perm, Pecsera, Jamj, Litva, Zimigola, Korszj, Norova, Libj“ (Let. po Lavr. szp. 10).

E két népjegyzéket ismerve, már következtethetünk valamit Jugriára. Mindenek előtt az vonhatja magára figyelmünket, hogy a név *Угра* = *Ugra* alakban, vagyis szókezdő *j*- nélkül mutatkozik. A későbbiekben számos régi adattal és analogonnal lesz alkalmunk bizonyítani, hogy ez az ősi alak, amelyet nincs okunk elnézésből, a másolók figyelmetlenségéből keletkezett torzulatnak tekinteni, amint pl. MUNKÁCSI gondolja (KCSA. I, 316). Más kérdés, mit tudunk meg az őskronika idézett helyeiből Jugria fekvésére, lakóira, az oroszokhoz való viszonyára vonatkozólag. SCHLÖZER is (Nestor II, 39), SJÖGREN is (Über die älteren wohnsitze der Jemen. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. VI. Série. Sciences Politiques, Histoire, Philologie, Tome I. 3. Livraison 290) rámutat az őskronikának arra az érdemére, hogy a finnugor népek felsorolásában nyugatról kelet felé haladva pontos néprajzi és geográfiai sorrendet követ. Én ugyan nem merném ezt az egymásutánt a népek tényleges elhelyezkedése föltétlenül hű tükréül elfogadni, de annyi biztosan kitetszik, hogy a povesztii írója Jugriát a finnugorság szélső északkeleti törzsének ismerte. Nyilván az sem lehet a véletlenség műve, hogy az adófizető népek jegyzékéből teljesen hiányzik Jugria neve. Ezzel pedig az a tanulság jár, hogy az oroszok hírből ismertek ugyan más Jugriát, de éppen távoli volta miatt ekkor még kívül esett befolyásuk körzetén.

Hangsúlyozom, mindezek csak a két népjegyzék ismeretéből folyó előzetes megállapítások, szinte sejtelmek, melyekre a későbbi anyag lesz hivatva megerősítő vagy elutasító választ adni.

Az orosz évkönyvek Jugriára vonatkozó történeti anyaga elsősorban azoknak a kisebb-nagyobb portyázásoknak, hadjáratoknak a leírásában áll rendelkezésünkre, amelyeket a zsákmányolásra, majd hódításra berendezkedett orosz központok, eleinte Novgorod, később kivált Moszkva indítottak meg. Vegyük sorra a jelentősebbeket.

A régi orosz történetírók mestere, V. N. TATISCSEV¹⁾ és Jugria

¹⁾ История Россійская II, 105.

nagytekintélyű monografusa, LEHRBERG¹⁾ az 1032. év eseményei során feljegyzett ULBB-féle kalandban látja az első Jugriára vonatkozó híradást.²⁾ — A rövid leírás szerint, amely csak néhány évkönyvben található meg,³⁾ „ULEB⁴⁾ (6540=) 1032-ben Novgorodból a V a s k a p u ellen vonult, és csak kevesen tértek vissza, ellenben sokan ott pusztultak“ (Patr.-Nik. let.: PSzRL. IX, 79). Hogy ez a homályos mondat csakugyan Jugriára vonatkoznék, annak egyetlen, de nagyon kétes alapja a V a s k a p u (Железная Врата) kitétel értelmezése. Maga LEHRBERG kiemeli, hogy a Железные Ворота névvel általában valamely útnak veszélyes, sziklával eltorlaszolt szakaszát szokták jelölni, s magában Észak-Oroszországban is három hely viseli ezt a nevet: 1. a Fehér-tengernek a Szoloveckoj és Mukszom szigetek közti szorosa; 2. a Mudjuzs-sziget és a kontinens közti szoros a Dvina torkolatától északra; 3. a Novaja Zemlja és Vajgacs közti átjáró. LEHRBERG minden érdemleges indoklás nélkül ez utóbbi vaskaput hiszi szóbanforogni s ezért felteszi, hogy Ulebék a Dvina torkolatától az óceánon hajóztak el az Ob torkolatához. — Mindez persze pusztá föltevés, amelyből LEHRBERG erőltetés nélkül megállapíthatja, hogy Jugria már a XI. sz. elején az Urál szibériai oldalán feküdt (Untersuch. 100).

Nézetem szerint a krónikák idézett helye annyira megfoghatatlan, oly tág teret enged a képzeletnek és a legellentéteőbb kombinációknak,⁵⁾ hogy legalább ez idő szerint le kell mondanunk bármilyen irányú értékesítéséről.

¹⁾ Untersuchungen zur erläuterung der älteren geschichte Russlands. I. Über die geographische lage und die geschichte des im russisch-kaiserlichen titel genannten Jugrischen landes. 98—100.

²⁾ Példájukat számosan követték később is, a nélkül, hogy eljárásukat a LEHRBERG tekintélyére való hivatkozáson — vagy többnyire csak gondoláson — kívül egyéb érvekkel iparkodtak volna igazolni. — Vö. pl. S. SOMMIER, Siriéni, ostiacchi e samoiedi dell'Ob I, 24.

³⁾ Szof., Voszkr., Patr.-Nik. let.

⁴⁾ Nyilván varjag név: < skand. *Oleifr, Oláfr, Olafr* (THOMSEN, Ryska rikets grundläggning 128).

⁵⁾ KARAMZIN pl. a mordvinok és cseremiszek földjére, SJÖGREN viszont a Szyszola vidéki *Vodcsa* magaslatra gondolt, amely kiválóan alkalmas védekezőhely s amellyel kapcsolatosan a helyi zürjén szájhagyományok homályosan vaskapuról regélnek (Wann und wie wurden Sawolotschje und die Sawolotschen Tschuden russisch? Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VI. Série. Sciences Politiques, Histoire, Philologie. Tome I. 6. Livraison 508, 516. jegyz.). — БАРСОВ újabb három V a s k a p u t említ Észak-

Az első leírás, amely már minden kétséget kizáró bizonyossággal, kifejezetten Jugriáról szól, az 1096. év nevezetességei között található. Az orosz szakirodalomban sokat firtatott fontos híradás, amely az őskronika harmadik redakciójára megy vissza, így hangzik: „Egy novgorodi ember, Gjurjata Rogovicsj beszélt el nekem a következőket: „Elküldtem szolgálmat Pecszerába, amelynek lakói Novgorod adófizetői. Megérkezett hozzájuk, majd onnét *Jugrába* ment. *Jugra* egy saját nyelven beszélő nép, amelynek északon a szamojédek a szomszédai“. A *jugorok* ezt beszélték szolgáltnak: „Különös csodát fedeztünk fel, amelyről korábban nem hallottunk, amely csak három éve tűnt fel. A tengeröböl felé hegyek húzódnak, magasságuk az égig nyúlik, s ezekben a hegyekben nagy kiabálás és beszéd hallható: az emberek vágják a hegyet, mintha át akarnák vágni. Kis rés van a hegybe vágva, azon keresztül beszélnek, azonban nyelvüket nem lehet megérteni; kezükkel magyarázva vasra mutatnak, mintha vasat kérnének; és ha valaki kést vagy fejszét ad nekik, prémmel viszonzozzák. Az út ezekhez a hegyekhez szakadékok, hó és erdőség miatt járhatatlan, ezért nem mindig jutunk el hozzájuk“ (Let. po Lavr. szp. 226—227).¹⁾

kelet-Oroszországból: 1. egy folyó, amely a Csagodocszába ömlik; 2. határjel a Szyszola jobb partján, 80 versztnyire Usztjszyszolszktól; 3. egy falu neve a Pecsora Cyljma nevű mellékfolyója mellett (Очерки русской исторической географии² 62—63). Barsov szerint egyedül az utolsónak említett helység vehető számításba. — Ugyanő idézi Ogorodnikovnak azt az állítását (Побережье 33. l.), hogy a Novaja Zemlja és Vajgacs közti tengerszorost, amelyben **ЛЕНН-ВЕРГ** a krónikák *Желъзнаа Врата*-ját vélte felfedezni, ősidők óta *Карскіа Ворота* vagy egyszerűen csak *Ворота* néven emlegetik, *Желъзные* jelző nélkül.

¹⁾ Fontosságára való tekintettel érdemes a tudósítást eredetiben is közölni: „сказа ми Гюрита Роговичъ Новгородецъ, глагола сице: „яко послахъ отрокъ свой въ Печеру, люди, иже суть дань дающе Новугороду; и пришедши отроку моему к нимъ, а отгуду иде въ *Югру*, *Югра* же людье есть языкъ нѣмъ, и сосѣдять с Самоядью на полуночныхъ странахъ“. *Югра* же рекоша отроку моему: „дивьно мы находимъ чудо, егоже нѣсны слышали преже сихъ лѣтъ, се же третье лѣто поча быти; суть горы заидуче луку моря, имже высота аки до небесе, и в горахъ тѣхъ кичь великъ и говоръ, и сѣкутъ гору, хотяще высѣчься; и в горѣ той просѣчено оконце мало, и тудѣ молвятъ, и есть не разумѣти языку ихъ, но кажиють на желъзо, и помавають рукою, просяще желъза; и аще кто дастъ имъ ножъ ли, ли секиру, дають скорою противу. Есть же путь до горъ тѣхъ непроходимъ пропагьми, снѣгомъ и лѣсомъ, тѣмже не доходимъ ихъ всегда“. (Let. po Lavr. szp. 226—227).

A novgorodi Gjurjata Rogovicsj közvetlen, de részleteiben mesei elemekkel kiszínezett naiv elbeszélése kétségtelenül igen alkalmas arra, hogy a régi Jugriára vonatkozó ismereteink egyik legjelentősebb forrását lássuk benne.

A név az orosz archeografiai bizottság kiadásában *Jugra* alakban szerepel, a SACHMATOV-féle rekonstruált alapszövegben is így található (Povesztj vr. let 293), de a szövegkritikai jegyzetek nem mulasztják el megemlíteni, hogy a kéziratok egy részében (pl. a Let. pó Lavr. szp. két kéziratában is, mégpedig a Radzivilovszkij szpizsok és a rukopiszj Moszkovszkoj Duchovnoj Akademii megfelelő helyein) a Ю- (Ju-) helyett következetesen У- (U-) áll.

Az epizód leírásából világosan kivehető, hogy Jugria a mai Pecsora- (régbben *Pecsera*) vidék közelében, minden bizonnyal keleti (északkeleti?, délkeleti?) szomszédságában fektült s észak felől a tengerpartig lakó szamojédek földjével érintkezett. Ha a kérdéses terület zordságára és gyér lakosságának életmódjára — vándorló vadászat, halászat — gondolunk, eleve tisztában lehetünk azzal, hogy hiú vállalkozás lenne pontos határvonalakat rajzolni akarnunk. Annyi mégis joggal érdekelhet bennünket, az Urál-hegységnek európai vagy szibériai oldalán bukkant-e Rogovicsj szolgálja jugorokra! LEHRBERG, aki vakon hitt abban az elméletében, hogy Jugria mindig és egész terjedelmében az Urálon túl terült el, nem nyilatkozik ebben a kérdésben, nyilván magától értetődőnek gondolván, hogy itt is csak Urálon túli területről lehet szó. E helyett azt óhajtja kideríteni, milyen nép fiai voltak az égis nyúló hegy hangos munkásai. Minden más lehetőséget elvetve a zürjénekben állapodik meg: „es waren ohne zweifel die Ssirjanen, und ihre brüder, die Permjaken, die wir schon als ein thätiges, handelliebendes volk kennen gelernt haben, und der weg, den sie sich zu einem neuen verkehr eröffneten, ist der Ssirjanen-Weg, der bei den Wogulen vorbey längs der Ssosswa und Wogulka nach Jugrien führte“ (Untersuch. 97).

A leírás elfogulatlan vizsgálata nem jogosít fel bennünket erre a föltevésre. Én inkább azt merném belőle kiolvasni, hogy a novgorodi szolga a Pecsora vidékéről átmert Jugriába („omnydy ude sz Юрpy“), amelynek lakói egy közelebbről meg nem jelölt, de az orosztól, a Pecsora vidékétől és a szamojédtől elütő nyelvet beszéltek, s itt Jugria területén, ezektől a jugoroktól értesült

(„Югра же рекоша“, a Patr.-Nik. let. szerint: „Югричи же рекоша отроку моему“ PSzRL. IX, 127) a havas, erdővel borított, átjárhatatlan hegyóriásról. Rogovicsj embere járt tehát Jugriában, beszélt jugorokkal, a nélkül hogy átkelt volna az Urálon: Jugria vagy legalább is Jugria egy része az Urál európai oldalán feküdt. Ilyenformán nem találok a logikus értelmet LEHRBERGnek ebben az állításában: „Über den Ural und durch seine waldungen bahnten sie sich einen weg nach Jugrien; sie müssen also westlich vom gebirge gewohnt haben“ (u. o. 96). Csak nem úgy képzei el LEHRBERG a helyzetet, hogy a novgorodi szolgálóember a Pecsora torkolatától tengeri úton került át Transuralia földjére! Efféle merész feltevésre a legcsekélyebb támpontot sem találhatnánk.

A tudósításban szereplő népek LEHRBERG-féle megállapításának helyességéhez is sok szó fér. A Pecsora provincia alig feküdt a Pecsora alsó folyása két oldalán, a Mezenytől és a Kanin félszigettől az Urálig, vagyis annyira északon és nyugaton, mint LEHRBERG véli, s lakói sem lehettek szamojédek, mint LEHRBERG hirdeti (u. o. 29). Kétségtelennek látszik, hogy Pecsora délkeletre, a Pecsora és Vycsegda közt keresendő (BARSOV i. m. 61), népe pedig a zürjénség egyik ága, az ú. n. pecsorai zürjénség lehetett (SjÖGREN, Wohnsitze d. Jemen 298; A. DIMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 34, V, 1, ОГОРОДНИКОВ, Очерк истории Сибири II, 8: „коми или печора, предки нынешних зырян“).

Novgorod Urál-vidéki látogatásai a XII. sz.-ban egyre gyakoribbak, tervszerűbbek és a jelekből ítélve eredményesebbek lettek. Igaz ugyan, hogy a fönmaradt híradások csak fegyveres összecsapásokról tudnak, amelyek egyike az oroszokra csúfos kudarccal végződött, de valószínű, hogy az évkönyvek nem tartják említésre érdemesnek a sima lefolyású, lassan eredményre vezető jugriai puhító vállalkozásokat. Jellemző a szemben álló felek közti viszony fokozatos alakulására, hogy az évkönyvek Jugria lakóit — bizonyára nem a tényleges jogi helyzetet jelölő tárgyilagosságból, mint inkább szépítő célzattal — adófizetőknek (*даньники*) emlegetik.

Az 1187. év eseményei közt azt olvassuk, hogy a novgorodiak a Pecsora mellett ill. Zavolocsjeben pecsorai és jugriai adófizetőket koncoltak föl.¹⁾

¹⁾ „изъбени быша Печерскѣи даньники и Югрьскѣи въ Печерьѣ, а друзи на Волокомѣ“ (Novg. I. let.: PSzRL. III, 19; Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 17).

Valószínűleg az ellenállás megtörése végett Novgorod 1193-ban — a Tverszk. let. szerint 1194-ben — Jadrej¹⁾ vezetése alatt egész sereget küldött Jugria ellen. Az aprólékos elbeszélés szerint az orosz sereg elfoglalt egy jugriai várat s megszállta a másodikat. Öt hétig tartott a sikertelen ostrom, mikor aztán a várba szorult jugorok cselet eszeltek ki, amelynek áldozatául esett majdnem az egész ostromló sereg. A jugorok t. i. megadást színeltek, aranyat, ezüstöt, cobolyprémet ígérve kisebb csoportokban a sáncok mögé csalták a novgorodiak színét-javát s lemészárolták őket. A seregből csak 80-an jutottak vissza a következő évben Novgorodba, ahol télen át szorongva várták őket. — A kaland színes leírásának inkább csak történeti érdekessége van; sajnos, minket alig segít valamennyivel is előbbre, mert sem Jugria helyére, sem lakóinak nyelvére nézve nem nyújt közelebbi útbaigazítást.

Az orosz föld történetében szintén zürzavaros XIII. sz.-ban, a tatárjárás korában, Novgorod alig folytathatta a Jugria leigázására és kizsákmányolására szolgáló fegyveres működését, legalább a fönmaradt emlékekben nem találom ennek bizonyítékát. Le azonban nem mondott terveiről, sőt a század második feléből való okiratokban Jugria is ott szerepel Novgorod volosztjainak jegyzékében. Az első adat erre a Novgorod és a tveri nagyfejedelem, Jaroszlav Jaroszlavicsj között 1265-ben kötött szerződésben található s megismétlődik később az 1270, 1305/08, 1307/08, 1327. évi novgorodi gramotákban.²⁾

A XIV. sz.-ban megint fölélénkült Novgorodnak a keleti tartományokkal való érintkezése. Az évkönyvek egyre sűrűbben emlegetik a Jugriába küldött fegyveres adószedők — szabatosabban: rekvirálók — viszontagságait. A mi szempontunkból kevésbé tanulmányos eseteket éppen csak az évszámmal jelezzük: 1323 (Novg. I. és Szof. let.), 1329 (Novg. I. és IV. let., Let. Avr.), 1357 (Novg. IV. let., Let. Avr.), amikor Szamszon Kolyvanov csapatával együtt odaveszett.

¹⁾ Így van a név a Novg. I. let.-ban, amely a legrészletesebben tárgyalja a hadjáratot (PSzRL. III, 21—22); egyes évkönyvek szerint Andrej volt a vojvoda neve, mások viszont Jadrejko, Jadrijko, Andrejko névváltozatokat őriztek meg.

²⁾ „Волокъ со всѣми волостями, Торжокъ, Бѣжицы, городецъ Палець, Мелеча, Шининъ, Егна, Заволочье, Трѣ, Пермь, Печера, Югра, Вологда“ (Szobr. goszud. gram. i dogov. I, No 1, 3, 6, 10, 15.).

A Jugriára vonatkozó eddigi évkönyv-adatok semmi kétségtelen bizonyítékot, sőt még csak célzást sem tartalmaznak arra nézve, hogy Jugria az Urál-hegység keleti oldalán feküdt volna. Nem akarom ezzel azt vitatni, hogy Jugria tehát a XIV. sz. közepéig egész terjedelmében az Urál európai lejtőin keresendő és egyik-másik novgorodi adószedő csapat, pl. Jadrej osztaga 1193-ban vagy Kolyvanov druzsinája 1357-ben ne fordulhatott volna meg a szibériai végeken. Megfordulhatott, mert hisz ellene nem szól semmi, de mellette sem. Másfelől kétségtelennek látom, hogy az oroszok legelső feljegyzett útjukon a Pecsora szomszédságában, az Urálon innen eső területet és népet nevezik *Ugra*-nak, *Jugra*-nak, továbbá a Pecsora mellett hányják kardélre 1187-ben a prém-adó beszolgáltatását megtagadó jugorokat. Ha Jugria egy része, mondjuk a nagy része, avagy a szorosabb értelemben vett, az eredeti Jugria az Uráltól keletre terült is el, amint ezt rövidesen látni fogjuk, nem tagadhatjuk, hogy a névvel az oroszok kezdetben Európában lakó nép-részt és földet is jelöltek.

Ha esetleg korábban nem, 1364-ben már bizonyosan átkeltek az oroszok az Urálon és jelöltek Jugria névvel Urálon túli népet és földet. Az Abakunovicsj és Ljapa vezetése alatt Jugria ellen küldött novgorodi sereg, amely hadköteles nemesekből állott, ezúttal az Obig nyomult előre s meghódította a folyó torkolata vidékét, valamint a délibb részeket is.¹⁾ Fontos dátum ez az orosz történelemben és a Jugria-kérdés kronológiai vonatkozásaiban egyaránt!

Számunkra ismét csak lényegtelen adatokat közöl a Novgorod 1446-ban szervezett, utolsó hadjáratának leírása. A 3000 főből álló sereg bevonult Jugriába, sok foglyot ejtett — „поймавшие Югорскихъ людей много, и женъ и дѣтей“ —, de megint lépre ment, mint 1193-ban, s megtépázva, üres kézzel menekült haza (Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 124; Let. Avr.: no. XVI, 187; ez utóbbi évkönyv az eseményt 1445-re teszi).

Novgorod ekkor már nem gondolhatott a messze keleten kapott csorba kiköszörülésére, mert hatalmát, sőt önállóságát is komolyan veszélyeztette a mellette egyre félelmetesebbé nőtt fiatal vetélytárs, Moszkva ereje. A XV. sz. második felében végleg fölül-

¹⁾ „Той зимы (6872 = 1364) съ Югъры Новъгородци приѣхаша дѣти боярскихъ и молодыи люди и воеводы Олександръ Абакуновичъ и Степанъ Ляпа, воевавши по Оби рѣки до моря, а другая половина рати на верьхъ Оби воеваша“ (Novg. IV. let.: PSzRL. IV, 64; Let. Avr.: no. XVI, 90).

kerekedett Moszkva, s mint Novgorod birtokainak és politikájának örököse rátette kezét a hozzá mégis csak közelebb eső és természetes terjeszkedésének útját álló Urál-vidékre. Talán a hatalomeltolódás okozta átmeneti enyhülést érezték meg a vogulok-osztjások, amikor ez időtájt aktív szerepet próbáltak játszani. 1455-ben a vogulok Aszuka fejedelmük és fia, Jumsan vezetése alatt megjelennek a Vycsegda-folyónál, rajtaütnek Usztjvym városán s ott megölik Pitirim permi püspököt.¹⁾ Ezt a fellépést, amely nem az egyetlen,²⁾ talán a támadva-védekezés alkalmas pillanatának megérzése diktálta, de közvetlen okát inkább abban a gyűlöletben kereshetjük, amelyet az őseik hitén megmaradt Urálon túli finnugorok tápláltak a permi Szent István korában megkeresztelkedett európai testvéreik, vogulok, osztjások, permiek, valamint a keresztény hit-térítés irányítói, a permi püspökök ellen. Az efféle kísérletek azonban visszafelé sülték el: a vogulok-osztjások maguk ellen bősztették az Urál nyugati oldalának kevert lakosságát, Moszkvának pedig felhívták figyelmét a keletről fenyegető veszedelemre. Nem is késett soká a megtorlás: Moszkva egymás után küldte ellenük a büntető expedíciókat, amelyeknek, ha nem is véglegesen, a század végére sikerült leigáznuiuk Transuralia finnugor részét.

Az első moszkvai hadjárat voltaképpen csak felderítő vállalkozásnak készült, s mégis teljes siker koronázta. Ivan Vasziljevics nagyfejedelem 1465-ben az usztjugi Vaszilij Szkrjabát bízta meg, hogy önkéntes csapatokkal — „хотяче люди“ — vonuljon be a jugor földre. A szükséges sereg hamarosan összeverbuválódott, s miután Ermolicsj vymi fejedelem vezetése alatt vymiek és vycsegdaiak is csatlakoztak hozzá, Usztjügből útra kelt. A várakozáson felül sikeres hadjárat eredménye: Jugria meghódítása, sok fogoly, köztük két jugor fejedelem, Kalpak és Tecsik — „князей югорскихъ Калпака, да Течика“ —, akiket a győztes vezér a moszkvai nagyfejedelem elé visz. III. Iván Jugriára pontosan megállapított adót vet ki s azután a jugor fejedelmeket szabadon bocsátja (Archang. let. 166).

Két év mulva, 1467-ben, a vogulokat lepi meg egy vjatkaiakból és permjásokból összeverődött sereg, amely magát Aszuka

¹⁾ „Лѣта 6963 приходилъ вогульскій князь Асыжа да сынъ его Юшманъ ратью съ вогулича на Вычегду, да владыку Питирима пермскаго убили“ (Archang. let. 160).

²⁾ Vö. ДМИТРИВЪ, Пермск. Сзтар. I, 184.

fejedelmet is foglyul ejti és Vjatkába viszi (Archang. let. 168); úgy látszik, a könnyű siker láttára egyes vállalkozó szellemű magánszemélyek is vérszemet kapnak, mert 1481-ben valami Misnev nevű ember kőborló szegénylegényekkel támadja meg és veri le a permiai Cserdyn mellett a vogulokat (Archang. let. 189).

Miután III. Iván 1477-ben véglegesen leszámolt Novgoroddal, elérkezettnek látta az időt, hogy a Jugriával való huzavonának is véget vessen. A moszkvai hadak 1483 tavaszán indultak útnak s 5 hónap alatt leverték a „vogulokat és a jugorokat“ s gazdag zsákmánnyal, sok fogollyal tértek haza. — A Jugria-kérdés megítélése szempontjából annyira fontos útleírás így szól: „1483-ban Ivan Vasziljevics nagyfejedelem sereget küldött Aszyka vogul fejedelem ellen és az Obhoz Jugra ellen. A nagyfejedelem vezérei voltak Kurbszkij F. fejedelem és Szaltyk-Travin; usztjugiak, vologdaiak, vycsegdaiak, vymiek, szyszolaiak és permjások mentek velük. A vogulokkal a Pelyn (= Pelyn) folyó torkolatánál ütköztek meg. A harcban 7 usztjugit öltek meg, vogul azonban sok elesett, a vogul fejedelem, Jumsan pedig elmenekült. A nagyfejedelem vezérei ezután a Tavda-folyó mentén leereszkedve Tjumen mellett átléptek a szibériai területre, menet közben sok zsákmányt és foglyot ejtettek, majd Szibírből az Irtis mellett vonulva az Obhoz, Jugra földjére értek, a jugor fejedelmeket legyőzték és elfogták“ (Archang. let. 189).¹⁾

Moszkva katonai erejének ez a bemutatkozása nem tévesztette el hatását: Transuralia finnugor fejedelmei egymás után sietnek Moszkvába, hogy a nagyfejedelemnek hűségesköt tegyenek s ezzel elejét vegyék a végső katasztrófának. A vogul fejedelmek közül Jumsan és Kalpa, a jugor fejedelmek közül Pytkej (a jugor nagyfejedelem, Moldan Moszkva foglya volt) hódolásáról van tudo-

¹⁾ „Въ лѣто 6991 князь великій Иванъ Васильевичъ посла рать на Асыку на вогульскаго князя, да и въ Югру на Обь, великую рѣку; а воеводы были великаго князя князь Федоръ Курбскій Черный, да Иванъ Ивановичъ Салтыкъ Травинъ, а съ ними устюжане и вологижане, вычегжане, вымичи, сысоланчи, пермяки; и бысть имъ бой съ вогуличи на усть рѣки Пельни. На томъ бою убили устюжанъ семь человекъ, а вогуличъ паде много, а князь вогульскій Юшанъ убѣжалъ, а воеводы великаго князя оттолѣ пошлн внизъ по Тавдѣ рѣцѣ мимо Тюмень въ Сибирскую землю, воевали идучи, добра и полону взяли много, а отъ Сибири шли по Иртышу рѣцѣ внизъ воюючи, да на Обь рѣку великую въ Югорскую землю, и князей югорскихъ воевали, и въ полонъ вели“.

másunk. — III. Iván részben politikai bölcseségből, részben a keresztény térítések jövőjén dolgozó Filofej permi püspök közbenjárására kegyesen fogadta a vogulok és Jugra térdhajtását, kivette rájuk az adót s a fejedelmeket régi jogaik elismerése mellett hazabocsátotta.

Ez a fél-függetlenség, fél-alattvalóság azonban csak a végleges leszámolás elodázását jelentette, mert a jugor-vogul fejedelmek csak a közvetlen veszély szorultságában nyugodtak bele a kellemetlen fordulatba, de meg a kiszabott adót sem tudták vagy akarták híveiktől behajtani és Moszkvának beszolgáltatni. III. Iván erre türelmét veszítve újabb hadjáratot indított ellenük, amely méreteiben és kíméletlenségében fölülmulta az addigiakat. 1499-ben Kurbszkij S. és Usatyj P. fejedelmek, valamint Gavrilov V. (Zabolockij-Brazsnyk) vezérlete alatt több mint 4.000 főnyi sereg lábszánkón átkelt az Urálon, végigpusztította az egész jugor földet — „Югорскую землю“ — és a vogulok területét — „Горуличи“ —, elfoglalt vagy 41 várat s foglyul ejtett rengeteg embert, köztük 50 fejedelmet. — Az évkönyvekben fennmaradt leírások aránytalanul szűkszavúak, egyéb forrásaink pedig, mindenek előtt a *razrjadnyja knigi* nevű naplók annyira egyoldalúak, egymásnak ellentmondóan túlzók,¹⁾ hogy anyaguk ismertetését joggal mellőzhetjük.

Moszkva még ezúttal sem akarta — vagy merte — kenyértörésre vinni a dolgot. III. Iván felvette ugyan nagyfejedelmi címeinek jegyzékébe a jugrai (Югорский), majd az obdorai (Обдорский) és kondai (Кондинский) jelzőt is,²⁾ ez azonban afféle üres hivatalos külsőségszámba mehetett, mert Moszkva és Jugria viszonya véglegesen csak a XVI. sz. utolsó negyedében tisztázódott, amikor az Urál-vidék mérhetetlen gazdagságú és óriási hatalmú hűbérurai, a Sztroganovok, családi birtokaik további gyarapítása végett

¹⁾ Vö. OKSZENOV: Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II. 257—267; DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 65—75.

²⁾ KARAMZIN szerint a *jugorszkij* jelzőt III. Iván 1488. július 29-én a mi Mátyás királyunkhoz küldött levelében használta először: „Божією милостию Государь всея Русіи, В. К. Иванъ Васильевичъ Володим. и Москов., и Новогород., и Пеков., и Тѣр., и Югор(ский), и Ват. и Пермскій и иныхъ, въвозможу и честнѣйшему Мателашу Божією милостію Югорскому и Чешскому и иныхъ земель Кралою и Князю Авщріе, намъ брату почтенному и другу мялому здравіе“ (Iszt. gosz. rossz. VI, 257. jegyz.). — Az *obdorazskij* és *kondinszkij* titulusok fölvételét АВРАМОВ 1502-re teszi (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 389).

— jóformán Moszkva beleegyezése nélkül — Jermák vezetése alatt álló kozák zsoldosaikkal végig dulatták egész Transuraliát és megsemmisítették a vogulok-osztjások háta mögött áskálódó szibériai tatár khánságot is. — Nagyon messzire vinne bennünket ezeknek a Jermák-féle harcoknak még csak vázlatos ismertetése is; a bő leírások tanulságosabb pontjaira alkalomadtán még visszatérünk.

* * *

A krónikák, évkönyvek elég gyakori és több ízben nagyon becses leírásain kívül egyéb orosz kútfőkben is bőven akadnak Jugriára vonatkozó elszórt adatok. Értékesítésüket a tárgyalás alkalmasabb szakaszára halasztva, e helyütt csak két fontos és terjedelmesebb forrást mutatok be. Az egyik Szent István permi püspöknek, a zürjének apostolának EPIFANIJ PREMUDRYJTÓL írt életrajza, a másik az orosz történeti földrajzban nélkülözhetetlen *Kniga Boljsemu Csertezsju*.

EPIFANIJ kortársa volt permi Szent Istvánnak és munkáját az 1396 utáni években állította össze szemtanuk elbeszélései alapján. Az életrajzból nemcsak a zürjének XIV. sz.-végi történetét, földrajzi elhelyezkedését és életviszonyait sikerül tüzetesen megismernünk, hanem Északkelet-Európa még akkortájt nagyon ködös világába is bepillantathatunk, mert az események leírása során szóba szövebe kerülnek Perm szomszédai, köztük egy alkalommal Jugria is. — EPIFANIJ kéziratának 559. lapján ez áll: „Íme a helyek és területek és földek és a Perm körül lakó idegen nyelvű népek nevei: dvinaiak, usztjugiak, viledjiek, vycsegdaiak, pinegaiak, jugiak, zürjének, galicsiak, vjatkaiak, lappok, karjalaiak, *Jugra*, pecsoraiak, vogulok, szamojédek, pertaszok, Nagy Perm, amelyet Csuszovaja-Permnek neveznek.”¹⁾

EPIFANIJnak ez a névjegyzéke, amely tehát Jugriát minden közelebbi helymeghatározás vagy jellemzés nélkül egyszerűen mint Perm szomszédját tünteti föl, némi változtatásokkal és névtorzításokkal bekerült egyes késői évkönyv-redactiókba is.²⁾ — A jegyzék-

1) „А се имена мѣстомъ и странамъ и землямъ и иноязычникомъ, живущимъ вкромъ Пермь: Двиняне, Оустьюжане, Вилежане, Вычегжане, Пънежане, Южане, Сыряне, Галичяне, Вятчане, Лопь, Коръла, *Югра*, Печера Гогоуличи, Самоѣдь, Пертасы, Пермь Великаа глаголемаа Чюсоваа“. Житіе святаго Стефана, епископа пермскаго, написанное Епифаніемъ Премудрымъ (Издание Археогрѣической Коммисіи. Спб. 1897).

2) Szof. let., Patr.-Nik. let.: PSzRL. V, 250; XI, 165.

nek nem a benne előforduló puszta Jugra adat, nem is a Permmel való szomszédság megjelölése ad igazi jelentőséget, hanem, amint majd az alábbiakban látni fogjuk, a nép- ill. törzsnevek közt szereplő *Gogulicsinek* (= *vogulicsi*), azaz a voguloknak Jugriával párhuzamosan való említése tanulságos.

Sokkal kézzelfoghatóbb földrajzi meghatározást találunk az említett másik forrásban, az ú. n. „Kniga Boljsemu Csertezsü“-ban, az orosz birodalomról 1599-ben rajzolt általános térkép 1627. évi másolatának leírásában, amelynek megbízhatóságához nem férhet szó, amely pontosság tekintetében fölülmúlja valamennyi többi forrásunkat. Nem hiába tulajdonít neki a Jugria-kutató irodalom döntő fontosságot.

Egy helyütt ezt olvassuk benne: „Az Ob és a beléje ömlő folyók mellett vannak: a torkolattól fölfelé¹⁾ vannak az obdoraí városok; az obdoraí városoktól följebb¹⁾ a *jugrai* városok; a *jugriai* városoktól följebb¹⁾ a szibiri városok.“²⁾ Valamivel hátrább viszont ez áll: „A *Szyszva* (= *Szygva*) és *Szoszva* mellett vannak a következő városok: *Juily*, *Munkusz*, *Ljapin*, *Iszkar*, *Tapszy*, *Njacsiszj*, *Zaglej*, *Voronej*, *Chjulikar*, ... *Esztyń*, *Machtyn*, ... *Berezovoj*. Ezek a *Szyszva*- és *Szoszva*-menti városok: *Jugra*.“³⁾

Ezek a leírások kétségtelenné teszik, hogy a XVI—XVII. sz. fordulóján Jugria az Ob, ill. az Ob-vízrendszer területén, Obdora és Szibir között feküdt, pontosabban megjelölve: a *Szygva* és *Szoszva* folyók mellett tölsorolt 12 „város“ körzetével esett egybe. A *Jugra* név ilyen feltűnően szűk földrajzi és etnografiai értelemben való speciális használatának eredetét és jelentőségét később igyekszem megvilágítani.

¹⁾ A folyón fölfelé, a folyással ellentétes irányban, az Obra vonatkozva: délre.

²⁾ По Оби рѣкъ [рѣкъ] и по рѣкамъ, которыя рѣки въ нее впади; Отъ устья вверхъ Обдорекіе города. А выше Обдорекіихъ городовъ, Югерскіе [Югорскіе]. А выше Югерскіихъ [Югорскіихъ] городовъ, Сибирскіе (1838. évi kiadás 211. l.)

³⁾ „А по Сысѣ и по Сосѣ города: Съ верху на Сосѣ городъ Юль [Юль]. А съ другой стороны на нивъ, 30 верстъ, Мункусъ. А ниже Мункуса 30 верстъ, Ляшчъ. А ниже Ляпина 60 верстъ, на другой сторонѣ, на Сосѣ, Искаръ. А ниже 80 верстъ Талсы. А ниже 40 верстъ Начисъ [Начинъ], а съ другой стороны 30 верстъ, Заглѣй. А ниже Заглѣя 50 верстъ, Вороней. А ниже Воронья 50 верстъ, Хюликаръ. А ниже Хюликара 60 верстъ, Естынь. А на устьѣ рѣки Сосвы, съ вышней стороны, Махтынь [Хахтынь], а съ нижней стороны Березовой. — И тѣ города по Сысѣ и по Сосѣ, Югра“ (uo. 215. l.).

Arab források.

Míg az orosz emlékek Jugriáról szóló leírásain, adatain, amelyek közül csak a terjedelmeseket, összefüggésükben tanulságosakat, döntő jelentőségűeket bocsátottam előre, a személyes tapasztalásnak vagy szemtanúk előadásának közvetlensége és valószerűsége érzik meg, a most sorra kerülő arab és nyugateurópai híradások túlnyomó részét a csupán hallomásból ismert téma homályossága, vérszegénysége és szubjektív színezettsége jellemzi. Amott történeti levegőt szívtunk, többé-kevésbé meghatározható földön mozogtunk, emitt mintha féllábbal már a mesék világában járnánk.

Az arab írók Jugria-anyaga a XI—XV. sz.-ból való, s áttekintését, tanulmányozását rendkívül megkönnyíti MARKWARTNAK becses összefoglaló értekezése.¹⁾

Az arab, sőt a keleti tudományosság egyik legnagyobb képviselőjének, AL BĒRŪNĪNAK *Kitāb at tafhim* (1030) c. csillagászati munkájában találom Jugria első arab említését: „Jenseits dieses klimas wohnen nur wenige völker, wie Īsū, die Warāng, Jūra und ihnen ähnliche“ (UngJb. IV, 303). Az adatnak nagyon kevés kézzelfogható hasznát vehetjük, mert már maga az a körülmény is, hogy az óriási északi terület számos népe közül éppen csak a vepsüket (Īsū), a varjagokat és a jugorokat említi, ill. tartja említésre érdemeseknek, az ismeretek hiányosságának kétségtelen bizonyítéka. A név alakja (**Jugra* > *Jūra*) félreismerhetetlen török közvetítésről tanúskodik.²⁾

Hasonló alakban: يوره fordul elő a név a XIII. századbéli MUHAMMAD I 'AUFĪ anekdota-gyűjteményében, amely sok érdekes művelődéstörténeti és néprajzi jellegzetességet örökített meg Jugriánkról: „Zwanzig tagereisen von ihrem lande (= Bulgār) liegt eine stadt (landschaft), die man Īsū [Vesъ] nennt, und jenseits von Īsū [nach dem nordpol zu] ist ein volk, die man Jūra nennt. Sie sind

¹⁾ Ein arabischer bericht über die arktischen (uralischen) länder aus dem 10. jahrhundert. UngJb. IV, 261—334.

²⁾ Vö. östör. **bagır*, **bagr* 'leber' > KĀŞYARI-BROCKELMANN: *bayır* | oszm., ujb., türkm. *bayır* | Kaz. *bayır*, *baıır* | bask. *buır* | kir. Bud. *baur* | jak. *biar* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 294, uo. XLVII, 70); újb., csag. kökt., kún *jügür* 'laufen' | alt., tel. *jüür-* | kökt., alt., tel., kking. *jür-* | altR. *jür-* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 317); csag. *buıra* 'kameelhengst' | kiring. *būra* | jak. *būra* (R. NAGY: MNy. XXIII, 277).

eine wilde schar. Sie verkehren nicht mit den menschen und fürchten sich vor ihrer bosheit. Die einwohner von Bulgār machen reisen in ihr land und bringen kleider, salz und andere dinge, welche ihre [der Bulgaren] waren sind. Als träger jener waren haben sie geräte hergestellt nach art kleiner wagen (schlitten), welche hunde ziehen, da es (dort) viel schnee gibt, und irgendein anderes lebewesen jenes land nicht zu durchziehen vermag. Die menschen binden rinder- (d. h. renntier-) knochen an ihre fusssohlen, und jeder nehmen sie zwei stöcke mit (speer) spitzen in die hand und stossen sie auf den schnee hinter sich, und gleiten auf der oberfläche des schnees dahin und laufen wie mit einem ruder, so dass sie in . . . tagen das ziel des weges durchmessen. Sie (die Bulgaren) schliessen durch zeichen mit den einwohnern kauf und verkauf, und grosse und feine zobel bringen sie aus ihrem lande“ (MARKWART: UngJb. IV, 288—289).

Ugyancsak a XIII. sz.-ból való s egyes részleteiben szintén nagybecsű AL QAZWĪNĪ leírása, amelynek MARKWART szerint ABŪ HĀMĪD AL ANDALUSĪ a főforrása: ¹⁾ „*Jūrā* جورا ein land in der nähe des meeres der dunkelheit. Der tag ist bei ihnen im sommer äusserst lang, so dass die sonne sich 40 tage lang nicht vor ihnen verbirgt; im winter ist ihre nacht äusserst lang, so dass die sonne sich 40 tage verbirgt, und (das land der) dunkelheit ist in ihrer nähe. Die einwohner von *Jūrā* besitzen keine saaten, noch milchtiere, sondern es gibt bei ihnen zahlreiche röhrichte (wälder), und ihre nahrung kommt aus diesen und von den fischen. Der weg zu ihnen führt durch ein land, von dem der schnee niemals weicht. Es trifft sich nun gut, dass jenes schwert ins land *Jūrā* eingeführt wird, und die einwohner von *Jūrā* kaufen es um einen sehr hohen preis, und werfen es ins Dunkle Meer. Sooft sie dies tun, lässt ihnen Gott aus dem meere einen fisch herauskommen wie ein mächtiges kamel“. (Uo. 299—300).

Némi stiláris változtatásokkal AL QAZWĪNĪ kompilációját ismétli a XV. sz. legelején BĀKUWĪ: „*Joura*. Pays près de la mer des ténèbres. En été le jour y est très-long, de sorte que le soleil n'y est pas caché plus de quarante jours; les ténèbres sont dans le voisinage; ces peuples y entrent avec de la lumière. Ils ne sèment

¹⁾ MARKWART szerint ABŪ HĀMĪD nem ismeri a *Jūrā* nevet, hanem helyette a „das den finsternissen nahe land“ körülírást használja (UngJb. IV, 300).

point, mais ils ont beaucoup de forêts; ils vivent de poisson & de chasse: pour aller chez eux, il faut passer un pays où la neige ne fond pas; on dit que les Bulgars y portent des sabres. Ces peuples vont vers la mer des ténèbres pêcher de très-gros poissons qui sont chassés par d'autres encore plus gros; ces poissons s'approchent si près du rivage qu'ils n'en peuvent plus sortir, & alors on va avec des barques les prendre, & on les coupe par morceaux: ces peuples vivent de cette pêche". (DE GUIGNES: Not. et Extr. II, 544).

Utolsónak hagytam a XIV. sz.-beli IBN FADL ALLĀH AL 'UMARĪ-t, akinek *Masālik al abġār* c. munkája külön helyet foglal el az arabok Jugria-tudósításai között abban a tekintetben, hogy a nevet az eredeti *Jugra* alakban jegyezte föl. Igaz ugyan, hogy a kéziratban نوضره (*Nogra*) áll, de ez nyilvánvalóan csak másolási hiba lehet (j = j helyett; = n) a diakritikus jeleket el-elhagyogató vagy pontatlanul alkalmazó kéziratban. „Je n'hésite pas à lire ici يوضره et à reconnaître la contrée nommée *Jougrie* par les Russes" — mondja QUATREMÈRE (Not. et Extr. XIII, 284. jegyz.) — A név eredeti -g-s formájának jelentkezése bizonyára azzal magyarázható, hogy IBN FADL ALLĀH közvetlenül egy utazótól, No^cmāntól szerezte értesüléseit.

A bennünket érdeklő részleteket QUATREMÈRE fordításában közlöm: „Au rapport de Noman, le Kabdjak s'étend en largeur, depuis Demir-kapou jusqu'au pays de *Nograh* (*Joughrah*). Demir-kapou est une ville bâtie par Alexandre, près de laquelle était un porte de fer, qui n'existe plus aujourd'hui. Ce royaume s'étend, en longueur, depuis le fleuve Irtisch, qui est beaucoup plus considérable que le Nil, et avoisine le Khata, jusqu'à la ville d'Istanbul et même un peu au delà, jusqu'à la contrée des Nemedj (Allemands), qui sépare le pays des Russes d'avec celui des Francs" (Not. et Extr. XIII, 284). — „Les marchands, ajoute Noman, ne remontent pas plus loin que la ville de Bulgar, et parcourent la province de Djoulman. Les marchands de cette contrée pénètrent jusqu'au pays de *Nograh* (*Joughrah*), qui est situé à l'extrémité du Nord. Au delà on ne voit aucune trace d'habitation, si ce n'est une grande tour, bâtie par Alexandre, après laquelle on ne trouve plus que les ténèbres. Le voyageur, interrogé sur ce qu'il entendait par ce mot, répondit: Ce sont des déserts, des montagnes, où règnent continuellement la neige et le froid, où le soleil ne luit jamais, où

aucune plante ne végète, où ne vit aucun animal. Elles continent à une mer noirâtre sur laquelle il pleut constamment, où les brouillards sont condensés, et où le soleil ne se montre jamais; à des plaines et des montagnes toujours couvertes de neige“ (uo. XIII, 284—285).¹⁾

Az arab forrásokban — a nyugateurópaiak közül pl. MARCO POLÓNÁL — szó esik egy messze északon fekvő, jóformán képzeletfestette országról, a sötétség országáról, amely mintha azonos akarna lenni Jugriával. Az arab tudósítások egy része élesen különválasztja a kettőt. 'AUFÍ szerint: „Das land der finsternis. Jenseits von Jūra am ufer des meeres lebt eine schar in äusserster unwissenheit. Sie fahren beständig auf dem meere..... Aus jenem meere erhebt sich ein fisch, aus dessen zahn sie messer- und schwertgriffe machen“ (UngJb. IV, 309—310). — MARKWART a leírás alapján Jugriától nyugatra állapítja meg ennek az országnak a helyét, legvalószínűbb lakóinál pedig a lappokat jelöli meg (UngJb. IV, 310—329). Nem tudom azonban, nem ágyúval ment-e a verébre, amikor a fantasztikus mesék ködébe burkolt esetleges igazságot a csillagászati földrajz pontosságával akarja földeríteni. Azt meg éppenséggel nem tudom elhinni, hogy 'AUFÍ korában, a XIII. sz.-ban, vagy akár AL DZSAIHĀNĪ idejében is, lappokat kereshessünk Jugria tözsomszédságában, hacsak azt nem tesszük föl, hogy a lappok eredetileg valahol az Északi-Jegestenger partvidéken laktak, s egy részük visszamaradt ezen a területen azután is, hogy elfinnugorosodott többségük legkésőbb Krisztus születése körül Finnországba és Észak-Skandináviába vándorolt. A protolappok őshazájának a finnugorságtól északra való föltevése mindenesetre indokolt, arra ellenben semmiféle megnyugtató támpontot nem találunk, hogy a lappok egy része ott északkeleten maradt volna, vagy a nyugatra húzódó lappság keleti nyúlványa a Kr. u. X—XIII. században még csak a Dvina torkolatánál tartott volna. Én inkább azon a nézeten vagyok, hogy nincs elegendő okunk 'AUFÍ sötétség országát reális geo- és etnografiai tartalmú kifejezésnek tekinteni. Nagyon könnyen meglehet, hogy a mende-mondák összezavarásának, a homályos források félreértésének, esetleg csak naiv pedánságnak köszönheti létrejöttét, amit az arab tudósítások nagy többségének ingadozó előadása is támogatni látszik.

¹⁾ Ez az utóbbi idézet MARKWARTNÁL is olvasható német fordításban (UngJb. IV, 298).

ABŪ HĀMĪD ÉS IBN BATTŪTA nem is ismeri a *Jugra*, *Jūra* nevet, ellenben amaz a sötétséghez közel fekvő ország, emez a sötétség országa címen adja elő azt, amit 'AUFĪ *Jūra*-leírása tartalmaz (MARKWART: UngJb. IV, 289—290, 300); AL QAZWĪNĪ ÉS nyomában BĀKUWĪ óvatosan középúton halad: megnevezi *Jūrāt*, de a sötétség tengere mellett fekvő országnak tünteti föl: „*Jūrā* ein land in der Nähe des meeres der dunkelheit“, ill. „Pays près de la mer des ténèbres“.

Nyugateurópai források.

A XV—XVII. századi nyugateurópai földrajzi és történeti irodalom szintén gyakran megemlékezik Jugriáról, de ez a forrás aránylag édes-kevés megbízható, konkrét adattal gazdagítja ismereteinket. MARCO POLO leírása a sötétség országáról inkább néprajzi tekintetben becses, AENEAS SYLVIUS és az utána következő számos híradó pedig szinte csak a *Jugaria* = *Hungaria* azonosság dogmáját ismétli, variálja: „Haec est Juharia, ex qua olim Hungari progressi, Pannoniam occuparunt...“. — Számottevően új elemekkel MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ÉS WITSEN frissítette föl a nyugateurópai Jugria-hagyomány stereotíppá merevedett szövegeit, amelyek összegyűjtve találhatók GOMBOCZ ZOLTÁNNAK „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány“ című, könnyen hozzáférhető tanulmányában (NyK. XLVI. 171—191). A hiteles vagy hitelesnek látszó adalékok számbavételét és értékesítését a tárgyalás későbbi szakaszaira tartottam fenn.

A Jugria név földrajzi, etnológiai és történeti értelmezése.

A *Jugria* névről vallott korábbi nézetek vázolósa és a rendelkezésünkre álló forrásanyag szervezesebben összefüggő részeinek bemutatása után rátérhetek saját fölfogásom kifejtésére. A névnek először földrajzi, etnológiai, történeti vonatkozásait igyekszem megvilágítani s csak azután, a nélkülözhetetlen miliő ismeretében, látok hozzá a névváltozatok közti viszony megállapításához és a név etimológiai magyarázatához.

Amint már LEHRBERG (Untersuch. 5—11) és BUSEN is (Vesztn. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. IV, 178) észrevette s határozott meggyőződés erejével DMITRIEV is hangsúlyozta (Permszk. Sztar. V, 2, 20 skk.), *Jugra* mint földrajzi tulajdonnév a forrásokban kettős értelemben használatos:

1. szűk értelemben az Északi-Szoszva és a Szygva vidékét ill. e vidék lakosságát,

2. tágabb értelemben pedig a vogulokat-osztjakokat ill. mindenkori lakóhelyüket jelenti.

A szó speciális, szűkebb értelemben való használatának a Kniga Boljsemu Csertezsü már fennebb idézett meghatározása a legpontosabb, kétségtelen hitelfű bizonyítéka. Kiderül belőle, hogy legalább a XVI. sz. végén az oroszok az *Obdora* vagyis az Ob torkolat-vidéke és az irtisi *Szibir* közé eső területet, még közelebről megjelölve a Szoszva és a Szygva folyók tájékát nevezték *Jugrának*. Tizenkét városa volt akkoriban ennek a földrajzi egységnek, tizenkét olyan „város“, amelyeknek a nevét is ismerjük, s amelyek, mint nevezetes vogul telepek, szinte hiánytalanul ma is ott állnak a Szoszva és a Szygva partján:

1. *Juilj*, ma vogulul *Juil-ūs*, orosz néven Юиль, Юльевский городок (MUNKÁCSI, VogNGy. II, 0558. jegyz., II, 652); REGULYNÁL: „*Juil* erősség maradványai“ (Reg. Alb. LXXXVIII.); CASTRÉNNÁL: „in der alten, jetzt verfallenen festung, *Juilskiej gorodok*“ (Reiseberichte 67, 138).

2. *Munkusz*, vog. *Muu-kēs ūs*, *Mūwliŷ kēs ūs* 'Kerek-rénbőrharisnya-vár', oroszul *Мункуцъ, Мункеская юрты* (VogNGy. II, 0557, II, 671, IV, 439); a vidék egyik legalaposabb ismerője, АБРАМОВ régi történeti adatok alapján *Munkasszkij* (*Мункасский*) alakban említi (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 397).

3. *Ljapin*, vog. *Lapīŷ ūs*, *Lapmūs*, *Loptmūs*, oroszul *Ляпина, Ляпинъ* ill. *Лобоможъ, Лопомвожъ, Ломбовожская юрты* (VogNGy. II, 0156, 0557, 662, IV, 439).

4. *Iszkar*, vog. *Jāni' paul*, a lozvai oroszok nyelvhasználatában *Jugra*, az obi oroszok elnevezése szerint *Искаръ, Искарская юрты* = zürj. iz 'kō' + *kar* 'vár, város' (VogNGy. II, 0117, 0122, 738, IV, 436).

5. *Tapszy*, vog. *Tapēs-ūs*, oroszul *Тансы*, a *Tapszuj*, vog. nevén *Tapēs-jā* folyó mellett (VogNGy. II, 0558. jegyz., 708).

6. *Chjulikar*, vog. *Jeli-ūs*, *Joli-ūs* vagy *Ruś-suj* 'Oroszberek', osztj. *Jeli-kort*, oroszul *Люликарская юрты* (VogNGy. II, 0164, 0557, 648, IV, 437). — Az orosz elnevezésben előforduló *-kar* = zürj. *kar* 'vár, város' = vog. *ūs* ua. = osztj. *kort* (AHLQV.) 'ostjaische wohnung oder ansiedelung'. — A Kniga Boljsemu Csertezsü

Chjulikar alakja nyilván íráshiba a *Ljulikar* helyett; így vélekedik MUNKÁCSI is (VogNGy. II, 0558. jegyz.).

7. *Voronej*, vog. *Xulax paul* 'Holló-falu'. Kétségtelen, hogy a *Kniga Boljsemu Csertezsuban* szereplő *Voronej* a vogul kifejezés orosz fordítása: orosz *воронъ* 'Corvus corax', *ворона* 'Corvus cornix' (VogNGy. II, 0558. jegyz., IV, 436).

8. *Berezovoj*, vog. *Xāl-p-ūs*, *Xāl-ūs*, *K'ōlp-jiv-ūs* 'Nyr-város', osztj. *Sümet-jux voš* 'Nyrfa-város', oroszul *Berjovov*. — Az orosz elnevezések — mind a régi *Berezovoj*, mind a mai *Berjovov* — bizonyára szintén fordítások: orosz *берёза* 'Betula alba', *берёзовый* 'nyír'. A fordító csak az orosz lehet, mert a helység már az orosz hódítás előtt fontos pont az obi-ugorok földjén (VogNGy. II, 031, 0339, 0557).

A hátralevő 4 jugriai város neve csak hozzávető olvasással azonosítható a Szoszva-Szygva-vidék előttem ismert helyneveivel.

9. *Njacsiszj* talán a vog. *Naxsēm (-vōl)* 'Kopolyú-folyóvonal' helységgel egyezik, amely az Északi-Szoszva vidékén fekszik (VogNGy. IV, 436). Erre az azonosságra már MUNKÁCSI is gondolt (uo. II, 0558. jegyz.).

10. *Zaglej* alkalmasint azonos a felvidéki Kis-Szoszva (*Mān-Ta'it*) mellett levő *Xañēl (-sām-paul)*, *Xañlā (-sām-paul)* *Xan-zalckie* nevű vogul faluval (VogNGy. IV, 436), amint már MUNKÁCSI is gyanította (uo. II, 0558. jegyz.). DUNIN-GORKAVICS kitűnő észak-tobolszki térképe¹⁾ két *Ханглаския* nevű helységet is említ: egyet a Szoszva balpartján az Eldynja és Vizim mellékfolyók között, egyet pedig a Szygva jobbpartján Szaran-paultól délre.

11. *Jesztym (Ectymus)* MUNKÁCSI nézete szerint teljesen homályos (VogNGy. II, 0558. jegyz.); nem tudom, nem a Szygva-menti *Jā-sünt (-paul)* vogul falu nevének eltorzítása-e, amely falu REGULY uráli térképén *Jasumtski*, DUNIN-GORKAVICS térképén pedig *Jaszonszkija* formában szerepel.

12. Tanácstalanul áll MUNKÁCSI a *Kniga Boljsemu Csertezsuban* utolsónak említett jugriai város nevével, t. i. a *Machtynn*al szemben is. Csak mint ötletet vetem föl, hogy a név etimológiailag talán összakapcsolható volna a kondai bálványhősök osztj. *Maxēt-voš*, vog. *Mut-uš* (= orosz Nachracsi) helységének nevével (VogNGy. IV, 435).

¹⁾ Izv. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XL.

Ezt a csak hozzávető olvasással azonosítható négy jugriai városnevet célszerűbb azonban egyelőre egészen mellőzni, mint conjecturáinknak érdemükön felüli bizonyító erőt tulajdonítanunk.¹⁾ A kétségtelenül fölismerhető jugriai városok — nézetem szerint — egytől-egyig megtalálhatók a Szygva és a Szoszva medencéjében, ott és körülbelül olyan távolságnyira egymástól, ahol és amennyire a Kniga Boljsemu Csertezsü is föltünteti őket. Tudtommal csak *Juil* helyéről nyilvánított más nézetet MUNKÁCSI: „alig lehet más, mint a Kazym-fői *Juil-üs*“ (VogNGy. II, 0558. jegyz., II, 652). Ha MUNKÁCSINAK igaza van, akkor bizony lényeges módosításra szorul a Jugria szűkebb földrajzi értelemben való használatáról föllállított tételünk! Azt hiszem, MUNKÁCSINAK ezúttal nincs igaza. Eleve szinte lehetetlen, hogy a Kazym-fői *Juil-üs*-ra, arra az Ob mögött messze keleten — Berjozovtól 236 versztnyire — fekvő nevezetes osztják telepre célozzon a Kniga Boljsemu Csertezsü, amikor Jugria elsőnek említett városát expressis verbis Munkusztól 30 versztnyire északra a Szygva mellett tünteti föl: „Съ верху на Сосвѣ городъ Юиль. А съ другой стороны на низъ, 30 верстъ, Мункусъ.“ Igaz ugyan, hogy a rendelkezésemre álló térképeken én sem találok ezt a Szygva-menti *Juilt*, de két biztos irodalmi adatot idézhetek reá: ABRAMOV a *ljapinszkaja voloszty* ismertetésében megemlíti egy *Juiljszkij gorodok* nevű régi helységet, amely 22 versztnyire van Munkusztól (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 397),²⁾ REGULY viszont ezt írja a Szoszva-Szygva-vidéki utazásáról TOLDY FERENCNEK beszámoló levelében: „a Szoszván le a Szigva torkolataig utaztam, s innen Szúkerjepaulig,³⁾ e folyam egyik legéjszakibb falváig, a *Juil* erősség maradványai átellenében, mely e vidékek

¹⁾ A nélkül, hogy erre a mellékkérdésre túlságosan sok szót vesztegetnék, csak arra az ellentétre utalok, amely a Kniga Boljsemu Csertezsü főnnebb idézett leírása és a conjecturák között van. *Jesztyn* esetében pl. az a lehetőség villant meg előttem, hogy a név esetleg a Szygva-vidéki *Jā-sünt* (-paul) eltorzítása. Ennek a föltevésnek plauzibilitását azonban nagyon leszállítja az a megállapítás, hogy a Kniga Boljsemu Csertezsü következetes irány- és sorrendtartó fölsorolása szerint *Jesztynre* nem a Szygva, hanem a Szoszva alsó folyása mellett, pontosabban *Ljulikartól* 60 versztnyire Berjozov irányában kellene rábukkannunk, — ha forrásaink nem hagynának cserben bennünket.

²⁾ Nem felejtkezik meg természetesen az azonos nevű, de nagyobb hírv Kazym-i *Juiljszkij gorodokról* sem (uo. 396); ez utóbbira vonatkoznak CASTRÉN főnnebb idézett adatai is.

³⁾ Pontosabban: *Súker-jā-paul*, oroszul Цекурьянское.

utolsó megerősített pontja volt“ (Reg.-Alb. LXXXVIII.). — АБРАМОВ és REGULY helymegjelölése pontosan összevág, s ez magában is elegendő érv lenne a Kniga Boljsemu Csertezsü megbízhatósága mellett.

Különben a Kniga Boljsemu Csertezsü nem az egyetlen forrás, amely *Jugrát* erre az aránylag szűkebb területre vonatkoztatja, bár kétségtelen, hogy sehol másutt nem találjuk ezt a szabatos helymegjelölést és körülhatárolást. — N. A. АБРАМОВ látott egy Vaszilij Ivanovics cárhoz (1505—1533) írt kérvényfoglalmazványt, amely a Ljapin, Tapszy, Iszkar, Juilj, Ljulikar, Voronej és Njacsiszj lakóit *Jugricsi* néven említi, tehát *Jugriát* a Kniga Boljsemu Csertezsü meghatározásával egyező szellemben értelmezi.¹⁾

Ha nem esik is különösebb súllyal a latba, mindenesetre igen elmemozdító Szibéria kartografiai nevezetességének, az 1700 körüli időből való SZEMEN ULJANOV RЕМЕЗОВ-féle *Чертежная книга Сибири*-nek vallomása. RЕМЕЗОВ az Északi-Szoszva torkolata táján osztjakokat, a Szygva felső folyása mentén, valamint a Tura, Tavda, Konda táján vogulokat, ellenben a Szoszva és a Szygva összefolyása körül *jugorokat*: *Югериковы* tüntet föl.²⁾ Kár, hogy e forrás megbízhatóságához nagyon sok szó fér, mert egyes pontosan megrajzolt terület-részletek mellett szinte megmagyarázhatatlanul vaskos baklövészek követik egymást, sőt RЕМЕЗОВ sokszor a legelemibb földrajzi ismeretekkel is meglepő hadilábon áll (pl. *Bulgárt* a Vjatka folyó forrásvidékére csúsztatja el). Lehet, hogy a jugorok elhelyezése az üdítő oázisok egyike, mert hiszen RЕМЕЗОВ tobolszki ember volt, vagy harminc esztendeig gyűjtögette munkája anyagát és Nyugat-Szibériát kétségtelenül jobban ismerte, mint európai Oroszországot, de számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy Jugráról, a jugorokról csupán irodalmi reminiscenciából tudott, s így elméletünkbe

1) „Въ бумагахъ, принадлежащихъ сосвинскому старшинѣ Османову, и бывшихъ у меня въ 1844 году въ рукахъ, между прочимъ сохранилось одно черновое прошение, на имя царя Василія Іоанновича Шуйскаго, писанное отъ имени Мурзы Тылыки Сапчина и другихъ, какъ они называютъ себя, Югеричъ городовъ Лямина, Тисы, Искора, Юлиа, Люликара, Ворониі, Нячуса и прочихъ, кои состоятъ нынѣ въ волостяхъ Сосвинской, Ляпинской“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 329—330. jegyz.). — Sajnos, nem tudom megállapítani, hogy ezt a keztegyébe került fontos okiratot АБРАМОВ — vagy később valaki más — kiadta-e, de АБРАМОВ pontossága és szakismerete elegendő biztosítékot nyújt az adat megbízhatósága tekintetében.

2) RЕМЕЗОВ vázlatát az A. E. NORDENSKIÖLD-féle „Periplus“-ban közölt lenyomatból (XXXVII. sz. melléklet) ismerem.

pompásan illő adatát csak óvatos fönn tartással ajánlatos értékesítenünk.

Hasonló elővigyázatos megfontoltsággal mutathatunk rá egy tulajdonnév-csoportra, amelyről fönnebb már volt is szó: a Kniga Boljsemu Csertezsuban jugor városnak említett *Iszkart* — a helybeli vogulok *Jäni' paulját* — a lozvai oroszok *Jugrának*, a közép-lozvai vogulok *Juxér-peélnak* hívják; a Pecsora vidékéről az Északi-Szoszva vízrendszeréhez vezető út egyik szakaszául szolgáló Ilics-ágot — a vogul *Ol's-män-jä-t* — oroszul *Jugrának*, zürjénül *Jegragának* (= Jugra-folyó) nevezik, maga a nevezetes átjáró pedig *Jugrinszkij perechod* (jugriai átjáró) néven ismeretes. A folyó és a hágó *jugor* nevében annakidején HOFMANN és eleinte HUNFALVY is a régi *Jugra* emléket vélte fölfödözni, míg MUNKÁCSI mindkét elnevezést a fontos falu nevéből eredtnek értelmezte. Ennyiben igaza lehet MUNKÁCSINAK, de magyarázata érintetlenül hagyja a *Jugra* falunév keletkezésének, tehát maga a mostani *Jugra* tulajdonnév eredetének fontos kérdését. Megítélésem szerint az nem lehet kétséges, hogy ezek az újabkori *Jugra*, *jugrinszkij* nevek — a falué éppúgy, mint az átjáróé és a folyócskáé — kapcsolatban vannak a hajdani *Jugrával*, sőt tán azt sem lehet a véletlen szeszélyének tulajdonítanunk, vagy legalább is fölöttebb gyanúsna, meglepőnek kell tartanunk, hogy éppen a szűkebb értelemben vett Jugria területén találunk egy *Jugra* nevű jelentős helységet, a sok közül éppen ehhez a területhez vezető uráli átjárót nevezik *Jugriai átjárónak*, s éppen e felé a terület felé utat nyitó folyó viseli a *Jugra* nevet.

Ezzel a sajátosan szűk keretű Szoszva-Szygva-vidéki *Jugrával* szemben áll a névnek tágabb értelemben való használata: az európai Oroszország északkeleti szegélyét, az Urál-hegységnek körülbelül a Csuszovaja forrásától északra eső részét, valamint Szibériának az Alsó-Obtól, Alsó-Irtystól és mellékfolyóiktól öntözött nyugati sarkát, ill. ennek a mintegy 15,000 □ mérföldnyi óriási területnek lakosságát magában foglaló *Jugra*. A név ilyen tág értelemben használata megfoghatatlanul homályos, koronként, sőt egyazon időpontban kútfők szerint is ingadozó. A határokat majdnem körös-körül csak szaggatott vonallal, sok helyütt szinte találmokra húzhatnók meg, mivel az egész terület egykorú leírása híján azokból a történeti adatokból és földrajzi nevekből kell következtetnünk, amelyek hol itt, hol ott tüntetnek föl egy-egy Jugriához tartozó foltot. Ezeket az adatokat néha századok köze választja el

egymástól, ami aztán eleve kétségessé teszi helymegállapításunk realitását.

Az első értesítések Európa északkeleti szögletében, közelebb-ről megjelölve nyilván valahol a Káma felső folyása — Pecsora vidékén tüntetik föl Jugriát. Más kérdés persze, mi ennek az oka: itt volt-e a régebb, az eredeti Jugria, avagy az ismeretek ekkoriban még nem nyúltak át az Urál palánkja mögé. A novgorodi Rogovicsj megbízottja a Pecsora térszomszédságában, minden bizonynyal az Urál-hegység európai oldalán lép arra a mesés színezetű földre, amelyet Jugriának nevez; 1187-ben ugyancsak a Pecsora mellett dézsmálja és öldösi a fosztogatóknak ellenszegülő jugorokat egy harácsoló orosz csapat; AL BĒRŪNĪ ÉS MUĤAMMAD I 'AUFĪ tudomása szerint az *Isū* (= vepsä) országtól északra lakik a *Jūra* nép, amellyel Bulgār lakói élénk kereskedelmet folytatnak.

A XIII—XIV. században már kétségtelenül Urál mögötti szi-bériai területeket jelöl vagy értet a *Jugria* név. QAZWĪNĪ *Jūrā*-jába csak örökös hó borította vidéken, az Urálon keresztül lehet eljutni; IBN FAḌL ALLĀH AL 'UMARĪ Jugra-leírásában az Irtys is szerepel; Abakunovicsj és Ljapa jugriai expedíciója 1364-ben az Ob torkolata vidékét és az attól délre eső részeket portyázza át; ugyancsak az Ob alsó folyása és az Urál közt elterülő tájak a hadszínterei a XV—XVI. századi nagyszabású jugriai hadjáratok mindegyikének is. Mivel ezekről már konkrét adatokat is bővebben tartalmazó leírások állnak rendelkezésünkre, tanulságos lesz a *Jugra* név földrajzi értelemben való használatának ingadozását néhány szemléltető példával megvilágítanunk.

Az 1483. évi moszkvai hadjáratnak a már ismertetett leírás szerint kettős célja s egyben két szakasza volt: először a Pelym-vidéki vogulság (Вогуличи), másodszer az Ob-melléki Jugra (Югорская земля) meghódítása. Azt is tudjuk, hogy Iván Vasziljevics seregei, miután a Pelym folyó torkolatánál szétverték Jumsan vogul fejedelem csapatát, a Tavda és az Irtys folyó mentén délkeleti majd északi irányban haladva megérkeztek útjuk második állomásához, az Ob-melléki Jugriába: „на Обь рѣку великую въ Югорскую землю“. Az 1484. és 1485. évi hódolat-járásokról fennmaradt adatok tanúsága szerint Moldan volt ekkoriban Jugria „nagyfejedelme“ s Pytkej, Laba, Csangil, Szonta és Pynzej az alárendelt, alkalmasint kisebb területeken uralkodó fejedelmek. Érdekes azonban, hogy ezek a jugor fejedelmek, Moldan és társai, a forrásvál-

tozatokban hol *Югорский*, hol meg *Кодский* jelzővel szerepelnek, mintha e jelzők egyértékűek vagy legalább is rokonértelműek volnának, vagyis a jugor fejedelemség azonos volna a kodai fejedelemséggel. Mivel a régi Koda, amelynek helyén ma Kondinszkoe falu áll, egyike a legerősebb és legtisztább osztják gócpontoknak,¹⁾ az volt a kútfők korában is, *Jugria* e helyütt osztják vagy legalább is zömében osztják területre vonatkozik. — Még ennél is meglepőbb azonban, hogy a kodai osztják terület egyik jugor fejedelmét, *Pytkejt*, a források egyike-másika vogulnak jelöli: „*Вогулятинъ князь Пыткой*“ — „*Вогулятинъ Пыткой, князь Кодский*“ — ill. „*Вогулятинъ Пыткой, князь Югорский*“ (id. *DMITRIEV*, *Permszk. Sztar. V*, 26—28, 63—64).

Ha ez az eset egyedül állna, még hajlandó volna az ember tájékozatlanságból eredő név-csereberét vagy véletlen felületességgel magyarázható elírást látni benne. De több példa is van rá.

Moszkva 1499. évi nagyszabású katonai vállalkozása szintén egyfelől a vogulok (*Гогуличи* = *Вогуличи*), másfelől a jugor föld (*Югорская земля*) leigázását tűzte ki céljául. Így jelölik meg a hadjárat rendeltetését az évkönyvek (*PSzRL. XII*, 249; *XX*, 369) és az ú. n. sztepennaja kniga (*PSzRL. XXI*, 571—572), amelyek az események részleteit mellőzve inkább csak az orosz fegyverek sikerének méreteit sejtetik. Annál aprólékosabbak a *razrjadnaja kniga*-k leírásai. Minket ezúttal különösebben csak az az újdonság érdekel, hogy ezekben a fontos emlékekben már *Koda* is szerepel a meghódításra kijelölt s meg is hódított transuráli területek között: „*хождение воеводъ . . . въ Югорскую землю, на Кудъ и на Гогуличи*“.²⁾ — Ez megint úgy értelmezendő, hogy az orosz évkönyvek és a sztep. kniga „jugor föld“ elnevezése az osztják lakosságú Koda-vidéket is magábafooglalta.

Kiderül végül az említett *razrjadnaja kniga*ból, hogy *Obdorszknak*, tehát az *Ob* torkolat-tájának fejedelmei is jugorok: „*Изъ*

¹⁾ Berjozovtól 220 versztnyire délre az *Ob* jobb partján. Itt székelt a XVI—XVII. században a híres és dúsgazdag osztják fejedelem, *Alacsej*, aki 1583-ban hódolt meg *Jermák* társának, *Brjazgának*, valamint fia, *Igisej*, aki már meg is keresztelkedett. *Igisej* fiai elszakadtak apáik földjéről és egészen eloroszosodtak, *Ob*-vidéki nagy birtokaik pedig az orosz kincstárra szálltak. Itt épült azután 1656-ban az osztjákok keresztény hitre térítésének központjául szánt monostor (*АБРАМОВ: Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XII*, 337, 392—395).

²⁾ Az Orosz Tudományos Akadémia kéziratos példányából id. *ВЕЛЖАВ (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. VI*, 247) és *DMITRIEV (Permszk. Sztar. V*, 71).

Ляпина встрѣтили съ Одора на оленахъ Югорскіе князи“ (id. ДМИТРИЕВ по. 72).¹⁾

Hasonló tanulságok vonhatók le a Feodor Joannovics cárnak 1586-ban egy *Kunovatban*²⁾ székelő osztják fejedelem, Luguj részére kiállított adományleveléből. A szövegből kitetszik, hogy Luguj nemcsak Kunovatnak, ennek a messze északkeleten fekvő osztják telepnek a feje, hanem még 5 „város“ lakossága is a fennhatósága alá tartozik,³⁾ ú. m.: *Picsma, Ljapin, Munkosz, Juil* és *Berjozov*, vagyis a szorosabb értelemben vett Jugra területének tekintélyes részét 13 évvel a Kuiga Boljsemu Csertezsú előtt egy jócskán messzire, az Ob jobb partján levő osztják területtel találjuk szorosabb egységben. — Nem érdektelen ehhez hozzáfűznünk, hogy ennek a cári adománylevelének 1768-ban II. Katalintól származó megerősítését 1899-ben SIRELIUS a Szoszva folyó mellett Lopomvozs faluban élő Seskin Mihail és Dimitri vogul fejedelmek tulajdonában találja (SUS. Toim. LII, 284).

A tágabb értelmű Jugria legdélibb pontjának talán *Verchoturjjet* és *Tjument* ill. a Tura folyó környékét lehetne tartani, mert pl. HERBERSTEIN ZSIGMOND az említett két várat jugor fejedelmek székhelyéül tünteti föl: „In his locis duo castra sunt, *Nerom*⁴⁾ & *Tumen*, quibus praesunt domini Knesi Iuhorski, magno Ducis Mosco (ut aiunt) uectigales“ (Rer. Mosc. Comment.² 85). HERBERSTEINnek ezt a híradását azonban, legalább is a Tjumenre vonatkozó részét, gyanúsnak látom és óvatosságból szűrtam közbe a „talán“ szót. A Rer. Mosc. Comment. keletkezésekor (I. kiadás 1549) a vogulok és az osztjakok déli része az Isim-Tura-Irtys-vidéki tatár birodalom — Szibir — érdekkörébe, egyenesen uralma alá tarto-

¹⁾ A „jugor“ jelzőnek a messzi Obdorával történt ilyenét kapcsolatba hozása arra a föltevésre csábítja BELJAEVET, hogy a Kniga Boljsemu Csertezsú értelmében használt Szoszva-Szygva-vidéki Jugria mellett volt egy északi Jugria is — „сѣверная Югра, или страна Самоѣдъ и Обдорьянъ“ —, s az eddigiekben többször emlegetett Szygva-parti Ljapinon kívül egy északi, valahol a Szob folyó környékén keresendő második Ljapin is — „Ляпинъ Обдорскіи“ (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 250).

²⁾ A *Kunovat* folyó mellett, amely az Obnak jobbparti mellékfolyója a *Berjozov* és *Obdorszk* közti szakaszon, a Kazymtól északra

³⁾ „племя его все и его людей, которые въ тѣхъ во шти городкахъ сидятъ“ (id. ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. V, 93; J. V. MANSIKKA finn fordításában: SUS. Toim. LII, 284—286).

⁴⁾ Helyesebben *Nerom* (Неромъ), *Verchoturje* régi neve.

zott, sőt azt is tudjuk, hogy Taibuga korában éppen a Tjumen helyén álló *Csimgi* v. *Csimgi-Tura* volt a khánság fővárosa, amely még a XVI. század közepén, Köcsüm uralkodása alatt is megtartotta függetlenségét. Hiszen maga HERBERSTEIN is azt írja könyve másik két helyén: „in propinquo Regnum Tumen sit, cuius Princeps Tartarus est“ (uo. 87) és „Tartarorum provincia quae Tumen dicitur“ (uo. 89).

Egyébként természetes is, hogy Jugria déli határai még sokkal nehezebben állapíthatók meg, mint a többi égtáj felé valók: kétségtelen bizonyítékaink vannak, hogy a szibériai tatároknak egyre északabbra terjeszkedő uralma nagy zűrzavart, különféle irányú eltolódásokat és számottevő szervezeti, etnikai átalakulásokat idézett elő a kérdéses területek vogul-osztják lakói között, másrészt viszont Jermák idejéig, az 1580-as évekig aránylag kevés érdemleges szó esik erről a szakaszcól, mivel a mögötte álló tatár hatalmat jóideig Moszkva is kénytelen volt respektálni és kikerülni.

Jugria kiterjedésének megállapításánál becses adalékokat várhatnánk Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria földrajzi névanyagának módszeres átvizsgálásától. Gondolni lehetne a Kelet- és Közép-Oroszország területén szétszórtan előforduló: *Ugra*, *Uchra*, *Ugorszkaja puszlos*, *Ugrinszkaja*, *Ugronjga*, *Ugorma*, *Jugrina*, *Jugricha*, *Jugrinszkij*, *Jugrinszkaja*, *Jugorszkaja* stb. folyó- ill. helynevekre (vö. BARSOV² 62, SZMIRNOV, Votjaki 5), azonban meggyőződésem szerint ezeknek a neveknek a Jugra-kérdésben — tekintélyes számuk ellenére is — alig lehet bizonyító jelentőséget tulajdonítanunk, mert egyfelől aggasztóan távol délen és nyugaton is föl-fölbukkannak, másfelől eddigelé majdnem teljesen hiányoznak a nélkülözhetetlen település- és nyelvtörténeti előmunkálatok. Ma még szinte csak a hangzás hasonlósága csábíthatja az embert, az pedig nagyon megbízhatatlan alap.¹⁾ — Van azonban néhány olyan föld-

¹⁾ Az említett névtípus magyarázatára más irányban is történtek kísérletek: Barsov azzal a lehetőséggel is számol, hogy a nevek egyike-másika az átvonuló magyarság (a régi oroszban *Угры, Угри, Угре* = *Ugry, Ugri, Ugre*) emlékére őrizheti (Ocserki² 62), viszont pl. SZOBOLÉVSKIJ egy ó-orosz **u-gra* kiinduló formát következtet ki ill. tesz föl, a nélkül, hogy eredeti ötletét kellően igazolni tudná (Izv. otdel. russzk. jaz. i szlov. XXXI, 20). — A felsorolt névféléknek kellő előmunkálat és kritika nélküli fölhasználása ugyanabba a szertelenségbe ragadná az embert, amelybe annakidején ЕВРОПЕУС sodródott, amikor az Urál-hegységtől a Visztuláig mindenütt „jugor“ nyomokat mutatott ki: „югорское народоваселение въ старину распространялось по всей сѣверной

rajzi nevünk, amely minden aggályoskodás nélkül értékesíthető, s ha újjal nem gazdagítja is ismereteinket, legalább megerősíti a Jugria északi határait körvonalozó történeti adatok és következtetések helyességét: az Urál-hegység északi felét körülbelül Verchoturjétől a Jeges-tengerig a legutóbbi időig *Jugorszkij chrebetnek* (Югорскій хребетъ = jugor hegylánc) vagy *Jugorszkij kamenynak* (Ю. камень = jugor hegység),¹⁾ a mellette levő tengerpart-részletet *Jugorszkij beregnak* (Ю. берегъ = jugor part), végül a Vajgacs sziget és a földség közti tengerszorost *Jugorszkij sarnak*²⁾ is nevezik (vö. LEHRBERG, Untersuch. 23—24; AHLQVIST: SUS. Aik. III, 126 stb.)³⁾

Hátra volna még a Jugria-kérdést érintő nyugateurópai földrajzi és történeti szakirodalom szemléje. Előre kell azonban bocsátanom, hogy ez a mennyiség tekintetében rendkívül gazdag forrás-csoport vajmi kevés hasznavehető anyagot szolgáltat. Azonnal sze-

половинѣ нынѣшней Россіи отъ верховьевъ Дона до Ледовитаго моря и отъ рѣки Вислы и Балтійскаго моря до Урала“ (Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1868. VII, 70).

¹⁾ Az Urálnak *Ugor-, Jugor-hegység* elnevezése régebben annyira közletű volt, hogy az irodalomban nem egy kocsintás okozója lett. Egyet megemlítek. Az orosz öskronika szerint az ugorok (= magyarok) 6406 (= 898)-ban Kiev mellett vonultukban átkeltek egy hegyen, amelyet róluk *ugornak* neveztek el: „Идоша Угри мимо Клевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское“ (Let. po Lavr. szp. 24). — Ezt a hegységet az ERSCH-GRUBER-féle enciklopédiában nem kisebb ember, mint F. KRUSE így értelmezi: „der Ural im norden“ (s. v. Jugri).

²⁾ Az orosz *шаръ* 'meerenge, bisweilen auch bucht, welche nur während der flut eine meereenge wird' valószínűleg zürjén jövevényyszó, mégpedig vagy a zürj. *šar* 'meerenge', vagy a zürj. (WIED.) *šor* 'unter dem schnee gesammeltes wasser, quelle, bach', (САХОВ) *шор* 'ручей' átvétele. Ha ez utóbbi föltetés a helyes, akkor nincs kizárva, hogy a zürj. *šar* az oroszból való viszszevétel (Vö. KALIMA: FUF. XVIII, 46). — BAER annakidején a 'sziget' jelentésű *saari* szóra gondolt (BAER-HELMERSEN: Beitr. z. kenntniss d. russ. reiches IX/1: 256. l. jegyz.).

³⁾ Ez a *jugorszkij* jelzős névcsoport nemcsak az orosz emlékekben községes, hanem átkerült a nyugateurópai leírók munkáiba is. Pl. egy 1588. évi angol hajózási utasításban is több ízben szerepel az illető tengerpart-részlet *Sea coast of Hugorie* néven (Early Voyages and Travels to Russia and Persia. A Hakluyt Society kiadása 1886. — II. 251), s WITSENNél is gyakran olvashatók effélék: „en valt deze Rivier Witsogda uit het *gebergte Joegoria genaemt*“ (Noord en Oost Tartarye² 829) avagy „De vaert tusschen de vaste Kusten, en 't Eiland Waigats, dat zijn naem heeft van Ivan, of Jan Waigats; word by de naest aengelegene Volken *Jugorski Tsiar genaemt*“ (uo. 915).

met szúr, hogy a leírók többsége csak az előző irodalom általánosságban mozgó, homályos kijelentéseit ismételteti vagy a hosszú kerülőutakon félretorzult, kifakult tudósításokat stilizálja át romantikus képpé, a nélkül, hogy Jugria tényleges helyéről, népéről, viszonyairól reálisan számot akarna és tudna magának adni. Jugria voltaképpen csak azért érdekli Európa akkori közvéleményét, mert benne az Európa közepébe szakadt magyarság őshazáját, lakóiban pedig a magyaroknak barbár eredetiségben visszamaradt testvéreit fődözheti föl.

Természetesen nem szabad könnyelmű általánosítással túllőnünk a célon: a nyugateurópai leírók sorában is akadnak néhányan, akik óvatos főntartással közlik ugyan elődeik tudósításait is: „quod an uerum sit, nescio“, de e mellett szavahihető szemtanuk elbeszéléseiből vagy a helyszínén látottakból — hallottakból frissítik föl, módosítják, helyesbítik Jugriáról szóló előadásukat. Sajnos azonban, ezeknek az eredeti anyaggal rendelkező nyugateurópai szerzőknek száma csekély, és bizony részletesség, adatszerűség tekintetében ezek is elmaradnak a közvetlenebbül érdekelt oroszoknak többoldalú, néha éppen aprólékosságukért nagyra becsülendő s a lassú változásokat is visszatükröztető forrásai mögött.

Az orosz és a keleti források vizsgálatából leszűrhető tanulságok birtokában lássuk mármost, mit tud Nyugat-Európa XIII.—XVII. sz.-i irodalma Jugria helyéről. Lássuk különösen azokat az írókat, akiknek forrásértékük van, akiktől megbízható eredeti anyagot várhatunk.

Először a „Totivs Orbis et Indie Peregrator Primvs“-t, a XIII. századi MARCO POLÓT fogjuk vallatóra. — Elbeszélésének két fejezete (IV. könyv 20. és 21.) is abban a hírben áll, hogy a név említése nélkül Jugriáról szól. — Így hangzik a 20., a „Concerning King Conchi who rules the Far North“ című:

„The King has a vast number of people, but he carries on no war with anybody, and his people live in great tranquillity. They have enormous numbers of cattle, camels, horses, oxen, sheep, and so forth.

You find in their country immense bears entirely white, and more than 20 palms in length. There are also large black foxes, wild asses, and abundance of sables; those creatures I mean from the skin of which they make those precious robes that cost 1000 bezants each. There are also vairs in abundance; and vast multitudes of the Pharao's rat, on which the people live all the summer time. Indeed they

have plenty of all sorts of wild creatures, for the country they inhabit is very wild and trackless.

And you must know that this King possesses one tract of country which is quite impassable for horses, for it abounds greatly in lakes and springs, and hence there is so much ice as well as mud and mire, that horses cannot travel over it. This difficult country is 13 days in extent, and at the end of every day's journey there is a post for the lodgment of the couriers who have to cross this tract. At each of these post-houses they keep some 40 dogs of great size, in fact not much smaller than donkeys, and these dogs draw the couriers over the day's journey from post-house to post-house, and I will tell you how. You see the ice and mire are so prevalent, that over this tract, which lies for those 13 days' journey in a great valley between two mountains, no horses (as I told you) can travel, nor can any wheeled carriage either. Wherefore they make sledges, which are carriages without wheels, and made so that they can run over the ice, and also over mire and mud without sinking too deep in it. Of these sledges indeed there are many in our own country, for 'tis just such that are used in winter for carrying hay and straw when there have been heavy rains and the country is deep in mire. On such a sledge then they lay a bear-skin on which the courier sits, and the sledge is drawn by six of those big dogs that I spoke of. The dogs have no driver, but go straight for the next post-house, drawing the sledge famously over ice and mire. The keeper of the post-house however also gets on a sledge drawn by dogs, and guides the party by the best and shortest way. And when they arrive at the next station they find a new relay of dogs and sledges ready to take them on, whilst the old relay turns back; and thus they accomplish the whole journey across that region, always drawn by dogs.

The people who dwell in the valleys and mountains adjoining that tract of 13 days' journey are great huntsmen, and catch great numbers of precious little beasts which are sources of great profit to them. Such are the Sable, the Ermine, the Vair, the *Erculin*, the Black Fox, and many other creatures from the skins of which the most costly furs are prepared. They use traps to take them, from which they can't escape. But in that region the cold is so great that all the dwellings of the people are underground, and underground they always live.

There is no more to say on this subject, so I shall proceed to tell you of a region in that quarter, in which there is perpetual darkness.¹⁾

¹⁾ JULE-CORDIER: The Book of Ser Marco Polo. London 1903.

MARCO POLOnak ez a sokszor szóba hozott s éppen azért itt szinte egész terjedelmében idézett érdekes leírása egy szóval sem említi tehát *Jugriát*, s mégsem ok nélkül szokott rá hivatkozni a Jugria-irodalom. CONCHI khán tatár birodalmának magvát az Isim és Tobolj folyó füves rónaságára kell gondolnunk, ahol megvannak a virágzó állattenyésztés („they have enormous numbers of cattle, camels, horses, oxen, sheep, and so forth“) föltételei, ellenben a birodalomnak nemes prémben dúsuló, hideg része az északibb erdős régióba esik, míg a lónak járhatatlan, kutyafogatos vidékben nyilván az Irtys-torkolat és az Urál-hegység közti ingoványos területet ismerhetjük föl.

Ha ezek a föltevések helyesek, akkor CONCHI tatár birodalma északon a vogulok-osztjákok lakóhelyére is fölnyúlt, s van okunk rá, hogy a prémvadász, ebszánkós, verem-lakásban élő népben jugorokat gyanítsunk. Bizonyára ilyenféle gondolatmenet alapján értékeli MARCO POLO kérdéses fejezetét a Jugria-kérdés szempontjából oly sokra LEHRBERG (Untersuch. 51—53) és jegyzi meg rá JULE-CORDIER: „The country chiefly described in this chapter is probably that which the Russians, and also the Arabian Geographers, used to term *Jugria*, apparently the country of the Ostyaks on the Obi. The winter-dwellings of the people are not, strictly speaking, underground, but they are flanked with earth piled up against the walls“ (The Book of Ser Marco Polo II, 483—4). MARKWART sem tartja kétségesnek, hogy „unter dem von Marco Polo beschriebenen lande das transuralische *Jugra* zu verstehen ist, das sich vom mittleren und nördlichen Ural ostwärts bis Surgut am mittleren Ob, im süden bis Tjumen und Turinsk an der Tura, im norden bis zur Syswa (Sygwa) und Soswa und bis zu den obdorischen städten erstreckte“ (UngJb. IV, 291).

Ha azonban óvatosabban latolgatjuk a lehetőségeket és figyelembe vesszük, hogy MARCO POLO kérdéses 20. fejezete egyetlen olyan adatot, megállapítást sem tartalmaz, amely minden más lehetőséget kizáró határozottsággal Jugria fölismerését követelhetné,¹⁾

¹⁾ A leírásban vázolt természeti viszonyok és néprajzi érdekességek összeegyeztethetők ugyan a régi Jugriáról egyéb forrásokból nyert képünkkel, de az ellentmondások hiánya még nem megy pozitív bizonyítékszámba. A prém-gazdagság, a terület egy részének zsombékos, lápos jellege az Urál vidékén egyebütt is megvan; az eb-fogat használata nem kiváltságos sajátja az obi-ugoroknak, hanem megtalálható ill. hajdan divott a zürjéneknél, szamojédoknál, tunguzoknál is, hogy csak az esetleg szóba kerülhető népeket emít-

hogy továbbá Jugriát a legmegbízhatóbb források általában északbakra, a Szoszva-Szygyva ill. az Ob alsó folyása vidékére helyezik, méltán hihetjük, hogy Conchi khán uralma a vogul-osztjálakta földnek legföljebb déli részére terjedhetett ki, és a szorosabb értelemben vett Jugriára csak a következő rész, a 21. fejezet értendő:

„Still further north, and a long way beyond that kingdom of which I have spoken, there is a region which bears the name of DARKNESS, because neither sun nor moon or stars appear, but it is always as dark as with us in the twilight. The people have no king of their own, nor are they subject to any foreigner, and live like beasts. [They are dull of understanding, like half-witted persons.]

The Tartars however sometimes visit the country, and they do it in this way. They enter the region riding mares that have foals, and these foals they leave behind. After taking all the plunder that they can get they find their way back by help of the mares, which are all eager to get back to their foals, and find the way much better than their riders could do.

Those people have vast quantities of valuable peltry; thus they have those costly Sables of which I spoke, and they have the Ermine, the Arculin, the Vair, the Black Fox, and many other valuable furs. They are all hunters by trade, and amass amazing quantities of those furs. And the people who are on their borders, where the Light is, purchase all those furs from them; for the people of the Land of Darkness carry the furs to the Light country for sale, and the merchants who purchase these make great gain thereby, I assure you.

The people of this region are tall and shapely, but very pale and colourless. One end of the country borders upon Great Rosia.“

A *Jugria* név itt sem fordul elő, ellenben fölbukkan a sötétség országa, *Land of Darkness*¹⁾ elnevezés, amely egyes arab forrásokban is szerepel,²⁾ mégpedig nagyon valószínű követ-

sem (vö. pl. SIRELIUS, Über einige prototype des schlittens, SUS. Aik. XXX. 32: 16); a földbeépítkezés szokása viszont Eurázia északi részén szinte mindenütt kimutatható (vö. SIRELIUS, Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker, különösen FUF. VI, 84 skk, VII, 105 skk).

¹⁾ RAMUSIONÁL: *Della regione detta della tenebre* (id. Gombocz: NyK. XLVI, 171–172), PAUTHIER kiadásában: *provence d'Obscurité* (Le livre de Marco Polo, CCXVII. cap.).

²⁾ Bizonyára közös forrás használata — a Jugriáig följáró arab prémkereskedők elbeszélése — okozza Marco Polo és az arab leírók szóhasználatának egyezését, úgyszintén az asztrometeorológiai és néprajzi jellemzés több föltűnő hasonlóságát is.

keztetésünk szerint *Jugria* értelmében, *Jugria* helyett. Gombocz Marco Polónak ezt a sötétség országáról szóló fejezetét vonatkoztatja Jugriára, míg a 20. fejezetét mellőzi (NyK. XLVI, 171). Részemről Gombocz választását tartom megokoltnak, bár annyit meg kell engednünk, hogy a Conchi-féle tatár khánság északi részének kutya-fogatos vadásznépe alkalmasint vogul és talán osztják is volt. Ebben az esetben viszont módosítanunk kellene azt a közkeletű nézetet, hogy a tatár-vogul érintkezés és nyelvi hatás csak a XIV. sz.-ban indult meg, ahogy pl. KANNISTO vallja a vogul nyelv tatár jövevényszavairól írt tűzetes monografiájában (235. l.). — Csak egyet állapíthatunk meg: Marco Polónak Északnyugat-Szibériáról szóló, kétségkívül másodkézből kapott híradása semmi biztos támpontot sem szolgáltat arra nézve, hogy milyen területet jelöltek a XIII. sz.-ban a *Jugria* névvel.¹⁾

Amint fönnebb már kiemeltem, a *Jugria*-kérdésben AENEAS SYLVIVS PICCOLOMINI, a későbbi II. PIUS pápa nevezetes *Cosmographiája* szolgált hosszú időn át Nyugat-Európa irodalmának főforrásául. AENEAS SYLVIVS sem említi ugyan a *Jugria* szót, de kétségtelen, hogy az *Asiatici Hungari* néven említette nép a vogulokkal-osztjakkal azonos, s *Asiatica Scythiája* obi-ugor földre s így minden biztonnal Jugriára vagy *Jugria* egy részére is értődött.

Örök érdeme AENEAS SYLVIVSNAK, hogy fölfödözi, szabatosabban elsőnek említi a magyar és az obi-ugor nyelvek rokonságát, de a szenzáció erejével ható rokonításon és az „ázsiai magyarok“ pogányságának, műveletlenségének hangsúlyozásán kívül szinte semmi lényeges adatot sem közöl, jóllehet terjedelmes művének több helyén is érinti a kérdést, a „De Asiaticis Scythis, & eorum ferocitate, unde Attilas, de eorum foeditate, & qvomodo Hungaros velint esse Scythas, qvomodove qvidam Hungarica lingua sint loqven-

¹⁾ A modern Marco Polo-kiadások térkép-rekonstrukciói csak hozzávetőleges egyéni véleményeknek számítanak. Ezt az állításunkat megokolttá teszi az az észrevételünk, hogy a kritikus pontokra nézve, így a sötétség országának elhelyezésére nézve is, jelentékeny eltéréseket okozott a szöveg eltérő értelmezése. A PAUTHIER-féle kiadás II. kötetéhez mellékelt térkép-vázlat Északkelet-Európát és Szibéria egész északi felét jelöli a province d'Oscurité névvel, JULE-CORDIER viszont a „Marco Polo's Itineraries, No 1“-ben a Volga könyökétől északra, a Vjatka folyótól az Urál-hegységig eső területet jelzi Land of Darknessnek. — Ugyanez a vázlat az Irtys alsó folyása vidékére írja: „Khans of Siberia“.

tes“ c. XXIX. fejezet¹⁾ pedig egészen az ugorságnak van szentelve. Ezúttal azt sajnálhatjuk különösebben, hogy Jugria helye tekintetében AENEAS SYLVIUS is kétségben hagy bennünket. Megmondja ugyan, hogy „Noster Veronensis, quem supra diximus ad ortum Tanais pervenisse, retulit populos in Asiatica Scythia, non longe à Tanai sedes habere,.... quorum eadem lingua sit cum Hungaris Pannoniam incolentibus“, sőt arról is fölvilágosít bennünket, hogy hiradója, az a közelebről nem ismert veronai szerzetes „ad fontes Tanais pervenisse se affirmavit, eosque transcendisse & omnem illam Barbariae borealem perscrutatum“, de ezekből a leírásokból csak annyit lehet következtetni, hogy AENEAS SYLVIUS a Don forrásától nem messze, tehát az akkori földrajzi hiedelmeket is figyelembe véve az Urál vidékén, esetleg az Urál keleti oldalán képzelte a jugorok lakóhelyét. — Akárhogy áll is a dolog, bármennyire igaza van AENEAS SYLVIUSnak a lényegben, előadásának földrajzi vonatkozásai annyira vérszegények, a kor hiányos ismereteitől befolyásoltak, hogy a hozzájuk fűzött reményeket nem válthatják valóra.

Igazában MIRCHOVI MÁTYÁS 1517-ben kiadott *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* c. munkája hasogatott először rést a könnyen érthető nyugateurópai tájékozatlanság és tudálékos mende-mondák ködén, amely a XVI. sz. elejéig elfogta a kilátást Oroszország földjére, kivált északkeleti végeire és lakóira.

MIRCHOVI MÁTYÁS egymásután mutat rá elődei és kortársai földrajzi tévelygéseire, fantasztikus meséire különféle csoda-szerzetekről, „monstrosi homines“-ről, kincsórzó griffekről stb. és írja le vagy saját észleletei vagy megbízható szemtanuk elbeszélése alapján az orosz területen élő népek valódi viszonyait. — Jugriáról és a Jugriabeli vogulok-osztjakok Pannoniába költözött magyar testvéreiről a II. tractatus 5. fejezete (*de Juhris*) szól részletesebben: „*Juhri de Juhra terra scithie septētrionalissima & frigidissima: iuxta oceanū septentrionis: a Moskouia ciuitate Moskorum ad orientē & septētrionē quingentis miliaribus magnis Germanicis distante: ascenderunt et venerūt per terrā planā ad meridiē.... At Juhri slauos incolas Pannonie trucidarunt terrāque eorum in hanc horam possederūt Slauis vndique in finibus Pannonie rema-*

¹⁾ AENEAS SYLVII PICCOLOMINI POSTEA PII II. PPAE OPERA GEOGRAPHICA ET HISTORICA. — Helmstadii MDCIC.

nentibus et habitantibus. Accipe primo quod *Juhri* a *Juhra* regione scithie de qua oriundi exiuerunt: vocati sunt: et vsque in nostra tempora a Bohemis Polonis et Slavis *hugri* appellantur ab aliis autem *hugui* tandem et *hungari* dicti sunt..... Accipe tertio quod *Juhra* septentrionalissima est absque altissimis et inaccessibilibus montibus: nec tantis vt sunt alpes iuxta Italiã: neque sicut montes sarmatici..... Accipe quinto quod *vhri* in *Juhra* scithie non colunt agros....“

Hátrább, a II. könyv „De regionibus Scithie Perm Baskird Juhra et Corela per ducem Moskouie subiugatis“ c. fejezetében újból visszatér MIECHOVI MÁTYÁS Jugriára, erre a „misera regio sub polo arctico“-ra: „Post Moskouiã sunt gentes et regiones inter septentrionem et orientem in fine asie septentrionalis que proprie Scithia dicitur: principi moskouie subiecte: per Iuan ducem moskouie principaliter subiugate scilicet Perm: Baskird: Cziremissa: *Juhra*: Corela.... In terra Permska proprium idioma: in terra Baskirdorum proprium: in *Juhra* proprium et in Corela etiam proprium..... Proximiores oceano septentrionis vt iuhri et Coreli piscantur et capiunt balenas seu vitulos et canes marinos...“

MIECHOVI MÁTYÁSNAK méltán híressé vált munkája igen nagy mértékben hozzájárult az irányok és távolságok, a történeti tények és földrajzi realitások helyesebb fölfogásához, de az egyes területek, tartományok pontosabb helyét, határait vagy nem ismerhette maga a tudós krakkói kanonok sem, vagy ha ismerte is, nem tartotta leírásában részletezendő teendőnek. Ennek ellenére is kétségtelen azonban, hogy Jugriát ott tudta, ahova az orosz források helyezték: Északnyugat-Szibériában, a zürjének és a baskirok társomszédságában, „in fine Asiae septentrionalis“.

Két olyan nyugateurópai író kell még kiemelnünk, akik mindketten jártak Oroszországban és saját szemükkel látták, szemtanuktól hallották azt a sok földrajzi, történeti, néprajzi újdonságot, amelyet később írásba foglaltak. HERBERSTEIN ZSIGMOND, Miksa császár bizalmasa és élesszemű követe az egyik, WITSEN MIKLÓS, Amszterdam városának diplomáciai küldetéseiben el-eljáró tudós polgármestere a másik.

HERBERSTEINNEK különösen egy mondata üt szeget az ember fejébe: „Iugariae prouinciae situs ex supradictis patet“ (Rer. Mosc. Comment.² 89). A sokat ígérő supradicta azonban éppenséggel nem ilyen megnyugtató, s belőle mindössze annyi patet, hogy az

Ob mellett ugor népek is laknak. HERBERSTEINnek Jugria helyéről tett kerek kijelentése t. i. nyilván a következő leírásra utal: „à Lepin ad Sossam fluuium peruenitur. Huius fluuij accolae *Vuogolici* nuncupantur. Sossa autem à dexteris relicto ad fluuium Oby, qui oritur ex Kitaisko lacu, peruenitur: quem vix uno die & celeri cursu traiecerunt, adeò uasta huius fluuij latitudo est, ut ad octoginta ferè vuerst extendatur. Hunc quoque *Vuogulici* & *Vgritzschi* gentes accolunt“ (uo. 85). Föltűnő ebben az idézetben, amelynek HERBERSTEIN szerint egy orosz eredetiben olvasott „Itinerarium ad Petzoram, Iugariam, & Obi usque fluuium“ a forrása, az ugor nép-név, az *Vgritzschi* gentes szűkkörűsége: mintha kizárólag az obi-osztjakokat akarná jelölni, megkülönböztetve őket a *Vuogolici* ill. *Vuogulici* néven említett Szoszva- és Ob-melléki voguloktól, holott legjobb orosz forrásaink éppen ezeknek a voguloknak lakóhelyét hívják *Jugriának*.

Kevésbé pontos, de egyéb ismereteinkkel jobban összhangban álló helyrajzot találunk HERBERSTEIN német nyelvű önéletrajzában, amelyre Gombocz tett figyelmessé (NyK. XLVI, 187): a Dvina felől menve „durch das gross Permia,¹⁾ vnd vber ain gross was-ser vnd Gepürg, die baide sy petzora nennen, ist vill mer dann vierhundert meill dahin zuraitten. Vnd dann khumbt man zu den Jugritzen. Das sollen die rechten Hungern sein, dauon sy Iren vrsprung haben. Vnd dann furauß zw dem grossen Chan von Cathaia“ (Fontes Rer. Austr. — Scriptorum I, 129).

Nem csekély meglepetést szerez végül HERBERSTEINnek 1549. évi térképe, amelyen Jugria az Ob („Oby fl.“) keleti oldalán, kb. a Szoszva torkolatával átellenes partvidéken van föltüntetve az ekkoriban szokásos figyelmeztetéssel: „IVHRA inde VNGARORU[M] ORIGO“.²⁾

WITSEN nagyszabású művének számos helyén szóba kerülnek az obi-ugor népek, az *ostiakki* (*astjaki*, *astakki*, *astakken* stb.) és a *wagolici* (*wagoltfen*, *wagoli*) valamint lakóhelyük: „Landschap *Astakia*“ ill. „Landschap *Vogulits*, of *Vogelits*“. Pár ízben szerepelnek mellettük a jugorok: *Ugritzsche Volkeren*, maga a Jugria

¹⁾ A kiadó, Th. G. von KARAJAN, ezt a furcsa megjegyzést teszi rá: „Ein ehemaliges herzogthum an der grenze von Sibirien, die jetzige provinz Permien im asiatischen Russland“.

²⁾ A Hakluyt Society kiadásában 1852-ben megjelent *Notes upon Russia* II. kötetében közölt lenyomatból ismerem.

(*Ugorie* of *Jugorie*, *Jugoria*, Landschap *Jugorien*) területnév is fölbukkan néha, sőt helyéről is nyilatkozik WITSEN. Kár, hogy nem mindenütt egyformán! Úgy látszik, WITSEN eredeti fölfogását ez a mondat tükrözteti vissza: „*Jugorie*, of *Jurgetfi*, is een Landschap, gelegen by de Vliet Witsogda; die een Arm van de Dwina is, op twee en zestig en een halve graed“ (Noord en Oost Tartarye² 776¹). Bár ez a helymegjelölés a XVII. században különösnek tetszik, nem férhet kétség ahhoz, hogy itt a mi Jugriánkról van szó, mert WITSEN is menten rátér a magyarsággal való rokoni kapcsolatokra: „Uit de Volkeren van dit Landschap, als mede uit Permien, word by de Moskoviten gelooft, de *Hungaren* te zijn gesprooten; want deze, zoo men zegt, en die van *Hungaryen*, groote gelijkheit in aert en zeden met malkander hebben“ (uo.). — A Vycsegda, régebben Vycsogda, amint ezt WITSEN is egészen pontosan tudja és mondja, európai Oroszország egyik nagy északi folyója, amely az Urál-hegységtől nyugatra, a vologdai kormányzóságban ered, nyugati irányban folyik, tehát WITSEN föltétlenül európai részen tudta Jugriát. Bajos volna eldönteni, mire támaszkodhatott: rég elavult orosz leírás került a keze ügyébe, anachronisztikus szóbeszédnek adott hitelt, avagy netalántán az ő Oroszországban jártakor is alkalmazták volna a *Jugria* nevet európai területre?

Könyvének egy másik helyén, a HERBERSTEINTől is fölhasznált orosz itinerarium nyomán egészen máshova, t. i. az Ob mellé helyezi a jugorokat. Idézem ezt a részletet is, mert tanulságos összevetnünk HERBERSTEINÉVEL:

„Van Lepin komt men aen de Rivier Sossa, of Sosva, waer van de omleggende Volken *Wogolici* genaemt zijn. De Sossa ter rechter zyde latende leggen, komt men aen de Oby, die zijn oorspronk aen het Meir Kathay heeft, dat op een dag ter naeuwer nood over te varen is; en de Oby is zoo breed, dat zy op zomige plaetzen eenige wursten wyt is. Hier wonen mede de *Wogolici* en *Vgritzsche* Volkeren“ (uo. 945).

Ez a következetlenség, a nem egykorú, nem egyértékű, sőt egymásnak lényeges kérdésekben ellentmondó forrásoknak megjegyzés nélkül történt egyvégbe-aggatása voltaképpen a tájékozatlan követők kompilációin bosszulta meg magát. Úgy látom, elsősorban WITSEN az oka — vagy lehet az oka —, hogy a XVII. sz. második felének térképészeti termékei egyikén-másikán két Jugria is

¹) Az 1785. évi amszterdami kiadás szerint.

szerepel: egyik a Vycsegda ill. a Mezeny-Vaska folyók vidékén, jöcskán bent európai Oroszország testén, a másik messze keletre az Ob környékén. Nem csoda, hogy akadt olyan hyperkritikus rajzoló is, aki a gyanús ismétlődés zavarából a névváltozatok elkülönítésével próbálta kivágni magát, *Juhrának* jelölvén az egyiket, *Joughoriának* a másikat.

A fentiekben bemutatott legeredetibb és legérdemesebb nyugateurópai írók, AENEAS SYLVIUS, MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ÉS WITSEN mellett dolgozó kompilátorok Jugria-adataival nem érdemes részletesebben foglalkoznunk. Jugria helyéről rendszeren csak annyit mondanak ők, amennyit nagytekintélyű elődeik rendkívül elterjedt munkáiban olvastak, ami hova-tova irodalmi közhellyé vált.

Szemléltetésül elegendő lesz egynéhány példát idéznem Gombocz gazdag gyűjteményéből (NyK. XLVI, 172—191): „in Asiatica Scythia, ad ortum Tanais amnis, homines eiusdem linguae cum Hungaris Pannoniam incolentibus“; „quum ad Tanais ortum penetrasset, gentem Vngarica lingua loquentem se invenisse dicebat“; „Prope glacialis Oceani oras habitant silvestres homines Ugari sive Ugri. Scythae quidem sunt...“; „Novissimè Hungari ex alia Hungaria Scythica egressi, que non longe à Tanais ortu extat, et *Juhra* hodie dicitur: misera adhuc regio, utpotè sub frigidissimo coelo iacens, duci Moscoviae tributaria...“; „Ex Jugaria ad septentrionalem Oceanum sita Vngaros prodiisse autumant“ s. i. t. — Ezekben az AENEAS SYLVIUS Cosmographiájából és MIECHOVI MÁTYÁS Tractatusából fülünkbe csengő jelzőkben és helyhatározó mellékmondatokban jóformán ki is merül a XVI. és XVII. század-beli nyugateurópai leírásoknak Jugriára vonatkozó frazeológiája. A helyzetképhez hozzátartozik, hogy a forrásul használt szerzők minden szavának megvan — sokszor bizony nagyon későn — a visszhangja. Még a HERBERSTEIN-féle Commentarii-ban, majd utóbb WITSEN művében közölt orosz itinerarium meglepő adatai sem maradnak parlagon. A veronai származású ALESSANDRO GUAGNINÓNAK, a vitebszki várórség parancsnokának 1578-ban kiadott *Sarmatiae Europeaee Descriptio* c. munkája szerint „Huic quoque fluvio [Obbi] *Vogulici & Hugritzchi* populi accolunt“ (1581. évi kiadás 85/b) és pl. MATTHAEUS PRAETORIUS *Orbis Gothicus*-a (1688) is tovább hirdeti: „Accolunt Obbio *Vogulici & Hugriczchi*“ (Liber II, cap. II. § 3).

A nyugateurópai földrajzi és történeti kompilációk Jugria-

leírásainak céltalan és reménytelen — legalább is a most megoldásra váró kérdések szempontjából céltalan és reménytelen — forráskritikai böngészgetése helyett érthető kíváncsisággal nyúl az ember a korabeli térképekhez, a térképrajzolás zsengeihez. A XVI. századnál korábbi vázlatok nem ismerik Jugriát, ez a távoli világtáj terra incognita számukra, ellenben a XVI. századbeli atlaszok, kivált a WIED-, MÜNSTER- és MERCATOR-típusúakra gondolok, már el nem mulasztanak Jugriánk föltüntetését. — Azt hiszem azonban, néhány taláalomra kiragadott példa eléggé meggyőzhet bennünket arról, hogy ezek a világhírű kartografusok Jugria helyének kérdésében tökéletesen figyelmen kívül hagyandók.

ANTHONIUS WIED a Mezeny folyó partjára írja: „*Iuhri* ex quibus Hügari in Hügaria idē quoque idioma ostēdit“. ¹⁾ — Jugria szomszédságában, de meglehetősen nagy távolságra van jelölve: „Kondori, Vahvlicz, Wilki Perim, Abdori“.

MÜNSTER *Moscovia*-térképén egy meg nem nevezett észak-európai folyó völgyében bukkanunk Jugriára: IVHRI; Jugriától északnyugatra terül el *Corelia*, jöcskán keletre egy vadregényes tisztáson *Cōdori*, délkeletre *Vahulia* (?), tovább keletre *Abdori* s jelentékenyen délkeletre, az Ob bal partján *Sybir*. ²⁾ — A Cosmographia 913. l. — hibásan 831-nek van számozva — ezzel a magyarázattal hívja föl a képre a figyelmet:

„Vbi in tabula scriptū uides *Iuhri*, patria dicitur esse Vngaroru, id quod utriusque regionis eandem testari aiunt linguā. Supra Moscouitas sunt multi quos Scythas uocant, sed parent principi Moscouitarum, quos scilicet dux Iuan subigauit, ut sunt, Serm (o: Perm), Baskird, Cziremissa (o: Cziremissa), *Iurha* (o: *Iuhra*), *Corela* & *Permska*. . . . Proximiores Oceano septentrionis, ut *Iuhri* & *Coreli*, piscantur & capiūt balenas seu uitulos & canes marinos“. ³⁾

A híres angol utazó, ANTHONY JENKINSON 1562. évi térképe különös újdonsággal lep meg bennünket: Jugriát (IOVGHORIA) az Ob (Oba fl.) keleti oldalára helyezi; az Urál-hegység felső részének lejtőin *Obdora*, a Pecsorától nyugatra *Condora*, ettől délre *Per-*

¹⁾ WIED térképét A. E. NORDENSKIÖLD *Periplus* c. másolat-gyűjteményéből ismerem (XXXV. sz. melléklet).

²⁾ *Cosmographiae uniuersalis Lib. VI. Auctore Sebast. Munstero.* — Ed. 1554. p. 910.

³⁾ Ez utóbbi mondatok szórul-szóra MIECHOVI MÁTYÁS *Tractatus*ából vannak kiírva.

mia van jelölve.¹⁾ — JENKINSON társának, RICHARD JOHNSONNAK útleírásából kiegészíthető ezzel a megjegyzéssel: „Vpon the East part beyond the countrey of *Vgori*, the riuer Ob is the most Westermost part thereof. Vpon the sea coast dwell Samoeds, and their countrey is called *Molgomzey*“.²⁾

Egészen zúr-zavaros képet adnak Jugriáról GERARDUS MERCATOR-nak számos kiadásban elterjedt s technikai kivitelükben csakugyan nagy haladást jelentő atlaszai. Egyik-másik térképen (pl. a *Russia cum confinijis* és az *Asia nova* címűn) két Jugria is szerepel: egy nyugati, európai és egy keleti, szibériai. Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy MERCATOR az úgyn. vándorlásos elmélet mozzanatait próbálta szemléltetni. Erre a föltevésre a leggyöngébb támpontunk sem lehet, sőt némi egybevetésből kétségtelenül kitetszik, hogy MERCATOR minden rósta nélkül átvette ellentétes nézetű elődei adatait, azokét is, akik Jugriát Európában, azokét is, akik Jugriát Szibériában tudták. — MERCATOR európai Jugriája jócskán nyugaton, rendszeren a Mezeny-Vaska folyók vidékén ill. a Pecsora és a Vycsegda felső folyása közt található: „*Iuhri* al: *Iutri* (!), ab his *Iuhuris* Hongari originem habent“ avagy „*Iugra Iuhra* siue *Iugoria* ex qua olim Hungari prodijsse feruntur.“ — A szibériai Jugria — *Ioughoria* — az Ob keleti partvidékén terül el, éppúgy mint HERBERSTEIN és JENKINSON térképén.³⁾

Azt hiszem, csak henye szószaporítás volna további példákkal

¹⁾ Ki van adva a Hakluyt Society kiadásában 1886-ban megjelent „*Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*“ I. kötetének mellékletéül.

²⁾ U. o. I, 105. — Csak melleleg említem meg, hogy Jenkinsonék egyéb följegyzései sokkal határozatlanabbul — óvatosabban — jelölik meg Jugria helyét: „*inhabitantes of Hugarye* and other people of Sameydes (!) and Colmak-kes, whose Countreys lye very farr notherly“ (163); „*Ilonde of Vagatts*, whiche is not farre from the River of Obbe and the mayne land of *Hugarye*“ (164); „There is a Bay betweene the saide Vaigattes & the riuer Obba, that doth byte to the Southwardes into the land of *Hugorie*“ (1588-ból; uo. II, 251).

³⁾ A MERCATOR-féle Urál-vidék torz voltának bizonyítására csak az Európa című térképet kell bemutatnunk. Az Urál-hegységtől (Riphei montes vel Hyperborei nunc Camenoi poyas) nyugatra, a Vycsegda forrásvidéke fölött van *Kondori*, délebbre, de szintén az európai oldalon *Vahulicz*; az Irtys mellett áll *Veliki Tumen*, egy keletebbre az Irtyszel párhuzamosan az Obba ömlő folyó (? *Jugan*?) mellett *Jerom*; *Sibir* városa az Ob egyik meg nem nevezett balparti mellékvíze (? *Konda*?) mellett ékeskedik, míg sokkal délebbre *Lepin* búslakodik számkivetettségén.

bizonyítgatni, hogy a régi nyugateurópai földrajzi irodalom és kartografia termékeinek zöme megbízhatatlan szerkesztmény és szinte semmivel sem segít bennünket előbbre. Az összehasonlító vizsgálat inkább abban a tekintetben járna tanulsággal, hogyan keveredett össze a légnemű régi közhelyek kézről-kézre adott hagyománya a későbbi reális földrajzi és etnografiai ismeretek elemeivel.

A *Jugria* név földrajzi vonatkozásainak szentelt — talán kelleténél hosszabbra nyúlt és nem eléggé áttekinthető — fejtegetéseink eredményeit így foglalhatjuk össze:

I. Az első értesítések európai Oroszország északkeleti szögletében, a peccorai zürjének keleti, a szamojédok déli szomszédságában, közelebb-ről megjelölve: az Urál-hegység és a Káma felső folyása — Pecsora közti sávon tüntetik föl Jugriát.

II. A XIII—XVI. századi események egykorú, vagy közel egykorú leírásai már majdnem kizárólag Urál mögötti szibériai területet jelölnek a névvel. Időnként, forrásonként szüntelen és lényegesen ingadozik e terület köre, nagysága. A *Jugria* név legtágabb értelemben használva kb. az északi szélesség 58° — északi sarkkör, ill. a Greenwich-től számított keleti hosszúság 58° — 70° közti területet jelenti. Északon Obdorszk a leg-távolabbi pontja, délen hozzávetőlegesen a Tura folyó; nyugaton jóformán csak egyes folyók, a Sesugor, Ilics, Pecsora, Kolva, Visera és Koszva völgyében csipkéződik bele Európa testébe és éri el helyenként az 58. hosszúsági fokot; keleten is alkalmasint csak néhány mellékfolyó (Kunovat, Kazym) irányában terjed az Ob vonalától jelentékenyen keletebbre, kb. a 70. fokig. — Megjegyzendő, hogy ezeket a határokat a különféle forrásokban elszórtan található adatokból kellett összeillesztgetnünk, s ezért kikövetkeztetésünk helyessége itt-ott vitatható is.

III. Legmegbízhatóbb orosz forrásaink jóval szűkebb területre alkalmazzák a *Jugria* nevet:

1. A XIV—XVI. századbéli kétségtelen hitelű adatok túlnyomó többsége szerint *Jugria* az Ob alsó folyása körül levő terület, amelyhez hozzáértődik a Szoszva—Szygva medencéje, valamint Kunovat, Kazym és Koda környéke is. — Ezek az adatok Jugrián kívül eső, teljesen különálló tájegységnek emlegetik a

Pelym-vidéki vogulság földjét. — Azonban a *Jugria* név ilyenén használatában sem találunk tökéletes egyöntetőséget és tartósabb megállapodottságot. Az ingadozások fő-okát alkalmasint a terület lakosságának szervezetlenségében, ill. az alkalmi törzs-alakulatok sűrű változásaiban kell keresnünk. Hol egyik, hol másik nemzetség szálláshelyére tolódik el a súlypont, hol egymástól független darabokra esik szét a gyér népességű terület, aminek nyomában jár a név jelentéskörének gyakori módosulása, szűkülése, tágulása:

2. Egyes XVI. századi leírások, amelyek közül a *Kniga Boljsemu Csertezsua* legfontosabb, kizárólag a Szoszva-Szygva folyók vidékének jelölésére korlátozzák, míg mellette az Alsó-Ob környékét *Obdora* néven említik,

3. viszont egy orosz itinerarium nyomán HERBERSTEIN, WITSEN stb. éppen fordítva az Ob alsó folyásának osztjások lakta partmellékeire ruházza át, elkülönítve tőle a Szoszva és Szygva vidékét, sőt még az Alsó-Ob-menti vogul lakosság földjét is.

Az a kérdés vetődik föl ezután: a sok közül melyik volt *Jugria* eredeti helye? Sajnos, történeti-földrajzi adataink nem elegendők a kérdés eldöntésére. Még arról is korai dolog volna nyilatkoznunk, hogy európai vagy ázsiai területről indult-e el vándorútjára a név. Igaz ugyan, hogy a legrégebb értesítések európai részén jelölik *Jugriát*, de a prioritás kérdésében ez még éppenséggel nem perdöntő, mert hiszen első híradóink szemhatára lezáródik az Urál-hegységnél, s ezért számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az ő *Jugriájuk* csupán Európába átnyúló kiágazása, nyugati pereme is lehet az előttük még ismeretlen Transuralia-beli *Jugriának*. — Majd csak az etnológiai és őstörténeti vizsgálatok tanulságainak ismeretében mérlegelhetjük az eddigi eredményekből nyíló lehetőségeket és nyilváníthatunk véleményt *Jugria* eredeti helyéről.

* * *

Etimológiai magyarázatunk alapvetésében a *Jugria* névnek nemcsak földrajzi tartalmára kell tekintettel lennünk, hanem etnológiai vonatkozásait is föl kell derítenünk. Tüzetes földrajzi tájékozódásunk után talán nem lesz nehéz megfelelnünk arra a kérdésre, hogy milyen műveltségű, szervezetű, fajú és nyelvű nép volt *Jugria* lakossága.

Forrásanyagunk vallomása szerint a jugorok műveltsége alacsonyabb fokon állott, egyoldalúbb volt, mint a hozzájuk ellátogató kereskedőké és harácsoló-hódító oroszoké. Elsősorban nyilván vadászattal foglalkoztak, s a nemes prémek mesébe illő tömege tette őket gazdagokká, messze országok előtt ismertekké, irigyelteké. Általában passzív természetű nép volt, de ha megtámadták, bátran, szívósan védekezett s szorultságában a hadicselt sem vetette meg. Magasabb szervezettségéről vajmi keveset tudunk. A XV—XVI. században, amikor már bővebben vannak rájuk adatok, fejedelmek, sőt néha több kis fejedelemség¹⁾ ügyeit irányító nagyfejedelmek alatt éltek, bár nyilvánvaló, hogy fejedelmeik inkább nemzetség-ill. törzsfő-félék lehettek, s egy-két névről is ismert nagyfejedelmükben is mindössze néhány egymásra utalt szomszédos törzs alkalmi szövetségének valamilyen előjáróját, esetleg hadnagyát láthatjuk.

A jugorok e jellemképéből s még inkább lakóhelyéből következtetve az eddigi kutatók majdnem kivétel nélkül obi-ugorokat kerestek és találtak a *Jugria* elnevezés mögött. Ha a vogulok és az osztjások mai viszonyait vesszük irányadónak, csakugyan bajos is volna más népre gondolnunk. Egyesek, amint fönnebb láttuk, szóba hozták ugyan a szamojédokat is, de ez az azonosítás forrásaink bizonyossága szerint a történeti korban hejtelen. Hisz már az orosz őskronika 1096. évi elbeszélése éppúgy megmondja, hogy Jugria a szamojédok szomszédságában van s a jugorok nyelve elít a szamojédokétól, mint 300 év múlva a permi Szent István életrajzírója, avagy közel hat századdal később pl. WITSEN. — A SCHRENK-

¹⁾ Az obi-ugorok szétaprózottsága a vidék mostoha természeti viszonyainak, a zsákmányoló (vadászó-halászó) életmódnak és az ezen tényezőkkel összefüggő birtokjogi, települési, társadalomszervezeti stb. formáknak könnyen érthető következménye. Mindössze PATKANOVNAK ide vonatkozó véleményére és megállapítására utalok: „Es ist sehr wahrscheinlich, dass die zersplitterung des ostjakischen landes in einzelne unabhängige fürstentümer in der teilung des volkes nach geschlechtern seinen grund hat. Das ist aus den überbleibseln der früheren formen der grundbesitzrechte bei den eingeborenen zu entnehmen. Ostjakische und wogulische dörfer, welche in öden genden liegen und deren bevölkerung sich von dem einflusse der russen bis zu einem gewissen grade rein erhalten haben, bestehen auch gegenwärtig noch aus einem oder zwei geschlechtern, denen das ganze umliegende land angehört“ (Irt. Ostj. II, 012). — „Man darf annehmen, dass sich die einwohnerzahl eines kleinen südostjakischen staates durchschnittlich auf 60 bis 300, höchstens 400 seelen beiderlei geschlechtes belief“ (uo. II, 013).

féle szamojéd elmélet elvetésével azonban még nem vonjuk kétségbe, hogy egyes Obdorszk tájékán kóborló szamojéd nemzetségek alkalmilag ne tartozhattak volna a *Jugria* név körébe, és különösen nem utasítjuk el azt a lehetőséget, hogy a történelőtti korszakban ne éppen szamojédok lettek volna *Jugria* földjének lakói. — Egyelőre egészen figyelmen kívül hagyjuk ezt az őstörténeti problémát, mert előbb a történeti adatokkal megvilágítható népe sségi viszonyokkal ajánlatos tisztába jönnünk.

A komolyabban számbaveendő magyarázatok egyik része a mai vogulok őseit látja a jugorokban, döntő bizonyítéknak fogadván el a *Kniga Boljsemu Csertezsü* ismeretes definícióját, amely szerint *Jugria* egyenlő a *Szoszva* és a *Szygva* vidékével, ott pedig ma is és a *Kniga Boljsemu Csertezsü* korában is vogul lakosságot találunk.

Ez a látszatra hibátlan következtetés már a legelső próbát sem állja ki. Nem az ellentábornak az az érve dönti meg, hogy a XIV. sz. végétől fogva nagyon gyakran szerepel *Jugria* mellett külön a vogulság is, vagyis a két név földrajzi és etnológiai értéke nem lehet azonos: pl. *ЕПИФАНІ ПЕРМУДРЪ* szerint Perm egyik szomszédja *Jugra*, másik a vogulok; az 1483. és az 1499. évi moszkvai hadjárat egyik célja a vogulság (*Вогуличя*), másik az Ob-melléki *Jugra* (*Югорская земля*) meghódítása; egyebek közt HERBERSTEIN és WITSEN is megkülönbözteti őket: „*Vuogulici & Vgritzschi gentes*“ ill. „*Wogolici Ugritzsche Volkeren*“. Ez a névpárhuzamosság azonban még nem rontaná le a vogul elmélet valószínűségét, mert hiszen egészen közönséges tapasztalati tény, hogy egyes nyelvileg, fajilag azonos népcsoportok földrajzi, vallási, politikai stb. okokból más és más névvel jelölik magukat, vagy jelölik őket az idegenek. Hogy mindjárt a derekán fogjuk meg, ez a név szerinti elkülönítés a vogulokra is kimutatható. A fenti adatok *vogulicsi*, *Vuogulici*, *Wogolici* népneve a vogulságnak csak déli, kiváltképpen a Pelym-vidéki ágát jelenti, míg a *Szoszva-Szygva* medencéjében lakó északi ág *Jugra* néven szerepel vagy a *Jugra* ill. *Vgritzschi gentes*, *Ugritzsche Volkeren* gyűjtőnév alá van foglalva. Sőt a vogulság e két része közti különbségtétel szinte napjainkig kísért a szakirodalomban, főleg az oroszban, t. i. a déli rész *vogul*, az északi rész *Ljapini osztják* vagy egyszerűen csak *osztják* elnevezésében.¹⁾

¹⁾ *Ljapin* a *Szygva* (vog. *Sakw-jā*) másik, eredetibb neve. Az orosz — és régebbi nyugateurópai — irodalomban gyakran olvasható *Ляписские остяки*

A két vogul csoport különnevűsége egyáltalán nem érintené a vogul elmélet helyességét: amint ma más névvel illetik az északi csoportot mint a délit, éppúgy járhattak el századokkal ezelőtt is, vogulnak nevezvén a déli ágat, *Jugrának az északit*. Ennek a megkülönböztetésnek ma is megvannak, régen is megvoltak a maga természetes okai. Mindenek előtt a Szoszva-Szygva-vidék táji elkülönültségére kell gondolnunk: „Máskép áll a dolog a Szoszva folyamrendszere vidékén. Nyugat felé az Ural, éjszak és délnek ingoványos lakatlan dombsorok által védve, e tartomány csak kelet felé a Szoszva torkolatánál nyílik meg a közlekedésnek“ állapítja meg REGULY (Reguly-Alb. LXXXV. 1.). — Földjük félreeső, elzárt volta magyarázza meg, hogy az északi vogulok¹⁾ mind máiglan megőrizhették őseik életformáit, szellemi szabását, míg a déli vogulságot gyökeresen átalakította az idegen — tatár és orosz — befolyás. Találóa jellemzi a két világ közti különbséget REGULY: „Itt — t. i. az északi voguloknál — az eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztnek marhát, nem esznek kenyeret, nem viselnek len vagy gyapju öltözetet. Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri, csak e két forrását a szerzés és táplálkozásnak, állatok bőrével ruházkodik, a lovat az eb és az iramszarvas pótolja, atyái

(Ljapin-vidéki osztjások) rendszeren a Szygva- és Szoszva-vidék vogul lakosságának hagyományos elnevezése. Pl. KOWALSKY, HOFMANN uráli tudományos expedíciójának egyik tagja, így osztályozza az Északi-Urál obi-ugorjait: „Die Ostjaken theilen sich in zwei hauptstämme: Lapinsche und Obische ein. Die ersteren, deren hauptsitz die jurte Lapina an dem flusse Sigwa ist, streifen im sommer mit ihren rennthierheerden auf dem Ural-gebirge bis an den 65° N. B., im winter kehren sie in ihre jurten, auf dem östlichen abhange des Urals an den flüssen Sosswa, Loshwa u. a. heim. ... Die Obischen Ostjaken leben in jurten an den ufern des Ob bis an seine mündung. — ... Die beiden stämme unterscheiden sich sowohl durch die sprache, als auch in anderen beziehungen“ (Nördl. Ural I, XI—XII. 1.). — Néha kizárólagosan csak a szygvai vogulokra vonatkozik a *Ljapini osztjások* elnevezés, de akkor mellette találjuk a szoszvai vogulokra értett *Сосвинские остяки* (Szoszva-vidéki osztjások) nevet. — Többek között AHLQVIST is figyelmeztet, hogy a berjozovi kerületben a vogulokat is *osztjások*knak hívják (Muistelmia 222), és hogy más adatot ne is említsek, KANNISTO is azért nem tudott az Ob-melléki vogulokról egészen pontos számadatokat szerezni, mert a helybeli oroszok *osztjások*knak nevezik őket (SUS. Aik. XXV., 4).

¹⁾ A Szoszva és a Szygva vidékén élő északi vogulok száma DUNIN-GORKAVICS szerint kb. 2.400 (Izv. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 48), KANNISTO statisztikája szerint pedig mindössze 1.832 (FUF. VI, Anz. 54).

isteneinek áldozik, és sajátsága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondtalanságában nem sejtve azon küzdelmet, mellyben a polgárisodás délibb testvéreit emészti, s melly őt is egykor elkerülhetetlenül be fogja olvasztani“ (uo.). A vogulság legutolsó bűvara, KANNISTO szintén hangsúlyozza ezt a különbséget: „Sosvan vogulit edustavat heimonsa alkuperäisintä enimmän venäläiseltä vaikutukselta säilynyttä kantaa. Kuten puku, asunto ja elintavat, samoin heidän koko ajatus- ja katsantokantansa on vahvaa kansallista leimaa. Omaperäisistä kansanrunoudesta he ovat eteläisiä veljiään rikkaampia; heidän muinaista ugri-laista luonnonuskoaan ei vielä epäily ole pahoin järkyttänyt“ (SUS. Aik. XXV₅, 1—2).

FISCHERÉK vogul elméletét más okból kell elvetnünk: ha a vogulok elhelyezkedését, elsősorban természetesen a forrásaink korára jellemző településföldrajzi viszonyait egybevetjük a Jugria helyére vonatkozó megállapításainkkal, bátran állíthatjuk, hogy a *Jugria* név kizárólag vogulokat csak a Kniga Boljsemu Csertezsú és a vele egy csoportba tartozó források nyelvhasználatában jelentett, s a jelentésnek ez a szűkkörűsége csupán múlt mozzanat a sűrű változások sorában. Az viszont kétségtelen, hogy ha a *Jugria* név csak átmenetileg szolgált is kizárólag vogul népesség jelölésére, a legrégebb értesítésektől kezdve majdnem kivétel nélkül olyan területet jelöltek vele, amelynek kisebb vagy nagyobb mértékben vogul lakói is voltak: az első híradások európai Jugriájának túlnyomó részt vogul földnek kellett lennie; a legtágabb értelemben használt *Jugria* a vogulságnak szinte egész területét magába foglalta; a XIV—XVI. századbeli Alsó-Ob-vidéki Jugriának egyik fontos része a Szoszva-Szygva medencéje, az északi vogulok mai és akkori szálláshelye. Úgy látszik, mindössze a HERBERSTEINTŐL és WITSENTŐL stb. fölhasznált orosz itinerarium korlátozza a *Jugra* szó jelentését a vogulok kizárásával tisztán az Ob melléki osztjásokra.

A vogul elmélet túlzó egyoldalúságán, tarthatatlanságán kívül azt is bizonyítja mindez, hogy az osztjásokban sem láthatjuk a régi jugorok egyedüli leszármazóit, amint látta annakidején KARAMZIN, ABRAMOV, BUSEN, OKSZENOV és látja ma az orosz szakemberek többsége. Abból, hogy bizonyos kútfők egymás mellett említik a *jugorokat* és a *vogulokat*, ellenben hallgatnak az *osztjákokról*, még semmi jogunk sincs azt következtetni, hogy a *jugor* az *osztjákok*

korábbi elnevezésének tekintendő. Efféle okoskodással nagyon különös eredményekre juthatna az ember:

1. A XIV. sz. végéig sem a *vogul* sem az *osztják* népnév nincs följegyezve, tehát az egyedül használt *Jugra* = vogul és osztják;

2. 1396 körül fölbukkan *Jugra* mellett a *vogul* név is, ettől fogva tehát *Jugra* vogult már nem jelöl, hanem csak osztjakot;

3. a *Jugra* és a *vogul* mellé a XVI. században jelentkezik harmadikul az *osztják* név is, tehát ebben az időszakban *Jugra* = nem is vogul, nem is osztják, hanem valamilyen más nép. — Folytatni lehetne ezt a csavaros okoskodást, míg az ember csintalanító kedve bele nem fárad.

Az elmondottakból következik, hogy a jugorok sem nem kizárólagosan a vogulok, sem nem kizárólagosan az osztjakok ősei, hanem a vogulokéi is, az osztjakokéi is. Ha a *Jugria* névnek a legtágabb értelemben való alkalmazása bizonyulna eredetinek, akkor az egész obi-ugorságot jelölte a név, ha viszont az Alsó-Ob és mellékfolyói vidékére valamint e vidék lakosságára szorító szűkebb jelentés az előbbvaló, akkor csak az északi vogulok és az északi osztjakok tekinthetők a hajdani jugorok egyenes leszármazottainak. Elméletileg mindkét lehetőséggel számolhatnánk, mert hisz a név földrajzi-etnologiai jelentéskörének szűkülését is, tágulását is meg tudnók magyarázni, mégis a történeti források adatainak egybevetése és mérlegelése alapján már most is, az ő- és településtörténeti vizsgálatok eredményeinek ismerete nélkül is sokkalta nagyobb valószínűséget kell tulajdonítanunk a második alternatívának, hogy t. i. a *Jugria* név a történeti kor elején az obi-ugorok szamojéd szomszédságban élő északi részének összefoglaló nevéül szolgált. — A nélkül, hogy érveiket kifejtették volna, hasonló véleményt nyilvánítottak az újabbkori finn szakemberek, KARJALAINEN (Tietosanakirja s. v. *Jugra*; Jugr. uskonto 7), KANNISTO (FUF. XIV, 18), KAI DONNER (FUF. XVIII, 120), úgyszintén WIKLUND (Reallexikon der vögeschichte III, 375).

A történeti földrajz bizonyosságán kívül egyéb jelek is arra mutatnak, hogy a *Jugria* névvel vogult, osztjakot egyaránt jelölhettek forrásaink. Amint az imént kiemelttem, az oroszok helyenként egyáltalán nem tesznek különbséget a két nép között, *osztjak*nak nevezvén az északi, sőt néha a pelymi vogult is. Éppen így áll — vagy legalább is állott — a dolog a zürjéneknél is, akik az orosz *jugra* szóval nyilvánvalóan azonos, de a szakirodalomban — meg-

ítélésem szerint — érdemén fölül fontosnak tartott *jegra* (*jugra*, *jogra*) névvel egyszer osztjákat, másszor vogult, többnyire pedig összefoglalóan obi-ugorokat illetnek. SJÖGREN szerint: „Auch werden.... die Uralischen Ostiaken noch heutigen tages von den Sürjänen *Jögrajass* genannt“ (Sawolotschje 526; átvézi tőle MÜLLER, Ugr. Volkst. I, 163), REGULY ellenben azt írja egyik előterjesztésében: a „vogulok..... zürjén szomszédjaiktul *Jögra* nevet viselnek“ (OSZTJNGY. XIV. I.); HOFMANN speciálisan az északi vogulokra ('ljapini osztjások') érti a zürjén nevezetet: „die Lapinschen Ostiaken, die jetzigen *Joegragass*“ (Nördl. Ural II. 50), úgyszintén CSUPIN is: „Зыряне называютъ *сверныхъ Voguly* (Остяковъ Ляпинскаго нарѣчія) *Егра, Јогра*“ (Geogr. i sztat. szlov. Permszk. gub. — s. v. *Voguly*, 339. I.). — KÖRPERNEK viszont olyan értesülése van, hogy a zürjén *jogra* vogult is, osztjákat is jelent: „Увѣряють, что Зыряне донынѣ подѣ словомъ *Јогра* (*Jogra*, во множеств. числѣ *Jögrajas*) — разумѣють какъ *Vogulovъ* такъ и *Остяковъ*“ (Etnogr. kart. 20). — Ugyanebben az összefoglaló értelembe közli aztán a nevet WIEDEMANN zürjén szótára is:

„*jögra, jogra, jugra* ‚Ostjak, Wogule‘“. WIEDEMANN tekintélye alapján 1880 óta könyvből könyvbe vándorol ez az értelmezés, bár nem is egészen jogosultan. Erre a kérdésre majd az etimológiai magyarázat során térek ki; e helyütt csak annyit bocsátok előre, hogy a zürjén *jegra* (*jogra, jugra*) szót orosz jövevénynek tartom, amely a mai zürjénben alig-alig használatos, s ahol véletlenül ismerik, homályosan a szomszédos vogulokra értik.

Az északi voguloknak és az északi osztjásoknak külső megjelenésben, életmódban és szokásokban jelentkező egyformasága¹⁾ nemcsak az idegeneket, az oroszokat és zürjéneket készítette arra, hogy azonos névvel illessék őket, hanem maguk ezek a testvérnépek is érzik és különféle formában kifejezésre is juttatják szoros együvértartozásukat. Legtanulságosabb természetesen az általánosan ismert vogul *mańš'i, meńš'i* népnév, amellyel a vogulok saját magu-

¹⁾ KANNISTO szava szeit: „Ich will zum schluss bemerken, dass die Ob-ugrischen völker sowohl geistig wie auch in materieller hinsicht ein einheitliches kulturgebiet bilden, in dem die nationalitätengrenze nicht viel zu bedeuten hat. Was insbesondere die volkspoese betrifft, ist sie namentlich in den grenzgehenden grossenteils gemeinsamer besitz, woraus sich auch die grosse zahl der in der sprache der dichtung vorkommenden, aus der schwestersprache entlehnten wörter erklärt“ (FUF. VII, 187).

kat, de egyben az osztjákat is jelölik. Figyelmet érdemelnek e mellett PATKANOV érdekes megfigyelései: „Die Wogulen werden in alten acten manchesmal auch *Ostjaken* genannt. Zu bemerken ist dabei, dass den leuten dieses stammes der ausdruck *Wogule* nur wenig bekannt ist, weshalb sie sich selbst, falls sie russisch reden, stets *Ostjaken* nennen“ (Irt. Ostj. I, 1). Még meglepőbb PATKANOV-nak az a nézete, hogy az osztjások a *xandı xoi* népvévet valószínűleg nemcsak magukra, hanem a vogulokra is értik: „Gleicherweise scheinen die Nord-Ostjaken mit dem namen *xanda-xo* nicht nur die vertreter ihres stammes, sondern auch die Wogulen zu bezeichnen“ (u. o.). — Megengedem, hogy PATKANOV-nak ebben az utóbbi föltevésében is igaza van vagy igaza lehet, de állítását a rendelkezésemre álló egyéb forrásokból nem tudom adatszerűen megerősíteni.

Amint már az imént céloztam rá, az osztják elmélet érvelésében megnyilvánuló módszertani elv következetes alkalmazása arra a föltevésre is rácsábíthatná az embert, hogy a jugorok eredetileg sem a vogulokkal, sem az osztjásokkal nem azonosak, hanem csak közeli rokonaik, egy harmadik obi-ugor törzs voltak. Ilyen irányban való következtetés alapjául szolgálhatnának azok a XVI. századbéli források, amelyek a vogulok és az osztjások mellett még külön jugorokról is megemlékeznek. A legfontosabb, föltétlenül hitelt érdemlő ezek közül a SZTROGANOV-családnak 1574. május 30-án kiadott cári adománylevelél, úgyszintén a cári gramota ismeretével írt SZTROGANOV-féle évkönyv, amely többször is említi egymás mellett az *остяки* (osztjások), *вогуличи* (vogulok) és *югричи* (jugorok) népneveket.¹⁾ — Azok előtt, akik a név hármasságában a nép hármasságának bizonyítékát látják, szinte magától fölvetődik az a kérdés, hová tűntek el a jugorok. Feleletük lényege az, hogy denacionalizálódtak, beleolvadtak a másik két rokon törzsbe (OGORODNIKOV, Ocserk iszt. Szib. I, 190—191). Csak árnyalati különbség van e fölfogás hívei között: akiknek szeme előtt Jugriának a *Kniga Boljsemu Csertezsu-*

¹⁾ Az oroszok Urál-vidéki terjeszkedése és a keleti finnugorság szempontjából is történeti nevezetességű adományleveléből — szemléltető például — álljon itt ez a részlet: „А негдавныхъ *Остяковъ* и *Вогуличъ* и *Югричъ* и съ жены ихъ и дѣти отъ Сибирицевъ отъ ратныхъ приходу берегчи ... у своихъ крѣпостей, и на Сибирскова Якову и Григорью собирая охочихъ людей и *Остяковъ* и *Вогуличъ* и *Югричъ* и *Самоедь* съ своими наемными козакки ...“ (id. ANDRIEVICS, Iszt. Szibiri I, 6). — A szibériai évkönyvekben hatszor fordul elő egymás mellett ez a három név (Szib. let. 7 és 54).

beli meghatározása lebegett, azok természetesen a jugorok elvoglósodását vallják (pl. DMITRIEV), akik viszont a jugor-osztják azonoság álláspontjára helyezkedtek, azok meg a jugorok elosztjákosodását hirdetik (pl. ABRAMOV).

Meggyőződésem szerint a Jugria-kérdésnek illetően etnológiai értelmezése egészen jogosultan és alkalmasint csak a népnevek ősiségében, állandó kötöttségében vakon hívó, a népnevek történeti változásaival nem számoló orosz tudós-csoport légnemű spekulációja. Mindenesetre gondolnunk kellene a jugorok eredeti elkülönülésének, vogultól-osztjától eltérő voltának valószínűségére, ha — mondjuk — a róluk szóló értesítések kezdettől fogva a vogulok és az osztjákok mellett emlegetnék őket. A három név diachronikus vonala azonban mindennek inkább mondható, mint párhuzamosnak:

- I. időszak: egyedül *Jugra*
- II. időszak: *Jugra* + *vogul*
- III. (átmeneti) időszak: *Jugra* + *vogul* + *osztják*
- IV. időszak: *vogul* + *osztják*

Alig szorul bővebb magyarázatra, hogy e népnevek változásai és váltakozásai történeti okokra vezetendők vissza, fokozatos differenciálódás kísérő tünetei, s a *jugricsi-vogulicsi-osztjaki* nevek egyoldalú — hogy ne mondjam: számtani műveletre emlékeztető — elemzéséből vont önkényes következtetés még nem elegendő alap arra a föltevésre, hogy a jugorok hajdan külön nép voltak, amely aztán idővel beleolvadt részben a vogulságba, részben az osztjakságba. Ezt a föltevést semmiféle bizonyítékkal nem tudjuk valószínűvé tenni, ellene viszont az érvek egész sorát számlálhatnók elő.

Összefoglalva a Jugria lakóinak, a jugoroknak etnológiai hovatartozandóságáról szóló fejtegetéseink lényegét, megállapíthatjuk, hogy a *Jugra*, *jugricsi* név történeti forrásaink korában állandóan obi-ugor népekre vonatkozott, de koronként, forrásonként többé-kevésbé ingadozó földrajzi és etnológiai tartalommal. Eredetileg alkalmasint csak az északi vogulokat és az északi osztjákokat, rendszeren az Alsó-Ob és mellékfolyói vidékének vogui-osztják lakosságát jelölte, később azonban egyes források átmenetileg kizárólag a vogul részre (a szoszvai és a szygvai vogulokra), mások kizárólag az osztják részre (obi osztjajokra) specializá-

lódott jelentésváltozatban említik a nevet. Néhány adatból következtetve a név az egész obi-ugorság összefoglaló jelölésére is szolgált.

Íme, ezek azok a fontosabb pozitív eredmények, amelyekre a történeti források világánál végzett vizsgálódásaink Jugria helyére és népére vonatkozólag vezettek bennünket. Meg kell azonban valanunk, bármennyire becsesek is ezek az eredmények, a Jugria-kérdés megoldásra váró komplexumának csak egyes szálait bogozzák ki, ellenben érintetlenül hagyják a legkényesebb részeket, a szövevény magvát. Sikerült megtudnunk, milyen területet, milyen népet jelölt a régi orosz kútfőkben, a késői középkori arab geografusok műveiben, valamint a XV.—XVI. századi nyugateurópai történeti és földrajzi irodalomban elég sűrűn szereplő *Ugra*, *Jugra*, *Jūra*, *Jugria* terület-ill. népnév, de alig kaptunk még csak homályos útbaigazítást is abban a tekintetben, kik, mikor, hol alkalmazhatták a nevet a vogulokra-osztjásokra, és milyen eredetű a név. Pedig minket ezek a kérdések is érdekelnek, sőt elsősorban éppen ezek érdekelnek. A történeti forrásokban hasztalan keresett fölvilágosítást a kérdéses névvel jelölt vogulok és osztjások történetelőtti viszontagságainak megismerésétől kell remélnünk.

* * *

A finnugorság őshazája, amint ezt a kérdés legtekintélyesebb kutatói egybehangzóan tanítják, körülbelül a Volga középső folyása mellett lehetett.¹⁾ Egészen pontos határokat természetesen sem a nyelvészeti paleontológia sem az archeológia megállapításaiból nem kaphatunk, nem is várhatunk, de számos jel arra mutat, hogy ez a nyugat-kelet irányban húzódó szállás-sáv a Bjelaján és az Alsó-Kámán keresztül egészen az Urálig elnyúlt, sőt valószínűleg az Urál szibériai lejtőire is átágazott. A finnugor népek vándorlásaiból és későbbi elhelyezkedéséből ítélve már az együttélés idején az ugorok alkották a keleti szárnyat, tehát azok a finnugor törzsek (nyelvjárás-csoportok) estek legközelebb az Urál-hegységhez, vagy

¹⁾ PAASONEN, Beiträge zur aufhellung der frage nach der urheimat der fi.-ugr. völker (Turun suom. yliop. julk. B. I/5); SETÄLÄ, Suomensukuisten kansojen esihistoria (Maailmanhistoria II. és Suomen Suku I, 144—148); SZINYEI, FUSpr.³ 17; GRÖF ZICHY ISTVÁN, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (MNyudKéz. I/5: különösen 33—35. l.); GOMBOCZ ZOLTÁN, Életföldrajz és a magyar őshaza (Természettud. Köz. LVII, 369—374); WIKLUND: Reallexikon der vorgeschichte III, 379.

talán vadásztak is már az Urál bővadú erdőségeiben, amelyek a mai magyarok, vogulok, osztjákok ősei, etnikai alapelemei.

Az obi-ugorok Európából Szibériába vándorlásának körülményeit (okait, módját, mozzanatait) meglehetősen jól rekonstruálhatjuk.

Elsőben is hangsúlyoznunk kell, hogy az Urál-hegység korántsem áthatolhatatlan sziklafal — legalább a helyi lakosság számára nem az ¹⁾ —, ellenkezőleg: elég sűrű egymásutánban következnek a hágók, átkelésre alkalmas völgyek, lépesőzetek, szakadékok, ²⁾ úgyhogy a vadászok és a rénszarvas-legeltető pásztorok a multban is, ma is folytonosan közlekednek a két oldal között. Pl. REGULY ezt írja a vogul ТУОБИНОРÓЛ, akinek nyolc napig vendége is volt: „A nyarat ő az Ural nyugoti oldalán szokta tölteni, melly lassú eséssel ellapúlván, felsíkhöz hasonlít s mohos téreivel jeles nyári legelőül szolgál az iramszarvasoknak; ellenben ősszel annak keleti oldalára tér vissza, honnan tavasszal kiindult, hogy az ennek völgytorkaiban megszögellő napsugarakat, mellyek nyáron a levegő elrekedése miatt az iramszarvasnak tűrhetetlenek lennének, fölkeresse, s a felnyúló sziklafalak mögött a szelek ellen oltalmat találjon“ (Reguly-Alb. XCIV—XCV. l.). KOWALSKY is megemlíti a szoszvai és szygvai vogulokról, hogy nyaranként az Urál-hegység belső hátságán legeltetik rénszarvas-csordáikat, télire azonban visszatérnek állandó jurtaikhoz (Nördl. Ural I, XI—XII. l.). Manapság kivált zürjének folytatnak ilyen évszakok szerint vándorló pásztor-életet. Szeptember-október körül a Pecsora vidékéről az Urálra terelik réncsordáikat s nemcsak hogy a keleti lejtőket legeltetik végig, amivel különben érzékeny károkat okoznak a Szygva-vidéki vogulok vadászatának, hanem kisebb csoportok egészen az Obig, sőt azon messze túl, a Poluj forrásvidékéig is el-elkóborolnak (DUNIN-GORKAVICS: Izv. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 49, 57).

Amint tehát a vogulok-osztjákok ősei — talán már a finnugor

¹⁾ Az Urálon való átkelés aránylag könnyű voltáról tett kijelentésem, azt hiszem, éppenséggel nem áll ellentétben annak a történeti följegyzésnek a tanulságával, amely szerint a vogulok 1730-ban megégették egyik sztarsinájukat, CSUMPINT, mert az elárulta az oroszoknak a Blagodaty-hegységhez vezető utat (VogNGy. I, XXIII. l. jegyzet).

²⁾ REGULY a Viserától északra eső szakaszon 18 átjárót ismer és ír le (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 171—174; magyar fordításban PÁPAY JÓZSEF-től: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf.-ből] 17—19); vö. még Hofmann, Nördl. Ural II, 193; ABRAMOV: Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 425.

egység korában, de legkésőbb a finnugorságból való kiszakadás után — az Urál lejtőjéhez kerültek, semmi akadály sem állta el útjukat a dús vadászszákmánnyal kecsegtető ősvadon felé. A vidék prémes-vadban való gazdagságáról némi tájékoztatót nyújthat pl. az 1850. évi irbiti vásár forgalmi statisztikája: 180.130 db. szőrme cserélt gazdát, mégpedig 1600 db. coboly (*Mustela zibellina*), 3.500 *Canis vulpes*, 32.530 *Canis lagopus*, 20.000 hölgymenyét (*Mustela erminea*), 110.000 mókus stb. (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII, 420—421).¹⁾ — Novickij szerint olyan nagy az Urál-vidék drágaprém-gazdagsága, hogy a fölöslegből Európa, Ázsia és Kína szükségletét is fedezni lehet: „не толико всю Европу, но Азию, Китайское и иния государства довольно симъ изряднымъ украшениемъ наполняютъ“ (Kratk. opiszanie 14).²⁾

Az obi-ugorok mai vadász-életmódjának megfelelően eleinte bizonyára csak a felnőtt férfiak hatolhattak be télvíz idején az uráli

¹⁾ Hasonló kimutatást közöl Obdorszk 1881. évi prémforgalmáról SOMMIER (Un' estate in Siberia 285—286). — Legnagyobb tömegben a mókus él itt és válik könnyű vadászszákmánnyá. Nem véletlenség, hogy a vogul (AHLQV.) *lëgin*, *lëgin*, *lein*, *lin*, (MUNK.) *lë'in*, *lën*, *lin* || osztj. (KARJ. OL. 3) *tänas*, *lan'ki*, *längs* jelentése 'evet' s egyúttal 'kopejka', akárcsak a cser. (WICHM.) *ur* 'eichhörnchen; kopeken (alter währung)'. — A vog. *lin* mint értékegység különösen érdekes alkalmazásban járatos az efféle kifejezésekben: *lou lin* (tíz mókus) '10 kopejka ezüstpénz', *sät lin* (száz mókus) 'rúbel' (AHLQVIST, Muistelmia 234). — A szó, bár az obi-ugor *l*-nagyon meglepő, meggyőződésem szerint nyilván régi török jövevény: vö. (KÄŠYARI-BROCKELMANN) *täkin* 'zobel' | kaz. tat. *tejen* 'evet; kopeka' | újg. *tejin* 'eichhorn' | kojb. kar. *tin* | alt. *tin*, *tin* id. — Az átvétel kérdésére vö. AHLQVIST: SUS. Aik. VIII, 9; ANDERSON, Wandl. 26; GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 165; PAASONEN: FUF. II, 106. — A törökségi-ugor szavak akaratlanul is eszünkbe juttatják egyfelől a 460-as évekig Nyugat-Szibériában lakó ogurok északnyugati részének a kínai forrásokból jól ismert *ting-ling* nevét, amely NÉMETH GYULA szíves fölvilágosítása szerint azt jelenti 'prémség, prémés', másfelől a rejtélyes jensiszeji-osztjakok egyik közeli rokonának, az oedt-osztjakoknak (*oedt*, *oedh* 'zobel') *den*, *denka* nevét (KLAPROTH, Asia polygl.² 169).

²⁾ Mindenesetre az is sokat mond, hogy a nyugatszibériai városok régi címerében szinte kivétel nélkül valamilyen prémés vadat találunk. Az 1656. évi rendelet szerint

Tobolszk cimere:	két coboly, köztük nyíl,
Verchoturje	„ : fa alatt coboly,
Berjozov	„ : coboly, mellette nyíl,
Szurgut	„ : coboly, mellette jobbról-balról egy-egy róka,
Obdorszk	„ : nyilat tartó róka,
Tyumen	„ : róka és hód stb. (Akty Isztor. IV, 246).

a vogulok és az osztjakok Észak-Európából, a Jug és a Dvina folyó környékéről költöztek át mai földjükre.

Minden jel arra mutat, hogy ezeknek a forrásoknak az obi-ugorok keletre, az Urál-hegység mögé vándorlásáról való értesülése néphagyományon alapult. Más kérdés az, hogy milyen része lehetett e hagyomány kialakulásában egyes zürjén csoportok Szibériába telepedésének a XIV. sz. végén, permi Szent István térítése idején. Az kétségtelen, hogy ez a két vándorlás — az obi-ugor átköltözés és a pogány zürjének átmenekülése — nem esik egybe, nem azonosítható, s F. H. MÜLLER is, CASTRÉN is tévedett, amikor az obi-ugorok európai eredetéről szóló SCHÖNSTRÖM-féle hagyományt a kereszténység elől kibujdosott permiekre értendőnek vitatta. Cáfolatra sem érdemes NOVICKIJ-nak az a légből kapott föltevése, hogy az osztjakok az emigráns permiek utódai, akiknek a nyelve tatárokkal és különféle szibériai törökökkel-mongolokkal való huzamos érintkezés következtében alakult át külön nyelvvé (Kratk. opiszanie 27). — Lehet, sőt valószínű, hogy a permi területről kivándorolt pogányok egy része vogul és osztjak volt, de ebben az időben, a XIV. sz. végén az obi-ugorság zöme már föltétlenül Szibériában lakott, hiszen Novgorod serege 1364-ben az Ob mellett dúlja föl Jugriát. — A Szibériába menekült permiekről semmi közelebbi értesülésünk nincsen: azt sem tudjuk, mennyien lehettek, hol telepedtek meg és mi lett későbbi sorsuk. Az Urál-hegység és az Ob közti terület földrajzi tulajdonnév-anyagában tekintélyes mennyiségű zürjén eredetű vagy zürjénekre utaló elem ismerhető föl,¹⁾ s pl. az orosz forrásokból azt is láthatjuk, hogy a XVII. sz. elején Berjozovban, Nyugat-Szibéria egyéb

¹⁾ A zürjén eredetű ill. zürjén lakosságra utaló elnevezések közül megemlíthetjük a következőket:

ISZKAR (*Искара, Искарская юрты*, a lozvai oroszok nyelvében *Jugra*, vogulul *Jän'i paul*) = zürj. *iz* 'kő' + *kar* 'vár, város';

LJULIKAR (*Люликарская юрты*, vog. *Jeli-üs*, osztj. *Jeli-kort*): *-kar* = zürj. *kar* 'vár, város';

SZOSZVA (vog. *Ta'it*) = zürj. *sos* 'ruhajj' + *va* 'víz, folyó' (Vö. HUNFALVY, Vogul föld és nép 75; MUNKÁCSI, VogNGy. II, 445; GOMBOSZ: NYK. XLV, 180; KANNISTO: ZONE. V, 267); — ugyanilyen a többi *-va* végű folyónév: *Szygva* (vog. *Sakw-jä*), *Lozva* (vog. *Lüsm-jä*) stb., amelyekben a *-va* = zürj. *va* 'víz, folyó' (vog. *jä* 'folyó');

ÖBDOR: *Öbdorszk*, a régi *Öbdora*, *Öbdoria* = *Ob* + zürj. *dor* 'oldal, part, táj';

SZARANPAUL (*Саранг-пaulь, Сарангпaulкiе*), falu a Szygva partján, = vog. *saran*, *sarän* 'zürijén' + *paul* 'falu';

Sarän-jär-när-saxl 'Zürjén-hajó-hegy-bérc', egy hegy neve a *Sukér-jä* mellett (VogNGy. IV, 439), stb.

városában, sőt a Ket folyó vidékén is laktak zürjének (Russzk. Iszt. Bibl. II, 205, 817—825 stb., id. DMITRIEV, Permszk. Sztar. V, 42—43), ámde teljesen önkényes találgatás volna a XIV. századi kivándorlók névadó hatását ill. leszármazottait keresni bennük, mert eléggé ismeretes, hogy a vállalkozó szellemű zürjének ősidők óta élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Északnyugat-Szibéria lakóival. Alig gondolhatunk tehát valószínűbb magyarázatra, mint arra a lényegében már GEORGMÁL is olvashatóra, amely szerint a térítés elől kimenekült permiek az Ob és Irtys vidékén túlnyomó részt beolvadtak az osztjásokba: „Die südlichern Obischen Ostiaken nennen sich vom Ob (*Ost.Jach*) *Asjachen*. Die Surgutischen und nordlichern Ostiaken heissen sich selbst *Chondi Chui*, d. i. leute vom Konda, vermuthlich weil sie vor dem von diesem fluss und vom öbern Tomfluss gegen norden gezogen sind, welches der 1372 betriebenen bekehrung des bischofs Stephanus auszuweichen geschehen seyn könnte. Dieselbe furcht gab auch um eben die zeit den mehresten Biarmen und Sirjänen in Gross (Wiliko) Permien den stab in die hand, ihre milden wohnsitze an der westseite des Urals mit den rauhen nordlichen gegenden des Ob zu vertauschen, wo sie nun von den Kondaern nicht unterschieden werden, sondern mit denselben Ostiaken heissen“ (Russland I, 71—72).

Alaposabb okok érlelték meg REGULYBAN azt a meggyőződést, hogy az obi-ugorok, nevezetesen a vogulok nem lehetnek mostani földjük őslakói. KÖPPENHEZ 1847. jan. 21-én írt nevezetes levelében így foglalja össze nézetét: „Noha úgy tűnik is föl előttünk, hogy az Urál-hegységet még a Kara folyó forrásvidékén túl is csak a vogulok és az osztjások lakják, ez a két nép nem igen régóta lett ennek lakosa. Ezt kivált a vogulokról lehet mondani, akik a rénszarvastenyésztéssel csak a múlt század eleje körül kezdtek foglalkozni. Néhány ivadékkal elébb ugyanaz az Urál kizárólag a szamojédéké volt; — ezt bizonyítják a hegyek nevei — azon a nagy területen, amely a Kara folyótól a déli Szoszva forrásvidékéig és Petro-Pavlovszk környékéig terjed. Itt majdnem minden hegy neve — szamojéd; egynémelyik közülök vogul és osztják, de ezek sem egyebek, mint a szamojéd nevek fordításai. Például: *Quott nyar*, a Luopsija forrásvidékéhez közel — a szamojéd *Peney Pae* fordítása; (Kisi Kamen), *Ne pubi*, a Scugor folyó mellett — a szamojéd *Njä hähä* (nő-bálvány) fordítása. Ez bizonyítja, hogy a vogulok és az osztjások a szamojédék közvetítésével ismerkedtek meg az Urál-

lal. Ennek a nézetnek a helyes voltát megerősítik a szamojédeknek a vidéken található kevés maradékai, akiknek a számát az Urál-hegység egész hosszában 6—8 családra tehetjük“ (a Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 164. l. között oroszról magyarra fordította PÁPAY JÓZSEF: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf.-ból] 11—12). — Hiába vitatta AHLQVIST az ellenkezőjét, hiába kardoskodott a mellett, hogy a kérdéses területre először a vogulok tették be a lábukat,¹⁾ az újabb kutatások REGULY nézetét igazolták. Elsősorban a helynév-kutatásokra gondolok, mégpedig nem EUROPAEUSNAK helyenként ugyan elmemozdító, de alapjában módszertelen, többnyire szertelenül délibábos kísérleteire,²⁾ hanem KANNISTÓNAK a vogulok régi lakóhelyéről írt pompás tanulmányára.³⁾ KANNISTÓ a vogulok mostani földjétől délnyugatra sorra deríti föl a hivatalos adatok szerint hajdan vogul nyelvű, de idővel eloroszosodott vagy eltatárosodott telepeket, úgyszintén a nevük etimológiája alapján vogul eredetűnek tekintendő falvakat, folyókat. A szigorú kritikával való óvatos eljárás eredményeként tisztán áll előttünk, hogy egykor vogul lakossága volt annak a hatalmas területnek is, amely kb. a Pecsora felső folyása — Szyszola — Perm — Jekaterinburg — Tjumen vonalon belül fekszik s a mostani vogul nyelvterület délnyugati határához simul. Jelentéktelenebb vogul népszige-
tecskék természetesen ezen a meglehetősen zárt körzeten kívül is kimutathatók, de annyira szétszórta (a Mezeny, Vaska és Pinega felső folyása mentén, Jarenszk és Kotlasz között, Glazov környékén, Krasznoufimszktól keletre, stb., vö. KANNISTÓNAK a cikkéhez készített egyes térképét), hogy inkább csak településtörténeti szempontból érdekelhetnének bennünket.

¹⁾ „Herra Regulyn päätteelle että Woguulit eivät olisi maan alku-peräiset asukkaat, waan verrallisesti myöhemmin mistä kusta etelämmästä tänne siirtyneitä, ei löydy mitään todistuksia. Päin wastoin todistawat jokien, järvien ja wuorten nimet ei ainoastaan Woguulien tätä nykyä asumassa maassa, waan paljon etelämpänäkin ja länempänä, jossa nyt jo kaukaisista ajoista asuu muita kansoja, että Woguulit owat ensimmäiseksi niille paikoille jalan astuneet ja kielellänsä ne nimittäneet“ (Muistelmia 222).

²⁾ Tietoja suomalais-ungarilaisten kansain muinaisista olopaikoista (Suomi II/7: 1—190, II/8: 27—105); Къ вопросу о народахъ обитавшихъ въ средней и сѣверной Россіи (Zsurnal Min. Nar. Proszwescs. 1868. júliusi füzet; — ezt a cikket nem láttam, csak tartalmi ismertetését olvastam); Объ угорскомъ народѣ.

³⁾ Vogulien aikaisemmista asuma-aloista (Suomi V/2: 441—474; németül: Über die früheren wohngebiete der wogulen im lichte der ortsnamenforschung címen a FUF. XVIII, 57—89).

Egyébként abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy történeti adatokkal is igazolhatjuk KANNISTO megállapításainak helyességét. Minél régebbre megyünk vissza Északkelet-Oroszország történeti kútforrásiban, annál sűrűbben olvashatunk a Pecsora, Kolva, Cserdyn, Visera, Jajva, Koszjva, Csuszovaja és Tura-vidék voguljairól, akiknek ma már híriük-hamvuk sincs: odább vándoroltak vagy denacionalizálódtak. — A Kniga Boljsemu Csertezsnu a Visera, Veljszuj, Uljszuj, Kolva, Molozsek és Berezova folyók felsorolása után megjegyzi, hogy mellettük nomád vogulok élnek: „По тѣмъ рѣчкамъ живутъ Вогуличи по лѣсамъ, а селѣдбы у нихъ нѣтъ“ (151. l).

A Sztroganov-féle évkönyv az 1570. év eseményeinek előadása során megemlíti a Szylva és Iren melletti tatárokat és osztjákat valamint a Csuszovaja, Jajva, Inva és Koszjva-vidéki vogulokat: „для утешенія Сылвенскихъ и Иренскихъ Татаръ и Остяковъ и Чюсовскихъ и Яйвинскихъ и Инвинскихъ и Косвинскихъ Вогуличъ“ (Szib. Let. 4, 51), de ugyanakkor jól ismeri a vogulok Pelym környéki főcsoportját is, amelynek „istentelen murzája“, Begbelij Agtakov vogul és osztják csapataival meg-megtámadja a Csuszovaja- és Szylva-melléki orosz erődítéseket (Szib. Let. 9, 14, 57). — A felsorolt folyók vidékén élő cisuráli osztjákokról és vogulokról később is több ízben szólnak a szibériai évkönyvek (uo. 12, 61) és az ú. n. permi évkönyv (SISONKO, Permszkaja Letopiszj I, 226, 233, II, 47, 70, id. ГРЕНЕР: KSz. III, 22—23).

A vjatkai Szent Trifon életrajza, amely valószínűleg a XVII. sz. elején íródott, nagyon becses fölvilágosító adatokat őrzött meg az Urálon innen élő ugorok elterjedési és életviszonyait illetőleg. Kiderül, hogy a Muljanka (Mulljanka¹⁾ patak mellett, amely Perm alatt szakad a Kámába, tatárok és osztjások élnek. A muljankai osztjások azonban csekély számban vannak, és Zevenduk nevű fejük a Szylva-vidéki osztjakság fejedelmének, Ambalnak alárendeltje. Ambal osztják fejedelemségének a Szylva mellett épült Rozsin ulusz a központja. A közeli Csuszovaja medencéjében Bebjak fejedelem vogul népe él. — Itt a Muljanka mellett, Perm városának tőzsomszédságában vágja ki Szent Trifon az európai oldal osztjájainak szent

¹⁾ Az 1623-24-ből fennmaradt KAJSZAROV-féle telekkönyvben (писцовая книга) *Mulovka* névváltozat olvasható. — Aligha van igaza KANNISTONAK abban, hogy a név vogul eredetű lehetne: „der name könnte wogulisch sein: *mulgā, vgl. ? So. *χulmulū*, TJ. [кол]мѣлū 'fischschwarm“ (FUF. XVIII, 72).

fáját, amelyhez a Pecsora, Szylva, Obva, Tulva-vidéki osztjások, vogulok és a környék egyéb bálványimádói is el-eljártak áldozni.¹⁾

Ugyancsak vogul-osztják lakosságról tanúskodnak a permi terület régi telekkönyvei, az ú. n. писцовая книга-k, amelyek közül kivált az 1579-ből való ЯСХОНТОВ-féle és az 1623—24. évi КАJSZAROV-féle tartalmaz értékes adalékokat (vö. ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. I, 81, III, 161—176, V, 44 stb.). — Még érdekesebb egyik-másik XVII. századbeli okirat: 1609-ben szó van a Szylva és Iren mellett lakó osztjákokról, úgyszintén a viserai és kutimi²⁾ vogulokról³⁾; 1612-ben a viserai vogulok lázadozásáról történik említés, s ez alkalommal egy ottani vogulnak a neve is föl van jegyezve: „Вишерскій Вогулетинъ Сарьямытъ Воренкинъ“ (Russzk. Iszt. Bibl. II, № 100; id. ДМИТРИЕВ, no. VI, 120); 1614-ben a Szylva felső folyásánál található osztják tanyákról, egy 1627-ből való gramotában a verchoturjei osztjákokról, egy 1645. évi okirathban a verchoturjei kerület voguljairól olvashatunk (Akty Isztor. IV, 23); 1673-ban szerepel egy Atykaev nevű vogul, aki a Csuszovaja folyó melletti Kopcsikovo faluban él (no. IV, 511), egy 1677. évi irat pedig azt is tudja a csuszovajai vogulokról, hogy az ufai baskirok és tatárok gyakran fölkeresik őket (no. V, 26). — Egyébként még WITSEN is Permia mellett lakatja a vogulokat: „In het Landschap Vogulits, of Ugulits, gelegen aen Permia, wonen de Volken, Wagoltsen, of Wagoli geheten...“ (Noord en Oost Tartarye² 812), GEORGI pedig 1783-ban egészen pontosan részletezi is európai földjeiket: „Sie bewohnen den westlichen, noch mehr aber ostlichen waldigen theil des nordlichen Ural, an Kama- und Irtyschflüssen um und über Solikamsk und Werchoturien, an der Kolwa, Wischura und Tawda. Dienes sind nach ihren überlieferungen ihre wohnsitze von alters her, womit auch die geschichte übereinstimmet“ (Russland 65).

Az igazság ismeretében állítja tehát KOWALSKY, a kazáni egye-

¹⁾ Szent Trifon életrajzának 8. fejezetéből: „Бѣ бо ту ихъ агарянь и многихъ языкъ идольское жертвище и отъ всѣхъ странъ и рѣкъ съ Печеры и съ Сылвы и съ Обвы и съ Тулвы князи ихъ: остяцкій Амбалъ, вогульскій Бебякъ и инии мнози явци со всѣми своими улусы, Остяки и Вогуличи со всѣхъ ловль своихъ ту едино мѣсто съѣзжахуса“ (ДМИТРИЕВ: Trudy Permszkoj Ucs. Arch. Kom. II, 32).

²⁾ *Kutim* (Кутимъ, Котимъ): patak a Visera felső folyásánál.

³⁾ „Пермичи съ Сылвенскими и Иренскими Остяками да съ Вишерскими и Ловвинскими Вогуличами“ (Akt. Arch. Exp. II, Nr 114; id. ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. VI, 94); „съ Вогуличи съ Вишерскими и съ Котимскими“ (ДМИТРИЕВ no. 104).

tem tanára, a már több ízben említett HOFMANN-féle északuráli expedíció egyik tagja, hogy a Visera partvidékét egykor a vogulok lakták, azonban az orosz telepések odaözönlése miatt kénytelenek voltak félrehúzódni és a hegylánc szibériai oldalára átköltözni (Nördl. Ural I, XI. 1.). — Megrendítő festőiséggel bontakozik ki előttünk az Urálon inneni ugorság lassú elsorvadásának, fokozatos felörlődésének képe a Visera-vidéki voguloknak 1689. évi felségfolyamodványában. Kétségbeesetten panaszkodnak, hogy az oroszok minden valamirevaló vadász-területről és halász-tanyáról kitérítik őket; legutóbb már a Visera felső folyása vidékén szorongatják őket, pedig ez a táj Morcsan falutól kezdve az ő háborítatlan birtokuk volt. Éhínséggel küzdenek, s még ráadásul ugyanakkora jaszákokat akarnak tőlük szedni, amekkorát a régi jó időkben szabtak ki rájuk, amikor a Visera és a Pecsora mellett sokkalta nagyobb számban és jólétben éltek. Az erőszakoskodó orosz jövevények ellen hatósági védelmet kérnek (DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 140—141, II, 131—133); ígéretet kapnak is, de az orosz közmondás szerint 'a cár messze van, az Isten magasán': az események föltartóztatás nélkül fejlődtek a természet törvényei szerint.

A Pecsora és a Káma vízrendszeréhez tartozó európai területek ugorjainak eloroszosodása ill. kivándorlása a mult század negyvenes éveiben még nem zajlott le teljesen. REGÜLY azt állapítja meg, hogy „a Visera mellett már csak kevés vogul, s igen elvegyülve, találhatik. Feljebb éjszak felé a Pecsóra mellett a szirjének közt egy kis csapat vogul létezik, mely azokkal összeolvadni készül“ (Reguly-Alb. LXXXII); JURJEV a Visera-vidéken utaztában 1847-ben csak a felső folyás körül talál nomadizáló vogulokat, de föltűnik neki, hogy az egész környék földrajzi nomenclaturája vogul, vagy orosz fordítás vogulból (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 298). Valamelyes emlékünk is van ebből a viserai vogulból, egy kis szójegyzék, amely valami KARPINSKIJ nevű orosz őrnagy gyűjtése s CASTRÉN kézírati hagyatékából KANNISTO tette közzé, kimutatván azt is, hogy ez a viserai vogul nyelv a szintén hihalt középlozvai és az alsólozvai nyelvjáráshoz állott legközelebb (SUS. Aik. XXX₃: 1—33, XXX₃₁: 1—3). — Még az 1860. évi statisztikai kimutatás 69 vogult (26 férfi, 43 nő!) tüntet föl a cserdyni kerületben, ahol ma már csak halvány emléküik él¹⁾ (DMITRIEV, Permszk. Sztar. I, 141).

¹⁾ A Lobva, Kakva és Turja folyó környékének régi vogul lakosságáról, valamint a Közép- és Alsó-Lozva voguljainak eloroszosodásáról l. MUNKÁCSI BERNÁT jegyzeteit (BpSz. LX, 221—222, 224—227).

Last but not least: az obi-ugorok hajdani lakóhelyének emléke föl-fölszillan ősköltészetük maradványaiban is. A világerő sem merneik vállalkozni ennek a kényes és messzire ágazó kérdésnek saját-szerű módszert és tárgyi ismereteket kívánó szakszerű vizsgálatára, de — azt hiszem — helyénvaló lesz rámutatnunk egy magától beszélő, bizonyító motívumra.

Az északi obi-ugorok szinte csak mint áldozati állatot ismerik ma a lovat, mert vontató erőül rénszarvast vagy kutyát alkalmaznak. Már a Remezov-féle évkönyv megemlíti, hogy a Nica, Tagil és Tura folyó mellett élő vogulok rénszarvas-, az obi osztjások és szamojédok pedig rénszarvas- és eb-fogaton közlekednek (Szib. let. 316); NOVICKIJ részletesen leírja, hogy az osztjások nem foglalkoznak szarvasmarha-, ló-, és juh-tenyésztéssel s ló helyett rénszarvast vagy kutyát fognak könnyű nartáik elé (Kratk. opiszanie 37); REGULY szerint „a lótenyésztés nem több, mint negyven esztendővel ezelőtt kezdett elterjedni az osztjások között Szamarovtól, az Irtis torkolatánál, lefelé az Ob folyása mentén és manapság már Kusevat helységig terjed, vagyis több mint 600 versztnyire Szamarovtól. Azelőtt Berezovnak minden kereskedelmi közlekedése Szamarovval kutyákon történt, és még nem régen is az árúk szállítása jelentékeny nehézségeket adott a kereskedőknek.... Csak a kis Szoszva forrásvidékén van még egynéhány jurtt, ahol nincsenek rénszarvasok, sem szarvasmarha és ahol a kutyák maradnak az egyedüli húzásra használt állatok. De ilyen jurtt is mindössze csak három van“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. III, 166—167 = PÁPÁY J.: REGULY A. urali térképe [különnyomat a Földr. Közlem. XXXIV. évf.-ből] 13).

Fölszemes volna tovább folytatnom a régibb és újabb irodalom¹⁾ idevágó megállapításainak fölsorolását: tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy az északi osztjások a múlt század elejéig háziállatul nem igen ismerték a lovat.²⁾ — Ez adatok ismerete után

¹⁾ Vö. többek közt: PALLAS, Reise II, 257; GEORGI, Russland 74; REGULY: Reguly-Alb. LXXXVI.; AHLQVIST, Muistelmia 226—227, 238—239; DUNIN-GORKAVICS: Izv. Russzk. Geogr. Obscs. XL, 98; SIRELIUS: Suomen Suku II, 362; KANNISTO: uo. 379, 385; stb.

²⁾ A ló hiánya bizonyára összefügg a vogulok-osztjások életmódjával, gazdasági tevékenységük formáival, földjük természeti viszonyaival, így minde-
nekelőtt a lakóhelyük igen nagy részének talaj-jellegzetességével: posványos voltával, süppedékenységével. A satnya bokrokkal, sás-félékkel takart ingványokon és úttalan hómezőkön a ló egyszerűen hasznavehetetlen, ellenben kitűnően megfelel a könnyed szerkezetű szánkó elé fogott kutyá vagy a gyors,

méltán különösen érinthet bennünket, amikor az északi osztjások költészetében „száz lovú lovas ménes“-ről, „sok lovú lovas ménes“-ről olvasunk (ΠΑΡΑΥ J. OsztjNGy. I, 225), vagy a Szygva-vidéki, tehát a legészakibb vogulok *Sarän-säxir äjkä* nevű híres énekesét „nyű módjára nyüzsgő“ juh-, disznó-, tehén-csordákról, ménesekről halljuk regélni (VogNGy. I, 7—8, 185). — Nyilván úgy értelmezendő ez az ellenmondás, hogy az obi-ugorok még ősköltészetük keletkezése, virágzása idején is ismerték a lovat, tehát másutt, lótenyésztésre alkalmas területen éltek. Ez a lovas világ a magyarokkal való együttélés, az ugor egység korára nyúlik vissza, amint a nyelvi tényekből, a szakkifejezések egyezéséből következtethető:¹⁾ magyar *ló* ~ vog. *lō, lū, luβ* | osztj. *lau, lou, tou*; *másodfü-lő, harmadfü-lő* ~ vog. *küt-pum luβ, χūräm-pum luβ*; *nyereg* ~ vog. *neβrū, nayr* | osztj. *noγar, neγar* (НУН⁷, 143, 146).

A szájhagyomány, a helynévkutatás eredményei, a történeti adatok, úgyszintén a vogul-osztják ősköltészet egyes elemei egybe-

kiesüllyű, pároscsülkü rénszarvas. Csak az 1847— 8. évi uráli expedíció egyik élesszemű tagjának, ЖУЛЪЕВ zászlósnak följegyzéseiből idézek: „Путь чрезъ болота мѣстами совѣтъмъ не проходимъ; только широкія и раздвоенныя копыта лѣгкаго и стройнаго оленя, простая, ловкая и хорошо придуманная упряжь и самое устройство нартъ, саней Остяцкихъ, употребляемыхъ лѣтомъ и зимою, могутъ пролагать путь чрезъ эти жидкія трясины. Однимъ словомъ, дороги, навываемыя оленьими, въ полномъ смыслѣ слова удобопроходимы единственно для однихъ оленей; камни, крутизны, кочки, чащи лѣса, кусты, топи и проч. не препятствуютъ ихъ проѣзду“ (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 310). — S milyen különös eljárásra fanyalodnak pl. a Tapszuj-vidék voguljai! Áldozataikhoz lovat vásárolnak messze délen, a Pelym környékén, de a lónak járhatatlan térségen nem tudván keresztülvezetni, szétdarabolják és rénszarvas-nartán szállítják haza (REGULY: Reguly-Alb. LXXXVI).

¹⁾ Az ugor nép lovas voltáról l.: MUNKÁCSI B.: Ethn. V, 166—169, XVI, 70—72; SZINNYEI J. A magyarság eredete, nyelve² stb. (Olesó Könyvtár) 42; Die herkunft der ungarn² 31; Mészöly G., Mióta lovas nép a magyar? (különnyomat a Népünk és Nyelvünk I. évf.-ből). — Ha nem idegen hatással van dolgunk, talán a régi élet természetes szokásának átöröklését mutatja az is, hogy az északi vogulok és az északi osztjások a lovat tartják isteneik előtt legkedvesebb áldozati állatnak, amelyet ma már messze földről, drága pénzen kell megszerezniük (MUNKÁCSI, VogNGy. II, 0433); azt sem lehet talán az izlés szeszélyességével magyarázni, hogy a lóhús volt inyenc-falatjuk, s pl. a kondai vogulok 1715-ben kereszténységre térésük egyik föltételül azt kötötték ki, hogy a lóhús-évest ne tiltsák meg nekik: „нѣсть только въ мирѣ сладкаго яденія“ (Новиски, Kratk. opiszenie 103). Vö. MUNKÁCSI, VogNGy. I, 0103—0104. II, 0433—0434.

hangzóan vallják, hogy az obi-ugorok nem őslakói mai földjüknek, hanem Északkelet-Európából vándoroltak oda. Kétségtelen, hogy ez a keletre vándorlás, szabatosabban: szivárgás, évszázadokon át tartott, tart részben napjainkban is, és csak az nem derül ki bizonyító anyagunkból, hogy mikor kezdődött meg. Ezt különben nem is várhattuk, mert az Urál-vidék a középkorban teljesen távol esett a történeti ismeretek horizontjától, a vogulok-osztjások sohasem emelkedtek általánosabb történeti jelentőségig, de meg mindettől függetlenül a lassú szivárgásszerű népegtolódások észrevétlenül szoktak megindulni.

* * *

Ezzel el is érkeztünk vizsgálódásaink első, talán legjelentősebb válaszútjához: ha az obi-ugorok Európából költöztek át mostani szibériai lakóhelyükre, vajjon már itt Európában laktukkor avagy csak az új hazába érkeztük után alkalmazták-e rájuk ill. földjükre a *Jugria* nevet? Ha a név velük együtt vándorolt, akkor eleve valószínűnek látszik, hogy az valamelyik európai szomszédjuk, alkalmasint egyik vagy másik rokon nép nyelvéből származhatik. Ebben az esetben igen kapóra jönne a 'vogul-osztják' jelentésű zürjén *jegra*, amelyről nem nehéz föltennünk, hogy átkerülhetett az oroszba, majd az arab és nyugateurópai forrásokba.

Ennek a föltevésnek, amely kisebb-nagyobb módosulatokkal szinte az egész eddigi *Jugria*-irodalom láthatatlan tengelye, összeállíthatnók a maga megvesztegető érveit:

1. Az idegenek, elsősorban az oroszok, csakis a zürjéneken keresztül juthattak a vogulokkal-osztjásokkal ismeretségbe, közvetlen érintkezésbe. A zürjénektől hallhattak először a vogulokról-osztjákokról, és bizonyára zürjének mutatták meg nekik a prémkincsekben dúsuló vogul-osztják földre vivő utakat, amint évszázadok múlva pl. Jermáknak is zürjének voltak a vezetői: „I вошли ему были зыряне“ (Szib. let. 314).

2. Az oroszok a vogul-osztják terület számos földrajzi tulajdonnevét nyilvánvalóan a zürjénektől vették át (a *-kar* összetételű városnevek: *Iszkar*, *Ljulíkar*; a *-va* végű folyónevek: *Lobva*, *Kakva*, *Szygva*, *Szoszva*, *Lozva*; *Obdora*, *Obdorszok* stb.).

3. Az első értesítések európai Oroszország északkeleti szögletében, a Pecsora mellett, a zürjének tőszomszédságában tüntetik föl *Jugriát*.

Ezekből a hibátlan megállapításokból azt a nagyon természetesnek tetsző következtetést vonhatná le az ember, hogy az oroszok bizonyára a zürjénből vették át a vogulok-osztjakok elnevezését is, vagyis orosz *jugra* = zürj. *jegra*. Akit meggyőz a földrajzi és történeti összefüggéseknek ez az általános keretje, az csakugyan alig juthat más véleményre, mint amire még legutóbb SETÄLÄ és WIKLUND is jutott: a magyarokat jelentő *ungri* egészen különválasztandó a 'vogul-osztják' értelmű *jugra*-tól; az *ungri* a magyarokra értett török *onogur* átvétele, a *jugra* pedig alighanem finnugor szó s a zürjénből került át az oroszba (Suomen Suku I, 169; Reallexikon der vorgesichte III, s. v. Finno-ugrier, 17. és 20. §.).

Nézetem szerint a népnevek eredetének kérdésében konkrét bizonyítékok híján nem szabad megnyugodnunk az általános képből kínálkozó valószínűségben. A felsorolt érvek közül egynek sincs döntő ereje. Azért, hogy az oroszokat a zürjének ismertették meg a vogulokkal-osztjakokkal, s a vogulok-osztjakok földjének tulajdonnév-anyaga részben zürjén formában jutott át az oroszba, még nincs kizárva annak a lehetősége, hogy maga az összefoglaló nép-és területnév más forrásból való, sőt az sem menne lehetetlenség számba, hogy ez az egyelőre ismeretlen eredetű *jugra* az oroszból kerüljön át a zürjénbe és ott jövevényező létére kizorítson egy esetleg korábban megvolt tősgyökeres elnevezést.

Nyomósnak látszik a harmadik érv, hogy t. i. az első értesítések európai részen, a peccorai zürjénség közvetlen szomszédságában tüntetik föl *Jugriát*. Bármilyen merésznek hangzik az állítás, szerintem ez sem meggyőző bizonyíték a mellett, hogy a *Jugria* név eredetileg a zürjének mellett európai területen lakó népet jelölt s csak a vogulok-osztjakok keletre vándorlása során tolódott át az Urál mögé. Számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy a *Jugria* név elsődlegesen transuráli földre-népre, Transuráliában élő vogulokra-osztjakokra vonatkozott, annak ellenére, hogy az időrend szerint első értesítésekben határozottan európai részre alkalmazva találjuk. Analógiáért nem kell messze fáradnunk. — Az általánosan elfogadott magyarázat szerint a *vogul* népnév a *Vogul-*, *Vogulka* folyótól származik (osztj. *oγāl'*, *uoyāl'-joγàn* 'Vogulka': *oγāl'ət* 'vogul', zürj. *vakul*, *vakul'* id.), eredetileg tehát csupán az e mellett a folyó mellett lakó ugor csoport jelölésére szolgált s íme, a voguloknak permi Szent István életrajzában található legrégebb említése a névadó folyótól nagyon messze nyugaton, nyilván még Európában élő

néprészre vonatkozik; az *osztják* elnevezés a legvalószínűbb föltevés szerint az *as* 'folyam, Ob' és a *jax* 'nép' összetételéből keletkezett, kezdetben tehát csak az Ob vidékén lakó ugor törzset jelentette, s lám, a legelső adatokban¹⁾ Európában lakó osztjákokról van szó.

Ha a kérdés negatív oldalát vesszük, a *Jugria* név európai voltát ill. a zürjén *jegraból* származtatást valló elméletnek választ kellene adnia egynéhány nehéz nyelvészeti kérdésre. Elismerem, a zürj. *jegra* (*jogra*, *jugra*) > orosz *jugra* átvétel lehetőségét nem merném kétségbe vonni, de nem ilyen egyszerű ám a két egymás mellé állított alak viszonya! Az a legnagyobb bökkenő, hogy a *jugra* az oroszban saját fejlemény egy korábbi, adatokkal igazolható *ugra* formából. Márpedig ez az alak zavarba hozza a magyarázót, mert a zürj. *jegra* (*jogra*, *jugra*) > orosz *ugra* > *jugra* fejlődéssort bajos volna a valószínűségek közé sorolni. KALIMA szerint, aki a zürjén-orosz nyelvi érintkezések kérdésében a legilletékesebb nyilatkozni, az átvett szavak szókezdő zürjén *j-*je az oroszban is megmarad (FUF. XVIII, 11):

zürj. (WIED.) *jör*, *jör-pu* 'zwergerbirke (Betula nana)', (WICHM.) *jera* id. > or. *ѣрникъ*, *ѣрка* (olv. *jornik*, *jorka*) 'Betula nana, alpen-, zwergerbirke, strauchartige birke'; *ера*, *ерникъ*, *яра*, *ярникъ*, *ярежникъ* 'weidengebüsch stb.'; zürj. (WIED.) *jur-noi* ('kopftuch') 'brauthaube' > or. *юрна* 'mit glasperlen geschmückter kopfputz der verheirateten syrjänischen weiber' (uo. 51).

Ha tehát az oroszban a *j-* nélküli névváltozat, az *ugra* az eredetibb s — amint később majd bizonyítom — a *jugra* speciális

¹⁾ Az *osztják* név első előfordulásának 1572-t szokás tekinteni (vö. ARNOLD-VAN GENNEP: KSz. III, 17, KARJALAINEN, Jugr. uskonto 8), amikor egy cári gramota említi őket abból az alkalomból, hogy a cseremiszekkel és baskirokkal együtt a Sztroganov-testvérek permi hűbérbirtokait rémítgetik. — Meg kell jegyeztem, hogy a névre régebbi adatokat is idézhetek, de azok is Európában lakó osztjákokat illetnek: az 1499. évi jugriai hadjárat egyik leírásában, a Разрядное росписание-*ban* (ВЕЛЖАЕВ: О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси, Zap. Russzk. Geogr. Obscs. VI, 247) fordul elő az egyik, a Великопермская уставная грамота Чердынцевъ и Усольцевъ XVI. вѣка című fontos okirat 1554. dec. 26-i másolatában a másik (ДМИТРИЕВ, Permszk. Sztar. I, 187—195). — Nem lesz érdektelen e helyütt fölemlítenem, hogy OKSZENOV éppen azzal a megokolással igazította ki az 1499. évi *osztják* adatot *vojjákra*, mert az *osztjákok* nem Európában, hanem Szibériában laknak: „лучше читать — *Вотьяковъ*, такъ какъ объ *Остякахъ* (Югричахъ) Европейской Россіи въ источникахъ нѣтъ почти никакихъ извѣстій“ (Zsurnal Min. Nar. Proszvescs. 1891. II, 265).

oroszl nyelvi fejlemény, akkor a zürj. *jegra* nem fogadható el forrásnak. Mivel hozzá még a zürj. *jegra*-nak különben sem tudjuk gazdáját adni sem a zürjénből, sem a számbavehető északkelet-európai nyelvek egyikéből sem, fölvetődik annak a lehetőségnek a gondolata, hátha nem:

zürj. *jegra* > or. *ugra* > *jugra*, hanem ellenkező irányú átvétel:

or. (*ugra* >) *jugra* > zürj. *jegra* történt?

Ha a névváltozatok egymáshoz való viszonyának ilyenén értelmezése helyesnek bizonyul, akkor erőtlenné lankad a *Jugria* név európai eredetéről táplált vélemény utolsó érve is. Hangsúlyozom, a fenti ellenvetések után is fennállhatna azért az a lehetőség, hogy a *Jugria* név már Szibériába szivárgásuk előtt jelölte a vogulok-osztjákat, és hogy az mégis valamelyik Északkelet-Európában lakó szomszéd nyelvéből került ki, de az ilyen irányú keresgélés eddigi sikertelensége följogosít bennünket, sőt egyenest kötelességünkké teszi, hogy vizsgálatainkat a másik irányba is kiterjesszük.

Ha a vogulokra-osztjákra szibériai lakóhelyükön alkalmazták a nevet, az elsődleges névadás és a névátruházás legkülönbözőbb fajtái között válogathat képzeletünk. Elméletileg lehetséges volna, hogy az ismeretlen névadó nép a vogulok-osztjákok külső megjelenésének, életmódjának, földjük viszonyainak valamiféle jellegzetességében talált ösztönzést az elkeresztelésre, de éppúgy meglehet az is, hogy a voguloknak-osztjákoknak valamelyik más néphez — hódítóhoz vagy meghódítotthoz, érintkező szomszédhoz vagy más-hova költözött elődhöz — való viszonya szolgált az elnevezés okául. Mivel pedig a *jugra* szónak sem közszói jelentését nem ismerjük, sem azt nem tudjuk, milyen nyelvből való lehet, az elsőnek említett direkt névadás föltevésével kénytelenek volnánk végeleáthatatlan találgatásokba kezdeni és célhoz jutásunkat a véletlen szeszélyére bízni. Erre a kétes eredményű munkára, azt hiszem, ráérünk abban az esetben rászánnunk magunkat, ha a sokkal zártabb körű, jóval könnyebben áttekinthető, realisabb esélyekkel kecsegtető másik föltevés, t. i. a névátruházás föltevése nem váltaná valóra reményeinket. — Lássuk tehát, milyen nép örökébe, szálláshelyére, szomszéd-ságába, hatáskörzetébe jutott a vogulság-osztjakság, amikor az Urál keleti lejtőire érkezett, és milyen nyugatszibériai népekkel érintkezhetett addig az időpontig, amikor aztán fölbukkan a reája alkalmazott *jugra* név.

Mai ismereteink szerint Nyugat-Szibériának úgy a Kr. u. X. századig terjedő történetében két török népnek, a bolgárnak és a szabirnak volt jelentős szerepe. A bolgár-törökökről — saját nemzeti néven *ogur*, a kínai források átrásában *O-kut*, *Hó-kut* — tudjuk, hogy Nyugat-Szibériában, kb. a Tarbagatajtól az Irtys felső és középső folyásán, valamint az Isimen keresztül az Urál-hegységig húzódó területen volt az őshazájuk. Számban nagy, hadban erős, műveltségben fejlett népnek jellemzik a források. Egyes törzseik neve is fönmaradt: *saragur*, *onogur*, sőt az is biztosra vehető, hogy nyelvileg összetartozott velük a kínai följegyzések *ting-ling* népe, amely az ogurok északnyugati szomszédságában foglalt helyet, állattenyésztéssel foglalkozott, de e mellett kitűnő prémvadász, szűcs és prémkereskedő hírében állott. — A bolgár-törökök nyugatszibériai uralmának a Kr. u. 460-as években szakad vége, amikor rajtuk ütnek az avarok elől menekülő szabirok, s az ogurok ősi földjükről kiűzve a Kaukázus felé vándorolnak le (Vö. NÉMETH GYULA alapvető tanulmányát: Húnok, bolgárok, magyarok. BpSz. 195. k. 167—178).

ZICHY ISTVÁN grótot (vö. különösen MNyudKéz. I/5: 41—47) és utána a magyar őstörténet újabb kutatóit szinte kényszerítő okok vitték rá az Urál-környéki bolgár-török — magyar érintkezés föltevésére. Az érintkezés lefolyását úgy képzelik el, hogy az ugor-magyarország, mint a finnugorok legkeletibb szárnya, a vadászó-halászó életmódjával járó természetes helyváltoztatás, terjeszkedés során átjutott az Urál-hegység keleti oldalára és itt, az erdő- és steppe-régió határán, úgy a Tura—Iszet—Tobol folyók közén ogur népek szomszédságába, majd sorsdöntő művelődési hatása alá került. Az Urál-környéki s egyben 460 előtti bolgár-török — magyar érintkezés föltevése mellett szól egyfelől honfoglalás-előtti bolgár-török jövevényszavaink hangtani rétegeződöttségének tanulsága, másfelől az az életmódbeli, szervezeti és minden bizonnyal etnikai¹⁾ változás, amelyen a lényegileg zsákmányoló fokon állt vadász-halász ugor-magyarország-

¹⁾ A nélkül, hogy erre a nehéz kérdésre kitérnénk, csak jelezni kívánjuk, hogy a magyarság őstörténetével foglalkozó legújabb, igen becses szakirodalom, kivált NÉMETH GYULA munkásságának eredményei egyre közelebb visznek bennünket BAER fölfogásához, aki már 1845-ben ezt írta: „Ich schliesse also mit der frage: sind die jetzigen magyaren nicht eine verschmelzung eines herrschenden türkischen stammes mit einem beherrschten finnischen? Und haben die herrscher nicht diese sprache der beherrschten angenommen?“ (BAER—HELMERSEN-féle Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches IX/1: 268).

nak szükségszerűleg át kellett esnie, hogy — nyilván a bolgár-törökökhöz csatlakozva — képes legyen a Kaukázus északi tájaira levonulni.

Egyik kérdés a másik után vetődik itt föl:

1. Nem tehetnők-e föl, hogy a finnugorság keleti szárnyán a magyaron kívül a vogulok-osztjakok őseinek egyes csoportjai, még a magyaroktól nem eléggé differenciálódott töredékei is átszivárogtak, ill. vándorló vadászútjaikon át-átjutottak az Urál keleti felére, az *ogurok* közelébe?

2. Nem ismétlődhetett-e meg itt is az a gyakori eset, hogy a kivándorló ogurok és a velük tartó ugorok egyes részei, a mozgalmak középpontjától távol eső szélek lakói a szabir betelepülés után is visszamaradtak az ősi földön?

3. Nem lehetne-e az *Ugra-Jugra* nevet, úgyszintén a magyarok *ungrī* elnevezését a nyugatsibériai bolgár-törökség nemzeti nevével, az *ogurral* vagy még inkább a bolgár-törökök *onogur* törzsének nevével kapcsolatba hozni?

Az első föltevés nagyon csábító, plauzibilisnak is plauzibilis, de semmi konkrét bizonyítékkal nem igazolható. Hogy nagyobb vogul-osztják tömegek nem állhattak a nyugatsibériai bolgár-törökökkel bensőségesebb, tartósabb érintkezésben, azt a nyelvi hatás hiánya mutatja. Ha száz százaléig nem adhatunk is igazat PAASONENNAK (FUF. II, 102—107) és KANNISTÓNAK (Tat. lehnw. 228—234) abban, hogy az ugor nyelvek egyetlenegy török jövevényszót sem vettek át a szétválásukat megelőző korban,¹⁾ annyit mindenesetre

¹⁾ Ilyen régi, ugor-korbeli török jövevényszó lehet po. a *hattyú* és a *hód*:

hattyú ∞ vog. (MUNK. NyK. XXV, 269) É. *χατᾱῖν*, K. *khwtēñ*, T. *khutqñ* | osztj. (KARJ. OL. 110) FD. *χοδᾱγ*, Trj. *k'ot'ᾱγ*, Ni. *χotᾱγ'*, Kaz. *χotᾱγ*, O. *χοδᾱγ* 'schwan' — vö. csag. *kotan* 'storch, pelikan' | jak. *kütän* | oszm. *kotan* || mong. *χutan* | mandzsu *kutan*, *kōtan*. MUNKÁCSI szerint „a *hattyú* szó tehát s ugor másai ősi török jövevények“ (Ethn. VI, 137, NyK. XXV, 269); vö. még GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 159. — Ez ellen a magyarázat ellen PAASONEN azt az ellenvetést teszi, hogy, bár az ugor alakok valahogyan összefüggenek az altajiakkal, a törökségi szavak nem tekinthetők az ugor nyelvekbeliek forrásának, mert „überhaupt kein *n* im ungarischen zu *ü* geworden ist, ebenso wenig wie *-n* zu *-γ* im ostjakischen und wogulischen“ (FUF. II, 102). — Erre a következőket jegyezhetjük meg: 1. a magyar *hattyú* és a régiségben (Schl. szój.) előforduló *haté* változat

el kell ismernünk, hogy közvetlen bolgár-török — ugor érintkezésről nyelvi okok alapján egyelőre nem beszélhetünk.

Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az obi-ugorok ősei 460 előtt ne ismerhették volna az Urál-melléki ogur földet, vagy kisebb-nagyobb rajaik ne járhattak volna át, ne telepedhettek volna le az ogurok lakóhelyétől északra eső transuráli folyók vidékére.

Ebben az irányban igen becses újmutatást, ha természeténél fogva nem is föltétlenül döntő bizonyítékokat szolgáltat az archeológia. Kelet-Oroszország és az Urál-vidék finnugor vonatkozású régészeti emlékeinek legavatottabb vizsgálója, A. M. TALLGREN több részlet-tanulmányában és összefoglaló dolgozatában megállapítja, hogy a keletoroszországi bronzkorszakban, különösen annak utolsó szakában, amely kb. Kr. e. 200-ig terjed, s amelyet legfontosabb lelőhelyéről ananyinói kornak szokás nevezni, a Volga-könyök, a Káma, Bjelaja, Csuszovaja vidéke, úgyszintén Nyugat-Szibériának a Csuszovajával átellenes darabja azonos műveltségi területet alkotott. A

nyilvánvalóan korábbi **xatey* < **k'atey* fejleménye, s így semmi okot sem látunk arra, hogy a vog. és osztj. alakoktól elkülönítsük; 2. a török *kotan* mellett jogosan teszünk föl **kotay* változatot. A török -*n* ~ *-*y* ill. tör. -*n* < őstör. *-*y*-re vö.: csuv. *χyln* 'vastag' ∞ alt. tel. kirg. *kalŕy*, jak. *χalyŕ*; csuv. *χyrŕn* 'nyírfa' ∞ sor, leb. stb. *kazŕy*, jak. *χatyŕ*; csuv. *tan* 'egyenlő' ∞ j-tör. *tŕy*, *tey*, *tŕy* (NÉMETH Gy.: NyK. XLIII, 475).

h ó d ∞ vog. (MUNK.) É. *χüntél*, T. *khontél* | osztjÉ. (AHLQV) *χundil* 'maulwurf' — vö. tör. *konduz*, *kundus*, csuv. *χŕndŕr* 'biber'. — Ez az egybevetés is MUNKÁCSITól való (Ethn. VI, 137), aki a magyar és az obi-ugor alakok viszonyát úgy fogta föl, hogy ez utóbbiak szóvégi *l*-je kicsinyítő képző. — PAASONEN ezt a magyarázatot sem fogadta el: „MUNKÁCSI schein't somit der ansicht zu sein, dass ein türkisches *konduz* in allen drei ugrischen sprachen, resp. in gemeinugrischen sprache einfach zu **kond*, oder **kont* wurde, ein solcher lautschwund dürfte aber schwer zu begründen sein“ (FUF. II, 103). — Meggyőződése szerint MUNKÁCSINAK van igaza, ha t. i. a tör. *konduz* szót származéknak vesszük: a -*z* ugyanaz a képző lehet, amely pl. az *oguz* (NÉMETH Gy.: KCsA. I, 152—3), vagy a *kirgiz* népnevekben is megvan (LIGETI uo. 369—383); az alapszó **kŕntŕ* alakban kerülhetett át az ugarságba, s egészen szabályos folytatója volna a magyar *hód*, valamint az állatnevekben elég gyakori -*l* képzővel alkotott obi-ugor származékok (vö. WICHMANN: SUS. Aik. XXX., 20, Gombocz: NyK. XLV, 17—18, SZINNYEI, NyH⁷, 96).

hangsúly azon van, hogy az ananyinói bronz-kultúra Kelet-Oroszországból átágazott az Urál szibériai oldalára is: „Cependant la vraie civilisation d'Ananino s'est étendue vers la Sibirie non pas seulement jusqu'aux régions immédiatement à l'est de l'Oural; il est évident que cette civilisation a encore exercé quelque influence plus à l'est, dans les steppes de la Sibirie occidentale, où s'est développée une curieuse civilisation mêlée d'éléments de Minousinsk, de Turkestan et d'Ananino“ (SMY. Aik. XXXI, 79). Hivatkozik itt TALLGREN az orosz SZPICYNNÉK egy cikkére (Zap. RORAO. VIII.), amely az Uráltól keletre eső területen, az Iszet, Tobol és a Pysma folyók medencéjében 31 gorodiscsét, a Volga-könyök, Káma, Bjelaja vidékére tipikusan jellemző gorodiscsét sorol föl. Mivel pedig ennek a sajtáságos ananyinói kultúrának minden bizonnyal finnugor népek voltak a hordozói, joggal következtethetjük, hogy a finnugorság keleti nyúlványa — ha esetleg a fgr. egység korában nem is¹⁾ — ekkor már átszögellett az Urál keleti oldalára. TALLGREN óvatosan úgy fejezi ki magát, hogy a keleti bronz-kultúra képviselői valószínűleg az ugorok, mégpedig délen a magyarok, északon és északkeleten a vogulok-osztjakok: „Voisi ehkä katsoa itäisen pronssikulttuurin edustavan ugrilaisuutta, nim. sen eteläoisissa magyareja, pohjoisessa ja koillisessa ostjakkeja ja voguleja“ (Suomen Suku I, 203).

A Kr. sz. utáni évszázadok korai vas-kultúrája ugyancsak átnyúlik a Káma és a Vycsegda vidékéről az Urál mögé (vö. TALLGREN: Suomen Suku I, 205 skk), megerősítőjeül annak a föltevésünknek,

¹⁾ Egyes életföldrajzi adatok — a *cirbolya-fenyő*, *szilfa*, *nyuszt* — tanúvallomása alapján PAASONEN és ZICHY ISTVÁN gróf is azt gondolja, hogy a finnugorság még szétválása előtt Európa és Ázsia határán, ill. az Urál-hegység mindkét oldalán lakott. PAASONEN pl. a *cirbolyafenyő* tenyészeti határainak megrajzolása után így folytatja: „Dass die finnisch-ugrischen völker damals, als sie noch in unmittelbarem geographischen zusammenhang miteinander standen und noch keine grössere sprachliche verschiedenheit existierte, in dem gebiet zwischen Europa und Asien sassen, wird auch dadurch bewiesen...“ (Beitr. z. aufhellung d. frage nach d. urheimat 17); ZICHY szerint pedig „A *nyuszt* talán egyenesen túl az uráli vidékre mutat. A *szil* egyik válfaja szintén áterjed az Urálon a Permi-kormányzóság déli részén. Mindezek az adatok nem zárják ki azt a feltevést, hogy a magyar-ugorok elhelyezkedését a vogulok XVIII. századi területének délibb részén, az Urál hegység két oldalán keressük. Ez körülbelül összeesnék LEHRBERG Jugrájának délnyugati részével“ (MNyudKéz. I/5: 35). A finnugor őshazáról nyilván Gombocz is így vélekedik (Természettud. Közl. LVII, 371. I. 1. rajz).

hogy a finnugorság keleti szélei a bolgár-törökökkel egy időben Nyugat-Szibériában lakhattak.

Rámutathatunk végül még egy ismert történeti eseményre, amely — úgy hiszem — a látszat ellenére is mellettünk szól. — Az ogurokat Nyugat-Szibériában a 460-as években a híres hadviselő szabirok váltják föl, akiknek neve és emléke máiglan él a vogulok, osztjások költészetében és jelenlegi földjük helyrajzi nomenclaturájában.¹⁾ Bár nyelvi hatás eddigelé nincs kimutatva — a népnév (vog. [MUNK.] *šapër, šopër*, osztj. [PATK.] *tāpar, šabar, šaber, šoper, saper* stb.) átvételét nem számíthatjuk ilyennek —, kétségtelen, hogy a voguloknak-osztjásoknak érintkezniük kellett a szabirokkal. Az érintkezés színhelyét csak Nyugat-Szibéria vehető számításba, mert itt az Irtys mellett laktak a szabirok, s a reájuk utaló földrajzi nevek és száj-hagyományok is erre a területre korlátozódnak.²⁾ Meggyőződés szerint a szabirok már az Irtys vidékére, az ogurok helyére telepedtükkor szomszédságukban találták a vogulok-osztjások előőrseit, mert itt tartózkodásuk mindössze egypár évtizedre rúgó ideje alatt, kb. 460—510, alig lett volna másként alkalom és idő a nagy hatás kifejtésére.

Mivel eddigelé semmi konkrét gyanú sem merült föl abban az irányban, hogy az *Ugra-Jugra* elnevezés valamiképpen a voguloknak-osztjásoknak a szabirokhoz való viszonyával függene össze, fölösleges

¹⁾ Vö. PATKANOV, Irt. Ostj. II, 253—261; Über das Volk der Sabiren, KSz. I, 258—277; MUNKÁCSI, VogNGy. II, 0173—0177; NÉMETH GYULA: Szabirok és magyarok, MNy. XXV, 81—88.

²⁾ A névemlékek és hagyományok tüzetes vizsgálata alapján PATKANOV a Tobolszki-kormányzóság tjumeni, tobolszki és berjozovi kerületére teszi a szabirok lakóhelyét (Irt. Ostj. II, 255). — A *szabir* név itteni használatát világítják meg a következő jellemzőbb adatok: az osztjások *tāpar-mir* ('szabir kerület') néven emlegetik az Alsó-Irtys egyik volosztját; itt vannak *tāpar-voš* ('szabir vár') romjai; az északi osztjásoknál több helyütt előfordul *šoper*-(*šaper*-)vas id.; „REGULY jegyzetét megerősíti PÁPAY JÓZSEF levélbeli közlése, mely szerint az Obdorszktól Muzsi egyházas faluig terjedő földrészt az Ob baloldalán egészen az Urálig az ott lakó osztjások «*S'qpër földnek*» (*S'qpër-mū*) ismerik s az obdorszki nép is «*šqpër földi nép*» (*šqpër-mū jax*)» (VogNGy. II, 0175); nem érdektelen, hogy a *šaper, šopër* a vogulban ma 'orosz'-t jelent, nyilvánvalóan névátruházással a régi hódítókról az újakra; vogP. *šqpër kwöréx* 'csóka' (tkp. 'szabir varjú') = vogK. *maskqu kwöréx* id. (tkp. 'muzka varjú') = vogÉ. *rus ūrinékwé* id. (tkp. 'orosz varjú'); vö. még *šqpër qln, tāpar-nen, -xōt, -pūdén* stb. — Az osztják és a vogul mondákban a szabir népről (*tāpar jax* stb.) mint magasabbrendűről mindig kegyeletes tisztelettel történik említés.

volna tovább folytatnunk a föltevések szövögetését. Azt hiszem, amúgyis rábukkanhatunk a helyes nyomra: az eddig előadott bizonyítékok kétségtelenné tették, hogy a sokáig *Ugra-Jugra-Jugria* ill. *ugor-jugor* néven emlegetett vogulok-osztjások egy ideig legalább is szomszédai voltak az oguroknak, majd később örökösei lettek az ogurok nyugatszibériai földjének, vagyis a két nép között olyan természetű kapcsolatokat, vonatkozásokat vehettek észre az idegenek, aminők népnév-átruházásra is elegendő alapul szoktak szolgálni. Hisz számos népnévről tudjuk, hogy mai alkalmazása semmivel sem mélyebb kapcsolatok következménye, mint amilyenek az ogurok és az ugorok között minden bizonnyal fennállottak: az *észt* elnevezés hajdan a balti népeket, a litvánok, lettek és poroszok őseit illette meg (vö. TACITUS: *Aestii*, *Estii*, CASSIODORUS: *Aesti*, stb.), s a finnség egyik ágára csak akkor — és azért — tapadt át, amikor az a finnségi ág a baltiak földjére (*Eistland*, *Eastland*, *Estonia* stb.) telepedett le; a *böhme*, *Böhmen* név a bajoroknak a Cseherdő-Érchegység és a Szudeták közti területen lakó s a Kr. u. VI. században onnét kivándorolt őseiről (vö. PTOLEMAIOS: Βαῖμοι, Βαίνοχαῖται) vonódott át a helyükre telepedő szláv csehekre, sőt az is kétségtelen, hogy a szó eredetileg nem is a germán bajorokat jelölte, hanem ők is úgy örökölték a terület korábbi uraitól, a kelta *boii*-tól. — Mindez nem bizonyíték persze, csupán elmemozdító analógia. Egyelőre csak a történeti és földrajzi háttérből kibontakozó elméleti lehetősége — tán valószínűsége — van meg annak, hogy a vogulokat-osztjásokat a török *ogurok* vagy valamelyik ogur törzs (*onogur*) nevével jelölték meg, neveztek el *ugrának*, *jugrának*. Föltevésünk sorsa most már az egyedül illetékes nyelvésznet megerősítő vagy elutasító döntésén fordul meg.

A Jugria név etimológiai magyarázata.

„Abban alig kételkedhetünk — mondja GOMBOCZ —, hogy a magyarok szláv *ogrinz* neve (> gör. Ούγγροι > lat. *Ungri*) a magyarokra értett tör. *on(o)gur* népnév átvétele“ (NyK. XLVI, 193). Nem kételkedem én sem, s hogy mégis szóba hozom ezt a kérdést, sőt szükségesnek látom kissé részletesebben is kifejteni a GOMBOCZ tömör fogalmazásában idézett tételt, azt egyedül a *Jugria* szó etimójáról és hangtani sorsáról adandó magyarázatom teszi indokolttá.

Néhány eltérő véleményt, egy-két részletre vonatkozó ellen-

vetést, módosító kísérletet nem számítva 1895 óta szinte általános nézet nálunk, hogy az idegen népek ajkán élő *ungar, hongrois, úgrin* stb. elnevezésünk az *onogur*-törökök nevéből való. Már régebben is el-elhangzott efféle megjegyzés (pl. KLAPROTHNÁL, *Asia polygl.*² 188, SCHNITZLERNÉL, *L'Empire des Tsars II*, 553, KUUN GÉZA grófnál, *Relat. I*, 18), de elsősízből MUNKÁCSI vizsgálta át tüzetesen a kérdés egész komplexumát és körvonalazta szabatosabban a névátvitel mikéntjét „Az *ugor* népnevezet eredete“ című tanulmányában (*Ethn.* VI, 349—387). Azóta DARKÓNAK (A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál 7—29), HÓMANNAK (*TSz.* VI, 129—158, 240—258, VII, 1—22; e tanulmány eredményei: *MNy.* XIV, 64—67), NÉMETH GYULÁNAK (*KCsA.* I, 148—153; kivonatosan: *MNy.* XVII, 205—206), MELICHNEK (*Arch. Sl. Phil.* XXXVIII, 244—250), CZEBE GYULÁNAK (*Nyr.* LVI, 47—52) és ECKHARDT SÁNDORNAK (*Revue des Études Hongroises VI*, 348—356; kivonatosan: *MNy.* XXV, 9—11) sikerült a következtetéssor több homályos szakaszát vagy vitás pontját tisztázni, úgyhogy az újabb eredmények fölhasználásával nem lesz nehéz összefoglalnunk a név alaki és tartalmi változásainak bennünket érdeklő történeti mozzanatait.

1. Alapalak a bolgár *onogur* népnév, amely azt jelenti 'tíz nyíl' (*on* 'tíz', *ok* 'nyíl' $z \sim r$ képzővel ellátva: *oguz* \sim *ogur*) \rightarrow 'tíz törzs' \rightarrow 'tíz törzsből álló nép'. A régi törököknél a nyíl szolgált a törzs nevéül és számnévvel jelölték, hány törzsből állt egy-egy nép: *tokuz oguz* 'kilenc oguz' (tkp. 'kilenc nyíl'), *on oguz* 'tíz oguz' (tkp. 'tíz nyíl'), *otur ogur* (\approx *uturgur*) 'harminc ogur' (tkp. 'harminc nyíl') stb. — Rendkívül fontos következtetése NÉMETH GYULÁNAK, akinek az *onogur* név itt vázolt megfejtését köszönhetjük, hogy az *onogur* \approx *onugur* még a törökben hangszabályszerűleg **ongur*-rá válhatott: *alyn* 'homlok': **alynym* \approx *alnym* 'homlokom'; *bojun* 'nyak': **bojunu* \approx *bojnu* 'nyaka'; *burun* 'orr': **burunu* \approx *burnu* 'orra'; *sekiz on* 'hetven' (tkp. 'hét tíz') \approx *seksen*; *tokuz on* 'nyolcvan' (tkp. 'nyolc tíz') \approx *toksan*; *otur ogur* 'harminc ogur' \approx *uturgur*; *kölägä* 'árnyék' \approx *kölgä* stb.

2. Az *on(o)gur* név terjeszkedésének első, legfontosabb állomása és gócpontja a szlávtság. A szó nyilván **ongur* alakban került ide és lett további változások kútfejévé, amint ezt a szláv nyelvekbeli fejleményekből következtetni lehet: ó-egyh. szl. *хѣрунѣ* 'hungarus', plur. *хѣру, оуѣру, оуѣре, оуѣру* 'hungari, terra hungarorum' | ó-or. (**ugrinā*) plur. *ugre, ugry, ugri* | bolg. *úgrin* | szerb

ugar | horv. *ugrin, vugrin* | szlov. *vôgar, ogar* | cseh *uher* | tót *uhor* | lengy. *wegrzyn*; az új-or. *vengerecs* 'der ungar', *vengerka* 'die ungarin', *Vengrija* 'Ungarn' újabb átvétel a lengyelből. — Az eredeti nasalis sorsa éppúgy alakult tehát, ahogy várhattuk, ahogy alakult pl. a lit. *anglis*, porosz *anglis* 'kohle' szlávcsági megfelelőiben: or. *ugols* | bolg. *izglen, vzglen* | szerb *ugalj* | horv. *ugljen* | szlov. *vôgel, voglen* | cseh *uhel* | lengy. *wegiel* (vö. MIKLOSICH EtWb. s. v. *ongli*; VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 120). — A denazalizáció a földrajzi és történeti okokból leginkább számbaveendő orosz alakban a X. sz. folyamán következett be, úgyhogy a korábbi időre itt is *жзре* (*ogre*) hangformát kell föltennünk (vö. SZOBOLEVSKIJ, Lekciá³ 20; VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 115; DURNOVO, Ocserk iszt. russzk. jaz. 117).

A szlávcsági, mindenekelőtt az orosz adatok a név alaki fejlődésének visszatükröztesén kívül a jelentésváltozás legjelentősebb mozzanatára is fényt vetnek. Megállapítható, hogy az eredetileg egy bolgár-török nép jelölésére szolgált név az emlékekben már a magyarság megállapodott individuális népeve: magyar a *Vita S. Cyrilli* farkas-módra üvöltő *Ugri* (*Oyepu*) népe (MHK. 353), magyar a *Vita S. Methodii* dunai ugor vezére (королю оугърьскомю, uo. 354); Kálmánunkról 1099-ben följegyzi a Tverji évkönyv, hogy az *ugorok* királya (PSzRL. XV, 187), Nagyváradról 1247-ben a Voszkr. évkönyv mint *ugor* városról emlékezik meg (uo. VII, 157), Mátyásunkat halálakor mint az *ugorok* nagy uralkodóját méltatja a Patr. évkönyv (uo. XII, 221), 1501-ben II. Ulászló *ugor* királytól érkezik Moszkvába valami Mátyás nevű követ (uo. VIII, 240) stb., stb.

Van azonban egy-két olyan szlávcsági *ugri*-adat, amelyet a magyarázók nem a magyarra, hanem valamilyen más népre szoktak értelmezni, s ebből az a következtetés folyik, hogy a név egy ideig a szlávoknál is a bolgár-törökök ill. átmenetileg általában a bolgár-törökökkel etnikai vagy politikai kapcsolatban álló nép jelölésére szolgálhatott. E helyütt csupán néhány megjegyzésre szorítkozom, mert ennek az érdekes kérdésnek behatóbb vizsgálata túlságosan messzire vezetne, és az eredmény amúgysem érintené közelebbről a *Jugria*-problémát.

Hogy az ó-egyházi szláv fordítók több ízben *oyzpu, oyzpy* ill. *Oyropcko царьство* nevekkal tolmácsolták a görög eredetieknek pl. a kazárookra értett *οχάραι, τοδρκοι* ill. *Σκυθία, Τουρκία* szavait (vö. MIKLOSICH, Lex. pal. s. v. *жрннъ, Јагіо*: MHK. 377, KOSSÁNYI BÉLA: Aus d. forschungsarbeiten d. mitglieder d. Ung. Inst. u. d.

Coll. Hung. in Berlin, 97—101), az még nem megy ilyen értelemben való bizonyíték számba, mert az efféle hamis egyenleteket rendszeren az illető népnevek jelentésének a görög eredeti és a szláv fordítás néha évszázadokra rugó időközében végbement eltolódásával kell megfejtenünk. A bizánciak t. i. a *τοδρκοι* névvel a IX. századig a kazárokat, a X—XII. században a magyarokat, a XII. századtól a szeldzsukokat és az oszmán-törököket jelölték, és ha egy VII. században keletkezett görög művet, amelyben a *τοδρκοι* (= kazárok) népről van szó, a XI. században fordították le szlávra, a fordító a *τοδρκοι* név akkori bizánci értelme (= magyarok) alapján nyugodtan *оугру*-t (= magyarok) írt s ilyenformán anachronisztikus azonosításával a magyarokra vitt át olyasmit, ami a kazárookra vonatkozott.

Vannak azonban esetek, amelyek másként magyarázhatók, akadnak *ugri*-adatok, amelyek jogosan keltik azt a gyanút, hogy nem a magyarokra értendők. Ilyen különösen az orosz őskronika különbségtévése *ugri beliji* ('fehér ugorok') és *ugri cserniji* ('fekete ugorok') között.

A 'fekete ugorok'-ról ezt olvassuk: „aztán a fekete ugorok vonultak el Kiev mellett; ez Oleg idejében történt“. ¹⁾ — A 898. év eseményeinek leírásában közelebbi részleteket is megtudunk: „898-ban az ugorok Kiev mellett átvonultak egy hegyen, amelyet most ugornak hívnak. Megérkeztek a Dnyeperhez és megálltak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a palócok. Megérkeztek kelet felől és átkeltek a nagy hegyeken, amelyeket ugor hegyeknek neveznek, és harcolni kezdtek az ottan élő volochokkal és szlovénokkal“. ²⁾ — Alig lehet kétséges, hogy ez a 'fekete ugorok' (Угърѣ Чьрнии), majd egyszerűen 'ugorok' (Угърѣ) néven említett nép, amely a IX. században vonul keresztül Délnyugati-Oroszországon, hogy azután az 'ugor hegység'-en, a Kárpátokon átkelve hont foglaljon magának, nyilván a magyarság.

Ezzel szemben a másik, a 'fehér ugorok' (Угърѣ Бѣлиѣ) el-

¹⁾ „пакѣ идоша Угърѣ Чьрнии мимо Кыевъ, послѣже, при Ольвъ“ (Саснматов, Повесztj vг. let 11).

²⁾ „Въ лѣто 6406. Идоша Угърѣ мимо Кыевъ горою, еже ся зоветъ нынѣ Угърское, и пришьдѣше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще, акы се Половци. И пришьдѣше отъ востока, устрѣмишася черезъ горы великыя, яже прозѣвашася горы Угърскыя, и почаша воевати на живуцая ту Волохи и Словѣны“ (Саснматов, Повесztj vг. let 25).

nevezés az általános fölfogás szerint nem vonatkozhatik a magyarokra. SCHLÖZERTŐL MELICHIG a kazárokat szokták a név mögött gyanítani, legújabbán azonban KOSSÁNYI is elutasító álláspontra helyezkedik¹⁾ és MORAVCSIK is súlyos érvet hoz föl az azonosítás ellen. — Az orosz őskronika vitás helye azt mondja: „Mikor a szlovén nép, amint mondtuk, a Duna mellett élt, a szkítáktól, mégpedig a kazároktól egy bolgár nevű nép jött, megállapodott a Duna mentén és a szlovénok elnyomója lett. Azután jöttek a 'fehér ugorok' és elfoglalták a szlovén földet, elűzván a volochokat, akik előzőleg a szlovén föld urai voltak. Ezek az ugorok Herakleios császár idejében kezdtek föltűnni, aki háborút viselt Chosroes perzsa császár ellen“.²⁾ — MORAVCSIK így magyarázza ezt a homályos helyet: „a szövegek összefüggéséből az tűnik ki, hogy ezek a „fehér onogurok“ a duna-menti szlovének földjére jöttek, márpedig a kazárok sohasem jutottak el odáig. Az Угри Бѣлии név szerintem a dunai bolgárok neve..... Az orosz krónikás azonban nem tudván, hogy a *bolgár* és *onogur* név ugyanarra a népre vonatkozik, kétszer említi a dunai bolgárokat: először Болгаре, majd Угри Бѣлии néven“ (MNY. XXVI, 106).

MORAVCSIK ötletes értelmezését, bármennyire kapóra jönne is, nem látom föltétlenül meggyőzőnek. Ha arra gondolunk, hogy az orosz őskronika különféle korú és értékű forrásokból — görög és egyéb írók munkái, kolostori és udvari följegyzések, helyi hagyományok és messziről vándorolt mondák — összerótt szerkesztmény, eleve lehetségesnek tarthatjuk, hogy a kétféle 'ugor' népről szóló részletek is a természetes egyenetlenségek közé tartoznak. Külön feladat volna ennek a kényes kérdésnek tisztázása, s ezért kénytelen vagyok beérni egy kis szemléltető egybevetéssel.

¹⁾ „Es sei hier noch kurz bemerkt — ohne die frage diesmal eingehender zu erörtern —, dass die allgemein verbreitete ansicht, nach welcher die russen irgend einmal die chasaren „Оугри Бѣлии“ und die ungaru „Оугри Чернии“ genannt hätten, jeder begründung entbehrt“ (Aus d. forschungsarbeiten 101. I. jegyz.).

²⁾ „Словѣнску же языку, якоже рекохомъ, живуцю на Дунаи, придоша отъ Скуфъ, рекыше отъ Козаръ, рекомии Българе, и сѣдоша по Дунаеви, и насильници Словѣномъ быша. Посемъ придоша Угъри Бѣлии, и наслѣдиша землю Словѣнску, прогънавъше Волохы, иже бѣша преже преяли землю Словѣнску. Си бо Угъри почана быти при Ираклии цѣсари, иже находиша на Хоздрои, цѣсаря Перьскаго“. (САСНАТОВ, Повесztj vt. let 11.)

Az őskronika szerint: ¹⁾

I.) a 'fehér ugorok'
(= kazárok? — dunai bolgárok?)

keletről jöttek, a Duna mellett letelepedtek, elfoglalták az ott lakó szlovénok földjét, amely azelőtt a volochoké volt, és elűzték a volochokat.

II.) az 'ugorok' ill. 'fekete ugorok' (= magyarok?)

keletről jöttek, átkeltek az ugor hegyeken, elfoglalták az ott lakó volochok földjét, amely azelőtt a szlovénoké volt, és elűzték a volochokat.

Míg a tüzetes forrás- és szövegkritikai vizsgálatok elegendő világozást nem derítenek a szembe állított részek egymáshoz való viszonyára, szóról-szóra helyénvalónak tekintem JAGIE megjegyzését: „Non tam facile dictu est, cur inter Ugros Albos et Nigros distinctio fiat“ (MHK. 369). Ez pedig azt jelenti: egyelőre nincs kétségtelen bizonyítékunk arra, hogy a szlávok a magyaron kívül valamilyen népet *ugri*-nak neveztek volna.

3. Az *ogre* név későbbi sorsa, különféle nyelvekbeli módosulása ezúttal kevésbé érdekel bennünket. Különleges szempontunkból csak annak a határozott megállapításnak látjuk fontosságát, hogy a név a szlávokból indult el további vándorútjára, mégpedig eredeti nazálisos formájában és kizárólagosan „magyar“ jelentésben. Eljutott a nyugati népekhez — az első adat az Annales Bertiniani-ban található, 862-ből —, amelyeknek latinságában eleinte *Ungri* plur. formában szerepelt, utóbb azonban az ófn.-ben hangszabályszerűen *Ungar*: lat. *Ungarus*, plur. *Ungari*, a franciában pedig *Hungri* ill. *Hungari* alakot öltött; eljutott a bizánci görögségbe — az első adat a X. században GEORGIOS MONACHOSNÁL bukkan föl —, ahol Οὐγγροι (a XI. században, bizonyára nyugati hatás következtében, Οὐγγαροι is található) alakban honosodott meg; eljutott végül a velünk nem érintkező távolabbi népekhez is, egyikhez az egyik, másikhoz a másik közvetítő sajátos változatában.

1)

I.)

„придоша Угъри Бѣли, и наслѣдиша землю Словѣнску, прогнавъше Волохы, иже бѣша преже прѣяли землю Словѣнску“.

II.)

„Идоша Угъри почаша воевати на живуцая ту Волохы и Словѣны. Сѣдяху бо ту преже Словѣне, и Волохове прѣяша землю Словѣнску. Посемь же Угъри прогнаша Волохы, и наслѣдиша землю ту.“

Négy évszázadon keresztül, MIECHOVI MÁTYÁSTÓL GOMBOCZ ZOLTÁNIG és NÉMETH GYULÁIG kísért már az a gondolat, hogy a 'vogulosztják' jelentésű or. *jugra*, zürj. *jegra* a kétségtelen hang- és alaktani nehézségek ellenére is azonos a magyarok *ungri*, *hungari* nevével. — „Accipe primo — írja Miechovi Mátyás 1517-ben — quod *Juhri* a *Juhra* regione scithie de qua oriundi exiuerūt: vocati sunt: ⁊ vsque in nostra tempora a Bohemis Polonis ⁊ Slauis *hugri* appellantur ab aliis autem *hugui* tandem ⁊ *hungari* dicti sunt“. — A régi nyugateurópai *Jugria*-irodalomban senkisésem fogalmazta meg ily szabatosan a két népnév összefüggéséről vallott nézetét, bár a szaporán ismétlődő „*Juhra*, inde *Ungarorum* origo“, „die *Jugritzen* sollen die rechten *Hungern* sein, dauon sy Iren vrsprung haben“, „*Hungari* ex alia *Hungaria* Scythica egressi, que *Juhra* hodie dicitur“, „*Hongari* ab *Juhuris* originem habent“ stb. közhelyszerű theoreémák jogossá teszik azt a föltevést, hogy a két népnek, a magyarnak és az obi-ugorságnak nemcsak nyelvi és etnikai összetartozásáról voltak általánosan meggyőződve, hanem a két népnév azonos eredetében is hittek, sőt részben tán éppen a nevek összezsengése pattantotta ki és vitte szét a rokonítás gondolatát.

A két népnév azonosságának bizonyítására az ú. n. *ujgur* elmélet virágzása idején, a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején történtek a legserényebb és egyideig sikereseknek tartott kísérletek. FISCHER és SCHLÖZER, az *ujgur*-elmélet fölállítói, kiépítői, természetesen az *ujgurok* leszármazóinak tekintett *vogulok*-osztjakok *jugri*, *jugra* nevét vették elsődleges alakulatnak. Abból fejlődött szerintük a Kárpátok mögé levándorolt magyarság *ugri*, *ungri*, *ungari* elnevezése, mégpedig szláv, jelesen orosz hangváltozással:

1. Először lekopott a szókezdő *j* : *jugri* > *ugri*, éppúgy mint pl. *Juliana* > *Uliana*, mert SCHLÖZER szavakint „die russen pflagen auch in andern namen das *j* am anfang zu verschlucken“ (Allg. nord. geschichte 420);

2. a következő *ugri* > *ungri* változáson sem akadtak fön, kimondván, hogy az *n* közönséges járulékhang: „das eingeschobene *n* ist ein sonderlich den polen ser gewönlicher *r h i n e s m u s*, den ihnen bei diesem volksnamen die deutschen, und spätherhin selbst die russen (*Wengri*), allgemein nachgemacht haben“ (SCHLÖZER, Nestor II, 28, III, 113).

A FISCHER-SCHLÖZER-féle *jugri* > *ugri* > *ungri* származtatás irány-

zatossága és hangtani lehetetlensége csak akkor ütközött szembe, amikor Klaproth megdöntötte az ujgur-ugor azonosság föltevését és ezzel alapjától fosztotta meg a kombináció egész építményét. Nem is akadt tudtommal azóta senki sem, még a szláv hangtörténetben kevésbbé jártasak között sem, aki a *jugra* és *ungri* kapcsolatát hasonló irányban, hasonló érvekkel próbálta volna bebizonyítani.

MUNKÁCSI BERNÁT az *ugor* népnévezetről írt és már több ízben idézett tanulmányában szintén arra az eredményre jutott, hogy a *jugra* és az *ungar* hasonlósága nem eredhet merő véletlenségből. MUNKÁCSI hajlandó volna ugyan a két nevet egyazon eredetűnek, az *onogur* fejleményének tekinteni, de *Jugriát* illetőleg hangtani kétségei vannak: „hogy a *jujur* ugyanennek (t. i. az *onogurnak*) egészben legyen változata, azt azért nem lehet fölvennünk, mivel nem ismerünk olyan nyelvet, melynek hangsajátságai közé tartozzék a szóközépi *ng*-nek *g*, illetőleg *γ* mássalhangzóvá való egyszerűsítése, e mellett a szókezdő *j* járulék mássalhangzót is kedvelje s melynek beszélőiről végre valami történeti érintkezést lehetne feltennünk az uralvidéki népekkel. . . . De hátha a *jujur* csak az *un-ugur* név utórészének mása, mely tudvalevőleg magán álló *ogor*, *ugur* alakban is többször található bizánci írónál, s melynek egykori önálló létét a vele kapcsolt különböző összetételes népnévből is következtethetjük? Ha ezt föltesszük, akkor csak a *j* szókezdő szorul igazolásra: nézzünk hát szét, melyik az a történeti szerepű nyelv a Volga és Ural hegység vidékén, melyben az ily hangsajátság kimutatható. A zürjén, mint láttuk, nem az *s* az orosz sem fejlesztett volna eredeti *o*, *u* szókezdő előtt *j*-t. De hátha a volgai bolgár nyelv ilyen, melynek utódát a mai csuvasban láthatjuk?” (Ethn. VI, 361). — Igaza van MUNKÁCSINAK, ilyen prothetikus *j*-vel csakugyan gyakran találkozunk a csuvasban:

tör. (KÄŠYARI-BROCKELM.)	<i>iz</i> 'spur'		kaz. <i>az</i> ∼ csuv. <i>jər</i>
”	” <i>at</i> 'name'		” <i>at</i> ∼ ” <i>jat</i>
”	” <i>as</i> 'hermelin'		” <i>as</i> ∼ ” <i>jus</i>
”	” <i>il</i> 'reich, volk'		” <i>il</i> ∼ ” <i>jal</i>
”	” <i>aqmaq</i> 'fiessen'		” <i>ak</i> - ∼ ” <i>jux-</i>

(vö. pl. RAMSTEDT: KSz. XVI, 72—73, RÄSÄNEN: SUS. Toim. XLVIII, 51—54).

Ilyen úton-módon MUNKÁCSI arra a következtetésre jut, hogy a vogulok-osztjakok „*jugur*, *juxér*“ elnevezése az *ogur* szóból a bol-

gár-törökben keletkezett: „az *ugur* népnévnek vogulokra és osztjákokra alkalmazott *juxér*, *jugur* alakja a bolgároktól, vagy valamely bolgárféle néptörzstől származik, még pedig tekintve, hogy Menandernek a Kuban folyónál lakó *ugur*-jai közel estek ama földhöz, honnan a bolgárok a hunn népvándorlás kapcsán a Közép-Volga tájékaira költöztek — úgy lehet a dolgot felfognunk, hogy e név az utóbbiaknál ha kezdettől fogva nem is éppen a vogul és osztják népre alkalmazva, mégis már igen régi időben volt használatban. A bolgárok adhatták a vogulok és osztjákok tartományának és főhelyének valamely hagyományos, ez említett népeket a délebben lakott *ugur*-okkal azonosító felfogás alapján a *juxér* nevezetet, melyből az orosz *jugor* nép- és *Jugra* tartomány-, illetőleg helységnev támadt“ (uo. 364).

Aránylag kevesebbet foglalkozik MUNKÁCSI az or. *Jugra*, arab *Jūra* szóvégi *-a*-jának megfejtésével: miután a zürjén eredetet, a zürj. *-a* melléknévképzővel való azonosságot (vö. zürj. *gos* 'fett': *gosa* 'fettig') valószínűtlennek ítéli, szláv alakításra gondol, mint pl. a *Merja*, *Mescsera*, *Muroma*, *Cseremisza* és *Pecsera* nép- ill. területnevekben; sőt tovább menve olyan nézetet is megkockáztat, hogy a „zürijénből megfejtethetlen“, „rejtelmes“ *jegra* is orosz eredetű lehet: „alkalmasabb magyarázat híján oroszból eredetnek, vagy legalább a *Jugra* tartománynev képzésétől befolyásoltnak képzelhetjük bár a zürjén *jögra*, *jogra*, *jugra* népnevezetet is“ (uo).

MUNKÁCSI magyarázatát a maga egészében elfogadhatatlannak tartom, bár el kell ismernünk, hogy a gondolatvezetés nagy elméletre vall, s a bizonyítás egyes pontjai, mindenekelőtt a *Jugra* szóvégi *-a*-jának úgyszintén az orosz és a zürjén alakok egymáshoz való viszonyának értelmezése, fején találták a szeget. Amint az alábbiakban lesz alkalmam bizonyítani, *Ugra* az eredeti alak, az oroszban keletkezett a másodlagos *Jugra*, tehát sem okunk, sem jogunk nincs arra, hogy a prothetikus *j*-t egyebütt keressük, illetőleg adat híján a bolgár-törökben föltételezzük. Ha viszont ez igaz, akkor semmi sem teszi indokolttá, hogy etymon-keresésünkben háttat fordítsunk az eleve valószínűbb *onogurnak*, mert hiszen MUNKÁCSI is csak azért pártolt át az *ogur*hoz, hogy a nazális-hiányt és a praepotatiót egyazon nyelvből meg tudja magyarázni.

MUNKÁCSI nagyérdekű tanulmánya óta senki sem foglalkozott behatóbban a *Jugria* név sorsával, de akik újabban érintették a kérdést s nem utasították el kereken — többnyire indokolás nél-

kül — a magyarok *ungri* és a vogulok-osztjások *Jugra* nevének összetartozásáról vallott régi hitet, azok az *ungri* alapalakjául megbizonyított *on(o)gur*ban látták a *Jugra* forrását is. Míg azonban az *on(o)gur* > *ungri* változás aránylag világosan állt a kutatók előtt, a föltett *on(o)gur* >> *Jugra* fejlődés átmeneti fokait teljes homály fődte. Azt hiszem, a zürjén *jegra*, *jogra*, *jugra* 'vogul, osztják' volt a tisztánlátás legfőbb akadálya és a legtöbb zavar előidézője. Mivel eleve természetesnek tetszett, hogy az oroszok a zürjének közvetítésével ismerkedtek meg az obi-ugorokkal s így valószínűleg a zürjénből vették át az obi-ugorok *jegra* elnevezését is, ennek a hiedelemnek érthető következményeképpen az egész *on(o)gur* > *jugra* változás zürjén nyelvtörténeti kérdéssé sikamlott át.

Mit szól ehhez a zürjén nyelv története? A denazalizációt meg tudnók magyarázni a zürjénből, mert hiszen ismeretes, hogy a zürjénben a zárhangok előtt állott nazálisok eltűntek (vö. SZINNYEI, NyH⁷ 39—42):

fS. *tunte* 'érez, ismer' | lpK. *tommta* ~ zürj. *tęd*-

fS. *anta* 'ad' | md. *ando* ~ zürj. *ud*-

fS. *onki* 'horog' | lpK. *vuyk* | cser. *ogyo* ~ zürj. *vug*

fÉ. *pyg* 'knolle' etc. | vog. *pyxláp* 'gombos' | osztj. *pozysl* 'knolle' ~ zürj. *bugyl* 'buckel'.

Ezzel szemben szinte tanácstalanul állunk az **ogur* > *jugra* másik két változása előtt: a zürjénből nem tudjuk megfejtani sem a praejotatiót, sem a szóvégi *-a*-t.

Szervetlen *j*- a zürjénben nem szokott kifejlődni; ahol szókezdő *j*- van, az a fgr. **j*- folytatója (SZINNYEI, NyH⁷ 29):

zürj. *ji* 'jég' ~ fS. *jää* | md. *jej*

zürj. *ju* 'iv-' ~ fS. *juo*- | lpN. *juoká*- | cser. *jü*-.

Mindössze három példát tudok arra, hogy egyes zürjén nyelvjárokban — alkalmasint fonétikai okokból — szókezdő *j*- keletkezett:

1. zürjP. (WIED.) *em* 'nadel, dorn', KP. (GENETZ) *im* ~ zürj. (WIED.) *jem*. Vö. fS. *äimä* 'acus maior sutoris' | lpN. (FRHS) *aibme* 'acus triquetra', lpL. *ai'me*- 'schusternadel mit dreieckiger spitze' | cser. (WICHM.) KB. *im*, U. *imē* 'nadel', (RAMST.) H. *im* 'nadel, näh-nadel, stachel, dorn', (VASZILJEV) *имэ* 'стрелка, иголака' || szamJur. *nibeä*, *nibeä*, *nibe*, *nibe*, *nibe* 'nadel' | szamKam. *nimi* id. (Vö. SE-TÄLÄ, Stufenw. 118, Verw. 85; PAASONEN, Beitr. 16; LEHTISALO, Jur.-szam. vok. 110);

2. zürj. *irmös* ~ *jermös* 'irmos' < or. *ирмось* id. (vö. KALIMA: SUS. Toim. XXIX, 55, 57);

3. zürj. (SZAVV.) *азјавны, азјалны* 'квасить, проквасить, кислымъ дѣлать, кислымъ сдѣлать'; (WIED.) *аз* 'sauerkohl', *аза* 'aus saurem kohl', *азалны (азалны)*, *азедны* 'säuern, einsäuern (kohl)'; (САСНОВ) *аз* 'квашенная капуста', V., Sz. *азавні, азалні, FV. азавні, Ресс. азалні, I. азооні* 'квасить, сделать кислым' ~ (WIED.) P. *јаž* 'sauer'.

Hasonló zavarba jutunk, ha az (**ogur* >) *jugra* szövégi -a-ját a zürjénből próbáljuk származtatni. A mód- és állapothatározószó -a ragjáról (pl. *bur* 'jó': *bura* 'jól', *jon* 'erős': *jona* 'nagyon') szó sem lehet, egyedül az -a névszóképzőre gondolhatnánk, ámde ezt az egybevétést is jogosulatlannak kell tartanunk, ha figyelembe vesszük, hogy az -a a zürjénben nomen possessorist vagy nomen possessit szokott képezni (vö. WIEDEMANN, Versuch einer gramm. d. syrj. spr. 117, Gramm. d. syrj. spr. 45—47): *em-bur* 'vermögen, habe, reichtum' (*em* 'vorhanden', *bur* 'gut; güte'): *ema-bura* 'wohlhabend, reichlich'; *bi* 'feuer, hitze': *bia, bija* 'heiss, hitzig, feurig'; *bon* 'bast': *bona, bonja* 'basten, bast-'; *ež* 'fleisch': *eža* 'fleischig, feist, dick, stämmig'; *gug* 'hinterseite, kehrseite': *guga* 'verkehrt'; *jur* 'kopf, haupt, spitze': *jura* '-köpfig, obere, haupt- pl. *göna-jura, paškyr-jura* 'zausköpfig', *kuš-jura* 'kahlköpfig; priester'; *šin* 'auge': *sina* (P), *šinma* 'sehend, mit augen versehen, -äugig' pl. *öti-sinma* 'einaugig', *pol-š.* 'einaugig', *ortsa-š.* 'schielend'.

Ha ezen nehézségek ismerete után is ragaszzkodnánk ahhoz az elgondoláshoz, hogy az oroszok zürjén közvetítéssel jutottak az (**ogur* >) *jugra* szó birtokába, akkor alig maradna más mentésünk, mint az a föltevés, hogy

tör. **ogur* > zürj. **ogur*, **egur* > or. *ugra* > *jugra* > zürj. *jugra, jogra, jegra*. — Elvileg lehetséges volna a szónak efféle ide-oda vándorlása, vannak is rá példáink, még a finnugorság és az orosz nyelv között is,¹⁾ de ennek a magyarázatnak csak egészen

¹⁾ Ilyen finnugor részről oroszba átadott és később orosz módosulatban, orosz továbbképzésben visszavett szavak:

1. zürj. *sopetš, söpetš, söpetš'* 'steuer, steuerruder' < or. *coneys* id. — Kétségtelennek látszik, hogy a zürjénbe átadott orosz szó valamelyik fgr. nyelvből való jövevény: vö. fS. *sapsi, sapsa, sapsa* 'inguen', fÉ., fL. *saps* 'steuer-ruder' | lpK. *suopc* 'steuerruder' | osztjÉ. *sēvis* 'hinterteil (eines fahrzeuges), hinterstevan' (Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 252, KALIMA, SUS. Toim. XXIX, 128).

2. zürjl. (WIED.) *labaz* 'am baum hängendes gerüst, von wo der jäger

kivételes esetekben van helye, amikor konkrét, megfellebbezhetetlenül biztos hang- vagy alaktani kritériumok követelik. A *Jugra* esetében azonban az általános földrajzi-történeti helyzetkép javallatán kívül semmi támpontunk sincs ilyen körforgás rekonstruálására, sőt az orosz *u* egyenesen ellene látszik bizonyítani. Azt tartom tehát, sokkal helyesebben járunk el, ha a zürjén *jugra*, *jogra*, *jegra* alakokat ideiglenesen egészen figyelmen kívül hagyjuk ill. kikapcsoljuk őket az alakszármaztatás láncolatából és közvetlenül az oroszral próbálunk szerencsét. Nézetem szerint az orosz az egyetlen nyelv, amelyben — hogy MUNKÁCSI követelményeit idézzem — megvan a denazalizáció, megvan a praejotatio, kimutatható a terület- és népnév képzésére használt *-a*, s amelynek beszélői történeti kapcsolatban állottak az Urál-vidék népeivel.

Haladjunk pontról-pontra.

A denazalizáció annyira ismeretes jelensége a szláv nyelveknek, jelesen az oroszoknak, hogy fölösleges volna részletesebben ismertetnünk. Minket inkább az a kérdés érdekel vele kapcsolatosan: szabályos-e, megbízható példákkal igazolható-e ez az *on* > *u* változás.

Az ó-egyházi szlávoknak ж betűvel (ú. n. большой юсь) jelölt hangja, az orrhangú *o* (a szokásos átírásban: *a* ill. helyesebben *o*) egyes szláv nyelvekben, így többek közt az oroszban is *u*-vá fejlődött:

schiesst' < or. *лабазъ* 'kornspeicher, jagdzelt, hängekorb auf einem baume (von dem aus der jäger auf den bären schiesst)'. — Az oroszban azonban egészen elszigetelten áll a szó, nyilván jövevény, mégpedig alig lehet máshonnet, mint a zürjénből, ahol elemezhető származék: (WIED.) *lobos* 'hütte, laubhütte' (Vö. RAASONEN: NyK. XL, 354, KALIMA, SUS. Toim. XXIX, 73, FUF. XVIII, 30).

3. zürj. (WICHM.) *luzan* 'mantel der jäger' < or. *лузанъ* 'kurzes oberhemd der jäger aus filz, wolle usw. bei nassem oder kaltem wetter'. — Az izsmai zürjén nyelvjárásba került szó orosz képzés, éppúgy, mint az azonos értelemben, párhuzamosan használt *лузецъ* is *-анъ* ill. *-ецъ* képzővel egy **луз-* alapszóból, amely azonban csak a zürjénből kerülhetett át: zürj. (WIED.) *luz*, *loz*, *laz* 'ein schulterüberwurf der zobeljäger', (WICHM.) U. *loz*, V., Sz., L. *laz* 'kapuze, besonders der wildfänger, mit einer tasche für proviant hinten' (Vö. KALIMA: FUF. XVIII, 31).

4. mdE. *marok* 'rakás, halmoeska, dudorodás' < or. *марокъ* id. — Az oroszban *-окъ* kicsinyítő képzős származék a *маръ* 'одинокій бугоръ, курганъ, насыпь или природная сонка' szóból, amely viszont jövevény a finnugorságból, valószínűleg a mordvinból, vö. md. *mar* 'haufe, grabhügel, kurgan' | fS. *marasto* | lpKo. *moaras* | osztj. *marai*, *mori* stb. (Vö. RAVILA: Viritt. 1930. 116).

o > u > u.¹⁾

A rengeteg példából elegendő lesz az alábbi néhányra hivatkoznunk:

ó-egyh. szl. *doga* 'arcus, iris': or. *duga* 'bogen, regenbogen' |
bolg. *džga* | szerb, horv. *duga* | cseh *duha* | lengy. *dega, daga*;

ó-egyh. szl. *goba* 'spongia': or. *guba* 'baumschwamm' | bolg.
gžba | szerb, horv. *gūba* | cseh *hčuba* | lengy. *gąbka, gębka*;

ó-egyh. szl. *gostz* 'densus': or. *gustoj* 'dicht, dick' | bolg.
gžst | szerb, horv. *gūst* | cseh *hustý* | lengy. *gęsty*;

ó-egyh. szl. *gosz* 'anser': or. *gusz* 'gans' | bolg. *gžska* | szerb,
horv. *gūska* | cseh *hus* | lengy. *gęs'*;

ó-egyh. szl. *krogz* 'circulus': or. *krug* 'kreis' | bolg. *křag* | szerb,
horv. *krūg* | cseh *kruh* | lengy. *krag*;

ó-egyh. szl. *logz* 'nemus': or. *lug* 'wiese, au' | bolg. *lžg* | szerb,
horv. *lūg* | cseh *luh* | lengy. *łęg, łag*.

Fontos, hogy nemcsak a szó belsejében, hanem a szó elején is hasonló megfelelési viszonyokat találunk. A már fönnebb említett ó-egyh. szl. *oglb* ~ or. *ugols* 'kohle' példán kívül idézhetjük még pl.:

ó-egyh. szl. *ogls* 'angulus': or. *ugol* 'winkel' | bolg. *žgžl, žgžl* |
szerb *ugal* | cseh *uhel* | lengy. *węgiel*;

ó-egyh. szl. *osz* 'barba': or. *us* 'bart, schnurbart' | bolg. *vžs* |
lengy. *wąs*;

ó-egyh. szl. *oda* 'hamus': or. *uda* 'angel' | bolg. *vždica* | lengy.
węda;

ó-egyh. szl. *oty* 'anas': or. *utka*;

ó-egyh. szl. *ozskz* 'angustus': or. *uzkij* 'eng'.

Könnyű volna a példák számát szaporítani, de az eddig felsoroltakból is nyilvánvaló, hogy az oroszba átkerült **ogur* egészen szabályosan **ugur*-féle alakká fejlődhetett.²⁾

¹⁾ Vö.: SZOBOLÉVSZKIJ, Lekcii² 19—20; VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 114 skk.; MIKKOLA, UrsI. Gr. I, 66 skk.; FORTUNATOV, Lekcii po fonet. sztarozsl. 170 skk.; DURNOVO, Ocserk iszt. russzk. jaz. 117, úgyszintén MIKLÖSICH ill. BERNEKER szláv etimológiai szótárának ide vonatkozó cikkei.

²⁾ A *Jugria* név nazális nélküli változatait ismerve méltán lepődik meg az ember a *Jungorija* (Юнгорія) alak láttára, amely BUCINSZKIJNÁL több ízben is előfordul s bizonyára a *Jugria* helyett szerepel, mert expressis verbis megmondja róla, hogy az Urál európai lejtőinek az Usza folyótól a Káma forrása tájáig terjedő részét jelentette, s lakói északon az osztjákok, délen a vogulok voltak (Крещеніе остяковъ и вогуловъ при Петръ Великомъ, [Харьковъ. 1893]

Eitől a kikövetkeztetett formától már nem nagy köz választja el az első adatok *Ugra* alakját. Csak azt kell földerítenünk, milyen eredetű a szó végén található *a*, és hova lett a *g* és *r* közt volt magánhangzó.

Már az élesszemű MUNKÁCSI arra az eredményre jutott, bár a megállapítás nem nagyon illett elméletébe, hogy a *Jugra a*-ja alkalmasint az oroszból vagy legalább is orosz hatással magyarázandó. Utalt is olyan nép- ill. területnevekre, amelyek a *Jugra*-val egyezően orosz képzéseknek bizonyulnak:

1. *Merja* (*Меря*), az orosz őskronikában és egyéb régi emlékekben több ízben előforduló név, mely egy a Kljazma táján lakó, minden bizonnyal a cseremiszhöz közel álló finnugor népet és földjét jelölte. Amint munkám egyik későbbi fejezetében bizonyítani óhajtom, a cseremiszek nemzeti nevének, a *marin*ak palatális hangrendbeli változata orosz továbbképzésben. Az oroszosítást világosan mutatják a népnévnek nem orosz forrásokban található változatai: JORDANESNÁL *Merens* (plur. acc.), BRÉMAI ADÁMNÁL *Mirri*.

2. *Mescsera* (*Месцера*): az orosz évkönyvek szerint az Oka felső folyása körül élő nép, talán a finnugorság egy ága, amely idővel egészen eltatárosodott. A szó etimológiai magyarázatai közül az a legvalószínűbb, amely egyik tatár nép, a *misür* nevével azonosítja. Vö. még az orosz irodalomból: *mescser*, *mescserják*, *Mescserka* stb.

3. *Muroma* (*Мырома*): a leírásokból ítélve alighanem a mordvinok testvérnépe, amely az Oka alsó folyása vidékén lakott, de hamarosan beleolvadt az előretörő oroszországba. Nevüket megőrizte a területükön épült *Murom* városa.

4. *Cseremisza* (*Черемиса*): a *cseremisz* (~csuv. *šarmys*, tat. *tšermeš*) népnek és földjének az orosz őskronikában szereplő neve. Ilyen oroszos alakban említi pl. még MIECHOVI MÁTYÁS is: „Perm: Baskird: *Cziremissa*: Juhra: Corela“.

De hivatkozhatunk még egyéb, hasonlóképpen orosz *-a* képzővel alkotott nép- vagy területnevekre is:

Obdora (*Обдора*): az Alsó-Ob partvidékének és népének a régi orosz emlékekben közkeletű elnevezése, amely nyilvánvalóan a zürjénből átvett *Obdor* (*Ob* + zürj. *dor* ,oldal, part, táj‘) *-a* képzős

2, 9). Mivel a különös alaknak sehol másutt nem lelem nyomát, nem tudok mást gondolni, mint hogy BUCINSZKI a *Jugoria* és *Hungaria* nevekből kontaminálhatta.

származéka. 1502-ben a cár címei közé is bekerült; a nyugateurópai földrajzi és történeti irodalomban is sűrűn emlegetik (*Obdora*, provincia *Obdora*, latinositott alakban *Obdoria*, *Obdorie*, *Abdori secundum Obbi littora* stb), ami elsősorban 'Arany-asszony' (Золотая баба, Злата баба, Aurea anus, Goud oud Wyf) néven híressé vált bálványuknak tulajdonítható.

Udora-nak a Vaska és Mezeny folyók felső folyása vidékét, a *dorai* nyelvjárásnak pedig e vidék zürjén lakosságának nyelvét szoktuk nevezni. Az elnevezés zürjén eredetű: *Udor*, *Uvdor*, *Uldor* > zürj. *ul*, *uv*, *ū* 'unteres, unterraum' + zürj. *dor* 'rand, seite'. Vö. (SZAVV.) *Удор* (*Uvdor*) 'Удора собств. низовый край'; (WIED.) *ul-dor* 'unteres, unterseite, unterteil; Udorien, das niederland'; (ЛУТКИН) *Uldor*, *Uvdor* 'Удора, низовый край'; (САЧОВ) *Удор* (o: *Udor*) 'Удора'. — A név eredeti jelentése tehát 'unterseite, niederland', ami — Fokos szerint is — nagyon találó elnevezés (KSz. XVI, 85).

Ugyancsak ennek az orosz *-a* képzőnek alkalmi fölbukkanását figyelhetjük meg több idegen népnév régi orosz módosulatában. Hogy csak a három legvilágosabb példát említsem, előfordul *latina* 'latinság', *csuvasa* 'a csuvasok', *tatara* 'tatárság': „море убо Латинною обдержимо, земля же и суша обладаема безбожьными Турки“ (PSzRL. XXI, 331)¹; „Чуваши, Черемиса и Мордва и тарханы и можары, и вся земля Казаньская“ (uo. 641), „Черемиса и Чуваши“ (uo. XXII, 524), „Чуваши и Черемиса и Вотяки и Мордва“ (Aktu Isztor. IV, 336), „съ ясачными людьми съ новокрещены, и съ Чувашею и съ Черемисою и съ Вотяки и съ Мордовою“ (uo.); „Татара и Черемиса съ ними живутъ смежны, а стрѣлцкихъ денегъ не платятъ“ (uo. V, 201).

Azt hiszem, ennyi kényelmesen és biztosan elemezhető analogon tanúsága följogosít bennünket arra a föltevésre, hogy az *Ugra-Jugra* név szóvégi *a*-jában is azt a régi orosz terület- és népnévképzőt lássuk, amely az idegenből kapott nevekhez szokott járulni.

A 'magyar' jelentésű ó-orosz (tör. **ugur* >) **ugrinz*: plur. *ugre*, *ugri*, *ugry* alakokban, úgyszintén a 'vogulság-osztjakság' jelentésű orosz (tör. **ugur* >) *Ugra* származékban szemet szúrhat a *g* és *r* között még a törökben megvolt magánhangzó hiánya. Nyilván fokozatos redukció vezetett a magánhangzó teljes kikopásához.

¹) A kötet földrajzi mutatója szerint: *Латина* (Latina) = *Латиняне*, *Латини* (latinok).

Az átmeneti fokozatot tükröztetik vissza pl. ó-egyh. szl. *oyęęru*, *oyęępe* (o: *ugüri*, *ugüre*) (vö. Miklosich, Lex. pal. s. v. *жєрунє*), az orosz emlékekben pedig: *Уęęру* (o: *ugüri*) (vö. PSzRL. IV/1: 5; СACHMATOV, Povesztj vr. let 11, 25, 29, 47, 50, 315, 316, 319).¹⁾

— Kétségtelenül hasonló változás történt az *abar* (= *avar*) népnévben is: ó-egyh. szl. *обору*, *обєру*, *обєрѣнє*, *обьру* (vö. Miklosich, Lex. pal. s. v. *обрунє*), az orosz forrásokban: *обєрунє*, plur. *обєру*, *обєрѣ* (vö. pl. СACHMATOV, Povesztj vr. let 11, Let. po Lavr. szp. 11) = *обрунє*, plur. *обре*, *обру*.

Etimológiai magyarázatomnak az a sarkpontja, hogy a *Jugra* név az orosz forrásokban eredetibb *Ugra* alakban lép föl, s a praejotatio, az *Ugra* = *Jugra* változás az oroszban következett be. Milyen bizonyító anyagra támaszkodik az állítás első tagja, és milyen példákkal igazolhatjuk az állítás második részét?

Ugra alakot tüntet föl az orosz őskronika második redactiójának az ú. n. etnográfiai népjegyzékben előforduló egyetlen adata: „... Пьрмь, Печера, Ямь, Уęęра, Литьва...” (Let. po Lavr. szp. 3, Novg., Szof., Voszkr., Patr.-Nik., Tverszk., Ljovovszk., Tipogr. let. = PSzRL. IV/1: 2, IV/2: 2, V, 82, VII, 261, IX, 2, XV, 17, XX, 39, XXIV, 1 stb., szinte kivétel nélkül minden évkönyvben, úgyhogy a *poveszti* rekonstruálásában СACHMATOV is habozás nélkül ezt tartja meg; vö. Povesztj vr. let 3).

Az 1096. évi Rogovicsj-féle elbeszélésben, amely a *poveszti*-nek СACHMATOV szerint 1118-ban keletkezett harmadik redactiójára megy vissza, már kéziratoként váltakozik az *U*-s és *Ju*-s alak: pl. a Let. po Lavr. szp. két kéziratában (Radzivilovszkij szp. és Rukopiszj Moszkovszkoj Duchovnoj Akademii) még *Ugra*, két kéziratában (Lavrentievskij szp. és a Troickij perg. szp.), úgyszintén a Patr.-Nik. évkönyvben (PSzRL. IX, 127) már *Jugra* ill. *jugricsi* található.

A név későbbi említéseiben jódarabig még váltakozva szerepelnek a variánsok, de hova-tovább a *ju*-s kerekedik felül. — Néhány példát ragadok ki az adat-változatok gazdag készletéből:

az 1193. évi Jadrej-kaland elbeszélésében *Ugra*, *ugorszkomu* (*Уęęра, уęęорскому* vö. PSzRL. IV/1: 591, X, 21), de *Jugra* (*Юęęра*, vö. PSzRL. IV/1: 175, IV/2: 176, V, 169, XV, 282) is olvasható;

¹⁾ Találtam néhány *уęęоры* (o: *ugory*) adatot is (PSzRL. IV/1: 27, XXII/1: 419), ezek azonban bizonyára csak másodlagos alakulatok, elvonások az *уęęорскій* (vö. *Уęęорская земля, Уęęорскія горы, уęęорскій король* stb.) melléknévből.

az 1365. évről szóló följegyzésben *Ugorscsina* is (*Угорщина*, vö. PSzRL. IV/1:603), *Jugorscsina* is (*Югорщина*, vö. no. 291) fönmaradt;

az 1446-i jugriai hadi vállalkozás leírásában a Novg. IV. let. egyes kéziratok *U*-s formát használnak: *Угру*, *Угорьскиахъ*, *Угриици*, mások viszont *Ju*-sat: *Югру*, *Югорьскиахъ*, *Югриици*, *Югриици* (PSzRL. IV/1:441; vö. Let. Avr., no. XVI, 187: *Югру*, *Югорьскиахъ*, *Югриици*);

az 1499. évi nagyszabású hadjárat rajzában szintén meglep a tarkaság: Sztep. kniga: „*Угриици и Гогуличи*“ ~ „*Югорьская земля и Гогуличи*“; Patr.-Nik. és Ljvovszk. let.: „*Югриици и Гогуличи*“ ~ „*Угорьская земля и Гогуличи*“; Voszkr. let.: „*Югриици и Гогуличи*“ ~ „*Югорьская*“ ~ „*Угорьская земля*“; Szof. let.: „*Югорьская земля и Гогуличи*“ ~ „*Югриици и Гогуличи*“ (PSzRL. XXI, 54, 571, 572; XII, 249; XX, 369; VIII, 237; VI, 43, 44).

Az alakpárnak ily későig elnyúló küzdelmét¹⁾ látva nem ütközhetünk meg azon, hogy egy-két nyugati írónál is akadnak *U*-s adatok:

ROSENBERG *Explanatio*jában: „*Vgri siue Vgriici*“;

egy 1581-ben MERCATORhoz intézett levél (*Lettre de Jean Balach d'Arnsburg à Gerard Mercator, à Duisburg en Cleves*) szerint: „en laissant l'île de Waigatz au milieu entre *Ugorie* & *Nova Zembla* & on vient à un golfe entre *Waigatz* & *Obi*, qui tournant un peu au Midi, s'étend jusqu'au païs d'*Ugorie*“; „la terre d'*Ugoria*“; a lapszélre írva: „*Vgoria* ou *Iugures*“ (BERGERON-féle *Voyages* II. k., *Traité des Tartares* 118);

HERBERSTEINNél, amint fennebb már láttuk: *Iugaria*, *Jugritzen* ~ *Vgritzschî* gentes; WITSENNél: „*Vgorie*, of *Jugorie*“ (Noord en Oost Tartarye² 933).

Azt gondolom, mindezek alapján jogosan következtetjük, hogy az oroszban a névnek *Ugra* az elsődleges formája, és *Jugra* a hosszú párviadalban diadalmas másodlagos alakulat, s ilyenformán nem csatlakozhatunk sem MÜLLERhez, aki az *U*-s változatokat a 'magyar' jelentésű *ugri*, *Ungarn* alakok hatásával, a krónikások tudálékos önkényeskedésével magyarázza,²⁾ sem MUNKÁCSIHoz, aki a

¹⁾ A név származékai közül az *ugricsi*, *ugorcy* őrizte meg legtovább az eredeti szókezdő *u*-t. Pl. még KÖPPEN terminológiájában is föl-föltünedezik a *vogulok* és az osztjások összefoglaló elnevezéseként *Jugra* vagy *ugorcy* (*Юра = уорцы*); vö. Etn. karta³ 15.

²⁾ „Die erste [anmerkung] ist, dass man im russischen *Jugorskaia* und nicht *Ugorskaia Semlja* sagt; obgleich dieses letztere, und der nahme des

mai *Ju*-s kiejtést elegendő bizonyítéknak hiszi arra, hogy a régiségben előforduló *Ugra*, *ugricsi* írás csupán elnézésből eredhetett.¹⁾ — A két névváltozat közti viszony illetén értelmezését — megítélésem szerint — csak akkor helyeselhethetők, ha az *U*-s alakok később tűnnének föl mint a *Ju*-sak, és az *u* -> *ju*- változást nem tudnók példákkal igazolni. Ámde egyfelől kétségtelen, hogy az oroszban a név először *Ugra* alakban lép föl, másfelől a későbbi *Jugra* szabályos orosz hangváltozással keletkezettnek bizonyítható.

Fölösleges volna e helyütt részletesebben foglalkoznunk a praejotatióval, ezzel az amúgy is általánosan ismert ósszláv és orosz hangtörténeti jelenséggel;²⁾ rátérhetünk mindjárt a bennünket közvetlenül érdeklő orosz *u* -> *ju*- változásra.

Az oroszok északkelet felé terjeszkedésének történetében oly nevezetes multú *Usztjjug* város neve világosan elemezhető: *ycma* 'die lippen, der mund', *ycмe* 'die mündung (eines flusses, gewehres)', *ycмунскій* 'an der mündung gelegen', vagyis *Usztjjug* = Jug-torkolat,³⁾ amint már HERBERSTEIN megmondja: „*Vstyug*, quasi ostium Jug“. Ahhoz kétség sem férhet, hogy az *usta*, *ustve* eredeténél fogva magánhangzós kezdetű: ó-egyh. szl. *oycma* 'os', *oycмa* 'la-

volks *Ugritschi*, zuweilen in den russischen geschichtbüchern vorkömmt. Die annalisten scheinen diese schreibart deswegen angenommen zu haben, weil sie geglaubt, dass die *Ugri* oder *Ungarn* aus diesen genden hergekommen seyen“ (Samml. russ. gesch. VI, 201).

¹⁾ „Nur aus versehen kann man es erklären, wenn in den handschriften neben *Jugra*, *Jugriči* hie und da auch die schreibweise *Ugra* und *Ugriči* vorkömmt, denn dieser geographische und ethnische name lebt noch heute und wir können ganz sicher die richtige aussprache feststellen“ (KCSA. I, 316).

²⁾ Csak néhány példát mutatok be: ó-egyh. szl. *ablъko*, *jablъko* 'pomum', or. *jabloko* 'apfel', bolg. *jablo*, szerb, horv. *jabuka*, cseh *jablko*, lengy. *jablko*: ófn. *apful*, lit. *obūlas*; ó-egyh. szl. *agne*, *jagne* 'agnus', or. *jagněnokъ* 'lamm', bolg. *agne*, *jagne*, szerb, horv. *jagnje*, cseh *jehně*, lengy. *jagnię*: lat. *agnus*, gör. *ἀγνός* (vö. VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 48—51, 180—187; BERNEKER, EtWb. 22, 24 stb); ó-or. *askъ*, *jaskъ*, or. *jaščikъ* 'lade, kasten' < ó-skand. *askr*, *asker*; or. *jakorbъ* 'anker' < ó-skand. *akkeri*; or. *jabednikъ* 'verleumder' < ó-skand. *embätti*; ó-or. *Akunъ*, *Jakunъ* (személynév) < ó-skand. *Hákun* (vö. THOMSEN, Relations 128, 130, 131; SZOBOLÉVSZKIJ, Lekcii^o 20; GORJAEV, EtSzl. 433; SZREZNEVSZKIJ, Materialy I, 31, III, 1631, 1656).

³⁾ Vö. pl. *Usztjjszyszoljszk* = Szyszola-torkolat ill. az ott épült helység, a mai zürjén főváros (zürjénül Szyktyvdinkar); *Usztjvym* = Vym-torkolat ill. az ott épült helység.

bium', *оустубе* 'foramen, ostium', bolg. *ústa*, szerb, horv. *ústa*, cseh *ústa*, lengy. *usta*, *uście*, *ujście rzeki* stb.: ó-ind. *āh*, *āsyām* 'mund', *ōṣṭha-h* 'lippe', lat. *os* 'mund, öffnung', *ostium* 'eingang, tür, flussmündung', lit. *ústas*, *ústà* 'flussmündung, haff'. De ennek ellenére a szabályos és ma is használatos *Usztjug* mellett a régi orosz emlékekben elég sűrűn olvashatunk *Jusztjug* alakot:

Юстюгъ, *Югтюгу*, *Юстюгъ* (PSzRL. VIII, 69), *Устюгъ* és *Юстюгъ* (uo. 71), *Устюжане* és *Юстюгъ* (uo. 89), „во градѣ Юстюгъ“ és „на Устюгъ“ (uo. XI, 164), „съ Юстюга поиде князь Иванъ Звенець съ Устюжанъ“ (uo. XX, 279) stb.

Egyéb példák az *u* -> *ju*-, ill. *o* -> *u* -> *ju*- változásra:

ó-egyh. szl. *жтръ* (*otrъ*) 'intus': or. *утръ* (*utrъ*) és *ютръ* (*jutръ*) id., *утрънии* és *ютрънии* 'inner, innerlich, inwendig'; ó-egyh. szl. *жтроба* (*otroba*) 'intestina', *жтробънъ* 'ventris': or. *утроба* (*utroba*), *утробный* ~ *ютроба* (*jutroba*), *ютробный* (SZREZNEVSZKIJ, Materialy III, 1315. ill. 1630);

ó-egyh. szl. *оубийство* 'caedes' (*оубити* 'occidere' < *y* igekötő + *biti* 'percutere'): or. *убийство* (*ubijstvo*) ~ *юбийство* (*jubi-istvo*) 'mord' (uo. 1109. ill. 1625);

a denazalizációval kapcsolatban már fennebb említett or. *уголь* 'kohle' (ó-egyh. szl. *oglb*, lit. *anglis*, porosz *anglis*), úgyszintén *уголь* 'winkel' (ó-egyh. szl. *oglb*) alakok mellett szintén vannak *ju*-s variánsok: *югъль* (*juglb*) 'kohle' ill. *югуль* (*jugulb*) 'winkel', *югълъный* stb. (uo.);

or. *удолъ* (*udolb*), *удоль* 'ta', 'niederung' mellett párhuzamosan él — jelentésmegosztlással főleg képes értelemben használva — *юдолъ* (*judolb*), *юдолие* id., *юдолие* плачевная, ю. плача 'tränental, jammertal, irdische welt', *юдольникъ* 'erdenbürger', *юдольница* 'erdenbürgerin', *юдольный* 'im tale liegend, irdisch' (uo. III, 1153. ill. 1625, DALJ, Tolk. szlov. IV, 610, PAVLOVSZKIJ, Wb³ 1765);

ó-egyh. szl. *жса* (*oza*) 'vinculum': or. *юза* (*uza*) ~ *юза* (*juza*) 'fessel, kette' (SZREZNEVSZKIJ, Mat. III, 1168. ill. 1626), *юзиллице* 'тюрма, тмница', *юзникъ* 'узникъ' (DALJ i. m. IV, 610);

ó-egyh. szl. *жже* (*ože*) 'funiculus': ó-or. *уже* (*uže*) ~ *юже* (*juže*) 'strick, seil' (SZREZNEVSZKIJ i. m. III, 1163. ill. 1626);

ó-egyh. szl. *жжика* (*ožika*) 'consanguineus': or. *ужика*, *ужикъ* (*užika*, *užikb*) ~ *южика*, *южикъ* (*južika*, *južikb*) 'verwandt' (uo. 1165. ill. 1626), *южикъ* крове 'кровная родня', *южичество* 'родственное

право, по коему ближайший родственникъ мужа, умершаго бездѣт-нымъ, наследовалъ жену его' (DALY IV, 437).

Nem folytatom a példák felsorolását; aki még ezek után is kételkedik, üsse föl SZREZNEVSKIJ kitűnő orosz nyeivtörténeti szótárának III. kötetét s meggyőződhetik, hogy a *ju*-val kezdődő szavak igen tekintélyes hányada eredetileg *u*-n kezdődött, ezeknek az *u*-knak jörésze pedig kimutathatóan korábbi ж- (ç-) folytatója. Ebből viszont az a fontos tanulság vonható le, hogy egy az oroszba átkerült *on(gur)* szabályosan vált *u(gzra)* > *ju(gra)* alakká.

Miért nem ment hasonló változáson keresztül a 'magyar' jelentésű *oygur* > *ugre*? Miért nem találunk **jugre* 'magyarok', vagy még tovább firtatva: **jugra* 'magyarság, Magyarország' alakokat? — Ezekre a nem egészen helyükön való kérdésekre könnyen megfelelhetünk.

1. Általánosan ismert tény, hogy a nyelvek már kezdő korszakukban egymástól lényegesen elütő nyelvjárásokra szoktak tagozódni. A fennmaradt emlékekből megállapíthatjuk ezt az oroszra is.¹⁾ Eleve valószínű tehát, hogy más nyelvjárást beszélő orosz törzsek érintkeztek a déli síkságon szereplő magyarokkal, s más dialektushoz tartozó oroszok portyáztak el a messzi északkeleti végeken halászgató-vadászgató vogulokhoz-osztjákokhoz.

2. A praejotatio meglehetősen szórványos hangjelenség az oroszban. Vannak magánhangzón kezdődő szavak, amelyeknek élén sohasem találunk másodlagosan fejlett *j*-t, míg másoknál — teljesen azonos fonetikai helyzetben is — bekövetkezik a *j*-prothesis; ebben az esetben a járulékhang élete néha csak rövidebb időközre, kisebb nyelvterületre korlátozódhatik, néha viszont állandósulhat is, sőt esetleg az egész nyelvterületre is kiterjedhet.

¹⁾ Az orosz nyelvtörténet legavatottabb kutatójának, SZOBOLJEVSKIJ-nek a nyilatkozatát idézem: „Русский языкъ въ древнѣйшій періодъ своей исторіи не представляя полнаго звуковаго разнообразія и въ однихъ мѣстахъ имѣлъ одніе особенности, въ другихъ — другія; иначе говоря, онъ раздѣлялся на нѣсколько говоровъ. Замѣчательно, что дѣленіе древне-русскаго языка на говоры, сколько мы можемъ судить о послѣднихъ по дошедшимъ до насъ памятникамъ, до нѣкоторой степени совпадаетъ съ тѣмъ дѣленіемъ русскаго народа на племена, которое сохранила намъ Несторова лѣтопись“ (Lekcii² 34). — Az egyes ó-orosz nyelvjárás-csoportok hangtani jellegzetességeinek vázolása után így folytatja SZOBOLJEVSKIJ: „Съ теченіемъ времени, при постепенныхъ измѣненіяхъ въ звукахъ, говоры русскаго языка приобрѣли новыя особенности, которыя уже несравненно болѣе прежняго обособили ихъ другъ отъ друга“ (uo. 38).

3. A nélkül, hogy a dolognak különösebb jelentőséget tulajdonítanék, megemlíthetem, hogy az orosz emlékekben elvéve igenis akadnak *Jugra* 'magyarság, Magyarország' adatok:

MICHAIL VSZEVOLODICSNAK, Csernigov nagyfejedelemének 1240-ben a tatárok elől Magyarországra meneküléséről olvassuk: „самъ бежа ко сыну во Югry“ (PSzRL. XX, 158); vö. azonban ugyanerről az eseményről: „И бѣжа Михайлъ по сыну своемъ предъ Татары въ Оугры“ (uo. XXIV, 94);

SVIDRIGAILO litván fejedelem magyarországi epizódjáról így ír a Novg. IV. let.: „и оттолѣ идя Свѣтригаило въ Оугры; приеха изъ Югry князь Свѣтригаило въ Литовьскую землю жити“ (uo. IV/1: 421 ill. 427); vö. azonban: „И оттолѣ поиде Сшвитригаило во Угry; прииде изъ Угорскія земли князь Съшвитригаило“ (uo. XI, 234 ill. 236);

a magyarországi tatárdulásról szóló elbeszélésben találjuk: „Окаянныи же сеи злоименитыи Батыи поиде на Западныя Угry к вечернимъ странамъ, и многи мѣста и грады сотвори, и достизаетъ самого великого града *Варядина Югорскаго*, иже среде земля *Угорскія*“ (uo. IV/1: 474). — Íme tehát Nagyvárad, mint *jugor* város!

* * *

Nagyon bonyolult kérdés, amelyről biztos támpont híján nem merek határozott véleményt nyilvánítani, hogy mikor és hol jutott az orosz-szlávság abba a helyzetbe, hogy megismerkedvén a magyarokkal és a vogulokkal-osztjákokkal, átvehesse a magyarokra és a vogulokra-osztjákokra értett *on(o)gur* népvét. — Ha arra gondolunk, hogy a 'magyar' jelentésű szlávsági alakok (ó-egyh. szl. *жгryнѣ*, plur. *жгry стѣ*, ó-or. **ugrynъ*, plur. *ugre, ugry*, bolg. *úgrin*, ó szerb *ugrynъ*, horv. *ugrin, vugrin*, szlov. *vôgъr, ogъr*, cseh *uher*, tót *uhor*, lengy. *wegrzyn*) nyilván egy közös szláv **ongr-*, **ungr-* ősforma szabályos folytatói, tisztán hangtani alapon esetleg hajlandók lehetnének fölteni, hogy a szó még a szlávok együttélése idején, úgy az V. sz. tájékaig vétetett át, abban az időben tehát, amikor a magyarok-vogulok-osztjákok ősei az Urál vidékén lakó bolgár-törököknek, onoguroknak szomszédai voltak. El lehetne ilyenformán képzelni, hogy

1. valamely közelebből ismeretlen szomszéd nép már ekkoriban átruházta az *on(o)gur* nevet a finnugorságnak az onogurokkal érintkező keleti szárnyára;

2. a finnugorság keleti szárnyára alkalmazott *on(o)gur* név valamilyen közvetítéssel eljutott a szlávokhoz és ott megmaradt a magyarság jelölésére;

3. az oroszban a magyart jelentő *ugre* mellett kialakult az Urál környékén visszamaradt finnugorság (vogulok-osztjakok ill. északi vogulok-osztjakok) jelölésére szolgáló *ugra*.

Az efféle ábrándos ízű elgondolás ellen számos súlyos érvet lehet felsorakoztatni. Rá kell mutatnunk mindenekelőtt a gondolatmenet alapvetésének megbízhatatlanságára: a szlávok nyelvét 'magyar' jelentésű szavának hangalakja nem teszi kétségtelenné, hogy csakugyan a szláv alapnyelvből való örökséggel állunk szemben. Utalhatunk egy általánosan ismert példára. Az ó egyh. szl. *kralъ* 'könig', or. *korolъ*, bolg. *kralъ*, szerb, horv. *králj*, cseh *král*, lengy. *król* ugyanazokat a *tort*-típusnak megfelelő hangviszonyokat tükrözteti, mint pl. az ó egyh. szl. *grachъ* 'erbse', or. *gorochъ*, bolg. *grach*, szerb, horv. *grach*, cseh *hrach*, lengy. *groch* — s a két eset mégsem azonos. A 'borsó' jelentésű szláv szavak a szláv alapnyelvnek idg. örökségű **gorchъ* alakjából fejlődtek ki, míg a 'király' jelentésűek az egész szlávok között való elterjedtségük és a hangmegfelelések azonossága ellenére sem tekinthetők a szláv alapnyelvből, a szláv nyelvek differenciálódása előtti korból kapottaknak, mert hiszen nyilvánvalóan Nagy Károly nevének (ófn. *Karal*, *Karl*) közszóvá vált fejleményei, azaz a legjobb esetben is úgy 800 körül — Nagy Károly 742—814-ig élt — kerülhettek bele a szlávok szókészletébe. — Hasonlóképpen foghatjuk föl a 'magyar' jelentésű szláv szavakat is: elterjedtségük és az ősi szláv eredetű szavakkal egyező hangtani viselkedésük ellenére is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a szláv együttélés megszűnte után, az V. századnál későbbben vétettek át. Az elszéledés előtti, korai átvétel valószínűsége ellen bizonyít az a tény, hogy a szlávok sem együttélésük korában, sem a szétvándorlás után következő első századokban közvetlenül nem is érintkezhetek a magyarokkal, még kevésbé a vogulokkal-osztjakokkal, s ezért szinte lehetetlen, hogy a jóval későbbi érintkezések koráig megőrizhették volna a magyarok individuális népneveként az **ongr*-szót, ha — tegyük föl — netalántán mégis az alapnyelvből vitték volna magukkal.

Azt hiszem, másmilyenek kell a névátvétel történeti hátterét gyanítanunk. Orosz szempontból alkalmasint két, egymástól időben, térben és jelentésben elkülönülő névátvétellel van dolgunk: az első

a Déloroszország területén 'magyar' jelentésben megállapodott (*onogur* >) **ongr*-, a második az onogurok Urál-vidéki ősi földjének és e föld lakosságának jelölésére ott északkeleten használatos (*onogur* >) **ongr*-. Az első valószínűleg úgy a IX. sz. elején honosodhatott meg a szlávsnak akkoriban egymással még elég élénk érintkezésben álló tagjainál, a második jóval később, talán a X. sz. második felében került bele a terjeszkedő oroszág északkeletre előretört részeinek nyelvébe.

A csak etymonjában azonos két név közvetítőit nem tudjuk megnevezni. Az első esetben, úgy vélem, a bolgárookra van legtöbb okunk gondolni, *Jugriát* illetőleg azonban legfőljebb ha sejtelmekig juthatunk el, amin különben a népnév-közvetítések általános természetét és az Urál-vidék régi történetére vonatkozó ismereteink igen nagy hézagosságát tekintve nincs is mit csodálkoznunk. Önként kínálkoznék a zürjén közvetítés föltevése, csakhogy ezt az eddigelé közkeletű föltevést teljesen megdöntik azok a hangtani nehézségek, amelyekkel fönnebb már részletesebben foglalkoztam. A zürjén *jegra*, *jogra*, *jugra* alakokat nem tudom másoknak, mint oroszból átkerült jövevényeknek értelmezni, amelyek a jelekből ítélve a zürjénben sohasem tudtak mélyebb gyökeret verni. Nyilván ez az oka annak, hogy a legönállóbb, az élő népnyelvre támaszkodó zürjén szótárak, pl. a SZAVVAITOV-féle, egyáltalán nem is ismerik. WICHMANN, amint érdeklődésemre szíves volt közölni, hasztalan kereste a szót szinte az egész zürjén nyelvterületen: egyetlenegy usztyszyszolyszki ember akadt, akinek nem volt egészen ismeretlen (*jegra*), bár a jelentésével ő sem volt tisztában („talán: vogul“).

Így fogta föl az orosz és a zürjén nyelvi alakok egymáshoz való viszonyát — ezelőtt már 20 évvel — a legilletékesebb specialista kutató, KALIMA is (SUS. Toim. XXIX, 58).

